

پروفیسور
د. ناراس زمینہل

میٹرووی ئەوروویا لە سەدەکانی ناوەراستدا

منڊی اقرا الثقافى
www.igra-ahlamontada.com

2024

پرۆفیسۆر
د. ئاراس زەینەل

میزووی ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەراستدا

۲۰۲۴ زایینی / ۲۷۲۴ کوردی

نەم كىتەپ
لەسەر ئەركى وەزارەتى رۆشنىيىرى چاڭراۋە

ناۋى كىتەپ:
مىژوۋى ئەوروپا ئە سەدەكانى ناۋەراستدا

بابەت: مىژوو
نوسەر: پروفىسور د. ئاراس فەرىق زەينەل
دېزايىنى بەرگ و ناۋەۋە: ئومىد محەمەد
تايپ: ئالان ۋەلى
تىراژ: ۱۰۰۰ دانە
نۆبەتى چاپ: چاپى يەكەم ۲۰۲۴
نرخ: ۶۰۰۰ دىنار

پرۆفیسۆر
د. ئاراس زەینەل

میزووی ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەراستدا

۲۰۲۴ زایینی / ۲۷۲۴ کوردی

پېړست

میژووی نهوروپا له سدهکانی ناوه پاست ۱۷

بهشی یه که م

- ۲۱..... ټیمپراتوریه تی رومانی
- ۲۵..... کومه لگه کانی سدهکانی ناوه پاست
- ۲۵..... کومه لگای بیزهنتی
- ۲۶..... چینی نازاده کان
- ۲۷..... چینی کویله کان
- ۲۸..... کومه لگای ټیسلامی
- ۳۰..... سهره تای ده سپنکی میژووی سدهکانی ناوه پاست
- ۳۲..... یه که م/ کار و کرده وه کانی هندی که له ټیمپراتوره کان
- ۳۴..... دووهم/ هوکاره ټایینییه کان
- ۳۵..... سینیهم/ هوکاره سهر بازییه کان
- ۳۵..... چوارهم/ سیستمی به ریوه بردن
- ۳۶..... پینجه م/ نه و بیروپایانه ی که په یوه نندیان به روموه هیه
- ۳۶..... شه شه م/ بیروپای دیکه له سهر کوتایی هانتی ده سولاتی ټیمپراتوره کانی خورثاوا
- ۳۶..... حه و ته م/ بیروپای دیکه له مهر تاجله سهرنانی شارلهمان
- ۳۸..... قوناغه سهره کییه کانی میژووی سدهکانی ناوه پاست و تاییه تمه نندییه کانیاں
- ۳۸..... قوناغی یه که م
- ۳۹..... قوناغی دووهم
- ۴۰..... قوناغی سینیهم
- ۴۱..... کوتاییه کانی میژووی سدهکانی ناوه پاست

بەشى دوۋەم

- ۴۹..... ئىمپېراتورىيەنى رۇمانى خۇرئاۋا ۋە ھۆكارەكانى رۇوخاندنى
۵۲..... ھۆكارى ناوخۇيى
۵۲..... ھۆكارى راميارى ۋە سەربازى
۵۵..... ھۆكارى ئابوورى ۋە كۆمەلەيەتنى
۵۶..... ھۆكارى كارگىرى
۵۷..... ھۆكارە دەرەككەكان
۵۷..... بىردۆزەكانى رۇوخاندنى ئىمپېراتورىيەنى رۇمانى
۶۶..... كەشەكردىنى رۇشنىرى ۋە ئاستى بىرگەدەۋە لە ئىمپېراتورىيەنى رۇمانىدا
۶۹..... لەناۋچوونى زيارە دىرىنەكان
۷۳..... كۆمەلگەي دەرەبەگايەتنى ۋە ھۆكارەكانى سەرەلەدنى

بەشى سىيەم

- ۷۷..... دىۋكلىدانۇس (۲۸۴-۳۰۵ ز)
۷۸..... كارەكانى دىۋكلىدانۇس
۸۰..... دابەشكردىنى كارگىرى
۸۲..... دىۋكلىدانۇس ۋە ئەنجوومەنى سىنات
۸۳..... قوستەنتىنى مەزن (۳۰۶-۳۳۷ ز)
۸۴..... كاركردىن لەپىتاۋ يەككىتى ئىمپېراتورى بىزەنتىدا:
۸۷..... كەسايەتنى قوستەنتىن
۸۸..... يەكەم/ داننان بە ئايىنى مەسىچىدا
۸۸..... فەرمانى ميلان (۳۱۲ ز)
۹۰..... دوۋەم/ بىياتتانى شارى قوستەنتىنىيە
۹۰..... گرنگىيەكانى شارى قوستەنتىنىيە
۹۱..... جىنشىنەكانى قوستەنتىن (۳۲۷-۳۷۸ ز)
۹۲..... جوليان (۳۶۱ - ۳۶۳ ز)
۹۳..... جۇفیان (۳۶۳-۳۶۴ ز)
۹۳..... قالىن (۳۶۴ - ۳۷۸ ز)

بەشی چوارەم

- دەرکەوتن و بلاوبوونەوێ ئایینی مەسیحی..... ٩٧
- هۆکارەکانی بلاوبوونەوێ ئایینی مەسیحی..... ٩٧
- یەكەم/ سروشتی پێكهاوەی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی..... ٩٧
- دووهم/ سروشتی مژدەبەخشی ئایینی مەسیحی..... ٩٨
- سێیەم/ پەرەسەندنە هزری و ئایینیەکان..... ٩٩
- هەلۆیستی فەرمانرەوایەتی رۆمانی بەرامبەر بە ئایینی مەسیحی..... ١٠١
- داننان بە ئایینی مەسیحیدا (فەرمانی میلان ٣١٣ ز)..... ١٠٣
- بلاوبوونەوێ ئایینی مەسیحی لە سەدەی چوارەم و پێنجەمی زاینیدا..... ١٠٥
- (الهرطقة = لادەر)..... ١٠٧
- دەرکەوتن و گەشەکردنی پاپاوییەت..... ١١٠
- یەكەم/ دەرکەوتنی پاپاوییەت..... ١١٠
- دووهم/ سیستمی بەرپۆڵەبەردنی کەنیسە..... ١١٢
- سێیەم/ بەناوبانگترین پاپاکانی سەرەتای سەدەکانی ناوەراست:..... ١١٣
- پاپا لیوی یەكەم (٤٤٠-٤٦١ ز)..... ١١٣
- پاپا گلاستیوسی یەكەم (٤٩٢-٤٩٦ ز)..... ١١٤
٣. پاپا گریگۆری مەزن (٥٩٠-٦٠٤ ز)..... ١١٥
- کارەکانی پاپا گریگۆری مەزن..... ١١٥
- بەرپرسیارییەتیەکانی پاپا..... ١١٦
- یەكەم/ مەرسووم و یاسای پاپاوییەت..... ١١٦
- دووهم/ پاپاوییەت لەنێوان سەدەی چوارەم و پێنجەمدا..... ١١٧
- سێیەم/ کارەکانی پاپاوییەت..... ١١٨
- پەيوەندییەکانی پاپاوییەت..... ١١٨
- یەكەم/ پەيوەندی پاپا بە قوسەنتینییەو..... ١١٨
- دووهم/ پەيوەندی نێوان پاپا و پاشای لۆمباردیەکان..... ١١٩
- سێیەم/ پەيوەندی نێوان پاپا و ئیمپراتۆرییەت..... ١٢٠
- چوارەم/ ناکۆکی نێوان رۆما و قوسەنتینییە..... ١٢١
- پێنجەم/ گرنگی ئەسقفی رۆما..... ١٢٢

۱۲۳	.....شەشەم/كەۋىتى كەنىسەى خۇرئاۋا
۱۲۴	.....كۆمەلگەى كلىسايى
۱۲۶	.....ناكۇكى نىۋان پاپاكان و بىزەنتە
۱۲۷	.....ئايىنى ئىسلام

بەشى پىنچەم

۱۳۳	.....ئىمپراتورىيەتى پۇمانى و بەربەرەكان لە كۇتايى سەدەى چۈرەمدا
۱۳۳	.....سىستىمى دەسەلاتدارىتىى
۱۳۴	.....سەرانە
۱۳۵	.....كلىساي مەسىحىيەكان
۱۳۶	.....بەربەرەكان و دابونەرىتيان
	(ئىمپراتورىيەتى پۇمانى) و يەكەم سەردەمى ھىرشى بەربەرەكان و بالادەستيان بەسەر
۱۳۸	.....بەشى خۇرئاۋادا
۱۴۶	.....تىكچۈۋى پىكھاتەى ئىمپراتورىيەت لە خۇرئاۋادا لەنىۋان سالانى (۳۶۴ – ۴۷۶ ز)...

بەشى شەشەم

۱۵۵	.....مىژۋوى ھۈزە جەرمانىيەكان
۱۵۵	.....يەكەم/گوۋتە خۇرئاۋايەكان
۱۶۰	.....دوۋەم/گوۋتە خۇرەلاتىيەكان
۱۶۲	.....سىتەم/بورگۈندىيەكان
۱۶۳	.....چۈرەم/ئەنگلۇساکسۇنەكان
۱۶۵	.....پىنچەم/قانداالەكان
۱۶۶	.....شەشەم/ھۈزەكانى ھۈن
۱۶۹	.....خەۋتەم/سلافيەكان
۱۷۰	.....أ. سلافيە باشۋورىيەكان
۱۷۳	.....ب. سلافيە خۇرئاۋايەكان
۱۷۷	.....ج. سلافيە خۇرەلاتىيەكان
۱۷۹	.....كۇتايى ئىمپراتورىيەتى خۇرئاۋا

بەشى ھەوتەم

- ۱۸۳.....بەنەمالەي جەستىيان (۵۱۸-۶۱۰ ز).....
- ۱۸۳.....جەستىيانى يەكەم (۵۲۷-۵۶۵ ز).....
- ۱۸۴.....يەكەم / رامىياري ناوخويى.....
- ۱۸۶.....چاكسازىيەكانى جەستىيان لە ناوخوي ولاتدا.....
- ۱۸۸.....دووھەم / رامىياري دەرەوھە.....
- ۱۸۸.....يەكەم / شەپى جەستىيان لەگەل ساسانىيەكاندا.....
- ۱۹۰.....سىتيەم / شەپى جەستىيان لە خورثاوا.....
- ۱۹۰.....چوارەم / جەستىيان و فاندالەكان.....
- ۱۹۱.....پىنجەم / جەستىيان و گووتە خورھەلاتىيەكان.....
- ۱۹۲.....شەشەم / جەستىيان و گووتە خورثاوايىەكان.....
- ۱۹۳.....كوتايى سەردەمى جەستىيان.....
- ۱۹۳.....جىگرەوھەكانى جەستىيان.....
- ۱۹۴.....تىباريۆسى دووھەم (۵۷۸-۵۸۲ ز).....
- ۱۹۴.....مۆرىس (۵۸۲-۶۰۲ ز).....
- ۱۹۵.....رامىياري دەرەوھەي جىگرەوھەكان.....
- ۱۹۵.....داگىركردنى ئىتالىا لە لاين لۆمباردىيەكانەوھ.....

بەشى ھەشتەم

- ۱۹۹.....فەرمانرەوايى فەرەنگىيەكان.....
- ۲۰۲.....كلؤفس (۴۸۱-۵۱۱ ز).....
- ۲۰۳.....كلؤفس و ئايىنى مەسىحى.....
- ۲۰۴.....پەيوەندى نىوان فەرەنگىيەكان و كەنىسە.....
- ۲۰۵.....تاييەتمەندىيەكانى سەردەمى كلؤفس.....
- ۲۰۵.....شەپەكانى كلؤفس.....
- ۲۰۵.....أ. شەپ لەگەل سورنجىيەكاندا.....
- ۲۰۶.....ب. شەپ لەگەل بورگوندىيەكان.....
- ۲۰۶.....ج. شەپ لەگەل گووتە خورثاوايىەكان.....

۲۰۸.....	لۆسەرى يەكەم (۵۵۸-۵۶۱ ز)
۲۰۹.....	ناكۆكى نىوان پاشايەتى و خانەدانەكان
۲۱۰.....	لۆسەرى دووهم (۶۱۳-۶۲۸ ز)
۲۱۱.....	داگۆبىرتى يەكەم (۶۲۸-۶۳۸ ز)
۲۱۲.....	بەرپرسىيارانى ئوستراسىيا و كلېسا
۲۱۴.....	شارل مارتل (شارلى چەكووش ۷۱۴-۷۴۱ ز)
۲۱۵.....	پەيوەندى نىوان شارل مارتل و كەنىسە
۲۱۶.....	پېپنى سىئەم (پېپنى كورتەبالا ۷۴۱-۷۶۸ ز)
۲۱۷.....	پەيوەندى نىوان پېپنى سىئەم و كەنىسە

بەشى نۆبەم

۲۲۱.....	شارلەمان (۷۶۸-۸۱۴ ز)
۲۲۱.....	تايبەتمەندىيەكانى شارلەمان
۲۲۴.....	گرتى ئاكۆيتىن
۲۲۵.....	پەيوەندىيەكانى ئىمپراتور شارلەمان
۲۲۵.....	يەكەم/ شارلەمان و لومباردىيەكان لە ئىتالىيادا
۲۲۷.....	دووهم/ شارلەمان و سەكسۇنەكان
۲۲۸.....	سىئەم/ شارلەمان و ئافارەكان
۲۲۹.....	چوارەم/ شارلەمان و باقارىيەكان
۲۳۰.....	پىنچەم/ شارلەمان و خىلافەتى عەبباسى
۲۳۳.....	ژياندىنەوھى ئىمپراتورىيەتى بۆمانى
۲۳۴.....	بارودۇخى ناوخۇ
۲۳۴.....	يەكەم/ سىستىمى فەرمانپروايەتى شارلەمان
۲۳۵.....	دووهم/ كاروبارى دارايى سەردەمى شارلەمان
۲۳۵.....	سىئەم/ كاروبارى زانستى سەردەمى شارلەمان
۲۳۷.....	كۆتايى دەسەلاتى شارلەمان

بەشى دەيەم

- ۲۴۱.....مېژوۋى فايكىنگەكان
- ۲۴۳.....شۈيىنى جوگرافى فايكىنگەكان
- ۲۴۴.....ژىيارى فايكىنگەكان
- ۲۴۶.....ھېرشى فايكىنگەكان بۆ سەر ئەوروپا
- ۲۴۹.....ولاتانى ئىسكەندەناڧى
- ۲۵۰.....ژىيانى ئابوورى گەلانى ئىسكەندەناڧى
- ۲۵۱.....كۆمەلگا و دەولەت
- ۲۵۲.....ھېرشەكانى دەريا
- ۲۵۳.....ھۆكارەكانى ھېرشى تۇرماندىيەكان
- ۲۵۴.....گىتى ئىسكەندەناڧى ھەتا كۆتايى سەدەى نۆى زايىنى
- ۲۵۶.....ھۆكارى شەپەنگىزى تۇرماندى (ئىسكەندەناڧىيەكان)

بەشى يازدەيەم

- ۲۵۷.....- دەرەبەگايەتى لە سەدەكانى ناوہپاستى ئەوروپا
- ۲۵۹.....مېژوۋى سەرھەلدانى دەرەبەگايەتى
- ۲۶۰.....سىستىمى دەرەبەگايەتى
- ۲۶۶.....ھۆكارەكانى سەرھەلدانى دەرەبەگايەتى
- ۲۶۹.....كۆتايى سىستىمى دەرەبەگايەتى و ھۆكارەكانى

بەشى دوانزەيەم

- ۲۷۵.....ئىنگلتەرا لە سەردەمى تۇرماندىيەكاندا
- ۲۷۷.....(ولىيەمى پزگارگەر ۱۰۶۶-۱۰۸۷ ز.)
- ۲۸۰.....(ولىيەمى دووہم ۱۰۸۷-۱۱۰۰ ز.)
- ۲۸۱.....ھىنرى يەكەم (۱۱۰۰-۱۱۳۵ ز.)
- ۲۸۳.....(ستيفن كونتى بلوا ۱۱۳۵-۱۱۵۴ ز.)
- ۲۸۴.....ئىنگلتەرە لە سەردەمى پلاتتاگنتەكان
- ۲۸۴.....ھىنرى دووہم (۱۱۴۵-۱۱۸۹ ز.)

۲۸۶.....	ناکوکی لە گەل کلێسادا.....
۲۸۹.....	(ریچاردی یەكەم ۱۱۸۹-۱۱۹۹ ز.).....
۲۹۰.....	جۆنی یەكەم (۱۱۹۹- ۱۲۱۶ ز.).....
۲۹۳.....	(هینری سینێم ۱۲۱۶-۱۲۷۲ ز.).....
۲۹۵.....	(ئیدواردی یەكەم ۱۲۷۲-۱۳۰۷ ز.).....
۲۹۶.....	لێكەه‌ل‌وه‌شانی دامودەزگا دەرەبەگییەكان و گەشەکردنی پەرله‌مان.....
۳۰۱.....	ئیدواردی چوارەم (۱۴۶۱-۱۴۸۵ ز.).....

بەشی سیازدەهەم

۳۰۵.....	ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی پیروۆز.....
۳۰۸.....	ئەلمانیای پاش پێکەوتننامەی فردان (۸۴۳- ۹۱۹ ز.).....
۳۱۰.....	ئەلمانیای لە سەر دەمی بنەمالەی سەكسۆنی (۹۱۹- ۱۰۲۴ ز.).....
۳۱۰.....	هینری یەكەم (هینری فاولەر ۹۱۹-۹۳۶ ز.).....
۳۱۲.....	ئۆتۆی یەكەم -مەزن- (۹۳۶-۹۷۳ ز.).....
۳۱۴.....	پامیاری دەرەوێ ئۆتۆی مەزن.....
۳۱۷.....	دەستوەردان لە کاروباری ئیتالیا.....
۳۱۹.....	جیگره‌وه‌کانی ئۆتۆی مەزن لە بنەمالەی سەكسۆن.....
۳۱۹.....	ئۆتۆی دووهم (۹۷۳-۹۸۳ ز.).....
۳۲۰.....	ئۆتۆی سینێم (۹۸۳- ۱۰۰۲ ز.).....
۳۲۱.....	هینری دووهم (۱۰۰۲-۱۰۲۴ ز.).....

بەشی چوارده‌هەم

۳۲۵.....	ئەلمانیای لە سەر دەمی بنەمالەی فرانکۆنی -سالی- (۱۰۲۴- ۱۱۲۵ ز.).....
۳۲۶.....	کونزادی دووهم (۱۰۲۴- ۱۰۳۹ ز.).....
۳۲۸.....	هینری سینێم (۱۰۳۹- ۱۰۵۶ ز.).....
۳۲۹.....	هینری چوارەم (۱۰۵۶- ۱۱۰۶ ز.).....
۳۳۰.....	مەملانێی نیوان (هینری چوارەم و گریگۆری حەوتەم).....

۳۳۳	..... (هینری پینجه ۱۱۰۶-۱۱۲۵ ز)
۳۳۵	..... ئەلمانیا له سەردەمی بنەمالەیی ھونشتاوفن (۱۱۲۵-۱۲۵۴ ز)
۳۳۶	..... کونراډی سیئەم (۱۱۲۸-۱۱۵۲ ز)
۳۳۷	..... فریدریکی باربارووسا (۱۱۵۲-۱۱۹۰ ز)
۳۴۰	..... فریدریک باربارووسا و پاپاییەت (۱۱۵۲-۱۱۹۰ ز)
۳۴۱	..... فریدریکی دووهم (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ز)
۳۴۳	..... ئەلمانیا له پاش سالی (۱۲۵۰ ز)

بەشی یازدەهەم

۳۴۷	..... فەرەنسا پاش ریکەوتننامەیی فردان
۳۴۷	..... دەرکەوتنی بنەمالەیی کاپیتە
۳۴۹	..... گەشەکردنی دەسلاتی پاشاییەتی لە ماوەی سەدەیی دوازدەهەمدا
۳۵۰	..... پەرەسەندە ناوخییەکان
۳۵۲	..... پەرەسەندە دەرەکییەکان
۳۵۳	..... فیلیپی دووهم (۱۱۸۰-۱۲۲۳ ز)
۳۵۶	..... لویسی نۆیەم (۱۲۲۶-۱۲۷۰ ز)
۳۵۷	..... لویسی نۆیەم و جەنگی خاچییەکان
۳۵۸	..... فەرەنسا پاش لویسی نۆیەم
۳۵۹	..... فیلیپی چوارەم (۱۲۸۵-۱۳۱۴ ز)
۳۶۱	..... کوتایی دەسلاتی بنەمالەیی کاپیتە
۳۶۱	..... جەنگی سەد سالی
۳۶۳	..... ھۆکارەکانی جەنگی سەد سالی
۳۶۳	..... یەکەم: دۆزی سکوتلەندا
۳۶۴	..... سیئەم/ دۆزی فلاندەرز
۳۶۵	..... جان دارک
۳۶۷	..... فەرەنسا لە کوتاییەکانی سەدەیی یازدەهەمدا
۳۹۱	..... لویسی یازدەهەم (۱۴۱۶-۱۴۸۳ ز)

بەشى شازدەيەم

- ۳۷۱ ..... دادگاكانى پشكىن لە سەدەكانى ناوەرەستدا
- ۳۷۲ ..... ناساندن و دەرکەوتنى دادگاكانى پشكىن
- ۳۷۲ ..... ھۆكارى دەرکەوتن:.....
- ۳۷۳ ..... سەرەتاكانى دادگاكانى پشكىن
- ۳۷۶ ..... پىكھاتەى دادگاكانى پشكىن
- ۳۷۶ ..... تاقىکردنەوى تۆمەتبار
- ۳۷۸ ..... بەجىگەياندى سزا:.....
- ۳۷۸ ..... سزادراوانى دادگاكانى پشكىن
- ۳۷۹ ..... دادگاكانى پشكىن و مامەلەيان لەگەل جوولەكەكان
- ۳۸۱ ..... دادگاكانى پشكىن و مامەلەيان لەگەل موسلمانان
- ۳۸۳ ..... سزادانى مەسىحىيە پروتستانتيەكان

بەشى ھەقدەيەم

- ۳۸۷ ..... مېژووى جەنگە خاچىيەكان
- ۳۹۰ ..... خويندەنەوھەكى مېژووى
- ۳۹۸ ..... بارودۇخى پۇژھەلات پىش ھاتنى خاچىيەكان
- ۴۰۴ ..... دروستبوونى بەرھى ئىسلامى دژ بە خاچىيەكان
- ۴۰۹ ..... پۇلى عىمادەدىن زەنگى لە پىكھاتنى بەرھى ئىسلامىدا
- ۴۱۳ ..... پۇلى نورەدىن مەحمود لە پىكھاتەى بەرھى ئىسلامى
- ۴۱۹ ..... پۇلى سەلاھەدىنى ئەيوپى لە پىكھاتەى بەرھى ئىسلامى

بەشى ھەژدەيەم

٤٢٥	.....بەرپاۋونى شەپى خاچىيەكان
٤٢٥	.....ھۆكارەكانى شەپى خاچىيەكان
٤٢٧	.....ھۆكارى ئايىنى
٤٢٩	.....ھۆكارى سىياسى و كۆمەلايەتى
٤٣١	.....ھۆكارى ئابوورى
٤٣٤	.....ھەلمەتى يەكەمى خاچىيەكان
٤٣٥	.....شالاۋى شازادەكان
٤٣٩	.....ھەلمەتى دوۋەمى خاچىيەكان
٤٤٥	.....ھەلمەتى سىيەمى خاچىيەكان
٤٤٨	.....ھەلوئىستى ئىمپراتورىيەتى بىزەنتى بەرامبەر سوپاى ئەلمان
٤٥٣	.....ھەلوئىست و كاردانەۋەدى مۇسلمانان
٤٥٥	.....ھەلوئىستى سەربازگەى خاچىيەكان
٤٥٦	.....سوپاى فەپەنسەى و ئىنگلىزى
٤٥٧	.....ھەلوئىستى مۇسلمانان
٤٥٨	.....سوپاى ئىنگلىزى
٤٥٩	.....شەپى عەككا
٤٦٤	.....ھەلمەتى چۈارەمى خاچىيەكان (٥٩٩- ٦٠١ك/ ١٢٠٢- ١٢٠٤ز)

بەشى نۆزدەيەم

٤٧١	.....ھەلمەتى پىنجەمى خاچىيەكان
٤٧٣	.....گىرگىزىن ھۆكارەكانى پوۋخانى شارى (دىمىيا)
٤٧٥	.....ھەلمەتى شەشەمى خاچىيەكان
٤٨٢	.....خوارزىمەكان و گىرمانەۋەى بەيت ولمەقدىس
٤٨٥	.....ھەلمەتى ھەوتەمى خاچىيەكان
٤٨٨	.....مەترسى مەغۇلەكان لە ولاتى شام
٤٩٠	.....جەنگى عەين جالوت
٤٩١	.....ئەنجامەكانى جەنگى عەين جالوت

٤٩٣	هه‌لمه‌تی هه‌شته‌می خاچیه‌کان
٤٩٧	کوتایی خاچیه‌کان له پۆژه‌ه‌لات
٤٩٧	پزگارکردنی ئەنتاکیا
٤٩٨	هه‌لۆیستی خاچیه‌کان
٤٩٩	پزگارکردنی بێگه‌ی (الاکراد)
٥٠١	پزگارکردنی (طرابلس)
٥٠٢	پزگارکردنی شاری عه‌ککا
٥٠٥	هه‌لمه‌تی نۆیه‌می خاچیه‌کان
٥٠٧	ئه‌نجامه‌کانی جه‌نگه‌ خاچیه‌کان
٥١٥	لیستی سه‌رچاوه‌کان

میژووی ئوروپا له سدهکانی ناوهراست

سدهکانی ناوهراست له نیتوان سدهکانی (۵-۱۱ ز) بهردهوام بوو، پيش ئهوه ئه و قوناغه ئوروپا به شیک بوو له (ئیمپراتورییه تی رۆمانی)، میژوونووسان ئه و قوناغه یان به (سهردهمی تاریکی) له قهله مداوه، به هۆی ئه وهی ئاستی خویندن و پۆشنییری زۆر دواکه وتوو بوو، زۆربهی بیروباوه رکهان پشتیان ده به ست به ئه فسانه و چیرۆکی ئه فسووناوی، سدهکانی ناوهراست به کۆتایی (ئیمپراتورییه تی رۆمانی) ده ست پئی ده کات که مه زنتیرین هیژ بوو له سه ر زه وی که فرمانره واییه که ی له نیتوان سالانی (۵۰۰-۱۴۰۰ یان ۱۵۰۰ ز) بوو.

هه ندیک له میژوونووسان گومانیان هه بوو له سه ر سه رها و کۆتایی سدهکانی ناوهراست که ورد نه بوو و ناتوانریت له سالتیکدا یان له سدهیه کدا دیاری بکریته، هه ندیک له زانا یان داویان کرد سهرده مه دیرینه کان بۆ سدهی دهیه می زایینی دریژ بکریته وه یان زیاتر.

هه ندیک که س پتیان وایه سدهکانی ناوهراست (۱۰۰۰-۱۸۰۰) سالی خایاندوه، هه ندیکی دیکه داویان کرد که (سهردهمی دیرین و چاخهکانی ناوهراست و ریتسانس) له یه ک سهردهمدا کۆ بکریته وه که له کۆتاییهکانی سهردهمی دیرینه وه ده ست پئی بکات هه تا نیوهی دووهمی سدهی شازده.

ئهم ماوهیه سه ره پای ئه وهی به سهردهمیکی تاریک له قه له م ده دریت و سته می کۆمه لایه تی تیدا ئه نجام ده دریت؛ به لام له ئیستادا وه کوو قوناغیکی دینامیکی له قه له م ده ریت که تییدا بیروکه ی ئوروپا ده رکه وت، وه کوو یه که یه کی پۆشنییری دیاریکراو. له کۆتایی چاخی دیرین و سه ره تای چاخی ناوهراستدا دووباره سیستمی رامیاری و ئابووری و کۆمه لایه تی به شیوه یه کی قول دارپژرایه وه.

شیوازی فرمانره وایی (ئیمپراتورییه تی رۆمانی) ریگاخۆشکه ر بوو بۆ (گه له جه رمانییه کان) که شانشین دابه زرینن له شوینی ئیمپراتورییه تی خۆرئاواییه دیرینه کان و شیوازی نوێ له سه رکرده یه تی رامیاری په یڕه وه ده کرا؛ به شیوه یه کی قوناغ به قوناغ ئوروپا به ره و مه سیحیه ت ده رۆیشت.

ئهم به ره و پيشچوونا نه له سدهی نۆزدهی زایینییه وه گه یشته لووتکه و به دیاریکراوی له سهردهمی (شارلمان) و ژماره یه ک له فرمانره وایانی بنه مالهی (کارۆلینیجی) که سه ره پرشتی به ره و پيشچوونیکي پۆشنییریان کرد که به

(پېنيسانسى كارۋولينجى) ناسرا و له سەدەكانى ناوەرپاستدا گەشەيهكى زۆر مەزن پروویدا و ئەو سەردەمه به گەشەيهكى ئابوورى و ھەريىمى و ديمۆگرافى و ژياري ناسرا و دەرکەوتنى ناسنامەى نيشتمانى و دووبارە دارپشتنەوہى دامەزراوہ علمانى و کلێساييهکان و تيندا سەردەمى جەنگى خاچييهکان و ھونەرى گووتى و ئەندازياري تەلارسازى و (شانشينى پاڤاوى) دروست بوو و دروست بوونى زانکۆ و گەشەکردنى ھزرى (يۆنانى ديرين) و بەدەستھينانى ھزريە مەزنەكانى (قەديس تۆماس ئەکوينى ۱۲۲۴-۱۲۷۴ ز).

کەسە ديارەكانى سەردەمى پېنيسانسى پتيان وا بوو سەردەمى ئەوان زيرين و سەردەمى پيشوويان تاريک بوو به بەراورد لەگەڵ خويان و سەردەمى گوازراوہ بوو، چونکە سەدەكانى ناوەرپاست لەنتوان سەردەمى ديرين و نوێ کە خواوہن سيسستەمى دەرەبەگايەتى و کۆمەلايەتى و ئابوورى دەرەبەگايەتى بوو کە بە شيوەيهكى گشتى پەيوەندى نتيوان لۆرد و پاشکۆکانيان نيشان دەدا؛ ئەمە بەدەر لە فۆرمى کۆمەلايەتى و ئابوورى نوێ و شتيوازی نوێ لە کشتوکالدا.

۲۰۲۴/۳/۲۴

سليمانى

بەشى يەكەم

- ئىمپېراتۇرىيەنى رۇمانى
- كۆمەلگەكانى سەدەكانى ناوەرەست
- كۆمەلگەى بىزەنتى
- چىنى ئازادەكان
- چىنى كۆيلەكان
- كۆمەلگەى ئىسلامى
- سەرەتەى دەستېپىكى مېژووى سەدەكانى ناوەرەست
- قۇناغە سەرەكىيەكانى مېژووى سەدەكانى ناوەرەست و تايىبەتمەندىيەكانىيان
- كۆتايىيەكانى مېژووى سەدەكانى ناوەرەست

ئىمپىراتۇرىيەنى رۇمانى

پېتىش ئەۋەدى بىمانەۋىت قىسە لەسەر مېژۋى سەدەكانى ناۋەرپاست بىكەين لە ئەوروپادا؛ پېتىستە پېشۋەختە توۋىنەۋە و رۋانىنىكىمان ھەيىت بۇ ئىمپىراتۇرىيەنى رۇمانى و لايەنەكانى بەھىزى و لاۋازى ئەۋ ئىمپىراتۇرىيەتە بخەينە بەرباس، ھەتا بزانين مېژۋى سەدەكانى ناۋەرپاست لە ئەوروپادا لەسەر چ بىنەمايەك دامەزراۋە، ئىمپىراتۇرىيەنى رۇمانى كە بەرفراوانترين ئىمپىراتۇرىيەت بوۋە و لە سەردەمى (ئىمپىراتور تراجان ۹۸-۱۱۷ ز) گە يىشتىبوۋە لوتكەى فراۋانخۋازى؛ ھەر لە زەرباي ئەتلەسىيەۋە ھەتاۋەكو پووبارى فوپاتى لەخۇ گرتىبو، بەمەش چەندىن گەل و نەتەۋەى جيا جياى لەژىر پكىفدا بوۋە، بۆيە پېتىستىش بوۋ ئەۋ ياسايانەى دايدەنان لەبار بن بۇ ئەۋەى لە لايەن ھەموو ئەۋ گەلەنەۋە پەيرەو بىكرىن. رېنگە ئاۋىيەكان ھۆكارىكى گرنگ بوون بۇ پېكەۋەبەستىنى بەشەكانى ئىمپىراتۇرىيەتەكە ھەر ۋەك پەيرەۋى دەسلەتلى ناۋەندىش لە لايەن ئىمپىراتورەكانەۋە ھۆكارىك بوۋ بۇ مانەۋەى يەكپىزى ئەۋ ئىمپىراتۇرىيەتە^(۱).

ماۋەى نىۋان ھاتنى (ئۆگىستس) بۇ مەرگى (ماكۇس ئۇرلىۋس) سالانى نىۋان (۲۷ پ. ز. - ۱۸۰ ز) ماۋەى پېتىشكەۋەتنى كۆمەلەيەتى و ئاشتى ئىمپىراتۇرىيەنى رۇمانى بوۋ^(۲).

سەرەتاي دامەزرانى پاميارى (ئىمپىراتۇرىيەنى رۇمانى) لەسەر بىنەماى پاشايەتى بو، ھەر چەندە پارىزگارىيەكى زۆرى ھەبوۋ بۇ ھەندىك لە بىنەماكانى سىستەمى كۆمارى پېتىش خۇى، لەگەل ئەۋەشدا لە سەردەمى (دىكىلىدىانۋوس) بە شىۋەيەكى بەرچاۋ چاكسازى ئەنجام درا لە زۆربەى بۋارەكاندا^(۳).

دەسلەتلى راستى ناۋ ئىمپىراتۇرىيەنى رۇمانى بەدەست چىنى دەۋلەمەندى خاۋەن زەۋىيەۋە بو، دەۋلەتەكە مۆرك و پەنگىكى پوۋنى سەربازى ھەبوۋ، ئەۋەى (ئۆگىستس) كرىدى بىرىتى بوۋ لە سىنۋوردانانى ھەريەك لە سىستەمەكان بە

---

(۱) عصام يوسف: تاريخ اوربوا في العصور القديمة والوسطى والحديثة، الطبعة الاولى، الدار العالمية للكتب والنشر، الجيزة، ۲۰۱۱م، ص ۶۷.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ۱۹۷۵، ص ۱۱.

(۳) محمد رفعت ومحمد احمد حسونة: معالم تاريخ العصور الوسطى، الطبعة الرابعة، مصر، ۱۹۲۷م، ص ۹-۱۰.

سىستىمە نە يارەكەي، واتە رېڭخىستىن لەنتىۋان رەۋتى سەربازى و بۇچوون زۆرى و فرەيى ناو دەۋلەت؛ ئەۋەي گىرنگىر بوو ئەۋە بوو (ئۇگىستس) دەسلەتتى سەربازى لە زۆرىنەيەكى خاۋەن دەسلەتتەۋە بەرتەسك كىردەۋە بۇ تاكى ئىمپىراتۇر، واتە سەركىردەي سەربازى ۋلات خودى ئىمپىراتۇر بوو^(۱).

لە سەدەي سىيەمى زايىنىيەۋە بەرە بەرە لاۋازى لە ئىمپىراتۇرىيەتى پۇمانىدا دەرگەۋت؛ ئەمەش پاش ئەۋەي ئىمپىراتۇر دەسلەتتى سەربازى خۇي بەسەر ھىزە سەربازىيەكاندا لەدەستدا، چىدى دەستە و يەكە سەربازىيەكانى ناۋچەكان لەبرى ملكەچىبونىيان بۇ ئىمپىراتۇر؛ ملكەچى بىرپار و فەرمانى سەركىردەي سەربازى ناۋچەيى خۇيان دەبوون، ئەمەش ناكۇكى و دوۋبەرەككىيەكى زۆرى دروست كىرد لەنتىۋان سەركىردە سەربازىيەكانى ناۋچەكاندا، بۇيە دۋاجار لەبرى يەكرىزى و پشتىگىرتى يەككى؛ دژايەتى و دوۋبەرەكى بەشەكانى ئىمپىراتۇرىيەتى گىرتەۋە^(۲).

ھەرۋەك لە سەدەي سىيەمى زايىنىيەدا خىزانىكى دەسلەتتار دەرگەۋتن كە تا سالى (۲۳۵ ز) خاۋەن دەسلەت بوون و ھەندىكىيان كەسايەتى سەربازى بوون؛ ۋەك (سېتىمىۋس سىفرۇس ۱۹۳-۲۱۱ ز) دامەزىنەرى خىزانەكە، كە دۋا گۈتەي ژيانى لە سەرمەرگىدا ئەۋە بوو كە پاداشتى چاكى سەربازان بىكەن و گىرنگى بە كەسانى دىكە نەدرىت. ھەندى دىكەيان زىاتر لە لايەنى پاميارىدا بوون؛ ۋەك (كاراكلا ۲۱۱-۲۱۷ ز) كە پەگەزنامەي پۇمانى بەخشى بە ھەموو ھاۋلايتيانى ئازادى ناو ئىمپىراتۇرىيەتەكە^(۳).

لە سەردەمى ئىمپىراتۇر (دىكوسىدا) (۲۴۵-۲۵۱ ز) زىنجىرەيەكى پاشايەتى خۇسەپىنى توندى سەربازى دەبىنىن، كە سىستىمى كۇمارىيان كىرد بە رەۋتىكى سەربازىيە رەھاي توند، ئەمە لە كاتىكدا بوو، كە ۋلات لە ناۋخۇدا تەۋاۋ پىۋىستى بە چاكسازى ئابوورى و كارگىزىش ھەبوو. لەسەر ئاستى دەرەكىش پىۋىستى بەۋە ھەبوو بەرەنگارى دوو مەترسى بىيىتەۋە^(۴)، كە بىرىتى بوون لە:

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، دار الثقافة العربية، بيروت، ص ۱۶.

(۲) س. ورن. هليستر: اوربوا في العصور الوسطى، ت: محمد فتحي الشاعر، مكتبة الانجلو، القاهرة، ص ۵۱.

(۳) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربوا، ص ۱۹.

(۴) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ص ۱۵.

یه که م: مه ترسی جه رمانه کان بوو له هه ردوو به ره ی پراین و دانوو به وه.
دووهم: مه ترسی ئیمپراتورییه تی ساسانییه کان بوو، که به رده وام مه ترسی بۆ
سه ر پۆمانه کان پووی له زیادبوون بوو^(۱).

له وه سه روه نه ده دا (دیکیلیدیانوس) ده رکه وت که پیشتر سه ربازیکی (ده لماشی)
بوو، ئه م که سه توانی بگاته ده سه لات و بییت به ئیمپراتۆر، له گه ل ئه وه شدا توانی
شکۆمه ندییه ک بگه رینیته وه بۆ ئیمپراتورییه ته که و چاکسازی ریشه یی ئه نجام بدات
له سیستمی فه رمانه وایه تی پۆمانیدا، چونکه بارودۆخی ناوۆیی و ده رکه ی
ئیمپراتورییه ت له وه پری لاوازی و مه ترسیدا بوون. ده بوو ئیمپراتورییه ت هه ول
بدات یه کیتی خۆی به ته واوه تی بپاریزیت؛ چونکه ویسته کان بۆ جیا بوونه وه پوو له
زیادبوون بوو. بۆ چاره سه ری ئه مه ش؛ فه رمانه وایه تی پۆمانی پامیاری به ش به ش
کردنی گرت به ر به رامبه ر به و ناوچانه ی تایاندا ئاره زووی جیاخواری هه بوو، بۆیه
فه رمانه وایه تییه که ی دابه ش کرد به سه ر چه ند یه که یه کی جیا جیادا، هه تا هه م
نه توانن یه کبگرن بۆ هه ولی جیا بوونه وه، هه م بتوانیت ئاسانتر زال بییت به سه ر
ویسته شۆرشگیریه کانی ئه و ناوچه دا، به هۆی ئه م جوړه پامیارییه وه بارودۆخ
گه یشته ئه وه ی ویلایه ته کان ژماره یان له (۴۱) ویلایه ته وه بگات به (۳۲۷)
ویلایه ت^(۲).

کاتیک ئه م پامیارییه گیرایه به ر؛ فه رمانه واکانی هه ریه ک له و ناوچانه ده که وتنه
ململانی، بۆیه له پیناو خۆبه هیزکردندا باجه کانیان چه ند به رامبه ر ده کردن له سه ر
خه لکی هه ریمه که یان، ئه مه ش نا په زاییه کی زۆری لی ده که وته وه، ناچار هه ندیک
ئیمپراتۆر که وتنه دیاریکردنی هه ندیک چاودیر بۆ هه ریمه کان، هه تا به ربگرن له و
پامیارییه توندوتیژییه ی که سه رکرده ی هه ریمه کان پیاده یان ده کرد، هه ر چه نده
له وه شدا سه رکه وتوو نه بوون^(۳).

هاوکات باجه کان له سه ر بازرگانی به رده وام زیاد ده کرا، هه تا کار گه یشته
ئه وه ی له ریزه ی (۲%) زیاد بکریت بۆ ریزه ی (۱۲%)، ته نانته وای لی هات باجی

(۱) جاک لوكوف: هل ولدت اوروبا في العصر الوسيط، ت: محمد حناوي ويوسف نكادي، الطبعة الاولى،
۲۰۱۵م، ص ۲۶-۲۸.

(۲) سعيد عبد الفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ص ۱۶.

(۳) عبدالامير محمد امين ومحمد توفيق حسين: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، الكتاب الاول، د. ت، ص ۱۹.

قورس دادەنرا لەسەر خواردەمەنییە جۆراوجۆرەکانی وەک میووە و گوشت. بەوەشەووە نەدەووەستان؛ بەلکوو زیڕیان زیویان وەرەگرت، ئەمە لە لایەکەووە هەم باری سەرشارانی بازەرگەکانی گرانتر دەکرد، لە لایەکی دیکەشەووە باری سەرشارانی خاوەن مولکە مەزنەکانی گرانتر کرد، هەتا وای لێ هات ئەوانیش فشار لەسەر جووتیارەکان دروست بکەن، بەم جۆرە دۆخەکە لە هەموو لایەکەووە ناپەزایی لێ دەکەوتەووە و یەک پارچە خۆخۆری و یەکدی چەوساندنەووە ولاتی گرتبوویەووە، بۆیە بە شیوەیەکی بەرچاو بەرھەمی ناو ولاتی کەمکردەووە^(۱).

بارودۆخەکە بە جۆریک بوو تەنانت درووی ولات ساختە دەکرا، ناچار دراوێ چاکەکەیی ولات لە بازاردا نەدەما و لە ترسی فەوتانی لای تاکە دەوڵەمەندەکان هەڵدەگیرا، ئەمەش جموجوولی ئابووری دەووەستاندا، ئەمە لە ئاستی ناوخۆی ولاتدا. سەبارەت بە ئاستی دەرەکی ولاتیش؛ بارەکە زۆر مەترسیدارتر بوو، چونکە لە لایەکەووە جەرمانەکان هێرشیان دەهینایە سەر ولات، ئەو بوو لە سالی (۲۳۵ و ۲۵۶ ز) دا هێرشیان بردە سەر ناوچەکانی پابین (زەویە نزمەکانی پابین)، لە لایەکی دیکەووە گووتەکان هەریمی (داسیا)یان بەزاندبوو؛ ئەوەش دوای ئەوێ لە سالی (۲۵۱ ز) هێرشیان بردە سەر و لەوێ مانەووە هەتا سالی (۲۹۸ ز) لە لایەن کلۆدیۆسەووە دەرکران، لە ماوێ (۲۵۳-۲۶۰ ز)یشدا کە سەردەمی ئیمپراتۆر (قالیریان) بوو؛ خێلە دەشتەکییەکان و بەربەرەکان هێرشیان دەبردە سەر ناوچەکانیان لە ئەفریقا، ئەمە وێرایی مەترسی ئیمپراتۆرییەتی ساسانییەکان، کە بەتەواوەتی مەترسییەکی گەورە بوو بۆ سەر پۆمەکان^(۲).

بە شیوەیەکی گشتی هەریەک لە ھۆکارەکانی (لاوازی پامیاری، گەندەلی کارگێڕی، خراپوونی باری ئابووری، تیکچوون و نالەباری باری کۆمەلایەتی، لاوازی سەربازی، مەترسییە دەرەکییەکانی گووتەکان و ساسانییەکان، داڕمانی ناخ و کەسیتی تاکی پۆمانی) گرنگترین ئەو ھۆکارانەن کە لە سەرچاوەکاندا وەک ھۆکاری پووختانی ئیمپراتۆرییەتی پۆمانی باسکراون، سەبارەت بە بارە

(۱) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربوا العصور الوسطى الباكرا، الطبعة الاولى، الدار الثقافية للنشر،

۲۰۱۴ م، ص ۲۰.

(۲) السيد الباز العربي: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۱۲-۱۳.

ئايىنىيەكەى ولات دەبىنىن ديار دەى بلابوونەوەى مەسىحىيەت لە سى سەدەى
كۆتايى ئىمپراتورىيەتى رۇمانىدا ديار دەىكى زەق و بەرچاۋە، ھەتتا ئەوەى دەبىنىن
دوچار كلىساي مەسىحى بوو بە جىگرەوەى تەخت و دەسەلاتى دەولەتى
رۇمانى^(۱).

كۆمەلگەكانى سەدەكانى ناوەرەست

سى كۆمەلگاي سەرەكى لە مېژووى سەدەكانى ناوەرەستدا ھەبوون و رۆلى
كارىگەرەيان ھەبوو، ئەوانىش كۆمەلگەكانى (بىزەنتى، ئەوروپاي خۇرئالوا و
كۆمەلگاي ئىسلامى) بوون.

كۆمەلگاي بىزەنتى

لە رۆوى ئايىنەو سەر بە رېيازى ئورتۇدۇكىسى مەسىحى و لە رۆوى پەرگەز
و نەتەوايەتەشەو بە پەرگەزى جىاواز و جۇراوجۇر جىا دەكرىتەو، ھەندىك لەو
پەرگەزانە لە بنەرەتدا يۇنانىن و ھەندىكى دىكەشيان لە بنەرەتى جىاوازن، ۋەك
سلاڤەكان^(۲).

كۆمەلگاي ئەوروپاي خۇرئالوايى: بە مىللەتە رۇمانى و جەرمانىيە
رەسەنەكانىيەو دەناسرىتەو، لە رۆوى ئايىنىشەو لەسەر رېيازى كاسۆلىكى
مەسىحى بوون و زۆربەى كات شوىنگەوتووى تەواوى پاپا بوون كە لە رۇما
دادەنىشت^(۳).

كۆمەلگەى رۇمانى كۆمەلگەىكى چىنايەتى بوو و چىنەكانى لىكدابراو بوون بە
شىۋەيەكى بىردۆزى و بە لايەنى كەمەو ئەم كۆمەلگەى پىكدەھات لە دوو چىنى
سەرەكى: (چىنى ئازاد، چىنى كۆيلە). چىنى ئازاد ھەموو مافىك و ئىمتىيازاتىكى
ھەبوو، بەلام چىنى كۆيلە ھىچ مافىك و ئىمتىيازاتىكى نەبوو و واين لى دەروانىن كە

---

(۱) جوزيف نسيم يوسف: تاريخ العصور الوسطى الاوروبية وحضارتها، مؤسسة الشباب الجامعة
الاسكندرية، ۱۹۸۴ م، ص ۱۳.

(۲) ئاراس فەرىق زەينەل: مېژووى جەنگە خاچىيەكان، چاپخانەى پەيوەند، سلېمانى، ۲۰۱۱ ز، ل ۲۹.

(۳) موريس بيشوب: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، تر: علي السيد علي، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة،
۲۰۰۴ م، ص ۱۱-۱۲.

بەشىكىن لە ئازەلى كىنوى و مكلەچن بۆ ويستی گەرەكانيان كە دەيانتوانى بە
ويستی خويان كەسانىك بكوژن و خزمەتى كەسانىكى دىكە بكەن.

چىنى ئازادەكان

برىتى بوون لە ھۆز؛ ئەوھش پۆلىكى گرنكى دەبينى لە كۆمەلگەى پۆمانى، ھەر
ھۆزىك كۆمەلىك خىزانى لەخۆدەگرت، ھەموو خىزانىك لەم ھۆزانە پۆرەسمى
ئايىنى (الطقوس الدينية) تايبەت بە خويان و پىرۆزى خويان ھەبوو، ھۆزى
بۆرژوازى شانازى دەکرد بە نەژادى خۆيەو، ئىدى چ مرقۇف بووايە يان خوداوەند،
بۆ نموونە ھۆزى (يۇليوس) كە (يۇليوس قەيسەر) سەر بەو ھۆزە بوو؛ دەگەرپیتەو
سەر خوداوەندى (فینۆس) لە پىگەى (ئىنياس) و (بىريامى) پاشاى تەرۋادەو^(۱)
(يۇليوس) لە سەردەمى كۆمارىدا ياسا ئازادەكانى دەکردە دوو بەشى
جياوازەو؛ كە ئەوانىش خانەدان و خەلكى گشتى بوون، خانەدانەكان برىتى بوون
لە پىرانى پۆما و سوارچاكەكان لەگەل خىزانەكانيان، ھەروەھا سەربازەكان لەگەل
مندالەكانيان و ئەو پىاوانەى كە ھەلدەستان بە كارى شارستانى لەگەل مندالەكانياندا
لە شار و لادىكانى دەرەوھى پۆمادا؛ جگە لەمانە ئەوانى دىكە سەر بە چىنى گشتى
بوون^(۲).

خانەدانەكان ئىمتىيازاتىكى زۆريان ھەبوو لە كاتى پىشلىكردى ياساكاندا، يان لە
كاتى ئەنجامدانى تاواندا لە سزا بەدوور دەبوون، چونكە سزادانى ھەر يەككىك لە
خانەدانەكان؛ بىرپىزىكردىن بوو بەرامبەر بە ھەموو چىنەكە، توندترىن سزاش بۆ
خانەدانەكان ئەگەر بەرامبەريان ئەنجام بەدراپايە؛ برىتى بوو لە دوورخستەنەويان لە
پۆما بەرەو دەرەوھى ئىتالىا، يان دەستگرتن بەسەر سەرۋەت و سامانىياندا. لە
كاتىكدا ئەگەر يەككىك لە چىنى گشتى سەرۋەت و سامانى پىكەو دەنا؛ يان فرمانىكى
دەولەتى دەگرتە دەست، ئەوكات بەرز دەبوو ھەو بۆ چىنى خانەدان، چىنى گشتى
بىبەش بوون لە زۆرىنەى مافەكان كە چىنى خانەدان ھەيان بوو، بۆيە لە كاتى

(۱) عبداللطيف احمد علي: التاريخ الروماني، تح: حسان حلاق، دارالنهضة العربية، بيروت، ص ۹۴-۱۰۰.

(۲) محمد السيد محمد عبدالغني: التاريخ السياسي للجمهورية الرومانية، جامعة الاسكندرية، ۲۰۰۶ م، ص ۱۹۹.

سەرپىچىكردىنى يەككىك لە چىنى گىشتى لە ياسا يان تاوانكردن تووشى سزاي توند و دلرەقانه دەبووه، هەندىك جارىش دەنئىردرا بۆ ئىشكردن لە خانهكاندا^(۱). نازانين ئەم جياوازييه چىنايهتتیه چۆن لەناو ئازادەكانى رۆما سەريههەلدا؟ ئايا خەلكى گىشتى لە بنەرەت و پرەگەزەوه جياوازيبون لە خانهدانهكان؛ يان خانهدانهكان دانىشتووانى رەسەنى رۆمان و ئەم جياوازي چىنايهتتیه بە شيوازيكى پلەبەندى بە ھۆى بارودۆخى ئابوورى و کارگيرىيهوه دەرکەوتوو، خەلكى گىشتى ھۆزى خۆيان و رېورەسى ئايىنى تايبەت بە خۆيان ھەبوو، ھەر وەك چۆن خانهدانهكانيان بەو شتوھ بوون، ھەر وەھا ژن و ژنخوازي و تىگەلاوى لە سالى (۴۵۰ پ. ز) لە نيوانياندا ھەرام کرا^(۲).

چىنى كۆيلەكان

ئەم چىنە لە كۆمەلگەى رۆمانيدا برىتى بوون لەوانەى كە لە مال و كىلگەكاندا كاريان دەکرد، ھەندىكيان لە ئەنجامى شەرەوه بەدىل دەگيران؛ يان لە رېگەى فرۆشتەوه ئازادەكان دەبوون بە كۆيلە ئەگەر نەيانتوانىيايە قەرەزەكانيان بەدەنەوه. كۆمەلگەى رۆمانى ھەر لە سەرەتاوه كۆيلەى ھەبوو؛ بەلام ھۆكارى راستەوخۆى زيادبوونى ئەم كۆيلانە دەگەرپايەوه بۆ ھىرشى رۆمەكان بۆ سەر ناوچەكانى دىكە، كە بوو ھۆى ھىتانی رېژەيەكى زۆرى كۆيلە بۆ رۆما، ھەموو خىزانىك ژمارەيەك كۆيلەى ھەبوو بەپىنى پىنويست؛ كە بەكاريان دەھىتان بۆ ئەنجامدانى كارى جۆراوجۆر، تەنھا بۆ ئەو كارانە بەكاريان نەدەھىتان كە پەيوەست بوو بە ھىزى بازوويانەوه؛ بەلكو زۆرجار كۆيلەكان لە خاوەنەكانيان رۆشنيرتر بوون، بۆيە دەبوونە پارىزەرى نەيتىيەكانيان و كاروبارى نووسىنيان بۆ جىبەجى دەکردن و لە پەرورەدەكردنى منداڵەكانياندا دەستىكى بالايان ھەبوو، لە ھەمان كاتدا كارى پيشەسازيشيان دەکرد^(۳). بارودۆخى ژيانى ئەو كۆيلانە كە لەناو مالەكاندا كاريان دەکرد زۆر باشتر بوو، ياساى رۆمانى كۆيلەى بە بەشىك لە خاوەندارىتى

(۱) عبد اللطيف احمد علي: تاريخ الرومانى، ص ۲۲۲-۲۲۳.

(۲) محمد السيد محمد عبدالغنى: التاريخ السياسى للجمهورية الرومانية، ص ۱۹۹-۲۰۱.

(۳) محمود ابراهيم السعداني: حضارة الرومان منذ نشأة روما وحتى نهاية القرن الاول الميلادى، الطبعة الاولى. عين للدراسات والبحوث، الزقازيق، ۱۹۹۸ م، ص ۶۳.

گه وره که ی دهزانی، گه وره کانیشیان زۆرجار به پیتی ئاره زوی خۆیان یاساکانی خۆیان به سهر کۆيله کانيندا دهسه پاند که سزای دلره قانه بوون، سزاکان بریتی بوون له ليدانی کۆيله به دار یان به قامچی یان سووتاندن یان له خاچدان و ... هتد، کۆيله دهیتوانی خۆی بکهریته وه بهو پارهیە ی که له دهستیدا بوو، مافی هاوالاتی تهواویی دهدرایه دواي پرگار بوونی، له سهردهمی ئیمپراتۆرییه تدا مامه له گه له کۆيله دا به ره و باشتەر دهچوو، هۆکاری ئەمهش دهگه پرته وه بۆ بلاو بوونه وهی ئایینی مهسحیهت^(۱).

کۆمه لگای ئیسلامی

به ده رکه وتنی ئایینی ئیسلام؛ شارستانیتی خۆی له سهر چه مکه کانی ئیسلام بیکهیتنا و به خیرایی به ناوچه کانی باکوور و خۆره لات و خۆرئاواي نیمچه دوورگه ی عه ره بدا بلاو بووه وه. ئەوه ی به لای ئیمه وه گرنگه و ده مانه ویت توێژینه وه ی له باره وه ئەنجام بدهین؛ کۆمه لگای ئەورووپای خۆرئاوايه، یاخود میژووی ئەورووپا به له سه ده کانی ناوه راستدا^(۲).

سه ده کانی ناوه راست سه رده میکی دا براو نییه له سه ده کانی پيش و پاش خۆی له میژوودا؛ به لکوو یه کیکه له قوناغه میژووییه کان که کۆمه لگای مرۆقايه تی پيدا تیپه ر بووه، له م قوناغه میژووییه دا دیارده کونه کان له بزوتنه وه یه کی هیتواش و له سه رخۆدا به ره و نه مان چوون، گۆرانکارییه کان له سه ره تاوه هه تا کۆتایی ئەم قوناغه میژووییه پرویانداوه، به شینوه یه کی شارستانی نوێ له سه رده مه کانی پيشتر یان دواتر خۆی جیا ده کاته وه، میژوونووسان سه ده کانی ناوه راستی ئەورووپا له نێوان میژووی دیرین و میژووی نویدا داده نین و ماوه که ی به نزیکه ی هه زار سال زیاتر ده خه ملینریت، ئەم ماوه میژووییه له سه ده ی چواره می زاینیه وه ده ست پێ ده کات و هه تا سه ده ی پازده هه می زاینی به رده وام ده بیئت. کۆمه لیک پروداوی گرنگ و میژووی له خۆ ده گریت؛ وهک (پروخان و له ناوچوونی ئیمپراتۆرییه تی رۆمانی له سه ده ی چواره م، هیرشی میله تانی به ربه ری بۆ سه ر ئەورووپا، بلاو بوونه وه و سه قامگیربوونی ئایینی مه سیحی له ئەورووپا، دروست

(۱) ئاراس فره یق زهینه ل: میژووی جهنگه خاچیه کان، ل ۲۹.

(۲) موريس بيشوب: تاريخ اورپا في العصور الوسطی، ص ۱۱-۱۲.

بوونی چەندین دەولەتی بچووک) کە ھەموو ئەمانە گۆپانیکی زۆریان بەسەر ولاتانی ئەورووپادا ھینا^(١).

میژوونووسان بۆچوونیکێ یەکگرتوویان نییە لەبارە ی ئەو ی چ سالیکی بە سالی دەستیکی میژووی سەدەکانی ناوەراست دابزیت، بەلام تیکرایان لەسەر ئەو کۆکن کە سەدەکانی ناوەراست دەکەوێتە نێوان سەردەمی دیرین و نوێو، واتە لە سەدە ی چوارەمەو ھەتا سەردەمی رینسانس. سەدەکانی ناوەراست بە سەدە تاریکەکان بەناوبانگن، ئەمەش لەبەر ئەو یە کە لەو ماوە میژوویەدا شەپ و کوشتار و ویرانکاری گەشتبوو لوتکە، بایەخیکێ ئەوتۆ بە گەشەپیدانی زانست و ھونەر نەدەرا^(٢).

دەستنیشانکردنی سالی دەستیکی و کوتایەکە ی و ھاتی ھەر قوناغیکێ میژووی کە سەدان سالی لەخۆ گرتیت؛ کاریکی سادە و ئاسان نییە و بۆ کەسانی تایبەتمەند زۆرتەین مشتومڕ دروست دەکات، میژوونووسانی تایبەتمەندیش بەم قوناغە میژوویە بەپێی شارەزایی و بۆچوونی خۆیان سەرھتا و کوتایی ئەم قوناغە میژوویە دیاری دەکەن. قوناغەکانی پیش میژو بەپێی وشە و لیکۆلینەو ی زاناکان باس لە بوونی مرقف دەکەن کەوا زیاتر لە یەک ملیون سال پیش ئیستا لە ئەورووپادا ژیاون و گرنگترین شیوہ و دیمەنی ناسراو لەپیش میژوودا بریتی بوون لە مرقفی (نیاندەرتال و کرومانیۆن). لە راستیدا سەرچاوە میژوویەکان ئەو ھەمان بۆ دەگیرنەو کەوا مرقفی نیاندەرتال لە دەورووبەری (١٠٠,٠٠٠-٣٥,٠٠٠) پیش ئیستا ژیاون، مرقفی کرومانیۆنی لە (٤٠,٠٠٠-١٠,٠٠٠) سال پیش ئیستا ژیان. ژیانی ئەم مرقفانە لە سەر پاو و شکار و کۆچەری بەند بوو لە پینا و دابینکردنی بژیوی ژیانیاندا، ئەو ی جیگە ی ئاماژە بۆ کردنە؛ مرقفی ئەورووپی لە باشوور و خۆرھەلاتی ئەورووپا لە (٦٠٠ پ. ز) توانای دابینکردنی خۆراکی خۆی ھەبوو بە کشتوکال کردنی زەوی، ئەم پیشکەوتنە زەمینە ی رەخساندوو و رینگەخۆشکەر بوو بۆ سەرھتای پیشکەوتن و دەرکەوتنی سیمای ژیا ی، ئەمەش خۆی لە خۆیدا ھۆکاری جیگیربوون و نیشتەجیبوونی مرقف بوو لەپای گەران بە دوا ی خواردن

(١) عبد القادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية ٤٧٦-١٥٠٠، الطبعة الاولى، المؤسسة اللبنانية للکاتب الاکادیمی، بیروت، ٢٠١٤ م، ص ١٣-١٥.

(٢) نور الدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في اوروبه، الطبعة الاولى، دار الفكر، دمشق، ١٩٦٧ م، ج ١/ ص ١١.

و دابینکردنی ژيانيان، ئەو جیگیربوونە لە جیگای دیاریکراو گوندی لێ پەیدا بوو و پاشان ببوو ناوڕۆکی سەرھەڵدانی شارە سەرھەتاییەکانی ئەوروپا. سەدەکانی ناوھەراست بەو قۆناغە میژووییە دەگوتریت لە ئەوروپادا کەوا دەکریت بە سێ سەردەمی دیار لە میژووی سەدەکانی ناوھەراستی ئەوروپادا و دابەشکارییە کەش بەمشێوەیە لای خوارەوہیە: یەکەم: سەرھەتای دەستیکی میژووی سەدەکانی ناوھەراست. دووھەم: قۆناغە سەرھەکییەکانی میژووی سەدەکانی ناوھەراست و تاییەتمەندییەکانیان. سێھەم: کۆتاییەکانی میژووی سەدەکانی ناوھەراست.

سەرھەتای دەستیکی میژووی سەدەکانی ناوھەراست

بێگومان ئەم قۆناغە میژووییە لە کۆتاییەکانی پڕووخاندنی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی خۆرئاوا لە دەورووبەری سەدە یە پێنجەمەوہ دەست پێ دەکات ھەتا سەرھەڵدان و دامەزراندنی دەولەتی پاشایەتی و سەرھەتاکانی دەستیکی بزوتنەوہ جوگرافیەکان و گەڕانەوہی خواست و ئارەزووی مەوقایەتی و بزوتنەوہی چاکسازی ئایینی لە سەرھەتای سالی (١٥١٧ ز). ئەم پڕووداوانە بوونە ھۆکاری ھەرچەرخان لە میژووی ئەوروپادا کە بە قۆناغی نوێبوونەوہ و بووژانەوہ دادەنریت، چونکە بەدوایدا قۆناغی شۆڕشی پێشەسازی ھات، ھەرۆھە ئەم سەردەمە بە سەردەمیکی تاریک ناوزەند دەکریت، بەتاییەتی لە سەدە ی پێنجەمی زاینییەوہ ھەتا کۆتایی سەدە ی دەھەمی زاینیی، چونکە ژیاڕی ئەوروپی دووچاری ئیقلجی و وەستان ھات، ئەوہی مایەوہ لەم ژیاڕە یاخود لە پاشماوہی ژیاڕی رۆمانی؛ تەنھا چەند قوتابخانەیک و (الدير والکاتدرائيه) و کۆشکی پاشایەتی بوو. بەلام ئەو زانستانە، کە لە یۆنانییەکانیان ھەرگرتبوو؛ ھەتا رادەیک لەناوچوو، ئەوہی توانی ھەندیک زانست و زانیاری فێر ببیت؛ ژمارەیک زۆر کەم بوون، ھاوکات زۆریک لە ھونەر و تەکنیکە دیرینەکان لەناوچوون. زاناکانی ئەو سەردەمە تووشی سەرسۆرمان ھاتن؛ بە شێوەیک گویگر و گۆییستی چیرۆک و ئەفسانە و پڕوپاگەندەکان دەبوون لەسەر بنەمای ئەوہی کەوا راستییە^(١).

(١) سعید عبد الفتاح عاشور: حضارة ونظم اورپا في العصور الوسطی، ص ١٣-١٤.

زاراوهى سەدەكانى ناوەرپاست، لەپاش تەواوبوونى ئەو سەردەمە بە ماوہیەكى زۆر ئەو ناوہى لى نرا، سەیر لەوہدا بوو خەلكى ئەو سەردەمە خۆيان ئەو زاراوہیان نەدەزانى! ئەمە جگە لە ھەستەكردنەیان بەو سەردەمە تارىكەى كەوا لىنى دەژيان و پىنى دەگوترا سەدەكانى ناوەرپاست ياخود (تارىك)، چونكە پىيان وا بوو ئەو سەردەمەى ئەوان تىندا دەژيان؛ قۇناغىكى پىشكەوتووہ لە ھەموو بوارەكانى ژياندا و مەزە گەشتووتە لوتكەى داھىتەنەكان. بەلام ئەم زاراوہیە بۆ خۆى تەنھا قۇناغىكە لەنێوان دوو قۇناغى مێژوویدا دىكەدا؛ ئەویش پەسەنايەتى و ژيارى دىرىن و مەزن و گەورەى ئىستە، پەنگە پاش ماوہیەك ياخود سەردەمىكى دىكە؛ ناوێكى سەیر لە مێژووى ئىستامان بنریت! كى دەزانیت ناوى چى قۇناغىكى مێژووى پىنى دەگوتریت؟ بىگومان سەدەكانى ناوەرپاست سەردەمىكى بەردەوام بوو بۆ پۆمانى دىرىن لە پووى (مەرقاھەتى، زمان، دەزگاكان، ياسا، وىژە، ھونەر، كەلتوور و ژيار) ئەمە بەدەر لە پۆشنىبىرىيە سەربەخۆكانى دىكەى پۆما، چونكە گەلانى دىكەى وەك (يۆنان و سەكسۆن و فەرەنگ و گەلانى خۆرەھەلات) بەشدار بوون لەم ژيارە لەو قۇناغە مێژوويىيەدا^(۱).

لەم پەرتووكدەدا ئاماژەمان بە ھۆكارەكانى پووخاندنى پۆما كرد و ھەندىك واى بۆ دەچن كە پووخاندنى پۆما بەھۆى لاىەنى بەھا و پەوشتەوہ بووہ كە لە لاى پۆما ئەو بەھا و پەوشتە بەرزانە كز ببوون و نەمابوون، وەكوو ھەندىك لە مێژوونووسەكانى پۆما ئەوانەى كە لە كۆتا سەدەكانى ئىمپراتورىيەدا ژيان، ھەندىكى دىكە لە مێژوونووسانى پۆما دەلێن: "ئەوہى بەسەر پۆمادا ھات؛ پق و توپەبى خوداى پۆمانىيەكان بووہ، لەبەر ئەوہى ئەوان بەرەو ئايىنى مەسىحى پۆشتن و ملکہى مەسىحىيەت بوون." بەلام ئەمانە راستەوخۆ ئايىنى مەسىحىيان تاوانبار نەكرد؛ بەلكوو دەيانگوت مەسىحىيەت چەند بىروبۆچوونىكى ھەيە كە دژە لەگەل بۆچوونى پۆمانىيەكاندا، ئەو شتانەى بوونەتە ھۆكارى دوست بوونى ئەو بۆچوونانەى لەناو كۆمەلگەى پۆمانىدا ھاتوونەتە كايەوہ، ئەوہ بووہتە ھۆى پووخاندنى ئىمپراتورىيەتى پۆمانى^(۲). ئەمە پالەنرەبوو بۆ پووناكبير و زانا مەسىحىيەكان و لە سەرووى ھەمووشیانەوہ (قەدىس ئۆگستىن) كە وەلامىكى

(۱) جوزيف نسيم يوسف: تاريخ العصور الوسطى الاوروبىة وحضارتها، ص ۷-۸.

(۲) عبد الامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۶-۱۵.

توندىيان بدەنەو، پۆلى خۆيان پوون كردهو و گوتيان ئەمە ويستى خودايە و مروڤ بىتوانايە لە بەرامبەر تىگەشتن لى، ھەندىكىش واى بۆ دەچوون ئەوھى كە بەسەر پۇمادا ھات؛ بە ھۆى جەرمانىيەكانەو بوو، ھۆزە جەرمانى و دېندەكان ئىشيان تەنھا ئەو وىزانكارى بوو، لە كاتىكدا خەلكى خۆيان (پۇمانىيەكان) بە كەسانىكى شارستانى و پۇشنىر دەزانى، ھەر بۆيە تووشى توندىرەوى بوون و بىسەر ووبنيان كردن و ھىرشە يەكدوايەكەكان و ھەرپەشەكانى جەرمانىيەكان؛ ھەموو ئەمانە ھىزى پۇمانىيەكانى نەھىشت و ھەر بەم ھۆكارەش بە دەستى ئەوان پروخان نەك ھىچ ھىزىكى دىكە^(۱).

ھەرچەندە سەدەكانى ناوەرەست قۇناغىكى مېژووى دوورو درىژە؛ بەلام ناكىرىت بلىين لەگەل تەواو بوونى ئەم قۇناغە گۇپرانىكى بنەرەتى بەسەر ھەموو بىروباوەر و لايەنەكانى (ئابوورى، زانست، ئايين و پەيوەندىيە كۆمەلايەتتەكان) ھاتوو و لە شەو و پۇژىكدا دەولەتتىكى شىو نوئ لەدايكبوو، زۆرىك لە مېژوونووسان پوداوىكى گرنكى ئەم قۇناغە كە بوو تە ھۆى وەرچەر خانىكى مېژووى وەردەگرن و دەيكەن بە خالى دەستىك يان كۆتابى ئەو قۇناغە، ئىمەش ھەندىك لەو دىد و بۆچوونە جىاوازانەى مېژوونووسان لە بارەى سەرەتاي دەستىكى مېژووى سەدەكانى ناوەرەست بە نموونە دەھىنەو، ھەولەش دەدەين بە شىوئەيكى گونجاو و پىكوپىك بەراوردىان بكەين، بۆ ئەوھى بە ئاسانى تىيان بكەين:

يەكەم/ كار و كردهوكانى ھەندىك لە ئىمپراتۆرەكان

بەشىك لە مېژوونووسان سالى (۲۸۴ ز) وەك سەرەتاي مېژووى سەدەكانى ناوەرەست دەستىشان دەكەن، چونكە لەم سالەدا ئىمپراتۆرىكى بەھىز و جىاواز لە ئىمپراتۆرەكانى پىش خۆى دەسلەلاتى گرتە دەست؛ كە ئەویش (دىوكلىديانوس) (۲۸۴-۳۰۵ ز) بوو^(۲). ئەم ئىمپراتۆرە سەرلەنوئ لە پووى كارگىزى و بەرپەو بەردنەو و لاتەكەى پىكخست؛ بە جۆرىك كە جىاوازی ھەبوو لەگەل سىستەمەكانى پىش خۆى^(۳). (دىوكلىديانوس) ئىمپراتۆرىكى دووبارەبووى پۇمانى

(۲) عبدالامير محمد امين و: ھ س، ج ۱/ ص ۲۱.

(۲) ھ. ا. ل-فشر: تاريخ اوربا العصور الوسطى، تر: محمد مصطفى زيادة والباز العربى، ۱۹۵۰ م، ج ۱/ ص ۱.

(۳) فشر: تاريخ اوربا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲؛ موسوعة الاديان في العالم (المسيحية)، دار كريس، ۲۰۰۰ م، ص ۳۰.

نەبوو؛ زیاتر خۆی بە پاشاكانى ساسانى دەچواند و خۆی لە یاسا بەرزتر دەزانى، ھەروەھا زیاتر خۆی بە خودا دەچواند نەك بە مەرۆف، (دیوگلدیانوس) بە نژایەتیکردنى ئایینی مەسیحى ناویانگى ھەرکردبوو، بە جۆریك سەردەمى ئەو بە ئەشكەنجە و ئازاردانى مەسیحییەكان بەناوبانگە كە پىی دەگوترا سەردەمى شەھیدان^(۱).

بەشیكى دیکە لە میژوونوسان سەردەمى ئیمپراتۆر (كوستەنتینی یەكەم) بە سەرەتای دەستپىكى سەدەكانى ناوەرەست دادەنن^(۲). بەتایبەت سالى (۲۲۳ ز) كە لەم سالاھدا شەرى ناوخۆیى لە ئیمپراتۆرییەتى رۆمانیدا كۆتاییهات و (كوستەنتین) بوو بە ھەرمانرەواى بێركابەر، لە سەردەمى ئەم ئیمپراتۆرەدا گۆرانكارى ھەمەلایەنە بەسەر بوارە جیاوازەكانى ژيان لە ئیمپراتۆرییەتى رۆمانیدا ھات، لەوانە ناسینی ئایینی مەسیحى ھەك ئایینىك لەناو ئیمپراتۆرییەتدا. ھەروەھا لە سالى (۳۱۳ ز) پەیمانى میلانى ھەرکرد، كە بەپىی ئەم پەیمانە بەناوبانگە رێگە بە ھاوالتیان درا بچنە سەر ئایینی مەسیحى^(۳). كاریكى دیکەى ئیمپراتۆر (كوستەنتین) دروستكردنى شارى (كوستەنتینە) بوو، كە بەم ھەنگاوەى تەختى ئیمپراتۆرى لە رۆما چۆل كرد^(۴). دواى ئەم ھەنگاوەى (كوستەنتین)؛ پاپای رۆما دەسەلاتى دونیایى و ئایینی مەسیحییەكانى خۆرئاواى گرتەدەست، جگە لەو ھەنگاوانەى لە سەرەو ھەنگاوانەى (كوستەنتین) ھەندىك یاسای نوێى بۆ بەپێوەبردنى ئیمپراتۆرییەتەكە ھەرکرد و لە بوارەكانى سەربازى و ئایینیشدا چاكسازى و گۆرانكارى كرد^(۵).

بەشیكى دیکە لە میژوونوسان سەردەمى ئیمپراتۆر (جۆستینیان) (۵۲۷-۵۶۵ ز) بە سەرەتای سەدەكانى ناوەرەست دادەنن؛ چونكە سەردەمى ئەو دەكەوتە نىوان كۆتایى میژووى دىرین و سەرەتای سەدەكانى ناوەرەست، ئەم میژوونوسانە پشت دەبەستن بە شیکردنەو ھەنگاوانى لەبارەى ھەولەكانى (جۆستینیان)، كە دەیویست بە زەبرى ھىزى سەربازى جارىكى دیکە ھەردوو

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۱-۲۲.

(۲) د. حسنين محمد ربيع: تاريخ الدولة البيزنطية، دار النهضة العربية، القاهرة، ۱۹۹۰ م، ص ۲۴-۲۵.

(۳) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۴۰.

(۴) فشر: تاريخ اوربا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۰-۱۱.

(۷) رون هليستر: اوربا في العصور الوسطى، ص ۴۱.

ئىمپىراتورىيەنى خۆرھەلات و خۆرئاۋاي رۇمانى بىكات بە يەك. ئەمە جگە لە جەنگە كانى لەگەل (قەندالەكان) لە خۆرئاۋاي ئەفرىقا و گووتەكانى خۆرھەلات لە ئىتالىا و گووتەكانى خۆرئاۋا لە ئىسپانىا^(۱).

دوۋەم/ ھۆكارە ئايىنىيەكان

ھەندىك لە مېژوونووسان سەردەمى ئىمپىراتورى (جۇليان) كە ساتى ھەلگەپراۋەى بوو لە مەسىحييەت (۳۶۱-۳۶۳ ز) بە سەرەتاي مېژوۋى سەدەكانى ناوھپاست لە ئەوروپا دادەنن، چونكە ئەم ئىمپىراتورە لە ئايىنى مەسىحى ھەلگەپرايەۋە و چوۋە سەر باۋەپى بىتەرسىتى و جاريكى دىكە بىتەرسىتى كىردەۋە بە ئايىنى قەرمى دەۋلەت^(۲)، بەلام لەم كارەيدا سەرگەۋتوۋ نەبوو و شىكىستى ھىنا و سەرلەنوۋ ئايىنى مەسىحى بە قەرمى كرايەۋە بە ئايىنى دەۋلەت، ئەم ئايىنە بوو بە خەسلەتى ژيانى خەلكى ئەوروپاي سەدەكانى ناوھپاست، ھەندىك لە مېژوونووسان لە پوۋى ئايىنىيەۋە سالى (۳۷۶ ز) دىكەن بە سەرەتاي مېژوۋى سەدەكانى ناوھپاست، لەم سالەدا گووتە خۆرئاۋاييەكان لەسەر دەستى (مىسۇنىرى ئارىۋسى ئۇلفىلاس) (۳۸۳-۳۱۰ ز) وازيان لە ئايىنى دىرىن ھىنا و چوۋە سەر ئايىنى مەسىحى، باۋەپھىنانى گووتەكان بە ئايىنى مەسىحى و لەسەر پىپىزى ئارىۋسى ۋاي لە ئىمپىراتورىيەتە خۆرھەلاتىيەكان كىرد كە مۇلەتيان پى بدەن، لە پوۋبارى دانوبەۋە بىپەنەۋە و لە ناوھپاستى ئىمپىراتورىيەتەكانيان نىشتەجى بىن، ئەم گۇپانە مەزنەش سەرەتاي داگىركردنى ئەوروپا بوو لە لايەن بەربەريەكانەۋە^(۳).

ھەر لە پوۋى ئايىنىيەۋە ھەندىك مېژوونوۋسى دىكە دەسلەتاي ئىمپىراتور (سىۋدۇسىۋسى يەكەم) (۳۷۹-۳۹۵ ز) دىكەن بە خالى پەپىنەۋە لە مېژوۋى دىرىنەۋە بۇ مېژوۋى سەدەكانى ناوھپاست. ئەم كۆمەلە مېژوونوۋسە بە دىارىكراۋى سالى (۳۷۹ ز) دىكەنە سەرەتاي ئەم گۇپانكارىيە، چونكە لەم سالەدا

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، ۲۰۰۶م، ص ۱۶-۱۷.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ص ۳۷.

(۳) عبد الامير محمد امين: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۵۴-۵۵.

دوای ئه وهی (سیؤدۆسیۆسی یه کهم) دهسهلاتی دهگریته دهست، له کۆبوونه وهی (کۆسته نینیه) دا بریاری کۆتایی له سه ر ناشه رعیتی و کۆتایی هینان به پێبازی ئاریۆسی درا، به و هۆیه وه لایه نگران و باوه دارانی ئه م پێبازه تووشی سزای قورس بوون، ههروه ها هه موو په رستگا کانی بته رستان داخران و سووتینران و په رتوکه کانیان قه دهغه کران و له ناوبران، هاوکات پێگه نه درا به و که سانه ی سه ر به و پێبازه بوون و درێژه به په رستنی ئایینه کانیان بدهن، ته نانه ت له ناو ماله کانیاندا ئه م په رستانه یان لی قه دهغه کرا^(۱).

سێیه م/ هۆکاره سه ربازییه کان

به شیک له میژوونووسان پێیان وایه که جهنگی (ئه دریا نوپل) که له سالی (۳۷۸ ز) پوویدا؛ دهکریته به کۆتایی میژووی دیرین و سه رهتای میژووی سه دهه کانی ناوه راست له ئه ورووپادا دا بنریت، به لگه شیان بۆ ئه مه ئه وه یه کاتیک که گووته خۆرئاواییه کان له پروباری دانوب په پینه وه له ناوچه کانی (مواشیا و تراکیا) نیشته جی بوون، پاش ماوه یه ک به بیانوی ته نگه به ری ناوچه که یان؛ که و تنه شه پ فرۆشتن به ئیمپراتۆر (فالینز) (۳۶۴-۳۷۸ ز) و شه پێکی مه زن له نیوان هه ردوولا هه لگیرسا، له ئه نجامی ئه م جهنگه دا سێ به شی له شکری ئیمپراتۆر کوژران و ئیمپراتۆر دوو چاری شکستیکی ترسناک بووه وه^(۲).

چواره م/ سیستمی به پێوه بردن

به شیک دیکه له میژوونووسان سالی (۳۹۵ ز) به کۆتایی میژووی دیرین و سه رهتای میژووی سه دهه کانی ناوه راستیشی ده زانن، له م ساله دا ئیمپراتۆر (سیؤدۆسیۆس) کۆچی دوایی کرد، هه ر له م ساله دا ئیمپراتۆرییه تی رۆمانی بوو به دوو به شی سه ره به خۆ و جیاواز له یه کدی، نه ک وه ک سه رده می (دیۆکلدیانس)؛ چونکه دابه شبوونی ئه وکات ته نها دابه شبوونیکی پروکه شی بوو، (سیؤدۆسیۆس) به شی خۆره له لاتی به خشی به (ئه رکادیۆس) (۳۹۵-۴۰۷ ز) و له هه مان کاتدا به شی

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۱۸.

(۲) محمد زاید عبدالله: مدخل الی تاریخ اورپا (العصور الوسطی الباکرة)، ص ۱۳.

خۆرئاواى بەخشى بە (هوندریۆس) (۳۹۵-۴۲۳ ز) که هەردووکیان کوپی خۆی بوون. بەمشێوەیە هەردوو بەشی خۆرهلەلات و خۆرئاواى ئیمپراتۆرییەتەکه بوون بە دوو دەولەتى سەرەخۆ، دەولەتى بەشی خۆرهلەلات هەتا سالى (۱۴۵۳ ز) مایەوه، بەلام دەولەتى بەشی خۆرئاواى بەدەستى جەرمەن و بەرەرییەکان کۆتایی پێ هێنرا^(۱).

پێتجەم/ ئەو بیروپایانەى که پەيوەندییان بە پۆماوه هەیه

هەندیک لە میژوونووسان لەسەر ئەو باوەڕەن که میژووی دیرین کاتیک کۆتایی هات که شارى پۆما لە سالى (۴۱۰ ز) بە دەستى گووتە خۆرئاواییەکان بە سەرۆکایەتى (ئەلاریک) داگیرکرا و بەمەش کۆتایی بە ئیمپراتۆرییەتى پۆماى خۆرئاوا هات، دواتر ئیمپراتۆر (مۆنۆریۆس) شارى (پافنا)ى کرد بە پایتەختى خۆى لە دواى شارى پۆما^(۲).

شەشەم/ بیروپای دیکە لەسەر کۆتایی هاتنى دەسلەلاتى ئیمپراتۆرەکانى خۆرئاوا

زۆریک لە میژوونووسان باوەڕیان وایە سالى (۴۷۶ ز) سەرەتای میژووی سەدەکانى ناوەراستە لە ئەوروپادا، لەم سالەدا سەرۆکی (هپول و ئۆدواکر) که یەکیک لە توخمە جەرمەنییەکانى خۆرهلەلات بوو، توانى شارى (پافنا) داگیر بکات و ئیمپراتۆرى خۆرئاوا (پۆمۆلووسى ئاوگوسترلوس) (۴۷۵-۴۷۶ ز) لەسەر دەسلەلات لاوەریت و دوورى بخاتەوه بۆ ناوچهکانى باشوورى ئیتالیا، دواتر مووچهیهکی مانگانەى گۆنجاوى بۆ برییهوه، ئەوهى شایەنى باسە ئەم ئیمپراتۆرە تەمەنى دوازدە سال بوو^(۳).

هەوتەم/ بیروپای دیکە لەمەپ تاجلەسەرنانى شارلەمان

ئەگەر بەشیک لە میژوونووسان سالى (۴۷۶ ز) دەکەن بە سەرەتای میژووی سەدەکانى ناوەراست؛ لەبەر ئەوهى ئەم سالە سالى کۆتایی هاتنى ئیمپراتۆرەکانى

(۱) ه. سانت ل. ب. موس: میلاد العصور الوسطی، تر: عبد العزيز توفيق جاويد، الناشر عالم الكتب، القاهرة، ۱۹۶۷ م، ص ۱۰.

(۲) موريس بيشوب: تاريخ اوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۳.

(۳) فشر: تاريخ اوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۳۲-۳۳: نعيم فرح: الحضارة الاوروبية في العصور الوسطی، ط ۲، دمشق، ۲۰۰۰ م، ص ۷.

رومای خۆرئاوا بوو، ئەوا هەندیک لە میژوونوسانی دیکە باوەریان وایە سالی (۸۰۰ ز) سەرەتای دەستپێکی میژووی سەدەکانی ناوەراستە، چونکە لەم سالا دا شارلەمان) تاجی ئیمپراتۆرییەتی لەسەرنا و دەستی کرد بە زیندووکردنەوە و ژیاندنەوەی ناوی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی، دواي ئەوەی کە خۆرئاوا بەدریژایی سالانی نێوان (۴۷۶-۸۰۰ ز) بەبێ ئیمپراتۆر بوون^(۱).

هەموو ئەو بۆچونە جیاوازانەي کە باسمان کرد لەبارەي دەستنیشانکردنی میژووی دەستپێکی سەدەکانی ناوەراست لە ئەورووپادا؛ هێمان بۆ کۆتایی هاتنی میژووی دێرین. ئەمەش بۆ چەندین ھۆکاری ناوەکی و دەرەکی دەگەریتەووە کە زەمینیان خۆش کرد بۆ لەدایکبوونی سەدەکانی ناوەراست، چونکە ئەم قوناغە لە شوو و پوژیکدا لەدایک نەبوو، یان زادەي چەند سالیگ نەبوو. هەلبەتە سەدەي چوارەم کە پەر بوو لە پرووادی گرنگ و گۆرانکاری کاریگەر، پۆلی هەبوو لە گۆرانکاری و کۆتایی پێ هێنایی میژووی دێرین. لەگەڵ ئەمەشدا هەندیک لە تاییەتمەندییەکانی چەرخي دێرین بۆ ماوەیەکی درێژ لەناونەچوون و تیکەل بە خەسلەتەکانی سەدەکانی ناوەراست بوون. سەدەي چوارەم بە سەدەي کۆتایی هاتنی ئیمپراتۆرییەتی رۆمای خۆرئاوا ھەژمار دەکریت، ھەر چەندە ئیمپراتۆرەکان ھەولێکی زۆریان بۆ مانەوێ بە خەرجدا، ھەر لەم سەدەیدا ئایینی مەسیحی بوو بە ئایینی فەرمانی ئیمپراتۆرییەتەکە و جیگای بە ئایینە دێرینەکان لێژ کرد.

لە لایەکی دیکەووە ھەر لەم سەدەیدا جەرمەنەکان بە زەبری ھێز خزانە ناو ئیمپراتۆرییەتەکەووە و تیندا نیشتەجێ بوون و لە دوايشدا پۆلیکی بالایان ھەبوو لە لاوازکردن و پرووختاندنیدا. جەرمەنەکان بە توخمیکی سەرەکی دروستکەري میژووی سەدەکانی ناوەراست لە ئەورووپا دادەنرین، ھەر لەم سەردەمەدا ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی بوو بە دوو بەشی (خۆرئاوایی و خۆرھەلاتی). ئیمپراتۆرییەتی دێرینی خاوەن ھێز و ژیاړی رۆمانی وەک خۆي نەما و ئەم دوو بەشییە زیاتر لاوازي کرد، ئەنجامەکەشی لەناوچوونی بەشە خۆرئاواییەکەي بوو، لەبەر ئەم ھۆیانە دەکریت سەدەي چوارەمي زایینی بە سەرەتای دەستپێکی میژووی سەدەکانی ناوەراستی ئەوروپای دابنێن.

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا في العصور الوسطی، ص ۱۹.

قۇناغە سەرەككەيەكانى مېژووى سەدەكانى ناوەرەست و تايىبەتمەندىيەكانىيان

ئەو قۇناغانەي كە پىي دەلەن سەدەكانى ناوەرەست؛ مەودايەكى دوورودرىژە و نەزىكەي يازدە سەدە دەبىت، لەو ماوئەدا ئەوروپا لەنئوان دروستبوون و پىگەيشتندا بوو، بەلام ناكىت و تىبگەين كە ژيانى خەلك و كۆمەلگاي ئەوكاتە لە يەك ئاستدا بوون؛ بەلكو ژيان و ژياريان بە شىوازي جۇراوچۇر كۇراني بەسەردا دەهات، كۇرپانەكەش كەلى لاواز و ھىواش و لەسەرخۇ گەشەي دەكر، بە نموونەي ئەو بارودۇخەي خەلكى فەرەنسا لە سەردەمى (شارلمان) لە كۇتايى سەدەي ھەشتدا لىي دەژيان، جىاواز بوو لەو سەردەمەي ئىنگلەتەرا كە (ھىنرى سىيەم) (۱۲۱۶-۱۲۷۲ ز) تىيدا دەسەلاتدار بوو لە سەدەي سىازدەي زايىنىدا^(۱).

مېژوونووسان مېژووى سەدەكانى ناوەرەست لە ئەوروپادا دابەش دەكەن بەسەر سى قۇناغدا؛ ھەر قۇناغىك لەو مېژووە كۆمەلىك تايىبەتمەندى خۇي ھەيە، كە لە قۇناغەكانى دىكە جىاي دەكاتەو.

ئەوئەي شايەنى باسە ئەم دابەشبوونە زىاتر دابەشكردنىكى ساتىيە و ھەندىك زىادەرەوى ساتى و جىگايى تىدايە، چونكە ناوچەكانى ئەوروپاي خۇرئاوا لە گەشەكردن و پىشكەوتن و كۇرپانكارىەكانىيان يەكسان نەبوون؛ بەكورتى ئەم دابەشكردنە يارمەتىمان دەدات بۇ دەستنىشانكردنى ھىلە گىشتىيەكان، بەبى ئەوئەي بەوردى و دوورودرىژى بچىنە ناو گىتى سەدەكانى ناوەرەست لە ئەوروپاي خۇرئاوادا.

قۇناغى يەكەم

ئەم قۇناغە لە سەدەي چوارەمى زايىنىيەو دەست پى دەكات و ھەتا كۇتايى سەدەي دەيەم بەردەوام دەبىت، تىيدا ئىمپراتۇرىيەتى رۇمانى لە سەدەي چوارەم ھەرەسى ھىئا و مىللەتانى دىكەي جۇراوچۇر كۇرپانان بەسەر گىتى رۇمانىدا ھىئا، رەگەزى ئەم مىللەتانەش برىتى بوون لە (كوت و ھۇن و قەندال و بورگوندىا و سەكسۇن و لۇمباردىيەكان)^(۲).

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۲۸-۲۹.

(۲) نورمان ككتور: التاريخ الوسيط- قصة الحضارة البداية والنهاية، ترقاسم عبده قاسم، دار العين للدراسات، الجيزة، ۲۰۰۹ م، ص ۲۰.

جگہ لہ مانہ موسلمانہ کانیش لہ سہدہی حوتہم و ہشتہمدا لہ پڙگای
 فراوانخوازیہ موسلمانہ کانہوہ بہشیک لہ خاکی پڙمانیہ کانیان داگیر کرد، لہ
 سہدہکانی نویہم و دەیمیشدا ہندیک لہ میللہ تانی باکوروی ئوروپا لہ (سویڈ،
 نرویج، دانیمارک و ہنگاریا) خزانہ ناو ناوچہی پڙمانیہ کان، ہموو ئوہی
 باسماں کرد بہلگن لہسر ئوہی کہ گیتی پڙمانیہ کان بہدریژایی ئو ماوہیہ
 نارامی بہ خویہوہ نہدی و بہردہوامیش لہ گیروگرفتہی جوراوجوردا بوو۔ ہر
 چہندہ ہندیک لہ خہلکی دەیانویست دریژہ بہ نہریت و بیر و ژیانہی پڙمانیہ بدہن؛
 بہلام بویان نہکرا، چونکہ بہ پیچہوانہی ئاراستہی میژووی ئوکاتہوہ بوو کہ زال
 بووبوو بہسر کؤمہلگادا، شاری پڙماش ئہگہرچی پیشتہر مہلبہندی ژیار و
 پڙکخستن و پیٹکہوتن بوو؛ وردہ وردہ ئو تاییہتمہندیانہی لہدستدہدا^(۱)۔
 ئہم پروداوانہ ئہگہرچی بؤ ئو سہدانہی باسماں کردن گرنکی خویان ہہیہ؛
 بہلام لہژیر پەردہ و بہ شاراوہی شانبہشانی پڙوسہیہکی دیکہ دہپویشت، کہ
 ئویش تیکہلہوونی ئو بیر و ژیارییہ بوو کہ لہ پڙمانیہ کانہوہ مابوہوہ لہگہل
 بیروباوہر و نہریتی نویی ئو میللہتانہ کہ تازہ تیکہلی پڙمانیہ کان بیوون، ئہمہ
 جگہ لہوہی کہ کؤمہلگای ئوروپوی مہسیحی بوون و بہرہو مہسیحییہت
 دہپویشتن، کلئساش لہ پووی یاسا و سیستہوہ بالادہست بوو^(۲)۔

قۇناغى دوۋەم

ئہم قۇناغہ لہ سہدہی یازدہہمہوہ دەست پی دہکات و ہتا سہدہی
 سیازدہہم بہردہوام دەبیت، لہ گرنکترین تاییہتمہندیہکانی ئہم قۇناغہ دروست
 بوونی نارامی پیژہییہ لہ ژیانہی خہلک بہ بہراورد لہگہل سہدہکانی پیٹشووتر، ہر
 لہم قۇناغہدا سیستہی دہرہبہگاہتی چہسپاو بوو بہ سیستہی پامیاری،
 پڙشنگہری (تنویر) و بلاو بوونہوہی بیرى سہدہکانی ناوہراست پیٹکہوتووتر
 بوو لہ سہدہکانی پیٹشووتر لہ خہسلہتہکانی دیکہی ئہم قۇناغہ کہ بریتین لہ
 ئہجامدانہی خویندہوہ بؤ یاسای پڙمانی و ئو بنہمایانہی کہ لہسہری دروست

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم اوربا العصور الوسطی، دار النهضة العربیة، بیروت، ص ۳۰۔

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ اوربا فی العصور الوسطی، ص ۲۷-۲۸۔

بيو، دانانى ياساى مەسىحى لە لايەن پياوانى ئايىنى مەسىحييە، دروستكردى
 پەرستگاي مەسىحى گەرە و پيشكەوتوو كە ئەندازىارى بيناسازى ئەو سەردەمەى
 پىئو دەبىنرا، لەگەل تويژىنەوئى فەلسەفەى (ئەرسىتۆ) و يۇنانى دىرىن^(۱).
 ھەر لەم قۇناغەدا سىستىمى بەرپۆەبەردى شارەكان و كۆمۇنەكان بەرەسمى
 كران و سەندىكاكان دامەزران، كە ھەتا ئەمرو ئەم سىستەمە بە ھەندىك دەستكارى
 و گۇرپانكارىيەو بوونى ھەيە، ھەروەھا ئاوەزى سىستىمى پەرلەمانى ھاتە گۇرپ،
 پيشەسازى پيشكەوتنى بەرچاوى بەخۆوئى و بازىرگانی لە ئەورووپا و ولاتانى
 خۆرەلات دەستى پىن كەرد. جىي وەبىرەيتانەوئى كۆمەلگای ئەورووپا لەو
 سەردەمەدا زىاتر كشتوكالى بوو، سىستىمى رامىيارى دەرەبەگى كۆمەلگای
 ئەوروپىش كە لەسەر بنەماى دەرەبەگى دامەزراو بوو، دەبوو تەواوى چىنەكانى
 كۆمەلگا پىئو پابەند بىن. لە دەرەوئى ئەورووپاش؛ لەو مىرنشەنە بچوكانەى كە
 خاچىيەكان لە خۆرەلاتدا دروستيان كەردبوون؛ كار بە ھەمان سىستىمى رامىيارى
 دەرەبەگايەتى ئەوروپى دەكر^(۲).

لە لايەكى دىكەوە بىرى ئەوروپاي يەكگرتوو ھاتەكايەو كە پاپا رېنەرايەتى
 كاروبارى ئايىنى تىيدا بكات و ئىمپراتورىش لىپرسراويەتى كاروبارى دونياى تىدا
 لەئەستۆ بگرت، ھۆكارى سەرەكى سەرەلەدانى ئەم بىرە؛ ھىرشى خاچىيەكان بوو،
 كە ئەمەش تەنھا لە ئەوروپاي خۆرئاوا بوو؛ نەك لە ھەموو ئەوروپادا^(۳).

قۇناغى سىتەم

سەدەى چواردەھەم بە سەرەتاي لەناوچوونى ئەو ژيارەى لە ئەوروپاي
 سەدەكانى ناوەرەستدا ھەبوو دادەنریت، ئەو ژيارە ھاوشىئەى ھەموو ئەو ژيارانەى
 كە پيشتر ھەبوون و لەناوچووبوون گەشتبۆو لوتكە، بىگومان ژيارەكان لەسەر
 يەك شىئو بىر كەردنەو زۆر بەردەوام نابن، لەم چوارچىئەيەشدا بىرى سەدەكانى
 ناوەرەست كە دووچارى بىروبۆچوونى نوئى علمانىيەت بىوئەو تەوايەو، واتە بە
 تىپەربوونى سەدەكانى چواردە و پازدە ئەو بىروبەوئەى لە سەدەكانى پيشووتر

(۱) محمد زاید عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربا، ص ۱۷.

(۲) بۇ زانىارى زياتر بۆوانە: ئاراس فەرىق زەينەل: مېژووى جەنگە خاچىيەكان.

(۳) نورمان كاننور: التاريخ الوسيط، ص ۳۱.

هه بوون گۆرانيان به سهردا هات و به سه رچوون^(۱). به نموونه تيرپوانيني خه لکى بۆ پاشا گۆرانكارى به سهردا هات؛ پيشتر له گرنگترين تايبه تمه ندييه كانى كۆمه لگه ي دهره به گايه تى ئه وه بوو كه وهك پاشا سه يرى سه رۆكى كۆمه لگه ي دهره به گايه تى ده كرد، به لام له كۆتاييدا ئه م تيرپوانينه گۆراني به سهردا هات و له برى پاشا وهك سه رۆكى ده ولت لتيان ده رپوانين، ده سه لاتى پاشا په ره يسه ند و زياتر بوو، شيوه ي ده وله ته كه شى گۆرا بۆ شيوه ي ده وله تى نوئ، گۆران به سه ر ده زگاكانى خويندندا هات و له جاران زياتر بيتايه ختر بوو له پروه دووباره كه ي، هاوكات له برى زمانى لاتينى؛ زمانى نه ته وه يى به كار ده هات، به نموونه: (دانتى) به ئيتالى ده ينووسى، (فرنسو فيلون) هۆنهرى فه ره نسى (۱۴۳۱-۱۴۶۳ز) به فه ره نسى و (چوسين) (۱۳۴۰-۱۴۰۰ ز) به ئينگليزى ده ياننوسى^(۲).

له م قوناغه دا كه نيسه تووشى لاوازى هات و هه ژموونى جاراني نه ما، دوو چارى دووبه ره كى و پارچه پارچه بوون و په خنه ي توند بوويه وه، ناكۆكى نيوان ده سه لاتى دونيا يى و ئايينى گه شتبووه لوتكه، به كورتى ژيارى ميژووى سه ده كانى ناوه راست وهك به شيك له ميژووى مرؤفايه تى له كۆتايى سه ده ي پازده هه م ئه و بۆله ي پيشترى نه ما و ده توانين بلتين به ره و نه مان ده چوو، له به رامبه ردا سه ده ي نوئ به كۆمه ليك بيروباوه رى نوئ و داهيتان و پيشكه وتنى زانستيه وه شوينى گرته وه^(۳).

كۆتاييه كانى ميژووى سه ده كانى ناوه راست

له مه و پيش باسمان له بيروبوچوونى جيا جيا كرد له باره ي ديارى كردنى سه ره تاى ميژووى سه ده كانى ناوه راست له ئه وروپا، به هه مان شيوه باس له بيروبوچوونى جيا جيا ده كه ين له باره ي كۆتايى هاتنى ميژووى سه ده كانى ناوه راست، ئه گه ر گه شه كردن و گۆرانكاريه كانى سه ده ي چواره مى زايينى بووه هۆى گۆرپينى ناوى كۆمه لگاي پۆمانى بۆ كۆمه لگاي چه رخه كانى ناوه راست؛ به هه مان شيوه كۆمه ليك گۆرانكارى پووياندا، له ئه نجامدا كۆمه لگاي سه ده كانى

(۱) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اورپا، ص ۳۲.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۳۱-۳۲.

(۳) سعيد عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم اورپا، ص ۳۶-۴۰.

ناوه‌پراست گۆرانی به‌سه‌رداهات و بوو به کۆمه‌لگایه‌کی نوێ، که پێی ده‌لێن سه‌ده‌کانی نوێ، له‌باره‌ی ئه‌و گۆرانه‌کاری و پرووداو و هه‌لومه‌رجه‌ی که دووچاره‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست ببوون بیروبۆچوونی جیا جیا هه‌ن بۆ ده‌ستیشانکردنی کۆتایی میژووی ئه‌م چه‌رخه‌، یه‌کێک له‌و گۆرانه‌کاری و پرووداوانه‌ ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ هونه‌رمه‌ندان و زانایان؛ که له‌ توانایاندا نه‌ما‌بوو زیاتر وابه‌سته و ملکه‌چی ئایینی مه‌سیحی ببن له‌ داهێتانه‌کانیاندا، چونکه‌ ده‌بووایه به‌ره‌مه‌کانیان په‌نگدانه‌وه‌ی ته‌واوی ئایینی مه‌سیحه‌ت ببیت و پێ له‌و سنووره‌ هه‌له‌به‌رن که قه‌شه و پیاوانی ئایینی بۆیان دیاریده‌کردن^(۱)، به‌لام هونه‌رمه‌ندان ئیدی خورپه‌یان له‌و که تواره‌ وهرگرت که تێیدا ده‌ژیان و ده‌ستیانکرد به‌ زیندووکردنه‌وه‌ و ژيانده‌نه‌وه‌ی که‌لتور و به‌ره‌مه‌کانی گریکی و رۆمانی دێرین، به‌مشێوه‌یه هونه‌ریکی به‌رزى مرۆفایه‌تی سه‌ریه‌له‌دا له‌ بواره‌کانی نیگارکێشان و هه‌لکۆلێندا که گوزارشتیان له‌ زۆر شتی نوێ ده‌رکرد له‌ کاتیکدا له‌ لایه‌ن که‌نیسه‌وه‌ قه‌ده‌غه‌ کرابوون. وێژه و زانایانیش خۆیان پزگار کرد له‌ کۆتوبه‌ندی بیروباوه‌په‌کانی سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست. له‌ ئی탈یا یه‌که‌م که‌س که ده‌ستی کرد به‌ بیرکردنه‌وه‌ی نوێ (دانتي ئه‌لیجیری) (۱۲۶۰-۱۳۲۱ ز) بوو، کاکلی بیرى نویی دامه‌زراند و به‌ره‌مه‌کانی خۆی له‌ جیاتی به‌ لاتینی بنوسی به‌ ئی탈ی نووسی و بلأوی کرده‌وه‌، هه‌ر چه‌نده‌ هێشتا ئه‌و پاشماوه‌ی بیرى سه‌ده‌کانی ناوه‌پراستی هه‌ر پێوه‌ دیار بووه‌ و له‌ ته‌ک ئه‌و (بترارک ۱۲۰۴-۱۳۷۴ ز) هه‌ولیدا کۆتی بیرى سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست بپه‌چرێنیت، هه‌روه‌ها (بۆکاشیۆ ۱۳۱۳-۱۳۷۵ ز) که هێرشى سه‌ختى کرده‌ سه‌ر پیاوانی ئایینی. له‌ته‌ک ئه‌مانه‌دا زۆری دیکه‌ش هه‌بوون که داوای ئازادی و به‌خته‌وه‌ریان ده‌کرد له‌ ژياندا، بیروباوه‌پى ئه‌م هونه‌رمه‌ند و زانایانه‌ بووه‌ هه‌ولێکی پێشه‌یی بۆ گۆڕینی سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست به‌ره‌و قۆناغێکی نویی سه‌رده‌می^(۲).

کۆمه‌لێک له‌ زانایان توانیان له‌ بواره‌کانی زانستدا شتی نوێ بدۆزنه‌وه‌ و داهێتان به‌ده‌ست به‌یخن، که ئه‌مه‌ش کاریگه‌رییه‌تی خۆی هه‌بوو بۆ له‌ناوبردنی بنه‌مای سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست و هێتانه‌دی سه‌رده‌میکی نویی دیکه‌، هه‌ر ئه‌و سه‌رده‌مه‌ خولی

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۱-۲۲.

(۲) جوزیف نسیم یوسف: تاریخ العصور الوسطى الأوروبية وحضارتها، ص ۳۷.

سورانی خوین و تویگلی لەشی مرۆف و ئاژەل و پووەک دۆزرایەو و ئاشکرا کران، هەروەها قیبلەنما و تەلیسکۆب دۆزراوە بۆ گەشتی دەریایی، لەتەک ئەمانەشدا تیۆریای (گالیلۆ ۱۵۶۴-۱۶۴۲ ز) لە بواری زانستی گەردوون (ئەسترونومیا) ھاتە ئاراوە کە دەلالت زەوی شتیک نییە جگە لە ئەستێرەییکی ئاسمان، کاغەز و چاپ و پەرتووکی ھاتنە ناو کۆمەلگا و لە جیاتی زمانی لاتینی ئیتر خەلک بە زمانی ناوچەیی و نەتەوویی خۆیان کەوتنە نووسین، جگە لەمانەش تۆپ و بارووت دۆزرایەو، کە دواتر قەلا و کوشکی دەربەگەکانی ئەورووپای پێ رووخینرا، یەکیک لە خەسلەتەکانی سەدەکانی ناوەراست ئایین بوو؛ ھەتا ئەو کات ئەوێ لە پێیازی کەنیسە لایبەدا ئەو بە بێباوەر لەقەلم دەدرا و سزای سووتاندنی بەسەردا دەدرا^(۱).

دیارە ئەو بوارەش وەک خۆی نەمایەو، بەلکوو چاکسازییەکی ئایینی چڕ و خەستی تیدا ئەنجامدرا، کە تیدا (تاکە کەس بویری دەکرد کە لێدوان لەسەر بابەتە ئایینیەکان بدات و پەخنەش لە نەریتی پاپا و کەنیسە بگرێت)، ئەوانەیی بەم کارە ھەستان (جۆن ویگلی بەپیتانی ۱۳۲۰-۱۳۸۴ ز) و (جۆن ھنس ۱۳۶۹-۱۴۱۵ ز)، جگە لەمانەش دەرکەوتنی ئایینزای پڕۆتستانت بوو لە سەدەکانی شازدەدا کە لە لایەن (مارتن لۆسەر ۱۴۸۳-۱۵۴۶ ز) بلأو کرایەو و ولاتانی ئەورووپای خۆرئاوا، ئەنجامەکەشی لەناوچوون و کزیوونی کەنیسەیی لاتینی بوو، ئەو کەنیسەیی کە کۆلەکی ژیاڕی سەدەکانی ناوەراست بوو^(۲). خەسلەتەکانی دیکەیی میژووی سەدەکانی ناوەراست لە ئەورووپادا بوارە پامیارییەکانە، پێش ھەموو شتیک پەیداوونی میللەتیکێ نوێ بوو لە ئەورووپا؛ کە لە پووی ئایینی و جیاوازی نەتەوییان لەگەڵ میللەتانی ئەورووپا ھەبوو، ئەویش تورکە عوسمانییەکان بوون، کە لە ساڵی (۱۴۵۳ ز) ھێرشیان بردە سەر قوستەنتینە و داگیریان کرد، دواتر ھێرشیان بردە سەر ئەورووپای خۆرھەلات و بەمەش کۆتاییان بە دەولەتی بیزەنتی ھێنا لە ئەورووپادا، ئیدی وردە دەولەت پەیدا بوون و پاشا بوونە فەرمانرەوا، ھەندیکیش ھەر لە پووی ئایینیەو سەر بە پاپای رۆما مانەو^(۳).

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسیط، ص ۲۳.

(۲) جوزیف نسیم یوسف: تاریخ العصور الوسیطی الاوروییە وحضارتھا، ص ۴۲.

(۳) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسیطی، ج ۲/ ص ۳۹۵-۴۰۵).

له گهال پهيدا بوونی دهوله تی نویدا، له ټینگلته را گه شه کردنی دهستور بهرچاو دهکه ویت، که نهجامی خهباتی دوورودریژی بهردهوامی نیوان پاشا و گهل بوو لهو کاته وهی که نورمانییه کان پهيدا بوون. دهستوری ټینگلته را به بناغهی زوربهی دهستور دهکانی گیتی داده نریت، گهلی ټینگلیزیش له نهجامی خهباتی بیوچان له سدهی سیازده همداهه دهستیانهیتا، ئه مه له کاتیکدا بوو ئیدی بیروباوه و فلهسه فهی سده دهکانی ناوه راست پرویان له هه ره سهیتاندا بوو، گهلی ټینگلیز چهن دین شوپش و راپه رینیان کرد هه تا بناغهکانی هزری سده دهکانی ناوه راستیان له ولاتی خوین هه لکه ند. ناکریت پولی گرنگی هه ندیک له زانایان و فله سوهفانی دیکهی میژووی سده دهکانی ناوه راست له ئوروپا باس نه کهین که کاریگری خوین هه بوو له سهر لاوانی ئه و سهرده مه له وانه (بیتر ئه بیتلارد ۱۰۷۹-۱۱۴۲ ز) و قه شه (بیرنارد من کلیرفو ۱۰۹۰-۱۱۵۳ ز) که کاریگری مه زنیان له سهر گوپانی هزر هه بوو و چهن دین که س له سهر دهستی ئه وان مه شخه لی بیرى نویان هه لگرت، له نه جامدا هه موو تواناکان توانیان به سهر ئاوه ز و بیرکردنه وهی سده دهکانی ناوه راستدا زال ببن، هه ر ئه مانیش بوون زه مینه یه کیان خو ش کرد بو ئه وهی ئه وروپا گوپانکاری پیشه یی و گرنگی تیدا به دی بکریت و پوشنبیری و زانستی علمانیهت تیدا گه شه بکات، دواى ئه م کورته باسه ی سهره وه له مه ر کوتایى هاتنى میژووی سده دهکانی ناوه راست؛ چهن د بیروبوچوونیکى دیکه هه ن که پروداویک، گوپانکارییه ک، خالیکی گرنگ یا هه رشستیکى دیکه ده که ن به کوتایى میژووی سده دهکانی ناوه راست^(۱).

بویه به پیویستم زانی ئه م بیروبوچوونانه بکه م به چوار گروپه وه:

یه که م/ هه ندیک بیروپا له باره ی لایه نه جهنگیه کان:

هه ندیک میژوونووس پینان وایه که کوتایى سده دهکانی ناوه راست له ئه وروپادا له سالی (۱۴۵۳ ز) هوه دهست پی دهکات، ئه م بوچوونه شیان به دوو هوکار شییه دهکه نه وه؛ لهو سالا دا شارى قوسته ننتینییه که وته ژیر دهسه لاتى تورکه عوسمانییه کان وهک باسما ن کرد. کومه لگای ئه ورووپیش پیکهاتبوو له سی گروپ:

(۱) جوزیف نسیم یوسف: تاریخ العصور الوسطی الاوربیه وحضارتها، ص ۲۸.

کومہ لگای ٹیسلامی، کومہ لگای ٹوروپایی خورثاوا، کومہ لگای ٹیمپراتوریہ تی ییزہنتی). لہ گہل پروو خانۂ قوستہ ننتینیہ کہ دواہین دہزگای ٹیمپراتوریہ تی ییزہنتی ۛگہ لیدا پروو خا بہ ھہ موو ناوہ پروکہ فہلسہ فی و ہزیریہ کہ یہ وہ، لہ گہل ٹہمہ شدا کومہ لگای سہدہکانی ناوہ پراست کوتایی ہن ہات و تورک ہاتنہ ناو خاکی فراوانی ٹورووپا وہ. ھہر لہو سالہدا (۱۴۵۳ ز) شہری سہد سالہی نیوان فہرہنسا و ٹینگلستہرا کوتایی ہات، کہ ٹہمہ بہ یہ کیک لہ شہرہکانی سہدہکانی ناوہ پراست ھہ ژمار دہکریٹ، وہ کوو شہر و ھہ لمہ تہکانی خاچیہ کان بؤ سہر گیتی ٹیسلامی، ٹہمہ ش گورپانکاری بہ سہر سیستہمی کومہ لایہ تی و ٹایینی و جولانہ وہکانی دیکہی وہک کہ نیسہ و دہرہ بہ گایہ تی و سوارچاکیدا ھینا.

دوہم/ بیروپا لہ بارہی زانستی پٹینسانسہ وہ:

لایہ نگرانی ٹہم گروپہ لہ زانایان و بیرمہ نندان بہو جوڑہ بوون، (دانستی) لہ بہرہ مہ کہیدا کہ (کومیدای خودایی) یہ، یہ کہم کہس بوو لہبری زمانی لاتینی بہ زمانی ٹیتالۂ نووسینی بلاو کردہ وہ لہ سہدہی چواردہ یہ مدا؛ بہمہ ش تووی بیرۂ نوی چاند، بہرای میژوونووسانی ٹہم گروپہ دہکری ٹہم کارہی دانستی بہ سہرہ تای کوتایی سہدہکانی ناوہ پراست دابنریٹ و سہرہ تایہ کیش بیت بؤ میژووی سہرہمی نوی؛ چونکہ ٹہم پروسہ یہی پٹینسانس دریژہی ھہ بوو، ھہ تا لہ سہدہی شازدہدا گہیشٹہ لوتکہ^(۱).

سیٹہم/ بیروپا لہ بارہی چاکسازی ٹایینی:

گروپیک لہ میژوونووسان بؤچوونیان بہو جوڑہ یہ، کہ لہ گہل دہسٹپیکی چاکسازی ٹایینیدا لہ سہدہی چواردہ ھہم و پرخنہ گرتن لہ کہ نیسہ و پاشان چاکسازی دہزگای پاپایی و دورکہ و تنہ وہ لہ زانستہ مہ سیحییہ کان بہ کوتایی سہدہکانی ناوہ پراست دادہنن، چونکہ لہ مہودوا ٹیدی پاپا و کہ نیسہ ٹہو شکو و

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۲۶.

دەسلەتەيان نەما كە پىشتىر ھەيانىبوو، ئەم سىستىم و بىروباهەپەي پىشتىر بوونى ھەبوو؛ ئىدى برەوى نەما و پوكايەو^(۱).

چوارەم/ بىروباهەپ لەبارەى دۆزىنەوەى جوگرافىيەكان:

كۆمەلەيك مېژوونووس بۆچوونىيان بەو جۆرەيە كە سالى (۱۴۹۲ ز) سالىكى ئاشكرا و پوونە و كۆتايى ھاتنى مېژووى سەدەكانى ناوہپاستە لە ئەوروپا، واتە ئەو سالەى كە (كرىستوفەر كۆلۆمبس ۱۴۵۱-۱۵۰۶ ز) ئەمريكاي دۆزىيەو^(۲)، ھەرۋەھا دۆزىنەوەى (رأس الرجاء الصالح) گرنگى ئابوورى و پامىيارى و كۆمەلايەتى لەسەر ئاستى گىتى بە شىنۆەيەكى فراوان ھەبوو.

ناكرىت بەتەنھا و بە يەك بېريار يەككىك لەو خالانەى باسماں كرد بىكەين بە خالى ۋەرچەرخان؛ بەلكو گشتيان بەيەكەو بوون بە خاكبەرى گۆپانىكى لەسەرخۆى سەدەكانى ناوہپاست بۆ سەردەمى نوئ، واتە برىتى بوون لە پروسىستىكى لەسەرخۆى گشتلايەنە كە ناكرىت يەك پووداۋ يان بابەتىكى تاييەتى بكرىت بە خالى سەرچاۋەگىرى ۋەرچەرخانەكە؛ بەتاييەتى لە سەدەكانى چوارەدە و پازدە و شازدە كە ژيان و ژيارى لەگەل سەدەكانى پابردودا تەواۋ جياۋاز بوون، بەلام زۆربەى مېژوونووسان سەدەى چوارەم بە سەرەتا و سەدەى پازدەھەم بە كۆتايى مېژووى سەدەكانى ناوہپاست لە ئەوروپادا دادەنن^(۳).

---

(۱) موريس كين: حضارة اوربوا العصور الوسطى، تر: قاسم عبده قاسم، عين للدراسات، القاهرة، ۲۰۰۷، ص ۲۶۱-۲۶۵.

(۲) بۇ زانىيارى زياتر بېوانە: ئاراس زەينەل: مېژووى ئەمريكا، چاپخانەى تاران، ۲۰۱۹، ل ۱۲-۱۷.

(۳) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ۲/ ص ۴۲۰-۴۲۳.

بەشى دووھم

- ئىمپېراتۇرىيەنى رۇمانى خۇرئاوا ۋە ھۆكەرەكانى رۇوخاندىنى
- ھۆكەرى پامپارى ۋە سەربازى
- ھۆكەرى ئابوورى ۋە كۆمەلەيەنى
- ھۆكەرى كارگىپرى
- بىردۆزەكانى رۇوخاندىنى ئىمپېراتۇرىيەنى رۇمانى
- گەشەكرەنى رۇشىنپىرى ۋە ئاستى بىرگىرنەۋە لە ئىمپېراتۇرىيەنى رۇمانىدا
- لەناۋچوونى ژيارە دىرىنەكان
- كۆمەلگەى دەرەبەگايەنى ۋە ھۆكەرەكانى سەرھەلدىنى

ئىمپېراتۇرىيەنى رۇمانى خۇرئالوا ۋ ھۆكەرەكانى رۇوخاندنى

تويژەران ۋ ميژوونوسان؛ سەردەمە پامباريەكانى دەسلەتلى ئىمپېراتۇرىيەنى رومانىيان بەسەر سى قۇناغى جياوازدا دابەش كردووه:

قۇناغى يەكەم/ سەردەمى پاشايەتى: لە سالى (۷۵۴ پ. ز) ھوۋ دەست پى دەكات ۋ لە سالى (۵۰۹ پ. ز) بە دەستپىكى سەردەمى كۇمارى كۇتايى پى دىت.

قۇناغى دوۋەم/ سەردەمى كۇمارى: لە سالى (۵۰۹ پ. ز) ھوۋ دەست پى دەكات ۋ لە سالى (۲۷ پ. ز) بە دەستپىكى قۇناغى ئىمپېراتۇرى كۇتايى پى دىت.

قۇناغى سىئەم/ سەردەمى ئىمپېراتۇرىيەت: لە سالى (۲۷ پ. ز) ھوۋ دەست پى دەكات ۋ بە كەوتنى ئىمپېراتۇرىيەنى رۇمانى خۇرئالوا لە سالى (۴۷۶ ز) بە دەستى ھۈزە جەرمەنىيەكان كۇتايى ھات ۋ مەشخەلى ئىمپېراتۇرىيەنى بۇ قۇستەنتىنە گواسترايەۋە، ئىمپېراتۇرىيەنى بىزەنتى قۇستەنتىنەش لە سالى (۱۴۵۳ ز) بە دەستى تۈركە عوسمانىيەكان رۇوخا^(۱).

ميژوونوسان فەرمانپەرۋايى (ئۇگۇستس ۲۷ پ. ز / ۱۴ ز) بە كۇتايى سەردەمى كۇمارى ۋ سەرەتاي سەردەمى ئىمپېراتۇرى لە رۇما دادەننن، فەرمانپەرۋايى (ئۇگۇستس) شىۋەيەكى لىكدرار بوو لە سىستىمى پاشايەتى ۋ كۇمارى ۋ لەمەشدا سەرگەۋتوۋ بوو، دەۋلەت بە ھېشتەنەۋەي ئەنجوۋمەنى پىران (سىنات)؛ پارىزگارى لە رۇوكارە كۇمارىيەكەي كرد^(۲). لە ھەمان كاتدا (ئۇگۇستس) خاۋەن دەسلەتلىكى بەرفراۋان بوو، جگە لەۋەي سەرۋكى بالاي سوپاي رۇمانى بوو؛ دەستى بەسەر زۇربەي كاروبارە گىرگەكانى دەۋلەتلىشدا گىرتىۋو، بەنمۇنە تواناي ھەلۋەشانەۋەي ھەر بىر يارىكى ئەنجوۋمەنى پىرانى ھەبۋو، ھەرۋەھا تواناي جەلۋىگىرى كردنى ھەبۋو بە ئەندامىتى ئەنجوۋمەنى پىران، لەگەل ھەمۇ ئەۋانەشدا مافى دىيارىكردنى تىكرىاي فەرمانپەرۋاكانى ھەرىمە جياوازەكانى دەۋلەتى رۇمانى لەژىر پكىتفا بوو، ئەۋانئىش راستەۋخۇ بەرپرسىيار بۈۈن لە بەرامبەر (ئۇگۇستس)^(۳).

---

(۱) بۇ زانىبارى زياتر بېۋانە: (رونالك. ر. رودلى: الحضارة الرومانية، تر: احمد لطفي عبدالسلام، الطبعة الاولى، مكتبة الناظفة، ۲۰۱۱ م، مصر).

(۲) عباس العبدوي: تاريخ القانون، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ص ۱۱۴.

(۳) عصام يوسف: تاريخ اوربا، دار العالمية للكتب والنشر، الطبعة الاولى، الجيزة، ۲۰۱۱، ص ۶۳.

ئەنجوومەنى پىران بە شىۋەيەكى دادپەرۋەرلەن دەسلەپتى بېرىۋەردىنى
ھەرىمەكانى ژىر دەسلەپتى ئىمپراتورىيەنى پۇمانيان بەرىۋەردەرد؛ جگە لە ھەرىمە
سنوورىيەكان كە لەبەر گىرگان لەپروۋى سەربازىيەۋە بەرىۋەردىيان راستەۋخۇ
لەژىر دەسلەپتى (ئۆگىستس) دا بوو^(۱).

(ئۆگىستس) بۇ بەھىزىكرىنى دەسلەپتەكەي؛ ھەلىدا كە گيانىكى نوئ بەبەر ئايىنى
پۇمانى دىرىندا بىكات و سەرلەنوئ بىيوۋىننىتەۋە، ئەو ئايىنەي كە جۇرىك لە
خوداۋەندىتى و پىروۋى بە ھەرمانپەرۋاكان دەبەخشى، ھاۋكات (ئۆگىستس)
پەزىمەندى دەرىپى لەسەر بىرارى ئەنجوومەنى پىران بە بەرىزىكرىنەۋەي بۇ ئاستى
خەسلەتە خوداۋەندىيەكان، ھەرۋەھا ھۆنەرى پۇمانى (قىرچىل) ىشى ھاندا كە
ھۆنراۋەيەكى كارىگەر دابىژىت كە تايىت بىت بە پىاھەلدان بە (ئۆگىستس) و ئەو
دەستكەۋتانەي كە خىزانەكەي بەدەستىاننىتەۋە^(۲). ئامانچى (ئۆگىستس) لەم كارانەيدا
تەنھا بەدەستىاننى شىكۈمەندى بۇ خۇي نەبوو؛ بەلكو دەيوست پىروۋىيەك بە
پۇستى ئىمپراتور بىبەخشىت، بەشىۋەيە (ئۆگىستس) سەرگەۋتوۋ بوو لە چەسپاندىن
و جىگىركىرنى بىنەماكانى ئىمپراتورىيەنى پۇمانى، مانەۋەي ئىمپراتورىيەت بۇ
ماۋەي چوار سەدە لەدۋاي (ئۆگىستس)، سەربارى بوۋنى چەندەھا ئاستەنگ و
گىروگىرتى ئالۋز كە پىروۋەروۋى ئىمپراتورىيەت بىبۋىيەۋە، بۇ خۇي نىشانەي
سەرگەۋتنى (ئۆگىستس) لە كارەكانىدا. لە ماۋەي ئەو چوار سەدەيدا
ئىمپراتورىيەت پارىزگارى لە ھەۋادارى ھىزى دەۋلەت كىرد، ئەمەش لە پىنى سوپا
گەرە و بەردەۋامەكەيەۋە بوو؛ كە بە شىۋەيەكى جوان مەشقىيان پىن دەكرا و
پىچەك دەكران، لەگەل بەھىزى دامودەزگاي كارگىرى و پىكخستى ئامپازەكانى
گەياندن و پىگاۋبان^(۳).

لە سەدەي پىنجەمى زايىنىدا؛ ئىمپراتورىيەنى پۇمانى ئەو سىمايانەي لەدەستدا
كە (ئۆگىستس) لە سالى (۱۴ پ. ز) بەجىيەشتىت، لەماۋەي سىن سەدەي كۆتايىدا؛
پىشۋى پامىارى و تىكچوۋنى بارودۇخى ئابوۋرى بوۋە سىمايەكى بەرچاۋى
ئىمپراتورىيەت، زۆربەي ھەرىمە گىرگەكانى ۋەكوو: (ئىسپانيا و ۋلاتى گال و

(۱) بېنام محمد پناە: نېئىيەكانى شارسىتانيەنى رۇماي كۆن. و: رەھمان ئەمىرى، چاپى دوۋەم، چاپخانەي
چوارچرا، سلىمانى، ۲۰۱۵، ل ۵۷.

(۲) مصطفى العبادى: الامبراطورية الرومانية، دار النهضة العربية، بيروت، ص ۱۹.

(۳) بېنام محمد پناە: نېئىيەكانى شارسىتانيەنى رۇماي كۆن، ل ۵۷.

«رېتانيا» لە دەستدا، ئەم پەوشە زياتر بەشى خۆرئاواى ئىمپراتۆرىيەتەكەى گرتەو، بەپنچەوانەو ھەرىمەكانى خۆرھەلاتى ئىمپراتۆرىيەت توانيان پارىزگارى لە گەشاوھى و پرېشنگدارى خۆيان بکەن^(۱).

بلاوبوونەوھى ئايىنى مەسىحى لە بەشە جياوازەكانى ئىمپراتۆرىيەتى پۆمانيدا روويەكى دىكەى ديمەنە گرنەگەكانى مېژووى ئەم ئىمپراتۆرىيەتە دەردەخات لە سى سەدەى كۆتاييدا، كلىسەى مەسىحى وەك شوينگرەوھى ئىمپراتۆرىيەتى پۆمانى توانى سەرکەوتن بە دەستبەھيىت لە پارىزگارى كردن لە يەكيتى ژيارى ئەوروپا؛ بەتايبەت كاتىك توانى بىروبواوھى خۆى لە نېو ھۆزە جەرمانەكاندا بلاوبكاتەو، ئەمە يارمەتى ئەو ھۆزانەيدا، كە لەو ژيارە تىيگەن و وەرييگرن^(۲).

لە سەدەى سىيەمى زايىنيدا؛ كۆتايى بەو سىستەمە ھات كە ئىمپراتۆر (ئوگستس) دايمەزانەبوو، شلەژاوى و ناارامى پاميارى پىگاي بۆ سەرھەلەدانى سىستەمى دىكتاتۆرىيەتى خۆش كرد، ھاتنەكايەى چەند دىكتاتۆرىكى سەربازى بوو ھۆى ھەلۆەشانەوھى سىستەمى (ئوگستس) كە بەگشتى پووكارىكى كۆمارى ھەبوو، لە ئەنجامدا سىستەمىكى سەرکوتكەر لەسەر شىوھى سىستەمى خۆرھەلاتى شوينى گرتەو، ئەوھش لەسەردەستى ئىمپراتۆر (ديۆكليانئوس) دا پوويدا^(۳).

لاوازی و كەوتنى پۆما لە گرنەگىرەن ئەو پووداوە گرنەگەنى مېژووە كە سەرنجى لىكۆلەرەن و مېژوونووسانى پاكىشاو و لە ھەموو سەردەمەكاندا لىكەنەو و پاقەى زۆر و جۆراوچۆرى بۆ كراو، كە سەرچەمیان جەختيان لەسەر ھۆكارى پاميارى و كاريگەرى ھۆكارەكانى دىكەى وەك: (ئابوورى و كۆمەلايەتى و ئاكارى) كەردووەتەو، بىگومان تەنھا ھۆكارىك نەبووەتە ھۆى پووخانى ئىمپراتۆرىيەتى پۆمانى؛ بەلكو كۆمەلىك ھۆكار بە تىپەپوونى كات بوون بە ھۆى لاوازبوون و لە كۆتاييشدا پووخانى ئىمپراتۆرىيەتى پۆمانى كە خۆى لە ھۆكارە ناوخۆى و دەرەككەكان دەبينىيەو.

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ص ۱۳-۱۵.

(۲) سعيد عبد الفتاح عاشور: حضارة ونظم اوروبا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت، ص ۱۴-۱۵.

(۳) سعيد عبد الفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ص ۲۰-۲۱.

ھۆكاری ناوخۇیى

ھۆكاری ڤامیاری و سەربازی

دەتوانین بلیین لە سەدەى سێیەمى زاینییه وە ئیمپراتۆرییەتى پۇمانى ڤووبە ڤووی قەیرانى گەورە و توند بوو وە؛ کە بوو ھۆی ھەژاندنی قەوارە ڤامیارییە کەى، یەکیک لەو قەیرانانە بریتی بوو لە بلالو بوونە وەى گەندەلى لە ھەموو بوارەکانى ژياندا، ئەمە و جگە لە زۆربوونی ھێرش و ڤەلامارەکان بۆ سەر سنوورەکانى؛ بەتایبەت ھێرشى بەربەرییەکان بۆ سەر سنوورى ڤووبارى (دانووب)، جگە لە مەترسى (ساسانییەکان) لە بەشى خۆرھەلاتى ئیمپراتۆرییەت؛ بەمەش مەترسى ڤووخاندن بەرۆكى ئیمپراتۆرییەتى گرتەو و سەرەتای لاوازی و ڤووخاندنی ئەو ئیمپراتۆرییەتە مەزنە دەرکەوت، کە خۆی لە دوو ھۆکاری سەرەکی دەبینیتەو؛ ئەویش ھۆکاری ناوخۆ و دەرەکی دەگریتەو^(۱).

یەکیک لەو ھۆکارە سەرەکیانەى کە بەردەوام دەبوو ھۆی پشینوی ڤامیاری لە تیکرپای ناوچەکانى ژیر دەسەلاتى ئیمپراتۆرییەتى پۇمانیدا؛ کیشەى جیگرەو وەى تەختى پۇمانى بوو، کە بەدریژایى میژووی ئیمپراتۆرییەت سیستمیکى جیگیر بۆ ئەم مەبەستە گەلالە نەکرا بوو، لە دواى مردنی ھەر ئیمپراتۆریک؛ ملەلانى لەنێوان ڤکابەرەکاندا دووبارە دەبوو وە، ئەم کیشەى نەک شتیکی نوێ نەبوو؛ بەلگەو یەکیک بوو لە دیارترین تاییەتمەندییەکانى میژووی ئیمپراتۆرییەت^(۲).

پشینوی ڤامیاری ناوچە جیاوازەکانى ئیمپراتۆرییەت ڤینگای بۆ سوپا خۆش کرد دەست لە کاروبارى ڤامیاری وەربەدات، بە جۆریک پۇلى لە دیارى کردنی ئیمپراتۆرییدا ھەبوو، ئەمەش بوو ھۆی ڤوودانى زنجیرەیک شەڤى ناوخۆ کە بوونە ھۆی وێرانبوونی ولات و تالان کردنی شارەکان و تیکچوونی گوندەکان، بەمەش زیانیکی زۆر بەر بەرھەمھێنەرە کشتوکالى و پيشەسازییەکان و ژيانى گشتیش کەوت^(۳).

۱. گرتنەدەستى دەسەلات بە میراتى لە باوکەو بۆ کۆر لە ھۆکارە گرنگەکانى ناآرامى و شپىزەيى ڤامیاری بوون لە ھەموو بەشەکانى ئیمپراتۆرییەت.

(۱) محمود سعید عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۳۷.

(۲) محمد رفعت: معالم تاريخ العصور الوسطى، ص ۹-۱۰.

(۳) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۶.

۲. ھەموو جاريك لايەنى سەربازى دەستيان لەو كاروبارە وەردەدا؛ بە شيوەيەك جار لە دواى جار زياتر دەرکەوت، بەتايبەت لە ژيانى راميارى ولاتدا، بە شيوەيەك كە لايەنى سەربازى تەواو دەستى خستە لايەنى راميارى ولاتەو^(۱).

سوپاي پۇمانى كە لە ھاوونيشتيمانىانى پۇمانى پىكھاتبوو؛ وەك خويندنگايەك تاكە ئەرک و وانەكانى ھاوونيشتمانىتى تىدا فىردەبوون، ئەم خويندنگايەش چەند نەفسەريكى پۇمانى كە لە چەند ھەريمىكى خاوەن مۆركى رەسەنى پۇمانىيەو ھاتبوون سەركردايەتى دەرکرا، گۆرانكارىيەكى بنچىنەيى لە پىكھاتەى سوپادا پروویدا؛ بە شيوەيەك كە ئەوەى بەتايەتە ناو سوپاوە لە ئەفسەر و سەرباز دەبوو بە ھاولاتىيەكى بەرپز و لە دواى بيست سال خزمەت خانەنشين دەرکرا بە مووچەيەكى باش ياخود بە پارچە زەويىيەك دريژەى بەو تەمەنە دەدا كە مابووى، وەك ھاولاتىيەكى باش و كارا لە ژيانى گشتى كۆمەلگەى پۇمانى. بۆيە سوپا ببوو نامرازىك بۆ تاكى پۇمانى؛ لەپىناو جىتەجىكردى ئامانجە ئابوورى و كۆمەلايەتتەكانىدا، ئەمەش گرنگترين ھۆكار بوو بۆ راکيشانى باشترين ھاولاتى پۇمانى؛ بە شيوەيەك كەنجان خويان تەرخان دەرکرد بۆ خزمەتى سەربازى، لە كاتىكدا جەنگاوەرە دىرينەكان خاوەن رېز و ستايش بوون لەناو ئىمپراتورىيەدا، سوپاي پۇمانى لە سەرەتاكانى سەدەى دووھەدا بەم شتوازە نەمايەو، رەگەزى پۇمانى چىدى تاكە رەگەزى پىكھىنەرى سوپا نەبوو، چەند رەگەزىكى دىكەى نارپۇمانى چوونە ناو سوپاوە، ئەو رەگەز پۇمانىيانەش كە تىيدا مابوونەو؛ لە چەند ناوچەيەكى كەنار و دەشتەكییەو ھاتبوون، لەبەرئەو نامۆ نىيە كە بە شيوەكى سنوردار ژياري پۇمانى كاريان لى بكات و نەتوانن لە بەھا و سىستىمى راميارى پۇمانى بەتەواوى تىبگەن^(۲).

ئاشتى و خوشگوزەرانى، كە لە سەدەى يەكەمى پيش زايىنەو بەلى بەسەر ئىمپراتورىيەتى پۇمانىدا كيشابوو، ئەمەش واى لە دانىشتوانى پۇمانى كرد كە ژيانى جىگىر و خوشگوزەرانى ھەلبژيرن و دەستبەردارى ژيانى سەربازى ببن، كە ژيانىانى دەخستە مەترسىيەو، وازەيتانى پۇمانىيەكان لە سەربازى واى لە

(۱) سعيد عبد الفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۵.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۶.

دەولەتى پۇمانى کرد دەرگا بۆ ھەرکەسنىڭ بىكاتهو، كە بىهويىت بىيىت بە سەربان، بەمشىۋەيە سوپاي پۇمانى بەھىۋاشى پەيوەندى لەدەستدا لەگەل ئەو كەسانەى كە مۇركىكى پۇمانيان ھەبوو، دەمارگىرى و ناۋچەگەرئىتى شويىنى گىيانى ھاۋنىشتمانىتى پۇمانى گرتەو^(۱).

ھەموو ئەو پووداۋانە كاتىك پووياندا كە گرنگى سوپا زيادى کرد، بەتايىبەت دواى مەملانى و جەنگى ناوخۆ لەلايەك و زيادبوونى مەترسىيە دەرەككىيەكان لەلايەكى دىكەو، لەوانە دەرەكەوتنى ھىزى ساسانى لە سالى (۲۲۶ ز) لە خۆرھەلات كە ئەنتاكىيان داگىر کرد و ھىزىشان دەرەكە سەر ناۋچەكانى دىكەى بەشى خۆرھەلاتى ئىمپراتورىيەتەكە، ئەمە جگە لە ھىزىشى (جەرمانىيەكان) لە خۆرئاۋاۋە بۆ سەريان.^(۲)

ئىمپراتورەكان ھەستىيان بە گرنگى سوپا دەرەك، بۆيە ھەموو پىڭايەكىيان بۆ دروستكردى سوپايەكى تۆكمە و بەھىز گرتەبەر، بەمەش ئىمپراتورىيەت ئەو مۇركە دەستورىيەى كە لەسەر دەسەلاتى دوالىزى (السلطة الثنائية)، واتا دەسەلاتى ئەنجومەنى پىران و دەسەلاتى ئىمپراتور پراۋەستابوو لەدەستدا. پىشتەبەستنى ئىمپراتورەكان بە سوپا بۆ مانەۋەيان لە دەسەلات، پالپىۋەنان بۆ پازىكردى سوپا لەلايەك و ھاندانىيان بۆ پىشنىلكردى ياسا و مافى ھاۋنىشتمانىيە پۇمانىيەكان، لە كۆتايىشدا سەرگوتكردى دەزگا دەستورىيەكان لەلايەكى دىكەو^(۳). پاشان وردە وردە شىۋەى سوپا گۇرا و خەلكى لادى و ھەرىمەكانى دەوروبەر ھاتتە ناو سوپا و پلەۋپايەى بەرزيان لە سوپادا ۋەرگرت و ئەمانەلايەنى پۇشنىبىريان كەمتر بوو لە ھاۋلاتىيە پەسەنەكانى دىكە، ئەمانىش ۋەكوو پىۋىست خۆشەۋىستى و گويپايەلىيان بۆ پلەۋپايەى خۇيان نەبوو، لە ئاستى ئەو ئەركە قورس و مەترسىدارە نەبوون بۆ پاراستنى ئىمپراتورەتەكان، بەشنىك لە مېژوونووسان ئەم گۇرئانكارىيەنەى كە بەسەر سوپادا ھات بە شۇرپىشكى كۆمەلايەتى دادەنن كە

(۱) كرسىتوفر داوسن: توكوين اوروبا، ت: محمد مصطفى زيادة وسعيد عبدالفتاح عاشور، مصر، ۱۹۶۷ م، ص ۱۶-۱۷.

(۲) عبدالامير محمد امين و: سەرچاۋەى پىشوو، ج ۱/ص ۱۶.

(۳) ھ. سانت ل. ب. موس: ميلاد العصور الوسطى، ص ۲۳.

گوندنشىنەكان و پەگەزە ناپۇمانىيەكان لە پىگەى سوپاوه ھەلىانگىرساند دژى
نانىشتوانى شارە پۇمانىيە خۇشگوزەران و ژيارمەندەكان^(۱).

ھۆكارى ئابوورى و كۆمەلايەتى

لەوانەيە ھۆكارى ئابوورى و كۆمەلايەتى زياتر ھەست بە ئالۆزىيەكەى بكرىت
و پوون بكرىتەوہ لەچاو ھۆكارە پاميارى و سەربازىيەكان كە پىشتەر ئاماژەمان بۆ
كرد، ھەر چۆنىك بىت چەند پىشكەوتنىكى ئابوورى و كۆمەلايەتى ديار ھەبوون،
بەلام ئەو شەپە ناوخۆيانە و ئەو بىسەرەوبەريە راميارىيە بوو ھۆى دابەزىنىكى
بەرچاو لە پىژەى دانىشتواندا و ئەم ھۆكارەش كارىگەرى سەرەكى ھەبوو لە
دابەزىنى بەروبومى كشتوكالى و بەرھەمى پىشەسازىدا^(۲).

جەنگى ناوخۆى و پشيوى راميارى لە ئىمپراتورىيەتى پۇمانىدا بوو ھۆى
كەمبونەوہى ژمارەيەكى زۆرى دانىشتوان، ئەمەش كارى لە ئاستى بەرھەمەتپاننى
پىشەسازى و كشتوكالى كرد و پووبەريكى فراوانى زەوى بە بەيارى مايەوہ،
فەرمانپەرەوايى ناوہندى ھىندە لاواز بوو نەيدەتوانى زال بىت بەسەر بارودۇخەكەدا،
ئاسايشى پىگاوبانەكان وەك پىشتەر نەمابوون و كەوتبوونە بەر شالاوى جەردە و
پىگەرەكان، ھاوكات كەشتىوانى پۇمانىش لە دەريايى ناوہراستدا پووبەپووى
مەترسى دوزمناى بوويەوہ، ئەو ھۆكارانەى كە ئاماژەمان پىدان؛ پىكەوہ بوون بە
ھۆكارى لاوازبوونى جموجوولە بازىرگانىيەكان ھەتا ئاستىكى كارەساتبار^(۳)،
داتەپىنى ئابوورى كارىگەريەكى قوولى لەسەر ھەرىمەكانى خۇرئاواى
ئىمپراتورىيەتدا بەجىھىشت و قەيرانى ئابوورى لە شارەكاندا دەرکەوت، لەو
بارودۇخە ئابوورىيە سەختەدا كە ئىمپراتورى پۇمانى تىكەوتبوو، بەردەوامى
فەرمانپەرەوايى لە كۆكردنەوہى باج لە دانىشتوان؛ بوو ھۆى داتەپىنى چىنى
ناوہراست، كە لە چالاكتىر چىنەكانى كۆمەلگاي پۇمانى بوون، ئەم بارودۇخە
بوو پالئەريكى بەھىز و واى لە رۆلەكانى ئەم چىنە (بازرگان و خاوەنپىشەكان)

(۱) عبدالامير محمد امين و: سەرچاوى پىشوو، ج ۱/ص ۱۷.

(۲) س. ورن ھليستر: اورپا في العصور الوسطى، ص ۵۱.

(۳) عبد القادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ج ۱/ص ۱۸-۱۹.

کرد شارەكان بەجێبەجێ و پوو بکەنە دەشتەکان و سەرقالی کاری کشتوکال بن. له گوندەکانیشدا جووتیار و خاوەنکارە بچووکەکان پووبەپووی هەمان ژبانی چینی ناوەراستی شارەکان بوونەوه، له ئەنجامی توندوتیژی دەسەلاتی ناوەندی و زۆری باج، هەژاری و نەبوونی سەریهەڵدا و هەژارانی بە شێوەیەکی قوناغەندی برده ئاستی کۆیلەکانەوه، ئەم پەوشە نالەبارەى که بەسەر چینی ناوەراستی شارەکان و جووتیار و خاوەندارە بچووکەکانی دەشتەکاندا هات، چینی خاوەنکارە گەورەکان سوودیانی لێی وەرگرت^(۱)، چینی خاوەنکارە گەورەکان له پێگەى ئەو هەریە کشتوکالییە فراوانانەى که له باوانیانیاوە بۆیان مابوو، له گەڵ پلە و شۆینی کۆمەلایەتی بالایان له کۆمەلگادا، نەک تەنها لهو تەنگژە پامیاری و ئابووریانەى که پووبەپووی ئیمپراتۆرییەت دەبوو، پاریزراو دەبوون؛ بەلکوو پێی بۆ خوشکردن که دەسکەوتی پامیاری و ئابووری نوێ بە دەستبەھێنن لەسەر هەژماری فەرمانرەوایی ناوەندی له لایەک و چینهکانی دیکە له لایەکی دیکەوه^(۲). چینی خاوەندارە گەورەکان سەرپێچی دەسەلاتی ناوەندیان دەکرد که لهو کاتەدا لاواز بوو، یەكەم هەنگاویشیان نەدانی باج بوو بە دەولەتی ناوەندی، لەم بارودۆخەدا خاوەنکارە بچووک و جووتیارە ئازادەکان دەستەوسان بوون له ئەنجامدانی کتێپرکێ لەگەڵ خاوەندارە گەورەکاندا، پۆژ له دواى پۆژ توانای پێدانی باجیان کەم دەبوو، له کۆتاییدا ناچاربوون له بەرامبەر بە دەستبەھێنانی پارێزگاری و داڕێژینی بژێویان که واز له زەویەکانیان بەھێنن بۆ خاوەندارە گەورەکان، بەمشێوەیە ئەو چینه چالاکەى کۆمەلگای پۆمانی بەرەو لەناچوون چوون، تاکەکانیشی گۆران بۆ چینی کۆیلە^(۳).

هۆکاری کارگێری

له گەرمەى ئەم پشێوییە پامیاری و ئابووریە داتەپێوەدا؛ دامودەزگای کارگێری ئیمپراتۆرییەتیش بەرەو لاوازیبوون و لێکەڵەوشان چوو، ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی که له چەندەها ناوچە و هەریمی جیاوازی له کیشوهرەکانی ئەوروپا و ئاسیا و ئەفریقا

(۱) جفری برۆن: پوختەى میژووی ئەوروپا، و: نهاد جلال، ل ۳۲.

(۲) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۱۹.

(۳) سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۸-۹.

يېكھاتېبو، زۆرەيان پېشىنەيەكى پۇشنىرى جياواز و سىستىمى كارگىرى جوراوجۇريان ھەبو، فەرمانرەوايى پۇمانى لە سەردەمى بەھىزىدا تۈنۈپۈي لە رىگەي دامودەزگاي كارگىرىيەو زۆر بەوردى و بەھىزەو كارەكانى بەپۈەبەرەيت، بە شىۋەيەك كە لە مېژۋى دېرىندا بە ناوازەترىن و بەتۈناترىن شىۋازى بەرپۈەبەردن دادەنرەيت^(۱). كاتىك ئىمپراتۇرىيەت بەرەو لاوازى چۈۈپۈ، لاوازى لە دامودەزگاي پامىاي و سىستەمە ئابوورىيەكاندا دەرگەوت و نەسازى و دژكارىيەكان نە سىستەمە كارگىرىيەكانىشدا دەرگەوت، كارمەندە كارگىرىيەكان ئەم بارودۇخەيان قۈستەو و زىاتر دەزگاي كارگىرىيان توۋشى گەندەلى و ئىفلىچ بوون و خراپ بوون كىرد، لە ئەنجامدا دامودەزگاي كارگىرى ئىمپراتۇرىيەت بەگىشتى توۋشى ئىفلىچبوون و لاوازى ھات و بەھىزى و تۈكەيەكەي پېشىۋى لەدەستدا^(۲).

ھۆكارە دەرەككەيەكان

ھۆكارە دەرەككەيەكانىش لە دوو بواردا خۇيان دەنۈاند:

۱. مەترسى ساسانىيەكان: كە پۇژبەپۇژ لە زيادبووندا بوو، شىكسى گەرە و كارىگەرىيان دووچارى سوپاي پۇمانى كىردبوو لە بەرى خۇرەلاتدا.
۲. لە بەرەي خۇرئاۋاشدا بارودۇخەكە لە بەرەي خۇرەلات چاكتىر نەبوو، چونكە ھۆزە (بەرەريەكان) لەپشت پووبارەكانى (دانوب و پايىن) بە ژمارەيەكى يەكجار زۆرەو بىلەپۈۈنەو و ھىرش و پەلامارىيان بۇ سەر ئىمپراتۇرىيەتەكە بەردەوام لە زيادبووندا بوو، مەترسىيەكان بە ئەندازەيەك گەرە و ترسناك بوون كە لە تۈنۈي ئىمپراتۇرىيەتى پۇمانىدا نەبوو بىانۈەستىتەيت و ژيانىكى ئارام بۇ دانىشتۈۋانەكەي لەسەر سنۈورەكانى دابىن بىكات^(۳).

بىردۈزەكانى پوۋخاندنى ئىمپراتۇرىيەتى پۇمانى

ئىمپراتۇرىيەتى پۇمانى لە خۇرئاۋادا ھەرەسى ھىنا، جياوازى لە بۇچۈۈنى مېژۋۈنۈسەكاندا دروست بوو دەربارەي ئەم شىكستە، ھەر لەم سۇنگەيەشەو

(۱) سەيد عاشور: سەرچاۋەي پېشىۋ، ل ۱۰؛ عبدالامير محمد امين و: س. پ، ج ۱/ ص ۲۰.

(۲) ۵. و. ديفز: اورپا في العصور الوسطى، تر: عبدالحميد حمدى محمود، الاسكندرية، ۱۹۵۸ م، ص ۱۴.

(۳) جفرى برون: پوختەي مېژۋى ئەوروپا، ل ۳۴.

جياوازيان تىڭەت لى دىيارىكرىنى ھۆكارەكانى و يەكەم شىتىش پىرسىيارىان لى رېڭەوتى ھەرەسھىنانەكە دەكرى؛ ئايا سالى (۴۱۰ ز) بوو يان (۴۵۵ ز يان ۴۷۶ ز)، يان لەوانە يە سالى (۸۰۰ ز) كۆتايى بە ھەموو شىتىك ھاتىت، لەبەر ئەو ۋە چەندىن بىردۆزەى جياواز لە بوارى بابەتى ئايىنى و دونايىيە ۋە ھەولى چارەسەر كرىنى ئەم بۆچوونانە ياندا، ئەو ھەتا مەزنانى ئايىنى مەسىحى و بىپەرستەكان پووخانى (پۇما) بە ويستىكى ئاسمان دادەنن و پابەرى كۆمەلى مەسىحىيەكان كە (قدىس ئۆگىستىن ۳۵۴-۴۳۰ ز) بوو جەختى لەسەر ئەو دەكرەو ۋە كە پووخانى پۇما بىرىتى بوو لە: "قۇناغىكى پىخۆشكەر بۇ سەرگەوتنى دەسلەتلى خوداي مەزى؛ كە چارەنوسى مرۇقاىيەتتە، ئەمەش نىشانەكانى خودا بۇ پوودا ۋە گەردوونىيەكان و ئاراستە كرىدىان، چونكە پىويسىتە مرۇف گويپايل و ملەكچى بۇ ويستە خودا ۋەندىيەكان بىت. بۆچوونەكانى (قدىس ئۆگىستىن) دەربارەى ئەم باسە لە دووتويى پەرتووكەكەيدا بە ناوى (شارى خودا) كۆكراۋەتەو، كە مەبەستى بەرگىكرىنە لە ئايىنى مەسىحىيەت دژى ئەو تۆمەتانەى خراۋنەتە پالى؛ بەو ۋەى كە پۇما لەسەر دەستى (ئەلارىك) سەر كرىدى گوتە خۇرئاۋاييەكان لە سالى (۴۱۰ ز) پووخاۋە و ئامۇژگار يىيەكانى مەسىحىيەت و پىق و قىنەى بىپەرستەكان بوونە ھۆى لادانى دەۋلەت لە خوداپەرستى^(۱).

لە مىژوونوسە بىپەرستىيەكانى سەدەى پىنچەمدا؛ كە تاۋانى پووخانى پۇمايان دابوۋە پال مەسىحىيەت و يەكەك لەوانە (زورىموس) بوو، لە پەرتووكەكەيدا بە ناوى (مىژوۋى نوئى)؛ پووداۋەكانى پۇماى ھەتا سالى (۴۱۰ ز) تۇمار كرىوۋە و بەراشكاۋى ئامازەى بۇ ئەو كرىوۋە كە مەسىحىيەت لە ھۆكارە گرىنگەكانى تىكچوونى بارودۇخى ئىمپىراتورىيەت بوو، ئىمپىراتۇر (قوستەنتىنى مەزى) بە بەرپىسارى يەكەم دادەنن لە پووخانى ئىمپىراتورىيەتەكە لە خۇرئاۋادا، چونكە بوۋەتە ھۆكارى تۈرەبوونى خوداۋەندى بىپەرستەكان، ھاۋكات (ئەمىيانۇس مارسىلىنوس) لەدايكبوۋى سالى (۳۳۰ ز) لە (ئەنتاكيا)؛ ھەستابوۋ بە تۇمار كرىنى مىژوۋى پۇمانى ھەر لە سەرەتاكانييە ۋە، لە فەرمانرەۋايى ئىمپىراتۇر (نيرقا) ۋە لە سالى (۶۹ ز) ھەتا كۆژرانى ئىمپىراتۇر (قالنز) لە سالى (۳۷۸ ز)، لەگەل ئەو ۋەى كە

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۴.

كەسىكى بېتەست بوو؛ لەگەل ئەوئەشدا ھۆكاری ئەو كارەساتانەى بەسەر پۇمادا ھاتبوو دەگەراندەوہ بۆ لاوازی بارى ئاكاری، ئەویش بە زۆربوونى دیاردەى بەدرەوشتى و دزى و جەردەبى لە سنوورى ئىمپراتۆرىيەتى پۇمانیدا^(۱). (ئىلسۇرس ھىتكتون) لە گوتاریكىدا ئاماژە بۆ ئەو دەكات كە پووخاندنى ئىمپراتۆرىيەتى پۇمانى لە خۇرئاوادا ھاوكات بوو لەگەل ئەو وشكەسالىيەى دووچارى گیتی ھاتبوو، كە ئاماژەكانى لەنیوان (۲۰۰-۴۰۰ ز) تۆمارى كرىبوو لە ریزەى بارانبارىندا، كە بووئە ھۆى وشكەسالى و برسىتى و پەیدابوونى جموجوولى ھۆزە (جەرمانىيەكان) و ھەلگەراندەوہیان لە دژى ئىمپراتۆرىيەتى پۇمانى لە خۇرئاوادا، (سىموفوج)یش ھەمان بۆچوونى (ئىلسۇرس ھىتكتون)ى ھەيە كە چالاكى خاكى لە (ئىتالىا) و ویلايەتەكانى بوو بە ھۆى بە لەوہرگاكردى زەویيەكان، چونكە جووتیارەكانى پتيان وا بوو ئەو سەردەمە باشترین كارىك كە سوودى ھەبىت بۆیان لەوہرگایە نەك كشتوكال، ھەرچەندە لەوہرگاكانیش لە (ئىتالىا) دواتر گۆرپان بۆ زەویيەكى پووتەن و پشتگوئخستنى پڕۆژەكانى ئاودىزى لە لایەن دەسلەلتدارانەوہ ببوو ھۆى زیادبوونى زەلکاوەكان و دروستبوونى ژینگەيەكى لەبار بۆ نەخۆشى مەلاریا، كە ببوو ھۆكارىكى بكوژ بۆ زۆرىنەى جووتیارەكان، لەبەر ئەو مایەپووچى كشتوكال چارەنووسى ئىمپراتۆرىيەتەكەى لە خۇرئاوا دەستنىشان كرىد^(۲). (بىنز)ى مېژوونووس ئەم بۆچوونە رەتدەكاتەوہ و دەلئیت: 'ئەو سالى شارى پۇماى پايتەخت داگیركرا؛ وشكە سالى ناوچەكانى ميسر و ولاتى گالى نەگرتەوہ، ھەتا بېیتە ھۆكاری ئەو شكستەى شارەكە و داگیركردى، دیارە ئەوئەش بەو شىوہیە نەبوو؛ چونكە كارىگەرى وشكەسالى و تېكچوونى دۆخى دارایی بە يەك سال و دوو سال دەرئەكەوت، بەلكو كەلەكەبوونى قەیرانى دارایی چەندین سالى، بەمەش كارىگەریيەكانى بەسەر دەولەت و خەلكیدا دەرئەكەوت، خراپى بارودۆخى كشتوكالى ھەموو ئىمپراتۆرىيەتەكەيشى نەگرتبووہو؛ وەك لە ولاتى (گال)دا ھەبوو، كە ھەتا سەدەى پىنجەمى زایننى كشتوكالەكەى لە گەشەدا بوو وەك لە ولاتى (ميسر)، دواكەوتنى كشتوكال لە (ئىتالىا)دا بە پەلەى يەكەم

(۱) جوزيف نسيم يوسف: تاريخ العصور الوسطى الاوربية وحضارتها، ص ۲۸.

(۲) عەبدولقادر ئەحمەد يوسف: مېژووى چاخەكانى ناوہراست لە ئەوروپا، و: شاناز رەفەزى، چاپى يەكەم، سلیمانى، ۲۰۱۲، ل ۱۱.

دەگەپىتە ۋە بۇ سەرپەرىشتىنە كىرگەن كىلگەكان لە لايەن خاۋەن مولكەكانەۋە، چونكە ئەم كىلگە گەۋرانە كە بە (لاتىفۇردىيا) ئاۋىر ئاۋىر؛ بەرپەۋەردىيان درابوۋە دەست برىكارەكان، كە ئەمانىش گىرگىيەكى ئەۋتۇيان نەدەدا بە بەرزكردنەۋە ئاستى كىشتوكالى^(۱). بەلام (ئەندىرى پىكانۇيل) داپوۋخانى ئابوۋرى دەخاتە ئەستۋى كۆمەلىك ھۆكار، يەككىك لە ھۆكارانەش نەمانى دامەزراۋە كۆيلايەتتە؛ كە پىۋىست بوو پارىزگارى لە بەردەۋامبۈۋى و يارمەتيدەرى كۆيلە بىكارە لە پىناۋ بەردەۋامبۈۋى ئابوۋرى پۇمانىدا. ھەروەھا فەرامۇشكردى ئاراستە ئابوۋرىيەكان بۇ كەرتە گەۋرەكان و پەيرەۋكردى پامىارى خۇبژىۋى؛ زىانى بە شارەكان گەياند و بوۋە ھۆى تىكشكانى سەرمايەدارى. لەگەل ئەۋەشدا جەنگە ناۋخۇيەكانى ئىمپىراتورىيەتى پۇمانىش لە سەردەمى (ماركۇس ئەۋرلىۋس) بە ھۆكارىكى گىرگ دادەنەت بۇ ۋوۋكردنە پامىارى خۇبژىۋى لە كەرتە گەۋرەكاندا، ھەروەھا شارى پۇما لە دۋاى كۆتايى دەسەلاتى (تراجان) ۋە ئەۋ سەنتەرە بازىرگانىيە گەۋرەشى لەدەستدا^(۲).

(ۋىلبانك) ھەمان بۇچۈۋى پىتۋۋى ھەيە و ھۆكارى راستەقىنە پوۋخانى ئىمپىراتورىيەتى پۇمانى لە خۇرئاۋا دەخاتە ئەستۋى شىۋازە سەرەتايەكان لە بەرھەمپىناندا؛ كە بە شىۋەيەكى راستەۋخۇ پىشتيان بە دامەزراۋە كۆيلايەتى دەبەست و پوۋخانى ئەم دامەزراۋەيەش بوۋە ھۆى بەدىاركەۋتتى كەرتەكان و ۋىران بوۋى ئىمپىراتورىيەتەكە، ھۆكارى پوۋخانى ئابوۋرى بەپىتى بۇچۈۋى (ۋىستىرمان) ىش نەبوۋى سەربەستى ئابوۋرى بوو؛ كە گەۋرەترىن زىانى لە پۇۋزە تاكەكەسىيەكان دا و پىشتى شارى پۇماي چەماندەۋە، جگە لەمەش چەندىن ھۆكارى پامىارى ناۋەندى دامەزراۋە كۆيلايەتى ھۆكارەۋە بوۋن بۇ پوۋخان، چونكە كارى كۆيلايەتى دۇرە لەگەل ئەۋپەرى ژىارى و بەرزى ژيان، ئەمە (پامىارى ئىمپىراتورىيەتەكانە) لە دۋاكاتەكاندا لە بەكرىدانى زەۋيە گەۋرەكان بە مولكدارەكان (پامىارى خۇبژىۋى) ھىتايەكايەۋە و ھىزى دەرەبەگايەتى زىاد كىرد، كە ۋاى لە

(۱) نورمان كانتور: العصور الوسطى الباكرا، ص ۳۹.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاورويية، ص ۱۵.

جووتيار كرد بېته ئاميرىكى بهرهمهيتان و دامهزراوهى كۆيلايه تى زيانمەند كرد، له ئەنجامدا ئابوورى شارى داته پاند^(۱).

هۆكارى داته پىنى ئابوورى؛ دزه پىكردى زىر بوو بۆ دهره وهى ئيمپراتوريهت، ههردوو ميژوونووس (وستير و مونرو) دهلين پيشه سازيه سهره تاييه كانى پوما بۆ تيركردنى پتويستيه سهره تاييه كان بوو نهك بازرگانى، راسته بازرگانى شمهكى جوانكارى وهك (عاج و ئاوريشم و زير و زيو) ههبوو له گهله خوره لاتدا؛ بهلام ئهم بازرگانىكردنه زيانى به ئابوورى پوما گهياندا، چونكه خوره لات پتويستى به پيشه سازى و بهرهمى پوما نهبوو، لهبهر ئهوه پتويست بوو لهسهر پومان له بهرامبهردا زير پهوانه بكن لهبرى نرخى كهلوپهلهكان، لهدهستچوونى ئهم پيژيه له زير و له تواناي قهره بووكردنه وهى له لايه پومانياوه؛ كارىگهريهكى خراپى ههبوو لهسهر بازرگانى، كه مى زيريش بووه هوى كه مېوونه وهى دراو و دابه زىنى نرخ و نهمانى دهستكهوته سهره كيهكان^(۲). (پلنى)ش له پهرتووكى (ميژووى سروشت)دا هه مان بۆچوونى هيه دهربارهى بازرگانى له گهله هندستان و عهره بهكاندا دهليت: "هنديه كان له پىگاي بازرگانيه وه له گهله پومان سالانه كه موكورتيان هيه به زياتر له پهنا مليون و سهد مليون له گهله عهره بهكاندا، بهلام (ويسترماني) وای بۆى دهچيت كه ئهم بازرگانيه سوودى ههردوولاي تيدا بووه، هاوكات هۆكارىك بووه بۆ كيشانه وهى زير له ئيمپراتوريهتى پومانى و ئامازه بۆ ئهوه دهكات كه هوى كه مى كانزا به نرخه كان دهگهريته وه بۆ عهباركردنى زير و زيو له ناو ولاتى پومانيدا؛ نهك دزه كردنى بۆ دهره وه^(۳).

ههنديكيش وايدهبينن كه كهوتنى ئابوورى پومانى؛ به شيوهيهكى گشتى به هوى به سووكزانينى كارى بازرگانى و پيشه سازيه وه بووه لاي پومانيه كان و دهسهلاتى پومانياش ئهم جوهره كارانهى قهدهغه كردبوو له چين و تويژه بهرزهكان و به كارى كويله كانى دهزانى، لهبهر ئهوه ئارهزووى داھيتانى ئاميرى بهرهمهيتانى نهبوو. بهلام پروفيسور (پوستوفازيف) برپاى وایه كه كيشه كومه لايه تيه كانى نتيوان چينهكان؛ هۆكارى ئهم رووخانه بوو، گۆرا بۆ كيشهيهكى خويئاوى له نتيوان

(۱) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اوروبا، ص ۲۰.

(۲) andre piganiol. L'Empire chretien capris, ۱۹۴۷ p. ۴۲۲-۴۱۱.

(۳) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۷.

ئەو چىنە كرىكارانەى سوپا لەناو لادىيەكان دروستى كردبوون و لەنيوان چىنى خانەدانەكان لەشاردا. بىردۆزەكەش بەكورتى؛ بەو ھۆكارەى كە ئىمپراتورىيەت تووشى مەملەتتەكى بەھىز بېووە لەنيوان سەرکردەكانى سوپا لەسەدەى سىدا، لە ھەمان كاتدا بېووە ھۆى ھەلگىرساندنى جەنگىكى ناوخۆى زىانبەخش، ھەندىك وا گومان دەبەن ھۆكارە پاميارىيەكان لە ئەنجامى ئەو كىيەكەى ھاتە ئاراو، كە لەنيوان ئەنجوومەنى پىران و ئىمپراتورەكاندا بوو لەسەر دەسەلات، بەلام ئەم بۆچوونە لە راستىيەو نەزىك نىيە؛ چونكە سەرەپاى ئەو ھۆى ئەنجوومەنى پىران چىن و تويژە خانەدانەكان دەگريتەو، لەگەل ئەو ھەشدا يارمەتییەكانى لە بواری پاميارىدا زۆر كەم بوو، كەواتە كىشەى راستەقىنە لەنيوان ئەنجوومەنى پىران و ئىمپراتورەكاندا نەبوو^(۱) ھەندىكى دىكەش وا بۆيدەچن كە كىشەى نيوان ھىزى سەربازى و ئىمپراتورەكان بوو، لەبەر ئەو ھۆى ھىزى سەربازى لە نيو ھۆى دوو ھۆى سەدەى سىيەمەو ھۆى پۆمانى نەبوو، بەلكو بېو بە چەند پارچە و تىيەكەو، كە كارىگەرى لەسەر ژيارى پۆمانى كەم بوو، زۆربەيان لە ھۆزە (جەرمانيەكان) بوون، ئەمە و ئىمپراتورەكان ھىزى سەربازيان نابووت كردبوو، لە دواى كۆتايى ھەرمانيەواكانى ھەچەكانى (ئەنتونى)؛ بە گۆپىنى ھەرمانيەواى بۆ پىشتاوپىشتى، ئەم گۆپىنى ھەرمانيەواىيەش لە شىو ھەلېژاردنەو بۆ پىشتاوپىشتى لەگەل بىروپاى سەربەستى پۆمانىدا نەدەگونجا، ئىمپراتورەكان بۆ سەپاندنى دەسلەتايان بە ھىزى سەربازى نەيارەكانيان سەركووت دەكرد، ئەمەش بوو بە دياردەيەكى ئاشكرا ھەر لە سەردەمى ئىمپراتور (سېتسىووس سىفىرووس ۱۹۳-۲۱۱ز) ھو، لىرەدا (پوستق فترىف) پرسىيار لەو دەكات بۆچى ھەچەى (سىفىروس) لە ھەرمانيەواى پىشتاوپىشتىدا درىژەى نەكىشا لەگەل ئەو ھەشدا، كە ھىزى سەربازى باو ھۆى بە بنەماى پىشتاوپىشتى ھىتابوو، سەرەپاى دژايەتى كردنى لە لايەن چىنە خانەدانەكانى شارەو. كەواتە بۆچى ھىزى سەربازى پىشتى كرده (ئەلىكسەندەر سىفىرووس) و كوشتى؟ بۆچى ئاوايان بە ئىمپراتورەكانى دواى ئەو كەرد؟ كەواتە ھۆكارە راستەقىنەكان لە چىدا خۆيان ھەشارداو؟ ناو ھۆكى مەملەتتە ھەر لە سەدەى سىيەمەو جەنگى نيوان ھىزى سەربازى و چىنە خانەدانەكانى شار بوو ھاوكات

(۱) جوزىف نسىم يوسف: تاريخ العصور الوسطى الاوروية وحضارتها، ۵۹-۶۱.

له گەل خواوەن مولکە کشتوکالییەکان، ئەم ململانێیەش بە سەرکەوتنی هیزی سەربازی و وێرانکردنی خانەدانەکانی شار کۆتایی پێ هات^(١). ئەوەش بزانی ئەم ململانێیە ھۆشیارییەکی چینیایەتی نەبوو؛ بەلکوو ململانێیەتی لە خۆوە دروست بووبوو، کە هیزی سەربازی نوێنەری هیزیکی وێرانکەر بوو بۆ سیستمی پۆمانی؛ بەتایبەتی لە سەدەیی سییەمدا، ئەویش لەبەر ئەوەی زۆربەی ھەرە زۆری سەربازەکانی لەو دانیشتوانانە بوون، کە لەو سیستمدا هیچ سوودمەند نەبوون، ئەمان بریتی بوون لە جووتیارەکان و چینه خانەدان و مولکدارەکان دەسەلاتدارانی شار بوون، ئەمیش ئەو دەگەیشت کە پزیککی زۆر ھەبوو لەنیوان هیزی سەربازی و چینه خانەدانەکان و پتویست بوو لەسەر ئەو ھیزە سەربازییە ھیواپراوە کە ھەستی بە پارێزگاریکردنی تەواوی ژیاڕی پۆمانی خانەدانی، سەرەپای ئارامگرتنی لەژێر باری باج و چەوساندنەو لەپێناوی ژیاڕی چینه بەرزەکاندا^(٢)، سەرەپای ئەو گۆرپانکاریانەی بەسەر ئیمپراتۆرییەکەدا هات، لە کۆتایی سەدەیی سییەمدا؛ دوژمنایەتی ھەر بەردەوام بوو لەنیوان لادینی و شار، لەگەڵ ئەوەشدا لە سەدەیی چوارەمدا شار گرنگی خۆی لە دەستدا ھەر بە ئامیژیک دەسەلات مایەو و بۆ کۆکردنەوی باج لە دیھاتەکان، ئەمەش نیشانەی دڕندایەتی بوو لای جووتیارەکان، بەو ھۆکارەش چەندین شەڕ و پێکدادان لە خۆرھەلات و خۆرئاوا پوویدا لەنیوان جووتیارەکان و شاردا، کە هیزی سەربازی تێیدا پشتیوانی دەستەیی یەکەم بوو، ئەم ململانێیەش بوو ھۆی تیکچوونی بارودۆخی دانیشتوانی شارەکان کە بڕبڕەی پشٹی ئابووری پۆمانی بوو، ھەرچەندە جەنگە چینیایەتیەکە سەرکەوتنی بۆ جووتیارەکانیش بەدەست نەھێنا و ناھەمواری بارودۆخیان ھەر بەردەوام بوو، دۆخی چینی کرێکارەکان لە دیھات و شار زیاتر خراپ دەبوو لە ئەنجامی چاکسازییەکانی (دیوکلدیانس) ھو^(٣).

لە کۆتایییدا دەتوانین بە چەند خالێک گرنگترین ئەو ھۆکارانە بخەینە پێو کە بوونە ھۆی پووچاندنی ئیمپراتۆرییەتی پۆمانی:

(١) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٧.

(٢) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٨.

(٣) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ٢٦.

۱. جەنجالبۇونى بىنەماي سىستىمى كۆيلايەتى: دۋاي ئەۋەى كە وا بەرھەمى كىشتوكال پەككەوت، كە ئەنجامىكى سىروشتى بوو بە ھۆى بەردەوامبۇونى چەوساندەنەۋەى دېردانەى كۆيلەكان و بەكارھىنانيان بە شىۋەيەكى دېردانە لە كىلگە گەرەكاندا، ئەگەرچى پۇلى سەرەكى ئەو كىلگە گەرەكانە لە رابىردوودا گەشەكردنى ئابوورى بوو، دواچار گۇرا و كاردانەۋەى پىچەۋانەى ھەبوو، كە بوو ھۇكارى رېگر لە بەردەم ئەم گەشەكردنەدا، لەبەر نەبوونى بەرژەۋەندى كۆيلە لە پىرۇسەى بەرھەمەتئاندا بە شىۋەيەكى گىشتى، ھەتا دەھات زىاتر خۇيان لە كاركردن دەدزىيەۋە، جارجارىش ناپەزايى خۇيان پىشان دەدا بۇ خىزمەتكردنى گەرەكانيان، ئابوورىناسى ئەو سەردەمەى رۇمانى (كۇبۇسىلان) ئەم راسىتىيەى دركاند، كە خۇى زۇر گرنگى دەدا بە كارى كۆيلە، ھەر بۆيە لە يەككە لە گوتەكانىدا گوتوۋىيەتى كىلگەى گەرە بە تەۋاۋەتى ئىتالىي شېرزە كرەۋە^(۱).

۲. چىنى خانەدانەكان دواچار گەيشتنە ئەو باۋەرەى كە چىدىكە چەوساندەنەۋەى كۆيلەكان سوود ناگەيەنئە بەرژەۋەندىيەكانيان و ئەو شىۋازەى بەكارىاندەھىنا لەگەلىان؛ ئەنجامەكەيان دەشكىتەۋە بەسەرياندا، ھەر ئەۋەش بوو كە پالى پىۋەدەنان بۇ ئەۋەى شىۋازىكى نوئ بۇ چەوساندەنەۋە بگرنە بەر ئەۋىش لە رېگەى ئازادكردنيان و بەستەنەۋەيان بە زەۋىيەۋە بە شىۋەيەكى راسىتەۋخۇ و بتوانرئىت بكرئتە خاۋەندارى پارچەيەكى بچووك لە زەۋى و لەبىرى پىشكەشكردنيان، بېرىكى دىارىكرەۋ لە بەرھەمى كىشتوكالى بۇ خاۋەندارە سەرەككەكان، لە راسىتىدا ئەم پىرۇسەيە پەلەى كرد لە نەھىشتىنى پەيۋەندىيە كۆمەلايەتتەكاندا و پىخۇشكردن بۇ ھاتنەكايەۋەى پەيۋەندى دەربەگايەتى لە كىشۋەرى ئەۋرۋوپادا^(۲).

۳. ھەۋلى سەربەخۇيى خاۋەندارە مەزنەكان: كە ھەتا دەھات پەرەيدەسەند و پەنابردنى زۇربەى زۇرى جووتيارە سەربەستەكان بۇلايان، لەپىنناۋ خۇپاراستنيان لەو بىتسەرۋەبەرييەى كە ۋلاتى گرتبۋەۋە، دواچار بوو ھۆى ئەۋەى يەككىتى پارچەكانى ئىمپراتورىيەتى رۇمانى لاۋاز بكات.

(۱) عبد القادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ۳۰.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۸-۱۹.

۴. لەو ھۆکارە پامیارییانەى كە پەلەى كرد لە پووخاندنى ئىمپراتۆرىيەتى رۆمانىدا، دابەشبوونى ئەم ئىمپراتۆرىيەتە بوو لە سالى (۳۹۵ ز) بۆ ھەردوو ئىمپراتۆرىيەتى خۆرھەلات و خۆرئاوا كە بەشە خۆرھەلاتىيەكەى بە دەولەتى بیزەنتى دەناسرا، كە ھەتاوھكوو ناوھراستەكانى سەدەى پازدەھەم بەردەوام بوو^(۱).

۵. پەيدا بوونى ئايىنى مەسىحى لە بەشى خۆرھەلاتى ئىمپراتۆرىيەتى رۆمانىدا ھاتەكايەو و لە ناوھراستەكانى سەدەى يەكەمدا وردە وردە پەرەيسەند و بەرەو يونان رۆيشت و دواجار بالى پووەو (ئىتالىا)دا كىشا، لەگەل سەرەتاكانى سەدەى دووھەى زايىنىدا ئايىنى مەسىحيەت چەندىن بىروبووھە لای ھىنايەكايەو، وەك بانگەيشت بۆ دادوھەرى و يەكسانى لەنتوان خەلكىدا و نەھىشتنى جياوازی چىنايەتى و كۆمەلايەتى، ئەم بانگەيشتانە بوو بە ھۆى ئەوھى كە وا چىنە چەوسىنراوھ سەملىكراوھكان بەرەو پىرى بچن و بىكەنە لانكەى خۆرژگاركردن لەو دۆخە ناھەموارەى كە تىيدا دەژيان لە پووى ئابوورى و كۆمەلايەتییەو، لە راستىدا ئايىنى مەسىحى لەنىو زۆرەى زۆرى خەلكە بىدەرەتەكانى بىلەووبوويەو، بىلەوونەوھى بەپەلەى ئايىنى مەسىحيەت واى لە دەولەت كرد كە بىكەتە ئايىنى فەرەمى دەولەت^(۲)، بەتايبەت لە سەردەمى ئىمپراتۆر (قوسەنتىن) لە سەرەتاكانى سەدەى چوارەمى زايىنىدا، ئەگەرچى كەنيسە پۆلى بىلەوكردنەوھى ئەم ئايىنەى خستبووھە ئەستۆى خۆى لە سەرەتاكانى دروستبوونىيەو و بانگەشەى بۆ دەكرد، بەلام دواجار پاشەكشەى بەو بانگەشانە كرد؛ بەتايبەتى لە پووى بانگەشەكردن پووەو برايەتى و ھاوكارى و خۆرژگاركردن لە ھەژارى، دواجار چىنى خواوھەى ئەم ئايىنە خۆيان بەتەنھا ئەم بانگەشانەيان بىلەوكردەوھە لەپىناو دەستەبەركردى بەرژەوھەندىيەكانىيان و بەرژەوھەندى چىنە چەوساوەكان، بەلام پىاوە ئايىنىيەكانى كە وا دەكەوتنە توێژەكانى سەرەوھى پىاوەكانى ئەم ئايىنە بانگەشەكانىيان تەنھا لەپىناو خزمەتكردى بەرژەوھەندىيەكانىيان؛ بەرژەوھەندىيەكانى چىنى خانەدانەكان كە

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۱۶.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۳۳.

دەسلەلاتدار بوو لە پۇما، كە زۆر بە ئاشكرا خۆی لە ھەلوێستیان نواند؛ كاتێك كە وا پشتگیری سیستمی دەرەبەگایەتیان دەكرد لە ئەوروپا^(١).

٦. ئەم ھەموو ھۆكارانە بوو ھۆی ئافرانندی كەشێك كە ئاسانكاری بخاتە بەردەم ھێزە (جەرمانییەكان)، كە پەلاماری ئیمپراتۆرییەتی پۆمانیان دەدا بۆ دەستگرتن بەسەریدا؛ ئەویش لە سالی (٤٧٦ ز) ھاتەدی^(٢).

گەشەکردنی پۆشنیبری و ئاستی بێرگرنەو ھە ئیمپراتۆرییەتی پۆمانیدا

شارستانیەتی دێرین کاریکی گەورەیی کردە سەر ژیااری پۆمانی و ژیاانیکی نوێ ھاتەكایەو؛ كە لە پاستیدا بە تێكەڵبوونی ھەردوو ژیااری پۆمانی و ویلايەتەكانی خۆرھەلاتی، كە خرابوونە سەر دەولەتی رۆما. زۆر بە پوون و ئاشكراي جێپەنجەكانی ئەم ژیارە نوێیە دەبینین لە زانستە سروشتییەكان، بۆ نموونە زانای پۆمانی (بەتلیموس) سیستمی گەردوونی ھێنايەكایەو ھەمان كاتدا نووسینەكانی (گالینۆس) لە پزیشكیدا، كە سوودی لە ھەولە دێرینەكانی یۆنانی وەرگرتوو، جگە لەو ھەول و كۆششانیە لە خۆرھەلاتی دێریندا ھاتووئەكایەو، لە پاستیدا ھەرمانزەوایی ئیمپراتۆرییەتی پۆمانی دەستوپێوئەندەكانی لە چینی خانەدان ھاندەربوون بۆ گەشەپێدانی پۆشنیبری و وێژە و ھونەر^(٣)، لەم ولاتەدا ئەگەرچی ئەم جۆرە پۆشنیبری و ھونەرانی سیمای ھەرمانزەوایی ئیمپراتۆرییەتی پۆمانیای پێوئەدیاربوو، بەلام لە ھەمان كاتدا جۆریکی دیکە لە پۆشنیبری و ھونەری جیاواز لەو سەردەمەدا ھاتووئەكایەو، كە گوزارشت لە خواست و ئارەزووی خەلكە بێبەش و ھەژار و نەدارەكان دەكرد، كە بێبەش بوون لە ژیاانی كۆمەلایەتی و ئابووری و خوشگوزەرائی و ھەردەم لە شاكارە وێژەیی و ھونەراییەكانیاندا داوای یەكسانی و دادووریان دەكرد، گرنگترین ئەو پاشماوانەیی كە وا پۆمانییەكان بەجێھێشتوو؛ بریتیە لە یاسا بەناوبانگەكانی پۆمانی، كە وا لەگەڵ گەشەکردنی ژیاانی ئابووری پۆمانەو ھاتەكایەو، سوودی لێ وەرگێرا بۆ پیاوئەكردنی خواھەنداریتی تاكەكەسی بێسنوور و ھەروەھا كاردانەوئەكەیی گەورەیی

(١) جوزیف نسیم یوسف: تاریخ العصور الوسطی الاورویة وحضارتها، ص ٦٢.

(٢) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ اوربا فی العصور الوسطی، ص ١٧.

(٣) صلاح ابو السعود: الحضارة البيزنطية، ص ٤٢.

هەبوو بۆسەر گەشەکردنى بىرۆكەى ئابوورى لە چەندىن لايەن، چالاكى ئابوورى ۋەك كار؛ چۆنىتى دابەشکردنى ۋ لەو سەردەمەدا چالاكى سەرمايەى بازىرگانى ھاتەكايەۋە ۋ لەو بىرۆكانەيدا باسى لىۋەكراۋن ۋ لە ھەمان كاتدا باس لە گرنگى پىشەسازىيەكان كراۋە لە كۆمەلگاي پۆمانىدا^(۱).

لە ھەمان كاتدا ئىشەكان دابەشكران بەسەر جۆرى پىشەيى پىزلىنراۋ ۋ پىشەى بىنراۋ ۋ لىرەدا ئەو جۆرە كارەى كە بە بازوۋ ئەنجام دەدرا بە جۆرى نەبىنراۋ دەژمىرا، جگە لە كاركردن لە بوارى كشتوكالى، كە ۋەكوو پىشەيەكى پىزلىنراۋ تەماشاي دەكرا ۋ ھۆكارى ئەمەش دەگەپىتەۋە بۆ ئەۋەى كە بنەماى ئابوورى ھاتنەكايەۋە، ئىمپراتورىيەتى پۆمانى لەسەر بەرھەمى كشتوكالى ھاتەكايەۋە، بىرۆكەكان وايان دەخواست كە خانەدانەكان تەنھا پىۋىستە خويان بە چالاكى بىرۆكەيى خەرىك بكن ۋ لە ھەمان كاتدا گرنگىيەكى زور درا بە بوارى كشتوكالى ۋ چەندىن ئامۆژگارى پىنمايى خرايە بەردەم خاۋەندارانى كىلگە گەۋرەكان، لەبارەى بەكارھىتائى باشتىن شىۋەى پىۋىشۋىن لە فرەكردى بەرھەمى كشتوكالى ۋ زۆركردنى داھاتەكان، بىرۆكە ئابوورىيەكانى ئەو سەردەمە وايدەخواست كە پىۋىستە لەسەر كۆيلەكان پابەندى ھەموو فەرمانىك بن كە پىيان دەسپىزدىت ۋ جىيەجىي بكن، ئەگەر ھاتوۋ تواناي جىيەجىكردىيان ھەبوو، ئەگەرچى بىرۆكەى ئابوورى لاي پۆمان گەشەكردى بە خۆيەۋە بىنى؛ بەلام لە راستىدا دەگەيشتە ئاستى بىرۆكەى ئابوورى يۆنانەكان، ئەم دياردەيە دەگەپىتەۋە بۆ چەندىن ھۆكار^(۲)، گرنگىرىنيان برىتييە لە زياتر گرنگيدانى خانەدانەكانى پۆما بۆ شىۋازى جۆرە ژيانىك؛ برىتى بوو لە خۆشنىۋدى ۋ شادمانى؛ بەتاييەتى لە كاتەكانى سەرەتاي ھاتنەكايەۋەى ئىمپراتورىيەتى پۆمانىدا، مىژووناسى ئابوورى (ئەرى كرۆل) باس لەم راستىيە دەكات ۋ دەلىت: "دوابەدۋاي دروستىۋونى ئىمپراتورىيەتى پۆمانى؛ كارگىزى دارايى توانى لە ولاتى پۆمانى داھاتەكان بخاتەگەر ۋ بۆ ماۋەيەك خۆشگوزەرانى بال بكىشىت بەسەر ژيانى پۆماندا، كە لە پىگايەۋە توانرا باجەكان سووك ۋ ئاسان بكرىت، كە دەبنە ھۆى ئەۋەى نارەزايى كەم بىيىتەۋە لەناو چىن ۋ

(۱) نورمان كانتور: العصور الوسطى الباكرا، ص ۳۹.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۰.

تويژه‌كاني کومه‌لگاي پښتو، گرنگترين څو که‌سانه‌ي سهرده‌مي پښتو کي باسيان له کاروباره ښوورپه‌کان ده‌کرد بریتي بوون،^(۱) له (کانوون، فاروون و کولوميل)، به‌لام چه‌قي قورسايي بيرۆکه‌کانيان خوي له به‌رگري‌کردن له به‌رژه‌وه‌ندي چينه‌خانه‌دانه‌خواه‌نده‌کان ده‌بينپه‌وه که زوربه‌يان چيني ده‌سه‌لاتدار بوون، بيرۆکه ښوورپه‌کاني څو سهرده‌مه له زور پووه‌وه پشستگريان له چاوچتوکي خانه‌دانه‌کان ده‌کرد، ليردها بریتيه له سامانه‌ سروشتي و مروپه‌کاني شوپنه‌کان که وا سهر به ده‌ولتي پښتو بوون، وا دايان دنا که څو جوره به‌کاره‌يتان و چه‌وساندنه‌ويه ديارده‌يه‌کي سروشتي و په‌وايه. بووني کويله ديارده‌يه‌که ده‌گونجيت له‌گه‌ل ياسا سروشتيه‌کاندا، له هه‌مان کاتدا پشستگري څو په‌يان ده‌کرد څو هاتو نارپه‌زايه‌ک ياخود راپه‌رپيتک سهره‌لبدات له لايه‌ن کويله‌کانه‌وه؛ ده‌بيت به توندترين شيوه سهرکوت بکريت و باشتروايه بڅ خانه‌دانه‌کان که کويله به‌تمه‌نه‌کان و نه‌خوشه‌کان وه‌لابنين، چونکه څو وانه هېچ جوره سووډيک به خواه‌نه‌کانيان ناب‌خشن و بگره‌ ده‌بن به څو به‌سهرپانه‌وه^(۲). (فاروون) څو په‌رچي زانايه‌کي ښووري بوو؛ له هه‌مان کاتدا زانايه‌ک بوو له بواري ميژوو و ويژه‌دا، څو زانايه‌ کاتيک باس له کاروباره‌کاني ښووري ده‌کرد؛ فره‌ جه‌ختي له‌وه ده‌کرده‌وه که پتويسته زور گرنگي به چالاکي کشتوکال بدریت و گله‌په‌کاني څو پراسته‌ي چيني خانه‌دانه‌کاني څو سهرده‌مه ده‌کرد که چوون دپه‌اته‌کانيان چوول کردووه و نيسته‌جي شاره‌کان بوون و نوپه‌ره‌کانيان ته‌رخان کردووه بڅ کارگيري.

به‌رپه‌بردني به‌رهمي کشتوکالي؛ ههر څو په‌شه‌ بووه به هوي ناله‌باري بارودخي کشتوکال، څو مانه وایانکرد که بانگه‌وازه‌کاني خوي به‌رز بکاته‌وه، بگره پتويسته هه‌ول بدریت بڅ په‌رانه‌وه بڅ ښووري سروشتي و له هه‌مان کاتدا تيروانينيکي تايه‌تي هه‌بوو بڅ کويله‌کان و هه‌رده‌م کوششي څو په‌وي بوو بڅ هپانه‌خواره‌وي په‌وپايه‌يان و هه‌ولي څو په‌دات که دايانبريت له بوونه‌وه‌ره

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ اورپا العصور الوسطى، ص ۱۱۷.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۵۸.

مروپیه‌کان، ئەو بیرۆکه نوێیانه‌ی که وا هینایه‌کایه‌وه له‌م بواره‌دا بۆ دابه‌شکردنی بواره‌کانی کار له‌ بوارى کشتوکالی؛ به‌مشنویه‌ دابه‌شى کردن:

أ. ئامیره‌کانی کار که توانای دووان و گفتوگۆکردن‌یان هه‌یه (کۆيله‌کان).

ب. ئامیره‌کانی کار که ده‌نگیکى گه‌وره‌یان هه‌بوو (گاگان).

ج. ئامیره‌کانی کار که لالان، وه‌ک ئامیره‌کانی دیکه له‌ بوارى کشتوکالیدا به‌کارده‌هینریت^(١).

(کۆلۆمبیل) دوانزه‌ بلاوکراوه‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر کشتوکال و زۆربه‌ی بلاوکراوه‌کانی له‌ کاتیکدا بوو که وا سیستمى کێلگه‌ گه‌وره‌کان دووچارى قه‌یران بوون و گه‌یشه‌ ئەو باوه‌ره‌ی که هه‌یچ سوودیک نیه‌ به‌خاته‌وه‌ سه‌ر پێچکە‌ی ئاسایی خۆی، چونکه‌ ئەم سیستمه‌ چیدیکه‌ ناتوانیت ده‌رامه‌تى پێویست بۆ چینی خانه‌دانه‌کانی ده‌سه‌لاتدار به‌هینیه‌کایه‌وه‌ که وا تیروانینه‌کانی بۆ ریزلینان له‌ سیستمى کێلگه‌ گه‌وره‌کان له‌ چالاکی کشتوکالی هه‌تا ده‌هات به‌ره‌و نه‌مان ده‌چوو و رێنماییه‌کانی پێشکەش کرد که ده‌یگوت پێویسته‌ چیدیکه‌ پشت نه‌به‌ستريت به‌ کارى کۆيله‌کان و پێشبینى ئه‌وه‌ی ده‌کرد که سیستمى کشتوکال پوه‌و داپووخان و له‌ناوچوون هه‌نگاو ده‌نیت له‌ ئیمپراتۆرییه‌تى پۆمانیدا، چونکه‌ له‌سه‌ر بنه‌مای به‌کاره‌ینانی چه‌وساندنه‌وه‌ی کارى کۆيله‌کان وه‌ستابوون و بانگه‌وازی ئه‌وه‌ی به‌رز ده‌کرده‌وه‌ که ئیدی پێویسته‌ هه‌نگاو بنريت بۆ شینوازیکی به‌ره‌مه‌ینانى نوێ که ئه‌ویش شینوازی به‌ره‌مه‌ینانى ده‌ره‌به‌گایه‌تییه‌ له‌ ئه‌ورووپادا. له‌ راستیدا ئەو پێشبینیانه‌ی که وا (کۆلۆمبیل) کردی؛ دواچار هاته‌کایه‌وه‌، ئه‌ویش سیستمى ده‌ره‌به‌گایه‌تییه‌ له‌سه‌ر ده‌ستى خێله‌ (جه‌رمانیه‌کان) له‌ ئه‌ورووپا به‌رپابوو، به‌تایبه‌تى دواى پووخرانى ئیمپراتۆرییه‌تى پۆمانی^(٢).

له‌ناوچوونی ژیاره‌ دێرینه‌کان

له‌ناوچوونی ژیاره‌ دێرینه‌کان ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ دوو کۆمه‌له‌ هۆکار:

(١) هنري بيرين: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ت: عطية القوص، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٩٦، ص ٧٠.

(٢) مورس بيشوب: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ١٢٣.

يەكەم/ ھۆكارە ناوخۇيىيەكان

أ. چەوساندنەۋەى دېندانەى كۆيلەكان كە بەند بوو لەسەر شىۋازى بەرھەمھىتان لاي ژيارە دىزىنەكان؛ ئەم ھۆكارە ئاستەنگىكى گەۋرەى خستە بەردەم پىشكەۋىتىيان و ھەتا دەھات بەرەو سىستى دەيىردن، لە راستىدا كۆيلەكان ھىچ جۆرە بەرژەۋەندىيەكيان نەبوو لە زيادكردنى بەرھەم و چاككردنىدا و لە بەرامبەر ئەم راستىيەدا گۇرپانگارى لە پىشكەتەى ئابوورى و كۆمەلايەتى كۆيلەكاندا بوو شىتەىكى حەتمى بەرەو پىشكەتەيەكى پىشكەۋىتووتر كە خۇى لە سىستى دەرەبەگايەتىدا دەيىنيەۋە.

ب. بەرھەلىستى كۆيلەكان و ھاۋنىشتمانىيە چەۋسىنراۋەكانى دىكە بۇ سىستى كۆيلايەتى كە خۇى لە چەندىن سەرھەلەدان و شورېشدا بىنيەۋە و ھەندىكجار كۆيلەكان خۇيان لەدەست سىستى ئاغاكانيان دەرباز دەكرد، ئەمانە ھەموۋى بوونە ھۇى لاۋازكردنى پزىمەكانى ئەو سەردەمە كە فەرمانپەرۋايان دەكرد.

ت. بەكارھىتانى زۆرى بىانيەكان لە سوپاي ولاتانى ئەو سەردەمەدا؛ بەتايىيەتى لە (يۇنان و رۇمان) مەترسىيەكى گەۋرەى خستە بەردەم ئەم ولاتانەۋە، ۋەك چۆن ئەم ھۆكارە بوو بە ھۇى لاۋازى و لەكەداربوونى توانا و دەسلەتلى دەۋلەتەكانيان كە بوو بە ھۆكارى پەرەسەندى بىزوتنەۋە جوداخۋازىيەكان، كە ھەندىكجار يارمەتەييان پىشكەش بە داگىركەرەنى دەركى و نەتەۋە پەلاماردەرەكان ھەبوو.

ث. بىتۋانايى چىنە خانەدانەكان كە خاۋەندارىتى زەۋى و كۆيلەيان دەكرد بەرامبەر دۆزىنەۋەى چارەسەر بۇ كىشە ئابوورى كۆمەلايەتەيەكان كە زۆربەى زۆرى دانىشتۋانى ئەو سەردەمە پىۋەى دەياننالاند^(۱).

ج. پەيۋەندىيە بەكرىدانەكان كە لە سەردەمەكانى دوايىدا سەريانەلەدا، پۇلىكى گىرنگى ھەبوو بۇ كورتكردنەۋەى ئىمپراتورىيەتى رۇمانى، چۈنكە لە راستىدا ئەم جۆرە پەيۋەندىيە بوو بە ھۇى لاۋازكردن و دواجار لىكترازاندنى سىستى كۆيلايەتى لەم ئىمپراتورىيەدا، چۈنكە ئەم جۆرە پەيۋەندىيە بوو بە ھۇى ئەۋەى كە كۆيلەكان لە تەنھا ھۆكارىكى بەرھەمھىتانەۋە كە خاۋەندارىتەيەكانيان دەگەرپايەۋە بۇ ئاغاكانيان؛ بىنە خەلكانىك كە ۋا زەۋىيەكان بە كرى بگىر و ھەندىك ماف پەيدا

(۱) جوزيف نسيم يوسف: تاريخ العصور الوسطى الأوروبية و حضارتها، ص ۵۷-۵۹.

بىكەن لەو زەۋىيانەدا، ئەگەرچى ئەم جۆرە پەيۋەندىيە نوپىيە نەبوۋە ھۆى بىزگارېۋونىيان لە شىۋازى پاشكۈيەتى لە بوۋارى ئابوۋرىيدا بۆ خاۋەندارە سەرەككەكان لە ئىمپىراتۋرىيەتى رۆمانىدا، چۈنكە ئابوۋرىيەكەيان كە ۋەستابوۋ لەسەر كۆيلايەتى پىڭاخۆشكەرېۋو بۆ پەيدابوۋنى دەرەبەگايەتى. بەلام لە بەرامبەردا سىستىمى كۆيلايەتى لە خۆرەلەتى دىرىن و بگرە لە يۇنانىشدا؛ ئەم جۆرە ھاندانەى بە خۆيەۋە نەبىنى، ئابوۋرىي كۆيلايەتى مايەۋە بە جۇرىك لە پىكھاتەى گىرگ لە پەيكەرى ئابوۋرىي كۆمەلگاكانى خۆرەلەتى دىرىن، كە نەيتۋانى بە سەرەكى بىرەخسىنىت لە ئابوۋرىي ئەۋولاتانەدا، كە پىخۆشكەرىيەت بۆ پەيدابوۋنى سىستىمى دەرەبەگايەتى؛ ۋەك چۈن ئەم دۆخە بەرپا بوۋ لە ئىمپىراتۋرىيەتى رۆمانى، سىستىمى ئابوۋرىي خۆرەلەت سىستىمىكى توندوتىز بوۋ لەچاۋ سىستىمى ئابوۋرىي خۇرئاۋادا^(۱).

دوۋەم/ ھۆكارە دەرەككەكان

ۋەك ئامازەمان بۆ كرد جىۋازى ھەيە لەنتۋان دەۋلەتلىك و دەۋلەتلىكى دىكە؛ ئىدى لە خۆرەلەت بىت يان خۇرئاۋا بەپىتى ئەۋ تايبەتمەندىيانەى ھەرىكە لەۋولاتانە^(۲)، بەلام بەھەرھال ھۆكارە دەرەككەكان پۆلى خۇيان بىنى لە پوۋخان و لەناۋچوۋنى ژيارە دىرىنەكان، ئەم ھۆكارانە يەكجار زۆرن، بەلام بەتەنھا پۆلى خۇيان نەگىراۋە، بەدەر لە ھىرشەكان؛ خىل و ھۆزەكانى كە ۋا دراۋسىنى ئەم ئىمپىراتۋرانە بوۋن ھەمىشە لە دەرەت دەگەپان بۆ پەلاماردان و گورزۋەشاندىن بە مەبەستى ھىتانەخوارەۋەى شىكۋى ئەم ئىمپىراتۋرانە. لە راستىدا زۆر لەۋ دەۋلەتانەى كە سىستىمى كۆيلايەتى تىپىدا بەرپابوۋ؛ پوۋخاندن و لەناۋچوۋنى لە ئەنجامى ئەۋ گورزانە بوۋ كە لە دەرەۋە لىئاندەۋەشىنرا و بىۋونە ھۆكارى سەرەكى ئەم پوۋخاندن، بۆ نمۋونە دەۋلەتى (بابلى) دۋاى چەندىن ھىرش و پەلامارە يەكلەدۋايەكانى رۆمان و ساسانىيەكان پوۋخىنرا؛ بە ھەمان شىۋە (مىسرى سەردەمى فىرەۋنەكان) تىكشىكىنرا^(۳). بەلام دەۋلەتى (يۇنان) ھەتا دەھات بچوۋك و

(۱) جاك لوكوف: ھل ولدت اوروبا في العصور الوسطى، ص ۵۸-۶۰.

(۲) موريس كين: حضارة اوروبا العصور الوسطى، ص ۴۲.

(۳) جوزيف نسيم يوسف: تاريخ العصور الوسطى الاوربية وحضارتها، ص ۵۸-۵۹.

كۆمەلگەي دەرەبەگايەتى و ھۆكارەكانى سەرھەلدانى

قۇناغى يەكەم: لە سەدەي پىنجەمى زايىنى بۇ سەدەي دەي زايىنى بەردەوام بوو، ئەگەر بىكرىت ئىمپراتورىيەتى رۇمانى دابىن بە نموونەي كلاسسىكى بۇ كۆمەلگەي كۆيلايەتى لە ئەوروپادا؛ دەتوانىن بە ھەمان شىئو پاشايەتى (فەرەنگى) بىكەينە نموونەي كلاسسىكى بۇ كۆمەلگەي دەرەبەگايەتى، كە لەسەر بىنەماي خاوەندارىتى زەويوزارى كىشتوكالى ھاتبوو كايەو.

سەرکردەكانى ھۆزە (جەرمانىيەكان) ھانى دابەشكىردنى زەويوزارەكانىيان دەدا بەسەر جووتيارەكاندا لەپىتاو فرەكردنى بەرھەمى كىشتوكالى، بەلام لە ھەمان كاتدا مانەوھى ئەو پارچە زەوييە بچووكانە بەدەست جووتيارەكانەو ئەركىكى گران بوو، لەبەر ئەو ھەموو شەپ و شۆپانەي كە لەو كاتەدا بەردەوام بوو و زۆرجار ھۆزە دەرەككەيەكان دەياندا بە سەرياندا؛ بەتاييەتى ھۆزە (جەرمانىيەكان)، كە وای لى كىردن بەناچارى زەويوزارە بچووكەكان بخەنە بەر دەستى دەرەبەگە گەرەكانەو و لە لاين ئەوانەو سوديان لى وەربرىت بەرامبەر دايىنگردنى پاراستنى و ئاسايش و پزگاربوونيان لەو باج و سەراناھى كە وا ئەركى سەرشانىيانى قورس كىردبوو، پىرۇسەي جوداكردنەوھى كۆمەلايەتى لە پاشايەتى (فەرەنگى) قوول بووھو و لەنىوان ھەردوو سەدەي شەشەم و ھەوتەمدا و زۆربەي زۆرى زەويوزارە بەرىنەكانىيان كەوتنە بەردەستى دەرەبەگە گەرەكان و نەجىبزادەكانىيان، كە بوو بە ھۆي پىخۆشكىردن بۇ ھاتنەكايەوھى خاوەندارىتى خانووبەرە و پاشايەتى بە شىئوھەكى بەرچا و دەرکەوت لەنىوان سەدەكانى ھەشتەم و نۆيەم، كە خۆي لە دابەشبوونى ولاتدا بىنى بە چەندىن كەرتى جىاجيا و دوور لە يەكدى، كە ھەر يەك لەو كەرتانە سەربەخۆيەكى ناوھەكى ھەبوو و ئەو كۆيلاھەي كە وا ئىشيان دەكرد لە لاى ئاغا و دەرەبەگەكان؛ بوونە ھۆي پووخان و لەناوچوونى سىستىمى كۆيلايەتى و لە ھەمان كاتدا پىخۆشكەربوون بۇ ھەنگاوسان و چوونەناوھەي وەك پىكھاتەيەكى ئابوورى كۆمەلايەتى زياتر گەشەكردو و روى گەشەكردنى ھىزەكانى بەرھەمەتەن كە ئەويش سىستىمى دەرەبەگايەتتە.

قۇناغى دووھم: دەرەبەگايەتى پىكەيشتوو بوو، ئەو ماوھە برىتتە لەو كاتانە كە وا پەيوەندىيەكانى بەرھەمەتەن دەرەبەگايەتى بە شىئوھەكى بەرچا و چەسپا؛

بەتايىبەتى لەوئ ھاتەكايەو، كاتىك كە بەتەواوئەتى ئىشەكان جودا بوونەو، لە كارى كشتوكالى و لە ھەمان كاتدا پۇلى شارەكان ھەتا دەھات گرنگى زياتر بە خويەو دەبينى، كە بوونە ناوئەندى بەرھەمھيتانى كالاكان.

لە سىما سەرەككەكانى ئەم ماوئە وردەوردە كۆبوونى پەيوئەندى دەرەبەگايەتتەكان بوو بە ھۆى پۆسەكانى كەلەكەبوونى سەرەتاي سەرمايەدارى كە بوو بە ھۆى دروستبوونى يەكەم ناوكى پەيوئەندىيەكانى بەرھەمھيتانى سەرمايەدارى، كە لە پاستيدا (مافى فاكٹور ھاتەكايەو) بەھيژبوونى پۇلى سەرمايەدارى بازىرگاني و بلاوبوونەوئەى بازىنەى پەيوئەندىيە كالا و دارايىيەكانى و ھەروەھا فراوانبوونى سنوورى بازاري ناوخويى و دەستگرتنى بەسەر بازارە دەرەككەكاندا^(۱).

---

(۱) محمود سعيد عمران: حضارة اوربوا في العصور الوسطى، ص ۵۹-۶۰.

بەشى سىيەم

- دىۋىكلىدىانۇس (۲۸۴-۳۰۵ ز)
- كورتەيەكى ژيانى
- كارەكانى دىۋىكلىدىانۇس
- دابەشكارىيە كارگېرىيەكانى
- دىۋىكلىدىانۇس و ئەنجوومەنى سىنات
- قوستەنتىنى مەزن (۳۰۶-۳۳۷ ز)
- كارگردن لە پىناو يەكيتى ئىمپراتۆرى بىزەنتىدا
- كەسايەتى قوستەنتىن
- دائنان بە ئايىنى مەسىحيدا
- فەرمانى ميلان (۳۱۳ ز)
- بىياتفانى شارى قوستەنتىنيە
- گرنگىيەكانى شارى قوستەنتىنيە
- جيتشىنەكانى قوستەنتىن (۳۳۷-۳۷۸ ز)
- جوليان (۳۶۱ - ۳۶۳ ز)
- جوقيان (۳۶۳-۳۶۴ ز)
- قالينز (۳۶۴-۳۷۸ ز)

ديۆكليديانۆس (۲۸۴-۳۰۵ ز)

(ديۆكليديانۆس) له ناوچهيهكى نزيك به (سالونا) له هەريىمى (دالماشيا) و له سالى (۲۴۵ز)دا لەدايكبووه، ناوهكەشى هەر به ناوى ئەو شوينەوه بووه و دايكىشى هەر لهوئى لەدايكبووه. دايك و باوكى خزمەتكارى خيزانى (ئەتولينۆس) بوون كه ئەندامى (ئەنجوومەنى سينات) بوون، پاش ئەوهى باوكى توانى ئازادى خۆى و خيزانهكەى بەدەستبەيئيت، (ديۆكليديانۆس) وەك (نووسەر) كارى دەكرد، پاش ماوهيهك به هۆى زيرەكى و ليها تووييه وه گەشتە پلەى (كونسوول)، دوابەدواى ئەوه كرا به فەرماندهى پاسەوانانى كۆشكى ئيمپراتۆر، ئەم ئەركە به كەسيك دەدرا كه جيتروا بيئت، (ديۆكليديانۆس) له جەنگى رۆمەكان دژ به ساسانييهكان جەربەزەيى و ئازايەتى و دلسۆزيتى خۆى نيشاندا^(۱).

لهسەر ئاستى سوپاش توانى بگات به پلهوپايهيهكى بەرز كه ئەويش پلەى ئيمپراتۆرى بوو، وەرگرتنى دەسەلات له لايەن (ديۆكليديانۆس) لهو سەردەمه دا خۆى لهخويدا دوو راستيمان بۆ دەردهخات:

۱. پيڤهاتهى سوپاي رۆمانى كه له رەگەزى جگه له رۆمانى پيڤهاتوو له م ماوهيه دا.

۲. ئەو رۆله كاريگەرەيه كه سوپا له چارەنووسى راميارى ئيمپراتۆرييه تدا دەيگنرا، ليرەشدا دەتوانين بليين (ديۆكليديانۆس) باشتري نويتر بوو بۆ سەردەمى خۆى^(۲).

ئەوهى جيگهى ئاماژەبۆكردنه؛ (ديۆكليديانۆس) كهسيكى زۆر رۆشنير نهبوو، هەروها ئاگادارى پيشكەوتنى سيستمە رۆمانيهكان نهبوو؛ جگه له ميژووى رۆمان، بەلام سەرەپاي ئەمانەى كه باسمان كرد؛ تيگەيشتنىكى تەواوى هەبوو بۆ كيشەكانى ناو ئيمپراتۆرييه تەكەى له ريڤگاي ئەوه دەرڤەتەى بۆى رەخسا و دەسەلاتى گرتە دەست، هاوكات وەك سەربازىك دەيروانيه كيشەكانى ئيمپراتۆرييه ت، واتە له روانگەيهكى سەربازيه وه و به پله يەك ئامانجى پاراستنى سنوورى ئيمپراتۆرييه تەكەى بوو پيش هەموو شتيك. پاش مردنى (نومريانووس) له

(۱) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربوا، ص ۲۱.

(۲) السيد الباز العريني: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۳۲-۳۳.

(۲۸۳ یان ۲۸۴ ز) دا هه مووان له سهر ئه وه يه كدهنگ بوون كه ئه و شياوترين كه سيكه، چونكه توانا و ره وايه تي چوونه سهر ته ختي ئيمپراتوريه تي هه يه^(۱).

كاره كاني ديوكليديانوس

يه كه م كاري ئه وه بوو، كه هاوړنيه كي نزيكي به ناوي (مه كسيميان) كرده هاوكاري ده سه لاتداريتي، ئه وكاته هه ولى چاره سه ركردني بارودوخي شتياوي ئيمپراتوريه تيدا^(۲) كه ليره دا كورته كه ي ده خينه پروو:

ريځخسته كاني سوپاي دووباره كرده وه، جگه له دامه زراندي هيزيكي نوئي گهړوك كه زور به خيرايي له هه موو به شه كاني ئيمپراتوريه ت ده جوولانه وه بؤ پروو به پروو بونه وه ي ههر مه ترسييه ك به ئاماده كردني (۵۰۰۰۰۰) سه رباز له چوارچينه وه ي پتويستيه كاني ئيمپراتوريه ت، هاوكات ميرى ناچار بوو هاني (جهرمان و بهر بهر و نه ته وه كاني ديكه) بدات بؤ چوونه ريزي سوپاوه، له راستيشدا ريگايدا به (جهرمانه كان) سنووري ئيمپراتوريه ت ببه زينن، چونكه ئه مانه به هاوپه يمانى ئيمپراتوريه ت داده نريت و به شيكه له هيزي هاوپه يمانى^(۳).

چاك كردني دؤخى ئابووري له نيو ئيمپراتوريه ته كه دا به كوئتر و لكردني دراو و جيگير كردني به هاكه ي و ديارى كردني نرخى خوارده مهنى، دؤزينه وه ي سيستمى كي نوئ بؤ وهرگرنتى باج، ده سترگتن به سهر هه موو پرؤژه ئابووري و بازرگاني و پيشه سازي و كشتوكاليه كاندا. قه يراني دارايي گه وره ترين كيشه ي ئابووري بوو كه راسته وخؤ پروو به پروي ئيمپراتوريه تي پؤمانى بوويه وه، چونكه خه رجيه كاني ميرى له داهاته كاني زياتر بوو، ئه وه ش به هؤى گه وره يى سوپاي پؤمانى و مه زنى سيستمى كارگيرى له لايه ك و خراپى سيستمى كو كرده وه ي باجيش له لايه كي ديكه وه، به لام (ديوكليديانوس) له جيگير كردنى به هاى دراودا سه ركه وتنى به ده سته يتا، هه رچه نده دراوى زيړ و زيو كه م ببوونه وه^(۴).

(۱) ۱. ل. فشر: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۲.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۳۶-۳۷.

(۳) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۳.

(۴) سعيد عبد الفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۵.

كۆكردنەوۈ و پىڭخىستى خاۋەن پىشە جۇراۋجۆرەكان لە سەندىكاي جۇراۋجۆر بە مەبەستى ناچار كىردى ھەر سەندىكايەك بە بەرھەمھىنانى بەشىكى ديار لە يەكە پىشەسازىيەكان بە ئامانجى پاراستى ئۇ بىرە بەرھەمە كە بەردەوام لە كەمىدايە، ھەروەھا پىڭخىستى پىشەوەرەكان لەو سەندىكايانە كارى كۆكردنەوۈى باجەكانى ئاسان دەكردەوۈ و ھەموو سەندىكايەك پابەند بوو بە پىدانى ئۇ بىرە پارەيەى لەسەريەتى بە مىرى. ھاۋكات (دىۋكلىدانۇس) ئۇ مەرچەى سەپاند بەسەر مندالان بەوۈى ھەمان پىشەى باۋكيان ھەلېگىرن، ھەرچەندە ئۇم كارە سوودمەند بوو بۇ مىرى؛ بەلام زىيانى ھەبوو بۇ پىرۇژە تاييەتتەيەكان^(۱).

ديارىكىردى سنوورىك بۇ ئەگەرى پوودانى ھەر كودەتتايەكى سەربازى كە ناوبەناو مەترسى دروست دەكرد لەسەر دەسەلاتى قەيسەرەكان، بەلام كۆتايى بە دەسەلاتى ئەوان ھىئا و سنوردارى كىردن، تەنەنەت زالبوونى دەسەلاتى (دىۋكلىدانۇس) بەسەر ھەموو ناۋچەكانى دەوروبەرىشىدا كە تاكە دەسەلات بوو ھەموو ناۋچەكانى لەژىر دەستدا بىت بە خودى ناۋچەكانى دەستى (مەكسىميان) ىش^(۲). ھەروەھا كەمكردنەوۈى ئۇ ناكوكى و مەملەتتايەنى كە بەدرىژايى مېژوو لەپىش سەردەمى (دىۋكلىدانۇس) ھوۈ لەنتوان رىزەكانى سوپاى پاسەوانانى سنووردا ھەبوو^(۳).

ئەمە سەرەپاى چاۋخشاندىنەوۈ بە دەزگاكانى ۋلاتدا و لابرىدى ھەموو ئەوانەى كە پىنى ۋا بوو خراپىن و ھىشتەنەوۈى ئەوانەش كە لە لاي پەسەند بوون، نوپكردنەوۈى ژمارەيەك لە پىڭخىستەكان كە پىنى ۋا بوو دەكرىت لە پىيانەوۈ گىروگىرقتەكانى ۋلات چارەسەر بىكرىت^(۴).

لە سەروو ھەمووشيانەوۈ بەھىزكىردى دەسەلاتى ئىمپىراتۇر؛ ئەۋىش لە پىنى دروستكىردى دەزگايەكى كارگىرى گورجوگۆل و پىڭخراۋەوۈ، كە بتوانىت دەست بەسەر كاروبارەكانى دەۋلەتدا بىكرىت، لەگەل جياكىردنەوۈى دەسەلات لەنتوان سوپا

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۳.

(۲) قحطان عبدالستار الحديثي وصلاح عبدالهادي: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ۲۴۵.

(۳) حسنين محمد ربيع: تاريخ الدولة البيزنطية، دار النهضة العربية، القاهرة، ۱۹۹۰ م، ص ۱۸-۱۹.

(۴) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۹.

و دھزگا شارستانییہ کاند، ھاوکات دروستکردنی سوپایہ کی مہزن بۆ
بہرہرچدانہ وہی ھیرش و پھلاماری بہرہرییہ کان^(۱).

دابہ شکارییہ کارگیزییہ کانی

لہ پیناوی سہرخستنی کارہکانیدا؛ (دیوکلیدیانوس) ئیمپراتورییہ تیہکە ی کردہ
دوو بہشہوہ: بہشی خۆرہلات و بہشی خۆرئاوا. دابہشکردنہکەشی بہم چہشنہ
بوو:

ھەریہکیک لہو دوو بہشہ (خۆرہلات و خۆرئاوا) فەرمانرہوایہکی بۆ دانان؛ کہ
نازناوی (ئوگستوس)یان ھەلدہگرت، بەلام خۆی سہرکردایہتی بہشی خۆرہلاتی
وہرگرت و ھاوکارہکەشی کہ (مەکسیمیان) بوو بہشی خۆرئاوا ی بہرکەوت، بۆ
ئەوہی بتوانیت باشتر کۆنترۆلی ئیمپراتورییہتەکە ی بکات و کارہکانی باشتر بپۆن
بہپیتوہ؛ پیکھاتہ کارگیزییہکە ی وردتر کردوہ و ئەوہ بوو لہم دوو بہشہشدا
ھەریمی لئ دروست کردن، بہو جۆرہ ئیمپراتورییہتەکە ی بہسەر چوار ھەریمی
بہپیتوہبردندا دابہشکرد کہ بریتی بوون لہ:

أ. ھەریمی ئیتالیا: پایتەختەکە ی شاری (میلان) بوو.

ب. ھەریمی گال: پایتەختەکە ی شاری (تریف) بوو، کہ دہکەویتہ سەر
پووباری (پایین).

ت. ھەریمی ئیلیریا: پایتەختەکە ی شاری (سیرمیوم) بوو، کہ (بەلگرادی
ئیتستایہ.

ث. ھەریمی ئانادۆل: لہ خۆرہلاتی ئیمپراتورییہتەکە ی و پایتەختەکە ی شاری
(نیکومیدیا) بوو، کہ کەوتووہتہ بہشی ئاسیایی کەناری (بسفور)ہوہ.

جگہ لہوان دوو کەسی دیکەش کاروباری ولاتیان گرتہ دەست، کە یەکەمیان
(گالیریؤس) بوو؛ لہ لایەن (دیوکلیدیانوس)ہوہ پشتگیری کرابوو، دووہمیشیان
(کۆنستەنتیؤس) بوو؛ کہ لہ لایەن (مەکسیمیان)ہوہ پشتگیریکرا^(۲).

دابہشکردنی دہسەلاتەکانیش لہنتوان ئەم چوار کەسایہتییہدا بہم جۆرہ بوو:

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اوربا في العصور الوسطی، ص ۳۷.

(۲) السيد الباز العربي: تاریخ اوربا العصور الوسطی، ص ۳۵.

۱. (کۆنستەنتىۋس) کاروبارى بەرگرىکردن لە (گال و ئىسپانيا و ئىنگلتەرا)ى وەرگرت، (ترىف)ى کردە مەلەبەندى دەسلەتدارىتى خۆى.
  ۲. (مەكسىميان) ھەرىكە لە (ئىتالىا و باکوورى ئەفرىقا)ى وەرگرت و (مىلان)ى کردە ناوەندى دەسلەتدارىتى خۆى.
  ۳. (دىۋكلىدىانۆس) ناوچەى (تەراکيا و ئاسىيەى بچووک و مىسرى)ى خستە ئەستۋى دەسلەتدارىتییەكەى.
  ۴. (گالىرىۆس) (ئىللىرىا)ى وەرگرت و (سىرمىۆم)ى کردە مەلەبەندى دەسلەتدارىتییەكەى^(۱).
- ھەرىكە لەو چوار كەسە؛ جگە لەوھى مەزنى ناوچەكەى خۆى بوو، دەسلەلاتى بەسەر يەكیتی ھەموو ئىمپراتورىيەتەكەشدا دەپۆشت و ھەموو بېيار و فەرمانىك بە ناوى ھەموویانەو دەردەچوو. ئەم جۆرە دابەشکردنە کارگێرپى ھەرچەندە لایەنى ئەرىنى خۆى ھەبوو، بەلام بەدەر نەبوو لە لایەنى نەرىنىش، بۆ نمونە:
۱. بۆ ماوھەك يەكیتی پامىارى دەولەتى پۆمانى بەرەو لاوازی پۆشت و ھەرىمەكان ھەتا پادەيەك جۆرە جىابوونەوھەكىان بە خۆیانەوھە دى.
  ۲. خەرجکردنى پارەيەكى زۆر لە دروستکردنى دەزگای نوێ ھەرىمەكان، كە بە ھۆیەوھە باجىش بەردەوام لە بەرزبوونەوھەدا بوو^(۲).
- لە كۆتاییدا بەرنامە و چاكسازىيەكانى (دىۋكلىدىانۆس) وەك ئەوھى چاوەرپى بوو ئامانجى خۆى نەپىكا و ئاستەنگى گەورە و جىددى ھاتەپىشى، ھىرشى بەرەرىيەكان لەسەر سنوور كۆتایيان پى نەھات و بەردەوامى ھەبوو، شەرى ناوخۆش بەردەوامىيەكى ھەبوو، نەخۆشى (تاعوون) بلأوبووھەو و خەلكىكى زۆر گىانيان لەدەستدا. بازىرگانی و پىشەسازىش نەك گەشەيان نەکرد؛ بەلكو بەرەو لاوازی ھەنگاویاننا، سەربارى ئەمانەش بايەخى دراوى دەولەت بە ھۆى بەرزبوونەوھەى نرخی شتومەكەوھە كەمبووھەو^(۳). يەككى دىكە لە كىشە جىددىيەكانى سەردەمى (دىۋكلىدىانۆس)؛ ئایىنى (مەسىحى) بوو، چونكە سەرەپاى ھەموو ئەو رىكارىانەى كە پىشتەر دژ بە شوینكەوتوانى ئەم ئایىنە گىرابووھەبەر؛ زۆر

(۱) حەسەن مەھمۇد رەبىع: تارىخ الدولة البىزنطية، ص ۱۸.

(۲) السيد الباز العرىنى: تارىخ اوروبا العصور الوسطى، ص ۳۵-۳۷.

(۳) سعید عبدالفتاح عاشور: تارىخ اوروبا فى العصور الوسطى، ص ۲۲.

به خیرایی و به نهی ته شه نهی ده کرد، (دیوکلیدیانوس) له بری دۆزینه وه و دانانی چاره سهریکی گونجاو؛ هه ولیدا له ریگهی هیزه وه گرفتگی ئایینی (مسیحی) و شونکه وتوانی له ئیمپراتورییه ته کهیدا چاره سهر بکات، له م پوه وه زور به سهختی به رهنگاریان بوویه وه و به توندترین شیوه مامه لهی له گه لدا ده کردن، هه به وه شه وه نه وه ستا؛ بگره پتورپه سمی ئایین په رستنی لی قه دهغه کردن، دهستیشی گرت به سهر زه ویوزار و مولکومالیاندا و ژماره یه کی زوریانی ناچار کرد که بگه پینه وه بۆ سهر ئایینی بپه رستی^(۱).

ئه م کار و چاکسازیانهی که (دیوکلیدیانوس) ئه انجامیدان؛ له دابه شکردنی ئیمپراتورییه ته کهیدا ته واپراو پر به سوودی ئیمپراتور نه بوو، به لکوو ئه وه ندهی دیکه ئه رک و کارهکانی ئه ستوی ئیمپراتورییه تی پۆمی گرانتر کردبوو؛ به جۆریکی وا که هه ردوو ئیمپراتورییه ته که ده سه لاتیان له ته وای ئیمپراتورییه ته مه زنه کهدا هه بیت، ئه مه ش وایکرد که کاروبارهکانی ئیمپراتور (دیوکلیدیانوس) به ته واهه تی به ریوه نه چیت^(۲).

دیوکلیدیانوس و ئه نجوومه نی سینات

(دیوکلیدیانوس) ئه فسه رانی سوپا و فه رماندهکانی له چینی سوارهکان هه لده بژارد، ئه مه ش واتای له ده ستدانی په وپایه ی تایبه تی سیناتورهکان بوو، ئه نجوومه نی (سیناتی پۆم) به کۆمه لیک له زه ویداره گه ورهکان گۆرا که هیچ پۆلیکیان له کاروباری کارگێری ده وله تدا نه مابوو، به م بارودۆخه شه وه ئه نجوومه نی (سینات) ده سه لاتی خۆی له شاری پۆما پاراست، ئه نجوومه نی (سینات) له سه رده می ئیمپراتورییه تی (ئیپین) سه دهکانی (۴-۵ ز) گۆرا بۆ شوورای شار، له ویدا که سالی (۲۳۰ ز) ئیمپراتور سه رقالی جهنگ بوو، به ده گمه ن له پۆمادا بوونی هه بووه، ئه نجوومه نی (سینات) له و کاته دا هه موو کارهکانی ئه وی ئه نجامده دا. له سه رده می فه رمانره وایه تی (دیوکلیدیانوس) چینی سوارهکان گه شه ی کرد؛ له ئه نجامدا گۆرا بۆ ژماره یه ک چینی نوێ که وابه سه ته بوو به ئه رکی سوپاوه.

(۱) یوسا بیوس القیصری: حیاة قسطنطين العظیم، ت: القمص مرقس داود، مكتبة المحیة، القاهرة، ۱۹۷۵، ص ۱۵.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ص ۲۵-۲۶.

له كۆتاييدا و له سالى (۳۰۵ ز) و له تهمەنى (۴۹) سالىدا؛ (ديۆكليدانس) پاش (۹) سال له ئەرکهکانى دەستى له هەموو کارىک کيشايەوه، هاوکات (مەكسىميان) يش به پى پىكەوتنى پيشترى له گەل (ديۆكليدانس) دەستى له کاروبارەکانى هەلگرت، به مجۆره كۆتايى به فرمانرەوايه تيان هات^(۱).

قوسته نتيى مه زن (۳۰۶-۳۳۷ ز)

(قوسته نتيى مه زن) له ماوهى سالانى (۳۰۶-۳۳۷ ز) فرمانرەوايى ئيمپراتۆرييه تى کردوه، له سەرده مى ئەم ئيمپراتۆرەدا سەرتاپاي ناوچهکانى قەلەمەرەويى ئيمپراتۆرييه ت به وپەپى کارامەيى و ليزانييه وه به پىوه دەبران. له گرنگترين کارەکانى (قوسته نتيى مه زن) که مرقايه تى شانازى پىوه دەکات دەرکردنى (فەرمانى ميلان) بوو، که بۆ يەکه مچار بوو له ميژووى دەسلەلاتى فرمانرەوايى ئيمپراتۆرييه تدا و بگره له ميژووى مرقايه تيشدا پىگه به ئازاديه ئايىنييه کان بدريت و کارئاسانى بۆ بکريت، له هەمان کاتدا په پره وکردنى ئەو ئايىنانه له چوارچىوهى ئيمپراتۆريدا به فەرمى دانايىتدابنريت^(۲).

ئەم بپياره (قوسته نتيى مه زن) سەرەتايەكى زۆر کارىگەرە بۆ گەپانەوهى دەسلەلاتى پاميارى و پىگەدان به ئازاديه کان و له بهرچاوگرتنى مافەکانى مرقف، هەروەها يەككى دىکه له کارەکانى (قوسته نتيى مه زن) بنیاتنانى شارى (قوسته نتييه) بوو، که به دريژايى ميژووى دواى بنیاتنانى ئەو شارە وهکوو چەقى دەسلەلاتى ئيمپراتۆرييه ت به ناوه ندى پاميارى و ئايىنى خۆرئاوا دادەنريت، کارىگەرييه كى بهرچاوى هەبوو له سەر تىکه لاوى خۆرئاوا و خۆرهلات به پىوه رى نزيكى (قوسته نتييه) له خۆرهلات، هەلبەتە ئەم تىکه لىوونە ژيارى و پۆشنيرى و ئايىنى و فەرهنگى بووه، که له دواى بنیاتنانى قوسته نتييه وه له نيوان خۆرئاوا و خۆرهلاته وه دروست بوو، چونکه پيشتر ناوه ندى ئيمپراتۆرييه ت له پۆما بوو و ئەو کارىگەرييه دروست نه بوو بوو^(۳).

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۳۷-۳۹.

(۲) السيد الباز العريني: تاريخ اورپا العصور الوسطى، ص ۴۷.

(۳) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۵.

کارکردن له پیتاو په ګټې ئیمپراتوری بیزهنتیدا:

له کوتاییه کانی سدهی سییه می زاینیدا؛ ئیمپراتورییه تی پۆمانی به شیوهیه کی گشتی پتویستی به ئیمپراتوریکي چاک و لیها توو هه بوو؛ که بتوانیت له له ناوچوون رزگاری بکات، دوو ئیمپراتوری مه زن سهریانه لدا له هریمی ئیلیریای دیرین (ئهم ناوچه یه ده که ویته باکووری خورئاوای نیمچه دوورگه ی به لقان)، که ئه وانیش بریتیبوون له (دیوکلدیانووس و قوسته نتینی مه زن) که هه ردو وکیان به دوا ییه کدا هاتوون، له ماوه ی سالانی نیوان (۲۸۴-۳۳۷ ز) که توانیان ئیمپراتوری پۆمانی رزگار بکه ن له له ناوچوون. هه رچه نده (دیوکلدیانووس) و (قوسته نتینی مه زن) چه ند هه له یه کیان هه بووه؛ به لام گومان له وه دا نییه که هیچ پیاوێک له نیتوان پیاوانی رامیاریدا سهرنه که وتوو هه جگه له ژماره یه کی که م نه بن به درێژایی میژوو، وه ک ئه و سهرکه وتانه ی (دیوکلدیانووس و قوسته نتینی مه زن) له و چاکسازی و کارانه ی که کردوویانه، هه موو ئه و کارانه ی ئهم دوو ئیمپراتوره ئه نجامیاند؛ گه ل لیان پازی بووه^(۱)، ئه و سیستمه به رپوه به رایه تییه ی (دیوکلدیانووس) دایمه زراند؛ بۆ ماوه ی هه زار سال له میژووی ده ولته ی پۆمانی خوره لاتی ئه وروپا کاربیده کرا، هه روه ها ئه و دراوه ی (قوسته نتین) لیدا؛ هه تاوه کوو سده ی (۱۱ ز) کاربیده کرا، ئه و سیستمه نوییه ی که (دیوکلدیانووس) دایر شتوو؛ پلانیکی گشتگیری هه بوو، چاکسازی کردبوو له هه موو لایه نه کاندا، وه ک بواری سهربازی، باجی نویی داهینا و شیوازیکی تازه ی هینایه کایه وه بۆ وه رگرتنی باج که میری بتوانیت به ئاسانی سهرپهرشتی بکات. بارودوخی له ئاگای و لات توانای ئه وه ی لیسه نده وه که بتوانیت هه موو کاره کانی و لات کۆنترۆل بکات، هه ر بۆیه سیستمی چوارینه یی هینایه کایه وه، به لام ئه و سیستمه نوییه گومانی تیدا نییه که توانی له هه ر لایه که وه ده سه لاتی سنووری گیرایه وه شوینی پیتشووی، هه روه ها ئاژاوه ی نیوخوی له ناو برد و ولاتی کۆنترۆل کرد. ته زاری (قه یسه ر) و به تایبه تی (دیوکلدیانووس) ناوی (گالیریوس) بوو^(۲)، له م کاته دا شتیکی دیکه ها ته کایه وه و به شیوه یه کی به هیز گه شه ی ده کرد،

(۱) صلاح ابو السعود: الحضارة البيزنطية، العالمية للكتب والنشر، الطبعة الاولى، ۲۰۱۵ م، ص ۲۲-۲۳.

(۲) قحطان عبدالستار الحدیثی: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ۲۴۴.

ئەۋىش دەرکەۋىتى ئايىنى مەسىھىيە، ئەم رۇدداۋە ھەرچەندە ھەندىك كەس نكولىان لىنى كىرد؛ بەلام تەشەنەيسەند و باۋەرھىنان بە (مەسىھ) واىكىرد دلى خەلكانىكى زۇر بۇ خۇى رابكىشىت، بە شىۋەيەك گرنگيان پىندەدا لە رۇدداۋەكاندا؛ بە جۇرىك لە ئايىنى (بودى) زياتر بوو. دەسلەلاتى ئىمپراتورىيەت لەو گروپە نۇيە دەترسا، بەو جۇرە لىنى دەروانىن كە دروستبۇونى دەۋلەتلىك لەنىۋ دەۋلەتەكەياندە، ئەم ئايىنە نۇيە سەرەراى ئەو فشارە زۇرانە ھەر لە گەشەكىردنى خۇى بەردەوام بوو. (گاللىرىۋس) ھەزى لە شۇنىكەۋتۋانى ئايىنى (مەسىھى نەدەكىرد)، بەلام سەردەمى (دىۋكلىدىانۇس) بە سەردەمى شەھىدان دەناسرىت لە لايەن مەسىھىيەكانەۋە. لە سالى (۳۰۵ ز)دا (دىۋكلىدىانۇس) و ھاۋكارەكەى (ماكسىمىليان) دەستيانلەكاركىشايەۋە، بەم كارە پلەى ھەرىكە لە (گاللىرىۋس و قوستەنتىن) بەرز بوۋەۋە بۇ پلەى (ئۇگستس) و ھەرىكەيان تەزارىكى بۇ جىگرى خۇى دەستىشانكىرد. لە بەرەى خۇرەلاتىدا ھەرىكە لە (ئۇگستس گاللىرىۋس) و تەزارەكەى (ماكسمىن) فەرمانرەۋايىان دەكىرد، سىستىمىكى توندوتىژ و دېندەيان پىادەدەكىرد لە بەرپۇبەرەيەتىدا، بەمپىيە ئىمپراتورەكان تۋانىان دژايەتى مەسىھىيەكان بىكەن، لە بەرى خۇرئىاۋاش ھەردوۋ كەسايەتى (ئۇگستس كونسىتانيۇس) و (ماكسىنىۋس) تەزارى فەرمانرەۋايىان دەكىرد، بەلام لە (۳۰۶/۷/۲۵ ز) (قوستەنتىن) كۇچى دۋايى كىرد و سوپاي (بەپىتانى) لە ھەمان رۇژدا بانكى (كەستىنتان)يان كىرد و كىردىان بە ئىمپراتور^(۱)، ھەرچەندە ئەمە لەگەل (گاللىرىۋس) لە بابوباپىرىيەۋە شۋانى مەرومالاتى بۇ مابوۋەۋە، بە ھۇى دېندەيى و توندوتىژيەۋە پلەكانى سوپاي بېرپە، زۇرى نەخاياند سەلماندى بە ھۇى سەرکەۋتەكانىيەۋە لە بەرى (دانووب) و بەرامبەر (ساسانىيەكان)، ھەر ئەو شانازى و شايستەيەشى بوو كە بە شايەنى ئەۋە زانرا كە پلەى (تەزارى) پىيەخىشرىت، ھەر بۇيە بە يەكىك لە كەسانە دەرژمىردا كە فېرېۋوبوۋونيان لە گىيانى يەكلايىكەرەۋەى سەربازى و نەرىتى رۇمانىيەكانى ۋەرگرتىۋو^(۲). ئەو پىلانەى (دىۋكلىدىانۇس) دىناۋو نەدەگونجا، بەلام لەبەرئەۋەى ھىزىك ھەبوۋ پىشتىگرى

(۱) محمود سعید عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۴۲.

(۲) صلاح ابو السعود: الحضارة البيزنطية، ص ۲۴.

(قوستەنتىن)ى دەکردى دەبووايە بەرەنگارى بىنەو، (گاليريۇس) لە كۆتايىدا ناچار بوو دان بە (قوستەنتىن) وەك ئىمپېراتورى خۆرئاواو، بىت، ھەرچەندە پىتى ناخۇش بوو؛ بەلام راستى باروۋدەكە پىچەوانەى ويستى بوو. بەو جۆرە ھەرچوار ھەرمانپەرەواكە (گاليريۇس و ماكسىن) لە خۆرھەلات و (ماكسىنۇسى كورى ماكسىميان) و (قوستەنتىننى كورپى كەستەنىۇس) لە خۆرئاواوا تۈانيان سىنۋورەكانيان بېاريزن بەمەش بەريان بە (بەرەركان) گرت و (بەرەركان) نەياندەتۈانى دەستدرىژى بىكەنە سەريان، بەم پىيەش سىستىمى (دىۋكلىدانۇس) سەرگەوت. پاش مردنى (گاليريۇس) لە سالى (۳۱۱ ز) كىتەشە و مەلانى لەسەر دەسەلات دەستىپىكرىد، لە بەرەى خۆرھەلاتدا (گاليريۇس لىكانوس لىنىۇس) تۈانى دەسەلات ۋەربىگىرىت و بوو بە (ئۆكسىسى خۆرھەلات)، بەلام لە بەرەى خۆرئاواوا مەلانى لەنىۋان (ماكسىنۇس) و (قوستەنتىن)دا پرويدا^(۱).

(ماكسىميان) لە پاش خۇى كورپىكى بەجىيەشت كە ناۋى (ماكسىنتىوس) بوو، ھەرۋەھا (كەستەنىتوس) ىش كورپىكى ھەبوو بەناۋى (قوستەنتىن)، ھەرچەندە لە سەرەتاۋە بۆچۈۋنى باۋكىيان ئەۋە بوو كە ھەردوۋكىيان لە رپى ھەلبىزاردنەۋە دەسەلات بىگرنە دەست؛ بەلام زۆرى نەخاياند (ماكسىنتىوس) خۇى كرىد ھەرمانپەرەۋا بەسەر (ئىتالىا و ئەفرىقا)دا و ھەرمانپەرەۋايىيەكى زۆردارانەى پەپرەۋكرىد، ئەمەش دەرۋەتتىكى لەبارى بۆ (قوستەنتىن) پەخساند، كە بەرەۋ ناۋچەى (گال) بچىت و بىخاتە بىندەستى خۇى، ھەر بەمەۋە نەۋەستا؛ (ئىتالىا)شى گرت و (ماكسىنتىوس)ى كۈشت و مىندالەكانىشى لەسىدارەدان، ھەرگەسىكىش كە پەيوەندى بەۋانەۋە ھەبوو لەناۋى بىردن، ئەم پاكىتاۋكرىدنانە گىشتيان لە سالى (۳۱۲ ز)دا پروياندا^(۲).

كاتىك (قوستەنتىن) چۈۋە (ئەنجۈۋمەنى سىنات)ەۋە؛ رىزىكى زۆرى لە ئەندامانى گرت و پىشتىۋانى خۇى بۆ كاروبارەكانيان نىشاندا، لە بەرامبەردا ئەندامانى (ئەنجۈۋمەنى سىنات) ھەرمانىكىيان دەرگىد؛ بەپىنى ئەۋ ھەرمانە (قوستەنتىن) پىگەى يەكەمى لەناۋ ئەۋ شەش كەسەدا ۋەرگىرت كە لەناۋ ئىمپېراتورىيەتدا نازناۋى (ئۆگستوس)يان ھەبوو، لەنىۋان سالاھىكانى (۳۱۲-۳۲۴ ز)دا (قوستەنتىن) تۈانى

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۲-۲۳.

(۲) السيد الباز العربي: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۴۸.

به ته‌واوی (ئه‌درنا و کریس تولیس) بخاته ژیر ده‌سه‌لاتی خۆیه‌وه، به‌مه‌ش توانی بییت به تاکه ده‌سه‌لاتداری ئیمپراتۆرییه‌ته‌که، لێره‌وه (قوسته‌نتین) سیستمی چوارینه‌یی لابرد و چهند فهرمانه‌وایه‌کی وه‌ک یاریده‌ده‌ر بۆ به‌ریوه‌بردنی کاروباره‌کانی دانا^(۱).

که‌سایه‌تی قوسته‌نتین

میژوونووسان له‌باره‌ی که‌سایه‌تی (قوسته‌نتین) ه‌وه ده‌لێن به‌بایه‌خترین شتی که سروشت به (قوسته‌نتین) ی به‌خشیییت (ژیری) بووه، ه‌هر له سه‌ره‌تای ته‌مه‌نی مندالییه‌وه هه‌تا کۆتا رۆژی ژیا‌نی هیز و توانا و تەندروستی خۆی به‌باشی پاراستبوو، خاوه‌ن که‌سایه‌تییه‌کی ژیر و خۆراگر بوو، (هیلانه‌ی) دایکی رۆلێکی به‌رچاو و کاریگه‌ری هه‌بوو له دروستبوونی که‌سایه‌تی (قوسته‌نتین) دا، له سه‌رده‌می ئەم ئیمپراتۆره‌دا زانست و هونه‌ر پالێشتی لێده‌کرا و به‌جۆرێک که‌شه‌ی کرد که په‌ره‌سه‌ندنێکی به‌رچاوی به‌خۆیه‌وه‌دی. (قوسته‌نتین) جگه له‌وه‌ی گرنگی به‌ خۆبێندنه‌وه و نووسین ده‌دا؛ به‌وردی بیرێ له‌ گیروگرفته‌کانی کۆمه‌لگه‌که‌شی ده‌کرده‌وه و چاره‌سه‌ریشی بۆ داده‌نان، ئەگەر ویستی جێبه‌جێکردنی کاریکی هه‌بوایه هیچ شتیکیان که‌سیک نه‌یده‌توانی پێی بگریت و گرفتێ بۆ دروست بکات^(۲).

له مه‌یدانی شه‌پکردنیشدا سه‌رکرده‌یه‌کی جه‌ربه‌زه و به‌توانا بوو، خۆی سه‌رکرده‌یه‌تی سوپاکه‌ی ده‌کرد، سه‌رکه‌وتنه‌کانیشی زیاتر په‌یوه‌ندی به‌ توانا‌کانیه‌وه هه‌بووه؛ نه‌ک به‌ به‌خت و رێکه‌وت، (قوسته‌نتین) له‌ ماوه‌ی فهرمانه‌وایه‌تییه‌که‌یدا دوو کاری مه‌زنی دیکه‌ی ئەنجامداوه، که ئەوانیش بریتیبوون له‌ داننان به‌ ئایینی (مه‌سیحی) و بنیاتنانی شاری قوسته‌نتینییه‌ وه‌ک پایته‌ختی نوێی ئیمپراتۆرییه‌ته‌که‌ی^(۳).

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۳۹-۴۰.

(۲) محمود سعید عمران: الامبراطورية البيزنطية وحضارتها، ص ۲۳.

(۳) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۴۰-۴۱.

یه کهم/ داننان به ئایینی مه سیجیدا

(قوسته ننتین) ئه وهی ناشکرا کرد که له چوارچیوهی ئیمپراتوریتته که یاندا داندنه نین به ئایینی مه سیجیه تدا، به لام ئهم دانپیدانانه وهک ئایینی فه رمی ده ولت نه بوو! کاتیک که (قوسته ننتین) چوه سه ته ختی ئیمپراتوری؛ ئایینی (مه سیحی) سنی سه ده یه که ده بوو له ئیمپراتوریتته که یدا بلاوبیویه وه، هه ندیک له ئیمپراتوره کانی پیتشووی وهک (دیوکلیدیوس و گالیریوس) هه ولیاندا بوو له پیکه ی هیز و زۆردارییه وه ئه و ئایینه نه هیلن و له ناویبه ن، به لام شکستیان هینا بوو، له م سۆنگه یه شه وه (هیلانه ی) دایکی پۆلی هه بوو له هینورکردنه وهی (قوسته ننتین) به رامبه ر به ئایینی (مه سیحی)^(۱).

فه رمانی میلان (۳۱۳ ز)

(قوسته ننتین) دوا ی سه ره که وتنی به سه ر نه یاره کانیدا له سالی (۳۱۲ ز) له (میلیقان)؛ فه رمانی (میلان) ی راگه یاند له پیتاو گه رانه وهی ناشتی و هیمنی بۆ (کلیسا مه سیجیه کان)، له ده رکردنی ئهم فه رمانه دا (ئوگستوس لیتیوس) یش به شداری و هاوکاری کرد، له فه رمانه که دا هاتبوو: 'کاتیک که ئیمه هه ردوو کمان (قوسته ننتین) ئوگستوس و لیتیوس ئوگستوس) له (میلان) یه کدیما ن دی، بیرما ن له و کارانه کرده وه که ناشتییه کی به رفراوان بۆ هه مووان به دیبه ئینیت. یه ک له و کارانه هه موومان بایه خی پی ده ده یین و به خیر و سه لامه تی هه مووانیش ته واو ده بیت؛ بابه تی ئازادی بیروباوه ره. بۆیه بریارماندا فه رمانیک ده ربکه یین که په یوه ندی به مه سیجیه کان و گشت تاقمه ئایینییه کانه وه هه یه، هه تا له بیروباوه ره کانیاندا سه ره به ست و ئازاد بن، به مجۆره په زامه ندی خواو هه موو هیزه ئاسمانیه کان بۆ خۆما ن ده سته به ر ده که یین، له هه مان کاتدا ده سته به ریتی سه ره جه می جه ماوه ری گه ل ده که یین که له چوارچیوهی ئیمپراتوریه ته که ماندا ده ژین، به مچه شه ن بریارماندا که ده سته هینینه رپی هیه که سیک که ئایینی مه سیحی بۆ خۆی هه لده بژیریت، هه موو که سیکیش ئازاده له هه لبژاردنی هه ر ئایینیک که خۆی ئاره زووی بکات^(۲).

(۱) موسوعة الاديان (المسيحية)، ص ۳۲.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۴۲.

سہارہت بہ وہی کہی خودی (قوستہنتین) بووہ بہ (مہسیحی)؛ بۆچوونہکان جیاوازن لہ یہ کدی، ہندیک پئیانونایہ کاتیک کہ چووتہ سہر تہختی ئیمپراتوری بووہ بہ (مہسیحی)، ہندیک دہلین لہو کاتہدا بووہ کہ خاچہکہی لہ ئاسماندا بینوہ کہ ئہم پرووداویان لہ سالی (۳۱۲ ز)دا پروویداوہ. ہندیکی دیکہ پئیان وایہ ئہو کاتہ باوہری بہ ئایینی (مہسیحی) ہینا کہ لہ سہرہمہرگدا بووہ، بۆچوونیکی نزدیکش ہہیہ کہ پنی وایہ ئہو کاتہ بوو کہ (قوستہنتین) بایہختیکی یہ کجار گہورہی بہ پوژی یہ کشہممہ دا، کہ ئہمہش ئہو پوژہ بوو (مہسیحیہکان) تیتیدا سہرکہوتیان بہدہستہینا^(۱). بہلام ئہو ہوکارانہ چ بوون کہ پالی بہ (قوستہنتین)دہنا دان بہ ئایینی مہسیحیدا بنیت، لہم بارہیہوہ چہندین بیروپاہہکی جیاواز بوونیان ہہیہ کہ بریتین لہمانہی خوارہوہ:

۱. ہندیک لایان وایہ کہ (قوستہنتین) بہ تیگہیشتنی خوئی باوہری بہ ئایینی (مہسیحی) ہیناوہ، بہلگہشیان ئہوہیہ کہ ناوبراو پہیوہندی و ہہلسوکہوتی بہرامبہر بہ (مہسیحیہکان) باش بووہ و ژمارہیہک کلیسای دروستکردوہ. ۲. ہہلسوکہوتی (قوستہنتین) بہرامبہر بہ (بتہرستہکان) کہ بہ بہراورد لہگہل مہسیحیہکاندا باش نہبووہ.

۳. دہستہی سیئہم پئیان وایہ کہ باوہرہینانی (قوستہنتین) بہ ئایینی (مہسیحی) ہویہکی رامیاری ہہبووہ، بۆ نمونہ (ہنری گریگوسی) میژوونووس ئہوہ دہخاتہپوو کہ (قوستہنتین) لہ ماوہی فہرمانرہواییہکیدا دہیگوت: "ہہرکہسینک ناوچہی خورہہلاتی بوویت دہبیت (مہسیحی) بیت، یاخود بہ لایہنی کہمہوہ دوستی (مہسیحی) بیت"^(۲).

۴. کاتیک ئیمپراتور (قوستہنتین) پیشرہوی کرد بۆ ئوروپا لہ شہری دژ بہ (مارکسنٹوس) و لہ کاتیکی زور دژوار و سہختی شہرہکدا؛ بہتایبہت دواي خورٹاوا بوون، (قوستہنتین) پرووناکیہکی لہ ئاسمانہوہ بینی لہسہر شیوہی خاچیک (صلیب) و لہژیروہی نووسرابوو (بہ پشتیوانی خودا سہردہکہویت) لہو کاتہوہ (قوستہنتین) خاچی کردہ دروشمی شہرہکہی و توانی سہرکہوتن بہدہست

(۱) محمد زاہد عبداللہ: مدخل الی تاریخ اوروپا، ص ۳۹-۴۰.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: اوروپا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۲۷-۲۹.

بهینیت، ئەمەش یەکیک بوو لەو ھۆکارانەی کە پالینا بە (قوستەنتین) ھوہ دان بە ئایینی مەسیحیدا بنیت^(۱).

۵. لە کۆتاییدا دەتوانین ئەو بەلین کە (قوستەنتین) پیاویکی زیرەک بوو و ھاوسەنگی لەنیوان مەسیحی و بێپەرستەکاندا راگرتبوو، بەلام وردەوردە لە ژیانیدا پەیوەندی بەلای مەسیحییەتدا دەچوو، ھەتا لە کۆتاییدا بوو بە مەسیحی^(۲).

دووەم/ بنیاتنانی شاری قوستەنتینیە

لەپێتەو چەسپاندنی تەختی ئیمپراتۆری؛ (قوستەنتین) بیری لە بنیاتنانی پایتەختیکی نوێ کردووە لە شوێنێکی ستراتیجیدا، دەیویست لە جێگەیەکی وادا بیت کە ئەورووپا و ئاسیا پێکەوێ گریبەت، ھەتا شێوازیکی ناوەندی ھەبیت، لە لایەکەوێ بۆ لێدان لە (بەرەبەرەکان) کە لە ناوچەی (دانوب) دا دەژیان، لە لایەکی دیکەشەوێ بۆ لێدان لە (ساسانییەکان) کە لە خۆرھەلاتی ئیمپراتۆرییەتەکەوێ بوون. لەو بارەوێ شاری (نیکومیدیا) گەلێک باش ھەلکەوتبوو، بەلام لەبەرئەوێ ئەو شارە یادگارێکی (دیۆکلیدیانوس) ی بێردەھێنایەو؛ لە کۆتاییدا گوندی (بیزەنتینی بیزاس) ی ھەلبژارد، کە لە جێگەکەیدا شاری (قوستەنتینیە) ی بنیاتنا^(۳).

گرنگیەکانی شاری قوستەنتینیە

ئەم شارە بە شێوەیەکی سینگۆشەیی کەوتبوو سەر کەنداوی (بۆسفۆر)، بەشی خۆرھەلاتی نزیک دەبوو یەوێ لە کەناراوەکانی ئاسیا، بەندەرەکەشی بەشی باکووری شارەکە ی دەگرتهو، دەریای (مەرپەرە) کەوتبوو لای باشووری شارەکەو، بەری خۆرئاوای شارەکەش بریتیبوو لەو بنکە سێکۆچکەییە کە بەرەو ئەورووپا دەچوو یەو. بەندەرەکە ی ھەتا بلێی گەورە و پیکوپێک و فراوان بوو، لەوێو کەشتییەکان بەتال دەکران و بار دەکران یەو، دەرگا لە کاتی پێوستیدا ھەموو جۆرە خۆئامادەکردنێکی رێکخراوی تێدا ئەنجام بدەیت دژ بە ھێرشێ کەشتییەکانی

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۳۹.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۴۴-۴۵.

(۳) موسوعة الاديان (المسيحية)، ص ۵۱.

دوژمن و بهر په رچدانده و هیان، هاوشیوهی شاری (دومیات) له (میسر) که له سه ده کانی ناوه پاستدا توندوتول و پته وکړاېو دژ به هیرش و په لاماری دوژمن^(۱). که نداوی (بؤسفور و دهرده نیل) وهک دوو دهر وازهی مه زنی شاری (قوسته نینیه) ده توانرا له کاتی هیرشی که شتییه کانی دوژمن له ویوه دابخرین، یاخود به پرووی که شتییه بازرگانیه کاندبا کرینه وه، ده توانرا به ئاسانی سامانی سروشتی و بهرهمه پیشه سازی و ده شتییه کان له دهریای په شه وه بگوازیته وه بؤ (دهریای ناوه پاست).

دروستکردنی شاری (قوسته نینیه) ماوهی (۶) سالی خایاند، واته سالی (۳۲۴ ز) ده سترکرا به ده سترکی بنیاتنه که و کاره کانی به رده وام بوون هتا سالی (۳۳۰ ز) که کوتایی به کاره کانی هات. شتوازی شاره که به جوړیک بنیاتنرابوو که خوئی له (۱۲) که په ک ده بینیه وه و به شوورایه که ته و قدرابوو، دوو که په کیش له دهره وهی شار بؤ خاوهن پیشه وهره کان دروستکراوو. به مجوره له پرکه وتی (۳۳۰/۴/۱۱ ز) به بونهی بنیاتنانی شاره که وه ئاهه نگیکی تاییه تیان گیرا، له ئاهه نکه که دا په یکه ریکی (قوسته نین) که له دار دروستکراوو و چوارچنوه که ی به زیر پازیندرا بویه وه؛ له ناو کوشه که که یدا دانرا و بؤ ماوهی (۴۰) پوژ ئاهه نگیان گیرا، هر به و بونه یه شه وه بؤ ماوهیه کی زور گوشت و زهیت و خواردنه وه به خوړایی بوو؛ هتا خه لکی هانیدن پروو بکه نه ئه و شاره و ئاوه دانی بکه نه وه^(۲).

جینشیننه کانی قوسته نین (۳۳۷-۳۷۸ ز)

(قوسته نینیه مه زن) له سالی (۳۳۷ ز) کوچی دواپی کرد، پاش خوئی کوپه کانی شوینیان گرته وه که ئه مانه بوون:

۱. قوسته نینیه دووهم.
۲. که سته ننیوس.
۳. کونستانس.

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ص ۲۶.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ص ۴۷-۴۸.

کورپه‌کانی هەر به سروشتی له‌نیوان خۆياندا نا‌کۆک و دژبه‌ری به‌کدی بوون^(١).
 دواى مردنى (قوسته‌نتیوس) و (کۆنستانس) له سالى (٣٥٠ ز): ده‌سه‌لات بۆ
 (قوسته‌نتینی دووهم) مایه‌وه، (قوسته‌نتینی دووهم) دواى سه‌ره‌که‌وتنى به‌سه‌ر
 (ماکینیتیوس) له سالى (٣٥١ ز) دا؛ له‌و ساله‌وه هه‌تا کۆتایى ژيانى له (٣٦١ ز) به‌بى
 هېچ پ‌کابه‌رییه‌ک فه‌رمانه‌هوايى کرد. له سه‌رده‌مى فه‌رمانه‌هوايه‌تییه‌که‌یدا مه‌ترسى
 ده‌ره‌کى له‌سه‌ر ئیمپراتۆرییه‌ته‌که هەر مابوو، له خۆره‌ه‌لاته‌وه مه‌ترسى
 ساسانییه‌کان و له خۆرئاواشه‌وه مه‌ترسى هۆزه (جه‌رمانییه‌کان) و به‌تایبه‌تى به
 هۆى په‌یدا‌بوونی هۆزه‌کانى (هۆن) ه‌وه گه‌شت‌بووه لوتکه. دواى مردنى (قوسته‌نتینی
 دووهم)؛ (جولیان) به‌بى هېچ خۆین‌پشتن و پ‌ووبه‌پ‌ووبوونه‌وه‌یه‌ک چووه سه‌ر
 ته‌ختى ئیمپراتۆرى^(٢).

جولیان (٣٦١ – ٣٦٣ ز)

سه‌ره‌ک‌ترین کارى (جولیان) له سه‌ره‌تای ده‌سه‌لاتدارتییه‌که‌یدا؛ بایه‌خدانى بوو
 به‌ کۆمه‌لگه‌که‌ی، وه‌ک نه‌ریتی خۆى کاتى پ‌ابواردنى زستانه‌ی له (پاریس) به‌سه‌ر
 ده‌برد، زیاتر سه‌رقالى به‌پ‌یوه‌بردنى داموده‌زگا کارگیریه‌یه‌کان بوو. له سه‌رده‌مى ئهم
 ئیمپراتۆره‌دا بارودۆخى بازرگانی و پ‌یشه‌سازى له سایه‌ی به‌پ‌یوه‌به‌رایه‌تییه‌کى
 ده‌ستوورى و یاساییدا گه‌شه‌ی کرد و په‌ره‌یسه‌ند، داموده‌زگاگانیشى به‌و که‌سانه
 پ‌ر کرد‌بوویه‌وه که‌ شاره‌زا و پسپۆر و لی‌هاتوو بوون، له پ‌رووی ئایینییه‌وه به‌وه
 ناوى ده‌رکرد‌بوو که‌ په‌یوه‌ندى به‌ ب‌تپه‌رسته‌کانه‌وه هه‌بووه، له کۆتاییشدا گومانه‌کان
 راست ده‌رچوون؛ چونکه ئه‌و کاتیک چووه سه‌ر ته‌ختى ئیمپراتۆرى، به‌ ئاشکرا ئه‌و
 مه‌به‌سته‌ی ده‌گه‌ياند و فه‌رمانیكى ده‌رکرد که‌ په‌رستگا (ب‌تپه‌رسته‌یه‌کان) بک‌ری‌نه‌وه،
 ئه‌مه ئومێدى ب‌تپه‌رسته‌کانى ژيانده‌وه و هه‌موو مافه ئایینی و پ‌امیاریه‌کانیان
 ده‌ستکه‌وته‌وه، هاوکات (جولیان) به‌وه ناسراوه که له ئایینی (مه‌سیحی)
 هه‌لگه‌پ‌راوه‌ته‌وه. (جولیان) بۆ ئه‌وه‌ی پ‌ووبه‌رووی ر‌ق و قینی (مه‌سیحیه‌کان)

(١) محمود سعید عمران: الامبراطورية البيزنطية وحضارتها، ص ٣١.

(٢) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٣٠-٣١.

نه بېته وه؛ هه موویانی له کۆشکی خۆی کۆکرده وه و پټی راگه یانندن که دهیه ویت میلیله ته که ی له ناشتی و ئارامیدا بژیت، له و چوارچیوهیه شدا هه موو که سیک ئازاده له هه لېژاردنی ئه و ئایینه ی که باوه ری پټیه تی و ئارامی پټی ده به خشیت، به لام له کۆتاییدا مه سیحیه کانی له کاروباره کانی ده ولت دوورخسته وه و له جینی ئه وان بته رسته کانی دانا^(۱).

جۆفیان (۳۶۳-۳۶۴ ز)

پټچه وانیه ی (جولیان)؛ زۆرینه ی خه لک مه سیحیه تیان لا په سه ند بوو وه ک له (بته رستی)، پامیاری (جولیان) نه ک ته نها له م پوه وه سه رکه وتوو نه بوو؛ به لکوو له پوه ی کاروباری سوپاییشه وه شکستی هینا، پاش مردنی (جولیان) له سالی (۳۶۳ ز) دا؛ سوپای ئیمپراتۆری سه رکرده یه کی مه سیحیان هه لېژارد بو فەرمانه وایه تیکردنی ولات که ئه ویش (جوفیان) بوو، (جوفیان) به پټی ریککه وتتنامه یه کی سه رشۆپانه که مۆری کردبوو؛ ده بوو له ماوه ی (۳۰) سالدا واز له چوار ویلایه ته که به یتیت، له هه مان کاتدا سازشی له سه روه ری ئیمپراتۆرییه ته که ی به سه ر (ئهرمینیا) وه کرد، به لام ماوه ی ده سه لاتداریتیه که ی زۆری نه خایاند و له سالی (۳۶۴ ز) دا کۆچی دوایی کرد^(۲).

فالینز (۳۶۴-۳۷۸ ز)

دوای مردنی (جوفیان)، فەرمانده کانی سوپا داویان له (فالینز) کرد، که شوینی (جوفیان) بگریته وه، (فالینتیان) ی برای (فالینز) که فەرمانه وای پوما بوو؛ وای به باش ده زانی که (فالینز) بیه ئیمپراتۆری (قوسته ننتینییه). (فالینز) سه ره پای ئه وه ی که (مه سیحی) بوو؛ به هۆی ئه وه ی له سه ر پټبازی (ئاریۆسی) بوو خه لک رکوکینه یان هه بوو به رامبه ری. له سه رده می ئه میشدا هیرش و په لاماری دوژمنه کانی ئیمپراتۆرییه ت له سه ر سنوره کان هه ر له به رده وامدا بوو، له ئه نجامدا به ربه رییه کان خۆیان له ناو ئیمپراتۆرییه ته که دا چه سپاند، په یوه ندی نیوان خه لک و

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطی، ص ۲۰-۲۳.

(۲) سعید عبد الفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطی، ص ۲۳.

كاربه دهسته كان هر به خراپى مایه وه، له م بارودوخه دا هۆزه (گووته كان) به ره و (قوسته نتييه) په لیانهاویشته^(۱). (قالینز) له سالی (۳۷۸ ز) دا به بى ئه وهى چاوه پوانى. هیچ یارمه تیه کی خۆرئاوا بکات؛ به خۆی و له شکره که یه وه پویشته هه تا به رهنگاری (گووته كان) ببیته وه، ئه م پرووبه پرووبونه وه یه که له نیتوان هه ردوولادا پروویدا به جهنگی (ئه درنه) ناسراوه و له ئه نجامدا له شکره که یى (قالینز) شکستی هیتا و خودی ئیمپراتۆریش له جهنگه که دا کوژرا! به کوژرانی (قالینز) بنه ماله یه کی دیکه چوونه سه ر تهخت و بوونه فه رمانه روا که ئه وانیش بنه ماله یى (سیودۆسیۆس) بوون^(۲).

---

(۱) محمد زايد عبدالله: مدخل الى التاريخ اوروبا العصور الوسطى الباکرة، ص ۴۵.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۵۱.

بەشى چوارەم

- ئايىنى مەسىھى
- دەرگەوتن و بلاۋبوونەۋەى ئايىنى مەسىھى
- ھۆكارەكانى بلاۋبوونەۋەى ئايىنى مەسىھى
- ھەلۋىستى فەرمانپەرۋايەتى رۇمانى بەرامبەر بە ئايىنى مەسىھى
- داننان بە ئايىنى مەسىھىدا (فەرمانى ميلان)
- بلاۋبوونەۋەى ئايىنى مەسىھى ئە ماۋەى ھەردوو سەدەى چوارەم و پىتجەمى

زايىنىدا

- (الھرطقە) لادەرەكان
- دەرگەوتن و گەشەكردى پاپاۋىيەت
- بەرپرسيارىيەكانى پاپا
- پەيۋەندىيەكانى پاپاۋىيەت
- كۆمەلگەى كلىسايى
- ناكۆكى نيۋان پاپا و بىزەنتە
- ئايىنى ئىسلام

دەرکەوتن و بلأوبوونەوێ ئایینی مەسیحی

ئایینی (مەسیحی) یەکیکە لەو ئایینە ئاسمانیانەیی که لە قۆناغیکی دیاریکراوی میژوویدا لە ناوچەکانی (فەلەستین) و بەتایبەت لە ناوچە کەنارییەکانی (شام)دا دەرکەوت و زۆر بەخترازی بە ھەرێمە جیاوازهکانی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانیدا بلأوبوونەوێ. ئەم ئایینە بلأوبوونەوێکە شینۆیەکی سەرسووڕھێنەری ھەبوو، موژدەبەخش و پەيامبەرکە (عیسای کورپی مەریەم) بوو (د. خ)، پەيامەکەشی بریتیبوو لە پەرتووکی (ئینجیل) که خودا ناردبووی بۆ پێنۆتینکردنی ئەو کەسانەیی که باوەڕ بەم ئایینە دەھێنن. (عیسای کورپی مەریەم) (د. خ) لە سەرەتاکانی سەدەیی یەکمەمی زاینیدا ژیاو و بانگەشەیی بۆ ئایینەکەیی دەرکرد و درێغی لە بلأوکردنەویدا نەکرد. لەپاش کۆچکردنی خۆیشی لە سالێ (٣٣ ز)دا^(١) بلأوکردنەوێ ئایینەکە کەوتە ئەستۆی ھاوڵەکانی (عیسا) (د. خ) خۆی پەرورەدەیی کردبوون و بنەماکانی مەسیحییەتی تێگەیاندبوون، بەو شینۆیە سەرەتای نیوێ یەکمەمی سەدەیی یەکمەمی زاینیی بە سەرەتای دەرکەوتن و بلأوبوونەوێ ئایینەکان لە میژوودا دەناسریت، دواي سێ سەدە لە دەرکەوتنی؛ ئەم ئایینە بوو ئایینیکی شتێز بەندی فەرمی لە ئیمپراتۆرییەتی رۆمانیدا، دواتریش ھێندە بلأوبوونەوێ کە بوو تاکە ئایینی دانپێدانراو لە ئیمپراتۆرییەتی رۆمانیدا^(٢).

ھۆکارەکانی بلأوبوونەوێ ئایینی مەسیحی

یەکەم/ سەروشتی پێکھاتەیی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی

ھەرێم و بەشە جیاوازهکانی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی بە تۆپێکی بەھیزی رینگاوبانەکان بە یەکدیھەو بەسترابوونەو و ئاسایش و ئارامی بآلی بەسەردا کێشاوون، ئەمەش ھۆکاریکی باش بوو بۆ گواستنەوێ بیروباوەڕ و ھزرەکان بەخترازی و بەئاسانی لەناو ھەرێمەکانی ئیمپراتۆریدا، ھەرۆکەو چۆن یارمەتیدەرێکی باشی ئالوگۆری بازارگانی و جموجوولە سەربازییەکان بوو^(٣).

(١) روبیرت ر. بالمر: تاریخ العالم الحديث، ت: محمود حسين الامين، الموصل، ١٩٩٤ م، ج ١/ ص ٢٩.

(٢) فلديانند مشيفل: الحضارة الاوروية في القرون الوسطى وعصر النهضة، ت: منير البعلبكي، ط ١، بيروت، ١٩٥٢، ص ٢٣.

(٣) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٣٥.

دووهم/ سروشتی مژده به خشی ئایینی مه سیحی

سروشتی مژده به خشی ئایینی مه سیحی یارمه تی خیرا بلابوونه وهی ئایینه که یدا، له سه ره تادا چه مکه مه سیحیه کان له ناو هه ژار و به شخوراوه کانی نیشته جی شاره کاندایا بلابوویه وه، پاشان به ناو تیکرای چین و توێژه جیاوازه کانی کۆمه لدا بلابوویه وه^(۱).

مه سیحیه پێشه نگه کان هه موویان مژده به خشی بوون؛ له هه موو جموجوول و کۆچوره و یکیاندا بانگه شه یان بۆ په یامه که یان ده کرد، به لای مرقۆتیکی مه سیحیه وه له وه خۆشتر نه بوو که مرقۆتیکی تازه بباته سه ر ئایینی (مه سیحی)، ئه وان به بویری و به بی ترس موژده ی ئایینه که یان به خه لکی ده که یاند، که رچی له ئه نجامی ئه م کاره یاندا پووه به پرووی ئه شکهنجه و چه وساندنه وه ی زۆر و ترسناک ده بوونه وه؛ به لام پێگری و ئه شکهنجه نه ک نه بووه هۆی کۆتاییه یان به م ئایینه و ده سته به رداربوونی شوێنکه و تووه کانی، به لکوو ده سته به ک له مه سیحیه پێشه نگه کان که له خۆیندکاره کانی (مه سیح) پێکهاتبوون و پێیان ده گوترا نێردراو و هه وارییه کان (الرسل و الحواریون)^(۲)، ئه م نێردراوانه وازیان له کاروباری دنیایی هیتا و خۆیان بۆ بلاوکردنه وه ی بیروباوه ربه نوێیه که یان یه کلایی کرده وه هه ر بۆیه گشت ئه و سه رکه و تنانه ی که دواتر مه سیحیه کان به ده ستیان هیتا؛ بۆ ئه م ده سته به ده که پێته وه. پێشه نگه ی ئه و نێردراوانه ش (قه شه پۆلس) بوو که پۆشنییریکی (جوو) و هاولاتییه کی پۆمانی خه لکی (ته رسووس) بوو، (پۆلس) له سه ره تادا دوژمنی ئایینی (مه سیحی) بوو؛ به لام له دوایدا باوه ری به ئایینه که هیتا^(۳).

(پۆلس) پۆشنییرییه کی به رز و شاره زاییه کی زۆر باشی له باره ی وانه کان و که لتووری (جوو) و فله سه فه ی یۆنانی و هه موو بیروپا و په وته بلابووه کانی سه رده مه که ی هه بوو، هه روه ها زانستیکی باشی ده رباره ی ئایینه خۆره لاتیییه کانیش هه بوو. پاش باوه ره یانیشی؛ خۆی بۆ بانگه شه کردن و که یاندنی ئایینی (مه سیحی) بۆ خه لکی یه کلایی کرده وه، له سه ره تادا مژده و ئامۆژگارییه کانی به ته نها بۆ نه ته وه که ی خۆی بوو، له گه ل ئه وه شدا باوه ری په های به وه هه بوو که

(۱) روبرت ر. بالمر: تاریخ العالم الحديث، ج ۱/ ص ۳۰.

(۲) نورالدین حاطوم: تاریخ العصر الوسيط في أوروبا، ج ۱/ ص ۶۳.

(۳) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ص ۲۷.

ئايىنى (مەسىحى) ئايىنى تىكرىي گەل و نەتەو و نەژادە جياوازەكانە، (پۆلس) بە ھەموو ناوچە جياوازەكانى ئىمپراتورىيەتى پۇمانى دەگەرا و لە ھەر ناوچەيەكدا كۆمەلىك خويندكارى لى كۆدەبوو و بەئىنى ھەستان بە ئەركى موزدەبەرى و بانگەشەكردن بۆ لاي ئايىنە نوپىيەكەي لىتوۋەدەگرتن^(۱).

سىيەم/ پەرەسەندە ھەزرى و ئايىنىيەكان

لەپال پۇل و تىكۆشانى مەسىحىيە پىشەنگەكان و قوربانىدەكانيان؛ پەرەسەندە ھەزرى و ئايىنىيەكانى كاتى دەرگەوتنى ئايىنى (مەسىحى) كە ئىمپراتورىيەتى پۇمانى بە خۇيەو دە، يارمەتىدەرىكى باش و گونجاوى سەرگەوتنى ئايىنى (مەسىحى) بوون، دەستگەوتە پۇشنىبرى و ھەزرىيە مەزنىەكانى يۇنان بوونە ھۆى ئەوۋى بىپەرستى (الوثنىيە)ى يۇنانى و پۇمانىيەكان پىشكىكى زۆر لە زىندوۋىيەتى و كارايى خۇيان لەدەست بەدن. ھەرچەندە (ئوگستس) ھەوليدا كە سەرلەنۇئ شۇيىنى خواۋەندە پۇمانىيەكان بەرز بىكاتەو؛ بەلام سەرگەوتوۋ نەبوو، تەنھا لە جەختكردنەوۋى لەسەر پەرستىنى ئىمپراتور نەبىت؛ كە ئەمەش لە پاستىدا ئايىنى شىۋازبەندى دەولەت بوو، پەرستىنى ئىمپراتورىش زىاتر گومانى لاي پۇشنىبران دروستكرد؛ چونكە لەگەل ژىرى و ژىربىژىدا نەدەھاتەوۋىيەك^(۲).

بىنگومان فەلسەفەى ژىرى ھەرگىز ناتوانىت شۇيىنى بىروباۋەرى ئايىنى بگرىتەو، ھەرگىز ناتوانىت ھەزە سۆزنامىز و پەۋانىيەكانى مرقۇقىكى سادە تىر بىكات، بەكورتى بۇشايىيەكى پەۋانى لە كەتۋارىندا ھەبوو، پەنگە ھەر ئەمەش بتوانىت راقەى بىلۋبوۋەوۋى ئايىنە سۇفىگەرىيەكان بىكات. دروشم و فىركارىيەكانى ئەم ئايىنانەش لە پەنھانى و نادىارى و خەيالدا پۇچوۋبوون و ئاۋىزانى ئەفسانە و خورافات بىبوون، لە خۇرەھەلاتەو بەرەو گىتى يۇنانى و پۇمانى تەۋزىمان ھىناۋو، ئايىنە ھىناۋەكان بەو جىادەكرانەوۋە كە لەگەل سۆزدا يەكانگىر بوون، ئەۋانىش پۋانگەى خەيال و پەنھانىان لە لايەك و ئالۋزى دروشم و پۋرەسەمەكانيان لە لايەكى دىكەوۋە^(۳). كاتىك ئايىنى مەسىحى دەرگەوت و بىلۋبوۋەوۋە؛ پۇشنىبرەكانى

(۱) موريس بيشوب: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۴۰.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۳۶.

(۳) سعيد عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم اوربوا في العصور الوسطى، ص ۲۲.

کۆمه لگا حه زه کانی خۆیان له پێبازه فهلسه فیه بلاوه کاند ده بینینه وه، به لام تیکرای خه لکی تیرکردنی ئه وه حه زانه ی خۆیان له ئایینه خۆره لاتیه سۆفیه گریه کاند ده بینیه وه، ئه فلاتوونیتی نوێ وستی پۆلی هیلکی نزیکه ره وه و گونجاندن بینیت له نیتوان ئه م دوو ئاراسته جیاوازه دا، به لام نه یوانی سه رکه وتن به ده ست به ینیت، بۆیه کاتیک که ئایینی مه سیحی ده رکه وت؛ گیتی خالی بوو له ئایینکی راست و گشتگیر و بۆشاییه کی گه ره ی ره وانی هه بوو که (مه سیحیه ت) ئه رکی پرکردنه وه ی گرته ئه ستۆ^(۱).

ئایینی (مه سیحی) زۆر شتی خسته روو که پیشتر ئایینه خۆره لاتیه کان خستبوویه ته بهر باس، ئه م ئایینه چه ند مه شخه لکی نوێی له گه ل خۆیدا هینابوو که له برایه تی نیوان مرۆقه کان له ژیر چاودیری باوکایه تی خوداییدا (الابوة الالهية)؛ فیرکاریه مه سیحیه کان چه مکیکی نوێی به خۆشه وستی و به خشین و چاکه کردن به خشی، ته نانه ت ئه م ئایینه بۆ خسته نه رووی بیروباوه ری کۆمه لایه تی و که تواری بۆ ژیا نی دنیا و به خته وه ری دوا پۆژ؛ به ره و دوورترین ماوه هه نگاوی نابوو.^(۲)

(قه شه پۆلس) بناغه ی بۆ (بیری پامیاری مه سیحیه تی) دان، ئه ویش ئه و کاته بوو که گو تی: هیه ده سه لاتیک نییه جگه له ده سه لاتی خودا و هه ر خۆی به خشیویتی، هه رکه سیکیش به رامبه ر به و ده سه لاته رابوو ه ستیت؛ ئه و به رامبه ر به خودا راوه ستاوه و سزای ئه و که سانه ش تیدا چوون و دۆزه خه. هه ر بۆیه مه سیحیه کان هه رگیز به رامبه ر به ئیمپراتۆریه تی رۆمانی رانه ده وه ستان و مله لانیا ن له گه لدا نه ده کرد، چونکه ئه وان پیا ن وا بوو که شوینی ئه وان له م گیتییه دا نییه؛ به لکوو ئه وان میوانن و پێبواریکی ژینی دوا یین، له به ره ئه وه ده سه لاتداری تی رۆمانی هه رچه نده هه ندیک کات به توندی له گه لیا ندا ره فتاری ده کرد؛ به لام به شیوه یه کی گشتی له گه لیا ندا لیبورد ه بوو، ئه و ئیمپراتۆریه ته هیه هه ولکی جیددی نه دا بۆ ئه وه ی له ریشه وه هه لیا نیکیشیت و هه لمه تی چه وساندنه وه ی گشتگیر و به هیزی له به رامبه ردا به کارنه هینان، ته نها له بارودۆخه ئالۆز و شیوا وه کانی سه ده ی سییه می زاییندا نه بیت.^(۳)

(۱) نورالدین حاطوم: تاریخ العصر الوسيط في اوروبة، ج ۱/ ص ۶۵.

(۲) روبرت ر. بالمر: تاریخ العالم الحديث، ص ۳۱.

(۳) نورالدین حاطوم: تاریخ العصر الوسيط في اوروبة، ج ۱/ ص ۶۸.

هه‌رچه‌نده مه‌سیحییەت هێرشێ نە‌ده‌کردە سەر دە‌ولەت و دژ بە دە‌سه‌لات رانه‌ده‌وستا؛ بە‌لام ملکه‌چی دە‌ولەتیش نە‌ده‌بوو، مه‌سیحییەکان سووربوون لە‌سەر ئە‌وه‌ی سە‌ربه‌خۆبوونی خۆیان بپاریزن؛ بە‌تایبەت لە‌ بواری پە‌رستەن و بیروباوه‌ریاندا و پازی نە‌ده‌بوون بە‌ هیچ شتێ‌وه‌یک دە‌ست بخریته‌ کاروباریانه‌وه‌، بە‌تایبەت دڵسۆزبوون بە‌رامبەر بە‌و بنه‌مایه‌ی که‌ ده‌لیت: 'ئە‌وه‌ی هی قه‌یسەرە بێ‌ده‌ن بە‌ قه‌یسەر و ئە‌وه‌یش هی خودایه‌ بێ‌ده‌ن بە‌ خودا' ^(۱). لە‌به‌رئە‌وه‌ سووربوون لە‌سەر پە‌تکردنه‌وه‌ی پە‌رستنی ئیمپراتۆر که‌ دە‌سه‌لاتداریتی پۆمانی وەک دیارده‌یه‌ک لە‌ دیارده‌کانی هه‌واداری پامیاری و (مه‌سیحییەکان) بە‌ کوفر و بیناوه‌ریان دادە‌نا، هه‌روه‌ها (مه‌سیحییەکان) بە‌ شتێ‌وه‌یک پە‌ها دە‌ستێ‌وه‌ردانی دە‌سه‌لاتیان لە‌ کاروباره‌ پە‌رستشییه‌کان پە‌تده‌کردە‌وه‌ که‌ ئە‌مه‌ش زۆر کێشه‌ و گیروگرفتی بۆ دروست ده‌کردن ^(۲).

هه‌لۆیستی فه‌رمانه‌وايه‌تی پۆمانی به‌رامبەر به‌ ئایینی مه‌سیحی

ئیمپراتۆرییه‌تی پۆمانی له‌گه‌ڵ ئە‌وه‌ی پامیارییه‌کی میانه‌ره‌وانه‌ی به‌رامبەر به‌ ئایینه‌ جیاوازه‌کان په‌ی‌ره‌و ده‌کرد؛ بە‌لام زۆر به‌توندی پوووبه‌پووی ئایینی مه‌سیحی بووه‌وه‌ و به‌ هه‌موو شتێ‌وه‌یک پێ‌گری له‌ بلاوبوونه‌وه‌ی ده‌کرد، چە‌ند هۆکاریکی گ‌رنگ له‌ پشت ئە‌م هه‌لۆیسته‌ دژبه‌رییه‌ی ئیمپراتۆرییه‌تی پۆمانییه‌وه‌ بوو، که‌ بریتی بوون له‌:

مه‌سیحیه‌ پێ‌شه‌نگه‌کان که‌ زۆرینه‌یان له‌ شاره‌کاندا نی‌شته‌جێ‌ ب‌بوون؛ به‌ شتێ‌وه‌یه‌کی گۆشه‌گیر و دوور له‌ خه‌ڵکی ژایانیان به‌سەر ده‌برد، ئە‌مه‌ش زیاتر گومانێ‌ له‌سەر دروست ده‌کردن و وای له‌ ده‌سه‌لاتداریتی پۆمانی کرد لێ‌یان بترسیت و دواتریش به‌ پیلانگیران دژ به‌ ئاسایشی ولات. تۆمه‌تباریان بکات، هاوکات زۆرینه‌ی مه‌سیحییه‌ پێ‌شه‌نگه‌کان له‌ لایه‌که‌وه‌ له‌و گ‌ریکانه‌ بوون که‌ له‌ شاره‌ پۆمانییه‌کاندا ژایانیان به‌سەرده‌برد و له‌ لایه‌کی دیکه‌شه‌وه‌ له‌ کۆیله‌ و چه‌وساوه‌کان

(۳) ئینجیلی مه‌تتا: به‌شی ۲۲: بره‌گی ۲۱.

(۲) روبرت ر. بالمر: تاریخ العالم الحديث، ص ۳۲.

پېكھاتبوون، ئەمەش جېڭاي گومان و ناپەزايى ھاۋالاتىيە پۇمانىيەكان و دەسلەتدارىتى پۇمانى بوو كە ئەم چىن و توۋزە جياۋازانى تىدا كۆبۈۋنەۋە^(۱).

مەسىھىيەكان پەرستى ئىمپراتورىيان پەتدەكرەۋە؛ چونكە ئەو پەرستەيان بە جۈرىك لە (بىپەرستى) دەزاني و ھەرگىز ئامادەنەبوون سازشى لەسەر بىكەن، ئەمە لە كاتىكدا بوو كە پەرستى ئىمپراتور ئەركىكى بىپەرستى بوو سەبارەت بە ئايىنى دىرىنى پۇمانى و يەككىك بوو لە پاىەكانى فەرمانپەۋايى و پەگەزىك بوو لە پەگەزەكانى يەككىتى ئىمپراتورىيەتەكە و لە ھەمان كاتىشدا دياردەيەكى پەيوەندارىتى ئايىنەكە بوو^(۲).

كاتىك دەسلەتدارىتى پۇمانى ئەم ھەلوستە دۇبەرييە مەسىھىيەتى بىنى كە دۇ بە پەرستى ئىمپراتور پادەۋەستىت، ئەمەي بە ھەرپەشەيەكى ترسناك دادەنا؛ نەك بۇ دەسلەت و پاىەي بالاي ئىمپراتور بەتەنھا؛ بەلكو بۇ ئىمپراتورىتى و قەۋارەي ئىمپراتورىيەتىش، بۇيە لە دىدى دەسلەتداراندا؛ ئەنجامدەرى تاۋانى لەم شىۋەيە شايستەي ھەموو جۆرە سزادانىك بوو. پەنگە بۇچوۋنى مېژوۋنوسى پۇمانى (تاكىتوس) باشتىن دەربرىن بىت كە تىروانىنى پۇمانىيەكان لەم پوۋەۋە دەخاتەپوۋ، ھەرۋەك دەلىت: "مەسىھىيەكان بە دوژمنايەتىكرىنى پەگەزى مړۋىي تۆمەتباركران، بەۋەي كە ھەموو جۆرە گومانىكىيان بەرامبەر بە سەرچەم ئەو بەھايانەي كە كۆمەلگاي ژىارى لەسەرى دادەمەزرىت دروست دەكرىد و بەرژەۋەندى ئايىنىان لەسەر ھەموو بەرژەۋەندىيەكانى كۆمەلگا و دەۋلەتەۋە دادەنا"^(۳).

ئەو ھۆكارانەي كە باسماۋ كرىد؛ پالىان بە دەۋلەتى پۇمانىيەۋەنا بۇ دۇايەتىكرىنى ئايىنى (مەسىھى)، ئەم دۇايەتىيەش لە شىۋەي چەۋساندەۋە و ئەشكەنجەدان و تەنەت كوشتنىشدا دەرەكەۋەت، مەسىھىيەكان لە گىرپانەۋەي پوۋداۋ و ئازار و ئەشكەنجەكانى ئەم قۇناغە زىادەپەۋى دەكەن، بەلام ئەۋەي گومانى تىدا نىيە ئەۋەيە كە رامىارى دوژمنكارىانەي ئىمپراتورىيەتى پۇمانى بەرامبەر بە ئايىنى (مەسىھى) نەك ھەر نەيتۋانى لە پىشەۋە مەسىھىيەت

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۳۳.

(۲) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في اورپا، ج ۱/ ص ۶۴.

(۳) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ اورپا، ص ۳۴.

هه‌لبکیتیت؛ به‌لکوو ده‌سته‌وستانیش بوو له‌به‌رده‌م ب‌لاوب‌وونه‌وه‌ی ئه‌و ئایینه نوین‌ده‌دا، ئه‌م هه‌لویتسه‌ دژ به‌ مه‌سیحیه‌تیه‌ وای له‌ مه‌سیحیه‌کان کرد که به‌ شیوه‌یه‌کی نه‌ینی و دوور له‌ چاوی ده‌سه‌لات په‌یوه‌ندی به‌ بۆنه‌ ئایینییه‌کانیا‌نه‌وه‌ بکه‌ن، گه‌ر ئاشکراش بوونا‌یه‌؛ ئه‌وا پرووبه‌پرووی گه‌وره‌ترین شیوه‌ی ئه‌شکه‌نجه‌دان ده‌بوونه‌وه‌، ئه‌وه‌ی مایه‌ی تی‌رامانه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ مه‌سیحیه‌کان زۆر جه‌ربه‌زانه‌ پرووبه‌پرووی ئه‌م پامیاریه‌ توندوتیژه‌ی ده‌سه‌لات ده‌بوونه‌وه‌ و چه‌وساندنه‌وه‌ و ئه‌شکه‌نجه‌دان وای لی نه‌ده‌کردن که‌ له‌ بیروباوه‌په‌که‌یان پاشگه‌ز بینه‌وه‌، چه‌وساندنه‌وه‌ی مه‌سیحیه‌کان له‌سه‌رده‌ستی چه‌ند ئیمپراتۆریکی سته‌مکار که‌ به‌ سته‌م و زۆرداری ناسرابوون وه‌ک سه‌رده‌می (نیرون ۳۷-۶۸ ز) که‌ له‌م ماوه‌یه‌دا دژایه‌تیکردنی‌ان گه‌یشته‌ ترۆپ‌ک، هه‌روه‌ها له‌ سه‌رده‌می (دیۆکلیدیانۆس ۲۴-۳۱۱ز)یشدا به‌ هه‌مان جۆر بوو^(۱). ئه‌وه‌ی سه‌یره‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ ئه‌م چه‌وساندنه‌وه‌یه‌ له‌سه‌ر ده‌ستی ئه‌و ئیمپراتۆرانه‌شدا پروویداوه‌ که‌ به‌ دادپه‌روه‌ر و ژیر ناوبانگیان ده‌رکردبوو؛ وه‌ک (دیۆکلیدیانۆس) که‌ به‌ هۆی ئه‌وه‌وه‌ هه‌ر به‌رده‌وامی هه‌بوو^(۲).

جی ئاماژه‌یه‌ که‌ ئیمپراتۆره‌کان له‌چاو فه‌رمانپه‌وا ناوچه‌یه‌کاندا نه‌رمتر بوون؛ چونکه‌ ئه‌وان (واته‌ فه‌رمانپه‌وا ناوچه‌یه‌کان) زیاتر چه‌زیا‌ن له‌ توندوتیژی بوو بۆ وه‌لامدانه‌وه‌ی فشاری پای گشتی دژ به‌ مه‌سیحیه‌ت ده‌کرد، ده‌توانین پامیاری فه‌رمانپه‌وا‌یه‌تی پۆمانی به‌رامبه‌ر به‌ مه‌سیحیه‌ت بۆ سالانیکی دوورودریژ له‌و نامه‌یه‌دا دیاری بکه‌ین که‌ (تراجان) بۆ فه‌رمانپه‌وا‌ی یه‌کێک له‌ هه‌ریمه‌کانی بنده‌ستی ناردی که‌ ده‌لێت: "له‌به‌رئه‌وه‌ی مه‌سیحیه‌کان به‌ ئاشکرا بیروباوه‌ر و په‌رستشیان ده‌رنابێن؛ وازیان لی به‌ین"^(۳).

داننان به‌ ئایینی مه‌سیحیدا (فه‌رمانی میلان ۳۱۳ ز)

له‌ سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی چواره‌می زایینیدا؛ سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی پامیاریه‌کی توند و سه‌رکو‌تکارانه‌ی فه‌رمانپه‌وا‌یه‌تی پۆمانی به‌رامبه‌ر به‌ ئایینی مه‌سیحی و

(۱) محمود سعید عمران: معالم تاریخ اورپا، ص ۳۲-۳۴.

(۲) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۲۵.

(۳) محمد زاید عبدالله: العصور الوسطی الباکرة، ص ۳۶.

شۈيۈنگە وتۈۋەكەنى گىرابوۋەبەر، ژمارەى مەسىھىيەكان پۇژلەدوايپۇژ لە زيادبوۋندا بوۋن، ئەم بارودۇخە خۈزىيارى پەيۋەندىيەكى نوۋى نىۋان ئىمپىراتۇرىيەتى پۇمانى و مەسىھىيەت بوۋ، ژمارەى مەسىھىيەكان ھىندە زيادىكردبوۋ؛ ئىمپىراتۇرىيەتى پۇمانى ناچار كىرد رامىيارى خۇى بەرامبەريان بگۇرپىت و مامەلەيان لەگەل بكات. ئىمپىراتۇر (قۈستەنتىن) دركى بەو راستىيە كىردبوۋ؛ ھەر بۇيە لە سالى (۳۱۳ز) دا بەپىي فەرمانى (مىلان) ئەم ھەنگاۋە بوۋرەنەيەينا، بەپىي ئەم فەرمانە ئايىنى (مەسىھى) بوۋە ئايىنىكى دانپىندانراۋ لە ئىمپىراتۇرىيەتى پۇمانىدا^(۱).

ھەتا ئىستا بەتەۋاۋى ھۆكارى ئەم ھەنگاۋەى ئىمپىراتۇر (قۈستەنتىن) پۈۋن نەبوۋەتەۋە، بەپىي گىرەنەۋەى مەسىھىيە پىشىنەكان كاتىك ئىمپىراتۇر لە جەنگى دۇ بە (ماكسىنتۈۋس) لە ئەۋرۈۋپا لە پىشەرەۋىكىردندا بوۋ، لە ساتە ناھەمۋارەكانى جەنگدا و لەپاش ئاۋابوۋنى خۇر؛ پۈۋناكىيەكى لە ئاسماندا بەدىكىرد و لە ناۋىدا خاچىك و لە ژىرىشىدا ئەم دەستەۋازىيە نوۋسەراۋو: "بە كۆمەكى خۇدا سەردەكەۋىن"، ھەر لەۋ ساتەدا (قۈستەنتىن) خاچى كىردە دروشمى خۇى و لە جەنگەكەشدا سەركەۋىتى بەدەستەھىنا، ئەمەش پالىپىۋەنا بۇ ئەۋەى ئايىنى (مەسىھى) بە پەسمى بناسىت كە پىشتر لە بەشى سىيەم ئامازەمان بۇ راۋىۋچۈۋنەكان كىردۈۋە^(۲).

لەگەل ئەۋەى (قۈستەنتىن) لە كۆتايى ژيانىدا بوۋ بە (مەسىھى)؛ بەلام ھەرگىز دەسبەردارى چەمكى (پەرسىتى ئىمپىراتۇر) نەبوۋ! ئەمەش ئەۋ راستىيە دەسەلمىنىت كە (قۈستەنتىن) بە پەچاۋكىردنى بارودۇخى رامىيارى و بە مەبەستى زالبوۋن بەسەر يەكىك لە ھۆكارەكانى پىشۈۋى و دابەشبوۋنى ناۋ ئىمپىراتۇرىيەتەكەى؛ ئەم ھەنگاۋەيناۋە و بۇ ئەم بىريارە بەتەنھا بابەتە ئايىنىيەكانى پەچاۋ نەكىردۈۋە، بەلام ھەموۋ ئەۋەى باسمانكىرد لە گرنگى ئەۋ راستىيە كەمناكەنەۋە كە ئەم ھەنگاۋەى (قۈستەنتىن) گرنگىيەكى گەۋرەى ھەبوۋ لەسەر داھاتۈۋى مەسىھىيەت و تەنانەت داھاتۈۋى ئەۋرۈۋپاش^(۳).

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاريخ اورپا فى العصور الوسطى، ص ۳۲.

(۲) محمود سعید عمران: تاريخ اورپا فى العصور الوسطى، ص ۴۷.

(۳) فشر: تاريخ اورپا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۶.

له سەردەمی ئیمپراتۆر (جولیانى ھەلگەراو ۳۶۱-۳۶۳ ز) مەسیحىيەت تووشى شىكستىكى كاتى ھات، بەلام ئەم شىكستە نەك ھەر نەبوو ھۆى لەناوچوونى ئايىنەكە و دەستبەرداربوونى شوپىنكەوتووھكانى؛ بەلكو ئايىنەكەى بەھىزتر كرد، بە جورىك لە سەردەمى (سىۆدۆسىۆس) و لە سالى (۳۹۵ ز)دا ئايىنى (مەسىحى) بەرزكرايەو ھە بۆ ئاستى ئايىنە شىتوازبەندىيەكانى دەولەت، لەپاش ئەم قۇناغە بارودۇخەكە پىچەوانە بوو ھە؛ چونكە لىرەو ھە فرمانرەوايى پۇمانى دەستى كرد بە چەوساندنەو ھى پەپرەوانى ئايىنەكانى دىكە و ئىمپراتورىيەت لىرەو ھە بوو بە ئىمپراتورىيەتىكى (مەسىحى)^(۱).

بلاو بوونەو ھى ئايىنى مەسىحى لە سەدەى (چوارەم و پىنجەمى) زايىندا

له سەرەتاكانى سەدەى چوارەمدا؛ سەرەپاى شىتوازى راميارى فرمانرەوايى پۇمانى بەرامبەر بە ئايىنى مەسىحى، كلىساي پۇمانى لە سەرچەم بەش و ناوچەكانى ئىمپراتورىيەتى پۇماندا دەستى بە چالاكى كرد و سەرکەوتوو بوو لە دامەزراندنى دامودەزگاي چەسپاو و جىگىر؛ كە لە سىستىمى (كھونووتى) و پاپا و ئۇسقۇفەكاندا خۆى دەنواند. لە سەدەى پىنجەمىشدا كە دەسلالاتى پۇمانى بە شىو ھەيكى يەكجارەكى پروخا؛ كلىسا و رىكخستەكانى توانيان بىمىنەو ھە، تەنانت ھىندە بەھىز بوو كە توانى دەسلالات و ھەژموونى خۆى بەسەر كۆمەلگاي ئەوروپىدا چەسپىتەت و شوپىنى ئىمپراتورىيەتى پۇمانى بگىریتەو ھە، كلىساي (كاسۆلىكى) بەتەنھا لە گەشەپىدانى كلىسادا سەرکەوتوو نەبوو؛ بەلكو لە پىنى جوگرافىشەو ھە توانى سنوورى ئىمپراتورىيەتى پۇمانى دىرىن تىپەپەرىتەت^(۲).

كاتىك (سەكسۆنەكان) بەرىتانىيان خستە ژىر دەسلالاتى خۇيانەو ھە، خەرىك بوو دوورگەكانى (بەرىتانىيا) بەگشتى پەراويز بخرىن؛ بەلام (قەشە پاترىك) كە شەش سالى تەمەنى لاویتی خۆى لە (ئىرلەندا) بەسەربردبوو، پىش ئەو ھى بىتە راھىب لە ولاتى (گال)؛ لە سالى (۴۶۱ ز) گەپايەو ھە بۆ (ئىرلەندا) بە مەبەستى بلاوكردنەو ھى ئايىنى (مەسىحى)، ئەو ھە بوو توانى ئەم ئايىنە لەناو ئىرلەندىيەكاندا

(۱) محمود سعید عمران: تاريخ اورپا فى العصور الوسطى، ص ۵۲.

(۲) عبدالامير محمد امين و: اورپا فى العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۳۹-۴۰.

بلاوبکاته وه، ئه وانیش به ناوچه کانی دهوروو به ریاندا ئایینه که یان بلاوکرده وه و بوون به موژبه خشی کارای ئایینی (مه سیحی)^(۱).

موژده به خشی ئیرله ندییه کان به سه رکردایه تی (سنت کؤلومبا ۵۱۲-۵۹۷ ز) بو که یاندنی ئایینه نوییه که به ده ریا دا گه شتیان کرد و پوو یان کرده که ناراو ه کانی (باکووری ئینگلته را) و له ویدا گه لیکیان بینی که زمانیان له زمانی (کلتی) وه نزی که بوو، له به ره ئه وه ی ناوه لاتینییه که ی ئیرله ندا (سکوتا) بوو؛ ئه م ناوه یان به سه ره ئه و به شه باکوورییه ی (به پیتانیا) دا بری و به (سکوتلاند) ناسرا. به شیکی دیکه له موژده به خشی ئیرله نده ییه کان ده ریا یان بری و پوو یان کرده (برتانی کلتی) که ده که وته ناوه وه ی ولاتی (فه رنگ)، چونکه هه تا ئه وده مه (بته رست) بوون و ئه وان ئایینی مه سیحیان تیدا بلاوکرده وه^(۲).

له سالی (۵۹۷ ز) دا (پاپا گریگوری)؛ (ئوگستینی پاهیب) ی بو پینموونیکردنی (سه کسونه کانی باشووری ئینگلته را) نارد، ئوگستین سه رکه وتتیکی بی وینه ی له کاره که یدا به ده سه تهینا، له لایه کی دیکه وه موژده به خشی سه کسونی (ونفرد) که دواتر به (بونیفاس) ناسرا هه ستا به دامه زرانندی کلێسایه ک له به شه خۆره لاتینییه که ی ولاتی (فه رنگ) دا، له به ره ئه م هۆکاریه که زۆرینه ی (ئه لمانییه کان) هه تا پۆژگاری ئه مپۆش (بونیفاس) به قه شه ی نه ته وه یی خۆیان ده زانن. له خۆره لاتیشدا هه ردوو قه شه (مسیدیووس و سیرل) که برای یه کدی بوون؛ هه ستان به ئه نجامدانی چالاکیه کی گه وره له پینموونیکردنی گهلانی (سلاقی) دا و توانیان له ئه نجامی هه ول و تیکۆشانه کانیاندا سه رکه وتتیکی نمونه یی به ده ست به یئن. جی بیره یئانه وه یه که ده سه لاتی کلێسای (مه سیحی) به پپی ناوچه کان ده گۆرا و بارودۆخی بلاو و دیار ده سه لاتی کلێسای دیاریده کرد، له خۆره لات له به ره ئه وه ی فه رمانه وایه تییه کی به هیز هه بوو و ده سه لات و سه رکردایه تی به ده ست خودی ئیمپراتۆرییه ته وه هه بوو؛ کلێسا ملکه چی ئه و فه رمانه وایه تییه بوو، به لام له خۆرئاوا دا له به ره ئه وه ی ئه و ده سه لات هه بوو؛ ده سه لاتی کلێسا بالاده ست بوو، به

(۱) ئاراس زهینه ل: میژووی جهنگه خاچییه کان، ص ۵۳.

(۲) سعید عبالفتاح عاشور: اورویا العصور الوسطی، ص ۹۲.

جۆریک ئەم بارودۆخە شوێن و پایەیهکی بالای پێبەخشیبوو که بۆ هاوشتیو
خۆرەلاتییەکی (کلیسای خۆرەلاتی) نەپەخسا^(۱).

(الهرطقة = لادەرەکان)

کلیسای مەسیحییەت لە سەرەتای سەرەلانییەو دووچاری گەلیک بزوتنەوێ
جوداخوای بوو، مەبەست لە (الهرطقة) یان لادەر واتا (ئەوانە) داھێنانی ئایینی
داهەینن و لە پێگە پاستەکە لادەدن، یان دەرچوونیک تەواو؛ یاخود بەشیکی
بیروباوەرە دانێدراوێ کانی کلیسا. هەلگەپانەو جودایی و جیاوازییەکی پەوانی و
پۆشنیری بوو، پەیوەندی بە دۆزی ئاکاری یاخود سەرپێچکردن (المعاصي) و
نەبوو! زۆربوونی ژمارە لادەرەکان و فراوانبوونی بزوتنەوێ کە یان پێوستی بە
وەلامدانەوێ بەهێزی کلیسا هەبوو، لە کۆتاییدا بەرەکانیکردنی لادەرەکان
بوو هۆی بەهێزکردن و شکۆمەندبوونی کلیسا، بەلام زۆربوونی بزوتنەوێ
لادەرەکان کلیسای ناچار کرد دوو کاری گرنگ ئەنجام بدات^(۲):

یەکەم/ پێناسەکردنیک شتوازبەندی و دیاریکراو و ورد بۆ ئەو بیروباوەرە
کە جیاوازیان لەسەری هەیه.

دووهم/ گرتنەبەری چەند هەلسوکەوتیک داپلۆسینەرە یاخود قایلکەرە
بەرامبەر بە لادەرەکان.

زۆرینە بزوتنەوێ هەلگەپانەوێ لادەرەکان لە ماوەی سەدە یەکەم لە میژووی
مەسیحییەتدا دەربارە کۆمەڵە کاروباریک کە پەیوەندی بە بیروباوەرە
سیلانەییەو^(۳) هەبوو دەرکەوتن.

---

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۵۵.

(۲) موريس بيشوب: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۰۰.

(۳) سیلانەیی یان سیانەیی خۆدا (الثالوث): بریتییە لەو باوەرەوێ کە مەسیحییەکان باوەرپان پێتە؛ وە
چون لە نامەی یەکەمی یوحەننا: بەشی ۵: بەرگە ۷ لە نوسخەی (پاشا جەیمس) دا دەلیت: 'ئەوانە' لە
ئاسماندا گەواهی دەدن سیان: باوک و کوڕ و گیانی پیرۆز؛ ئەو سیانەش یەکیکن. واتە بە برپای
مەسیحییەکان (باوک) = خۆدای ئاسمانان، کوڕ - شەکە - = بەرجەستەبووی خۆدا لە لاشەی عیسی
مەسیحدا؛ واتە لە جەستەی مەرۆف، گیانی پیرۆز = سروشتی خۆدایی کە کەسایەتیەکی خۆداییە و
یارمەتیدەری مەسیح و باوەردارانی مەسیح و خاوەن توانا و ویستی خۆداییە. واتە بەپێی ئەم ئەم باوەرە

پۆژگاری ئەمڕۆش تیگەشتن و ڕاڤەکردنی ئەستەمە و زۆر ئالۆز و پەنھانە^(١).
لێرەدا پرسیارێک دیتە ئاراوە دەربارەی سڕوشت و کەسیتی (مەسیح) و
پەيوەندی ئەو (مەسیح) بە باوکەو، ڕەنگە (ئاریۆس) لە پینشینەترین لادەر بووین
کە ئەم بابەتە وروژاندوو، هەر لە ناوی ئەووە ڕیازی (ئاریۆسی) داتا سڕاو
کە لە سالی (٣٢٣ ز) لە ئەسکەندەرییەو دەركەوت^(٢).

ئەگەر (مەسیح) کۆپی خودا بیت^(٣)؛ ئەوا بێگومان لەو بچوکتەر و نویتەر، بۆیە
دەسەلاتی لە خودا کەمتر، یەکیک لە سیفەتە نەمرییەکانی خودا بریتییه لە
بێسەرەتایی و بێکۆتایی بوونی، بەلام (مەسیح) نەمر نییه؛ چونکە سەرەتای هەیه،
بەلام (ئەسقوفی ئەسکەندەرییە) بەتوندی بەرامبەر بەم بۆچوونانە (ئاریۆس)
پاوەستا و سزای (مەحرووم) بێبەشکردنی بەسەردا سەپاند^(٤).

بیروبوچوونەکانی (ئاریۆس) گێروگرفت و کیشەیهکی زۆری لەناو
مەسیحییەکاندا دروستکرد و لیکتێرازاندن، بە جۆریک کە ئیمپراتۆر (قوستەنتینی
مەزن)ی ناچار کرد لە سالی (٣٢٥ ز) کۆبوونەوێ (نیکییە) گرییدات، لەم
کۆبوونەوێدا بەوردی نەمری (مەسیح) و یەکیبوونی تەواوی بە باوکەو دیاریکرا،
لەگەڵ ئەوێ (ئاریۆسیتی) پێداگری لەسەر بیروباوەڕەکانی دەکرد؛ بەلام
بیروباوەڕی (کاسۆلیکی) بە ھۆی پشتیوانیکردنی فەرمانڕەوایەتی رۆمانییەو توانی
سەرکەوتن بە دەستبەینی، لە بەرامبەر دا ئاریۆسیتیش توانی لە بواریکی دیکەدا

ھەریەک لەم کەسایەتیانە خودان؛ بەلام ئەم سیانە سیان نین! بەلکوو گشتیان یەکن، ھەرچەندە سنی
کەسایەتیش!

بروانە: (ھامنۆ ئەیوب ھەورامی: مەسیح چی گوت؟، ج ١، بلاوکراوەی ئاستانە، ب ١، ل ٢٤٤).

(١) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ١/ ص ٤١.

(٢) محمد زاید عبدالله: العصور الوسطی الباکرة، ص ٤١.

(٣) لە ١٢٠٠ دەستەواژەکانی (باوک و کۆر) دەستەواژە مەجازی بوون لە وێژە و فەرھەنگی ئایینی
جوو و عیبریەکاندا، ھەر بۆیە لە چەندین دەقی ئینجیلدا خودی عیسا (د. خ) ئەو دەستەواژەیی بۆ تەواوی
گەلی ئیسرائیلیش بەکارھێناو، بۆ نمونە لە ئینجیلی مەتا: بەشی ٥: ١٠ بەرگی ٩ دەلیت: 'خۆزگە دەخواریت
بە ئاشتیخوازن؛ چونکە بە پۆلەیی خودا ناو دەبردرین'. بەلام مەسیحییەکان چونکە بە تێڕوانینیکی یۆنانییەو
دەقەکانیان وەرگرت، جیاوازیبوون لە تێڕوانینە عیبریەکان، ھەر بۆیە دەبینین لەم دەستەواژەیدا ھەمان
جیاوازی لە ھەردوو فەرھەنگەکاندا بەروونی دەبیندیت.

بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەوێ ھەورامی: (ھامنۆ ئەیوب ھەورامی: مەسیح چی گوت؟، ب ١/ ل ٥٩-٦١).

(٤) سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا فی العصور الوسطی، ص ٤٧.

سەرکەوتن بەدەستبەیتیت که ئەویش بریتییوو لە ھەستانی مۆژدەبەخشە ئاریۆسییەکان بە بلاوکردنەوێ ئەم ڕیپازە لەنیو ھۆزە جەرمانەکاندا که چەند ئەنجامیکی گرنکی لیکەوتەوہ^(١).

لە کۆبوونەوہکەئ (ئەفسووس)یشدا که لە سالی (٤٣١ ز) بەسترا؛ جاریکی دیکە جەخت لەسەر بیروباوہری سیلانہیی کرایہوہ، ئەمەش پەتکردنەوہی بۆچوونەکانی (نوستریووس) بوو کہ پێئ وا بوو (مەسیح) دوو سروشتی ھەیە؛ یەکیکیان ئاسمانی و ئەوێ دیکەیان مۆزیی کہ بە ھۆیہوہ دوو کەسایەتی بەرھەمھاتوہ و (مەریەم)یش دایکی ئەو کەسیتیہ مۆزییہ کہ بە تەنھا ھەر لەم کۆبوونەوہیەدا جەخت لەسەر (دایکی خودا) کرایہوہ وەک نازناویک بۆ (مەریەم)، ھەر لێرەشەوہ پینگەکەشی بەرزکرایہوہ و بە مەزنی ھەموو قەشەکان دانرا، ھەر لەو ساتەشەوہ بالایی و بەرزپاگرتنی پایہی (مەریەم) بووہ تایبەتمەندییەکی دیار لە بیروباوہری مەسیحییەتی کاسۆلیکید^(٢).

ھەلگەپانەوہکان لێرەدا کۆتاییان نەھات؛ ئەوہ بوو کلێسای (کاسۆلیکی) پووبەپووی ھەلگەپانەوہیەکی دیکە بوویہوہ کہ (مینۆفستیہکان) پێئ ھەستان و پێئان وا بوو کہ (مەسیح) یەک سروشتی ھەیە، کۆبوونەوہی (خەلقەدونیا) لە سالی (٤٥١ ز) بەستار و ئەوہ بوو ئەم بۆچوونە پەتکردوہ و پێناسە و دەستنیشانکردنەکەئ پێشووی سەبارەت بە کەسایەتی و سروشتی (مەسیح) دووپاتکردوہ^(٣).

(مینۆفستیہتی) لە خۆرھەلاتدا سەرکەوتنی بەدەستبەیتا و توانی سیما (معالم)ەکانی بلاوبکاتەوہ و لایەنگریکی زۆر لە ولاتانی (میسر و سوریا و فەلەستین) بۆ خۆی دروست بکات، ئەمەش کێشە و گرفتێ زۆری بۆ ئیمپراتۆرە خۆرھەلاتییەکان دروستکرد^(٤).

(١) حسنین محمد ربیع: تاریخ الدولة البيزنطية، ص ٢٨.

(٢) ئاراس زەینەل: میژووی جەنگە خاچیہکان، ل ٥٦.

(٣) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ج ١/ ص ٤٢.

(٤) حسنین محمد ربیع: تاریخ الدولة البيزنطية، ص ٢٨-٢٩.

دەرکهوتن و گهشهکردنی پاپاوییهت

یهکه م/ دەرکهوتنی پاپاوییهت

له راستیدا ئه و جیاوازییهی که له گیتی ئه مپۆدا ههیه له نێوان ههردوو دهسهلاتی ئایینی و دونیاییدا هیچ بوونیکی نهبوو له ئه ورووپای سهدهکانی ناوهراستدا، خه لکی له م سهردهمه دا کۆمه لگای رامیاریان ده ناسی؛ ئه ویش کۆمه لگای (مه سیحی) بوو، له راستیدا له وئ دوو هیز فرمانه وایی ئه و کۆمه لگایه یان ده کرد؛ به لام ههردووکیان یه ک کۆمه ل خه لکیان به پێوه ده برد که هه موویان به هۆی مه سیحیه تی خۆرئاواوه په یوه سته بون به یه که وه، بۆ راستی ئه مه ش ده توانین نمونه ی پاپاوییه ت له سه دهکانی ناوه راستدا وه ربگرین. ئه و ته وژمه ی که که نیسه ی پێدا تیپه ری؛ قسه ی له سه ر سیستمی فرمانه وایی ئیمپراتۆری ده کرد، تیدا داوای که سایه تیه کی مه زنی ده کرد بۆ ئه وه ی بیکات به سه رکرده، هه روه ک چۆن ئیمپراتۆر ئه رکی به پێوه بردنی ئیمپراتۆرییه ته که ی ده گرێته ئه سته^(۱).

لێره به دواوه جیاوازییه کی پوون ده بینین له نێوان خۆره لات و خۆرئاوا دا که له خۆره لاتدا که نیسه جله وی گرته ده ست و ده ستیوه ردانیان له کاروباری که نیسه دا زیاده یکرد؛ به تایبه تی له نێوان سه ده ی شه شه م و هه شته مدا، به شیوه یه ک ئه م ده ستیوه ردانه ته نها له رامیاری ده ره کی که نیسه دا خۆی نه بینیه وه؛ به لکوو له سیستم و رامیاری ناو خۆشدا بوو، بۆیه راگرتنی ده ستیوه ردانی ئیمپراتۆرییه تی (بیزه نتی) له کاروباری که نیسه دا دژواربوو، هه تا وایله ات ئیمپراتۆر (قوسته نتین) جوړیک له قه یسه رییه تی پاپاوی یاخود یه کخستنی ده سه لاتی رامیاری و ئایینی پێوه دیاربوو^(۲). له راستیدا بنه مای ئه م رامیارییه خودی (قوسته نتین) دایمه زراند؛ هه ر له و کاته وه که دانی به مه سیحیه تدا دانا. بنیاتنانی (قوسته نتینییه) یاسایه کی نوێ هینایه کایه وه که جێنشینی (ئه باتره کانی خۆره لات) په یه وه یانده کرد؛ ئه ویش بانگه شه کردنی کۆمه له ئایینییه کان بوو له لایه ن پاپاوه بۆ لیکۆلینه وه له سه ر کێشه جوړاوجۆره کانی تایبه ت به که نیسه و بیروباوه ری (مه سیحی)، به لام له خۆرئاوا دا بارودۆخه که جیاواز بوو؛ چونکه ئیمپراتۆرییه تی خۆرئاوا پاش دابه شه کردنی گیتی

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۲۱۵.

(۲) ه. ا. ل. قشیر: تاریخ أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۰۶.

رومانی لاوازبوو و نه‌یده‌توانی ده‌سه‌لاتی خو‌ی به شیوه‌یه‌کی گشتی ب‌ه‌پیتیت ب‌ه‌س‌ر که‌نس‌ه و ده‌ول‌ه‌تدا؛ ه‌ه‌روه‌ک له‌ خو‌ره‌لاتدا روویدا^(۱).

لیره به دواوه پاپا بوو به سه روکی که نیسه ی (کاسولیکی) و بنکه ی و یلایه ته کانی و پاسه وانی یه که م بوو له یاسا و سیستم و بیروباوه پره کان و ماموستای شونیکه وته کانی بوو، ئەمه سه ره پای ئەوه ی که پاپا جیگری (مسیح) بوو؛ چونکه دهسه لاتکه ی راسته وخۆ له مه سیحیه وه وهرگرتبوو، پاپا جینشینی (قه دیس په ترۆس) بوو له سه ر ته ختی پۆما، ههروه ها پاپا به لگه یه کی به هیزی دۆزییه وه له گوته که ی (مسیح) دا بۆ (قه دیس په ترۆس) که پتی گوته: "من پیت ده لیم که تو (قه دیس په ترۆس)؛ له سه ر ئەم به رده که نیسه که م دروست بکه که ده رگا کانی دۆزه خ له و به هیزتر نه بن، کلیلی مه له کووتی ئاسمانت پی ددهم، هه رچی په یوه سه ته به زه وی و ئاسمانیشه وه، هه رچی له زه وی و له ئاسمانیشدا به ربلاوه". بۆیه جیگای سه رسورمان نییه، که پاپا بیته جیگری (قه دیس په ترۆس) که له هه مان کاتدا سه روکی ده سه ته یه کی رامیاری بوو له ئەوروپای سه ده کانی ناوه راستدا، هه تا ئەو پاده یه ی که هاوچه رخه کان به (میری میران) ناوی ده بن، لیره وه پاپاوییه ته ده سه لات ی خۆی به پێوه ده بات وه کوو دامه زراوه یه کی ده ره به گایه تی چالاک، هه تا وایلیه ات که هه ماهه نگی هه بیته له نیتوان که نیسه و ده سه ته ی رامیاری له خۆرئاوای ئەوروپا دا^(۷).

سەرکەوتنەکانی (هەلەبراند) لە بەرنامە چاکسازییەکانیدا زۆری نەخایاند بۆ بەدیھێنانی ئارەزووەکانی پاپا لە دەستبەسەرگرتنی کەنێسەیی خۆڕئاوایی؛ لە کاتیگدا گرنگترین کاری پاپاوییەت دواي ئەو سەرکەوتنە لە چوارچێوەی پێکخستنی کاروباری کەنێسەدابوو، تەنانهت میژووی پاپاوییەت باسی ماوەی نێوان ناوەرەستی سەدەیی یازدەھەم و سەرەتای سەدەیی سیازدەھەم دەکات کە کاریگەر بۆ دەستبەرکردنی پەییوەندییەکان و سیستەم و دەسلاتی ناوەندی لەنێو کەنێسەدا، تیکۆشانی کەنێسە لەپێناو بەدیھێنانی بالادەستی هاوکاتبوو لەگەڵ بزوتنەویەکی ناوخۆیی کە هەولێ دەدا بۆ پشتگیریکردنی پێگەی پاپا و ھەژموونی لەناو

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورویا فی العصور الوسطی، ج ۲/ ص ۲۶۰.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ اورویا فی العصور الوسطی، ص ۱۲۱۔

که نیسه دا. پته وکردنی هه ژموونی پاپا له ناو که نیسه دا چه ند ئاراسته یه کی له خوگر تبوو:

یه که م/ سووربوونی پاپا له سهر پیگه ی تاییه تی خو ی له ناو ده زگای که نیسه دا، به و هۆیه ی که تاکه سهرچاوه یه بۆ شیکردنه وه ی بناغه ی بیروبواوه پ.
دووهم/ گه شه کردنی پیکه ستنی که نیسه ی ههریمی به مه به ستنی سنووردانان بۆ ده سه لاتی پاشایه تی و میره ده ره به گه کان و خو هه لقورتانیان له کاروباری که نیسه دا^(۱).

له راستیدا ده بوایه گه شه به و پیکه ستنه بدریت، پاش ئه وه ی (شارله مان) ئیمپراتورییه ته که ی دامه زراند؛ له سهر بنه مایه کی (سیوکراتی = ده سه لاتی پیاوه ئایینییه کان)، ئه وه ی بۆ ده ولت ده سه ته به ری کردبوو که کوئترۆلی که نیسه و پیاوه کانی بکات، ههروه ها هه ره شه ی له هه ژموونی پاپاوییه ت و مافه کانی ده کرد له ده سه ته به سه راگرتنی که نیسه دا، لیره دا ده بینین پاپاوییه ت سه رکه وتوو بوو له پیکه ستنی که نیسه و دانانی هه ریمه کان وه ک یه که یه کی رامیاری، ههروه ها سه رکه وتوو بوو له ملکه چکردنی سه روکی ئه سقافه کان له و هه ریمانده دا بۆ ده سه لاتی ره های پاپاوییه ت؛ به مه ش له کو تایی سه ده ی سیازده هه مده ده سه لاتی پاپا به سه ر که نیسه ی خوژئاوادا بالاده ستنی به ده سه ته ئینا^(۲).

دووهم/ سیستمی به پێوه بردنی که نیسه

له پوژگاری یه که مینه کانی مه سیحیه تدا سیستمیکی ئایینی گرنه ده رکه وت که به که نیسه ناسراو بوو، ئه وانه شی که ئه م سیستمه یان به پێوه ده برد و سه ره ره شتی به جیه ئینانی پێوره وسم و سرووته ئایینییه کان یان ده کرد که به پیاوانی ئایینی (ئه کلیرس) ناسراو بوون؛ بۆ جیاکردنه وه یان له مه سیحیه کانی دیکه، دوانزده خویندکاره که ی (مه سیح) که به (هه وارییه کان) ناسراو بوون؛ به بنه مای (ئه کلیرس) داده نریت، پاش ئه مانیش (ئه سقه ف) هه کان هاتن که جینیشینی هه وارییه کان بوون. کاتیک که مه سیحیه پێشینه کان سه ره تا له شاردا نیشته جیبوون؛ شار بووه بنکه بۆ

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ۲/ ص ۲۶۴.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۱۱۸.

ئەسقىفەكان، ئەسقىفەش سەرپەرشتى كاروبارى كلىسايى و ئايىنى ئەو شارەى دەرکرد كه تىيدا نىشتەجى دەبوو^(۱). ئەو كارگىزىيە ئايىنىيەى كه ئەسقىف سەرپەرشتى دەرکرد؛ پنى دەگوترا (ئەسقىفەى). ئەو كەسانەشى كه له چوارچىوەى ئەسقىفەىدا كاريان دەرکرد؛ كەسانىك سەرپەرشتى دەرکردن كه به (قسەس) ناسرابوون. له بهرپەرشتى كاروبارى كەنىسەدا گرۇپىكى تر يارمەتى (قسەس)يان دەدا به (شەمامە) ناسرابوون، ئەمانە پەرپەرشتى و سىرووتە ئايىنىيەكانيان دەرکرد، بەلام ئىشوكارى دىكەيان ئەنجامدەدا؛ وەكوو:

أ. پاكردەنەوہى كەنىسە.

ب. دابەشكردنى ديارىيەكان.

ئەو شارانە كه حەوارىيەكان تىيدا بوون؛ ھەستابوون بە دروستكردنى كەنىسە، چونكە پىنگەيەكى تايبەتيان ھەبوو لەناو گىتى مەسىحىيەتدا كه رۆما بە پەلەى يەكەم دەھات لەم بوارەدا^(۲).

سىتەم/ بەناوبانگترین پاپاكانى ئەورووپاى سەدەكانى ناوەرەست:

پاپا لىوۋى يەكەم (۴۴۰-۴۶۱ ز)

له سەدەى پىنجەمدا ژمارەيەك پاپا دەرکەوتن كه رۆلىكى گرنگيان ھەبوو له بەھىزكردنى پىنگەى پاپاويىەت و دانانى يەكەم بەردى بناغەى ئەو كۆشكە پاىەبەندە، له بەناوبانگترینى ئەو پاپايانەش (پاپا لىوۋى يەكەم) بوو كه به يەكەك لەو سى پاپايە دەناسریت كه به (مەزن) ناوبراون^(۳).

له سالى (۴۶۱ ز) كاتىك كه ئەسقىفەكان له كۆرپى (خەلقەدونىا)دا بىئومىد بوون له گەشتن بە بريارىك كه جىي پەزەماندى ھەمووان بىت، (پاپا لىوۋى يەكەم) نامەيەكى نارد كه باسى لەو دەرکرد ناكۆكى كۆتايى پى ھاتوو، ھەروەھا جەخت لەسەر ئەو بىروباوەرە دەكەتەو كه دەلەيت (مەسىح) دوو سىروشتى مۆزى و خودايى ھەيە، بەمەش بەرپەرچى بۆچوونەكەى (منوفستىن) دەداتەو كه دەلەيت: "مەسىح يەك سىروشتى خودايى ھەيە". (پاپا لىوۋى يەكەم) بە ھۆى پىنگەى چەسپاوى له كۆرپى

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۲/ ۲۲۹.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ۸۵.

(۳) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ۵۴.

(خلقدونيا) وه کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر (په‌تریایکی قوسته‌نتینییه) که دانبنیت به ده‌سه‌لاتی پاپادا. یه‌کیکی دیکه له‌کاره سه‌رکه‌وتوه‌کانی که سه‌رکه‌وتنی تیدا به‌ده‌سته‌تینا بریتیبوو له‌وه‌رگرتنی فه‌رمانیک له‌ئیمپراتور (قالتین) له‌سالی (٤٤٥ ز) دا که به‌هۆیه‌وه داننرا به‌ده‌سه‌لاتی بالای پاپاوییه‌ته‌وه به‌سه‌ر هه‌موو ئه‌سقه‌فه‌کانی خورثاوادا، هه‌روه‌ها ئیمپراتور داوای له‌هه‌موو فه‌رمانبه‌ره میرییه‌کان کرد که پابه‌ندبن به‌م فه‌رمانه‌وه^(١).

پاپا گلاستیوسی یه‌که‌م (٤٩٢-٤٩٦ ز)

(پاپا گلاستیوسی یه‌که‌م) به‌وه به‌ناوبانگ بوو که تیروانیی تایبه‌تی هه‌بوو بۆ دووانه‌یی له‌ده‌سه‌لاتدا که زۆرجار به‌تیۆری (گلاستیوس) ناسراوه، ئه‌م تیۆره ده‌لالت دوو ده‌سه‌لات له‌گیتیدا هه‌یه؛ یه‌که‌میان ئایینی و دووه‌میان دونیاییه. ئه‌م دووانه جیاوازن؛ به‌لام یه‌ک سه‌رچاوه‌یان هه‌یه ئه‌ویش (خودایه)، هه‌ریه‌که‌یان پشت به‌وی دیکه‌یان ده‌به‌ستیت؛ به‌لام هه‌ردووکیان بیلایه‌نن و هه‌ریه‌که‌یان سه‌روکه له‌بواره تایبه‌ته‌که‌ی خۆیدا، بۆ نمونه ده‌سه‌لاتی دونیایی ملکه‌چی ده‌سه‌لاتی ئایینییه له‌بواریکی تایبه‌تدا و به‌پنجه‌وانه‌شه‌وه له‌سه‌ده‌ی نۆیه‌مدا هه‌ریه‌ک له‌(یوناس و ئورلیان و هنکمار پجی) تیۆری گلاستیوسیان شیکرده‌وه و گوتیان هه‌ریه‌ک له‌ده‌سه‌لاتی ئایینی و دونیایی له‌پشگیری (حچیره‌ی) که‌نیه‌دان. پتویسته له‌سه‌ر پیاوی ئایینی جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌وه بکاته‌وه که فه‌رمانه‌وه‌ی دونیایی هه‌ستیت به‌ئه‌جامدانی کاره‌که‌ی له‌ئاهه‌نگی چه‌ورکردنی پاشادا به‌زه‌یتی پیروژ، ئه‌و که‌سه‌ی که به‌و ئه‌رکه هه‌لده‌ستیت؛ پله‌یه‌ک له‌سه‌روو ئه‌و که‌سه‌وه‌یه که چه‌ور (مه‌سح) ده‌کریت، هه‌روه‌ها پیاوی ئایینی پله‌یه‌ک له‌سه‌رووی فه‌رمانه‌وه‌ی دونیاییه‌وه^(٢).

له‌سه‌ده‌ی شه‌شه‌مدا و له‌کاتی دامرکاندنه‌وه‌ی ململانی و ناکوکییه‌کاندا؛ پاپا زۆر هه‌ژموون و پێگه‌ی له‌ده‌ستدا، هه‌روه‌ها له‌ماوه‌ی ئه‌م دوو سه‌ده‌یه‌ی دواییدا پاپا ئه‌و پله‌یه‌ی له‌ده‌ستدا که پێشتر به‌ده‌سته‌یه‌تیا‌بوو، له‌زۆر کاتدا پاپا ده‌ربه‌ده‌ر و پشتگوێخراو بوو له‌شاری پۆمای هه‌ژار و وێراندا^(٣).

(١) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ١/ ص ٨٧.

(٢) سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطی، ج ٢/ ص ٢١٦.

(٣) سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا فی العصور الوسطی، ج ٢/ ص ٢١٧.

پاپا گریگوری مہزن (۵۹۰-۶۰۴ ز)

پیشکشہ وتنی کہنسیہی مہسیحی لہ خورثاوا و لہ سہرہتای سہدہکانی ناوہراست و بہرزبوونہوہی پیگہی پاپاکان؛ پھیونہندیہکی راستہوخوی ہہیہ بہ (پاپا گریگوری مہزن)ہوہ کہ لہ مہزنترین پاپاکانی میژووی کہنسیہی مہسیحی بوو لہو سہردہمہدا۔ ہر ٹہویش بوو کہ بنہمایہکی دانا لہ بواری ٹایینی و دونیایدا کہ ہمموو پاپاکان لہ دوای ٹہو لہسہری دہرپویشتن۔ (گریگوری) لہ سالی (۵۴۰ ز) لہ (پوما) لہ خیرزانیکی خانہدان و دہولہمہند و بہناوبانگ لہدایک بوو، ہر لہویشدا چہندین پوستی میری وەرگرت، کرا بہ فہرمانرہوای یہکیک لہ شارہکان، بہلام وای بہباش زانی کہ واز لہ خوشیہہکانی ژیان بہینیت و پروو بکاتہ یہکیک لہ دیرہکان^(۱)۔

گرنکترین کارہکانی پاپا گریگوری مہزن

۱۔ لہ بواری ٹایینیدا: پاش ٹہوہی کہ ہرچی زہویوزار و زیر و زیوی ہہبوو پیشکشہشی کہنسیہی کرد؛ پرووی کردہ دیرہکان، ہہلبہتہ نہدہبوو ژیانی لہ دیردا بہسہربہریت، ہر بوہ پاپا بانگی کرد بو (پوما) و پوستانی ٹایینی بہرزی پی دا، پاشان ناردی بو (قوستہنتینیہ) و لہ سالی (۵۹۰ ز) ہہلیانبژارد کہ لہسہر تہختی (قہدیس پەتروس) دابینشیت۔

۲۔ لہ بواری پامیاریدا: پریزیکی زوری لہ دہسہلاتی یاسایی ٹیمپراتور دہگرت و لہ ہہمان کاتدا شانازی بہ پوستی پاپایی خوہوہ دہکرد، ملکہچکردنی ٹہم دہسہلاتہی بو ہر دہسہلاتیکی دیکہ پەتکردهوہ۔

۳۔ لہ بواری دارایی و بازرگانیدا: گرنگی بہ لایہنی دارایی و بازرگانیش دہدا، بہ شیوہیہکی ورد و سہرنچراکیش پاریزگاری لہ داہاتی دارایی کہنسیہ دہکرد، ہہروہا بازاری گونجاوی ہلڈہبژارد، بو ٹہوہی بہروبوومہ کشتوکالیہکان کہ کیلگہکانی کہنسیہ بہرہمیان دہہیتا بوی بنیرن، بہمہش قازانجیکی زوری دہست دہکەوت، ہیچ پەزلی لہ داہاتی کہنسیہ نہدہکرد و بہشی ہہژار و لیتقہوماوانیشی دہدا۔

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۹۴

۴. له بوارى هونهرى ئاوازدا: لاواندنه وهى بۆ ميوزىكى كه نيسه دانا و چهند سروودىكى فهرمى بۆ داناوه كه ههتا پۆژگارى ئەمپوشمان ناولى ئهوى هه لگرتوه. ههروهها (گريگورى) له بوارى نووسينيشدا دهستىكى بالاي هه بووه، گرنگترينيان ئه و بابتهيه كه باس له پييشاندى پياوانى ئايىنى دهكات، ههروهها دهربارهى سروود و بۆنه ئايىنييهكان و چيرۆكى پهيامبه رهكانيش نووسراوى به جيهيشتوه^(۱).

به پرسياريه تيبهكانى پاپا

يه كه م/ مه پرسووم و ياساى پاپاويهت

فهрман و برپارهكانى پاپا له شيوهى بۆنه دا دهردهكران و ههميشه به (زمانى لاتينى) دهنوسران، ئهم بۆنهيهش دهكرائيه دوو به شهوه، به تاييهت له سهردهمى (پاپا ئه نوستنى سييه م). بۆنه گه و رهكان بچو كه كان؛ كه يه كه مين به لگه نامهى فهرميه سروشتىكى ديارى كراوى هه بوويت له گه ل ئاكارى تاييهتى و نه گۆپ، ئهم بۆنه نهش پيويستيان به ژمارهيه كه فهرمانبهرى تاييهت هه بوو له ديوانى پاپاوى. دارشتنى مه رسوومى پاپاويهت به پيى چهند پيسايهكى تاييهتى و ورد شيواز و گوته و خهت و چۆنييهتى كوتايى هاتنى ديارى دهكرا، بۆيه شتىكى ئاسان بوو له نووسينى ديوانى پاپاويهتدا ساخته كردنى هه ره به لگه يهكى پاپاوى ئاشكرا بكرىت ئه گه ر ياساكانى پيشووى تيدا نهبيت، ئهمه سه رهراى ئه وهى ئه و نامانهى كه له ديوانى پاپاويهت دهردهكران؛ دواچار له بهريان ده گيرايه وه، بۆ ئه وهى يه كيكيان له ئه رشيفى (كه نيسه ي پۆمانى) دا بمينيتته وه، ههروهها ليكۆلينه وه له سه ره به لگه نامه و بۆنهكانى پاپاويهت كه ده گه رپته وه بۆ كوتايى سه دهى دوازده هه م. ده توانين دان به راستيه كدا بنين؛ ئه و يش ئه وه يه كه ولاتى پاپاوى له و كاته دا په يوه ست بوو به هه ندى ياساى ديبلۆماسى و پوو كه شى ياساييه وه؛ ئه و يش ئاراسته يه ك بوو كه له و سه رده مه دا هاوشيوه ي نه بوو له هيچ جيگايه كى ديكه ي له ئه و روپادا^(۲).

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۹۵.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ج ۲/ ص ۲۲۱.

دادگای پاپاوی له سهردهمی (ئهتۆستنی سیتیهم) دا وهکوو دهستهیهکی یاسایی بالا ده رکوت؛ که له هه موو ئه و کیشانهی دهروانی که پیشکەشی دهکرا، له زۆربهی ناوچهکانی خۆرئاوای ئه ورووپادا ژماره ی ئه و کیشانهی که ڕووبه ڕووی پاپا دهکرایه وه له زیادبووندا بوو، ههتا وایلهتات له کوتایی سهدهی دوازهههه مدا شتیکی ئاسایی بوو که یاساکانی دادگای که نیسه بخریته بهردهم دادگای پاپاوییهت. له زۆربهی کاتدا پاپا به یارمهتی هه ندیک (که رداله کان) سهیری کیشه که دهکات، ئه گهر له بارودۆخیکی تایبهتدا بیت؛ کیشه کان ده چنه لای هه ندیک له پیاوانی ئایینی ولات^(۱).

دوهم/ پاپاوییهت له نیوان سهدهی چوارهم و پینجه مدا

گرنگترین پیشکەوتن سه بارهت به که نیسه ی مه سیحیهت له کاتی دارووخانی (ئیمپراتۆرییهتی ڕۆمانی) دا، بهرز راگرتنی پایه ی (ئهسقه فی ڕۆما) بوو که له سهدهی چواره مدا به پاپا ناسرا له لایه نی ئایینی و دونیاییه وه، ههروهک چۆن پلهی جینشینهکانی (قه دیس په ترۆس) مان بینیی له ئهسقه فهکانی سهردهمی چهوساندنه وه دا، به لام دواتر له سهردهمی دارووخانی (ئیمپراتۆرییهتی ڕۆمانی) و لاوازبوونیدا، پاپا نهک هه ر ئه و پایه بلن دییهی خۆی پاراست؛ به لکوو سه رکردایه تیکردنی له ئهسقه فهکانی دیکه دا په ره یسه ند، ههتا وایلهتات؛ بوو به تیروانینیکی چه سپاو و باوه پینکراو له لای خه لک. سه رکردایه تی پاپا له زۆربهی بوارهکاندا به شیوهیهکی بهرچاو ده بینریت، له وانه ئه و کارانهی که پینی هه ستابوو بۆ بووژاندنه وهی هه رته قه لاده ره کان، له گه ل ئه وه شدا زۆربهی جوولانه وهکانی هه رته قه له سهردهمه یه که مینهکانی مه سیحیهت له خۆره لاتدا ڕوویدا؛ وهکوو (ناریۆسی و منوفستی) ئه مهش بووه هۆی کیشه بۆ ئهسقه فهکانی خۆره لات به پلهی یه کهم. له گه ل ئه وهی که حه وت کۆره گشتیه ئایینییه که؛ که له سه ره تادا هه موویان له خۆره لات به ستران، ڕۆما ڕۆلێکی سه رکرده یی بینی له و کۆرانه دا، که ئه مهش ڕۆلێکی باشی هه بوو له پیناسه کردنی بیروباوه ڕی (کاسۆلیکی) و ده ستنیشانکردنی ئامانجهکانی، له سالی (۳۲۵ ز) و له (کۆری نیکییه) دا هه ستان به

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۲/ ص ۲۲۱.

شیکردنه وهی (پۆما) به پیتی سروشتی باوک و کوپ، له م کۆرهدا دوو (قسهس) ئاماده بوون که نوینه رایه تی پاپایان دهکرد^(۱).

سێیه م/ کارهکانی پاپاوییه ت

له گه ل دانپێدانانی فه رمانه وهایه تی ئیمپراتۆر به مه سیحیه تدا به رپر سیارییه تی و کاروباری زۆر که وته ئه ستۆی پاپا و ئه سقه فه کان، خه لکیکی زۆر هاته نه نیو ئه م ئایینه نوێیه وه، که زۆر به یان هیوایان وا بوو که سوود له م بارودۆخه نوێیه وه ر بگرن، زیاتر له وهی که باوه ریان پیتی هه ییت. به هه رحال؛ ئه م کاره پتیو یستی به ژماره یه کی زۆر که نیسه هه بوو له گه ل پێشکه شکردنی ئامۆژگاری و رپنیشاندان. پتیو یست بوو له سه ر پاپا و ئه سقه فه کان، که پاره کان کۆبکه نه وه به شیوه یه کی باش یارمه تییه کان دابه ش بکه ن به سه ر که سانی شیاودا، هه روه ها پاپا پۆلکی گرنکی هه بوو له دانانی یاسای که نیسه دا پاپا له و ماوه یه دا خه ریکی ده رکردنی یاسای پاپاوی بوو، ئه و یاسا و بریارانه ی پاپا بوو به سه ر چاوه یه کی گرنک له سه ر چاوه کانی یاسای که نیسه، به مه ش یاسا و بریاره کانی کۆپی که نیسه ی به ته واوی ده رکرد^(۲).

په یوه ندیه کانی پاپاوییه ت

یه که م/ په یوه ندی پاپا به قوسته نتینییه وه

هیچ گومان له وه دا نییه که گرنکی پامیاری و ئابووری بۆ هه ر شارێکی مه سیحی به پیتی پێگه ی ئایینی دیاری ده کریت، له سه ر ئه م بنه مایه (قوسته نتینییه ی) پایته ختی نوێ پێگه یه کی به رزی وه رگرت له لایه نی ئایینییه وه. وه ک زانیمان که شارێکی نوێیه و هیچ کام له هاوه لانی مه سیح سه ردانیان نه کردوه و هیچیان ئه سقه فییه یان بۆ دروست نه کردوه! به هه رحال؛ کۆمه لگه ی (قوسته نتینییه) له سالی (۳۸۱ ز) دا له پرووی ئایینییه وه به پله ی دووهم دانرا له پاش (پۆما)؛ به (قوسته نتینییه) ده گوترا (پۆمای نوێ)، ئه مه ش له و ده مه وهی که (په تریاکی

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۸۷

(۲) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۸۷

قوستهنتینییه) دانی به دهسه لاتی (ئەسقه فی رۆما) دا نا وه کوو جینشینی (قدیس په ترۆس)، له هه مان کاتدا وه کوو سهر کردهیهک بانگه شیهی دهسه لاتی خوی ده کرد به سهر هه موو که نیسه کانی خۆره لاتدا^(۱). هه روه ها له لایه ن که نیسه کانی خۆره لات هه داننرا به دهسه لاتی (قوستهنتینییه) دا، له مه شدا هیچ کهس روه به روهی نه بووه؛ (که نیسه ی ئەسکه ندهرییه) نه بیست، چونکه (میسر) پله و پایه ی به رزی هه بوو له (ئیمپراتورییه تی رۆمانی) و گه شته راده ی سهر به خویی، ئەمه له لایه ک؛ له لایه کی دیکه شه وه هه وه له کانی (ئەسکه ندهرییه) به سهر کرده یه تی (ئەسناسیووس) له دژایه تیکردنی ئاریۆسییه کان پیگه و شکومه ندی زیادی کرد، له گه ل هه موو ئەمانه شدا و به تیپه رپوونی سه ده ی پینجه م قوستهنتینییه دهسه لاتی ته وای خوی به سهر هه موو که نیسه کانی خۆره لاتدا چه سپاند. هه روه ها سهر کرده یه تی پاپا به سهر که نیسه کانی خۆره لاتدا دهسه لاتیکی ناراسته وخۆ بوو؛ له ریگه ی په تریاکی قوستهنتینییه وه بوو، ئەمه ش به شیوه یه کی بیلایه ن نه بوو؛ به لکوو له ریگه ی دهستیوه ردانی فه رمانره وایی ئیمپراتۆره وه بوو له کاروباریدا به شیوه یه کی به رده وام، ته نانه ت له کیشه ئایینییه کانیشدا^(۲).

دوه م/ په یوه ندی نیوان پاپا و پاشای لۆمباردییه کان

ده بیست (رۆما) دان به وه دا بنیت که شوینکه وته ی پاشای لۆمباردییه کانه، سهره رای ئه وه ی که باجی سالانه بدات؛ پاپا هه ولی ده دا که وا (ئەستولف) بترسینیت به وه ی به ریگر له قه له می ده دات، یاخود هه ره شه ی لی ده کات هه تا یارمه تی (ئیمپراتورییه تی بیژهنتی) نه دات، به لام ئەم هه ره شانه سهرینه گرت له گوڕینی مه به ستی (پاشای لۆمباردییه کان)؛ له م کاته دا (پاپا ستیفن) ناچار بوو به خیرایی کار بکات بۆ ئه وه ی له م ته نگانه یه پزگاری ببیت. به م شیوه یه بارودۆخه که به ریوه چوو؛ هه تا سالی (۷۵۲ ز) که (پیپینووس - بیبینی بچووک - سی کورپی چارلس مارتل - شارل مارتل -) کرا به پاشا، ئەمه ش پاش وه لاخستنی دوا یین پاشای (بنه ماله ی میرو فینجی)، کاتیک که په یوه ندی نه ینی دروست بوو له نیوان (پاپا

(۱) ل. م. هارتمان: الدولة والامبراطورية في العصور الوسطى، ص ۴۵.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۸۹.

ستېښن) و (پېپينووس)؛ هر بۆيه پاپا برياريدا له سالى (۷۵۳ ز) دا په يماننامه بېهستن، له يوليوي (۷۵۴ ز) دا پاپا گهرايه وه بۆ تاجله سهرنانى (پېپينووس) و نازناوى (په تريك) ي پيدا^(۱). به لام (ئستولف) به هوى هوالى هاوپه يمانى نىوان پاپا و شاي فهره نكيه وه ترسا و هوليديا كهوا بارودوخه كه چاك بكات؛ به لام بوى نه كرا. زورى پى نه چوو (سوپاي فهرهنگ) له به هارى سالى (۷۵۴ ز) دا باكوورى ئيتالياي داگر كرد، ليره دا (ئستولف) نه يتوانى هيچ بهرگريه ك بكات، بۆيه ناچار بوو به رهو (بافيا) هه لبيت، به لام (پېپينووس) گه ماروى (ئستولف) ي دا و ناچارى كرد كه داواى ئاشتبوونه وه بكات به وهى كه پشتيوانى پاشاي فهرهنگه بكات و مافى پاپاش بگيرته وه، پاش مؤركردنى ئهم ريكه وتنه پاپا به سهركه وتووي گهرايه وه بۆ (پوما)، خاوه ندارييه تيه كاني پاپا وهك يه كه يه كى يه كگرتوو مانه وه له (ئيتاليا)، له كاتيكا له (شانشيني لومباردى) شكستى هيناوو له يه كخستنى (ئيتاليا) دا، پاپا بوو به دهسه لاتدارى دونيايى؛ له پال ئه وهى كه دهسه لاتدارى په وانى بوو^(۲).

سټيهم/ په يوه ندى نيوان پاپا و ئيمپراتوريه

په يوه ندى نيوان پاپا و ئيمپراتوريه پوليكي گرنكى هه بوو له ميژووي نه وروپا و سه ده كاني ناوه راستدا، له و قوناغه دا ناكوكى نيوان سهروكى دهسه لاتى ئايينى و سهروكى دهسه لاتى دونيايى دهركه وت كه دان به مه سيحييه دانرابوو، زورى پى نه چوو كه نيسه بينى كهوا جوش و خروشى ئيمپراتوره كان بۆ ئايينى نوئ و پاريزگار يكردى كه نيسه هيچ له قورسا ييه كاني سهرشاني كه نيسه كه م ناكاته وه، كومه لى (نيكيه ي ئايينى گشتى) به هوى داواى له (ئيمپراتور قوسته نتين) كو بو وه، هر بۆ خوى برياريدا له سهر شيكر دنه وهى ئه و كيشانه ي، كه قسه ي له سهر كرابوو، راستگو بوو له برياره كانيدا، (جستنيان) خوى وهكوو سهركرده ي بالاي كه نيسه داده نا و خه مخورى كه نيسه و زور به جوش بوو بۆ يه كگرتنى كه نيسه، پاپاش جهختى له سهر ئهم برياره كرده وه^(۳).

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ۸۹

(۲) ل. م. هارتمان: الدولة والامبراطورية في العصور الوسطى، ص ۴۵.

(۳) سانت ل. ب. موس: ميلاد العصور الوسطى، ص ۱۹۶.

له گه‌ل هه‌موو ئه‌مانه‌شدا په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان پاپا و ئیمپراتۆر بێبه‌ش نه‌بوو له‌ سارد و سړی و ئاژاوه، له‌ زۆر کاتدا و به‌تایبه‌تی کاتیک که‌ پاپا هه‌ولێ ده‌دا ریک بکه‌ویت له‌گه‌ل هه‌رتقه‌ ئاریۆسییه‌کاندا، به‌ هۆی ناکۆکی نیوان (پاپا مجلیووس) و (ئیمپراتۆر جستیان)؛ پاپا له‌ (قوسته‌نتینییه) به‌ند کرابوو بۆ ماوه‌ی چه‌ند سالیک، کاتیک که‌ ده‌سه‌لاتی (ئیمپراتۆرییه‌تی بیزه‌نتی) گه‌رایه‌وه‌ بۆ (ئیتالیا). به‌ هۆی فراوانخوازی جستیان‌ه‌وه‌ ناکۆکییه‌کان به‌رده‌وام بوون، له‌ راستیدا پاشا بیزه‌نتیه‌کان رقیان له‌ پاپا بوو، هه‌ولیان ده‌دا بۆ که‌مکردنه‌وه‌ی هه‌ژموونی پاپا به‌ هه‌موو رینگایه‌ک، بۆ ئه‌مه‌ش (ئه‌سقه‌فی رافینا) و ئه‌سقه‌فه‌کانی دیکه‌ هانیان ده‌دان بۆ ئه‌وه‌ی به‌ره‌نگاری پاشا بینه‌وه‌، هه‌روه‌ها هانی هه‌ندیک له‌ لادهره‌کانیان ده‌دا؛ به‌تایبه‌تی (منۆفستین)، کاتیکش که‌ بینیان هیچ سوودیکی نییه‌؛ ناچار په‌نایان برده‌ به‌ر به‌هیزکردنی پیگه‌ی (په‌تریاک‌ی قوسته‌نتینییه) و هانیان ده‌دا بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی پاپا و دژایه‌تیکردنی^(۱).

چوارهم/ ناکۆکی نیوان رۆما و قوسته‌نتینییه

ناکۆکی نیوان (رۆما و قوسته‌نتینییه) له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌شته‌مه‌وه‌ په‌ره‌یسه‌ند، ده‌رکه‌وتنی (ئایینی ئیسلام) په‌یوه‌ندییه‌کی راسته‌وخۆی به‌م باب‌ه‌ته‌وه‌ هه‌بوو، چونکه‌ موس‌لمانه‌کان گه‌له‌یان به‌ مه‌سیحیه‌کان ده‌کرد به‌وه‌ی که‌ مه‌سیحیه‌کان په‌یوه‌ستن به‌ وینه‌ و په‌یکه‌روه‌ و زیاده‌په‌ویش ده‌که‌ن له‌ پیرۆزپاگرتنی ئه‌و دوو به‌رکه‌وته‌یه‌وه‌ هه‌تا راده‌ی په‌رستن. بیروبۆچوونی جیاوازی په‌یدا بوو لای مه‌سیحیه‌کانی خۆره‌ه‌لات ئامانجیشیان سنووردانان بوو بۆ په‌یوه‌ست بوون به‌و دوو به‌رجه‌سته‌بوویه‌وه‌ (وینه‌ و په‌یکه‌ر) و هه‌ول‌دان بۆ که‌مکردنه‌وه‌ی پیرۆزپاگرتنیان. په‌یره‌وه‌که‌رانی ئه‌م رێبازه‌ به‌ (الایقونین) ناسرابوون، ئه‌مانه‌ش له‌ لایه‌ن هه‌ندیک له‌ پاشاکان؛ به‌تایبه‌تی (لیو ئه‌یسوری) (۷۱۴-۷۴۱ ز) پشتیوانی ده‌کران، ئه‌مه‌ش دژوارییه‌کی ئایینی ترسناکی دروست کرد^(۲). ئه‌گه‌ر بکه‌رێینه‌وه‌ سه‌ر ناکۆکی نیوان (رۆما و قوسته‌نتینییه)؛ ئه‌وا بۆ به‌ده‌سته‌ته‌نانی سه‌رکردایه‌تی ئایینی بوو به‌ سه‌ر گیتی مه‌سیحیه‌تدا. قوسته‌نتینییه‌ به‌روای وا بوو

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۹۰.

(۲) ل. م. هارتمان: الدولة والامبراطورية فی العصور الوسطی، ص ۴۶.

که خۆی پینگەى پاشاکانە و جینگای نیشتهجێبوونیانە، لە دوایدا درا بە (پەتیارکی قوستەنتینیە) که دەسلاتی ئایینی ھەبێت بە سەر گیتی مەسیحییەتدا و دەسلاتی ڕامیاریش بە دەست ئیمپراتۆرەو ھەبوو^(١).

لە سەدەى ھەوتەم و ھەشتەمدا ناکۆکی نێوان (رۆما و قوستەنتینیە) پەرەیسەند؛ سەرەرای ئەو ناکۆکییە ئابووری و پۆشنبیری، بەلام یەگرتوویی کەنيسەى مەسیحی ھەر بەردەوام بوو، ئەم جیاپونەو ھەش لە سەردەمى دواتردا ڕوویدا، لە راستیدا ماوەى نێوان (٦٥٠-٧٥٠ ز) نزیکەى شەش پاپا لەویدا ھەبوو کە بەبەنچە خۆرھەلاتی بوون، بەلام ھەر لەم ماوەیدا دەسلاتی پاپا لە قوستەنتینیە دوچاری گیرگرفتى زۆر بویەو، ئەمەش چەند ھۆکاریکی ھەبوو لەوانە:-

١- زیاد بوونی جیاوازی ئابووری و پۆشنبیری لە نێوان خۆرھەلات و خۆرئاوادا.

٢- چاوتیبرینی ھەندى لە پەتیارکەکانى قوستەنتینیە و ئارەزووی جیاپونەو ھەیان لە رۆما.

٣- دەستیوەردانى ئیمپراتۆرەکان لە کاروبارى ئایینی بە شتوێھەکی بەردەوام^(٢).

پێنجەم/ گرنگى ئەسقەفى رۆما

شتیکى سەخت نییە ئەو ھۆکارانە بدۆزینەو ھە کە وایکردووە (ئەسقەفى رۆما) گرنگى و تاییبەتمەندى خۆى ھەبێت بە سەر ئەسقەفەکانى دیکەى خۆرئاوادا، وەک زانراوە پۆلى ئەسقەف زۆرجار گونجاو ھەگەل پۆلى ڕامیارى و ئابووری ئەو شارەى کە تەختى ئەسقەفى تیدا دامەزراوە. ئەگەر بیتوو (خۆرھەلاتى رۆمانى) دەولەمەند بێت بە شارى گرنگ و بوو بە پینگەى تەختى ئایینی گەرەى وەکوو (ئەسکەندەرییە، قودس - ئۆرشەلیم - قەیسەریە، ئنتاکیا، قوستەنتینیە)؛ ئەو خۆرئاوا لەم قۆناغە سەرەتاییەدا لە میژووی مەسیحی ھیچى تیدا نەبوو، جگە لە (رۆما و قرتاجە) نەبێت! (قرتاجە) ھەرچى کاریکی کردبێت؛ ناگاتە ئەو پینگەى (رۆما) کە ڕابردوویەکی ڕەسەن و ناوبانگیکی فراوانى ھەبوو، ھیچ جینگای سەرسورمان نییە

(١) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ٩٠.

(٢) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ٩١.

پىڭگەي تاييەتى (پۇما) كە پىيى بەناوبانگە لە گرنگى شارەكەي وەرگرتىت، تەننەت (ئەسقاھەكانى پۇما) ئەم گرنگى و پىڭگەيەيان بەكاردەھىنا بۇ بەدپەيتانى جۆرىك لە بالادەستى و سەرکردايەتىكردن بەسەر ئەسقاھەكانى دىكەي (پۇما)دا. دەبىت ئەوھش بزانين كە بەدەستەيتانى ئەو سەرکردايەتییە بۇ ئەسقاھەكانى پۇما شتىكى ئاسان نەبوو، بەلكو دووچارى بەرگرى و دژايەتى بوووە لە لايەن ئەسقاھەكانى دىكەي خۇرئاوا؛ بەتاييەتى (ئەسقاھەكانى قرتاجە)^(۱).

شەشەم/ كەوتنى كەنيسەي خۇرئاوا

لە دەيەي كۆتايى سەدەي سىازدەھەمى زايىندا؛ (كەنيسەي پۇمانى) شكۆمەندى خۇي لە لايەنى ئايىنى و دونيايىيەو لەدەستدا، گرنگرتين ئەو ھۆكارانەي كە بوون بە ھۆي ئەم پووداوە برىتى بوون لە:

۱. زۆربوونى ئاراستەي ئايىنى لەنيوان كۆمەلگاكانى ئەوروپاي خۇرئاوا.
۲. ئاراستە ئابوورىيە دواكەوتووەكان لە شارەكانى ئەوروپادا دژايەتى ئەو كارانەي دەكرد كە كەنيسە برىارى لەسەر دابوو.
۳. خواستى بەدەستەيتانى قازانچ، دووبەرەكى بەھىزى خستە نيوان بىروباوەر و ئارەزووەكانى خەلك، كەنيسەش نەيدەتوانى پىڭگە لە خواستەكانى خەلك بگريت لە بەدەستەيتانى قازانچدا.

۴. ناكۆكىي مېژوويى نيوان پاپا و (بەنەمالەي ھۆھشتاوفن)، كە بە سەرکەوتنى پاپا كۆتايى ھات لە سالى (۱۲۶۸ز)، ھىچ شتىك نەبوو جگە لە سەرکەوتنىكى خەيالى نەبىت، كە پاپا ويستى دەسەلاتى ئەلمانى لە (ھەردوو سەقەليە)دا بە دەسەلاتى فەرەنسى بگۆرپتەو ھەتاوہكوو سالى (۱۲۸۲ ز)^(۲).

پاميارى فەرەنسىيەكان لە (سەقەليە)دا بوو ھۆي ھەلگىرسانى شۆرش بە ھۆي ئازاوەي نيوان (فەرەنسى و ئەرەگۆننىيەكانى ئىسپانيا) لەپىناو دەستگرتن بە سەر بەشەكانى (باشوورى ئىتاليا)دا، بۆيە پاپاوييەت ناچار بوو كە بانگەوازي جەنگى خاچىيەكان بكات بە ھاوكارى پاشاي فەرەنسا (فليپى سىيەم) لە دژى

(۱) ل. م. ھارتمان: الدولة والامبراطورية في العصور الوسطى، ص ۴۷.

(۲) ل. م. ھارتمان: الدولة والامبراطورية في العصور الوسطى، ص ۴۸.

(ئەرەگۆننیه‌كان) له (ئیتالیا و ئیسپانیا)دا. ئەم جەنگانە بوونە ھۆی كەمكردنەوھێ
شكۆمەندی پاپا له ناوھەستی ئوروپای سەرۆ، ھەروھە پێگەی لێ گرت له
دریژەپێدانی جەنگی خاچییه‌كان له زەوییه پیرۆزەكاندا، سەرقالبونی پاپا له
كاروباری پامیاری ئوروپا له (ئیتالیا)، کاریگەری دیاری ھەبوو له ھەرەسھێنانی
دەولەتی خاچی بە شێوھەکی یەكجاری له سالی (١٢٩١ ز)دا^(١).

كۆمەلگەی كلیسای

له سەدەكانی ناوھەستدا دوو ھیزی گەورە له ئوروپادا بوونیان ھەبوو، ئەم
ھیزانە یەكێکیان له پۆماوھەتبوو؛ كە پاپا بوو، دووھەیان له (فەرەنسای
ئاوسترالسیا)وھەتبوو؛ كە پاشا بوو. بەرپرسیاریانی (ئاوسترالسیا) و (پپینی
ھیرستال) و (چارل مارتیل) دەولەتی فەرەنگیان بنیاتنایەوھە و پێگەشیان بۆ
ئیمپراتۆرییەتیك خۆش كرد. له پاشاندا كە (شارلەمان) جلەوی دەسلەلات دەگریتە
دەست، ئەگەر بگەرێنەوھە بۆ (پۆما)؛ دەبینین پاپا تێكڕای كلیساكانی خۆرئاوای له
دەوری خۆی كۆكردەوھە و خۆی بە سەرۆکی ئەو كۆمەلگە كاسۆلیکیە دانا، پێگای
بۆ جیگرەوھەكانی خۆش كرد، ھەتا بانگەشەیی ئەوھە بکەن ئەوان خاوەن كەسایەتی
تەنھان بەسەر ئەو كۆمەلگایەدا، له ھەمان كاتدا كلیسا ھۆیەك بوو بۆ نەمانی
(ئیمپراتۆرییەتی پۆمانی). ھەرچەندە كلیسا زۆر بەھێواشی و لەسەرخۆ گەشەیی
دەكرد؛ بەلام له ھەمان كاتدا بەدریژایی ھەموو ئەو سەدانە زۆر بەھیز و پشت
ئەستور بوو^(٢). یەكێك لەو ھۆكارانەیی كە پالێشت بوو بۆ كلیسا؛ (تیۆرییەكانی
پەتروس) بوو كە دەیگوت: "قەشە پەتروس وەك میرێکی پەيامبەر وایە كە بەلێن و
مافی دەسلەلاتی بالایی له كلیسادا پێ پەوا بینراوھە. سەبارەت بەو خالەش كە ئەم
تیۆرییەیی لەسەر ھەلچنراوھە له (ئینجیلی مەتتا: بەشی ١٦: برێگەیی ١٨)دا ھاتووھە كە
دەلێت: "تۆ ئەی پەتروس؛ لەسەر ئەم تاشە بەردە كلیسا دروست بكە. پێشتر
ئاماژەمان پێ كردووھە كە مەسیحییەكان لەناو ئیمپراتۆرییەتەكەدا بەرھە
كۆمەلگایەکی بەرفراوان دەچوون؛ ھەر له (بەریتانیا)وھەتا پۆخەكانی (پووباری

(١) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ٣٠٢.

(٢) سعيد عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم أوروبا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت، ص ٣٥.

فوراً). له هه مان کاتدا سيمبولی خاچی وشه و قسه کردنی گرتبووهوه، هه رچی مه سیحیه کانن؛ جا سه به هه زمان و دهوله تیک بوونایه ئه و سه رجه م خیزانیکیان پیک دهینا، که ئه ویش خیزانیکی (مه سیحی) بوو^(۱). له سه دهی پینجه مه وه هه لێژاردنیکی گشتگیر بۆ کلێساکان دهستی پی کردبوو؛ ناوچه کان دابهش کرابوون به سه ر چه ند ئه سقه فیکه وه، که له لایه ن ئه ساقیفه کانه وه به ریه ده بران، ئه م یه کیتی ئه سقه فیانهش کلێسای ناوچه که یان پیک دهینا که له لایه ن میترانه وه سه ره رشتی ده کرا، له سه روو ئه مانه شه وه به تریاک هه بووه که له پایته خته کانی ئه و ده مه ی وهک: (قوسته نینیه، ئه سکه نده ریه، ئه ناکیا، پۆما، قودس، قه یسه ریه، که بادۆکیا، قه رتاجی تونس و هه رقلیه ی ته راکیا) هه بوون. به و چه شنه کلێسا دانی ده نا به ده سه لاتی بالای هه ریه کیک له وانه دا له سه رده مه جیاوازه کاند، له ماوه ی سه ده کانی پینچ و شه شدا له ژیر فه رمان په وایه تی پاشا به ربه ره کاند؛ له ئه ساقیفه کان ئه و ده سه لاتی که به ده ستیان هینابوو له سه رده می ئیمپراتوریه تی پۆمانیدا پاراستبوویان له شه ر و هیرشی ناوخۆ و ده ره وه دا^(۲). خویندکاری کلێساکان (الرهبانیه): هه لبه ت مه به ست له سیستمی په رستگه کانه، بریتی بووه له ژیانیکی خاوینتر بۆ ئه وان وهک له ژیا نی ئاسایی سه رجه می مه سیحیه کان. خویندکارانی کلێساکان له سه ره تادا له ریزی پیاوه ئاینیه کاند بوون، له هه مان کاتیشدا خویندکاران خویان ئه و شته یان نه ده ویست؛ به لکو وهک ته وای خه لکانی ئاسایی وا بوون، خویندنی کلێسا سه ره تا له میسره وه دهستی پی کرد، ئینجا شام. خویندکاره کان ژیا نیکی دژوار و نا په حه تیان به سه ر ده برد له باره ی پۆژووگرتن و به سه ربردنی ژیا نه وه، به لام خویندکارانی کلێسای ئه وروپای خۆرئاوا به و جۆره تالای نا په حه تی ژیا ن و پۆژووگرتنیا ن نه بوو^(۳).

له سه رده می هه لچوون و لیدانی به ربه ره کاند چه ند هه شارگه یه کیان بۆ خه لکی کردبووه وه، له ویدا خه لکه که جیا له جیگه کانی دیکه دا زیاتر هه ستی به پشودان و دنیایی ده کرد، ئه و هه شارگانه به تایبه ت له سه ده ی پینجه مدا له (په رستگه ی قه دیس فیکتۆر) بوو له (میترسیلیا) و هه ره ها (په رستگه ی میلان و توور). له و

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم اوروبا، ص ۲۲.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۰-۴۲.

(۳) سعید عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم اوروبا، ص ۳۲.

په‌رستگایانه‌دا قسه و باس له سه‌ر قه‌زا و قه‌ده‌ر و به‌خششی خودایی ده‌کرا، هه‌روه‌ها سه‌باره‌ت به‌هه‌له و گوناح. جگه له‌وه یاسای په‌رستگه‌کان و دانرا‌بوون که به‌ پښی پتویستییه‌کانی ئه‌و ده‌مه‌ی ئه‌وروپا بگونجین، له‌هه‌مان کاتدا خویندکاره‌کان ده‌یانویست له‌به‌رده‌م کاروباری په‌رستگه‌کاندا به‌رپرسیار بن، ئه‌گه‌ر وشه‌ی پاپا به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی بۆ ئه‌ساقیفه‌کان به‌کار به‌یترايه؛ ئه‌وا له‌وه‌به‌دوا ته‌نها بۆ ئه‌وانه به‌کار ده‌هینرا که له‌سه‌ر ته‌ختی پاپایی داده‌نیشتن و ئه‌ویش ته‌نها له (پۆما) بوو، ئه‌سقه‌فی (پۆما) زه‌وی و مولکیکی یه‌کجار زۆری هه‌بوو؛ ئه‌ویش له یه‌که‌م سه‌رده‌می (ئیمپراتورییه‌تی پۆما) و سه‌رجه‌می (ئیتالیا) دا. به‌وجۆره ئه‌سقه‌فی (پۆما) به‌رپرسیار ده‌بوو له سه‌رپه‌رشتی و به‌یتوه‌بردنی ئه‌و زه‌وی و مولکانه‌دا^(۱).

ناکۆکی نێوان پاپاکان و بی‌زهنه

وه‌ک گوتمان له‌و سه‌رده‌مه‌دا پاپا ببووه فه‌رمانه‌وای ئایینی، کاتیک ده‌سه‌لاتی پاپاکان له‌ زیاد‌بووندا بوو؛ له‌هه‌مان کاتدا ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆره‌کان له‌ کزی و لاوازیدا بوو، ئه‌مه‌ش ده‌بوو دۆخیکی وا بئافرتینیت دژایه‌تی و به‌یه‌ک‌دادان له‌نیوانیاندا په‌یدا بێت. له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی چه‌وته‌مدا کاتیک (پاپا سیرگیوس یه‌که‌م) ئه‌وه‌ی په‌تکرده‌وه دان بڤیت به‌ بریاره‌کانی (کۆمه‌له‌ی ترولۆ)، هه‌ر له‌سالی (٦٩١ ز) وه‌ له (پۆما) دا به‌یه‌ک‌دادان له‌نیوان پاپا و ئیمپراتۆردا هه‌بوو، (جه‌ستنیانی دووه‌م) پیلانیکی بۆ که‌نارخستنی پاپاکان دانا بوو، به‌لام هه‌زه سه‌ربازه‌کان سه‌رنه‌ویکردنیان بۆ ئیمپراتۆره‌کان په‌تکرده‌وه، ئه‌مه‌ش به‌ هۆی راپه‌ڕین و به‌رپابوونی چه‌ند شو‌رشیک بوو له (پۆما) دا. له‌م کاته‌شدا (پاشا لیوتپرانندی لۆمباردی) (٧١٢-٧٤٤ ز) هیرشی کرده سه‌ر ناوچه‌کانی (ئیمپراتۆریه‌تی بی‌زهنه‌تی) له (باکووری ئیتالیا)، ئه‌و مه‌ترسییه له سه‌رده‌می (پاپا گریگۆری) دا سه‌رله‌نوێ ده‌ستی پڤ کرده‌وه، مه‌به‌ست لێره‌دا (پاپا گریگۆری سییه‌م) (٧٣١-٧٤١ ز) هه‌ که‌ هیرشی برده سه‌ر (لۆمباردییه‌کان)، به‌مه‌ش هه‌ره‌شه‌ی لێ کردن؛ که‌چی نیازی هیرش‌بردنه‌سه‌ریان نه‌بێت؛ به‌تاییه‌تی فه‌ره‌نگه‌کان^(۲).

(۱) فشر: تاریخ اوربا في العصور الوسطی، ج ١/ ص ٣٥.

(۲) حسنین محمد ربیع: تاریخ الدولة البيزنطية، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٠، ص ١٠٠-١٠٥.

داوای (چارل مارتیل)؛ کورپهکهی (پېښی سیټهم) (۷۱۴-۷۶۸ ز) که به (پېښی کورته بالا) ناسرابو له ماوهی ده سالدا کارهکانی له بهیزکردنی دهسلاتیدا چهقی بهستبوو، له سالی (۷۵۱ ز) دا نامهیهکی بۆ (پاپا زهکهریا) ناردبوو، تیایدا داوای کردبوو (پاشای میروښنجیهکان) بهلاوه بنیت و خوی بکریته پاشای فرهنگ. بۆ وهرگرتنی بریاریک له و بارهیهوه؛ کۆبوونه وهیهک کرا له گهل پیاوایی ناودار له نوښه مبهری سالی (۷۵۱ ز) دا و له گهل کۆمه لیکي دیکه شدا له مانگی یهکی سالی (۷۵۲ ز) دا. له کۆمهلهی دووهمیاندا چند پیاویکی ئایینی و له سهروو ههمویانهوه (قهشه بونیفاسی) ئاماده بوو، ههر دوو کۆبوونه وهکه له (شاری سواسون) نهجامدران، له ویدا بریاردر (پېښی سیټهم) بېته (پاشای فرهنگ)، بهوجوره فرهمانپه وایه تی بنه ماللهی میروښنجیهکان (۴۲۸-۷۵۱ ز) کوتایی هات و فرهمانپه وایی بنه ماللهی کارولینجهکان (۷۵۱-۹۸۷ ز) دهستی پی کرد، ئیدی له و دهمهوه په یوهندی نیوان پاپاکان و (پېښی سیټهم) بهیز بووهوه^(۱).

ئایینی ئیسلام

ئیسلام که کوتا ئایینی ئاسمانیه بۆ مرقایه تی؛ سهراوهی تیرامانی موسلمانانه بۆ ژیان، میژووی ئیسلامیش تیشکی رووناکی له و ئایینهوه وهرگرتبوو و ئیسلام بنه پرتیک بووه بۆ په پرهوی ژیان، له پرووی زمانه وانییهوه ئیسلام واتای ملکهچی و خۆبه دهسته وه دانه، بهلام له پرووی ئایینییهوه کوتا ئایینی ئاسمانیه که خودا پنی پازیه بۆ ههموو مرقایه تی و (موحه مدهی کوپی عهبدولا) (د. خ) وهک کوتا په یامبه ر ناردوویه تی بۆ رینموونی مرقایه تی و پهری.

بنه پرهتهکانی ئایینی ئیسلام خویان له م خالانهی لای خوارهوه دهبیننهوه:

۱. خودا ته نهایی و هیچ هاوبه شیکي نییه و چاک و خراپ به دهست خویه تی.
۲. قورئان په یامی بنگومان و دهستکاری نهکراو و پاریزراوی خودایه.
۳. موحه مده (د. خ) په یامبه ری خودایه و کوتایی زنجیره ی په یامبه رانه، فرهمایشتهکانی له خوداوهیه {ان هو إلا وحی یوحی}^(۲) و له خویهوه هیچ قسهیهک ناکات.

(۱) عبدالامیر محمدامین: تاریخ اوروپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۰۲.

(۲) القرآن الکریم: سورة النجم، آیه ۴.

۴. ئىسلام كۆتا ئايىنه و له په‌يره‌وى ژياندا له لای ده‌سه‌لاتى ئىسلامى و كۆمه‌لگه‌ى مۇسلمانان په‌سه‌نده، له بريارى بىروباوه‌رى و تيرامان بۆ پۆژى دوايى؛ خودا به ناردنى ئىسلام هېچ ئايىنىكى پيشووى ناوټ و په‌سه‌ندى نيبه {ومن يبتغ غير الاسلام دينا فلن يقبل منه...} (۱).

۵. ئىسلام ته‌واوكه‌رى ئايىنه ئاسمانيه‌كانى پيش خويه‌تى و په‌يامبه‌ر (د. خ) و پيتاسه‌ى خوى كردووه، كه هه‌موو په‌يامبه‌ران وه‌ك خشتى خانوويه‌ك وان، خانووه‌كه يه‌ك خشتى له سووچي‌كه‌وه مابوو ئه‌ويش (موحه‌مه‌دى كورپى عه‌بدولا) به (د. خ).

۶. بپروا بوون به (خودا و فريشته‌كان و په‌يامبه‌ران و په‌رتووكى خودا و پۆژى دوايى و خي‌ر و شه‌رى قه‌ده‌ر) پايه‌كانى باوه‌رن و به‌بى ئه‌وانه تاك له بازنه‌ى باوه‌ردا نابيت، به‌لام ئىسلام خوى به ته‌واوكه‌ر و خاوه‌نى ئايىنه ئاسمانيه‌كانى پيشوو ده‌زانيت.

۷. قورئان و سوننه‌ت تاكه سه‌رچاوه‌ى ئايىن و لادان لتيان گومراييه، په‌يامبه‌رى خودا (د. خ) (موحه‌مه‌دى كورپى عه‌بدولا قوره‌يشى هاشمى) يه، كه له كۆمه‌لگه‌ى عه‌ره‌بى حىجازدا ده‌ركه‌وت، ئه‌م په‌يامبه‌ره (د. خ) له سالى (۵۷۱ ز) له‌دايك بوو، پيش له‌دايكبوونى؛ باوكى كۆچى دوايى كرد. سه‌ره‌تاكانى ژيانى به سه‌ختيه‌كانى مه‌رگى باوك و دايك و باپير و بى برا و خوشكى برده سه‌ر، دواتر به‌شدارى كرد له جه‌نگ و كارى بازرگانى و ري‌كخستنى كي‌شه‌كان، له (مه‌كه‌كه) له سه‌ر بنه‌ره‌تى چه‌سپاندنى بىروباوه‌ر كارى ده‌كرد و له (مه‌دينه) ده‌وله‌تى دامه‌زراند و دواتر فراوانخوازى ده‌سه‌لاتى ئىسلامى هاته‌كايه‌وه، به ته‌واوكردنى په‌يامى خودايى له سالى (۱۱ ك) كۆچى دوايى كرد.

دواتر (جي‌نشينه راشيديه‌كان) هاتن و (سه‌رده‌مى راشيدى) له چه‌ند بواري‌كه‌وه هه‌نگاوى نا:

أ. له سيستمى ده‌سه‌لاتدا كاركردن به قورئان و سوننه‌ت و گرته‌به‌رى راويژ و ري‌كخستنى كارگيرى.

---

(۱) القرآن الكريم: سورة آل عمران، آية ۸۵

ب.له ئاستى دەرەودا فتوحاتى ئىسلامى و پىشپەرەوى و بانگەواز كرا بۆ چوونە ناو ئەم ئايىنە نوێيه.

له (سەردەمى ئومەوى) بارەكە گۆرا و راوێژ بۆ پۆستى يەكەم (خىلافەت) نەما و بوو بە میراتى، بەلام فتوحات و بانگەواز لەسەر ئاستى دەرەكى تەواو پىشكەوت، كۆمەلگە لە سى چىن پىكەاتبوو؛ چىنى دەسەلاتدار و زانایان و خەلكى گشتى، پەيوەندى نىوانیان بەهێز بوو، زانایان هاوسەنگى نىوانیان پادەگرتن، بارى ئابووریش بەرە بەرە گەشەى دەکرد.

دواتر (سەردەمى عەباسى) هات كە بە هەمان شێوەى (ئومەوى) بوو، بەلام بە سى تايبەتمەندى زیاترەوه:

۱. بەشداری بەرفراوانى نەتەوهكانى دىكەى جگە لە عەرەب، وەك فارس و تورك و كورد لە دەسەلاتدا.

۲. بزافى بەهێزى ژيارى؛ هەم لە مەيدانى بىناسازى و هونەرى و نەخشاندنا هەم لە مەيدانى نووسىن و زانستدا بە جۆرىك بوو بە نمونەى بالای سەردەمى خۆى.

۳. بوونى فرە دەسەلاتى لە سایەى دەسەلاتىكى بەرپىز سەركراوى وەك خىلافەتدا، دەبين چەندىن دەولەت و مىرنشین و پەيوەست بە خىلافەت دەرکەوتن.

سەبارەت بە بەرپەككەوتنى موسلمان و مەسیحییەت دەگەرپتەوه بۆ سەرەتاكانى (دەولەتى ئىسلامى) لە (مەدینە) لە سەردەمى پەيامبەردا (د. خ)، ئەویش كاتىك كە پۆمەكان عەرەبە بەكرىگىراوەكانى لای خۆيان لەگەڵ سوپاپەكى خۆياندا پىكدەخست بۆ لێدانى موسلمانان و هێرش بردنە سەریان. بۆیە پەيامبەر (د. خ) وەلامى دانەوه و (جەنگى موئتە) پوویدا و دواتریش (جەنگى تەبووك) بە دوایدا هات كە تیندا لەگەڵ چەند لایەنىكى مەسیحیدا ئاگرەستى كرد، كاتىك ئامادەییان بۆ پىكەوتن دەرپى؛ دواتر لە سەردەمى (خەلیفە راشیدیەكان)دا ئەمە بەردەوام بوو، لە سەردەمى (ئومەوى)دا موسلمانان تەواو پىشپەرەویان كرد. مەسیحییەت جیا لە شكستى مەيدانى و سەربازیدا؛ شكستى خۆى لە مەيدانى هزرى و بیروبەروویشدا بینى، (سەردەمى عەباسى) بەرفراوانترین ماوهى ئەو جەنگەى بەخۆوەدى و جەنگە خاچیەكان پوویندا.

دابه‌شېبونی مه‌زه‌بی ناو موسلمانان و ده‌رکه‌وتنی په‌وته جیا جیاکانی وه‌ک
 (شیعه و خه‌واریج و موعته‌زیله) گرفت بوون بۆ موسلمانان، هر چه‌نده موسلمانان
 له چه‌ند خالکی گشتیدا یه‌کیان ده‌گرته‌وه به جیاوازی ئه‌و هه‌موو په‌وتانه‌شه‌وه:
 (یه‌ک خودا، یه‌ک په‌یامبه‌ر، یه‌ک په‌رتوک، یه‌ک پرووگه). به‌لام ناکۆکی پامیاری
 زیاده‌مندی ده‌کردن، بۆ نمونه پیلانی توندی (شیعه) دژ به موسلمانان -سونه-
 یاریده‌ده‌ری خاچییه‌کان بوو، یان په‌وتی کاریگه‌ربوونی (موعته‌زیله) به بیرى
 دیرینی (یۆنانی)؛ تیکپرژاوی مه‌یدانی هزری ناو موسلمانانی لیکه‌وته‌وه، به‌لام وێپرای
 ئه‌مانه به‌گشتی په‌وتی ئیسلامی توانی به‌سه‌ر باره‌که‌دا زال بییت و له مملانیی
 مه‌سیحیه‌تدا چۆک دانه‌دات^(۱).

---

(۱) بۆ زیاتر زانیاری ب‌روانه: حسین ابراهیم حسن: تاریخ الاسلام (السیاسی- الدینی- الثقافی- الاجتماعی)،
 دار الجیل، بیروت، ۲۰۰۱ م، (۴ اجزاء).

بەشى پىتجەم

- ئىمپىراتۇرىيەنى رۇمانى و بەربەرەكان لە كۇتايى سەدەى چوارەمدا
- سىستەمى فەرمانرەوايى
- سەرانە لەناو ئىمپىراتۇرىيەتدا
- كلىتساي مەسىحييەكان
- بەربەرەكان و دابونەرىتيان
- سەردەمى ھىرشى بەربەرەكان و بالادەستىيان بە سەر خۇرئاوادا
- تىكچوونى پىگھاتەى تەختى ئىمپىراتۇرىيەت لە خۇرئاوادا (۳۶۴-۴۷۶ ز)

ئىمپېراتورىيەنى رۆمانى و بەربەرەكان لە كۆتايى سەدەى چوارەمدا

(قوستەنتىن)ى ئىمپېراتورى رۆمانى پاش گۆرىنى شىوھى دەسلەتلى كارگىرى
فەرمانرەوايەتتەكەى؛ تۈنى چەند سەرکەوتتىكى گەرە لە نىوھى يەكەمى سەدەى
چوارەمدا بەدەست بەيتىت و ئارامى و ئاسايش لە ولاتدا بەرقەرار بىكات، ئەگەر
پىشتىر چارەنووسى ئىمپېراتور بە مەملەتتى نىوان سوپا و پاسەوانانى كۆشكى
ئىمپېراتورەو گرىندراو بوو، ئەوا لە سەردەمى (قوستەنتىن)دا خۆى ھەموو شتىك
بوو.

سىستەمى فەرمانرەوايى

ئەوھى پەيوەندى بە سىستەمى دەسلەتدارىتى ھەبوو لە (قوستەنتىن)ى
پايتەختى ئىمپېراتورىيەت؛ دەبىننىن ژمارەيەكى زور لە كاربەدەستانى شارستانى و
سەربازى كاروبارەكانىان بەپىوھە بردوو، بەلام بە پلەى يەكەم و زياتر
مەدەنىيەكان لە بەپىوھەرايەتدا لەپىشتىرن وەك لە سەربازىيەكان، ھەر بۆيە
دەتوانىن ئەو سىستەمە دەسلەتدارىتتە بەم جۆرە دابەش بکەين^(۱):

۱. لە سەرووى ھەموو دەستەى بەپىوھەرايەتى دەزگای دەولەتەو
بەرپرسىارى ئەو (ژوورى پىرۆزە) دەبىننىن، كە بە (ژوورى ئىمپېراتور) دەناسرىت،
ئەم بەرپرسىارىتتە لەم سەردەمدا بە (سەرۆكى ديوانى پاشايەتتى) دەناسرىت،
ئەو بەرپرسىارە جگە لەوھى بەردەوام لەگەل ئىمپېراتور بوو؛ ھەندىك كاروبارى
دىكەشى گرتۆتە دەست، بۆ نمونە: سەرپەرشتى نزيكەى دە ھەزار ئەفسەر و
پۆلىسى پاسەوانانى كۆشكى ئىمپېراتورى كردوو، ئەمە جگە لە سەرپەرشتى كردنى
(كۆگاكانى چەك و تەقەمەنى)، ئەم ئەركە لە چوار بەش پىك ھاتوو و خۆى
بەرپرسىار بوو لە بەپىوھەبردنى ئەو بەشانە، كە ژمارەى كاربەدەستەكانىان لە
(۱۵۰) نووسەر پىك ھاتبوون^(۲).

(۱) ستيفن رانسمان: الحضارة البيزنطية، ت: عبدالعزيز توفيق جاويد، مكتبة المصرية، القاهرة، ۱۹۶۱ م، ص ۷۷-۷۹.

(۲) ادوارد جييون: اضمحلال الامبراطورية الرومانية وسقوطها، دار الكتاب العربي، القاهرة، ۱۹۶۹ م، ج ۱/، ص ۵۰۹.

۲. وهزیری دهولت به ناوی ئیمپراتوره دواوه و هه موو پتوره سمه کانی ئیمپراتور و بریاره کانی تومار کردووه.

۳. سه ره رشتیار؛ کاری سه ره رشتی کردنی شوینه پیروژه کان بووه، ته واوی به پتو به رانی ناوخویی و کار به دهستانی دارایی ئیمپراتورییه ته له م پووه وه په یوه ندی راسته وخویان به سه ره رشتیاره وه هه بووه، له هه مان کاتدا ئه م سه ره رشتی کاره دادوهرییه کانیشی کردووه، که په یوه ندی به کاروبار و گرو گرفته کانی داراییه وه هه بووه.

۴. سه ره رشتیکی تاییه ته بۆ ئاگاداربوون له مولک و زهویوزاره تاییه تییه کانی ئیمپراتور هه بووه^(۱).

۵. سه رکردهی هیزی سواره (فرسان)؛ که تاییه ته بووه به ئیمپراتور له گهل سه رکردهی هیزی پیاده (مشاة)، ئه و دوو سه رکردهیه نزیکه ی ۳۵۰۰ سه ربازیان له ژیر دهستدا بووه، که به سه ره حهوت به شدا دابهش کراون زۆرینهی ئه و سه ربازانهش له ئه رمه نه کان پتک هاتبوون. جگه له مانه؛ چه ند دهسته و به رپر سیارییه تییه کی دیکه ی وه کوو: (دهرگه وان، نوکهر، سیخو پ و خزمه تکار) هه مه جو ر بوونی هه بووه، له لایه کی دیکه وه ئه و دابهش کردنه ی که له سه رده می (دیوکلدیانتوس) دا هه بوو؛ (ئیمپراتورییه ته پۆمانی) به سه ره چوار هه ریمدا دابهش کردبوو، هه تا ئه م سه رده مهش وه کوو خوی مابوو وه به بی ئه وه ی په کیتی ته واوی خاکی (پۆمانی) خستییته مه ترسییه وه، به لام ئیمپراتور فه رمانه وه ایانی ئه م هه ریمانه ی له ده سه لاتی سوپایی خستبوو، کاروباریان ببوو به جیگه یان دنی فه رمانه کانی ئیمپراتور و کو کردنه وه ی باج^(۲).

سه رانه له ناو ئیمپراتورییه تدا

هه ر شاریکی (ئیمپراتورییه ته پۆمانی) ئه نجوومه نیکی پیرانی خوی هه بوو که پتک هاتبوون له خاوه ن زهویوزاره کان، هه ریه که یان لایه نی که م پازده فه دان؛ هه ر فه دانیکی ش (۴۲۰، ۸۳ م)، (۱۵۰) دۆنمی هه بووه و دۆنمیک (۲۵۰ م)، ئه م

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۵۹.

(۲) محمود سعید عمران: معالم تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۵۵-۵۷.

ئەنجوومەنە کاروباری شارەکانیشی بەرپۆه دەبرد که لە ھەر شارێکدا دادوەرێک و سەرانی کۆکەرەوێک و ئەفسەرێکی پۆلیسی ھەبوو. ئەو جۆرە دەسەڵاتدارییە لە شارەکاندا ببوو ھۆی کەم کردنەوی ئازادی دانیشتوان، دەسەڵاتی ناوەندی لە بیری پەروێژ کردن بە خاوەن زەویوزارەکان؛ دەیتوانی دەست بەسەر ھەموو زەویوزار و کۆکردنەوی سەرانیکاندا بگریت، ئەمەش ناپەرھەتییەکی زۆری بۆ کاربەدەستانی شارەوانی دژ بەو ئەنجوومەنە (ئەنجوومەنی پیران) دروست کردبوو. سەرانی لەچاو دەستگەوتی سالانەیی خەڵکەکاندا زۆر بوو، کاتی خۆی (قوستەنتینی یەکەم) لە سالی (٣١٢ ز)دا ئەو جۆرە سەرانییە دانابوو، واتە (سەرانی زەویوزار) جگە لەو سەرانییە؛ کۆمەڵیک سەرانیی دیکەش وەرەگیرا، وەک: (سەرانیی بازرگانی، پیشەسازی، شتومەک بردن، شتومەک ھێنان و گومرگ)، تەنانەت لە دەریاوانەکان و خواردەمەنیش سەرانی وەرەگیرا، ئەمانە ببوونە ھۆی پەیداوونی گرانی و کاریگەری خراپی کردبوو سەر ژیانی کۆمەڵایەتی و ھزری و پیشکەوتنی کۆمەڵگە^(١).

کلیسای مەسیحییەکان

لە کۆتایی سەدەی چوارەمدا سەرەرای ھەڵدانێ بێ ئەنجامی (جولیانی ئیمپراتۆر)؛ ئایینی بێپەرستی بەرەو نەمان دەچوو، ئایینی مەسیحی وەرە وەرە جێی سروشتی خۆی لە کۆمەڵگەیی پۆمانیدا کردەو، (قوستەنتینی ئیمپراتۆر) پۆلیکی گەورەیی ھەبوو لە سەرخستنی ئایینی مەسیحیدا، بە چوونی (قوستەنتین) بۆ سەر تەخت؛ مەسیحییەتیش بوژانەوی بە خۆیەو دی، (قوستەنتین) ھەموو سەرانییەکی شارەوانی لە کلیساکان دوور خستبوو و ھەموو مۆلکیکی زۆری ئیمپراتۆرییەتەکی پێ بەخشبوو و پاسپاردن و پەروێژکردنیشیان ھەبوو، بەمەش کلیساکان دەوڵەمەند و بەھێز بوون. لەو دەمدا؛ کە وێژە بێپەرستی بەرەو نەمان دەچوو، وێژە مەسیحی بەرەو گەشەکردن ھەنگاوی دەنا، کلیسا لەو کاتەدا؛ کە ھەموو شتیک لە دەورووبەیدا بەرەو تیکشکان و دارمان دەچوو، جگە لەوێ توانی خۆی رزگار بکات؛ بەرنامەییەکی دانا کە لە دوایوژدا ھەموو مۆلایەتی لەژێر ئالاکەیدا کۆ

(١) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ٦٠.

بېتته و له هه موو شوینیکدا تهنانهت له ناو بهر بهر کانیښدا بلاو بوونه و و هک موژده در بانگی مه سیحیه تیان به گوئی خه لکدا دده^(۱).

بهر بهر کان و دابونه ریتیان

(پوما) له گهل نه وهی خوئی وهک زلهیزیکي گیتی پیشان دده؛ به لام نه و راستیه شیان دهرانی که نه و توانایه یان نییه له هر ناوچه یه کدا که بیان ویت و له بهر ژوه وندیاندا بیت سنوره کانیان فراوان بکن، به تاییهت نه و ناوچانه ی که له باکووره و نه و باشوور و له خوړه لاتوه نه و خوړناوا هوزه نیشته جیکانی نه و ناوچانه ی لی دهریان. له سنوره کانی باکوور سی گه لی گه وره ی لی دهریا؛ (چهرمه نه کان، سلاف و گه له کانی ئاسیا)، له خوړه لاتوه (ساسانییه کان) بوون که زور جار له گهل (پوما) دا له پیناوی دهبه سهر داگرتنی چهند شاریکی سنووریدا به شه پ دهاتن، له باشووریشوه (موسلماننه کان) ی لی بوو، که هه تا نه و دهمه هیتشتا نه بوونه جی مه ترسی بویان، جگه له وان له بیابانه کانی باکووری نه فریقدا هوزه بهر بهر کانی لی دهریان که بهر دهوام مه ترسیان نه و سوپای (پوما) په یدا ده کرد، نه و هیزه دهره کییانه له گهل نه وهی هؤکاری لاوازیوونی (ئیمپراتوریه تی پوما) بوون، به لام بیریان له داگیرکردنی (پوما) نه ده کرده وه^(۲).

نه وهی په یوه ندی به چهرمه نه کانه وه هیه؛ نه و هه له سهرده می (قالینزی) ئیمپراتوره وه پاش تیکشکان و کوشتنی له شهر ی (ئدرنا) له سالی (۳۷۸ ز) دا مه ترسیان نه و (پوما) په یدا کردبوو، به لام پاش کؤچی دواپی جینشینه که ی (ئیودیوسیوسی یه که م) له سالی (۳۹۵ ز) دا نه و مه ترسییه له سهر سنووره کانی باکووری ئیمپراتوریه ته که زیاتر و ئاشکراتر بوو، که (گهلانی سلافی) پشتیان گرتبوون، نه و سلافانه ش له لایه نه و هوزه ئاسیاییه کانی دهوروبه ری (پووباری مین) هاتبوون، هوزه کانی (مارکونی، هیرؤل و گوت) به ره و (پووباری دانووب) رویشتبوون، له خوړناواشه وه به دریا یی باشووری (پووباری رایین)؛ (هوزه کانی فره نه ج) تیدا جیگیر بوون، له باکووریشوه (هوزه کانی فریزبان) بوو له

(۱) دوارد جیبون: سهراچاوهی پینشو، ج ۱/ ص ۵۸۸.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ص ۶۲.

که ناره کانی (گومی فلیقو) له خوره لاتیشه وه (هوزه کانی قه ندال و لومبارديه کان) ی نیوان (پووباری ئالپ و ئودەر) هه بوون، جگه له هه موو ئه وانه گه له کانی (ئەنگلۆساکسون و دانیمارکی و سویدی)؛ واتا (ئیسکه ندنافیا) بوون، که ئه مانه تهنه له سه دهی ئویه می زاینیدا ببوونه مه ترسی بۆیان^(۱).

(فه رمانه وایه تی جه رمان) له (کۆمه لهی مالی) پینک هاتبوو، که هه موو که سینک به شداری تیدا ده کرد، وه ک خۆیان ده یانگوت که ئه م کۆمه له زور پیرۆز بووه لایان، چونکه خودا بۆ خۆی دایمه زران دووه، ئه م کۆمه لگایانه ش بۆ خۆی کاروباره کانی ده سه لاتی دادوهری به پتوه ده برد، له کاتیکدا که خه لکانی ئازادیخواز کۆ ده بوونه وه و پینکه وه ده نگیان ده دا، ئه و خه لکانه ش بیروباوه ریکی پتهوی وا کۆی کردبوونه وه؛ که هینده یان باوه ر به خۆیان بوو له هیچ شتیک نه ده ترسان، ته نانه ت جه رمانه کان بایه خیکی ئه و تۆیان به کشتوکال کردن نه ده دا، هیچ که سینک زه ویوزاریکی تایبه ت به خۆی نه بوو، ده سه لاتدارانی فه رمانه وایه تی بۆ هه ر گوند و خیزانیک پارچه یه ک له زه وی ده دانی و ئه م چه شنه سیستمه ش یه کسانیه کی له دابه ش کردنی سامانی ولاته که دا بۆ دانیشتووانی دابین کردبوو^(۲).

سه باره ت به ژیا نی خه لکیش پینکه نه ده درا پیاویک چه ند ژنیک به ییتیت؛ تهنه به پیاوانی ناودار نه ییت، به گشتی بایه خیکی زۆریان به مه ی خوار دهنه وه ده دا؛ به تایبه ت له بۆنه و جه ژنه کاند. له گه ل ئه وه شدا گه لیک جار جه ژنه کان به خوینرشتن و کوشتنی یه ک له میوانه کان کوتایی ده هات! واته هه ندیک لایه نی ژیا نی جه رمانه کان جۆریک له به ره به رییه تی تیدا بوو، که چی دوو گه لی به ره به ری دیکه ش زیاتر پشتیوانیان له جه رمانه کان ده کرد و هانیان ده دان بۆ ئه وه ی به زه برتر بن، ئه وانیش (سلاف و هۆن) بوون، سلافه کان له ناوچه کانی (پووباری دانووب) و (ده ریای په ش) و (پووباری قۆلگا) به درێژایی (ده ریای به لتیک) بلآو ببوونه وه و به سه ر سێ که رتدا دابه ش ببوون که ئه مانه ن:

۱. سلافه کانی باشوور: که خه لکی (بۆسنه و سرب و کروات بوون).

(۱) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوروبیة، ص ۴۴.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۶۳.

۲. سلاڤه كانى خۇرئاوا: نىشتەجىي (پووبارى دانووب) و (دەرياي ئەدرياتيک) بوون، كە ئەمانەش پۇلۇنى و چىك و مورافىيەكان بوون.

۳. سلاڤه كانى باكوور: لەنتىوان (پووبارى ئالپ و فستۇلا و بەلتىك) و (چىيايەكانى كروات) دا دەڭيان و بە نىشتەجىي بووكان ناسرا بوون، فىنلەندىيەكانىش لەگەل ئەواندا بوونەتە يەك و نەتەوئەيكىيان لى دروست بوو؛ كە بە (پووسىيائى سەرەتايى) دەناسران^(۱).

هۇنەكان؛ كە دەچنەوئە سەر (پەگەزى ئۇراسى تەتەرى) و بەناوبانگىترىن كەسايەتياڭ (ئاتىلا) بوو، سەرچاوەيەكى مەترسىدار بۇ ھەموو گەلەكانى خۇرئاوا؛ لەوانەش جەرمانى و پۇمانىيەكان. ئەمانە شىئەي پووخسارىيان بەم جۆرە بوو: (چاوتەنگ و بچووك، لووت پان و گوئ گەورە، پىست گەنمى و خال خالى)، پەنگە ئەم شىئە پووخسارە شتىكى سەير بوويىت بۇ خەلكى ئەورووپا، مېژوونووسى بەناوبانگى بىزەنتى (ئەمىيانووس ماركسىلينيوس) ناوى نابوون (دېندەي دووپى)، جگە لەم پەگەز تەترانەي كە گەيشتبوونە ئەورووپا، ھەندىك لە گەلەكانى دىكەش پەپىبوونە ئەوئ، وەك (بولگار و خەزەرىيەكان) لەسەدەي ھەوتەمدا و (مەجەپىيەكان) لە سەدەي نۇيەمدا و (مەغۇلەكان) لە سەدەي سىيازەدەھەمدا و (توركەكان) لە سەدەي چواردەھەمدا، بىگومان ھىرش و پەلاماردانى توركەكان دوا داگىركردنى ئەورووپا بوو^(۲).

سەردەمى ھىرشى بەربەرەكان و بالادەستىيان بە سەر خۇرئاوا

(ئىمپېراتۇرىيەتى پۇمانى) بە ھەردو بەشەكەيەو (خۇرھەلات و خۇرئاوا) دووچارى دەردەسەرىيەكى زۆر ببو بە ھۇكارى (ھۆزە جەرمانى و ئاسىيايەكان). ئەنجامى خەباتى (ھۆزە جەرمانىيەكان)؛ داپراندنى بەشى خۇرئاواي لى كەوتەو و تىيدا بوون بە فەرمانپەرە و چەند دەولەتتىكىيان پىكەوئەنا، تەنانت ھەندىكىيان بوون بە بنچىنەي دەولەتە نۇيەكانى ئەورووپا! (جەرمانىيەكان) گەلىكى سەرەتايى بوون؛ لە ژيانى ھۆزايەتىدا دەڭيان، لەنتىوان ھەردو (پووبارى رايىن) لە خۇرئاوا و (دنىبر) لە خۇرھەلات و لەنتىوان ھەردو دەرياي (باكوور و بلگىن) دا و لە (باكوور)

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۶۶.

(۲) محمود سعيد عمران: معالم تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۶۴-۵۹.

و (دانووب) و شاخه‌کانی (الکوییات و ئالب) دا له باشوور ئاکنجی بیوون، واته شویئی نیشته‌جیبوونیان له دهره‌وه‌ی سنووری ئیمپراتورییه‌تا بوو. په‌یوه‌ندییه ناشته‌وایی و شه‌پانگیزییه‌کانی نیوان (جه‌رمانی و پۆمانییه‌کان) هه‌تا راده‌یه‌ک دیرین بوو، ههر له سالی (۱۰۱ پ. ز) هۆزه‌کانی (کمبری و تیوتن) هه‌ولیی ده‌ستبه‌سه‌رداگرنتی دۆلی (ئه‌لپوو)یان داوه له (ئیئالییا)، هه‌روه‌ها (هلفیتییه‌کان) هه‌ولیی داپراندنی (ده‌شتی بورگندی)یان داوه، به‌لام هیچ کامیک له‌وه‌ولانه سه‌رکه‌وتنیان به‌ده‌ست نه‌هیتا؛ به‌هۆی به‌رگری پۆمانییه‌کانه‌وه. ههر بۆیه به‌شیک له‌م هۆزانه‌ناچار بوون له‌گه‌راندا بن به‌ره‌و خۆره‌لات له (ناوچه‌ی سلافییه‌کان)دا و له‌پیده‌شته‌کانی (باشووری پووسیا) هۆزه‌کانی (گووته خۆره‌لاتییه‌کان) له باکووری خۆره‌لاتی ناوچه‌ی (ده‌ریای ره‌ش) نیشته‌جی بوون؛ نزیک به‌هۆزه‌کانی (گووته خۆرئاواییه‌کان). له‌نزیک ئه‌مانیشه‌وه (هۆزه‌کانی فه‌ندال) له‌ناوچه‌کانی (دانووبی ناوه‌راست)دا نیشته‌جی بوون "که ئیستا له‌نیوان قیه‌نا و بۆدابستدایه"^(۱).

جموجووله‌کانی ئه‌م سێ کۆمه‌له‌هۆزه‌له‌وه‌هۆکارانه‌بوون که‌وای له‌هۆزه جه‌رمانییه‌کانی دیکه‌کرد یه‌کیتییه‌ک پیک به‌هینن بۆ به‌رگری کردن له‌ناوچه‌کانیان، ئه‌و یه‌کیتی هۆزایه‌تییه‌که‌دروست بوو؛ به‌ (ئه‌لمانی) ناسرا، که‌به‌واتای یه‌کیتی هه‌موو پیاوه‌کان، له‌ناوچه‌کانی باشووری خۆره‌لاتی (پووباری راپین)دا؛ (یه‌کیتی بورگندی) له‌نزیک (پووباری المین)دا و یه‌کیتی (فه‌ره‌نگه‌که‌نارییه‌کان) له‌خوارووی (پووباری راپین)، (فه‌ره‌نگه‌سالییه‌کان) یه‌کیتییه‌کیان پیک هیتا له‌زه‌وییه‌نزمه‌کانی نزیک (پووباری سالا)، فه‌ره‌نگه‌کان به‌و دوو ناوه‌ناوبراون به‌هۆی شویته‌جوگرافییه‌که‌یان، چونکه‌(جولیان) رینگه‌ی پیدان ئه‌م ناوچه‌انه‌داگیر بکه‌ن، هه‌روه‌ها چه‌ند یه‌کیتییه‌کی دیکه‌دروست بوون له‌لایه‌ن (ئینگلیز و سه‌کسون و گووت)ه‌کانه‌وه^(۲).

ئه‌وانه‌ی له‌ناوچه‌کانی نیوان هه‌ردوو (پووباری راپین و ئه‌لبا)دا نیشته‌جی بیوون؛ له‌سه‌ر که‌ناره‌کانی (ده‌ریای باکوور) و له‌خۆره‌لاتی ئه‌وانیشدا یه‌کیتی هۆزه‌کانی (لۆمباردیا) نیشته‌جی بیوون، واه‌م‌زنده‌ده‌کرا بلآو بوونه‌وه‌ی (هۆزه

(۱) فشر: تاریخ العصور الوسطی، ص ۱۹-۲۰.

(۲) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۵۶.

جەرمانىيەكان) لە ناوچە سلاڤىيەكاندا ئىمپېراتورىيەت لە گوشارى جەرمانىيەكان بپارىزىت، بەلام كۆچىكى دىكەى پىچەوانەى ھۆزەكانى (گووت و ڤەندال)ەكان پرويدا بەرەو ناوچەكانى خۆرئاوا و (ئىمپېراتورىيەتى پۇمانى)، ئەم كۆچە پىچەوانەى؛ بوو بە ھۆى ناارامى شوينەكانى ئەو ھۆزانەى كە پىشتىر باسما لىوھ كىردوون و بەرەو ناوچەكانى ئىمپېراتورىيەت ھەلکشان، ھۆى سەرەكى ئەم كۆچە پىچەوانەى؛ ئەو شەپۆلە كۆچە بوو كە لە ئاسياوھ بەرەو ناوچەكانى خۆرھەلاتى ئەوروپا دەستى پى كىردبوو، لە سەدەى چوارەمى زايىنىيەوھ لە پىگای ئەو تەنگەبەرەوھ كە لەنىوان (شاخەكانى ئوپال و دەريای خەزەر)دايە، گرنگىرین ئەو كۆمەلە ھۆزانە (ھۆزەكانى ھۆن) بوون^(۱).

لە سەدەى سىيەمى زايىنىدا ناوچەى (ھۆنەكان) لەنىوان (دەريای بەلكاش و ئوپال)دا بوون، لە ئەنجامى ماندووبوونيان لەو بەرگرىيەى كە لە بەرامبەر (چىنىيەكان)دا دەيانكرد؛ لە سالى (۳۵۵ز)ەوھ پرويان لە پىدەشتەكانى پرووسيا كىرد و شكستيان بە بەرگرى (ھۆزە ئالانىيەكان) ھىنا، (ئالانىيەكان) ئەو كۆمەلە ھۆزە بوون كە لە خۆرھەلاتى (گووتە خۆرھەلاتىيەكان)ەوھ نىشتەجى بىوون. پاشان (ھۆنەكان) لە سالى (۳۷۲ز) توانيان (پرووبارى ڤولگا) بىپن و ھىرش بکەنە سەر (گووتە خۆرئاوايىەكان) لە ناوچەكانى (يوكرين)دا، پاشا (ئورنىخ) كە پاشاى ھۆنەكان بوو؛ لە ئەنجامى دۆپانى شەپەكەدا خۆى كوشت، پاشماوھى گووتەكان ھەتا سالى (۴۵۵ز) لەژىر پكىفى ھۆنەكاندا مانەوھ، لەو سەرەبەندەدا ھۆزەكانى (گووتى خۆرئاوا) لە سالى (۳۷۶ز) داوايان لە ئىمپېراتور (ڤالېنز) كىرد كە پىگايان پى بىدات (پرووبارى دانووب) بىپن بە مەبەستى ئەوھى پەنا بدريئەوھ لە سنوورى ئىمپېراتورىيەتەكەيدا^(۲)، بە چەند ئەگەرىك ئىمپېراتور داواكارىيەكەيانى پەسەند كىرد؛ لەوانە:

۱. قازانچ كىردن لە تەوانەكانيان لەپىتتاو پاراستنى سنوورەكانى ئىمپېراتورىيەتدا.

۲. بەكارھىنانيان لە كاروبارى كشتوكاڤىدا.

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۲-۷۴.

(۲) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ أوروبا العصور الوسطى الباكورة، ص ۶۲.

۳. بۆ بەھیز كىردنى (ئايىنزاى ئارىۋسىيەت) كە خۇدى ئىمپىراتۇر باۋەپى پى
 ھىتابو، چۈنكە (گۈتەكان) پىش بەستى (كۆنگرە نىقىا) لە سالى (۳۲۵ ز)
 باۋەپىان بەو ئايىنزاى ھىتابو، ئەمەش بە ھۆكارى (قەشە يولفىلاس) كە لە سالى
 (۳۴۱ ز) ھە بانگەۋازى (ئارىۋسى) لەنىو ئەو ھۆزانەدا بىلاۋ كىردەۋە.
 رەزنامەندى ئىمپىراتۇر لەسەر داۋاكارىيەكەيان بەپىنى ئەم مەرجانەى خوارەۋە
 بوو:

۱. دەبىت چەكەكانىان رادەست بكنەۋە.
 ۲. مندالى رېبەرەكانىان ۋەكوو بارمتە بدرىنە دەسەلاتى ئىمپىراتۇرىيەت، ئەمەش
 بۇ دىنىابوون لە نىزىپاكان بەرامبەر بە ئىمپىراتۇرىيەت، بەلام كىردەۋەكانى (سوپاى
 رۇمانى) لە دەستبەسەرداگرىتى خۇراك ۋ تالان كىردى مەرومالاتىان بوۋە ئەگەرى
 بەرپاكرىنى شۇرپىك دۇ بە رۇمەكان لە سالى (۳۷۸ ز)^(۱).
 (ئىمپىراتۇر ئاللىز) ھەۋلىدا بارودوخەكە ھىمىن بكاتەۋە؛ بەلام لە ئەنجامى
 پىگدادانىكدا لە ناۋچەى (ئەدرىانۇبل) لە ھەمان سالدا كوژرا، ناۋچەى (ئەدرىانۇبل)
 يەكىكە لە ناۋچە سەربازىيە گىنگەكان ۋ بە بۇچوونى مېژوونووسى ھاۋچەرخىان
 (ئەمىنانووس مارسلىنوس) - ئەم رۇوداۋە - ئەنجامى ترىسناكى ھەبوۋە لە سەر
 ئىمپىراتۇرىيەت، (ئەمىنانووس مارسلىنوس) ئەۋەى ئاماژەى بۇ كىردۈۋە كە خالى
 ۋەرچەرخان بوۋە لەنىۋان مېژوۋى دىرىن ۋ ناۋەپاستدا؛ بەرپەرەكان لەو كاتەۋە
 خاكى رۇمانىيەكانىان بەجى نەھىشتۈۋە! لە لايەكى دىكەشەۋە ئەم شەرە؛
 رۇمانەكانى لەۋە بەئاگا ھىتا كە شىۋازى دىرىنى كىردەۋە سەربازىيەكانىان بىسۈۋە
 لەو شەرەدا، ديارە تىپە پىادە رۇمانەكان كارىگەر نىن ۋ پىۋىستە بگۇدرىن بە تىپى
 (سوارچاك)، كە تواناى جموجوۋلى خىرايان ھەبوۋ^(۲).

ئىمپىراتۇر (سىۋدۇسىۋوسى يەكەم) سالى (۳۷۹-۳۹۵ ز) توانى ئاگرەستىك
 لەگەل (گۈتە خۇرئاۋىيەكان) دا بكات، بەلام مەترىسىيەكەيان لەسەر (ئىتالىا) زۇر
 بوۋ لە ناۋچەكانى (ئەدرىاتىك) ھەۋە لە سەردەمى ئىمپىراتۇرى خۇرئاۋا
 (ئەنورىۋوس) تازەپىگەشىتۈۋ، لە بەشى خۇرئاۋادا دەسەلاتى راستەۋخۇ لەدەست

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۴۳.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۵۴.

ژەنەرالىكى جەرمانىدا بوو بە ناۋى (ستىلكۆ)، ئەم ژەنەرالە تۈانى بە شىۋەكارى سەربازى و دىپلۇماسى دەستدرىژىيەكانى (گووتە خۇرئاۋاييەكان) پابگرىت، بەلام بوو بە قوربانى پىلانى كەسانىك و تۈمەتى پىلانگىرپان دژى دەسەلات درايە پالى و سالى (۴۰۸ ز) خوى و چەندىن كەسى لايەنگرى كوژران، ئەۋانى دىكەش تۈانىان پابكەن و پەيۋەندىيان كرد بە (ئەلارىك) سەركردهى گووتە خۇرئاۋاييەكانەۋە، بۈيە سەركردهى گووتەكان ئەم ھەلەى قۈستەۋە و داۋاى كرد لە (ئەنورىۋوس) كە پەلە بكات لە باجدان، ھەروەھا ۋەك بە فەرمانزەۋاى ناۋچەكانى (ئەدرىاتىك) دايىمەزىننىت. بەلام كاتىك ئىمپراتۆر داۋاكارىيەكانى پەتكردهۋە؛ لەشكركىشى كرده سەر (پۇما) و خستىيە ژېر ئابلۇقەدانىكى تۈندەۋە، ھەتا ۋاى لى ھات خواردن بەرەۋ نەمان چوو و خەلكى يەكديان دەكۈشت لە پىتاۋ ھەندىك خۇراگدا^(۱).

دانىشتۈۋانى (پۇما) لە (ئەلارىك) داۋايانكرد بۇ ئەۋەى لە پىگى گىفتوگۈۋە بگەنە پىكەۋتنىك، (ئەلارىك) بەرامبەر بە پىكەۋتن چەند داۋاكارىيەكى ھەبوو؛ ۋەك ئەۋەى پىۋىستە ھەموو سەرۋەت و سامانەكەيان پادەستى ئەۋ بگەن، شاندى گىفتوگۈ كاتىك لىيان پرسى: "تۇ چىت ھىشتەۋە بۇ ئىمە؟" لە بەرامبەردا ۋەلامى دانەۋە و گوتى: "گىانەكانتەم بۇ ئىۋە بەجى ھىشتەۋە!" لەگەل ئەۋەشدا (ئەلارىك) پازى بوو بەۋەى كە ئاگرەستىكىان لەگەلدا بىبەستىت بەرامبەر بە (پىنج ھەزار پاۋەندى زىر و يەك ھەزار پاۋەندى زىو و چوار ھەزار قاتى بەرگى ئاورىشىمى و سى ھەزار پاۋەند لە بەھارات). بەلام ئاگرەستەكە پىشىل كرا؛ پاش ئەۋەى يەكىك لە لايەنگرانى (ئەلارىك) بە ناۋى (سارووس) چوۋە ناۋ پۇمانەكانەۋە و پىشۋازى لى كرا و (سارووس) ىش دەستى بە ھىرش كردن كرد بۇ سەر سوپاى (ئەلارىك)، بۈيە (ئەلارىك) ئەم كردهۋەيەى بە پىشىل كردنى ئاگرەستەكەى زانى و لە سالى (۴۱۰ ز) پەلامارى (پۇما) دا بۇ ماۋەى سى رۇژ تەۋاۋى شارەكەى لەبەردەم سوپاكەيدا ۋالا كرد و لە ئەجامدا بىجگە لە (كەنىسەكان)؛ بە ھەزاران كەس دىل كران كە لە نىۋانىاندا خوشكى ئىمپراتۆر (كالابلاسىريا) بوۋنى ھەبوو^(۲). لە پۇژى شەشەمدا پۇماى بەجىھىشت و بەرەۋ (سقىلە) بەپىكەۋت، بەلام لە پىگادا و ھەر لە

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۸۰

(۲) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اورپا، ص ۶۳-۶۴.

ھەمان سالدا كۆچى دوايى دەكات و بە شىۋەيەكى دراماتىكى كە شىاۋى سەرکردە بەربەرييەكان بوو؛ لە شىۋىنىكا كە بە (كوزانزا) ناودەبرىت لە دەريادا دەنيزىريت. بەم شىۋەيە (گووتە خۇرئاۋاييەكان) دووھمىن گورزى خۇيان لە (ئىمپراتورىيەتى پۇمانى) ۋەشاندا، داگىركردنى (پۇما) لە لايەن بەربەرەكانەۋە كارىگەرەيەكى گەورەي كرده سەر پۇمانەكان؛ چونكە ئەوان پۇمايان بە پايتەختى ھەرە زىندوۋى خۇيان دادەنا و چەند جارىك (ھانىپال) ھەولى داگىركردنى دابوو. داگىركردنى (پۇما) بە كارەساتىكى گەورە و گرنگى پاميارى و سەربازى دادەنرىت، ئەم داگىركردنە ھەموو سەرچاۋە و تواناى سەربازى دەولەتى ئاشكرا كرد، ئەمەش بوو ھۆى ئەۋەى كە بىتەرستەكان ناپازى بن بە ۋازھىتەنى سەرکردەكانيان لە بىروپا دىرىنەكان و پابەندبوونيان بە مەسىحييەتەۋە. ئەم كارەساتە كاردانەۋەيەكى خراپى ھەبوو بە سەر مەسىحييەتەۋە، چونكە وايان دادەنا بىروباۋەپى نەرمونيانى مەسىحييەت بوو ھۆى پووخانى ۋرەى سەربازەكان! بەلام (قەشە ئۆگستىن) بەرپەرچى ئەم بۆچوونانەى دايەۋە لە پەرتوكەكەيدا (شارى خودا). سەرەپاى (پووخانى پۇما)؛ ديارە نيازى (گووتە خۇرئاۋاييەكان) تەنھا ئەۋەندە نەبوو (ئىمپراتورىيەتى پۇما) بىروختىن! بەلكوو دەيانويست دەست بەسەر بەشىك لە خاكەكەيدا بگرن و ببن بە خاۋەنى سەرۋەت و سامانەكەى، بۆيە (ئەتولن) بەۋە پازى بوو كە لە (ئىتالىا) پاشەكشە بكات بەرامبەر بە داگىركردنى ناۋچەى (گالەى باشوور) و -پەزامەندە- سەر بە ئىمپراتورىيەت بىت لەسەر خواستى (ئەنارىۋس) خوشكى ئىمپراتور^(۱).

ئىمپراتور مەرجى يەكەمى پەسەند كردنى و مەرجى دووھمى پەتكردەۋە، بەلام بەرامبەر بە پازى بوونى خوشكەكەى كە ھاوسەرگىرى لەگەل (ئەتولن) بكات. (ئەتولن) لە سالى (۴۱۴ ز) شارى (تولوزى) كرده پايتەختەكەى خۆى، (بلاسىريا) گەپايەۋە بۆلاى براكەى پاش ئەۋەى مېردەكەى كۆچى دوايى كرد، پاشان ھاوسەرگىرى لەگەل يەكەك لە سەرکردەكانى كرد و بوو بە دايكى (قالنتىنى سىيەم). دەسلەتدارانى ئىمپراتورىيەت ھەولى بەرگرى كردنيان دا لە (ئىتالىا) لە كاتى ھىزشى (گووتە خۇرئاۋاييەكان) دا، ئەۋىش بە كشانەۋەى بەرگرىكەران لە شىۋىتە

(۱) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۳.

دووره‌كانه‌وه به مه‌به‌ستی كه م‌كردنه‌وه‌ی سنووری به‌رگری كردن و به‌رگریكردن‌یكی کاریگه‌رت‌ر له (پ‌وما)^(۱).

(ه‌ۆزه جه‌رمانیه‌كان) ئه‌مه‌یان به‌هل زانی و هاتنه‌ناو سنووری ئیمپراتورییه‌ته‌كه‌وه، له‌لایه‌كی دیکه‌شه‌وه هه‌ندیک له‌ژهنه‌پاله‌كان پشتیان به‌وه‌ۆزانه به‌ستبوو بۆ جێبه‌جێکردنی مه‌رامه‌كانیان. (قه‌نداله‌كان) یه‌كه‌م ه‌ۆز بوون كه له‌سالی (۴۲۹ ز) به‌سه‌ركردایه‌تی (ك‌زریك) به‌ره‌و ولاتی (گال) پ‌ۆیشتن، پاشان بۆ (ئیسپانیا) و له‌وێشه‌وه به‌ره‌و (ئه‌فریقا) به‌ه‌ۆی ئه‌وه‌ی ه‌ۆزه‌كانی (گ‌ووت) به‌رده‌وام هه‌په‌شه‌یان لی ده‌کردن^(۲). ب‌ۆچوون‌یكی دیکه‌ش ده‌لیت: ئه‌م جم‌وج‌ووله‌یان به‌ه‌ۆی ئه‌وه‌وه بوو كه‌چ‌ه‌ند سه‌ركرده‌یه‌كی پ‌ۆمانی پشتیان پ‌ی به‌ستبوون د‌ژ به‌به‌رامبه‌ره‌كانیان و ز‌ۆربه‌ی ناوچه‌ی (ئه‌فریقا له‌باكووری لیبیاوه) كه‌وته ژیر ده‌سه‌لاتیانه‌وه، پاش ك‌ۆنترۆلكردنی (ق‌رتاجه) له‌سالی (۴۳۹ ز)؛ (قه‌نداله‌كان) ه‌یرش‌یكی ده‌ریاییان كرده‌سه‌ر (ئیتالیا). ه‌ۆی ئه‌م ه‌یرشه‌ده‌گ‌یرنه‌وه بۆ ئه‌وه‌ی كه‌خ‌یزانی (قالتینی سیته‌م) داوای یارمه‌تی له‌(ك‌یسرك)ی ك‌ردبوو د‌ژ به‌دوژمه‌كانی، داوای كوژرانی م‌یرده‌كه‌ی؛ توانی له‌سالی (۴۵۵ ز)دا (پ‌وما) بخاته ژیر پ‌ك‌یفی خ‌ۆیه‌وه و یازده‌پ‌وژ تیايدا مایه‌وه، هه‌رچی سه‌روه‌ت و سامانیكی به‌رده‌ست كه‌وت؛ به‌تالانی برد، ئه‌گه‌ر ئه‌وه‌ولانه‌ی (پاپا لیۆنی یه‌كه‌م) نه‌بوایه؛ كاره‌دوژمنكارییه‌كانی (ك‌یسرك) چ‌ه‌ند باره‌ده‌بوونه‌وه؛ چونكه ئه‌وه‌سه‌ركرده قه‌ندالییه‌په‌یمانی به‌پاپا دابوو كه‌پاش چ‌وونه‌ناو (پ‌وما) خوین ناپ‌ژیت و ئه‌شكه‌نجه‌ی كه‌س نادات و زیندوو‌ه‌كان ناسووتینیت، ئه‌وه‌ئاژاوه‌یه‌ی كه‌له‌سالی (۴۷۷ ز)ی و له‌نیوان م‌یراتگرانی (ك‌یسرك)دا پ‌وویدا پ‌ۆلیكی گ‌رنگی بینى له‌لاواز كردنی (قه‌نداله‌كان) له‌(باكووری ئه‌فریقا)دا. پ‌یاده‌كردنی پاك‌تاوی ئایینی د‌ژ به‌لایه‌نگرانی (ك‌لیسای پ‌وما) و زیاده‌پ‌ه‌وییان له‌ك‌ۆك‌ردنه‌وه‌ی؛ وای كرد كه‌(ئیمپراتۆر جستنیان) به‌ه‌ۆی سه‌ركرده‌ی خه‌باتگ‌یر (بلیساریوس)ه‌وه ده‌سه‌لاتی (قه‌نداله‌كان) كه‌م بكاته‌وه، له‌دواییشدا و له‌سالی (۵۴۳ ز) ك‌ۆتایی پ‌ی ب‌یتیت، به‌لام ناوچه‌كانی به‌ریتانیا له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پ‌ینجه‌مدا پاش ئه‌وه‌ی پ‌ۆمانه‌كان به‌ج‌ییان ه‌یشت و

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۷۵.

(۲) عبدالقادر احمد الیوسف: أوروبا العصور الوسطی، ص ۴۵.

يشهكشهيان لى كرد؛ دانىشتووانهكانى نهياتتوانى بهرگرى بكهن دژ به (ئىنگليز، سهكسون و گووت)يهكان پاش ئهوهى پهلامارى دوورگهكهياندا^(۱).

ئهم داگيركارىيه نزيكهى سهده و نيوپكى خياند كه به دريژايى ئه و سهردهمه كوشتاريكى زور له و شارهدا ئه انجام درا، كه زور به زهقى به پرووى شارهكهوه نيار بوو، كوچكردنى هوزه (گووته خوړئاوايى و فهندالهكان) كارى كرده سهر هوزه (بۆرگه ندييهكان) و له شوپنهكانيان دهركران، ههر چهنده (ئيمپراتور ئهنوريوس) پيگهى دا (بۆرگه ندييهكان) بو ئهوهى پيشه ناو سنوورى ئيمپراتورييه تهكهيهوه؛ بهلام (سوپاي پوماني) كوشتاريكى زورى لى كردن به هوى تنيه پنيان له و ناوچانهى كه بويان دهستنيشان كرابوو، له گهل ئهوه شدا دهسه لاتداران پيگهيان به ههنديكيان دا كه له نزيك (دهرياچهى جنيڤ) نيسته جي بين، له پاشاندا بلاوهيان كرد به ره و ناوچهى (دولى پون) و له ويدا شانشينيكيان بو خويان دروست كرد. هوزهكانى (هونى ئاسيايى) له سالى (۴۲۵ ز) له و ناوچانهدا نيسته جي بوون كه ئيستا به (بولگارىيا) ناسراوه، له سالى (۴۳۳ ز) و دواى كوچى دوايى پاشاكهيان؛ ههر دوو برازاكهى (بلدا و ئاتىلا) ولاتيان به پيوه دهبرد^(۲).

له سالى (۴۴۴ ز) پاش كوژراني (بلداى براى؛ ئاتىلا) بووه تاكه فرمانپرهواى ولاتهكهى، (ئاتىلا) به بههيتترين فرمانپرهواكانى ئه وروپا داده نريت له و كاته دا. چونكه له ههر دوو به شهكهى (خورههلات و خوړئاواى ئيمپراتورييه تى روما) باجى وهرده گرت. سوپاكهى نزيكهى نيو مليون جهنگاوهر بوو، له گهل ئهوه شدا به ره و بهشى خوړئاوا كه وته پى بو رزگار كردنى، هوى جوولانى به ره و خوړئاوا وهكوو زانراوه بو ئه وه دهگهريته وه؛ كاتيک (ئهنوريى خوشكى ئيمپراتور فالنتيني سينيهم) دوور دهخريته وه بو (قوسته نينييه)، له ئه انجامى كه تنيكي ره وشتي دا - له وپوه ئهنگوستيلهى بو (ئاتىلا) ناردوو بو ئه وهى به هاوارىيه وه بچيت، (ئاتىلا) ئه مهى وهكوو داوا كردنى دروستكردنى خيزان تيگه يشت^(۳)، بويه داواى دهستى (ئهنورياى) كرد له براكهى (فالنتين)؛ به مهرچيک كه ديارى هاوسه رگيرييه كه نيوهى به شى

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ۴۶-۴۷.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۶.

(۳) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۵۸.

خۇرئاۋاي ئىمپېراتورىيەت بىت. پاش ئەۋەدى ئىمپېراتۇر ئەم مەرجەي پەسەند نەكرد؛ (ئاتىلا) ھىرشى كىردە سەرى و لە سالى (۴۵۱ ز) چوۋەۋە ناۋ (ولاتى گال) ەۋە، ھەر چەندە بەرگىرەكەرانى رۇمانى بە سەركىردايەتى (ئەتىۋس) و ھۆزەكانى (گوتى خۇرئاۋا) بەرەنگارى (ئاتىلا) بوۋەۋە و سوپاي ئاتىلايان نىزىك (شالۋن) تىكشكاند؛ بەلام (ئاتىلا) ھىرشى بىردە سەر (ئىتالىا) و چەند شارىكى كاول كرد و پاشان لە سالى (۴۵۲ ز) ھىرشى كىردە سەر (رۇما). سەرچاۋەكان وا رادەگەيەنن كە (پاپا لىو) پەرچوۋىەكى داھىنا بەۋەدى كە توانى (ئاتىلا) رازى بكات بە پاشەكشەكردن و وازەينان لە (رۇما)، بەلام ھۆكارى راستەقىنەى ئەۋ پاشەكشەيە دەگەرپىتەۋە بۆ بىلابوۋەۋەدى (پەتاي تاعوون) لەناۋ سوپاكەيدا و نىزىك بوۋەۋەدى سوپاي (ئەتىۋس)، پاش كۆچى دوايى (ئاتىلا) لە سالى (۴۵۳ ز)؛ (ئىمپېراتورىيەتى ھۆن) تىكشكا بە ھۆى ئەۋ ناكۆكىيەى كە لەنيوان ژەنەپالەكانىدا سەرىيەلدا، لە لايەكى دىكەشەۋە بەرپابوۋنى شۆرشى ھۆزە جەرمانىيەكان ئەۋانەى لەژىر پكىفیدا بوون، بەتايىيەتى ھۆزە (گوتە خۆرەلاتىيەكان) كە لە سالى (۴۵۵ ز) دا رىزگارىيان بوو لە دەسەلاتى (ھۆنەكان)^(۱).

تىكچوۋنى پىكھاتەى تەختى ئىمپېراتورىيەت لە خۇرئاۋادا (۳۶۴ - ۴۷۶ ز)

سوپا و ئەنجوۋمەنى پىران پاش كۆچى دوايى (ئىمپېراتۇر جۇفیان)؛ تەختى پاشايەتيان بە (قالنتىنى يەكەم ۳۶۴ - ۳۷۵ ز) سىپاردەۋە، (قالنتىن) براكەى بە پلەى ئىمپېراتۇر لەسەر بەشى خۆرەلات دايمەزىراند. (قالنتىن) چەند چاكسازىيەكى ئەنجامدا بە مەبەستى چاك كردن و پارىزگارى كردن لە ئاستى دراۋ ئابوۋرى - و دانانى سنوۋرىك بۆ خراپەكارى فەرمانرەۋاكان و راگەياندىنى لىيوردەيى بۆ سەرچەم رېيازە ئايىنىيەكان، ھەروەھا توانى بەرەنگارى ھىرشى (ھۆزە جەرمانىيەكان) بېيتەۋە لە ناۋچەكانى (رايىن)، ھەروەھا بۆ كرىكارەكان و دانانى سنوۋرىك بۆ ئەۋ پارىزەرەنەى كە بە شىۋەيەكى خراپ بەرەنگارى سەرچەم ھىرشەكانى (ھۆزە جەرمانىيەكان) بېيتەۋە لە ناۋچەى (رايىن) دا. دواى (قالنتىن)؛ (كراتيان) كۆرى بوو بە جىنشىنى، ئەۋىش لەسەر ھەمان رېچكەى باۋكى

(۱) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۷.

بەردەوام بوو و بۆ ماوەی دوو سال لە دەسلەتدا مایەو، بەو ھۆکارەى که سەرقالی رابواردن و ژيانى تايبەتى خۆى بوو؛ ھەموو کارەکانى بە وەزیرە چاوەنۆکەکانى سپارد، ئەمەش بوو دەرفەتیک بۆ (ژەنەرال ماكسیمووس) و توانى لەسەر تەخت لايبەدات و (قالنتینی دووهم) لە جینگەى ئەو دابنیت. (قالنتینی دووهم) لەو دەمەدا لە تەمەنى بیست سالییدا بوو کاتیک چوو ھەر تەختى ئیمپراتۆرى، تەمەن گەنجیەکەى وای کرد که ژەنەرالیکی بپەرست بە ناوی (ئەربوکاست) بەسەریدا زال بیت و بیکوژیت. دواى کوژرانى (قالنتینی دووهم) و لە سالى (۳۹۲ ز)؛ (ئەربوکاست) بوو بە خاوەنى بریاردان لە ھەلبژاردنى پاشاکان، ھەلسوکەوتەکانى لەو بوارەدا پینشینەیک بوو که ژەنەرالە بەر بەرەکان ئەنجامیان دەدا لە خۆرئاوا^(۱).

(ئەربوکاست)؛ (یوجینووس) ى ھەلبژارد بۆ تەختى ئیمپراتۆرییەت، ھەر بۆیە (سیۆدۆسیۆسى یەكەم) که ئیمپراتۆرى خۆرھەلات بوو؛ بریارى ھێرشىكى سەربازى درۆى ئەو ژەنەرالە دا، سوپاکەى (سیۆدۆسیۆس) تیکەل بوو لە (بەرە، جەرمان و ئاسیاییەکان) و لە ناویاندا (ستلیکۆى فەندالى) و (ئەلاریكى سەرۆكى گئوتە خۆرئاواییەکان) ى تیدا بوون و لە ئەنجامدا توانیان لە سالى (۳۹۴ ز) دا سەرکەوتن بە دەست بەینن بەسەر (ژەنەرال ئەربوکاست) دا، بەلام نەیان توانى (ژەنەرال ئەربوکاست) دەسگیر بکەن؛ چونکە خۆکوشتنى بە باشتر زانى نەوێک دیل بکریت، ھەر بۆیە کۆتایى بە ژيانى خۆى ھینا، ھەر لە ئەنجامى سەرکەوتنەکەى (ئیمپراتۆر سیۆدۆسیۆس) دا (یوجینۆس) کوژرا، (سیۆدۆسیۆس) پاش ئەم سەرکەوتنە (ئەرنوریۆس) ى کوپى که تەمەنى یازدە سال بوو بە ئیمپراتۆرى خۆرئاوا و کورەکەى دیکەشى (ئەركادیۆس) کرد بە ئیمپراتۆرى خۆرھەلات که تەمەنى ھەژدە سال بوو، -پاش ریکخستەو و یەگگرتنەو ى ئیمپراتۆرییەت و دانانى ھەردوو کورەکەى لە ھەردوو بەشەکەدا- (سیۆدۆسیۆس) لە سالى (۳۹۵ ز) لە (شارى میلان) کۆچى دواى کرد^(۲).

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ۴۸-۴۹.

(۲) ابراهيم علي طرخان: دولة الغوط الغربيين، ص ۵۹.

ھەردوو كورپەكەي (ئەننورىيۇس و ئەركادىيۇس) لەو تەمەنەدا نەبوون كە لە ئاستى بەرپرسيارىيەتيدا بن بەرامبەر پووداۋەكان؛ ۋەزىرە جەرمانىيەكان توانيان زال ببن بەسەرياندا لە ھەردوو بەشەكەدا، (پروفينيۇس) لە خۆرھەلات و (ستليكو) لە خۆرئاۋا!! (كييۋون)ى ميژوونووس لەم بارەيەۋە دەلىت: "لە سەردەمى فەرمانزەۋايەتى (ئەركادىيۇس و ئەننورىيۇس)دا گەۋرەترين زيان بە ئيمپراتورىيەت كەۋتوۋە، چونكە كلئيساكانى بۆ راھىيەكان و دەۋلەتى بۆ خەسپتراۋەكان و ھەرىمەكانى بۆ بەربەرە جەرمانەكان بەجىھتشت"^(۱).

(ستليكو) توانى ھىرشى (ئەلاريك) بوەستىنيت ھەتا خۆى لە ژياندا بوو، بەلام ئيمپراتور (ئەننورىيۇس) لە سالى (۴۰۸ ز) فەرمانى دا بە كوشتنى (ستليكو) و زۆربەى ئەو كەسانەى كە لە چۈاردەۋرى بوون؛ ئەمەش بە ھاندانى ۋەزىر (ئەلیمپيۇس)، چونكە (ستليكو)ى بە پىلانگىران دژ بە تەختى ئيمپراتورى و رېككەۋتن لەگەل گوۋتە خۆرئاۋايەكاندا تاۋانبار كرد. بەلام لە سەردەمى (ئيمپراتور قالنتىنى سىيەم ۴۲۳ - ۴۵۵ ز) دايكى (كالابلاسىديا) دەستى بە سەر رامبارى ئيمپراتورىيەتەكەدا گرتبوو ھەتا كوچى دوايى كردنى لە سالى (۴۵۰ ز)؛ لە كاتىكدا كە (ژەنەرال ئەتيۇس)ى بە پشتوپەناى خۆى دەزانى، بەلام (قالنتىن) لە بەرامبەردا لە سالى (۴۵۴ ز)دا (ژەنەرال ئەتيۇس)ى كوشت، ئەمەش لە ئەنجامى ھاندانى ۋەزىر (پترونيۇس)، چونكە (ئەتيۇس) دەيوست داخۋازى (يودوكىي كچى قالنتىن) بكات بۆ كورپەكەى، ئەم كوشتنە زىانىكى گەۋرەى لە بەشى خۆرئاۋا دا، چونكە يەكېك لە دارۋدەستەكەى كە ئامادەى كوشتنى ئەم سەركرەيە بوو؛ بە ئيمپراتورى گوت: "گەۋرەم؛ دەستە راستەكەت بە دەستى چەپت برى!" لە پاش چەند مانگىك؛ (پترونيۇس) لايەنگرانى (ئەتيۇس)ى ھاندا بۆ ئەۋەى (قالنتىن) بكوژن، پاشان خۆى كاندىد كرد بۆ تەختى ئيمپراتورى و بىۋەژنەكەى قالنتىن (يودوكسىا)ى ناچار كرد كە شوۋى پى بكات، پاشان لە كورپەكەى (بالادىوس)ى مارە كرد. بەپى گوتەى (پروكوپيوس)؛ (يودوكسىا) داۋاى يارمەتى لە (كىسىركى پاشاى قەندالەكان) كرد، ھەر بۆيە (كىسىرك) لە باكۋورى ئەفرىقىاۋە بە ھىزىكى سەربازىيەۋە لە سالى (۴۵۵ ز) پەلامارى (پۇما)ى دا و لەگەل خۇيدا (يودوكسىا) كچەكەى برد و بۆ (قۇتاجە) و

(۱) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۳.

کچهکهی (یودوکسیا)ی له کورپهکهی ماره کرد و (یودوکسیا)ی دایکی به پری کرد بو قوستهنتینه) له سهر داوای (ئیمپراتور لیوی یه کهم)^(۱). له راستیدا ژهنه پالنه جه رمانیه کان بالادهست بوون له دهزگای تهختی ئیمپراتوریه تی خورئاوادا و پاشان وهک سیبه ریکیان لی هاتبوو و هیچ دهسه لاتیکیان نه بوو تنهها به ناو نه بیت، ئەم دیاردهیه به تایبه تی له نیوان سالانی (۴۵۵ - ۴۷۶ ز) به زهقی ده بینرا.

(گووته خورئاواییه کان) له سالی (۴۵۵ ز) له ولاتی (گال)دا (ئه فیتوس)یان پالوت؛ چونکه ئه نجوومه نی پیران له (روما) په زامهندی نه بوو، هه ربویه وازیان له و پالوتنه هینا، سوپا ژهنه پالیکی گووتی به ناوی (ماجوریان ۴۵۶ - ۴۶۱ ز) هه لبارد، ئه میش به ناچاری سازشی کرد له ئه نجامی نارازی بوونی (پیکیمری) ژهنه پالی به ربهری، ئه ویش (ژهنه پال سیفرؤس ۴۶۷ - ۴۷۲ ز)ی هه لبارد؛ چونکه یه کیک بوو له دارودهسته کهی خوی و به بته رستیش تاوانبار بوو. پاشان (پیکیمری)؛ (سیفرؤس)ی ده سگیر کرد و له سیدارهیدا، پاشان (پیکیمری)؛ (ئولیبیریؤس)ی هه لبارد و تنهها بو ماوهی دوو مانگ له دهسه لاتدا مایه وه و له سالی (۴۷۲ ز) به شیوهیه کی سروشتی کوچی دوایی کرد. دوای ئه و له سالی (۴۷۳ ز)دا؛ (گلیسریؤس) له جیگهی دانرا، به لام ئه وهندهی نه برد و له هه مان سالدا لابرا، پاشان تنهها بو ماوهی دوو سال (نه پووس) فه رمانپه وایی کرد و (ژهنه پال ئورستز) توانی لای بدات و له سالی (۴۷۵ ز) تهختی فه رمانپه وایی به کورپه کهی (پومیلؤس) سپارد^(۲).

له و سه روبه نده ناهه مواره دا؛ چه ندین هۆزی به ربهری به ره و (ئیتالیا) کۆچیان کرد و له سالی (۴۷۶ ز) داوایان له (ئورستز) کرد که (۳/۲)ی زه ویهه کانی (ئیتالیا)یان بداتی، به لام کاتیک داواکارییه که یان په تکرایه وه؛ په لاماریان دا و کوشتیان. کورپه کهی (پومیلؤس)؛ یان کوپی (ئه دوفاکار)، ئه مهی دوایی کوپی (ئه دیکون) بوو، که یه کیک بوو له وه زیره کانی (ئاتیلای). (ئه دوفاکار) داوایه کی پیشکهش به (زینوی ئیمپراتوری خوره لات) کرد به هۆی ئه نجوومه نی پیرانی

(۱) عبدالقادر احمد الیوسف: تاریخ العصور الوسطی الاوروبیة، ص ۴۹-۵۰.

(۲) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوروبیة، ص ۵۰.

(پۇما) ۋە بۇ ئۇەۋى پەزىمەند بىت لەسەر فەرمانپەرۋاھىيەتچىكەى بە ناۋى ئىمپراتۇرەۋە لە بەشى خۇرئاۋادا، ئىمپراتۇرىش ناچار بوو رەزىمەندى دەرېبىت، بەم شىۋە ۋە لەۋ دەمەۋە كۇتايى بە فەرمانپەرۋاھى پاشايان ۋە ئىمپراتۇرەكانى خۇرئاۋا ھات^(۱).

ئەم پوۋداۋە لاي مېژوۋنوسە ھاۋچەرخەكان نىشانەى ئۇە نەبوو كە (پۇما) سەرۋەرىيەكەى لە دەست دابىت؛ بەلكو لەۋانەيە پېچەۋانەكەى راستىر بىت، چونكە ئۇ بۇچوۋنەى ھەبوو كە (ئەدۋاكار) خاۋىار بوو دووبارە ھەردوۋ بەشەكەى ئىمپراتۇرىيەت لە ژىر دەسەلاتى يەك ئىمپراتۇردا يەك بخاتەۋە. ئەنجوۋمەنى پىران پەيكەرىكى بۇ ئىمپراتۇر (زىنۋى) دروست كرد، لە راستىدا پىرۇسەى بە جەرمانىكردنى (ئىتالىا) سەردەمىكى درىژى خاۋاند ۋە ئەنجامە پامىارىيەكانى گونجاۋ بوون لەگەل ئۇ گۇرپانكارىيە پى بە پىنەى لە ئارادا بوو لە سەرچەم بەشى خۇرئاۋادا، كە لە ژىر پىكىفى ھۆزە جەرمانىيەكاندا بوو. ھەۋلەكەى (جستىيان) بۇ رېكخستەۋەى (ئىتالىا) جارىكى دىكە لە چوارچىۋەى ئىمپراتۇرىدا تەنھا ھەۋلىكى كاتى بوو، چونكە بەشى ھەرە زۆرى (ئىتالىا) لە سالى (۵۶۷ ز) گەرايەۋە ژىر دەسەلاتى جەرمانەكان^(۲).

لە سەرەتاي سەدەكانى ناۋەپاستدا ۋە بەتايىبەتى لە سەرەتاي سەدەى (۴ ز) گۇرپانكارىيەكى بەرۋاۋانمان لە گىتى ئۇرۇپا بەگىتى ۋە (ئىمپراتۇرىيەتى پۇمانى) بەتايىبەتى بەرچاۋ دەكەۋىت، ئەم گۇرپانكارىيەش لە ئەنجامى چەند ھۇكارىكدا پوۋياند؛ ۋەك:

۱. نەمانى (ئىمپراتۇرىيەتى پۇمانى) ۋە دەرگەۋتنى ئايىنى مەسىحى.

۲. گواستەۋەى پايتەختى ئىمپراتۇرىيەتەكە لە خۇرئاۋاۋە بۇ خۇرەلات، واتە لە پۇماۋە بۇ قوستەنتىنە.

۳. ھۆيەكى گىنگى دىكە كە پۇلىكى مەزنى لە تايىبەتمەندىيەتى مېژوۋى ئۇرۇپا بەگىتى ۋە بەشى خۇرئاۋاى ئۇرۇپا بەتايىبەت گىپرا، ئۇ كۇمەلە خەلكە بەرۋەرانە بوون كە بەلىشاۋ بەرەۋ (ئىمپراتۇرىيەتى پۇمانى) ھاتن ۋە لە كۇتايىدا لە پوۋبەرىكى زۆر بەرۋاۋانى ئىمپراتۇرىيەتەكەدا مانەۋە.

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۴.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ۵۱.

وشەى بەربەرى وشەيەكى زۆر دىرىنە، لاي يۆنانىيەكان بە واتاي سوکايەتى و گەمە (يارى) پىي كىردن ھاتوۋە و ھاۋاتا بوۋە بۇ وشەى نەزان و بىمىشك، رۇمانەكانىش ئەو وشەيەيان خستە نىو زمانەكەيانەۋە كە ھەمان واتاي دەدا، لە ھەمان كاتىشدا بە واتاي ھىزىكى بىيانى دوزمن دىت كە ھەپەشە لە ھەردوۋ زيارى يۆنانى و رۇمانى دەكات^(۱).

پىشتر ئامازەمان بەۋە داۋە كە بەربەرىكان ھەمەچەشنە بوون و بە تەنيا جەرمانەكان نەبوون! ھاۋكات ئەو دەستە و تاقمانەى كە كاريان كىردبوۋە سەر مېژوۋى (رۇما) لە سەردەمى دىرىنەۋە بۇ سەدەكانى ناۋەپاست، دەستە و كۆمەلى گەلانى پەۋەند و كۆچەرى ئاسيا بوون، پەلامار و ھىرشەكانىشيان بەرەو خۇرئاۋا زياتر ھۆى ئابوۋرى ھەبو، كە بە دۋاي خۋاردن و دەستەبەركىرنى ژيانى خۇياندا دەگەرەن، مەزنتىرىنى ئەو گەلانەش: (ھۆن و بولگار و مەنگۆل و توركى ھەمە جۆر بوون)^(۲).

سەبارەت بە (سلاڤەكان)؛ سەرەتا لە ناۋچەكانى (ئاسىيائى ناۋەپاست) نىشتەجى بىوون، بە پىي سەرچاۋە مېژوۋىيەكان (سلاڤەكان) كەۋتبوونە ژىر نارەھەتى و فشارىكى زۆرى ئاسىيائى و جەرمانەكانەۋە، ھەتا ئاستىك كە ژمارەيەكى زۆر لە سلاڤەكانىيان بەند كىرد، دواتر دەيانكىردنە كۆيلە و ھەر لەۋەشەۋە وشەى (سلاڤ) كە واتە (بەندە) يە بەسەرياندا سەپىترا، بەلام لە كۆتايىدا (سلاڤەكان) توانىيان خۇيان رىزگار بىكەن و لەگەل دەستە و تاقمەكانى دەۋروبەرياندا يەك بىگرن. شايانى باسە مەزنتىرىن دەستەى بەربەرى كە كاريگەرى زۆرى كىردبوۋە سەر پىشكەۋتنى مېژوۋىيى خۇرئاۋاي ئەۋروپا؛ دەستە و تاقمەكانى گەلانى (جەرمانى) بوون. ھۆزە (گۋوتىيەكان) لە ناۋچەكانى (داكيا) ھەر زوۋ كەۋتنە ژىر كاريگەرى (ئايىنى مەسىحى) و (ژيارى رۇمانى)، دەتوانىن بلىين ئەم ھۆزە گۋوتىيانە بناغەيەك بوون بۇ دامەزراندنى يەكەم (شانشىنى جەرمانى) لەناۋ سىنوۋرى (ئىمپىراتورىيەتى رۇمانى) دا، وردە وردە ژمارەى جەرمانىيە نىشتەجى بوۋەكان ھەتا دەھات زىادى دەكىرد لە (ئىمپىراتورىيەتى رۇمانى) دا، ئەمانە ۋەك جۋوتىيار و سەرباز و كرىگرتە لە

(۱) نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسطى في اوروبه، ج ۱/ ص ۱۴.

(۲) نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسطى في اوروبه، ج ۱/ ص ۷۲.

خزمه‌تی ئیمپراتۆرییه‌ته‌که‌دا بوون، پاشان کار گه‌یشته‌ ئه‌وه‌ی، که له‌نیوان
 جه‌رمانه‌کان و رۆمانه‌کاندا ژن و ژنخوایش په‌یدا ببیت. له‌ کاتی هه‌رش و
 په‌لاماردانی به‌ربه‌ره‌کاندا بۆ سه‌ر (ئیمپراتۆرییه‌تی رۆمانی) گه‌لیک خراپه‌کاری
 ر‌وویدا؛ وه‌کوو کوشتنی مه‌سیحیه‌کان له‌ناو کلێسادا و ئه‌نجامدانی کاری نامرۆقانه
 به‌رامبه‌ر به‌ کچان و ژنانی بیوه‌ژن یه‌کیکی دیکه‌ بوو له‌ خراپه‌کاری به‌ربه‌ره‌کان،
 هه‌روه‌ها قه‌شه‌کانیان ده‌گرت و پاش سوکایه‌تی پی کردن؛ ده‌یان کوشتن،
 دانیشتیوانی ئه‌وی ئازار و ستمیکی بیوینه‌یان به‌ده‌ست به‌ربه‌ره‌کانه‌وه‌ چه‌شت^(۱).

---

(۱) نورالدین حاطوم: تاریخ العصور الوسطی فی اوروبه، ج ۱/ ص ۷-۱۴.

بەشى شەشەم

- مېژووى ھۆزە جەرمەنىيەكان
- يەكەم / گووتە خۇرئاوايىيەكان
- دووہم / گووتە خۇرەلاتىيەكان
- سىيەم / بورگەندىيەكان
- چوارەم / ئەنگلۇساکسۇنەكان
- پىتجەم / فاندالەكان
- شەشەم / ھۆزەكانى ھۆن
- جەوتەم / سلاقىيەكان
- ا. سلاقىيە باشوورىيەكان
- ب. سلاقىيە خۇرئاوايىيەكان
- ج. سلاقىيە خۇرەلاتىيەكان

مېژووی ھۆزە جەرمانىيەكان

يەكەم/گووتە خۇرئاوايىەكان

(گووتە خۇرئاوايىەكان) لە سالى (۲۷۶ ز)دا لە دانووبەو پەرىنەو و لە (بولگارىيا) ئىستا نىشتە جىبوون، بەپىى ھەندىك لە سەرچاوە مېژوويىەكان؛ ئەوانەى كە لە دانووبەو پەرىنەو نزيكەى مليونىك كەس دەبوون، ئەمەش شتىكى ئاسايى بوو بۆ ئەوكاتە؛ چونكە ئىمپراتۆر ئەم پاميارىيەى زووزوو جىبەجى دەکرد. دەرکەوتنى (گووتى خۇرئاوايى) و جىگىربوونيان لە (بەلقان)؛ كاريگەريەكى مەزنى ھەبوو لەسەر داھاتووى ئىمپراتۆر^(۱)، ئىمپراتۆر (فالىنز) رىگەيدا بە پەرىنەو و نىشتە جىبوونيان لەناو ئىمپراتۆرىيەتدا وەكوو ھاوپەيمانىيەتى ئىمپراتۆر؛ بەلام بە چەند مەرجىك:

۱. چەكەكانيان رادەست بکەنەو.

۲. مندالى رېبەرەكانيان وەك بارمتە بدريئە دەسلەتدارى ئىمپراتۆرى و ئەمەش بۆ دلنابوون لە نيازپاکی (گووتە خۇرئاوايىەكان) بەرامبەر بە ئىمپراتۆرىيەت و لەم روانگەيەو سوودىكى زۆريان لە (گووتە خۇرئاوايىەكان) وەرگرت. ھەر بۆيە دەبينىن كە ئىمپراتۆر مەبەستى ھەبوو لە رىگەدان بە (گووتە خۇرئاوايىەكان) كە لە (دانووب) بپەرنەو و ئەمەش خۆى لە كايە پاميارى و ئابوورى و ئايىنيەكان دەبينىيەو و لە گرنگترىن مەبەستەكانىشى برىتى بوون لە: ۱. بۆ ئەوئەى سووديان لى وەربرىت لەپىتاو بەرگریکردن لە سنوورەكانى ئىمپراتۆرىيەت لە بەرپەرچدانەوئەى ھىرشى دوژمنەكانى ئىمپراتۆر.

ب. بۆ بەھىزکردنى ئايىنزاى (ئارىۆسى) كە خودى ئىمپراتۆر باوہپى پى ھىتابوو، چونكە (گووتەكان) پىش بەستنى كۆنگرەى (نىقىا) لە سالى (۳۲۵ ز)؛ باوہپيان بەو ئايىنزاى ھىتابوو، چونكە ھەر لە سالى (۲۴۱ ز) ھوہ كەسانىكى وەك (قەشە يولفىلاس) كاريان دەکرد بۆ ئەوئەى ئايىنزاى (ئارىۆسى) جىگر بىت^(۲).

بەم جۆرە (ئارىۆسى) لەناو بەرپەرەكاندا سەرکەوتتىكى مەزنى بەدەستھىنا؛ ئەوئەش پەيوەست بوو بە چوونە ناو ئىمپراتۆرىيەتەو و بەمەش مەسحىيەت

(۱) خليل علي مراد وجاسم محمد حسن الدول وعبدالجبار قادر غفور: دراسات في التاريخ الاوربي الحديث والمعاصر، جامعة الموصل، كلية التربية، ۱۹۸۸ م، ص ۱۶.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۴۳.

لهسەر دەستی دیله پۆمانییەکان چوو هەوێ ناو هۆزی (ئەلتیوتوونییە) کە لە لایەن گووتەکانەوه گیرابوون لە کاتی هێرشەکانیان بۆ ئاسیای بچووک لە سەدهی سێهەمدا. (یولفیلەس ۳۱۱-۳۸۱ ز) بە واتایەکی دروست نێردراو نەبوو؛ بەلکەو یەکیک بوو لە نەوه دیله مەسیحییەکانی (کەپەدۆکیە) و بەلام لەنان گووتەکاندا لەدایکبوو، ئەمانە لە باکووری رۆوباری (رایین) دەژیان و لەنێوانیاندا پەرورەدەکرابوو، لە سالی (۲۴۱ ز) (یوسیبوس مەتران نکومیدیا ئاریۆسی) وەکوو قەشەیان دەستبەکار بوو، کاتیک (ئەسنریک)ی سەرکردەیی گووتەکان تیکۆشا لەگەڵ پاشاکانیان مەسیحییەکان و شوینکەوتەکانیاندا؛ (قنسگندگیوس ئاریۆسی) مۆلەتیدا بە (یولفیلەس) کە پێگە بدات بە پەرورەندە گووتییە مەسیحییە کەمینەکان کە لە رۆوباری (دانووب) بپەرەنەوه، ویستی ئەو گووتانەیی کە پەرەوکاری ئایینەکەن و بنەماکان فێربین و ژمارەیان زیاد بکات، هەرورەها هەستا بە وەرگیرانی زۆربەیی کیشە ئایینیەکان بۆ زمانی (گووتی). ئەگەر لەو سەرەدەمدا (گووتەکان) بیستان نەبوویت بۆ نووسینەوه؛ ئەوا ئەم بیستانەیی بۆ داناون و خستووێتیە سەر پیتە یۆنانییەکان، ئەم وەرگیرانەش یەکەم کاری و پێژەییە لە هەموو زمانەکانی (ئەلتیوتوونییە)، (گووتەکان) باوەری تەواویان بە (یولفیلەس) هەبوو و بەتوندی و پاکی و دەستبەرنەدان لە ئایینەکەیی (مەسیحی ئاریۆسی)یان لە وەرگرت بەبێ مشتومر^(۱).

ح. بەکارهێنانی (گووتە خۆرئاواییەکان) بۆ کاری کشتوکالی.

بەلام گووتەکان نەگەشتبوونە (موزیا)؛ هەتا پەرورەندی تێوانیان گەشتە ئاستی شەژان و تیکچوون، چونکە نەیان دەویست چەکەکانیان پادەست بکەنەوه، هەر بۆیە بەرتیلکی زۆریاندا بە فرمانبەرەکانی ئیمپراتۆرییەت بۆ ئەوهی چەکەکانیان لێنەسێن؛ ئەوانیش بەرتیلەکانیان لێ وەرگرتن ئەم کردارەش دژی فرمانی ئیمپراتۆری بوو. بەلام لێرەوه بارودۆخ بەرهو خراپی پویشت، چونکە بەرهەم و خۆراکەکانی (موزیا) بەشی ئەو هەزارەها خەلکەیی نەکرد کە هاتبوونە ناو ئیمپراتۆرییەتەوه^(۲). بۆیە (قالینز) فرمانی دەکرد بە کۆکردنەوهی بەشیکی زۆر لە گەنمی ناوچەکانی ئاسیا بۆ تێرکردنی گووتەکان؛ هەتا ئەوکاتەیی کە زەوی

(۱) عەبدولقادر ئەحمەد: میژووی چاخەکانی ناوەرەست، ل ۴۶.

(۲) خلیل علی مراد: دراسات في التاريخ الاوربي، ص ۱۷.

وهرده گرن و دهست دهکن به کشتوکال، به لام که فهرانپهوا دهستی کرد به کوکردنه وهی پارهکان؛ بۆ خۆی گلی دایه وه و ئهمهش بووه هۆی بلابوونه وهی برسیتی زیاتر له ناو گووتهکان و ناچاریکردن به خوڤروشتی. ئهمه له کاتیکدا بوو که گهنجینهکان پڕ ببوون، به لام خراپی دۆخه که وایکرد که گووتهکان ئارامگربن، به لام ئارامگرییهک که به زیانی خۆیان بهردهوام بووم، چونکه ئهوه بوو گه یاندنییه ئاستیک که ناچاربوون به فروشتنی مندالهکانیان له بازارپی (کۆیلهکان). به لام له مه به دواوه گووتهکان پهفتاریان گۆپی له گهل رۆمانییهکاندا و بریاریاندا که پهلاماری بازارپهکان بدن و دزی و تالانی ئه نجام بدن، له بهرامبهردا سوپای رۆمانی دهستیان کرد به کوشتن و گرتنیان، ئهمهش شهڕ و پیکدادانی لیکه وته وه و ئهم بهریهککه وتنهش بۆ ماوهی سالتیک بهردهوام بوون؛ به تاییهت له و ناوچانهی که به دریتایی (دانوب) و بهشی باکووری شاخی (بهلقان) بوون. به مجۆره تهواوی ئه و تاییهتمه ندیانهی که له و ماوه یه دا وه ریانگرت که په رچه کرداری برسیتی و چهوسانه وه و زۆری سه ربازه رۆمانییهکان و دزی و تالانی و کوشتنیان بوو و ئهمهش گیانی به ربهرییهتی و شه پانگیزی گووتهکانی ژيانده وه که تهنیکی داپوشراو بوو به په ردهیهکی تهنکی مه سیحی و ئه و ژیارهی که وه ریانگرتوه^(۱).

شۆڤرشی گووتهکان له سالی (۳۷۸ ز) دهستی پی کرد، ئهمه بووه هۆی شه په کانی سه دهی سییهم رۆوبه رۆوبوونه وهی زۆر گه وره و ترسناکی لیکه وته وه و چه ندین شاری پیوه ویران بوون، ئه وهش به رینگهیهکی به ربهری و درندانه. به لام له هه مان کاتدا هه رچی کۆیله و که سه سه ته مدیدهکان و ده رکراوی ویلایه تهکان بوون؛ هه موویان هاتنه پال (گووتهکان) دژ به رۆمانییهکان، به لام رۆمانییهکان به هیزی خۆیان له دهسته نه دا بوو، هه تا توانیان هیرشی گووتهکانیان له (بهلقان) تیکشکاند، له گهل ئه وهشدا پاشماوهی (گووته خۆره لاتیییهکان) و هۆزه کانی دیکه ی (هۆن) چوونه پال (گوته خۆرئاواوییهکان)^(۲).

(گووته خۆرئاواوییهکان) په گه زیک بوون له هۆزه (جه رمانییهکان)، میلله تیکی کۆچه ری و سوارچاک بوون، سوپایهکی به هیزیان هه بووه؛ به جۆریک ته نانه ت ژن و مندالی تیدا بووه، که سایه تییه گه وره کانیان سواری عه ره بانه ده بوون. سواره

(۱) نورمان بینز: الامبراطورية البيزنطية، ص ۳۰.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۴۴.

گوته كان توانيان شكست به تپى پيادهى ئيمپراتوريهت بهينن له نزيك (قوسته نتييه) و به سهر كرايه تى فرماندهى به ناوبانگ (ئالاريك) ئيمپراتوريان كوشت و پاشان پرويانكرده خورئاوا و له سالى (۴۱۰ ز) شارى رومايان داگير كرد. به لام كه بينيان (ئيتاليا) ولاتيكي هه زاره و تواناي له خوگرتنى ئەم خه لكه زورهى نيه؛ هه ر بويه په رينه وه بۆ ولاتى (گال و ئيسپانيا) هه تا له وى شانشيني (گووتى خورئاوايى) دابمه زرينن و په رهيان به دهسه لاتى خوياندا و توانيان فرمانه وايى ئەو ولاته بكن و به رده وامي به سهره وريان بدن به سهره ييه وه؛ هه تا سهره تاكانى سدهى هه شتم بۆ نويه مى زاييني كه موسلمانان ئومه وييه كان هيرشيان كرده سهريان و كوتاييان پى هيتان^(۱).

له كوتايى سدهى چواره مدا؛ شالويك له جموجول و كوچى ميلله ته جياوازه كان دهستى پى كرد كه ئاراسته كهى زياتر به ره و ئه وروپا بوو، ئەم شالواوه هه موو گيتى به ربه ره كانى هه ژاند و بزوتنه وه يه كى به رفراوانى مه زنى ميلله تانى ليكه وته وه كه تهختى فرمانه وايه تى ئيمپراتوريهتى رومانى خورئاواى داته پاند. هه زه كانى (گووت) له لايه ن داموده زگاي ئيمپراتوريه وه زور به خراپى مامه له يان له كه لداكرا، ئەمه ش بووه هوى به رپابوونى راپه رپنى گووته كان له پيناوى سهر به خوييدا، له ئەنجامدا هه ردوولا (گووته كانى خورئاوا و هه زه كانى ئيمپراتور) له سالى (۳۷۸ ز) كه وتنه شه ريكى گه و رهى خويناو ييه وه كه له ميژووى سده كانى ناوه راستدا به شه رى (ئه درنه) ناسراوه، ئەم شه ره به كوژرانى ئيمپراتورى روما و شكست و له ناوچوونى سوپاكهى كوتايى پى هات^(۲).

دواى ئەم پرووداوانه ئيمپراتور (سيؤديؤسيؤس ۳۷۹-۳۹۵ ز) كاروبارى فرمانه وايى گرته دهست و هه وليدا به شيوازي ديپلوماسى و ئاشتيا نه شه ر و ناكوكى نتوانيان كوتايى پى به يئيت و چاره سه رى كيشه كانيان بكات، بويه له سالى (۳۸۲ ز) په يماننامه يه كى له كه لدا به ستن، به پيى ئەو په يماننامه يه گووته كان له هه موو باج و سه رانه يه ك به خشران، له به رامبه ردا ئەوانيش له ريزى سوپاي ئيمپراتوريه تدا خزمه تى سه ربازى بكن^(۳).

(۱) ابراهيم على طرخان: دولة الغوط الغربيين، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ۱۹۵۸ م، ص ۵۰-۵۱.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: اورپا العصور الوسطى، ص ۴۳.

(۳) محمود سعيد عمران: معالم تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۷۱-۷۲.

لېرەو ۋە لاۋازى دەسلەپتە ئىمپېراتورىيەنى پۇمانى بىۋە ھۆى ئەۋەى بەربەرەكان بەبى ترس و فشارى ھىزەكان سنوورەكانىان تىببەپىن، لە كۆتايىدا كار گەشتە ئەۋەى خۇيان بىنە سەرۋەرى ۋەلاتەكە، بەرەۋىپىشچوۋنى بەربەرەكان دژ بە خۇرئاۋا كە لە خۇرەھەلات كرديان؛ چونكە لە خۇرەھەلاتدا زياتر ئامادەكارى بەرگىركردن و پاراستنى خاكەكەى كرابوۋ لە (قوستەنتىنيە) كە بىۋە پايتهختىكى نوئ بۇ گىتى پۇمانەكان^(۱). (ئالارىك) سەركرەدى گۈۋتەكان لەشكركىشىيەكەى داگىركارى ئىتالىادا ھەتا شارى (مىلانۇ) بىرد و ئابلۇۋەى ئىمپېراتۇر (ھۆنۇرىۋس) بىشىاندا لە ناۋجەى (ئاستى)، بەلام ئىمپېراتۇر تۋانى لىيان ھەلبىت. پاشان (ئالارىك) و سوپاكەى چىپاكانى (ئالپ)يان بىرى و بەرەو شووراكانى پۇما پىشپەۋىانكر، ئەۋە بوۋ پىشۋەختە نوئەرىكى خۇى نارە ئەۋى و داۋاى ئاشتى لى كرىن، پەيامەكەى (ئالارىك) بەمشىۋەىە بوۋ: "ھەتا چەند گۇگىا و لەۋەپگە زياتر بىت؛ ھىندەش چاكر دىت بۇ لەۋەپاندن". مەبەستى ئەۋە بوۋ كە خىر و بەرەكەتى ۋەلاتەكە زۇرە و بەشى ھەموۋان دىكات. لە ئەنجامدا گەشتە رىككەۋتتىك و ئەۋە بوۋ پەيماننامەيەكى لەگەل دەسلەپتەرانى پۇمادا مۇر كرىد كە بۇ ھىشتەۋەى پۇماى پايتهختى دىرىنيان بىرى (۵۰۰۰) پارچە زىر و (۳۰۰۰) پارچە زىۋىان پى بىخىش. ئەم پەيماننامەيە ھەتا سەر نەبوۋ؛ چونكە لە سالى (۴۱۰ ز) سەرلەنوئ (ئالارىك) ھىرشى كرىدەۋە سەر پۇما، ئەمجارە ستەم و زۇردارى و كۆكۈزىيەكى زۇر خراپ و دلرەقانى ئەنجامدا، ھەموۋ مالىكىيان تالان دىكرىد و دانىشتۋانەكەيان كرىد ژىردەستەى خۇيان، ئەم ستەم و كوشتارەى لەشكرى (ئالارىك) بە ئەندازەيەك بوۋ؛ مەسىھىيەكان بە كارەساتى كۆتايى دونيا داياندەنا^(۲). پاش داگىركردنى پۇما لە لايەن گۈۋتە خۇرئاۋاييەكانەۋە؛ (ئالارىك) بىرىكرەۋە لە بىنى دەرياي سىپى ناۋەپاستەۋە بەرەو كەنارەكانى ئەفرىقا بچىت، ئامانجى ئەم كارەشى نىشتەجىكردىن گۈۋتەكان بوۋ لە (ئەفرىقا و سەقەلىيە)، بەلام ئەم ئامانجە سەرەكەۋتۋ نەبوۋ؛ ئەۋەش بە ھۆى تۇفانىكەۋە بوۋ لە سالى (۴۱۰ ز) كە پاپۇرەكەى (ئالارىك)ى نوقوم كرىد، ھەر بۇيە گۈۋتەكان تەرمەكەيان ۋەك ئەفسانەيەك ناشت. دۋاى مردنى (ئالارىك)؛ چەند كەسىك بوۋنە جىگرى، لەۋانە:

(۱) ابراهيم علي طرخان: دولة الغوط الغربيين، ص ۵۳.

(۲) ابراهيم على طرخان: دولة الغوط الغربيين، ص ۶۱-۶۲.

(ئاساولف ، سینگيرىك، واليا و ...هتد). به لām له سالى (۵۰۷ ز) گووته كان دووچارى شىكستىكى قورس هاتن به دهستى فهرنگه كان و به رهو (ئىسپانيا) كشانه وه، بهو جوړه له (ئىسپانيا) دريژه يان به دهسه لاتی خو ياندا، هه تا شالاو و پرؤسه ي فتوحاتى ئىسلامى كه له سالى (۷۱۱ ز) دهگاته ئه وي؛ به مجوره گووته كان له ویش نامینن و کوتایى به دهسه لاتيان دیت^(۱).

دووه م / گووته خوړه لاتىيه كان

ئه گهر (كلؤفس) به دامه زرينه رى راسته قينه ي دهوله تى فهرنگى ناسرابيت؛ ئه وا (پاشا سيودريكى ۴۹۳-۵۲۶ ز) كه پرشن گدارترين دهسه لاتدارى سه رده مى خو ي بوو به دامه زرينه رى دهوله تىكى ديكه داده نريت، ته نانه ت له پووى ژيارىيه وه له (كلؤفس) گهلېك پيشكه وتووتر بووه، (سيودريك) له پووى ژيرى و ژيارى و راميارىيه وه له گهل هه موواندا جياوازى هه بوو، له (قوسه نتيينيه) په روه رده ببوو، له گهل ئه وه ي ههر له ته مهنى هه شت سالييه وه دهستبه سه ركرا بوو. به مردنى (ئاتيلا) له سالى (۴۵۳ ز)؛ هه موو ميلله ته ژيرده سه تى كانى (هؤن) پرزگاريان بوو، له كاتيكدا گووته كانيش يه كيك بوون له وان، ئه مانه ش له لايهن (۳) ميره وه فهرمانپره وايه تى دهكران كه سه ر به خيزانى ئامالييه كان (ئه لماس) بوون برى تى بوون له: (والامير، وايديمير و سويديمير)، (سويديمير) له سالى (۴۷۳ ز) كورپكى له داىكبوو و ناوى لينا (سيودريك). كاتيك (سيودريك) چوه سه ر ته ختى فهرمانپره وايى؛ (گووته كان) ناچار بوون دهست بكه نه په لهاويشتنىكى سه ربازى و هه ولى فراوانخوازى بدهن، به تاييه ت چاويان له داگير كردنى (قوسه نتيينيه) بوو؛ بؤ ئه م مه به سه ش به رنامه يان بؤ هيرش كردن دارپشت^(۲).

(سيودريك) له گهل ميلله ته كهيدا كه نزيكى (۲۰۰۰۰۰) كه سيك ده بوون؛ به رهو (ئيتاليا) به ريكه وتن، له سه ره تاي سالى (۴۸۸ ز) توانيان هؤزه كانى (جىپيدى) و (سارماتىيه كان) داگير بكه ن، پاش ئه وه به ساليك كوتايى به (ئودواكه ر) هينا، ئيدى ورده ورده ئه م گووته خوړه لاتيانه توانيان سه ر به هه موو (ئيتاليا) نه وى بكه ن و دوورگه ي (سه قليه) شيان خسته ژيرده ستيانه وه. به كوشتنى (ئودواكه ر) ي

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۷۳-۷۹.

(۲) السيد الباز العريني: تاريخ اوروبا العصور الوسطى، ص ۹۴-۹۵.

فرمانرہوای (ئیتالیا) له سالی (۹۳ ز) ولاته که به تهنه مایه وه، به مجوره له لایه نئمپراتوری بیزهنتیه وه (ئهناستاسی) وهک پاشای (ئیتالیا) دانپیتانرا^(۱).

دوای ئه وه (سیودریک) له گهل زورهی پاشاکانی به ربهریدا که وه هاوپه یمانیه تیه وه و خوشکی (کلؤفس) یشی بو خوی ماره کرد؛ (سیودریک) ناوبانگیکی وای دهرکردبوو وهک ئه وهی سهرکردهی هه موو به ربهرهکانی ئیمپراتورییه تی خورئاوا بیت. (سیودریک) پاشایهکی له سهرخو و هیور بوو، دهیزانی چون هه لسوکه وتیکی ئاشتی و ئاسایشیانه بکات، میلله ته کهی خوی له وه به دهرخستبوو که له بهردهم یاسا له خه لکی دیکه زیاتر بن، هه میشه پتی باش بووه که تیکه لاوی دانیشتوانی بنه رتهی ئه و شویتانه بن که داگیری دهرکردن. به لام له راستیدا (گوتهکان) زیاتر پیشه یان شه پرکردن بووه و پتیان به مندالهکانیان نه ده دا له بوارهکانی ویزه و هونه ردا بخوینن. ئه وکاتهی (سیودریک) ویستی کاروباری ولاته کهی ریکبخاته وه؛ کونسولیکی بو خورئاوا دانا و (۳) والیشی بو ههریه که له (ئیتالیا، پوما، گال) دانا، به لام خوی ئه ندامهکانی ئه نجوومه نی شارهوانی داده نا، له هه مان کاتدا باج و سهرانهی که مکرده وه و کوشکی خوی کراوه بوو بو هه موو ئه و که سانهی که له لایه ن دادگاوه بریاریکی ناره وایان به سهردا دهردا^(۲).

به و جوره سهرکردهیهکی به ربهری توانی هیمنی و ئاسایش بو (ئیتالیا) بگه رینیتیه وه که بهر له و ئه و براهه تی و ئاسایشه له سهردهستی ئیمپراتورهکاندا نه مابوو، سهره پای ئه وانهش ولاته کهی ئاوه دانکرده وه و خانووبه ریهکی زور و که نالی ئاو و شانوی تیدا دروست کرد و گهرما و کوشک و په رستگهی بنیاتنا و زه ویوزاری بو کشتوکال پرکخست و سامانی ژیرزه وی به کارهیتا به تاییه تی ئاسن و زپر. له بواری پو شنبیریشدا؛ هه رچه نده (سیودریک) نه خوینده وار بوو، به لام ژمارهیهکی زور ویزه دؤست و شاره زایانی زانستی له تهوقی خوی کۆکردبووه وه. (سیودریک) هه رچه نده له سهر ئایینزای (ئاریۆسی) بوو؛ به لام پرزی هه موو مافیکی کاسولیکهکانی ده گرت و هه رچی ره وایه تیه که هه بوو به په رستگاکانی (کاسولیکی) دا و مافی ئازادی هه لپژاردنی قه شهکانی به خه لکی ده دا، له هه مان کاتدا جووهکانیشی ده پاراست، له نامهیه کدا بو سهرکردهی جووهکان نووسی بووی: ئیمه

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ص ۷۸.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۱۱-۱۱۲.

ناتوانين به زۆرى هيز ئايين بسه پيئتن، چونكه هيچ كه سيك ناتوانيت باوه پى به ئايينيك هه بيت كه به زۆر به سه ريدا سه پيئندرا بيت^(۱).

به مجۆره ده بينين كه (سيودريك) پاشايه كى دادپهروهه و خۆشه ويست بووه و له ماوه ي فەرمانه وايه تيدا هه ره به و شيوه يه ده سه لاتى ولاته كه ي به پيوه بردووه، هه تا له سالى (۵۲۶ ز) دا كوچى دوايى كردووه. به مردنى (سيودريك) سهروه رى و ده سه لاتى گووته كان به سه ر گيئى به ره به كاندا كوئايى پى هات و گووته خۆره لاتيه كان له خۆرئاوايه كان جيا بوونه وه، خۆره لاتيه كان كوهره زاكه ي سيودريكيان كرده فەرمانه واي خويان كه ناوى (ئامالاريك ۵۲۶-۵۳۴ ز) بوو. گووته خۆرئاوايه كانيش يه كيك له كوهره كانى (ئالاريكى دووهم) يان كرده مه زنى خويان كه ناوى (ئامالاريك) بوو. پاش ماوه يه ك ده ولته ي گووته خۆره لاتيه كان به ره و لاواز بوون چوو؛ هه تا له سالى (۵۵۳ ز) به ده ستي ئيمپراتۆر (جيه ستينانى يه كه م) كوئايى پى هات و له ناوبران^(۲).

سيه م/ بورگوندييه كان

ئهم بورگونديانه له جه رمانه خۆره لاتيه كانن كه له ده وروبه رى سالى (۱۵۰ ز) دا له (سيليزيا) دا ده ژيان؛ سه ده يه ك دواتر چوونه ته دۆله كانى ناوچه ي (مين)، پاش ئه وى به ره و رووبارى (رايين) پۆشتوون. پۆمانيه كان پيگايان پيئدان زه ويوزاره كانى سه رپيگه يان به كار به يئن به مه به ستي پاراستنى سنووره كان له هيزش و په لامارى (جه رمانه كان)، ئهم بورگونديانه شارى (ورمز) يان كرده پايته ختى خويان. له وى پۆمانيه كان بۆ به پيوه بردنى ده زگا به پيوه به رايه تيه كان به كار يانه يئان؛ هه ره كه چۆن جه رمه نه كان يان به كار هينا، (بورگوندييه كان) توانيان ده رفه تى كار كردن يان له گه ل (پۆمانه كان و گووته خۆرئاوايه كان) به كار به يئن له به ره نگار بوونه و هى هۆنه كاندا و ئه وه بوو له سالى (۴۵۱ ز) توانيان له ناوچه ي (چالونس) به سه رياندا سه ربكه ون، پاش ئه وه به شيوه يه كى ئاشتيخوازانه سنوورى

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۱۱۴-۱۱۵.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۱۶-۱۱۷.

دەسلەتلىككە ئۇچرىغان ئىتوان (ئالپ و پوون) فراوان بىكەن، ئەم ئاۋچەيەش دىۋانى
ھەر بەناۋى خۇيانەۋە ناسرا^(۱).

ئەۋەى جىنى سەرنجە ئەۋەىيە كە (بورگوندىيەكان) پەيۋەندىيەكى باشيان لەگەل
ئىمپىراتورىيەتى (پۇمانى خۆرەلەت) ھەبۋە و پاشاكانى (بورگوندى)
گويپايەلبوون بۇيان، بەلام بە پىچەۋانەۋە پەيۋەندىيەكانيان لەگەل لەگەل (فەرەنگ)دا
زۇر باش نەبۋە؛ بەتاييەتى لە سەردەمى (كلۇفس)، چونكە لەم سەردەمەدا شەپ
لەئىتوانيان سەريەلدا و بۇ ماۋەى (۱۰) سال درىژەيكىشا، ئەمە لە كاتىكدا بوو كە
ژنى (كلۇفس) لە پەگەزى (بورگوندى) بوو! ئەۋەى جىگەى تىرامانە كە دەۋلەتى
(بورگوندىيەكان) دەسلەتەكەيان زۇر درىژەينەكىشا و ئەۋەى بوو لە سەدەى
شەشەمى زايىنىدا كۆتايى پى ھات! ھۆكارەكەشى بۇ ئەۋەى دەگەپايەۋە كە زۇر
بەھىز نەبوون و نەيانتۋانى خۇيان لەبەردەم پوودا و گۆرانكارىيە مەزنەكانى ئەۋ
سەردەمەدا رابگرن^(۲).

چۈرەم / ئەنگلۇساکسۇنەكان

(بەپىتانيا) دوۋچارى داگىركردنى دوو مىللەت بوۋەۋە كە ئەۋانېش برىتېيۋون لە
(ئىنگلىز و ساكسۇنەكان)، ئەۋ داگىركردنەش ماۋەى سەد سالىكى خاياند و لە
ئەنجامدا بوو بەھۋى دامەزراندنى دەسلەتلىكى (ئەنگلۇساکسۇنى ۴۵۵-۵۸۴ ز).
(بەپىتانيە مەزن) كە (پۇمانەكان) بەشىكىيان لى داگىركردبوون؛ كەۋتبۋە
ژىردەستى سى مىللەتى جىاۋازەۋە كە ئەۋانېش: (كالدونيەكان، بكتەكان،
سكۇتلەندىيەكان) بوون، پاكەكان بە بەردەۋامى لە سەروۋى سكۇتلەنداۋە ھىرشى
دېندانەيان دەكرە سەر باشوورىيەكان، (پۇمانەكان) كە دەستيان بەسەر
دوۋرگەكانى بەپىتانيادا گرتبوو؛ توانيان بەرەنگارىيان بېنەۋە، بەلام كاتىك كە
ئىمپىراتورى خۆرئالوا (ھۆنورىۋس) ھىزەكانى لە دوۋرگەكە كشانەۋە بە مەبەستى
بەرەنگاربۋەنەۋەى ھەپەشەكانى (ئالارىك)، ئىدى پۇما دەسلەتلى بەسەر ئەۋىدا
نەما! لە سالى (۴۹۱ ز)دا (ئىللا) دەۋلەتى (سوسىكس) واتە (ساكسۇنىي باشوور)ى

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۵۶.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۶۸.

له (وینچېستەر) دامه‌زراند، هه‌روه‌ها (کیت‌رېکیش) له سالی (۵۱۶ ز) دا ده‌وله‌تی (ویسیکسی) له (وینچېستەر) واته (ساکسونیای خۆرئاوا) دامه‌زراند.^(۱)

له‌م ساته‌وه ئیدی ئەمه‌ بووه ده‌سپیکي شه‌روپنک‌دادان له‌نیوان (ساکسونیه‌کان و کامبیریه‌کان)، به‌لام (ئارسه‌ری میری کارلیونییه‌کان) پشتگیری له (کامبیریه‌کان) کرد و توانی (ساکسونیه‌کان) تیک‌بشکینیت، هه‌ربۆیه سه‌رچاوه‌کان ئه‌وه‌مان لێ ناشارنه‌وه و ئاماژه‌ بوو ئه‌وه ده‌که‌ن که‌ و له (۱۲) شه‌رپدا سه‌رکه‌وتنیان به‌ده‌سته‌یناوه له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا ده‌لێن که‌ ته‌نها به‌ ده‌ستی خۆی له‌ یه‌ک پوژدا (۴۰۰) که‌سی له‌ دوژمنه‌کانی کوشتوو. به‌لام ئەم بارودۆخه‌که‌ هه‌روا نه‌مايه‌وه، ئه‌وه‌ بوو له‌ یه‌کێک له‌ شه‌رپکه‌دا (ئارسه‌ر) بریندارکرا و براهیه‌ دوورگه‌یه‌ک له‌ویدا کۆچی دوايی کرد. له‌ سالی (۵۲۶ ز) دا (ساکسونیه‌کان) توانیان ده‌وله‌تیک له‌ خۆره‌لاتی (ئینگلته‌را) دابه‌زرین، ئەم فه‌رمانه‌وايه‌تییه‌ش به‌ ئیسیکس (ساکسونیه‌ خۆره‌لاتیه‌کان) ناسران و شاری (له‌نده‌ن) یان کرده‌ پایته‌ختی خۆیان، وشه‌ی له‌نده‌ن به‌ واتای (شاری که‌شتی) دیت. ئه‌و ناوچه‌یه‌ی که‌ (پۆمه‌کان) فه‌رمانه‌وايه‌تیان تیدا ده‌کرد ببوو به‌ (۷) ده‌سه‌لاتداریتی پاشایه‌تی به‌ربه‌ری بچووک که‌ دواتر له‌ یه‌ک ده‌وله‌تدا یه‌کیانگرت.^(۲)

له‌ سه‌ده‌ی چواره‌مدا قه‌شه‌ (پاتریک) ئایینزای (کاسۆلیکی) هینایه‌ (ئیرله‌ندا) و (ئیرله‌ندا) بووه مه‌لبه‌ندیکی پرشنگداری (مه‌سیحیه‌ت)، له‌ناو ئیرله‌ندییه‌کاندا قه‌شه‌یه‌کی به‌ناوبانگ ده‌رکه‌وت که‌ توانی پۆلیکی دیار و به‌رچاو له‌ (سیستمی کلیسای مه‌سیحی) له‌ ئه‌وروپا ببینیت که‌ ئه‌ویش (کۆلۆمبان) بوو. ناودارترین که‌سایه‌تی (جه‌رمانه‌کان) له‌ میژووی ئینگلته‌ره‌دا (ئیبیلیرت) بوو، ئەم پاشایه‌ هه‌ولی یه‌کگرته‌ی ولاته‌که‌یدا، جگه‌ له‌وه‌ هه‌نگاویکی یه‌کجار گه‌وره‌ی نا بوو کۆکردنه‌وه‌ی پاشا جیاوازه‌کانی (ئینگلته‌را) له‌ چوارچێوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌ک و له‌سه‌ر پێبازی (مه‌سیحیه‌ت)، هه‌موو خه‌لکه‌که‌شی ئایینی پاشاکه‌یان وه‌رگرت جگه‌ له‌ (له‌نده‌ن) نه‌بیت که‌ دژ به‌ په‌سه‌ندکردنی ئایینی (مه‌سیحی) بوون.^(۳)

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۹۲-۹۳.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۱۹.

(۳) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۱۹-۱۲۰.

پېنجهم / فاندالەکان

وشه‌ی (فاندال) به واتای (به‌ربر) و هه‌موو ئه‌وانه دیت که سه‌رقالی و یرانکاری و کاولکردن، ئه‌م گه‌له به‌ناوبانگبون له توندوتیژی و کاری پڼگری و گوشت و برین و ویرانکردن، چونکه توانیبووین په‌لاماری ولاتی (گال و ئیسپانیا) بدهن، به‌دهر له‌وه‌ی که توانیان شانشینیک له جیگه‌ی (قرتاجه‌ی دیرین) دابمه‌زینن. زۆریک له سه‌رچاوه میژوویییه‌کان باس له‌وه ده‌که‌ن که (فاندالەکان) توندوتیژتر له میلیه‌ته‌کانی دیکه‌ی (جه‌رمانی) هه‌لسوکه‌وتیان له‌گه‌ل ژێرده‌سته‌کانیاندا ده‌کرد، هاوکات له کاتی فه‌رمانه‌ه‌وایی ناوچه‌کانی ولاتی گالدا و به سه‌روکایه‌تی پاشاکه‌یان (گوندریک) زۆربه‌ی شاره‌کانی ناوچه‌ی (پایین‌ی ویرانکرد؛ وه‌ک (ماینس، ئه‌میان، پیمس، ئه‌راس، مورین، تورنای، سبیر و ستراسبورگ)^(۱).

(فاندالەکان) هاوشیوه‌ی (بورگوندیه‌کان) له میلیه‌تانی (جه‌رمانی خوهره‌لانی) بوون، له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی یه‌که‌مه‌دا له ناوچه‌کانی (سیلیزیا و بۆهیمیا) نیشته‌جیببوون، له ئه‌نجامی ئه‌و ئاژاوه و بارودۆخه ناله‌باره‌ی له پاش شه‌ری (مارکۆمانی) له سالی (۱۶۶ ز) هاته‌ئاراوه؛ ئه‌م میلیه‌تانه دووچاری په‌رت و لیکترازان بوون، به‌شیک له فاندالەکان (فاندالی ئه‌سه‌دنچین) به‌ره‌و (هه‌نگاریا) پۆیشن، به‌شه‌که‌ی دیکه‌شی (فاندالی سلینجیون) له (سیلیزیا) مانه‌وه^(۲).

له سالی (۴۲۸ ز)دا؛ (گه‌یسیریک) که له سه‌رده‌می خۆیدا مه‌زنترین که‌سایه‌تی هه‌بووه، بوو به پاشای (فاندالەکان)، ئه‌م پاشایه رامیاریزانیکی هینده لیزانبوو که هیچ سه‌رکرده‌یه‌کی به‌ربره‌کان شانیانله‌شانی نه‌ده‌دا جگه له (کلۆفس). (گه‌یسیریک) سه‌رکرده‌یه‌کی به‌توانا و لیهاتووبوو له مه‌یدانی جه‌نگدا، له سالی (۴۲۹ ز) به سه‌رکرده‌یه‌تی له‌شکرینکی (۸۰۰۰۰) سه‌ربازی له گه‌رووی (چیاکانی تاپریق) په‌ریه‌وه و گه‌یشته ئه‌وبه‌ری که‌ناراوه‌کانی ده‌ریا له باکووری ئه‌فریقا، له‌وئ له‌گه‌ل هۆزه به‌ربره‌کاندا بووه هاوپه‌یمان و به هه‌ردوولا سه‌رکرده‌ی پۆمانه‌کان (بۆنیفاس)یان له شه‌ریکی قورسدا تیکشکاند و شاری (هیپۆ)یان بۆ ماوه‌ی (۱۴) مانگ ئابلووقه‌دا، ئه‌م شاره که‌وتووته سه‌رده‌ریا له باکووری خوړئاوای قرتاجه‌وه^(۳).

(۱) محمد زاید عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربوا، ص ۶۸.

(۲) محمد زاید عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربوا، ص ۶۸.

(۳) سعید عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطی، ص ۸۹.

له سالى (۴۵۵ ز) توانيان به كهشتييه كانيانه وه بگه نه (پوما) به مه به ستي جيبه جيتكردى پرۆسه تالانى و دزى و جهرده ييه كانيان، ئەم پرۆسه يه نزيكه (۲) ههفتهى خياند؛ به شيوه يهك سهرى (كايتول) يان پوو خاند، چونكه پتيانوابوو له زير دروستكراوه، ههروهه ها يه يكه ره كانيان له گه ل خويان برد، نهك له به ره وهى وهك كاريكى هونه رى داتاش رابوون؛ به لكوو زياتر له به ره وهى له زيو دروستكراوون^(۱).

(قانداله كان) ورده ورده ده ستيانكرد به دروستكردنى پاوپ و دواتریش هيزيكى دهريايى مه زنيان پيكه وهنا، به دروستكردنى هيزى دهرياييه كه يان؛ دهوله تى (قانداله كان) زياتر گه شه يسه ند و به هيزبوو، توانيان ده ستبگرن به سهر هه نديك دوورگه ي وهك: (سه قليه، كورسيكا، سهردينيا، بليار)، له ويشه وه په ليان به ره و دوورگه كانى دهريايى (ئيجه) هاويشت. ئامانجى (گه يسيترك) ئەوه بوو مه يدانخوازى ئيمپراتورييه تى خوره لات له (قوسته نتييه) بكات؛ هاوشيوه ي ئەوه ي له (پوما) ئەنجامياندا، به هوكارى ئەم فراوانخوازيه دهرياييه دا توانيان ببه سهروه رى دهريايى (سپى ناوه راست). پاشاي ئەم قاندالانه (گه يسيترك) بۆ ماوه ي (۲۰) سال فه رمانپه وايى كرد؛ له م ماوه يه شدا به ره له ستي هه ردوو ئيمپراتورييه تى خوره لات و خورئاواي ده كرد، (گه يسيترك) له كاتيكدا ميلله ته كه ي له لووتكه ي سهركه وتندا بوو؛ له سالى (۴۷۷ ز) دا كوچى دوايى كرد، دواي مردنى ئەو ده سه لاتى (قانداله كان) به هوى ناكوكيه ئايينييه كان له لايهك و شه رى (به ره ره كان) له لايه كى ديكه وه به ره و لاوازي پوشتن و له ئەنجامدا له سه رده ستي سه ركرده ي بيزه نتي (بيليساريؤس) له سالى (۵۳۴ ز) دا كوتاييان پى هات^(۲).

شه شه م/ هۆزه كانى هۆن

ئەم هۆزانه په چه له كيان ده گه رپته وه سهر (مه نگوله كان)، ئەو رووپيه كان به بيننيان ترسيان لى ده نيشت؛ چونكه خاوه ن شيوه يه كى جياواز بوون له وان، ده موچاويان بى موو و پر له برين بوو، چاوه كانيان بچووك بوون. له سالى (۴۵۱ ز) به سه ركردايه تى گه وره كه يان به ناوى (ئاتيلا) توانيان بچنه ولاتى گاله وه، له

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۵۸.

(۲) محمود سعيد عمران: معالم تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۸۰-۸۴.

ئەنجامى ئەم ھېرش و پەلامارە؛ ھىزەكانى ئىمپراتورىيەتى (پۇمانى) ھاوپەيمانان لەگەل (گەوتە خۇرئاوايىەكان) و زۆرىك لە ھۆزە (جەرمانىيەكان) ئەنجامدا بە مەبەستى پووبەروبوونەوھى (ھۆنەكان)، لە شەپكى خويناویدا لەنزيك شارى (تورىس) پىكدادان لەنئوانىندا پوويدا و (ھۆنەكان) سەرکەوتن و بەردەوامبووم لە پىشپەويىەكانيان؛ بە جۆرىك كە توانيان بچنە ناو (ئىتالىا) و نزيكى شوراي (پۇما) بوونەوھ، بەلام (پاپا لىوى مەزن) بە شىۋەيەك بەرچا و لىھاتووانە پووبەروويان ببوھ، ھەرچەندە زۆرىپىنەچو بە ھوى مردنى لەناكاوى (ئاتىلا) سەرکردەيانەوھ ئىتالىيان بەجىھىشت و گەرەنەوھ^(۱).

ھۆزەكانى (ھۆن) كە لە سەدەى سىيەمى زايىنيەوھ لە دەشتە مەزنەكانى ئاسىاي ناوھراست؛ واتە لەپشت دەرياي خەزەرەوھ (قەزوین) نىشتەجىببون، وردەوردە بەرەو خۇرئاوا دەكشان، ئەم ھۆزانەش لەناوخۇدا ببوونە دوو بەش:

ھۆزەكانى ھۆنى سېي، كە مەترسىيەكى زۆرى لە ساسانىدا دروست كردبوو. ھۆزەكانى دىكەى ھۆن بەرەو ئەوروپا دەرپۇشتن، ئەمانە لە سالى (۳۷۶ ز) مۆلەتيان لە ئىمپراتورى ئەوكاتەى پۇما (فالىن) وەرگرت، كە لەناو ئىمپراتورىيەتەكەدا وەك يەكيتىيەكى ئىتنى نىشتەجى ببىن، ئەم ھۆزە يەكيتىن لەو ھۆزانەى كە لە دېندايەتيدا ھاوشانىان نەبووھ و ترس و لەرزىكى بى وىنەيان خستىوھ دلى دانىشتووانى ئىمپراتورىيەتى پۇماوھ^(۲).

(ئاتىلا) سەرکردەى ئەم ھۆزە بوو، پەمى ئايىنەكەيان برىتيبوو لە خەنجەرىكى داچەقىوو لە زەويدا، (ئاتىلا) چاوى لەوھبوو دەسەلاتى تەواوى بەسەر ھۆزەكەيەوھ ھەبىت، لەم پىناوھشدا فەرمانىدا (بلىندا)ى براى بكوژن، بەمەش دەسەلاتى تەواوھتى گرتەدەست لەنئوان سالاى (۴۳۳-۴۵۳ ز). (ئاتىلا) لە لاي ھۆزەكەى وەك خوداوەندىكى پېرۇز تەماشادەكرا، يەكەم ھىرشى بۆ سەر ناوچەكانى خۇرەلاتى ئىمپراتورىيەتەكە بوو، بە ئامانجى ئەوھى ئىمپراتور (سىدۇسېۆس) ناچار بكات لەشكرەكەى لە بەرامبەر (گەيسىرىك) بكىشيتەوھ، (ئاتىلا) توانى لە (دانوب)ى نزيك بە (مارگوس) تىبپەپىننىت و نزيكەى (۷۰) شار وىران بكات، بەمەش (ئاتىلا) جگە لەوھى ئىمپراتورى ناچاركرد لەشكرەكەى بەرەودا بكىشيتىنەوھ؛ بەلكو باج و

(۱) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في اوروبة، ج ۱/ ص ۲۳.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۵۳.

خەراجىشى لەسەر زىادکردن كە بىدات بە (ھۆنەكان)، ھاوكات ناچارىشىكىرد دەست لە ناوچەكانى لای راستى پروبارى (دانوب) ھەلگىت بۆ (ئاتىلا) و ھۆزەكەى^(۱).

پاش مردنى (سىفۇدسىوس) لە سالى (۴۵۰ ز.د.؛ ئاتىلا) بە سەرکردايەتى لەشكرىكى (۶۰۰۰۰) ھەزار چەكدارىيەو بەرھو و لاتى (گال) پۆشتن، لەوئ لە پروبارى (پايسين) پەرىنەو و تالانى و فەرھوودىيەكى زۆريانكرد و پاشان پروبارەكانى (مۆزىل و سين)يان تىپەپاند و بەرھو شارى (ئورليانس) پۆشتن، خەلكى ئەوئ لە ترسى (ئاتىلا) و لەشكرەكەى شارەكەيان بەجىھتشت، چونكە (ئاتىلا) و سوپاكەى بە ھەر ناوچەكەيدا دەپۆشتن بەجۆرىك ويرانيان دەكردن كە داروبەردى لەسەرىك نەھىشتوو، تەنھا شارىك كە لە دەستى پزگارىبووبى (تروى) بوو، كە ئەوئ لە پى قەشەى شارەكەو (ئەنانىوس) بوو كە ورى دانىشتوانەكەى بەرزكردبوو. بۆ پزگرتن لە شالوى دپندانەى (بەربەرەكانى ھۆن)؛ ژمارەيەك پەگەزى جياواز خويان كرده ھاوپەيمانىيەك ئەوانەش برىتیبوون لە: (پۆمانى، گووتە خۆرئاوايەكان، ساكسۆنەكان، بورگوندىيەكان، فەرەنگەكان)، ئەنجامى ئەم جموجوولانەش لەنزيك (چالۆنس) لە سالى (۴۵۱ ز) لەنئوان ھىزە ھاوپەيمانەكان و لەشكرەكەى (ئاتىلا) شەپكى خويناوى روويدا، بەلام شەپكە ئەنجامى پىچەوانەى پابردووى ھۆنەكانى ھەبوو و بە تىكشكانيان كۆتايى ھات^(۲).

لەم شەپەدا نزيكەى (۱۵۰۰۰-۱۶۰۰۰) سەرباز كوژران، بەمەش توانرا بەشى خۆرئاوا لەدەست (ھۆنەكان) پزگاربەن، دواى ئەم شكستە لە ھەمان سالىدا (ئاتىلا) و پاشماوئى ھىزەكەى بەرھو (ئەلمانىا) گەپانەو. سالى دواتر (ئاتىلا) بە ئامانجى تۆلەسەندنەوئى ئەو شكستە؛ بەشى باكوورى ئىتالىيەى داگیركرد و (ئاكۆيليا و پادوا)ى كرده خۆلەمىش! ھەندىك شارى دىكەى وەك: (قېرونا، پافيا، ميلانو)ش ناچاربوون سەرى بۆ نەوى بكەن، (ئىتالىيەكان) ھىچ لەشكرىكى وایان نەمابوو بەرگریان لى بكات؛ بۆیە (پاپا لىوى يەكەم) لەپىتاو پزگارکردنى مىللەتەكەيدا بەرھو (ئاتىلا) پۆشت و ھەرچى ديارى و داوايەكى ھەیبوو پىشكەشىكىرد، ئامادەيشى نیشاندا كە باجى سەرەنشى پى بدات لە خۆشەختى (ئىتالىيەكان). زۆرى نەبرد كە نەخۆشى تاعوون لەناو لەشكرى (ھۆن) بۆلۆبوو و ژمارەيەكى زۆرى لى

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۷۶.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاورپية، ص ۴۲.

كوشتن، چەند مانگىك دواتر و لە سالى (٤٥٣ ز)دا (ئاتيلا) لە گوندەكەى خۆى نزيك بە دانوب گيانيلەدەستدا و كوچى دوايى كرد^(١).

حەوتەم/ سلافيەكان

يەكئىك لەو پەگەزانەى كە لە ميژووى سەدەكانى ناوەرەستى ئەورووپادا پۆل و كارىگەرى خۆيان ھەبوو لەسەر گۆرەپانى پاميارى و سەربازى و كۆمەلايەتى و ئابورى ئەورووپا و ناوچەكە؛ شويئەنچەيان لەو سەردەمەدا زۆر بە ئاشكرا دەردەكەوتى لەو ناوچە بەرفراوانەى كە تاييدا دەردەكەوتى كە ئەوانيش سلافيەكان. (سلافيەكان) پەگەزىكن لەو پەگەزە سەركيانەى سەر خاكى ئەورووپا و پووسيا، ئەوھى لێرەدا ھاتوو كورتەيەكە لە ميژووى ئەم پەگەزە سەركيانەى ئەورووپا، بىگومان ئەم سلافيانە لەو سەردەمەى كە تاييدا دەركەوتن ھەك ھىزىكى كارىگەر و گرنگ كار و چالاكى خۆيان ھەبوو و كارىگەرى بە ھىزيان ھەبوو لەسەر پاميارى ئەورووپا و پووسيا، بۆ ماوھەىكى زۆر دەسەلاتيان بەدەستەو بوو لەو ناوچانەى كە تاييدا ژيان، خاوەنى كيان و بوونى پاميارى سەربەخۆى خۆيان بوون؛ بە شىوھەىكى گشتى بەسەر ناوچەكانى خۆرھەلاتى ئەورووپادا نيشتەجىبووبوون و جىگىربوون لە چەند ولاتىكى جياوازدا، پۆليان ھەبوو لە بەرھەو پىشبردنى لايەنى ژيارى سەدەكانى ناوەرەستى ئەورووپا، خۆدى (سلافيەكان) لە چەند ھۆزىكى جياجا پىكھاتبوون كە بە شىوھەىكى گشتى دابەشبووبوون بەسەر چەند ناوچەيەكى خۆرھەلاتى ئەورووپا^(٢).

سلافيەكان بنەپەتيان دەگەرپتەو بۆ پەگەزى (ئارى) يان (ھىندوئەوروپى)، ئەوھى دەربارەى ئەم سلافيانە زانراو ئەو زانياريانەى كە لەبارەيانەو ھاتوو؛ ھەتا سەدەى دەيەم لە زيادبوون و بۆلووونەوھى بەرچاودا بوون لە ئەورووپا بە ئاراستەى خۆرئاوا و باشوور، ھەرچەندە لەو سەردەمەدا لە بوارى ژياردا زۆر لاوازبوون بەرامبەر ئەو پىشكەوتنەى كە پووبەرووى دەبوونەو لەگەڵ ژيارەكانى دىكە ئەورووپادا. ئەوھى كە ئەوان زۆر ھەوليان بۆ دەدا برىتیبوو لەوھى شويئەنى لە شويئەكەوتەى سەرانى (الارقى) كە فەرمانرەوايان بوون، ئەمەش بە ھۆى ئەوھى

(١) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط، ج ١/ ص ٣٦.

(٢) نورالدين حاطوم: ھەمان سەرچاوە، ج ٢/ ص ٥٥٥.

كە زانراو دەربارەيان بە ھەرپەمەكى كارەكانيان ئەنجامدەدا. لە پوانگەي راميارىيەو ھىچ شارەزايان نەبوو، بەلام زۆرى نەبرد گۆرانكارىيەكى بەرچاو لە سروشتى سلافيەكاندا پوویدا؛ بۆيە وردەوردە بوونە گەلىكى بەھىز و بەتوانا لەپووى جەنگاوەرىيەو، ئەمەش واىکرد كە دەولەتلىك بۆ خۆيان پىكەيتن، چەند سەركردەيەكى بيانى سەركردايەتى دەکردن، ھەروەھا لە ژيارى ولاتانى دەورووبەرى خۆيان سووديان وەرگرتوو و لەو چوارچىوئەيەشدا ئايىنى مەسىحيان ھەلپژارد بۆ خۆيان و بوون بە (مەسىحى)^(١).

لەگەل بەرھەويشچوونى كاتدا بزوتى (سلافي) نەشونماي كرد و ھۆزەكانيان لە يەكدى دووركەوتنەو، بۆيە بوونە سى بەشى گەورە و فراوانەو كە ئەمانەن:

١. سلافيە باشوورىەكان: برىتيىوون لە (بولگارىيا و سەرب و كرواتىيا و سلوفين).

٢. سلافيە خۆرئاوايەكان: لە (پۆلەندا) و ھەندىكى دىكەشيان لە (ئەلمانىيا و بۆھىمىيا و مۆراقىيا و سلوفاكىيا) بوون، دانىشتووانەكانيان پىتانەگوترا (بۆھىمىيەكان)، ھەريەك لەم سى بەشە گەورە كەوتنە ژىر كارىگەرى باروودۆخىكى تايبەتییە و ئەمەش بوو ھۆى ئەوئەى بىنە سى بەشى دوور لە يەك^(٢).

٣. سلافيە خۆرھەلاتىيەكان: يان پووسىيەكان، ئەمانەش دەبن بە چەند بەشكەو، پووسىيائى مەزن لە ناوھەراستدا (ناوھەراستى ئەورووپا) و باكووردا و پووسە بچووكەكان لە باشووردا و پووسە سى پىستەكان لە خۆرئاوا.

أ. سلافيە باشوورىەكان

(سلافيەكانى باشوور) مېژوويان لەگەل مېژووى دەولەتى بىزەنتىدا تىكەلبوو، (بولگارىيەكان) لە (دانووب) نىشتەجئ و جىگىربوون، يەكەم ئىمپېراتۆريان بۆ خۆيان پىكەيتنا و بوون بە دەولەتلىكى سەربەخۆ لەنىوان سالانى (٨٩٣-١٠١٨ ز)، ئەم ئىمپېراتۆرىيەتە لە سەردەمى (سىموني قەيسەرى بولگارىيا)دا گەيشتە ئەوپەرى ھىز و توانا و دەسەلاتى خۆى كە سالانى (٨٩٣-٩٢٧ ز) دەگرىتەو، ھۆى ئەم دەسەلاتەش دەگەرىتەو بۆ ئەوئەى (سىمۆن) ئەو ماوہ دوورودرىژەى

(١) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط، ج١/ ص٤٤٥.

(٢) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص٣٦٣.

غەرمانرەوايى تېيدا دەکرد؛ ھەستا بە دروستکردنى بزوئتە ۋە ھەيەكى بەرفراوان لە (بەلقان) لەسەر ھەژماری دەۋلەتى (بىزەنتى) لە لايەك و لە لايەكى دىكە ۋە لەسەر ھەژماری دەۋلەتانى دراوسىياندا. جىگاي ئاماژە پىكردنە كە ئىمپراتورىيەتى (بولگارى) لە سەردەمى (سىمۆن) دا تەنھا لە پرووى سەربازى و جەنگىيە ۋە بەرھەۋىشچوونى بەخۆيە ۋە نەبىنى؛ بەلكو ۋە سەردەمە بە سەردەمى زىرپىن دانراۋە لە بۋارى وىژە و ئەدەبدا، ئەۋىش بە ھۆى زۆر ھاندانى (سىمۆن) و سەرىپەرشتىكردنى ئەم بۋارە، ئەمەش جىي سەرسوپمان نىيە؛ چونكە (سىمۆن) خويندە ۋارېۋو (پىش ئەۋەى تەختى دەسلەلاتى بولگارى بگرىتە دەست) لە (قوسەنتىنيەى پايتەختى بىزەنتى)، ھەرلەۋىش خۆى ئەۋ ژيارە مەزنى بىنى؛ بۆيە گەپايە ۋە ولاتى خۆى. بۆ ئەۋەى سەرىپەرشتى ۋە رگىزىرانى (ئىنجىل و پەرتوۋكە پىرۋەكان) بكات بۆ زمانى گەلەكەى خۆى. كاتىك ئىمپراتورىيەتى (بولگارى) لە سالانى (۱۰۱۸-۱۱۸۶ ز) شكستىھىنا؛ چۈۋە ۋە ژىر دەسلەلاتى (بىزەنتىيەكان)، پاش ئەۋەى ئىمپراتورى بىزەنتى (باسلى دوۋەم) لە سالانى (۹۷۶-۱۰۲۵ ز) ئەم سەركەۋتەنى بە دەستىھىنا كە بە خوينىژ و ستەمكارى (بولگارى) دادەنرىت. بەلام زۆرىنەبرد دەۋلەتى (بولگارى) دەسلەلاتى پەيداكرەۋە ۋە ئىمپراتورىيەتى (بولگارى) دوۋەمى) لە سالانى (۱۱۸۶-۱۳۹۸ ز) پىكھىنا ۋە دەۋلەتى سەربەخۆى پاگەياند، ئەم ئىمپراتورىيەتە درىژەى ھەبۋو؛ ھەتا ئەۋكاتەى كە دەۋلەتى (عوسمانى) ھىرشىكرە سەر ولاتى (بولگارىا)^(۱).

لە خۇرئاۋاي (بولگارىا) لەنىۋان (بەلەگراد) و كەنارى دەريايى (ئەدرىيانى) دا (سېرېبەكان) جىگىربۋون و شانشىنىكىيان دامەزراند كە لە سەردەمى مەزنى سېرېبەكان (ستىفن دۇشان) گەيشتە ئەۋپەرى دەسلەلات كە ماۋەى نىۋان سالانى (۱۳۳۶-۱۳۵۶ ز) دەگرتەۋە، چونكە توانيان لەم ماۋەيەدا ھەستىن بە ھىرشىكى زۆر فراۋان لە (بەلقان) و لە ئەنجامى ئەم پىرۋسەيەشدا زۆرىك لەۋ ناۋچانەى بەلقانىيان خستە ژىر دەسلەلاتى دەۋلەتەكەيانەۋە، تەنانت بىريان لەۋەش كىرېۋەۋە كە شارى (قوسەنتىنيەى) پايتەختى دەۋلەتى (بىزەنتى) بخەنە ژىر دەسلەلاتى خۆيانەۋە؛ بەتايىبەتى لە سالى (۱۳۴۶ ز) كە لەۋ سالەۋە (ستىفن دۇشان) خۆى ۋەك ئىمپراتور دەزانى. لە پرووى كاروبارى ناخۇشدا ھەستان بە دانانى كۆمەلىك ياسا و

(۱) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط، ج ۱/ ص ۴۴۶-۴۴۷.

دەستور لە ساڵی (١٣٤٩ ز) و توانیان لەو یاسایانەدا بە ئاشکرا بیروبوچوونی کۆمەڵگەی (سەربە) باس بکەن، لەسەر و ئەمانەشەو (دۆشان) پارێزگاری لە بازرگانەکان و ولاتەکەیی دەکرد و هانی دەدان بۆ بەرەوپێشچوونی زیاتر^(١).

لێرەدا ئەو بەدیدهکریت کە لەنێوان سەرانی سلاقییە پێشینهکان لە خۆرئاوای (بەلقان) و ئەوێ پێکەوێ گریانییدەدا بریتیبوو لەوێ هەردووکیان کەنێسەیی خۆرهلەلاتی هەلبژێرن هەتا ئەندازەیک وا دەرەکەوت ئەمانە میراتگری ئاسایی کەنێسەیی ئیمپراتۆرییەتی (بیزەنتی) بن لە ناوچەکەدا. ئەمەش پێچەوانەی خزمە کرواتییهکانیان بوو کە لە دەریای ئوروپادا جیگیربووبوون و بەرەو خۆرئاوا پۆشتن و ئایینزای کەنێسەیی خۆرئاواییهکانیان هەلبژارد؛ هەتاوەکو ئەوکاتەیی بوونە ژێردەستەیی هەنگارییهکان لە ساڵی (١١٠٢ ز)دا. بەلام هەنگارییهکان لە گەلی ئاسیایی توندوتیژ دەچوون کە لە خۆرهلەلاتی ئوروپا لە سەدەیی نۆیەمدا دەرکەوتن، بۆ ئەوێ بیرەوهری (ئاتیلا) و شەپە بەناوبانگە (تیکشکینه رەکانی) لە ئوروپادا بەدەنەو بە گویی خەلکید، تەنانت ئەمانە باسکراوون بە توندوتیژییهکی لەپادەبەر؛ بە شێوەیک دەگیرنەوێ گۆشتی گیاندارانیان بە کالی خواردووێ خۆینی دوژمنەکانیان دەمژی و دەیانخواردوو^(٢).

زۆری نەبرد و دەرەورده و لەسەرخو گەپانەوێ بۆ باری ئاسایی خۆیان و وازیان لەو توندوتیژییه هێنا کە لەو وپێش پێی ناسراوون، ئەمەش بە هۆی تیکەلاوییان لە گەل گەلانی دیکەیی پێشکەوتوو و خاوەن ژیارەکان. پاش ئەو لە نزیکەیی ساڵی (٨٦٠ ز) لەنێوان هەردوو پروباری (دۆن و دەنیر)دا جیگیر بوون؛ مەزنی قەشەکانی بانۆنیان (مسودیوس) توانی بیانھێنیتەسەر ئایینی (مەسیحی) و باوەڕیان پێی بهێنیت. لە ساڵی (٨٩٩ ز) هێرشیان کردەسەر (ئیتالیا) واتە (لۆمباردیا) و ئەو بوو لەو پڕۆسەیدا (بانونیا) لە ساڵی (٩٠٠ ز) تالانکرا، چونکە کەس نەبوو پێگربیت لەپێش فراوانخوازییهکانیان. لەوکاتەدا ئیدی هەنگارییهکان بە هەلیانزانی لە شێوێ ژیان و ژیاڕی دەرەبەگایهتییهوێ خۆیان نزیک کردەو، ئەمەش هەر لە ژێر سایەیی (ستقن)ی پاشایاندا بوو لە سالانی (٩٩٧-١٠٣٨ ز) و هەروەها (لادسلای پاشا) لە

(١) جاک لوكوف: هل ولدت اوربا في العصر الوسيط، ت: محمد حناوي ويوسف نكاري، ط١، الرباط، ٢٠١٥

م، ص ٥١.

(٢) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط، ج ١/ ص ٤٤٨.

سالانى (۱۰۷۷-۱۰۹۵ ز). بېگومان گرنگترين پاشماويهك كه (هنگاريهكان) له ميژوياندا به جيانهيتشيتت له وسهردهمه؛ برىتيووه له هيرشبردنيان بۇ سهر نهتهوه و دهولهتهكانى دىكه، تهنانت وایلينهايتبوو له سهدهى دهيمدا هيرش بكه نه سهر (ئلمانيا)؛ تهنانت دواى گرتهدهستى دهسلالت له لايهن (لادسلاسى) توانى ئه و زيادبوونه زوره له ولاتى (ئلمانيا) رابگريت و له بهرامبهردا سوارچاكهكانى تيتيوني) له سهر ههژمارى زهوى (پولهنديهكان) فراوانخوازى كرد^(۱).

ب. سلاقه خورثاوايهكان

ئهمانه گرنگترينى كه له كانيان برىتيوون له (مورافيهكان، بۆهيميهكان، وهنديهكان و پۆلنديهكان)، هه موويان به وه ناسرابوون كه توانايهكى باشيان هه بووه له پيكه وهژيان و پهيوهستبوونيان به يهكدييهوه، تهنانت (مورافيهكان) توانيان له نيوهى دووهى سهدهى نويهى مدا شانشينىكى بههيز بونيادبنين. له سهردهمى (لادسلاسى) پاشاياندا له سالى (۸۴۵-۸۷۰ ز) نيوانى هيرىمى (بانونيا) بۇ (بۆهيميا) بهرهو خورثاوا و (گاليسىاي خورههلات و دانووب له خورههلات) بگريتهوه. زورينهبرد ئايينى (ميسىحى) له و ناوچانهدا بلاوبووهوه و گهشهيكرد له ژيردهستى قهشهكانى دهولهتى (بيزهنتى)، له سهرووى هه موويانه (كيرلس، ميسيؤ، ديؤسى) قهشه بوو؛ كه به نيزدراوى (سلافي) ناسرابوو، ههچهنده زوربهى (سلاقه خورثاوايهكان) چووبوونه كهشتى كه نيسهى خورثاوايى مهسيحيهوه، پاشان شانشينى (مورافيان) له سالى (۹۰۵ ز) دا كهوته ژيردهستى له شكركيشيهكانى هنگاريهكانهوه، به هوى ئهمهوه كارتىكردنى خورههلاتيهكان ليكچىرا و كاريگهرييان له سهريان نهما، بويه ئلمانيهكانى دراوسييان توانيان بيانگوپن بۇ ئايينزاي كه نيسهى لاتينى^(۲).

كاتيك گرنگى (مورافيهكان) بهرهو بيتهيزى و لاوازى چوو؛ ئيدى دواى ئهوهى بوونه ژيردهستهى (هنگاريهكان). له سالانى (۹۰۵-۹۰۶ ز) دا له سهر نهخشهى ئهروپا (بۆهيميهكان) دهركهوتن و ئهوه بوو دهولهتيكيان بونيادنا گرنگترين

(۱) محمود سعيد عمران: قسطنطين السابع (ادارة الامبراطورية البيزنطية)، ۱، دار النهضة العربية، بيروت، ۱۹۸۰، ص ۶۸.

(۲) نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۴۴۸.

شتيک که ميژووی ئەم دەولەتەي پي جيا بکريته وه بریتیوو له وهی که دوو چاری دوو لایهني دژ به یه کدی بوونه وه؛ یه که میان په لکیشبوونیان بۆ ژياری (ئه لمانی)، دووهمیان هانیده دان بۆ بهرگریکردن له داگیرکاری ئه لمانی^(۱). به لام رهوتی یه کهم به هیزتر بوو؛ ته نانه ت سه رکرده کانی (بۆهیمیا) زیاتر ژیان و گوزهرانی ئه لمانیه کانیان به لاوه سه رنجراکیشتر بوو! هه رچه نده له گه ل ئه وه شدا پاشا به هیزه کانی (بۆهیمیا) له سه ده ی سیازده هه مدا وه ک (ئۆتۆکاری دووهم) له سالانی (۱۲۵۳-۱۲۷۸ ز) دا ئه وه یان هه لبژارد که رامیاری ده ره کیان به ره وپیشبجیت له سه ر هه ژماری زه ویه کانی (ئه لمانیا) ی دراوستی. چینیکی دیکه هه ن له ناو (سلافه خورئاواییه کان) که ئه وانیش بریتیوو له (وه ندییه کان)، به لام وا باوه که بۆ یه که مجار (جه رمانیه کان) وشه ی وه ندییان به کاره ی ناوه بۆ هه موو (سلافه کان) به گشتی و به بی جیا کردنه وه، مه به ست له م وشه یه ش واته (جه رمانه کان)؛ به لام (وه ندییه کان) وا ناسراون که بریتین له هۆزیکي (سلافی) له نیوان چیا ی (کربات و ده ریای به لتيك) جیگیربوون و ئەم وه ندییه نه ئه وه یان لی زانراوه که توانای یه کبوونیان نییه (ناتوان به یه که وه بژین)^(۲).

له سه رچاوه ميژووییه کاند ئاماژه به وه ده کریت که (فه رهنه گه کان) زور ناره حه تیان چه شتوو به ده ست وه ندییه کانه وه، هه تا کار گه یشته ئه و ئاسته ی له سالی (۶۳۱ ز) دا (پاشا کلۆسه ری یه که م) سه رانه له سه ر (سه کسۆن) دابنیت که بریتیوو له (۵۰۰) مانگا؛ به رامبه ر به پاراستنیان دژی (وه ندییه کان). به لام هه رچۆنیک بیت (وه ندییه کان) توانیان له سه ده ی حه وته مدا شانیشینیک بونیادبنین؛ هه رچه نده ته مه نی کورتبوو و زوو ده سه لاته که یان له ناوچوو، بۆیه زۆری نه برد هۆزه (وه ندییه کان) به ش به ش و پارچه پارچه بوون له یه کدی دوورکه وتنه وه. ته نانه ت پاشه پۆژیان له سه ده ی ده یه م به دواوه به سترابوو به فراوانبوونی ئه لمانیاوه، له گه ل ئه وه شدا (وه ندییه بته ره سه ته کان) هه میشه سنووره کانی خۆره لاتی ئه لمانیا یان دوو چاری ناره حه تی ده کرده وه، ئه مه ش به هۆی هیزشبردنه کانیانه وه بۆ ئه و سنوورانه؛ به شیوه یه ک که جووتیار و که نیسه و خودا په رسته کانی ش ببه ش نه بوون له م هیزشانه که له سالی (۹۸۳ ز) پوویاندا که

(۱) نورالدین حاطوم: تاریخ العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۴۸.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا العصور الوسطی، ص ۲۴۳.

بريژەيکيشا بۆ سالانى (۹۹۸ ز) و (۱۰۶۶ ز) لە دواتريشدا. پاشان (قەشە بەرنارد) لە ناوەرەستى سەدەى دوازدهەمدا دەرکەوت کە لە (ئەلمانيا)دا بانگەوازی دەستپێکرد بۆ ھێرشىکى خاچى نوێ، بۆيە لەو کاتەدا (ساکسۆن) ئەرکى بەرپەرچدانەو و لەبەردەم وەستانەوێ دژ بە (وەندىيەکان) بوو، گوتى باشوایە ئەو ھێرشەى خاچىيەکان دژى (وەندىيە بێپەرستەکان) بێت، بۆيە بەمشىوێ ھێرشەکە ناوێرا بە ھێرشى خاچىيەکان کە ناسرابوو بە (وەندىيەکان) کە لە سالى (۱۱۴۷ ز) ئەنجامدرا، ئەمەش بوو بە ھۆى لەناوبردنى بێپەرستى لە ولاتى (سلافيەکان) و لە بەرامبەردا زيادبوون و بلابوونەوێ ھىز و دەسەلاتى (ئەلمانى). تەنانت زۆرى نەبرد و نەگەشتە نيوى سەدەى سياردەھەم؛ ھەموو ئەو زەويانەى کە لەنيوان ھەردوو پووبارى (ئالپ و ئودەر)دا بوو چوو ژیڕ دەسەلاتى ئەلمانىيەکانەو، لە خۆرھەلاتى ئەمانىشەو واتە لەنيوان ھەردوو پووبارى (ئودەر و فستولا)دا (پۆلەندىيەکان) شانشىنيکیان پیکھينا لەسەر پێرھەوى (سلافيەکان) و بگرە پاکتر لەوێ کە دەولەتى (بۆھىمى) لەسەربوو^(۱).

(پۆلەندىيەکان) لەنيوان ناوچەکان بەدریژايى (ئودەر) لە خۆرئاواو بۆ (فستولا) لە خۆرھەلاتەو؛ لە چياکانى (کاريان) لە باشوورەو بۆ (بەلتىک) لە باکوورەو نىشتەجێبوو بۆ کە (۳) ھۆزى (سلافي) پیکدەھىتا، ھۆزى (پۆلۆنىيەکان) لە دۆلى (ئەودەر و فارتا) نىشتەجێبوو بوون، (مازۆرىيەکانىش لە (گوماو ھى فەستولا)دا) بۆ مۆرزانىو نەکانىش لە شويئە دەشتايەکاندا نىشتەجێبوو بوون. سەرکردەى پۆلۆنى (ماينکا) لە سالى (۹۶۳ ز)دا دانينا بە ئىمپراتۆرىيەتى (جەرمانى) لە سەردەمى (ئوتۆى يەكەم)، جێى ئاماژەپیکردنە کە (مايزکا) يەکیکە لە سەرکردە دێرىنەکانى (پۆلۆنى) کە ئايىنى (مەسىحى) ھەلبژارد وەک پەرستشى کەنىسەى (پۆما) لە سالى (۹۶۷ ز)، لە بەرئەوێ کە (دۆرفا) ھەلبژارد وەک خيزانى خۆى کە خوشکى (بۆھىمى پاشا) بوو، لە سەردەمى (مايزکاي کوپى بولسلافي يەكەم)دا ولاتى (پۆلۆنىيا) پوو و خۆرھەلات لەسەر ھەژمارى (پروسە سلافيەکان)؛ واتە ناوچەکانىان لە سالانى (۹۹۲-۱۰۲۵ ز) فراوانبوو. لە سالى (۱۰۲۴ ز)دا بە شىوہىکى فەرمى پاپا دانينا بەو ولاتەدا؛ ھەرچەندە (پاشا بولسلاسى يەكەم) توانى

(۱) السيد الباز العربى: تاريخ اوربا العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت، ۱۹۶۸ م، ص ۴۴۰-۴۴۱.

ھەرچەندە (پۆلۇننىيەكان) لە ڕووی ياسايىيەو ھەيواز بوون؛ بەلام توانيان بۆ ماوھى سەدەيەكى تەواو پارىزگارى لە گيانى خويان بکەن، ھەتاکو ئەستىزەى دەسەلاتيان بەرامبەر بە ھىزى بەرھەلستکاري (ئەلمان) لە خىزانىکدا کە (ھوھنشتاوفن) بوون گەشايەو، بەلام زۆرى نەبرد ولاتى (پۆلەندىيەكان) تووشى بەش بەش بوون و پارچە پارچە بوون بوو. پاش مردنى (بولسلافى سىيەم ۱۱۰۲-۱۱۳۹ ز) کە ولاتەکەى دابەشکردبوو بەسەر ھەرچوار کورەکەيدا، ئەمەش بوو بە ھۆى پەرتبوون و بەش بەش بوونى يەکىتییەکەيان و ھاوکاريکردنيان لە لايەن جەرمانەکانەو (بۆھىميەکان و لىتوانىيەکان) بۆ دژايەتى ھەندىکيان لە بەرامبەر ھەندىکى دیکەياندا. بۆيە (پۆلەندا) بەم شپىزەيە مايەو؛ ھەتا ئەوکاتەى کە (مەنگۆلەکان) لە سالى (۱۲۴۱ ز)دا دەستيانگرت بەسەريدا و داگيريانکرد و زيانىکى زۆرياندا لە ولاتەکە؛ بەتايبەتى (کاراکاوى) پايتەخت، ھەروەھا ھەردوو (بۆميرانيا و سيلىزيا) بەش بەش بوون و بوونە ژێردەستەى ئىمپىراتورىيەتى (رۆمانى پىرۆز)، بەو شىوہە دووبارە بازىرگانى (پۆلەندا) لە سەدەى سىازدەيەمدا کەوتە ژێردەستى بىگانە؛ واتە بازىرگانە (ئەلمانەکان)، پاش ئەوھى ئەو توانايەى لەدەستدا کە لەسەر دەرياي (بەلتىک) ھەيانبوو، دواتر ھىرشى جەرمانەکانىش بۆ سەر بەشى خۆرئاوا دەستى پى کرد و بەشىک لە (پۆلۇننىيەكان) بوونە شوئىنى ھەوانەوھى ئەو جووانەى کە لە ترسى (ئەلمانەکان) ھەلھاتبوون، ھەربۆيە (بولسلاف) لە سالى (۱۲۴۶ ز) پىشوازى لى کرد^(۳).

(١) نورمان ف. كانتور: التاريخ الوسيط، ت: قاسم عبده قاسم، عين للدراسات والبحوث، الجيزة، ٢٠٠٩ م، ص ٣٠٦.

147

خویانه‌وه بىنى و فراوانخوازیان کرد له‌سەر هه‌ژمارى (پۆلۆنىيەکان) و ئەوه‌بوو توانیان (سەلسەى پۆلۇندا) بخەنەسەر (بۆهیمیا)، ئەم ڕووداوانە بوونە ھۆى ئەوھى کە (لادسلاوسى پاشای پۆلەندى) ھەستىت بە ئەنجامدانى شۆرشیك له سالى (۱۳۲۰-۱۳۳۳ ز) کە له ڕىگەيەوھ توانى دەسەلات بەدەستبەھيئت و له ناوچەکەدا فراوانخوازیيەکانى (ئەلمانیا) ڕاگریت^(۱).

ج. سەلفیيە خۆرھەلاتیيەکان

ھەرچەندە ڕەگەزى (سەلفى) بالادەستبوو بەسەر ڕووسیاوھ له سەردەمى دىرین و نوێشدا؛ بەلام سەرھەرای ئەوھش ناوانى ئەو ولاتە بە (ڕووسیا) له لایەن سەلفیيەکانەوھ نەبوو! مێژوونووسانىش لەم ڕوانگەيەوھ بوون بە دوو کۆمەلەوھ: کۆمەلەى يەكەم بۆچوونىيان وایە ئەم ناوھ بە ناوى يەكێك له ھۆزەکانى (الفى السەرماتىيە)وھ ناوئراوھ، بەلگەشیان بۆ ئەم بۆچوونەيان بریتیيە له ئاماژەى زمانەوانى (سریانى) له سەدەى شەشەمدا بە وشەى (RUS). کۆمەلەى دووھم بۆچوونىيان وایە وشەى (ڕووسیا) ناویکە دەگەرێتەوھ بۆ يەكێك له ھۆزەکانى باکوور کە له سەدەى ھەشتەمدا ولاتەکەيان داگیرکرد، بۆيە ناوى خۆيان سەپاند بەسەر ئەو ولاتە و دانیشتووانەکەیدا. (بىزى) مێژوونووس دەلالت: (ڕۆمانەکان وشەى سەلفیيان) بەسەر (سەلف)دا سەپاندبوو و بەوھ ناویان دەبرد کە ئەمەش بۆچوونى (عەرەبە سەفالیيەکان) بوو، له کاتیکدا کە (سەلفیيە خۆرئاوایيەکان) ئایینی مەسیحیان ھەڵبژارد له شێوھى بیروباوھرى ئەورووپییدا، سەلفیيە خۆرھەلاتیيەکان (ڕووسیا) پەيوەستبوون بە کەنيسەى یۆنانیيەکانەوھ، یان (ئەرسۆدۆکسى) و لەم سۆنگەيەشەوھ پەيوەندى پتەویان ھەبوو بە گیتی بیزەنتیيەوھ. جیگەى ئاماژەپێکردنە له سەدەى نۆیەمدا (سویدیيەکان) له سەرەتای چەرخى شۆرشەکانى فایکینگیدا دەسکەوتیکى (سویدی) ھەبوو؛ ئەوھش له ڕىگای بازەرگانیيەوھ بەدریژایى (بەلتیک) بۆ کەستنتینیيە) کە تىکەلای خەلکى سەلفیيە خۆرھەلاتیيەکان بووبوون لەو ڕووھوھ. له سالى (۸۶۰ ز)دا دەولەتى ڕووسیايان دامەزراند کە (نۆفجروور) واتە (شارى نوو) بوو بە پایتەختى و بەو ئاراستەيە و لەژێردەستى (ڕوویکى) مەزنیاندا گەشەیکرد و زۆرى نەبرد گوزەرانی خەلکى (ڕووسیا) لەژێر دەسەلاتى بنەمالەى

(۱) ھەمان سەرچاوە و لاپەرە.

(پروتيك)دا ژيانه وه و گه شه سەندنى به خۆيه وه بينى، بۆيه دەسه لاتيان له شارى نویدا گه شه يکرد، ههروهها دوورگه ی باکوورى (دهريای رهش) چووه ژنر دەسه لاتيانه وه، بۆيه زۆر ئاسایى بوو په یوهندى نتيوان (پووسيا) و ئيمپراتورييه تى (بیزهنتى) توندوتۆل ببیت؛ چونكه رتيگه ی بازرگانی نتيوان دهريای (بهلتیک و قوستهنتينييه) به زهوى په کانی ئەواندا تیده په رى^(۱).

ئەم په یوهنديه له نتيوان (پووسيا) و بیزهنتى) له هه موو ناوچه کانیدا به وشي وه نه بوو! چونكه (پووسه كان) سى جار له سالانى (۸۶۰ و ۹۰۷ و ۹۴۱ ز) ويستان هيرشبه كه نه سەر (قوستهنتينييه)؛ به لام له هه رسى جار هكه دا شكستيانه يتا! بۆيه زۆرى نه برد (قلاديميرى يه كه م ۹۷۸-۱۰۱۵ ز) ي پاشای (كيڤ) ئايىنى (مه سىحى) هه لبارد و كردى به ئايىنى فه رمى ولاته كه ی له سالى (۹۹۰ ز)دا، بۆيه به په له كه نيسه يه كى (پووسى) بنياتنا كه سەر به كه نيسه ی (بیزهنتى) بوو، به لام سهره رپاى ئەوه ی (پووسيا) له ژيارى بیزهنتييه وه نزيكوو و زۆر تيگه لاویش بوون له گه لياندا؛ به لام به رده وام پتيويستان به رتيكخستنى ته واو هه بوو بۆ به جيته تانی په یوه سترکردن و يه كيتى نتيوان سهره وت و سامانه فراوانه كه يان، (قلاديميرى دووم - مونوماخ ۱۱۱۳-۱۱۲۵ ز) كوتا فه رمانه وای (كيڤ) بوو كه توانى ده سه لاتداريتى هه موو هۆزه کانی (پووسى) بكات^(۲)، به لام له پاش خۆى ولاته كه ی تووشى شپه رزه یى هات، ده وه له تى. (كيڤ) شويتنيكى بازرگانی پتيكه يتا له نتيوان باكوورييه كان له پرووى (پووسيا و ناوچه کانی به لقانه وه؛ بۆيه له توانای سویدیيه کاندان نه بوو كه بزوتنه وه يه كى سهر بازى گشتى دروستبه كن دژ به ده وه له تى (كيڤ) له بهر كه مى ژماره يان، بۆيه له سالى (۸۵۶ ز)دا بانگه وازتيكان بلاوكرده وه بۆ هاونه ته وه ييه کانی خويان له باكوور، مه زنى باكوورييه كانيش كه ناوى (پوريك) بوو؛ په زامه ندى خۆى ده ربهرى كه ئەم ده سه لاتدار ييت به سەر به شه باشوورييه كانيشدا له (گوتلاند و نرايزلاند)، بۆيه سوپا كه ی خۆى به رتيكرد به ره و (پووسيا) و شويتنيكى به ناوى (توفوكورووت) بنياتنا و كردى به سهر بازگه ی خۆى. له سالى (۸۶۰ ز) پاش مردنى (پوريك)؛ (توليک)ى سهر كرده له سالى (۸۷۳ ز)دا فه رمانه وایى (توفوكورووت)ى

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۳۶۹-۳۷۰.

(۲) جوزيف نسيم يوسف: تاريخ الدولة البيزنطية، ط ۱، دار النهضة، مصر، ۲۰۰۵ م، ص ۱۷۷.

کرد بەو ھۆکارەى كە جێنشینى (پۆرىك) بوو، بۆیە (ئۆلىك) بە بونیادنەرى راستەقینەى دەولەتى (كىف) دادەنریت كە توانى لە سالى (۸۷۶ ز)دا دەسبگریت بەسەر ئەو شارەدا كە لەژێر دەسەلاتى سويديیه دیرینهكان بوو، بەلام شارى (كىف) پاش (فلادیمیری دووهم) ئەو گرنگییهى ھەیبوو لە دەستیدا؛ ئەو گرنگییه شارى (سۆزدال) بوو كە لە باكوورى خۆرھەلاتى پووسیاى جێگەى گرتەو و لە برى ئەو گرنگى پیدرا^(۱).

لێرھە (پووسیا) بوو دوو بەشى مەزنەو: (پووسیاى بچووك) لە باشوور و (پووسیاى مەزن) لە باكوور، پووسیاى مەزن توانى فراوانخوای بكات بەرھە باكوور و خۆرھەلات و بەمەش زەوییهكى زۆریان خستە ژێر دەسەلاتى خۆیانەو، ھەتا ساتى شەپەكانى (مەنگۆل) كە ئەو بەرھەپیشچوونەى (پووسیاى) وەستان. لە سەرھەتای سەدەى سیازدەدا دوو بزوتنەوێى مەزن دەستیان بە جوولە كرد، ئەم دوو بزوتنەوێە دەستى بالایان ھەبوو لە بەرھەپیشبردنى میژووى ئەوروپا بەگشتى و (پۆلەندا و پووسیا) بەتایبەتى، ئەم دوو بزوتنەوێە بریتیبوون لە شەپەكانى دژ بە (مەنگۆل) لە لایەك و بەرفراوانبوونى چەكدارەكانى (تیتۆن) لە باكوورى ئەوروپا لە لایەكى دیکەو^(۲).

كۆتایى ئیمپراتۆرییەتى خۆرئاوا

لەنیوان سالانى (۴۵۷-۴۶۱ ز)دا (ماجۆریان) چووە سەر تەختى ئیمپراتۆرییەتى (پۆمانى)، بارودۆخى سەرەدمى (ماجۆریان) پڕ لە ئاژاوە و ناشارامى بوو؛ چ لە ناوخۆ و چ لە دەرھو و بەو ھۆیەو گێرگرفتى زۆرى بۆ پەیدا بوو، بۆ چارەسەرکردنى ئەم بارودۆخە؛ سەرھەتا بەرنامەى لێدانى لە (فاندالەكان) دانا لە كەنارواوھەكانى ئەفریقادا، بەلام ئەو پاپۆرە جەنگیانەى لە شەپى دژ بە (فاندالەكان) بەكاربھێنان ھەموویان تێكشكان، لە ئەنجامدا (ماجۆریان) لە قەرتاجەو بە دلیكى شكاوووە بەرھەو (ئیتالیا) گەرایەو و لەویش كوشتیان.^(۳)

دواى (ماجۆریان) سێ كەس بۆ سەر تەختى ئیمپراتۆر دانران:

(۱) الانطاكى: تاريخ الانطاكى، ت: عمر عبدالسلام، ط۱، مطبعة حروس، لبنان، ۱۹۹۰ م، ص ۲۱۰.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۹۳.

(۳) نورمان بينز واخرون: الامبراطورية البيزنطية، ت: حسين مؤنس، ط۱، القاهرة، ۱۹۵۰ م، ص ۲۰۳.

۱. سىتقىرىۋس.

۲. ئەنپىمىۋس.

۳. ئۇلىبرىۋس.

ئەگەر لە بارودۇخى گىشتى ئىمپىراتورىيەتى (پۇمانى خۇرائىۋا) لەو سەردەمەدا وردىبىيىنەۋە؛ دەبىيىن ناۋچەيەكى زۇريان لە دەستداۋو، (پۇمانەكان) لە (ئىنگلەتەرا) كىشابوونەۋە و (قانداۋەكان) دەستيان بەسەر كەناراۋەكانى ئەفرىقادا گرتىۋو، (گوتە خۇرائىۋايەكان) لە ھەمان كاتدا دەستيان بەسەر ئەوروپايى خۇرائىۋادا گرتىۋو، (بورگوۋندىيەكان) لە ناۋچەكانى باكوورى (پايىن) نىشتەجى بىۋون، فەرەنگەكانىش لە ناۋچە دوورەدەستەكانى (پايىن) دەژيان، ھەموو ئەمانە ئەو راستىيەيان دەسەلماند كە كۆتايى بە ئىمپىراتورىيەتى خۇرائىۋا ھاتىۋو! لەبەرئەۋەى خۇرائىۋاي ئىمپىراتورىيەتەكە بەبى ئىمپىراتۇر بوو! ئىمپىراتۇرى خۇرەلاتى بىزەنتى (زىنوۋ ۴۷۴-۴۹۱ ز) بىۋوۋە تاكە ئىمپىراتۇرى گىشت دەسەلاتدارىتى (پۇمانى)، ھەتا سالى (۴۷۶-۸۰۰ ز) تەختى (پۇما) بەبى ئىمپىراتۇر بوو؛ ئىدى لەۋىۋە (شارلەمان) كرايە ئىمپىراتۇرى ئەوروپايى خۇرائىۋا^(۱).

چەندىن ھۆكارى ئابوورى و پاميارى پىكەۋە پۇلى خۇيان بىنى بۇ پووخانى ئىمپىراتورىيەتى (پۇمانى) كە لە بەشى دوۋەم باسماڭ لىۋەكردوۋە.

---

(۱) محمود سعيد عمران: معالم تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۸۷-۸۸.

بەشى ھەوتەم

جەستىيانى يەكەم (۵۲۷-۵۶۵ ز)

پاميارى ناوخۇيى

چاكسازىيەكانى جەستىيان لە ناوخۇي ولاتدا

پاميارى دەرەوۋە

شەپى جەستىيان لەگەل ساسانييەكاندا

شەپى جەستىيان لە خۇرئاوادا

جەستىيان و قاندالەكان

جەستىيان و گووتە خۇرەلاتىيەكان

جەستىيان و گووتە خۇرئاوايىەكان

كۇتايى سەردەمى جەستىيان

جىگرەوۋەكانى جەستىيان

جەستىنى دووۋەم (۵۶۵-۵۷۸ ز)

تېبارىووسى دووۋەم (۵۷۸-۵۸۲ ز)

مۇرىس (۵۸۲-۶۰۲ ز)

پاميارى دەرەوۋە جىگرەوۋەكان

داگىركردنى ئىتالىا لە لاين لۇمباردىيەكانەوۋە

بنه ماله‌ی جهستیان (۵۱۸-۶۱۰ ز)

دهرکه وتنی ئەم بنه ماله‌یه دهگه‌پیتەوه بۆ سەردهمی ئیمپراتۆر (جهستین) که له دواى مردنی ئیمپراتۆر (ئەنستاسیۆس) که له سالی (۵۱۸ ز) گه‌یشتە فەرمان‌په‌وایی ئیمپراتۆریه‌تی (بیزه‌نتی)، به‌هۆی ئازایه‌تی و لی‌هاتوو‌یه‌وه گه‌یشتە پله‌ی فەرمانده‌ی هیزه‌کانی پاسه‌وانی کۆشکی ئیمپراتۆریه‌ت، له‌ دواى کۆچی دوا‌یی ئیمپراتۆر (ئەنستاسیۆس) به‌ کوده‌تایه‌تی سهربازی جله‌وی ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆریه‌تی گرته‌ده‌ست. جیگای ئاماژه‌بۆکردنه‌ ئەم ئیمپراتۆره‌ مندالی نه‌بوو؛ بۆیه بانگه‌یشتی (جهستیان)ی خوشکه‌زای کرد بۆ کۆشکی ئیمپراتۆریه‌ت له‌ (قوسته‌نتینییه)، هه‌تا له‌ نزیکه‌وه په‌روه‌رده‌ی بکات و هاوکات هاوکاری بێت له‌ به‌‌پێوه‌بردنی کاروباری ده‌وله‌تدا، له‌و ماوه‌یه‌شدا (جهستیان) په‌ره‌ی به‌ توانا‌کانی خۆیدا و شاره‌زاییه‌کی باشی له‌ کاروباری سهربازی و کارگێڕی و یاسا‌کانی ولات و پامیاری و چه‌ندین لایه‌نی دیکه‌ به‌ده‌سته‌ینا^(۱).

جهستیان‌ی یه‌که‌م (۵۲۷-۵۶۵ ز)

(جهستیان) له‌ سالی (۵۲۷ ز) به‌ فەرپی چووه‌ سەر ته‌ختی ئیمپراتۆری، چونکه‌ پیتشتر جیگه‌روه‌ یاخود (ولي العهد)ی (جهستین) بوو. (جهستیان) له‌و ماوه‌یه‌دا شاره‌زاییه‌کی زۆری له‌ بواری به‌‌پێوه‌به‌رایه‌تیدا په‌یدا‌کردبوو، ئەم ئیمپراتۆره‌ نوێیه‌ حه‌زی به‌ ژيانیکی زۆر ساده‌ ده‌کرد و به‌ چاکی مامه‌له‌ی له‌گه‌ل خه‌لکه‌که‌یدا ده‌کرد و وه‌ک باسی لی‌توه‌ ده‌کریت شه‌و و پوژ سهرقالي کارکردن بووه‌ بۆ ولاته‌که‌ی، له‌ به‌ره‌ئه‌وه‌ ناویان‌تابوو (ئیمپراتۆری شه‌ونخوون)، له‌گه‌ل ئەوه‌شدا هه‌ر بې‌یاریکی ده‌ربگر‌دایه‌؛ که‌س نه‌بوو بتوان‌یت له‌ دژی بوه‌ستیه‌وه^(۲). (جهستیان) له‌و ماوه‌یه‌دا دلی چووه‌ سەر کچیک که‌ ناوی (سیودورا) بوو، سهرچاوه‌ می‌ژوو‌یه‌یه‌کان ئاماژه‌ بۆ ئەوه‌ ده‌که‌ن که‌ (سیودورا) کچیک‌ی سه‌ماکه‌ری نیمچه‌‌پرووت بووه‌ و به‌ ناوبانگ بووه‌ به‌ کاری به‌‌دره‌وشتی و خراپه‌کاری، به‌ جۆرینک که‌ هه‌موو سنوور و به‌ها کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی به‌زاندبوو، هاوکات ده‌لێن ئەم کچه‌ له‌گه‌ل باوکی کاری کردووه‌ له‌ هۆلی (سێرک) که‌ تاییه‌ت بوو به‌ نمایش‌کردنی ئازده‌لان؛ به‌تاییه‌ت (ورچه‌کان) که‌

(۱) قحطان عبدالستار الحیدثی: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ۲۷۹.

(۲) محمود سعید عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطی، ص ۱۲۷.

جوانیہ کی بیوی نہ بیان ہے ہو۔ ہاوکات اُنم کچہ کچکی وریا و چالاک و بہہیز ہووہ،
 ہمموو اُنم تابیہ تمہندیانہ پیکہوہ وایانکرد کہ (جہستیان) پے یوہست بیت پئیہوہ و
 ہربؤیہ لہ کوتاییدا بریاریدا ہاوسہرگیری لہ گہل اُنہجام بدات۔ اُنم بریارہ ہووہ
 ہۆکاری نارہزایی خالی (جہستین) و دایکی؛ بہ ہۆی رابردووی کچہکہوہ، کار
 گہیشٹہ اُنہوہی خالی بریاریدا اُنہگہر لہ و ہاوسہرگیریہ پہشیمان نہ بیٹہوہ؛ مافی
 جیگرہوہ و دہسہلاتی لی و ہردہگریٹہوہ! بہ لام بہر لہوہی بریاریکی لہ و چہشنہ
 بدات؛ کۆچی دواپی کرد و بہو جۆرہ ہیچ بہرہستیک نہمایہوہ و ہاوسہرگیریہکہ
 اُنہجامدرا۔ اُنم ہاوسہرگیریہ سوودی زۆری ہہوو! نہک بۆ (جہستیان) بہتہنہا؛
 بہ لکوی بۆ ہمموو بنہ مالہکیان، چونکہ پالیشٹیکی بہہیزی ئیمپراتور ہوو ہہتا
 اُنہوساتہی بہ نہخوشی شیرپہنجہ لہ سالی (۵۴۸ ز) کۆچی دواپی کرد۔
 دہتوانین بہگشتی قہلہمرہویہتی (جہستیان) بۆ دوو ناراستہی رامیاریکردن
 جیابکہینہوہ کہ رامیاری ناوخۆیی و دہرہکین:

یہکەم/ رامیاری ناوخۆیی

پاش تپیہربوونی (۵) سال بہسہر فہرمانپہوایہتیہکیدا؛ واتہ لہ سالی (۵۳۲ ز)
 دا (جہستیان) دووچاری شہرپیکی ناوخۆیی ہووہوہ، اُنم شہرہش بہ (شۆرشی
 نیکیا) ناسرابوو کہ لہ زمانی یۆنانیدا بہ واتای (سہرکہوتن) دیت، بۆ اُنہوہی تہواو
 لہو شہرہ تیپگہین؛ پیویستہ لہسہر چۆنیہتی دروستبوونی اُنہو لایہنانہ ہلہوہستہ
 بکہین کہ ہہستان بہ ہلگیرساندن شۆرشہکہ^(۱)۔

میژووی دروستبوونی اُنہو لایہنانہ دہگریٹہوہ بۆ اُنہوکاتہی کہ پیشبہرکئی
 اُنہسپسواری دہستی پین کرد لہ (ہیپۆدروم)، اُنمہ اُنہو جیگہیہبوو کہ ہہتا کوتایی
 سہدہی شہشہمیش ئیمپراتورہکان ژنہینان و زہماوہندیان تیدا اُنہجام دہدا، لہم
 شویٹہدا دانیشٹووانی (قوستہنتینیہ) بہوپہری ہیز و چیژہوہ تہماشای اُنہو
 یاریانہیان دہکرد، شۆفیڑی اُنہسپ و عہرہبانہکان جلہکانیان لہ (۴) رہنگی جیاواز
 پیکہاتبوو کہ بریتیپوون لہ: (سور، زہرد، سہوز، سپی)، ہاندہرانیش بۆ
 پشتیوانیکردن لہ اُنہسپہکان؛ ہہریہکہیان ہہمان رہنگی جلی لہبہر دہکرد کہ

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۹۸۔

ليخوپړه‌كان له‌به‌ريان‌كړدېو^(۱). ورده‌ورده‌ئو پشټيواني‌كړدنه له‌ بواړي وهرز‌شه‌وه گورډرا به‌ هاوكارييه‌كي كومه‌لايه‌تي و به‌و جوړه‌ش سه‌وز و سپييه‌كان بوونه‌ يه‌ك ده‌سته و زهره‌د و سووره‌كانيش بوونه‌ تاقيمكي دي‌كه. له‌ پايته‌ختدا ه‌ردو پارتې (سه‌وز و زهره‌د) ه‌ه‌بوون، پاش‌ئوه‌ئو هاوكاري‌كړدنه لايه‌ني‌ئاييني‌شي گرت‌ه‌وه، پارتې (شين) پشټيواني له‌ ئايينزاي (ئهرسه‌دوكسي) ده‌كرد، پارتې (سه‌وز) لايه‌نگيري (يه‌ك سروشتي) ده‌كرد، ئيدي به‌و چه‌شنه‌ باب‌ه‌ته‌كه وه‌ك كوده‌تايه‌كي ليه‌ت و بوونه‌ پارتې رامياړي، پارتې (شين) به‌ره‌و (هيپودروم) پويشتن و داواي پروخاني ئيمپراتور جه‌ستنيانان ده‌كرد، به‌لام ئيمپراتور به‌ ليزاني و ليه‌توويي خوي تواني بارودوخه‌كه چاره‌سهر بكات^(۲).

(شينه‌كان) نه‌ياند‌ه‌ويست (جه‌ستنيان) به‌ ئيمپراتوري بمي‌نيت‌ه‌وه، ئهم كيشه‌يه ه‌ه‌تا ده‌هات گ‌وره‌تر ده‌بوو، (سيودورا)ي هاوسه‌ري ئيمپراتور زياتر سوزي به‌لاي سه‌وزه‌كاندا ده‌چوو، ئه‌مانه‌ له‌ ده‌سته و چينه‌كاني خواره‌وي كومه‌لگه‌كه بوون، به‌لام (شينه‌كان) له‌ ده‌سته و چينه‌كاني سه‌ره‌وه‌ بوون، به‌و چه‌شنه‌ كيشه‌كان بارودوخكي چينايه‌تي وهرگرت، ئهم بارودوخه‌ واي‌كردېو به‌ يه‌كجاري ولا‌ته‌كه تي‌ك‌چيت، بويه‌ ده‌بينين كه‌ هو‌كاره‌كاني شه‌ري (ني‌كيا) زورن؛ له‌وانه: ئاييني و كومه‌لايه‌تي، به‌لام هو‌كاري سه‌ره‌كي ته‌قينه‌وه‌ي دوخه‌كه ئه‌وه‌بوو كه‌ (جه‌ستنيان) له‌ سه‌ره‌تاي فه‌رمان‌ه‌وايه‌تبه‌كه‌يدا پشټي به‌ چه‌ند كه‌سيك به‌ستبوو له‌ به‌ريوه‌بردني كاروباره‌كانيدا، له‌وانه: (جون كه‌پادوكيا)ي وه‌زي‌ري خه‌زينه، (تريونيان) وه‌زي‌ري داد، ئه‌مانه‌ به‌ ويستي خويان ه‌لسوكه‌وتيان به‌ ساماني ده‌وله‌ته‌وه‌ ده‌كرد، له‌ كاتي‌كدا كه‌ شه‌ر و برسيتي يه‌خه‌ي به‌ ميلله‌ته‌كه‌ گرتبوو^(۳).

خه‌لكه‌كه‌ نه‌ياتواني زياتر به‌رامبه‌ر به‌و بارودوخه‌ ئارام بگرن؛ بويه‌ (شين و سه‌وز) پي‌كه‌وه‌ به‌ره‌و (هيپودروم) چوون و ئه‌وه‌ي ده‌هاته‌ سه‌ر پي‌گه‌يان له‌ داخي دل‌ي خويان ده‌يانسووتاند و هاواريان ده‌كرد: (ني‌كيا) واته‌ سه‌ره‌كه‌وتن، به‌مه‌ش شوپ‌شه‌كه‌ ئه‌و ناوه‌ي به‌سه‌ردابرا. ليره‌وه‌ خه‌لكي پؤل پؤل دوايانكه‌وتن و داواي

(۱) قحطان عبدالستار الحديثي: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ۲۹۲.

(۲) ا. ل. فشر: تاريخ اوروبا العصور الوسطى، ص ۴۶.

(۳) السيد الباز العريني: تاريخ اوروبا العصور الوسطى، ص ۱۳۰.

لابردنی ئەو دوو وەزیرەیان دەکرد، (جەستنیان) داوای گوتووێژی لەگەڵدا کردن، بەلام داواکەیی لە کاتێکدا بوو کە کارلەکار ترازابوو^(١).

لەوکاتەدا پایتەختی (بیزەنتی) هێندە سەربازی تێدا نەمابوو؛ تەنها (٥٠٠٠) سەربازیک لە پاسەوانانی ئیمپراتۆر و (٥٠٠) سەربازی سواره لە پایتەخت بوون! (جەستنیان) تەنها دوو رێگەیی بۆ چارەسەرکردنی بارودۆخەکە لەبەر دەستدا بوو؛ یان دەبوو بە شەڕ یاخود بە رێگەیی ئاشتیانە مامەلە بکات. سەرئەنجام رێگەیی یەکەمیانی هەلبژارد! دەگوتریت (جەستنیان) لە چارەسەرکردنی بارودۆخەکە بێهێوا بوو و بیرى لە هەلھاتن کردوووەتووە، بەلام ژنەکەیی (سیۆدۆرا) بریاریدا بمریتتووە و دەیگوت: "ئەو کەسەیی کە تاج لەسەر دەکات؛ نابیت پاش وازلێھێنانی بژی، منیش نامەوێت بژی؛ گەر ببینم خەلکە کە منیان وەک ژنە ئیمپراتۆریک ناویت"^(٢).

ئەو قسانە زۆر کاریانکردەسەر (جەستنیان)؛ لەبەرئەوە نەک بەتەنها وازی لە بیرۆکەیی هەلھاتن هێنا و بریاری شەڕکردنیدا، بەلکوو نەیدەویست گوتووێژ لەگەڵ خەلکە راپەرپو و نارازییەکەدا بکات، بەلام لەژێر کاریگەری (سیۆدۆرا)ی هاوسەری پێی راگەیانندن کە بچنە (هیپۆدروم) و ئیمەش دەسبەجێ هەردوو وەزیر لەسەرکار لادەبەین، بۆیە خەلکە راپەرپووەکە باوەرپیان پێ کردن و چەکیان دانا و پوویان کردە (هیپۆدروم). بۆ ئەم مەبەستە (جەستنیان) لەشکرێکی بە سەرکردایەتی (بیلیزاریۆس) نارده (هیپۆدروم) و ئابلووقەیدا، هەربۆیە لە ئەنجامی ئەم پرووداوانەیی پوویاندا وەک میژوونووسان دەلێن تەنها لە ماوەی (٦) پوژی شەپدا نزیکەیی (٣٥٠٠٠) کەس کوژراون^(٣)!

چاکسازییه کانی جەستنیان لە ناوڤۆی ولاتدا

جگە لە شەڕی ناوڤۆی (نیکیا)؛ لە هەندیک لە بەشەکانی دیکەیی ئیمپراتۆرییەتەکەشدا بەتایبەتی بەشی خۆرھەلاتی لە (ئاسیای بچووک و میسر)، ژمارەیکە خاوەن زەویوزاری گەورە (ملاک) پەیدا بوون کە بارودۆخی ناھەمواری ولاتەکیان بۆ بەرژەوھەندی خۆیان قۆستەووە و ناوچەیکە لە زەویوزاریان

(١) محمود سعید عمران: الامبراطورية البيزنطية وحضارتها، ص ٤٩.

(٢) قحطان عبدالستار الحديثي: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ٢٩٥.

(٣) محمود سعید عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ١٢٩-١٣١.

دستبه سهرداگرت و ميلله ته كه شيان خسته ژير دهسه لاتی خویانه وه و توانيان باج و سهرانه و بهرتيليش وهر بگرن؛ به بیئ ئه وهی گوئ به دهسه لاتی رامیاری ئیمپراتورییه ته كه بدهن، ئهم خاوهن زه وویوزارانه ژيانیکی میرانه یان به سهرده برد، مولكه كانیان به چه شنیکي وا زور ببوون كه ببوونه خاوهن هیزیکي مه زن^(۱).

فه رمانره وایه تی (بیزه ننتی) به رامبه ر به و کرداران دهسته وهستان نه وهستا؛ به لکوو بو ماوهیه کی دريژخایه ن له دژيان وهستایه وه و هه ولیدا كه چیدی ئه و مولکانه بو به رژه وهندی خویان به کارنه هیتیت، کار گه یشته ئه وهی دهسته سهر مولكه كانیاندا بگریت و تۆمه تی زهنده قیتیشیان بداته پال و سامانه كانیان خسته خه زینه ی دهوله ته وه، به لام ئهم پیکارانه ی كه میری پیاده یکرد؛ نه یوانی به یه کجاری دهسته ی مولکداره کان نه هیتیت^(۲).

له م ماوه میژووییه دا چه ندین رووداوی سروشتی و مرویی ناسور روویاندا، ئه وه بوو له ناوخۆدا چه ند جاریک بوومه له رزه ی به هیز روویدا، هه روه ها نه خوشی (تاعوون) بلاو بوویه وه به تایبته له خوره لاتی ئیمپراتورییه ته كه دا و بگره گه یشته پایته ختیش، ئه مانه بوونه هوی هه له اتنی خه لکه كه و وازه تانیا ن له کشتوکالکردن، به مهش برستی بلاو بوویه وه^(۳).

(جهستیان) به هیزکردنی دهسه لاتی ناوهندی و دانانی كهسانی شارهزا و لیتاتووی به باشترین پيگا بو چاره سهرکردن و هینورکردنه وهی بارودوخه كه دهبینی، بایه خیکی زوریشی به پيکخستنی دهسکه وته کانی دهولت دا و داوی له خه لکه كه کرد كه به شیوهیه کی پيکوپيک سهرانه ی خویان بدهن، هه روه ها داوی کرد مامه له ی خه لکی به شیوهیه کی دادپه روه رانه و به یه کسانی بگریت، هاوکات دهسه لاتی سوپا و کارگیری پيکخست، له هه مان کاتیشدا نازناوی به بهرپرسه کان ده به خشی بو ئه وهی کاره كانیان به باشی ئه نجام بدهن^(۴).

(جهستیان) ناوچه دهوله مه ند و هه ژاره کانی پيکه وه گریدا، به شیوهیه کی زور تایبته چاودیری بارودوخی پایته ختی ده کرد، پيگه شی له هه موو كه سيک گرتبوو كه سهر به خویانه بجیته (قوسته نتيینییه) هه تا ژيانی ئه وی ئالۆزتر نه بییت، گهر

(۱) قحطان عبدالستار الحديثي: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ۲۹۶.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطی، ص ۱۳۱.

(۳) السيد الباز العريني: تاريخ اورپا العصور الوسطی، ص ۱۴۲.

(۴) محمود سعيد عمران: الامبراطورية البيزنطية وحضارتها، ص ۵۰.

که سټیکش کارى نه بووايه ئهوا له نانه واخانه يه ک ياخود له کارگه يه ک ئيشيان پټى دهدا، ژماره يه ک له دادوهريشيان دانا بؤ سهرپهرشتيکردن و ليکؤلينه وه له دزى و کوشتن و دهرسدرېژيکردن له پايته ختدا، ههتا هاوشيوه ي شهرى (نيکيا) تووشنه بيته وه. ههروه ها چهند فهرماننيکى نوټى دهرکرد؛ لهو بواره شدا پيشبرکټى ئه سپسوارى قه دهغه کرد، له پرووى ئاوه دانکردنه وه شه وه؛ (جهستنيان) ژماره يه ک ريگاوبان و پرد و بيرى ئاو و خانوو و نهخوشخانه و گهرماوى بنياتنا، ئه مه سهرهراي نؤژهنکردنه وه ي کلئيساى بهناوبانگى (سؤفيا)^(۱).

له پرووى بازرگانيشه وه بايه خيکى زؤرى به بازرگانى دهره وه دا؛ ههوليدا پټى له بازرگانه ساسانييه کان بگريت که هه موو شتيکيان بؤ خويان قورغکردبوو، بهتايهت ئه و شتومه کانه ي له هيند و چينه وه دههاتن؛ به نرخيکى گران دهيانفرؤشتن. له بهرئه وه (جهستنيان) په يوه ندى به پاشاى ئه کسووم (حه به شه) وه کرد که گواستنه وه ي شتومه کى بازرگانى له چينه وه بؤ دهرىاى سوور ئاسان بکات و له هه مان کاتيشدا بازرگانانى (ميسر و شام) ي هاندا ههتا زياتر شمه ک بيته و لاته وه. ههر له سهرده مى (جهستنيان) ياساى بارى که سيټى دانرا، له گهل کؤتاى هاتنى فهرمانپه وايه تيه کهيدا ياساى (بيزه نتي) پوخته کرا و به شيوه يه کى پيکوپيک کارى دهولت له سهرى بهرده وامبوو^(۲).

دووه م/ پاميارى دهره وه

ههر له سهره تاوه (جهستنيان) دهيوست ئيمپراتؤرييه ته که ي بگه رپنټينه وه سهرده مى شگؤدارى پيشووى، ئه مه ش به وه ده بوو که سهره وريټى له خورئاواى ئه ورووپا و که ناراهه کانى ئه فريقادا زياد بکات؛ ههتا ئه گهر پيويست به شه پيش بکات. ليزه دا به کورتى باسى شه ره کانى (جهستنيان) ده که ين:

يه که م/ شهرى جهستنيان له گهل ساسانييه کاندا

ناکوکى نيوان (ساسانى و بيزه نتييه کان) ميژوويه کى ديرينى هه يه، شهرى يه که مى نيوانيان له نيوان سالانى (۵۲۷-۵۳۲ ز) پروويدا، هوکارى شهرى نيوان

(۱) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۰۴-۱۰۶.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۳۲-۱۳۴.

هەردوولا دەگەپێتەووە بۆ ئەوێی کە پاشای (ساسانییەکان) کە (کە یقوباد) بوو؛ گەشتبوو تەمەنی (۸۰) سالی، بۆ ئەوێی رێخۆشکەر بیت بۆ بە دەستپێانی تەختی پاشایەتی بۆ (کیسرا ئەنۆشیروان) ی کورێ ؛ داوای لە (جەستنیان) ی ئیمپراتۆر کرد کە تەختی پاشایەتی بۆ کورپەکە دەستەبەر بکات، لەو بارە یەو (جەستنیان) هەندیک مەرجی بۆ (کە یقوباد) دانا بەرامبەر بە جێبەجێکردنی داواکە؛ بەلام پاشای (ساسانی) بەو مەرجانە قایل نەبوو، لەبەرئەووە پەيوەندی نێوانیان ئالوزی تیکەوت^(۱). (جەستنیان) هیزەکانی خستە ژێر سەرگردایەتی (بیلزارپۆس)؛ ئەویش لە سالی (۵۳۰ ز) بەرەو شاری (دارا) بەرپێکەوتن بۆ ئەوێی بەر بە لەشکری ساسانییەکان بگریت، لە ئەنجامی شەپی هەردوولادا؛ (بیلزارپۆس) توانی هەرس بە (ساسانییەکان) بهێنیت، بە جۆرێک کە لە باکووری شامیش دەریان بکات، هەر لەو سالا دا (کە یقوباد) دەمریت و (کیسرا ئەنۆشیروان) شوینی دەگریتەووە و یەکەم کاری کە هەولێ بوو؛ داوای بەستنی پەیمانی ناشتی لە (جەستنیان) کرد. (جەستنیان) بۆ پاراستنی سنوورەکانی خۆرەهلات؛ چەند پەیمانێکی لەگەڵ میرەکانی (قەفقاز) لە باکوور و پاشاکانی (حەبەشە) لە باشوور بەست بۆ ئەوێی چیدی هیچ مەترسییەکی (ساسانی) لەسەر نەمێنیت. لە سالی (۵۴۰ ز) جاریکی دیکە شەپ لەنێوان (ساسانی و بیزەنتی) دەستی پێ کردەووە، ھۆکاری ئەم شەپە سەرکەوتنی (جەستنیان) بوو لە (ئیتالیا و باکووری ئەفریقا)^(۲).

(کیسرای ئەنۆشیروانی پاشای ساسانی) بەبێ دوودلی و بەوپەڕی خۆراگرییەووە چوووە شەپەکەووە، لە ئەنجامدا ژمارەیهک ناوچە ی لەسەر سنوور و لە بەرزاییەکانی (فورات) داگیر کرد و لەوێوە بەرەو (ئەنتاکیا) پێشپەوی کرد، (کیسرا ئەنۆشیروان) شەپەکە ی نەووەستاند؛ هەتا ئەوکاتە ی کە (جەستنیان) ناچاربوو داوای ناشتی لەگەڵدا بکات و ئەویش پەزنامەند بوو. بەلام ناشتی نێوانیان درێژە ی نەخایاند؛ چوونە پاش سالیکی و واتە لە (۵۴۱ ز) دا (کیسرا ئەنۆشیروان) پەلاماری ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەتی (بیزەنتی) دایەووە، شەپی ئەم جارەیان ماوێ (۲) سالی خایاند، ئەم

(۱) السيد الباز العريني: الدولة البيزنطية، ص ۷۰.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۰۴.

شەپەش بە بەستنى پەيماننامەى ئاشتى كە لە سالى (٥٤٤ ز) مۆركرا؛ بېرىدرا كە
بۆ ماوەى (٥٠) سال ئاشتى لەنئوانياندا بەرقەرار بىت^(١).

سىيەم/ شەپى جەستىيان لە خۆرئاوا

ئەوكاتەى (جەستىيان) چوو سەر تەخت؛ بەشى خۆرئاواى ئىمپراتۆرىيەتەكە
كەوتبوو ژیىر دەسەلاتى (جەرمەنەكان)، (ئىتالىا) لەژیىر دەسەلاتدارىيەتى (گووتە
خۆرەلاتىيەكان) بوو، لە هەمان كاتدا (گووتە خۆرئاواىيەكان) فەرمانرەواى
ئىسپانىيان دەکرد. لەنئوان ئەوانەشدا (فەرەنگەكان) فەرمانرەواى ناوچەى گالىيان
دەکرد، بەلام كەناراوەكانى (ئەفرىقا) لەژیىر كۆنترۆلى فاندالەكاندا بوو، لە
دوورگەكانى بەرىتانىاشدا (ئەنگلۇساکسۆنەكان) فەرمانرەوا بوون. سەرەپاى
هەولدانى (جەستىيان) بۆ وەرگرتنەوەى دەسەلات لە خۆرئاوا؛ بەلام هېچ هەولێكى
سەبارەت بە ناوچەكانى ژێردەستى (فەرەنگەكان و ئەنگلۇساکسۆنەكان) نەدا،
سەرئەنجام (جەستىيان) توانى لە ناوچەكانى دىكەدا سەرکەوتنى بەرچاو بەدەست
بەيئىت^(٢).

چوارەم/ جەستىيان و فاندالەكان

لە سالى (٥٣٣ ز) فراوانخووزىيەكانى (ئەفرىقا) دەستى پىي كرد كە (بىليزارىۆس)
بە سەرکردايەتى (١٥٠٠) سەربازەو كە (٤/٣) لە سەربازى سوارە و ئەوانى
دىكەش لە پىيادە پىكەتابوون، هۆى ئەو شەپەش ئەو بوو كە پاشاى فاندالەكان
(هەلدرىك ٥٢٣-٥٣٠ ز) مەيلى بۆ ئىمپراتۆرىيەتى (بىزەنتى) دەچوو، كاتىك
(بىليزارىۆس) دەرڤەتى تەواوى بۆ پەخسا؛ پەلامارى فاندالەكانىدا و توانى
پايتەختەكەيان كە شارى (قەرتاج) بوو داگیر بكات، ئەو خەلكە رۆمانىانەى كە لەوئ
نىشتەجىبوون پىشوازى گەرميان لى كردن، بەمجۆرە كەناراوەكانى ئەفرىقاش
كەوتە دەست (جەستىيان)^(٣).

(١) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربا العصور الوسطى، ص ١٠٥.

(٢) السيد الباز العربى: الدولة البيزنطية، ص ٧١-٧٢.

(٣) قطان عبدالستار الحديثي: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ٢٨٦.

پېنجهم/ جهسټنيان و گووته خوره لاتيبه كان

لهشكرى (جهسټنيان) له كاتيكي گونجاودا چوونه ناو (ئيتاليا)، پاش مردنى (سيودريك) پاشاى (گووته خوره لاتيبه كان) له سالى (۵۲۶ ز) كزى و لاوازي پرووى له دهوله ته كه يان كړدبوو. دواى (سيودريك)؛ كچه بينه و نه كه ي كه ناوى (ئامالاسونتا) بوو شويى گرته وه، نه مېش كوربه كه ي خوى كه ناوى (ئه سالاريك) بوو و تنها ته مهنى (۱۰) سال دهبوو كړدبوو جيتشيني خوى. به لام نه مه به لاي گووته خوره لاتيبه كان وه باش نه بوو، بويه (ئامالاسونتا) ئاموزا كه ي خوى كه ناوى (تيوداهاد) بوو كرده هاوكارى خوى، كه چى (گووته خوره لاتيبه كان) گومانيان له (ئامالاسونتا) هه بوو؛ نه وهش به و هو كاره ي كه په روه رديه كي پوماني كرابوو، هه به و هو كارهش مه يلى بى (بيزهنتى) هه بوو، هه موو ئه مانه و ايانكرد كه (تيوداهاد) ئاموزا و هاوكارى دوورخسته وه بى دورگه ي (بولسينا) كه كه و تېبوو ناوه پراستى ئيتاليا وه و له وېش هه لئانواسى، ئه م كرده رانهش بوو دهر فته تيكى باش بى (بيزهنتيه كان) كه به هويه وه بتوان هيرش بكه نه سهر (ئيتاليا)^(۱).

له سالى (۵۳۶ ز) و واته (۱۰) سال دواى مردنى (سيودريك)؛ (جهسټنيان) پلانيكى بى گرتنى (ئيتاليا) له ريگه ي ئاوى و وشكانييه وه دانا، ئاراسته ئاوييه كه له پيى دهر ياوه له (باكوورى ئه فريقا) هيرشه كه بكرىت، ريگا وشكانييه كهش له ناوچه كانى دالماشياوه كه سالوناي پايته خته كه يان لى داگيركرا له لايه ن بيزهنتيه كان وه، نه مه وايكرد كه دوورگه ي (سه قهليه) به بى هـيچ به رهنگار بوونه وه يه ك بكه ويته ژيرده سستiane وه، هه ر له وېش خاوه نمولك و زهويوزاره گه وره كان پيشوازيان له هيزه كانى (بيزهنتى) كرد. ئامانجى (بيليزاريوس) گرتنى شارى (ناپولى) پايته خت بوو كه نه وه مه به ستي سهره كي بوو، به كه و تنى (ناپولى)؛ لهشكرى گووته خوره لاتيبه كان (تيوداهاد) يان له سهر ته خت هيتايه خواره وه و له جيگه ي نه و يه كيك له سهر كرده كانى لهشكره كه يان دانا كه ناوى (ويتيجز) بوو، (ويتيجز) به ره و (رافنا) چوو به ئامانجى نه وه ي له وى لهشكره كه ي ريگبخاته وه، نه مهش دهر فته تيك بوو بى (بيليزاريوس) كه له سالى (۵۳۶ ز) شارى پيروزي (پوما) داگيربكات^(۲).

(۱) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربوا العصور الوسطى الباكورة، ص ۱۱۲.

(۲) السيد الباز العربي: الدولة البيزنطية، ص ۷۲-۷۳.

له سالى (۵۵۵ ز) سەربازگەكانى (گووتە خۆرھەلاتىيەكان) له باشوورى (ئىتالىا) خۆيانبەدەستەوودا، بەلام ناوچەكانى (فىرۇنا و برىسيكا) چونكە (فەرەنگەكان) پالېشتيان دەکردن؛ توانيان ھەتا سالى (۵۶۳ ز) بەرەنگارى بکەن، بەو جۆرە کوتايى بە فەرمانرەوايى (گووتە خۆرھەلاتىيەكان) له ئىتالىادا ھات و دەسەلاتى (بىزەنتى) دووبارە گەرايەوہ^(۱).

شەشەم/ جەستنيان و گووتە خۆرئاوايىەكان

(گووتە خۆرئاوايىەكان) له سەردەمى فەرمانرەوايى (سىۆدیس ۵۳۱- ۵۴۸ ز) توانيان دەسەلاتى خۆيان بەرفراوان بکەن ھەتا شارى (سەبتە) کە کەوتوووتە باکوورى ئەفرىقاوہ، بەلام پاش (۴) سال (گووتە خۆرئاوايىەكان) کوشتيان و لەبرى ئەو (سىۆديگىزل)يان ھەلبژارد، ئەم بە ھۆى شەرەكانى لەگەل فەرەنگەکاندا ناوبانگىكى سوپايى دەرکردبوو، بەلام فەرمانرەوايەتيەکەى زۆرىنەخاياند و ئەميش ھەر بە دەستى خۆيان کوژرا^(۲)!

پاش ئەو گووتە خۆرئاوايىەكان (ئەگىلا ۵۴۹- ۵۵۴ ز)يان ھەلبژارد، ئەم ھەموو ئالوگۆرکردنەى (گووتەكان) له سادەترین پىناسەدا واتاي لاوازی ئەوانى دەبەخشى؛ ھەربۆيە (جەستنيان) بە دەرفەتى زانى ھىرش بکاتە سەر (ئىسپانيا) بۆ ئەوہى بەيەكجارى ئەو بەرنامەيەى دايرشتبوو بۆ گەراندنەوہى گشت ناوچەكانى ئيمپراتۆريەتى (بىزەنتى) بەئەنجام بگەيەنیت. لەبەرئەوہ فەرمانیدا بە لەشکرى (بىزەنتى) له (باکوورى ئەفرىقا) کە بەرەو (ئىسپانيا) برۆن، ئەنجامى ئەم لەشکرکێشییەش ئەوہ بوو له سالى (۵۵۴ ز) شەر لەنتوان ھەردوولا پروویدا و لەشکرى (گووتە خۆرئاوايىەكان) شکستىھیتا و (ئەگىلا) ناچاربوو ھەلبیت، لە بەرامبەردا (بىزەنتىيەكان) توانيان دەستبەسەر ژمارەيەک له شارەكانى کەناردەريا و ناوہوہ بگرن؛ وەک: قادس، مەلگا، قەرتاجە، قورتبوہ، غەرناتە^(۳).

(۱) ھ. سانت. ل. ب. موس: ميلاد العصور الوسطى، ص ۱۸۳.

(۲) محمود سعيد عمران: الامبراطورية البيزنطية وحضارتها، ص ۵۹.

(۳) قحطان عبدالستار الحديثي: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، ص ۲۸۹.

به گوتهی به شیک له میژوونووسان؛ هەرچهنده (جەستنیان) نەیتوانی هەموو بەرنامەکانی له گرتنەوهی سەرجهمی ناوچهکانی ئیمپراتۆرییەتی بیزەنتیدا جێبهجێ بکات، بەلام توانی سەرکەوتنی گەوره بە دەست بهێنێت؛ هەر له گرتنەوهی (ئیسپانیا)؛ هەتا دەگات بە کەناراوهکانی ئەفریقا و سەرکەوتن بەسەر (گوتهکانی خۆرهلەلات و قاندالەکان له ئیتالیا) و (گوتهکانی خۆرئاوا له ئیسپانیا)^(۱).

کۆتایی سەردەمی جەستنیان

ئەو پرۆژە مەزنەیی که (جەستنیان) داینابوون؛ له توانای خەزینەکیدانەبوو، که ئاوەدانکردنەوهی ولاتەکه بهو شیوه فراوانەیی که دەیوست، له هەمان کاتدا دروستکردنی خانووبەرە و کلیسا و زۆر شتی دیکە له بەردەستدا بوو. له لایەکی دیکەوه شەڕی درێژخایەنی له گەل دەورووبەرەکانیدا له سەرمایهی دەولەتەکهی یەكجار کەمکردبووهوه، زۆربەیی ئەو پرۆژە و کارانەشی که ئەنجامدا بوون؛ له پێی ئەو مال و مۆلکه زۆرەوه بوو که (جەستینی یەكەم) بۆی به جێهێشتبوو. به کۆتاییهاتنی سەردەمی ئەو؛ ئیدی دەولەت نەیتوانی درێژە به کار و چاکسازییهکانی بدات. (جەستنیان) بەر له مردنی؛ جاريکی دیکه باج و سەرانی زیادکردبوو که ئەمەش ببوو هۆی ئالۆزکردنی ژیاڵی خەلکی و له هەمان کاتدا گەڕاندنەوهی گروپه پامیارییهکان، بهمەش ناکۆکی و ئاژاوه و بیسەرۆبەری له پایتەختدا دەستی پێ کردەوه^(۲).

جیگرهوهکانی جەستنیان

(جەستینی دووهم ۵۶۵-۵۷۸ ز)

خوشکەزای (جەستنیان) بوو، جیگهیی باوه‌ری ته‌واوی خاڵی بوو له کاروباری دەولەتدا و بەردەوام راویژی پێ دەکرد، ئەنجوومه‌نی پیرانیشی لهو متمانەیهی به خوشکەزاکه‌ی ئاگادارکردبووهوه، بۆیه کردی به پالێوراوی خۆی بۆ سەر ته‌ختی ئیمپراتۆری، چونکه (جەستنیان) هیچ کۆری نەبوو هەتا شوینی بگرێته‌وه.

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ص ۱۰۳.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۴۴-۱۴۵.

(جەستىنى دووھم) زۆر گورجوگۆل و ئازا و جەربەزە بوو، زۆر بەتوندى و باوهرەبەخۆبونەوھە پەيوەندى لەگەل دەوروبەرەكەيدا دەکرد؛ بەتايبەت لەگەل بەربەرەكاندا^(۱).

يەكەم كارى ئەوھبوو كە سەرانبەى نەدەدا بە بەربەرەكان؛ چونكە ببووە ھۆى كزى و لاوازى خەزىنەى دەولەت، ھەربۆيە بايەخىكى زۆرى بە دارايى دەولەت و پىكخستنى سوپاكەيدا، بەلام فەرمانرەوايەتییەكەى زۆرى نەخاياند و لە سالى (۵۷۳ ز) تووشى نەخوشى ھزرى بوو، دواى خۆى (تیبارىوس)ى كۆپى كە سەركرەدى لەشكرەكەى بوو شویتى گرتەوھە^(۲).

تیبارىۆسى دووھم (۵۷۸-۵۸۲ ز)

يەكەم كارى (تیبارىۆسى دووھم) لەسەر تەختى فەرمانرەوايەتى؛ كەمكردنەوھى باج و سەرانبەى بوو، ھەتا كەمىك لە بارگرانى خەلك كەمبىتتەوھە، ئەمە بوو بە ھۆكارىكى باش بۆ خۆشەويستبوونى لای خەلك، لە سەردەمى ئەمىشدا ھىشتا مەترسى شەپى دەرەكى ھەرمابوو! نەك ھەر ئەوھە؛ بەلكوو لە خۆرھەلات و خۆرئاواوھە پۆژانە مەترسیان بۆ پەيدا دەبوو^(۳).

مۆرىس (۵۸۲-۶۰۲ ز)

لە تەمەنى (۴۳) سالىدا فەرمانرەوايەتییەكەى دەستى پى كرد، كەسايەتییەكى ژیر و بەتوانا و پۆشنیر و تىگەيشتووى ھەبوو، بۆ ماوھەك لە كاروبارى دەزگا دادوھرییەكاندا فەرمانبەر بوو، پاش ئەوھە چووھە بەشى سوپا و دواتر بوو بە سەركرەدى پاسەوانانى ئىمپراتۆر. (مۆرىس) بە دادوھرى و نەرمى و ھىمنى ناوى دەركرەبوو، مىللەتەكەى خۆشیان دەويست و لەشكرەكەشى زۆر پىزيان لىي دەگرت، بايەخى زۆرى بە سوپا و دەزگا و بەپۆھبەرەيەتییەكان و بارودۆخى دارايى دەدا^(۴).

(۱) السيد الباز العريني: الدولة البيزنطية، ص ۱۰۲.

(۲) ه. سانت ل. ب. موس: ميلاد العصور الوسطى، ص ۲۲۹.

(۳) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۰۸.

(۴) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۴۶.

پامبارى دەرەۋەى جىگرەۋەكان

(جەستىنيان) دواى خۇى گىروگرفتىكى گەرەى داراىى بەجىنەشت بۇ دامودەزگاي فەرمانرەۋايەتتەكەى كە دەبوو چارەسەرلىكان بۇ بدۆزىتەۋە، لەم سۈنگەيەۋە جىگرەۋەكانى توۋشى (۳) گىروگرفت بوون:

۱. ژمارەيەكى زۆرى فەرمانبەرانى دەزگاكان لە پىى بەرتىل و مامەلەكردن بە پارەى دەۋلەتەۋە كارىكى وايان كوردبوو كە زۆر لايەنى بەپىۋەبەرەيتتەكان توۋشى ئىفلىجبوون بىوون.

۲. دابەشبوون و لىكترازانى ئايىنەكەيان مەترسىيەكى گەرەى بۇ نەمانى ئىمپراتورىيەتەكە دروستكردبوو.

۳. مەترسى ھىرش و پەلامارى دەرەكى، لەشكرەكەيان بە جۆرىك لاواز بىوو؛ تواناى بەرگىكردنى ئەو ھىرشانەيان نەمابوو^(۱).

لەگەل ئەۋەشدا (جەستىنى دوۋەم) ھەمىشە شەپى لە خۇبەدەستەۋەدان پى باشتر بوو، بەو ھۆيەۋە لە شەپى دژ بە ساسانىيەكاندا لە سالى (۵۷۳ ز) لە شارى (دارا) سەرگەۋتتىكى كاتى بەدەستەتئابوو. (تېباريوس) بەتەۋاۋى ھەلوئىستى بەرامبەر بە خۆرھەلات و خۆرئاۋايەكان لاواز بىوو، كارگەشتە ئەۋەى سەر بۇ (ئافارىيەكان) نەۋى بىكات و ھەندىك لە ناۋچەكانى ئىمپراتورىيەتەكەى پىدان. سەبارەت بە (مۆرىس) بۇ كۆتايىيەتەن بە شەپ؛ ئاشتى بە باشترىن چارەسەر دەزانى لەگەل ساسانىيەكاندا^(۲).

داگىركردنى ئىتالىا لە لايەن لۇمباردىيەكانەۋە

نىشتىمانى پەسەنى (لۇمباردىيەكان) ناۋچەكانى پووبارى (ئالپ) بوون، دواى ئەۋەى لە كۆتايى سەدەى پىنچەمى زايىنى توانيان دەست بەسەر (ھەنگارىيا) بگرن، كە ھاتتە سەر ئايىنى (مەسىحى) راستەوخۇ ئايىنزاى ئارىۋسىيان پەسەند كىرد. لە سەردەمى (جەستىنيان) ئەم لۇمباردىيانە لە ھىزە مەزن و سەرەككەيەكان بوون، گىروگرفتى ئەمانە زىاتر لەگەل (ئافارىيەكان) بوو كە تەۋاۋ كەۋتبوونە ژىر كۆنترۆلىانەۋە، ھەربۆيە (لۇمباردىيەكان) ناچاربوون لە سالى (۵۶۸ ز) بەرەو

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۴۷.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ج ۱/ ص.

(ئىتالىا) برۋن كە لە و كاتەدا سەر كرده كەيان (ئالبۇين) بوو، بە وجۆره توانيان بە ھىمنى بچنە ناو ئىتالىاۋە. لە سەرەتادا ھىچ پىيان لى نە گىرا، پاش ئەو ھەستىاندایە چەك و پروسە فراوانخواریيە كانيان دەست پى كرد، لە سالى (۵۷۰ ز) چوونە ناو (میلانو)، دواى ئەویش لە ئەنجامى پروسەى ئابلوقە دانىكى درىژخايەندا توانيان شارى (پاڤيا) بگرن و بىكەنە پايتەختيان، پاش ئەم خزمەتەنەى كە ئالبۇينى سەر كرده يان بۆ مىللەتە كەى ئەنجامىدا؛ لە سالى (۵۷۲ ز) كۆچى دواى كرد^(۱).

(لۆمباردىيەكان) بە مردنى سەر كرده كەيان دەستەوسان نەبوون، بەلكو توانيان ناوچەيەكى بەرفراوانى (ئىتالىا) داگىر بكەن، بەلام مامەلە كردنيان لە گەل دانیشووانە رەسەنە كەدا مامەلەيەكى گەورە و بچووكى بوو، چونكە ھەك جوتيار تەماشايان دەكردن كە دەبوو كشتوكال بۆ ئاگاكانيان بەرھەم بھينن، ھەروەھا دەستيانگرت بەسەر زەھويوزار و مەرومالات و خانووەكانياندا و ئەو ھەشى كە ھەيانبوو بە تالانى برديان. جگە لەو ھەستيانگرت بەسەر مولك و سامانى كلىساكاندا؛ چونكە (لۆمباردىيەكان) كە لەسەر ئايىنزاى (ئارىوسى) بوون كە ھىچ پىزيكيان بۆ كلىسا (كاسۆلىكيەكان) دانەدەنا^(۲).

بە شىۋەيەكى گشتى دەتوانين مېژووى (ئىتالىا) لە نىوان سالانى (۶۰۰-۸۰۰ ز)دا بەمجۆرە كورت بكەينەو:

مېژووى خەبات و ھەولەدان لە نىوان (۵) ھىزدا كە ھىچ يەكەك لەوانە دروشمەكانيان لە گەل يەكدیدا نەدەگونجا و بگەرە دژبەيەك بوون، ئەو (۵) ھىزەش برىتیبوون لە (بىزەنتىيەكان، لۆمباردىيەكان، فەرەنگەكان، پاپاكان و دۆكتيا و سېولتا و بىنىفىنتۆ).

ھەردوو دەولەتى (لۆمباردى و بىزەنتى) تەواو شوپنەوارى خۆيان ونكرد لە كۆتايى سەدەى ھەشتەمدا، راميارى (لۆمباردىيەكان) ئەو ھەبوو كە (ئىتالىا) بەتەواوى سەريان بۆ نەوى بكات، سەرئەنجام (شارلەمان) توانى لە سالى (۷۷۴ ز) كۆتايى بە دەولەتى (لۆمباردىيەكان) بھىنيت^(۳).

(۱) محمود سعيد عمران: الامبراطورية البيزنطية وحضارتها، ص ۵۹.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۴۹.

(۳) ھەمان سەرچاۋە، ل ۱۵۰.

بەشى ھەشتەم

- ھەرمانرەۋايى ھەرەنگىيەكان
- كلۇقس (۴۸۱-۵۱۱ ز)
- كلۇقس و ئايىنى مەسجى
- پەيۋەندى نىۋان ھەرەنگىيەكان و كەنىسە
- تايبەتمەندىيەكانى سەردەمى كلۇقس
- شەرەكانى كلۇقس
- لۆسەرى يەكەم (۵۵۸-۵۶۱ ز)
- ناكۆكى نىۋان پاشايەتى و خانەدانەكان
- لۆسەرى دوۋەم (۶۱۳-۶۲۸ ز)
- داگۇبىرتى يەكەم (۶۲۸-۶۳۸ ز)
- بەرپرسيارانى ئاۋستراسيا و كلېتسا (۶۸۷-۷۶۸ ز)
- شارل مارتل -چەكوۋش- (۷۱۴-۷۴۱ ز)
- پەيۋەندى نىۋان شارل مارتل و كەنىسە
- پېپنى سىتەم -پېپنى كورتەبالا- (۷۴۱-۷۶۸ ز)
- پەيۋەندى نىۋان پېپنى سىتەم كەنىسە

فەرمانرەۋايى فەرەنگىيەكان

فەرەنگە نەتەۋەيىيەكان لە ھۆزەكانى (جەرمانى) بوون و سەرەتاي سەرکەوتنىيان بۇ سالى (۴۸۱ ز) دەست پى دەكات، ئەۋەش بە دەسپىكى فەرمانرەۋايى (پاشا كلۇفس) دەناسرىتەۋە؛ يان (كلدوج)، لە كاتىكدا كە شويىنى نىشتەجىيوونيان لە دۆلى رايىنى خواروو (شلدومووز) ھەتاۋەكوو ناۋچەكانى (دوڤەر) بوو، بەلام پىش دەسپىكى ژيانى (فەرەنگىيەكان) و فەرمانرەۋايىيان بۇ ئەۋ ناۋچەيە كە ولاتى (گال)؛ ئەگەر سەرنج بەدەين دەبينىن ولاتى (گال) دابەشكراۋە لەنتوان چەند دەۋلەتىكدا و ھەريەك بۇ خويان بەشيكيان داگىركردوۋە بەبى ويستى دانىشتوۋانەكەى و داگىركەرى ئەۋ بەشەنە ھەموو لە مەملەنىدا بوون. بۇ نموونە (دۆلى سىن) كە لەژىر ئالاي پۇمانىيەكاندا بوو و (سىجىريووس) فەرمانرەۋايى دەكرد، (ئەلمانەكان) لە سەرووى (رايىن و باخى پەش) فەرمانرەۋايىيان دەكرد، ھەروەھا (گىوتى خۇرئاۋايى) لە باشوورى پووبارى (لوار)، لە ھەمان كاتدا (بورگەندىيەكان) نىشتەجىي ھەوزى (پوون) بەرەو خۇرەلەت بووبوون^(۱).

لە راستىدا (كلۇفس) توانى ھەموو ئەۋ شويىنە داگىربكات و لەژىر كونتپۆلى خۇيدا بەيلىتەۋە، دەتوانىن بلىن (كلۇفس) يەككە لە پاشا بەناۋبانگ و ليھاتوو و ئازا و چاۋنەترسەكان كە پۆلى گرنگى ھەبوو لە مېژووى ئەۋ بنەمالەيەدا، رامىيارى (كلۇفس) ھەمان شىۋەى رامىيارى كارگىزى ولاتى (گال) بوو و دراوى فەرەنگىيەكان لەسەر ھەمان شىۋەى دراوى پۇمانىيەكان بوو^(۲). (كلۇفس) توانى لە ماۋەى فەرمانرەۋايى خۇيدا ياساى فەرەنگىيەكان بنووسىتەۋە لەنتوان سالانى (۵۰۷-۵۱۱ ز) كە بە (ياساى سالى Saliclaw) ناسراۋە و دەگەرپىتەۋە بۇ ھەندىك لە ھۆزەكانى (فەرەنگ) و دواتر لەسەر دەستى چوار لە سەركرەدەكانيان كوكرايەۋە، سىن ئەنجوومەنىش كە بۇ ئەۋ مەبەستە پىكھىترابوون؛ واژوويان لەسەركرەدە پەيوەندى ھەبوو بە (سزادان، قەرەبووكرەندەۋە، مىراتى بنەمالە، پىشەككەيەك لە پلەۋپايەيى فەرەنگىيەكان). لە راستىدا ئەم ياسايە مافى ژنانى فەرامۆشكرەدبوو و

(۱) محمد رفعت و محمد احمد حسونة: معالم تاريخ العصور الوسطى، ص ۲۲.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۷۸.

هیچ گرنگی به ژنان نه‌دهدا، هۆی فەرمانۆشکردنی ژنان لەم یاسادا ئەوە بوو که پێیانوابوو ژنان پتۆیستیان به هیزی پیاو ههیه له پاریزگاریکردنیاندا^(۱). فەرهنگیه‌کان له خۆرائوادا له‌ژێر کاریگه‌ریی خێرای ژیا‌ری (پۆمانی) بوون به پێچه‌وانه‌ی براکانیان له خۆره‌ه‌لات که پاریزه‌ری سیستم و دابونه‌ریتی (جه‌رمانیه‌کان) بوون، ئەمەش له ئەنجامی ئەو دابه‌شبوون و دابه‌پانه‌ی که له هه‌ردوو که‌نیه‌ی خۆره‌ه‌لات و که‌نیه‌ی خۆرائوادا هه‌بوو، بۆ ماوه‌یه‌کی دوورودریژ دوو فەرمانه‌وه‌ای دژی یه‌ک فەرمانه‌وه‌ایان ده‌کرد، له ئاکامی ئەو جیاوازییه‌دا بوونه‌ دوو به‌شه‌وه: به‌شی خۆره‌ه‌لات پێی ده‌گوترا (ئوستراسیا) و به‌ش خۆئاوای به‌ ناوی (نوسترسیا) باسرا، په‌گه‌زی (جه‌رمان) له (ئوستراسیا) زۆرینه‌ بوون و له ئەنجامدا (ئه‌لمانیا)ی لێوه‌ دروستبوو، به‌ پێچه‌وانه‌وه‌ کاریگه‌ری (پۆمانی) له (نوسترسیا) زیاتربوو که دواتر به (فه‌ره‌نسا) ناسرا^(۲).

فه‌ره‌نجیه‌کان له سه‌رده‌می (کلو‌فس) په‌ره‌یانسه‌ند، ولاتیان زۆر مه‌زن بوو و کوشکی پاشایه‌تیان گه‌وره‌ بوو و کاروباره‌کانی زۆر بوون، پاشا پتۆیستی به‌ یاریده‌ده‌ر هه‌بوو بۆ راپه‌راندنی کاره‌کانی له‌ناو کوشکی پاشایه‌تیدا؛ بۆیه‌ کاری جێگیر یان جینی‌شینی ده‌رگاوانی دانا، کاری ئەم ده‌رگاوانه‌ ئەوه‌ بوو کاری پاشای ولاتی رێکده‌خست له‌گه‌ڵ خه‌لک و به‌ مه‌به‌ستی دیاریکردنی کاتی بێینی پاشا و پاراستنی له‌ هه‌موو مه‌ترسییه‌ک، ئەم کاره‌ سه‌ره‌تا لای خه‌لک کاریکی زۆر ناشرین بوو، هه‌ربۆیه‌ خه‌لکی به‌ چاوی که‌م و سووکه‌وه‌ ته‌ماشایان ده‌کرد، چونکه‌ ده‌رگاوان کاری رێکخستنی کاره‌کانی پاشا و بێینی میوانه‌کان بوو، به‌لام ئەو کاره‌ به‌ره‌ به‌ره‌ په‌ره‌یسه‌ند و بېووه‌ کاریکی زۆر گرنگ له‌ ناو کۆمه‌لگادا، هه‌تاوه‌کوو گه‌شته‌ پله‌ی وه‌زیری^(۳). یه‌که‌م که‌س توانی ئەو کاره‌ له‌ به‌رژه‌وه‌ندی خۆی به‌کاربه‌ی‌نیت و له‌ رێگای ئەو کاره‌ بگات به‌ پله‌وپایه‌ی چاک؛ له‌وانه‌ وه‌زیری کۆشک (پێپن ۶۸۷-۷۱۴ ز) بوو له (ئوستراسیا) و دوا‌ی شه‌پێکی دوورودریژ ده‌سبگریته‌ به‌سه‌ر (نوسترسیا) و به‌مه‌ش ئەو ده‌رفه‌ته‌ی بۆ په‌خسا که‌ فەرمانه‌وه‌ای هه‌موو (فه‌ره‌نگ) بگات. (پێپن) رۆلێکی گرنگی هه‌بوو له‌ میژووی (فه‌ره‌نگیه‌کان) و توانی

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۱۰۱.

(۲) ه. ا. ل-فشر: تاریخ اورپا العصور الوسطی، ص ۷۴.

(۳) محمد زاید عبدالله: مدخل الی تاریخ اورپا، ص ۱۴۸.

بناغەى دەولەتى (شارلەمانى) بەناوبانگ دابىت و لە دواى خۆى كۆپەكەى ھات بە ناوى (شارل مارتل) ھوھ كە ئەمىش توانى لە نىوان سالاى (۷۱۴-۷۴۱ ز) فەرمانرەواى (فەرەنگەكان) بكات و بە ھۆى بەھىزى و توندییەكەى ھوھ ناوبانگى (شارلى چەكوشى) پى بەخشر (المطربة)^(۱).

مىژوو باس لە ھوھ دەكات لە ناوھراستى سەدەى سىيەمى زايىندا باس و خواسى فەرەنگەكانى تۆماركردوھ، ئەوھش لە كاتىكدا لەشكرى ئىمپراتورىيەت لەنزىك شارى (مىنس) تىكياندەشكىتن و ناچارىان دەكەن لە كەنارواھەكانى خۆرئاواى (پاين) نىشتەجىبن، دواى نزىكەى (۱۵۰) سال لەم پووداھ؛ فەرەنگەكان لە سالى (۶۳ ز) دەسبەسەر شارى (كلۆنى) دەگرن و دەيكەنە پايتەختى خۆيان، بەمەش توانيان دەسەلاتى خۆيان لە دۆلەكانى (پاين و ئاخى) ھەتا شارى (متز) فراوانبەكەن، لەگەل ئەوھشدا ھەندىك لە ھۆزەكانى (فەرەنگ) لە كەنارى خۆرھەلاتى پووبارى (پاين) مابوونەو، كە بە ناوى ناوچەكەوھ بە (فرانكونىا) ناسرابوو. فەرەنگىيەكان كە لە سالى (۴۳۰ ز) دا لە بەشى باكورى (گال) سەقامگىربوون؛ خۆيان بە (بەرەر) دانەدەنا، بەلگوى خۆيان وەك گەلىكى ئازادىخواز كە بە ھىزى چەك ئازادىيان بەدەستھىتابوو ھەژمار دەكرد، تەنانت وشەى (Franks) بە واتاى (ئازاد) دىت؛ وەك ئاماژەىك بەوھى كە مافى رامىارىيان بەدەستھىتابوو. ئەم فەرەنگانە قۇناغىكى گرنگ پىكدەھىتن لە مىژووى داگىركردنى (جەرمانەكان) لە ئەورووپاى خۆرئاوا كە دەولەتەكەيان ماوھىەكى درىژخايەن خۆى راگرت، لە ھەمان كاتدا توانيان بە شىوھىەكى بەربلاو ژيارى پۆمانەكان تىكەل بە تايبەتمەندى و نەرىتى پەسەنى خۆيان بكن^(۲).

دەتوانىن سالى (۴۳۱ ز) وەك سەرەتايەك بۆ مىژووى دەولەتى (فەرەنگ) ديارىكەين؛ واتە ئەو سالى كە (كلۆدىوى پاشاى فەرەنگىيەكان) ھىزشى كردەسەر شارى (كلۆنى)، سالى (۹۱۱ ز) بە سالى كۆتايى دەولەتەكە دەسنیشان دەكرىت؛ چونكە لەم سالىدا بەدواھ چىدى نازناوى ئىمپراتۆر بۆ فەرمانرەواكانى (فەرەنگ) دانەنرا^(۳).

(۱) فشر: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۷۵.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۰۰.

(۳) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۷۸.

له سۆنگەى مېژوويانەو دەتوانين مېژووى فەرەنگىيەكان بکەين به دوو به‌شه‌وه:

۱. دەولەتى مىرۆفنجى باپىرەگەورەى فەرەنجىيەكان: مېژووى ئەم دەسەلاتە له سالانى (۴۳۱ ز) ياخود (۴۸۲ ز) بەردەوامبوو هەتا سالى (۷۵۱ ز).
۲. دەولەتى کارۆلنجى: ناودارتىن ئىمپراتورىان (شارلەمان) بوو و ماوہى دەسەلاتيان لەنيوان سالانى (۷۵۱-۹۱۱ ز) بوو.
- له راستيدا دامەزرىنەرى سەرەكى دەولەتى فەرەنجى مېرۆفنجى (كلؤفس) بوو لەنيوان سالانى (۴۸۱-۵۱۱ ز)^(۱).

كلؤفس (۴۸۱-۵۱۱ ز)

تەختى پاشايەتى دەولەتى (مىرۆفنجىيەكان) له سالى (۴۸۱ ز) دا بۆ (كلؤفس) مايەوہ كە ئەودەمە تەمەنى له (۱۵) ساليدا تىپەرى نەکردبوو، ئەوكات ولاتەكەى تەنها له ناوچەى (گال) پىكەاتبوو، خۆى ژمارەيەك له شار و ناوچەكانى دەورووبەرى خستەسەر قەلەمپەرەويەكەى و ژمارەيەكى زۆر له پياوہ ناودارەكانىشى خستە زىندانەوہ، دواى وەرگرتنى خەلات و ديارى لىيان ئازادىکردن و دەسكەوتىكى زۆرىشيان له چەك و خواردەمەنى دەسكەوت. له سالى (۴۸۶ ز) دا ھىرشىكردە سەر شارى (سواسوون) و لەو ھەلمەتەشدا ھىزەكانى رۆمانىيان بە سەرکردايەتى (سياگريووس) تىكشكاند و ناچارىانکردن بە كشانەوہ بەرەو شارى (تولوون) كە لەژىر سايەى پاشاى گووتە خۆرئاواييەكان (ئەلارىكى دووہم) بوو، بەلام (ئەلارىك) پەناينەدان و (سياگريووس)ى رادەستى (كلؤفس) كردەوہ و پاش دەسگرتن بەسەر مولك و سامانىدا خستىيە زىندانەوہ و پاشان بە نەينى كوشتى. بە كەوتنى شارى (سواسوون) واتاى دواسىبەرى ئىمپراتورىيەتى خۆرئاوا بوو له ئەورووپادا. جىگای ئاماژەپىكردنە كە (كلؤفس) و لەشكرەكەى ھەتا ئەوكاتە لەسەر ئاينى بىتەرستى (وثنى) بوون^(۲).

(۱) نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسيط في اوربة، ط ۱، دار الفكر، دمشق، ۱۹۶۷ م، ص ۸۰-۸۲.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۶۸.

كلؤفس و ئايىنى مەسىحى

(كلؤتىدا)ى ھاوسەرى (كلؤفس) پەيپەوکارى ئايىنى (مەسىحى) بوو؛ پۆلىكى گەرەى بىنى لە باوەرەيتانى (كلؤفس) بۆ ئايىنى (مەسىحى)، ئەم ژنە ھەرچەندە تەمەنى زۆر كەم بوو؛ بەلام لە پووى ھۆش و ئاوەزەوہ زۆر لە تەمەنى خۆى تىپەپاندبوو، يەكەم مندالىان كوپ بوو؛ (كلؤتىدا) دەيوست وەك خۆى مندالەكەى بىيتە (مەسىحى) و ھەولتىكى يەكجار زۆرى لەگەل (كلؤفس) دا بۆ ئەوہى مندالەكەيان بىيت بە (مەسىحى)؛ ھەتا لە ئەنجامدا قايلى كرد، ئەويش بەو مەرجهى كە خودى (كلؤفس) لەسەر ئايىنى (بىتەرستى) بىيتتەوہ، بەم بۆنەيەوہ ئاھەنگىكى مەزنيان سازدا لە پروسەى بەمەسىحىكردى مندالەكەيان لە كلىسا، كەچى لە پووداويكى چاوەپواننەكراودا مندالەكەيان كۆچى دواى كرد؛ ئەم پووداوە ناپەھەتتەكى زۆرى بۆ (كلؤفس) دروستكرد و بە ژنەكەى گوت: "ئەگەر مندالەكەيان نەكرديە بە (مەسىحى) و بيانكرديە بە بىتەرست مندالەكەيان نەدەمرد"^(۱).

بۆ سالى دواتر كوپىكى دىكەيان بوو؛ لەوكاتەدا جەنگىكى مەزن لەنتوان (فەرەنگىيەكان و ئەلمانەكان) بەرپايبوو، كار گەشتبووہ پادەيەكى وا كە (كلؤفس) ھەرەسبەيتت، لەم پووەوہ (گريگۆرى تۆرى) ميژوونووس دەليت: (كلؤفس) سەر بۆ ئاسمان ھەلدەپریت و بە گريانەوہ لەگەل عيسادا دەدوا: "تۆ ئەى عيسا؛ ئەو كەسە بوويت كە تالاولى ژيانت چەشتووہ لەپىناو ھاوکارى و خزمەتكردى لىقەوماوان و سەرکەوتنى ئەوانەى كە باوەريان پىت ھەبوو، ئىستاش بەندە داواى يارمەتيت لى دەكات، ئەگەر سەرکەوتنم بۆ پرەخستىت بەسەر نەيارەكانمدا؛ باوەرى تەواوت پىن دەهينم و واز لە خداكەى خۆم دىنم، باوەرت پىن دىنم و داوات لى دەكەم لە نەيارەكانم پزگارم بكەيت ...". بەر لەوہى قسەكانى تەواو بكات وەك (گريگۆرى) نووسيويتى: لە كاتى شەرەكەدا (ئەلمانەكان) پاشەكشەيانكرد؛ ئەمەش دواى ئەوہى كە پاشاكەيان لە گۆرەپانى جەنگەكەدا كوژرا، ئىدى (ئەلمانەكان) سەريان بۆ (كلؤفس) نەويكرد و داوايان لى كرد ئەو شەرە خويناوييە بوەستىتت، لە بەرامبەردا ھەموو (ئەلمان) ئامادەبوون بىتە ژىر فەرمانى ئەوہوہ، بەو جۆرە

(۲) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في اوروبة، ص ۷۷-۷۹.

(كلؤفس) داواكه يانى په سه ندرود و گه پايه وه بؤ مال هه تا ژنه كه ي له و سه ركه و تنه مه زنه ئاگادار بكتا وه كه به ناوى مه سيحييه وه به ده ستيه ئابوو^(۱).

هه ر دواى ئه وه ي (كلؤفس) فه رمانيدا كه قه شه بانگ بكن، له كاتى به يه كگه يشتنى هه ردوو كياندا (قه شه و كلؤفس) قه شه كه ده يگوت: (كلؤفس) زور به بن ده نكي گويى لى راده گرت، (كلؤفس) به قه شه كه ي گوت كه گه له كه ي ناهيلن ده سبه ردارى ئايينى (به رستى) بيت: له به رئه وه دواى لى كردن ئه و قسانه ي كه بؤ ئه ويكردوو به هه مان شيوه بؤ گه له كه شى بكت، خه لكه كه دواى بيستنى قسه كانى قه شه كه به يه كده نگ بريارياندا واز له ئايينى (به تبه رستى) به ينن و بچنه سه ر ئايينى (مه سيحى)، به مشيوه يه له سالى (۴۹۶ ز) دا (كلؤفس) چوو ه سه ر ئايينى (مه سيحى)، هه ر له هه مان پوژدا (۳۰۰۰) له پياوه كانيشى بوون به (مه سيحى)^(۲).

په يوه ندى نيوان فه ره نكيه كان و كه نيسه

په يوه ندى نيوان هه ردوو لايان ده گه رپته وه بؤ كاريگه رى خيزانى له سه رى و له وه رگرتنى ئايينى مه سيحييدا له سه ر ئايينزاي كاسو ليكى، ئه ويش ده گه رپته وه بؤ خيزانه كه ي كه مه سيحييه به ناوى (كلووى) دا كه يه كيكه له خانمانى (بو رگه ندى). خودى (كلؤفس) بؤ يه بوو به (مه سيحى) چونكه له شه ردا بوو، له ته ك هؤزه كانى (ئه لمان) و په يمانيدا ئه گه ر (خوداى مه سيح) سه ريخات له م شه ردا؛ ئه وا ده بيته (مه سيحى). له دواى ئه و سه ركه و تنه به سه رياندا؛ په يمانى خو ي به جيه ئينا له باوه رهيئان به ئايينى (مه سيحى)، هه نديكى ديكه ش ده لين كه راهيبه مه سيحييه كان زور يارمه تيده ر بوون له و شه ردا^(۳).

بوونه مه سيحى (كلؤفس) پو ليكى گرنگى هه بووه له ميژووى (فه رهنسا) دا؛ چونكه يه كه م پاشاى (جه رمانى) بوو له سه ر ئايينزاي (كاسو ليكى) باوه رهيئنا، به پيچه وانه ي هؤزه سه ركه و تنه كانى (جه رمانى) له خو رئاوا له سه ر ئايينزاي (ئيريوكا) بوون، (كلؤفس) و ياريد ده ره كانى له ژير په رده ي ئاييندا فه رمان په و اى

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۷۹.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۱۰۴-۱۰۵.

(۳) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۱۰۳.

خۇيان پەرەپىندا و كەنىسە يارمەتيدەربوو بۇ (كلۇقس) لەگەل سەرکەوتنى بەسەر گووتەكاندا لە سالى (۵۰۷ ز). سەردەمى (كلۇقس) سەردەمى تىكەلبوونى پۇشنىبرى فەرەنگىيەكان بوو لەگەل كەلتوورى و ژيارى پۇمانيدا^(۱).

تايبەتمەندىيەكانى سەردەمى كلۇقس

۱. (فەرەنگىيەكان) كە بوونە دەسەلاتدار؛ هيچ جۆرە زولم و ستمەتيكان بەرامبەر بە دانىشتووانە پەسەنەكە ئەنجام نەدا، ئەمەش بوو ھۆى نزيكبوونەو و تىكەلبوونى فەرەنگىيەكان بە خەلكى پەسەنى ئەو ولاتانەى كە داگىريانكردبوو.
۲. باوہ پەيتانى (كلۇقس) بە ئايىنى (مەسىحى) و لەسەر ئاينزاي (ئەسناسىۋسى) گەورەترين ھۆكارى نزيكبوونەو ھى فەرەنگىيەكان و دانىشتووانى پەسەنى ئەو شوپناەبوو، ھاوكات توانيان ھەست و سۆزى خەلكەكەش بەلاى خۇياندا رابكىشن، ھەموو ئەمانەش رىخۆشكەربوون بۇ پىكەيتانى پەيماننامەيەكى بەھىز لەنيوان (فەرەنگىيەكان و پاپاكان)دا؛ بەتايبەت لە كۆتايى سالانى فەرمانپەرەوايەتى فەرەنگىيەكاندا.
۳. (فەرەنگىيەكان) ھەك گووتەكانيان نەدەكرد كە لە شوپنىكەو دەچوونە شوپنىكى دىكە؛ بەلكوو لە نىشتمانى پەسەنى خۇيان كە ناوچەكانى (پايىن) بوو كۆببوونەو و وردە وردە بەرەو ناوچەكانى دەورووبەريان بلادەبوونەو، ئەمەش ھۆيەك بوو كە فەرەنگىيەكان بتوانن پەسەنايەتى خۇيان كە (جەرمانى) بوو بپارىزن^(۲).

شەرەكانى كلۇقس

أ. شەر لەگەل سورنجىيەكاندا

دواى ئەو ھى (كلۇقس) لە سالى (۴۸۶ ز)دا بەسەر ئەلمانەكاندا سەرکەوتنى بەدەستەيتنا و چووہ سەر ئايىنى (مەسىحى)، شەرپىكى گەورەى لەگەل سورنجىيەكاندا بەرپاكرد و توانى بيانخاتە ژير فەرمانپەرەوايەتى خۆيەو^(۳).

(۱) فشر: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۷۹.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۲-۷۴.

(۳) محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ اوربوا العصور الوسطى الباكورة، ص ۱۴۵-۱۴۶.

ب. شەپ لەگەل بورگوندییەکان

لەو کاتەدا فەرمانرەوایی (بورگوندییەکان) بە دەست (گۆندۆباد ٤٨٠-٥١٦ ز) هەو بوو، دەوڵەتەکانی کەوتبوو ناوچەکانی: (پوون، ساون، میرسیلیا) وە، (گۆندۆباد) پەڕەوکاری ئایینی (مەسیحی) و لەسەر ئایینزای (ئاریۆسی) بوو، ناکۆکی نێوان هەردوولا (کلۆفس و گۆندۆباد) لەو هەو دەستی پێ کرد کە (گۆندۆباد) باوکی (کلۆتدا)ی کوشتبوو؛ دایکیشی لە ئاودا خنکابوو، خوشکە گەرەکیەکی (گۆندۆباد) یێسەرۆشویێن کردبوو، لەبەرئەو (کلۆتیدا) پۆکینەیهکی یەكجار زۆری بەرامبەر بە (گۆندۆباد) هەبوو، ئەمەش (کلۆفس)ی هاندا بۆ ئەوێ لە دژی بێهێزیت^(١).

جەنگی نێوانیان لە دەورووبەری شارێ (دیجۆن) دەستی پێ کرد، (کلۆفس) گەرەوی شەڕەکە بەو بڕدەو کە (گۆدیگێزل)ی برای (گۆندۆباد) خیانەتی لێ کرد و چوو پال (کلۆفس)، لە ئەنجامدا (گۆندۆباد) بەرەو شارێ (ئافینۆن) هەڵهات، براکەشی (گۆدیگێزل) چوو ناو شارێ (فینن) وە لەباتی (گۆندۆباد) بوو فەرمانرەوایی (بورگوندییەکان).

پاش ماوهێک (گۆندۆباد) چوو سەر ئایینی (مەسیحی)؛ ئەمە پێی بۆ هاوپەیمانییەکی لەنێوان ئەو و (کلۆفس)دا خوشکرد و پێکەو کەوتنە لێدانی دەوڵەتی (گووتە خۆرئاواییەکان) کە لەسەر ئایینزای (ئاریۆسی) بوون^(٢).

ج. شەپ لەگەل گووتە خۆرئاواییەکان

فەرمانرەوایی (گووتەکان) لەو کاتەدا بە دەست (ئەلاریکی دووهم ٤٨٥-٥٠٧ ز) هەو بوو؛ شارێ (تۆلووز) پایتەختیان بوو. ئامانجی (کلۆفس) ئەو بوو کە تەواوی ناوچەکانی (گال) بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەو و پازێ نەبوو بە مانەوێ (گووتەکان) لە دەورووبەردا، لە لایەکی دیکەشەو (گووتەکان) کە لەسەر ئایینزای (ئاریۆسی) بوون و (کلۆفس) زۆر بەو نەرەحەت بوو، پاش راویژکردن لەگەل وەزیرەکانیدا؛ (کلۆفس) پازێ بوو بەوێ کە هێرشبکاتەسەر (گووتەکان)، بۆ ئەم مەبەستەش لە سالی (٥٠٧ ز)دا لەشکرێکی گەرەوێ کۆکردەو، لە ئەنجامی شەپ و

(١) نورالدین حاطوم: تاریخ العصر الوسيط، ج ١/ ص ٧٩-٨٠.

(٢) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٩٨-١٠٠.

به يه كدادانه كان كه له نيتوانياندا پوویدا؛ (گوته كان) هه ره سیانیهتا و (ئه لاریک) یش به دهستی (کلؤفس) له شه په کهدا کوژرا، (گوته كان) ته نها ریی هه له اتنیان بۆ مایه وه؛ به مجۆره هه موو ناوچه کانی (گال) و زه وییه کانی رۆمانیه کان بۆ (کلؤفس) مایه وه^(۱).

(کلؤفس) پاشای سه رجه م (فه ره نگه كان) نه بوو؛ به لكوو ته نها پاشای به شه مه زنه که ی بوو که (فه ره نگه ده ریاییه کان) بوون، دواى سه رکه وتنى به سه ر (بۆرگووندیه کان و گوته كان) و ده سه سه رداگرتنى مو لکی ئیمپراتۆرییه ته که له ناوچه ی (گال) دا هه ولیدا هه ردوو به شه که ی (فه ره نگ) پینکه وه گریندات و بیانخاته ژیر قه له مپه و ی خۆیه وه، له پیناو ئه و ئامانجه شدا (کلؤفس) ژماره یه کی زۆری که سوکاره کانیانی کوشتن، به لام دواتر له و کاره ی په شیمانبو وه و هه تا دوا پۆژه کانی ژیا نی به په شیمانی و زویری مایه وه^(۲).

(کلؤفس) دواى ئه وه ی توانی ده سه لاتى بگه یه نینه ئاستیکی به رز له خۆرئاواى ئه و رووپادا، هه چ رینگه یه کی له پیش ئیمپراتۆری خۆره لات (ئه ناستاسیۆسى یه که م ۴۹۱-۵۱۸ ز) دا نه هیشه وه جگه له دانان به ده سه لاتداریتی (کلؤفس) نه بیته، نازناوی (کۆنسول) ی پی ببه خشیت، به مه ش (کلؤفس) تاجی ئیمپراتۆرییه تی نایه سه ری و پایته خته که ی له (تور) وه گواسته وه بۆ (پاریس)، ئه م گۆرانکاریانه له سالی (۵۰۸ ز) پوویدا که به سه رکه وتنى به سه ر (گوته كان) دا به ده سه تهنابوو، (کلؤفس) به و جۆره له ده سه لات پایه به رزیدا مایه وه؛ هه تا له سالی (۵۱۱ ز) دا کۆچی دوا یی کرد و شانشینه که ی له نیتوان هه رچوار کۆپه کهیدا دابه شکرا، به پیتی دابونه ریتی (جه رمانیه کان) ده بوو دواى مردنى باوک هه موو میراتییه که ی به یه کسانى به سه ر کۆپه کانیدا دابه شبکریته^(۳).

جیگای ئامازه بۆ کردنه ناکۆکییه کی خویناوی که وته نیتوان کۆپه کانییه وه، له و کاتانه شدا بزوتنه وه ی فراوانخوازی فه ره نگه کان به رده وامبوو؛ به لام کۆپه بچووکی (کلؤفس) که ناوی (لۆسه ری یه که م) بوو توانی له نیتوان سالانی (۵۵۸-۵۶۱

(۱) سعید عبد الفتاح عاشور: اوربا العصور الوسطی، ص ۷۵-۷۶.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ اوربا فی العصور الوسطی، ص ۱۱۰.

(۳) نورالدین حاطوم: تاریخ العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۸۰.

(ز) جاريكى دىكە شانشىنى (فەرەنگ) يەكېخاتەۋە، كەچى خۇى جاريكى دىكە شانشىنەكەي لەنىۋان چۈار كۆرەكەيدا بەمشىۋەيە دابەشكردەۋە: يەكەم/ ئۇستراسىيا: بەشى باكوورى خۆرەھەلاتى ولاتى (گال) و زەۋىيەكانى (پايىن و دانوب) ھەتا دوو پروبارى لەخۇ دەگرت. دووھم/ ئۇستراسىيا: باكوورى ولاتى (گال) بوو لەنىۋان (لوار و ئالمۇز)دا. سىيەم/ بۆرگوندىيا: لە دەورووبەرى ھەۋزى (پۇن) بوو لەگەل شانشىنى (بۆرگوندىياي پىشوو). چۈارەم/ ئۆكۈوتىن: ئەو زەۋىيەكانە بوون كە (فەرەنگەكان) لە گۈوتە خۇرئاۋايەكانىيان ۋەرگرتەۋە^(۱).

لۆسەرى يەكەم (۵۵۸-۵۶۱ ز)

كاردانەۋەي ئىمپېراتورىيەتى (بىزەنتى) دژ بە (بەرەركەكان) لە (ئىتالىا و كەناراۋەكانى ئەفرىقا و بەشىك لە ئىسپانىا) زياتر تىپەرى نەكرد و نەگەيشە ولاتى گالەكانىش؛ چونكە گەلىكى كاريگەرى لىتوو كە توانىيووى پارىزگارى لە ھىزە جەرمانىيەكانى خۇى بكات، (فەرەنگەكان) لە سەردەمى فەرمانرەۋايى كۆرەكانى (كلۇفس)دا ھىزى سوپايان لەنىۋان جەماۋەرى ھۆزە جياۋازەكاندا دابەشكردىبوو، ھەمىشە لە دەۋرى سەركردەكانىيان كۆدەبىۋونەۋە، ئەمەش بەپىيى دابونەرىتە جەرمانىيەكان؛ بەتايىبەت لە كاتى مەترسىيەكاندا، ھەرچەندە بە كەمى ملكەچى سەرۋەكەكانىيان بوون؛ تەنانت جاريكىيان پاشاكەي خۇيان ترساندىبوو كە ۋازى لى دەھىتن گەر بەرەو (بۆرگوندىيا) نەيانبات، ھەرۋەھا جاريكى دىكە زۆر بەخرابى مامەلەيان لەگەل پاشاكەيان (لۆسەرى يەكەم ۵۵۸-۵۶۱ ز) كرد، چونكە نەيوستىبوو بەرەو (ساكسونىا) بيانبات، بۆيە خۆشەۋىستى و لايەنگريان بۇ پاشا كەمبىۋەۋە؛ بەتايىبەت دەستەيەك لە پياۋە بەھىزەكان كە بەرژەۋەندى ھاۋبەش كۆيكردىبوونەۋە و لە مېژۋودا بە (لويدس) ناسراون، ئەم دەستەيە بوونە ئۆرستوكراتى دژ بە پاشا^(۲).

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۷۲.

(۲) عەبدولقادر ئەحمەد يوسىف: مېژۋوى چاخەكانى ناۋەرەست لە ئوروپا، و: شاناز رەمىزى، چ ۱، چاپخانەي گەنج، سلېمانى، ۲۰۱۲ ز، ل ۹۲ - ۹۳.

ئەو دەستەيە لە (ئوستراسيا) پەرەيانسەند، ئەمان كەمتر ژياري بوون لە (نيوستريا)، ئەو جياوازيە هەتا دەهات ئاشكراتر دەبوو، هەتا بوو ھۆكاريك بۆ جيابوونەو ھەردووکیان لە شانشینی (فەرەنگی) دا، ئەم ناكۆکیە لەنیوان پاشا خانەدانەكاندا لە لایەك و لەنیوان (ئوستراسيا و نیویستريا) لە لایەکی دیکەو ھاوێ سەدە و نیویکی خایاند، ھەمیشە رامیاری دژ بە یەکیان دەگرتهبەر، پاش (٣) سال لە یەكیتی نیوانیان لە سەردەمی (لۆسەری یەكەم) دەولەتی (فەرەنگ) دابەشبوو لەنیوان ھەرچوار كۆپەكانی لۆسەردا:

١. چاربیترت بوو پاشای (پاریس).
  ٢. جۆنسرامبوو پاشای (ئورلیلز و بۆرگوندیا).
  ٣. سیگیترت بوو پاشای (ئوستراسيا).
  ٤. چیلپریك بوو پاشای (سواسۆن).
- ھەریەكەیان بوونە خاوەنی بەشێك لە بەشی باشوور؛ وەك چۆن لە سالی (٥١١ ز) لە پاش مردنی (كلۆفس) روویدا، ئەویش دەولەتەكەى لاوازكرد^(١).

ناكۆكى نیوان پاشایەتى و خانەدانەكان

دەسەلاتی پاشایەتى ھەولێ دەدا دەسەلاتی خۆی بەھیزبكات و بەرنامەيەكیش بۆ قەلەمپەوی دابنێ، بۆ نموونە (چیلپریکی پاشا) سەرەرای ناپەزایی (فەرەنگەكان) باج و سەرانی سەپاند، لە ھەمان كاتدا ئەو ھەستەى كە لەنیوانیاندا ھەبوو بۆ سەرەخۆبى، پاشا كاریكى وای لەنیوانیاندا دروستكرد؛ وەك سەرەتایەك دەستكرد بە لەسێدارەدانى قەشەكان كە شوێن و پلەيەكى بەرز و بەھیزیان لەنیو خەلكیدا ھەبوو، (چاربیترت) و (جۆنسرام) ی برای لەو بارودۆخە رازی نەبوون و ھەولیاندا سنووریكى بۆ دابنێن، لە ئەنجامدا ھاوپەیمانیتیەك لەنیوانیاندا كە بە (ئەندەلۆت) ناسراو روویدا؛ بەو پێیە (چاربیترت) بوو جیگرەو ھەى میراتگری مامی؛ چونكە كۆپى نەبوو^(٢).

ھەرچەندە پاشاكان لە رێگای ئەو ھاوپەیمانیتیەو دەیانویست سەرکەوتنیكى سەرەتایی بەدەستبھێنن، بەلام پیاو ھەندەكان ھیشتا ھیزیكى وایانمابوو كە

(١) محمود سعید عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ١٥٥.

(٢) محمود سعید عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ١٥٩.

بتوانن دژ به بېراره کانی ته وان بوهستن، له بهرته وه توانيان که مافي مولکايه تي و
ميراگرې زهويوزار به ده ستهېتن، بهرام بهر به وه له فرماني پاشا دهرنه چن و به
ناره زووي خويان هيچ کاريک نه نجام نه دن، هه ربويه هه ردوولا له سالي (۵۸۷ ز)
له سهر ته وه پيکه وتن. له سالي (۵۹۳ ز) دا (جونسرام) کوچي دوايي کرد و ولاته که ي
له گهل (چاربيرت) بو ماوه يه کي که م يه کده گرن، پاش ته وه ي چاربيرتيش له سالي
(۵۹۷ ز) کوچي دوايي ده کات؛ ئيدي (ئوستراسيا) بو (سيودبرتي دووهم) ي کوړي
به جیده ميټيت و (بورگونديا) ش بو کوړه که ي ديکه ي (سيودريکي دووهم)
به جیده ميټيت^(۱).

له سالي (۶۱۳ ز) دا (سيودريک) کوچي دوايي ده کات، نه وده مه ناوداره کاني
(بورگونديا و ئوستراسيا) به نه يتي په يوه ندي ده که ن به پاشاي (نيوستريا) واته
(لوسه ري دووهم) و پني راده گه يه نن که په زامه ندن ته و بيته پاشاي هه موو ولات؛
به مارجيک له ژير ده سه لاتي (برونه يډا) پرگاريان بکات، لوسه ر ته و مارجي
په سه ند کرد و له نه نجامي شه ريکي نيوانياندا؛ (برونه يډا) و چوار کوړه که ي له
لايه ن لوسه ري دووهم وه کوژران^(۲).

لوسه ري دووهم (۶۱۳-۶۲۸ ز)

(لوسه ر) تاکه پاشا بوو که پاش ته و پرووداوانه فرمان په وايي مير و شيجه کاني
کرد، له سهر دهمي ته ودا يه کيتي ولاته که به رقه رار بووه و گرنگريني پرووداوه کان
له سهر دهمي ته ودا پيکه اتني کوژه له يه ک بوو له (پاريس) له سالي (۶۱۴ ز)، ته م
کوژه له يه (۷۹) قه شه و چنده ها که سايه تي ناوداري تيدابوو، ده توانين بلين
تيکه لاوييه ک له نيوان ده سته ي خانه داني ثايني و خانه داني شارستانيدا دروستبوو.
له نه نجامي کوږونه وه ي ته و کوژه له يه دا ده ستوريکي هه ميشه يي دانرا، ته مه ش به
سهر که وتنيکي مه زني ته و دوو ده سته يه داده نريت، ته م ده ستوره بپاريده به
لابردني ته و باجه ي که هه رچوار کوړه که ي (لوسه ر) دايان نابوو به چه شنيکي
نااسايي. له هه مان کاتدا پياواني ناودار و که نيسه؛ ته و مولکانه ي که ليتان

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۸۵.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۵۸.

زەوتکرابوو بۆیان گەرایەو، ھەر وەھا لە دەستوورەدا ھاتووە کە فەرمانی لەسێدارەدان بەسەر ھەرکەسێکدا دەدریت کە مەترسی لەسەر ئاسایشی دەولەت دروست بکات^(١).

داگوپیترتی یەکمەم (٦٢٨-٦٣٨ ز)

لە سالی (٦٢٢ ز) خەلکی (ئوستراسیا) کاتیک بینیان ھەمان پاشای (نیوستریا) فەرمانپەرەوایی ئەوانیش دەکات بێزار بوون؛ لەبەرئەو داویان لە (لۆسەری دووھم) کرد کە پاشایەکی تایبەتیان بۆ دابنیت، وای پێ دەچیت کە دەسلاتی ناودارەکان گەیشتبوو ئاستیک کە (لۆسەری دووھم) بە ناچاری گوێی بۆ داواکەیان شلېکات، لە ئەنجامدا (داگوپیترتی)ی کۆری نارد؛ بەلام (داگوپیترتی یەکمەم) پاش مردنی باوکی ھەردوو ناوچەکی خستەو ژێر دەسلاتی خوێ^(٢).

دەسلەڵنداریتی (داگوپیترتی یەکمەم) گەیشتبوو لوتکەیی فەرمانپەرەوایەتی (مێرۆفنجییەکان)، چونکە سەرورەیتی مەزنی لە خۆرئاوای ئەورووپا بەدەستھێنابوو، ھەر وەھا سنووریکیشی بۆ ھەرەشەیی ھۆزەکانی (ویندز) دانابوو کە لە بنچینەدا (سلاقی) بوون و پاشاکەیان ناوی (ساما) بوو، ھاوکات (داگوپیترتی) گەرەیی ھەموو ولاتی (گال) بوو، لە پووی بەرپۆوەبردنەو (داگوپیترتی) کارەکانی سپاردبوو بە ھەزیرە لیھاتوو و شارەزاکانی کە لەنیوانیاندا (پپینی لاندوون) بوو کە بەرپرسی کۆشکی (ئوستراسیا) بوو، (کۆنی بیترتی) کە قەشەییەکی (کۆلونی) بوو؛ جگە لەوانەش قەشەیی میتز (ئەرتۆلف)^(٣)، تەنانەت (داگوپیترتی) خوێ سەردانی (ئوستراسیا و بورگوندیا)ی کرد و لەوێ لەگەڵ گەرەپیاوان و خانەدانە بچوو کەکان کۆبوو وە، لەپێناو دانانی سنووریک بۆ بەکارھێنانی ھیز و شەپری نێوان خەلکە، ھەر وەھا بایەخی بە چاککردنی یاسا و باشکردنیدا، لە ئەنجامی پەيوەندی فراوانیان لەگەڵ دەرەویدا بازرگانیش پەریسەند. (داگوپیترتی) پەیمانیکێ سازدا لەنیوان (لۆمباردیەکانی ئیتالیا و گووتە خۆرئاواییەکانی ئیسپانیا)دا، دوو

(١) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ٨٦.

(٢) ول ديورانت: موسوعة قصة الحضارة، ت: محمد برزان، نوبليس، بيروت، ط ١، ٢٠٠٨، مج ٢٤، ص ٨٨.

(٣) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ٨٧.

نۆپنەرىشى وهك باليوز ناردە ئىمپراتورىيەتى (يېزەنتى)، سەرئەنجام (داگوپىرت) لە سالى (۶۳۸ ز) كۆچى دوايى كرد، بە نەمانى ئەو؛ فەرمانرەوايەتى مىرۇقىجىيەكانىش كۆتايى پىن ھات^(۱).

پاش كۆچكردنى (داگوپىرت) مىللەتى (مىرۇقىچ) بەرەو جىابوونەو و نەمان دەچوو، لىرەدا بەزەحمەت دەتوانریت مىژووى سەردەمى ھەلچوونى فەرەنگىيەكان بە ناوى پاشاكانيانەو تىيىنى بکەين؛ بەلکۆو زياتر دەتوانين بە ناوى بەرپرسىارانى كۆشكەكانەو جىايانكەينەو، لە راستىدا پاشاكانى (مىرۇقىجەكان) ئامپازىك بوون بەدەست بەرپرسانى كۆشكەكانەو كە بە ئارەزووى خويان بەكارىاندەھىتان^(۲).

دواي (داگوپىرت) ھەردوو كۆپەكەي فەرمانرەوايىان گرتەدەست:

۱. سىگىپىرت (۶۳۴-۶۵۶ ز).

۲. كلۇفسى دووھم (۶۳۹-۶۵۷ ز).

يەكەميان لە (ئوستراسىيا) فەرمانرەوا بوو؛ دووھمىشيان لە (نيويستريا و بورگوندىا)، ھەريەكىك لەو دوو ولاتە بەرپرسىكى كۆشكى ھەبوو. لە سەردەمى ئەو فەرمانرەوايەتییەدا بەرپرسانى كۆشك خزمەتتىكى يەكجار گەورەيان بە دەولەت كرد و سەرکەوتنى گەورەيان بەدەستەيتنا و ھەر لەناو ئەوانەدا ژمارەيەك ناوداريان تىدا ھەلکەوت كە دەسەلاتدارىتى فەرەنگيان لە باوكەو ھە بۆ كۆپ دەگرتەدەست، لەگەل ئەوھشدا سەرکردە خانەدانەكانى (ئوستراسىيا) لە شەپى بەردەوامدا بوون دژ بە پاشاكان^(۳).

بەرپرسىارانى ئوستراسىيا و كلۇيسا (۶۸۷-۷۶۸ ز)

لە پاش شەپى (تارتەرى) كە لە سالى (۶۸۷ ز) دا پرويدا و بە ھۆيەو (پىپىنى ھىرستال) بوو مەزنى ھەرسى پاشاكانى فەرەنگ؛ واتە (ئوستراسىيا، نيويستريا و بورگوندىا). (پىپىن) پىي بە (سىۆدريكى سىنيەمى پاشاي نيويستريا ۶۷۳-۶۷۸ ز) دا كە فەرمانرەوايەتى ھەرسى ناوچەكە بکات، بەوچەشەنە ئەوان لەگەل (پىپىن) دا ھاوکارى

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۶۳.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۸۷.

(۳) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۶۴.

فەرمانرەوايەتى فەرەنگيان کرد و بەو جۆرەش مايهوه هەتا لە ساڵى (٧١٤ ز) کۆچى دوايى کرد^(١).

بەپێى دەستوورى ئەوکات؛ خێزانەکەى (پێپن) مافى ئەوهيان هەبوو کە بە میراتى ببنە بەرپرسيارى کۆشک و ئەوەش بە هيچ جۆرىک ناکۆکى لەسەر نەبوو، دواى مردنى (پێپن) ئەو مافە بە کورپەزاکەى درا کە تەمەنى تەنها (٦) سال دەبوو، بەلام لەژێر چاودێرى ژنەکەيدا (پليکتروڊ)^(٢).

دانىشتوانى (نيويستريا) هەولياندا ئەو بەرپرسيارىتى کۆشکە لەوکاتەدا بە دەرفەتیک بزانن هەتا خويان لە دەسەلاتداريتى (ئوستراسياکان) رزگار بکەن، لە ئەنجامدا توانيان سەرکەوتن بەدەستبەهێتن و (چيلپيریک) بکەنە پاشاى خويان و (پاگانفريد) یش بکەنە بەرپرسيارى کۆشک لە (نيويستريا). لەهەمان کاتدا ئامادەنەبوون سەر بۆ منداڵ و بيوەژنىک نەوى بکەن؛ بەلکوو دانيان بە کورپىکى دیکەى (پێپن) دانا کە ئەویش (چارل مارتل) بوو! هەرچەندە هەندىک کەس لايانابوو کە ئەم کورپى ياساى (پێپن) نىيە! (چارل مارتل) توانى لە شەپىکدا دژ بە (نيويسترياگان) لە ناوچەى (فينسى) لە ساڵى (٧١٦ ز) سەرکەوتن بەدەستبەهێت^(٣)، (چارل مارتل) بەم سەرکەوتنەوه نەوہستا؛ لەبرى ئەوہى بەپێى دابونەريتە (جەرمانىيەکان) ئاھەنگى سەرکەوتن ئەنجام بدات، شويىنى (نيويستريەکان) کەوت و هەتا شوراگانى (پارىس) تىکيشکاندن، ئەم سەرکەوتنە تەواوکەرى سەرکەوتنى (پێپنى ھيرستال) بوو لە شەپى (ترى) لە ساڵى (٦٨٧ ز) و نيشانەى سەرکەوتنى کۆتايى (ئۆستراسيا) و سەرەتاي سەردەمىکى نوويە لە ميژووى فەرەنگىيەکاندا. لە راستيدا تىکراى دامودەزگا (فەرەنگىيەکان) ڤووخان و هيچ سيستمىکى نوئى لەو ماوہىدا دەرەکەوت، ولات دابەشبوو؛ ھەريئە سنوورىيەکان ڤووبەڤووى ھيرش بوونەوہ يان سەربەخويان ڤاگەياندا، بە شيوہىک ئەستەم بوو لەو قوناغەدا بتوانريت سنوورى دەولەتى (فەرەنگ) دياربىکريت^(٤).

(١) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ٨٩.

(٢) نورالدين حاطرم: تاريخ العصر الوسيط في اوربية، ج ١/ ص ٨٦.

(٣) هـ. ا. ل. فشر: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٨٢.

(٤) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ١٧١.

شارل مارتل (شارلی چهکووش ۷۱۴-۷۴۱ ز)

(شارلی چهکووش) له سالی (۷۱۴-۷۴۱ ز) جلّوی دسه لاتی گرتهدست له ولّاتی فهره نسادا، پوړلیکی گرنگی گیرا له میژووی ټو بنه مالیه و پهره سندنې شانشینه که به شیوه یه کی بهرچاو دهگه پښته وه بۆ سرده می ټم پاشایه. نازناوی چهکووشیان لینا؛ چونکه وهک چهکووش لیندانی به هیزی ددا له دوزمنه کانی، هندیکی دیکه ش دهیگیرنه وه بۆ توندوتیژی و لیندان بهرامبر به که نیسه ی کاسوړلیکی له ولّاتی (گال)، که ټوکاته وا پښیستی دهکرد به و جوړه مامه له له گه ل پیاوه ټایینییه کاندای بکات. (شارل مارتل) له وکاته وهی که دسه لاتی وهرگرت له (فهرهنگ)؛ پوړبه پوړی کوهملیک گیروگرفت بووه وه، به تاییه ت کیشی و شهره ناوځویه کان له لایه ک و مترسی (ټومه ویه کان) له (تولوز) وه، ټمه به در له هره پشه ی (ټه لمانه کان و سه کسۆن و پاڅاریه کان) که ځویان ټاماده دهکرد بۆ پرزگاربوون له ژیر دسه لاتی فهرهنگه کان^(۱).

هرچه نده سرده می فرمانپه وایی ټو ځوی له چاره سره کردنی کیشی ناوځویه کان و پاراستنی ولات له مترسی دهره وه ځوی ده بیینییه وه، سیستی فرمانپه وایی توندوتیژ بووه؛ به تاییه تی له بواری باج و دهرامه ت، له ټه نجامی ټو جوړه رامیارییه توانی ده سبگریټ به سره هموو ټو شویتانه ی که گه لی (جهرمانی) لی نیشه جیبوون، له هه مان کاتدا (شارل) هموو هه ولنکی بۆ ټو ده خسته گه پ بۆ گیرانه وهی جهرمانییه کانی نیشه جی ناوچه کانی (پایین) بۆ ژیر پکیفی ځوی، سره پای ټو وهی که (شارل) په یوه ندی ځو شېبو له گه ل که نیسه دا^(۲)؛ که چی ده ستریگرت به سره زه ویوزاری که نیسه دا و ټیمیا زه کانی و که مکردنه وه، چونکه ولات پښیستی به پاره هه بوو بۆ شه پرکردن له گه ل (ټومه ویه کان) و بنیاتنانه وهی ده ولت و پښکهنانی سوپایه کی گه وره و به یز له میلیه تی (جهرمان) له دژی (ټومه ویه کان). سره نجامی ټم ناکوکی و پوړبه پوړو بوونه وانه ټومه ویه کان له پیشره ویدا بوون و سره نجام هه ردوولا له شه ری (بواتیه) سالی (۷۳۲ ز) پوړبه پوړی یهک بوونه وه له جهنگیکی چاره نوو سسازانه دا که (فهرهنگه کان) به

(۱) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوروبیة، ص ۹۰.

(۲) فشر: تاریخ اوربوا العصور الوسطی، ص ۷۶.

(۳) ابن عذاری: البیان المغرب فی اختصار اخبار ملوک الاندلس و المغرب، دار الثقافة، بیروت، ۱۹۸۰ م.

سەرکردايەتى خودى (شارل مارتل) و ئومەوييەكانىش بە سەرکردايەتى (عەبدولرەحمان ئەلغافقى)^(۱) بوون كە ناوى تەواوى (ئەبوو سەعيد عەبدولرەحمانى كورې عەبدوللای ئەلغافقى ئەلەكى) بوو و دووجار دەسلەلاتى (ئەندەلوس)ى وەرگرتىبوو بە نوینەرايەتى بنەمالەى (ئومەوييەكان)، لەم شەرەدا (بیلەتسى شەھیدان)یش ناسراوہ کوژرا و سوپاکەشى بەخرابی شکستیانەینا، ئەم شکستە بە جۆرىك بوو كە زیانى ئومەوييەكان بە نزیکەى (۳۷۵،۰۰۰) کوژراو بوو و مەترسیيەكانیان کوتایى پى ھات بۆ گیتی (مەسیحییەت)، بەمەش توانى مەترسى گەورەى موسلمانەكان کوتایى پى بەیتیت. (شارل مارتل) نازناوى (سەرۆكى كۆشك)ى لە باوکیيەوہ (پېپىن) بۆ ماہیوہ و توانى لە ماوہى فەرمانرەوايى خۆیدا دەسلەلاتى بەھیزتر بکات و بە جۆرىك كە دژايەتى پیاوہ خانەدانەكانىش بکات^(۲).

گۆرپنى (كوننات و دۆقاتەكان) لە ھەموو شوینی شانشینەكەى بە (كوننات و دۆقات) لە (ئەوستراسیا) كە (جەرمانى) بوون، چونكە باوہرى بە كەس نەدەکرد تەنھا ئەوان نەبیت! لە ماوہى فەرمانرەوايیەكەیدا دوو ھیزشى كرده سەر (باقاریا) و (۵) جاریش بۆ سەر (سەكسۆن). بەلام نەیتوانى بگات بە پلەى پاشايەتى بە واتای وشەكە و وەكوو (سەرۆكى كۆشك) ماہیوہ. بەمجۆرە دەسلەلاتى ماہیوہ ھەتا لە پيش مردنى سالى (۷۴۱ ز) شانشینەكەى دابەشكرد بەسەر ھەرسى كۆرەكەیدا بەمشيۆہیە: كورې گەورە (كارلومان) لە (ئەوستراسیا و سوابیا و تورنگن)، (پېپنى سىتيەم – كورتەبالا) لە (نوستراسیا و بورگندیا و بروفانسى)، كورې سىتيەمى (كريفو) ئەو شوينانەى كە مابوونەوہ لەنيوان ھەرسى شانشینەكەدا پى بەخشى^(۳).

پەيوەندى نيوان شارل مارتل و كەنىسە

(شارل مارتل) زۆر پەيوەندى خۆشبوو لەگەل پیاوہ ئايینیيەكان و دامەزراوہى كەنىسەدا، ھەرۆھەا یارمەتى و پشگيرى (قەدىس بونیفاس)ى كرد بە مەبەستى بلاوكردنەوہى ئايینی مەسیحى لەنيو بتپەرستەكاندا. ئەم ھەولانەى واىکرد كە پاپا دانبنیت بە كارە پيروزەكانى (شارل مارتل)دا، پاپا خۆى دەيگوت ناتوانم بەرگرى

(۱) محمد رفعت: معالم تاريخ العصور الوسطى، ص ۲۳.

(۲) فشر: تاريخ اوربا العصور الوسطى، ص ۷۸.

(قس و شماسه و په هېان) بکه م له دژى بټپه رسته کان له بیرو باوه پى بټپه رستیدا؛
 نه گه ر فهره ننگه کان پشتگیریم نه کهن، به لام سهره پای ئو په یوه نندییه خوښه ی که
 له نیوان (شارل مارتل) و که نیسه دا هه بوو؛ که چى دریغى له وه نه ده کرد که
 دهسه لاتی پیاوه ئاینییه کان که مېکاته وه و دهسه سهر زهویوزاره کانیان بریت هه تا
 ئو سهره وت و سامانه وهک داهات بکه رینیتته وه بؤ خه زینه ی ده ولت، چونکه
 ده ولت زور پیویستی به و بره پاره یه هه بووه له دوو بواره دا؛

۱. بؤ دروستکردنى سوپایه کی گوره له جهرمانییه کان.

۲. له مه ترسى هیرشى موسلماننه کان؛ به تاییه تی ئو شه ره گوره ی که
 له گه لیاندا نه جامیدا له سالى (۷۳۲ ز) که توانى سهر بکه ویت به سهریاند(۱).

پیښى سټیم (پیښى کورته بالا ۷۴۱-۷۶۸ ز)

له دواى مردنى (شارل مارتل)؛ هه ردوو کورپه که ی که (کارلومان) و (پیښى
 کورته بالا) یان (پیښى سټیم) فهرمانډه واییان کرد، (کارلومان) له سالى (۷۴۷ ز)
 ده ستيله کارکښایه وه بؤ (پیښ)، به مجوره (پیښ) توانى دهسه لاتی ته واوه تی له
 ولاته که ی بگریته ده ست به بى هیچ ترس و بیمیک. هه ر له سهره تاي
 فهرمانډه وایه تییه که یه وه بریاریدا که سنووریک بؤ (میروفنجییه کان) دابنیت؛ ئه وه ش
 له ریگای په یوه ندیخوښکردن له گه ل که نیسه و گپړانه وه ی هه ندیک له زهویوزاره کان
 بوون بویان که پیشتتر باوکی لنى سهندبوونه وه. ئه وکاته ی (پیښ) دهسه لاتی
 وه رگرت؛ (لومباردییه کان) باکووری ئیتالیا یان وه رگرتته وه بؤ خویان له ده ولته تی
 خوړه لات، کاتیک که (ئستولف ۷۴۹-۷۵۶ ز) باج و خه راجیکى زوریان خسته سهر
 دانیشتونانى (ئیتالیا)^(۲)، پاپا هه ولیدا لای ئیمپراتوری خوړه لات باوه ر به (ئستولف)
 بهینیت که له م رامیارییه پاشگه ز بیتته وه؛ به لام هه وله کانی سهرکه وتوو نه بوو،
 هه ربویه پاپا پیویستی به یه کیک هه بوو که پشتگیری و هاوکارى بکات و داواى
 یارمه تی له پاشاکانى (فهرهنگ) کرد بؤ ئه وه ی پشتگیری بکه ن، له هه مان کاتدا
 (پیښ) له بهر بهرزه وه ندی خو ی که چاوى بریوه تاجی پاشایه تی؛ نوینه رى نارد بؤ
 لای پاپا و پپی راگه یاندن: "تایا ئه وه ی نازناوى هیه هیز و شکوى نییه و ئه وه ی

(۱) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوربیه، ص ۹۰.

(۲) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوربیه، ص ۹۱.

هیز و شکوی هه‌بیت نازناوی نییه، بۆیه پاپا فه‌رمانی ده‌رکرد که (په‌پن) به‌بیته پاشای ولات، هه‌ر له‌وکاتدا پاپا بریارى کۆبوونه‌وه‌یدا له‌گه‌ل پیاوه ئایینییه‌کان و خانه‌دانه‌کان، په‌نێشتر ئه‌وه‌ی دیاربوو؛ پاشا ته‌نها له‌ لایه‌ن خانه‌دانه‌کانی ولاته‌وه هه‌لده‌بژێردرا^(۱)، به‌لام ئێستا به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌وانه‌ی پێش‌وه‌وه‌ بوو؛ چونکه ئیدی له‌ لایه‌ن پاپا و پیاوه ئایینییه‌کان و خانه‌دانه‌کانه‌وه هه‌لبژێردرا، ئه‌مه‌ش خۆیله‌خۆیدا پله‌وپایه‌یه‌کی زۆر پێرۆزه و بریاراندا به‌ لادانی پاشای پێشوو و دانانی (په‌پن) به‌ پاشای ولات، ئه‌م ئه‌م ئه‌رکه‌یان خسته‌ ئه‌ستۆی وه‌کوو دابونه‌ریتی ئه‌وان؛ به‌مه‌ش که‌س بۆی نه‌بوو ده‌سوهربداته‌ کاری پاشایه‌تی، چونکه‌ کاریکی پێرۆزه و ده‌بیت پله‌وپایه‌ی پاشا پارێزراو به‌یت، (په‌پن) خۆی به‌ قه‌رزاری پاپا ده‌زانی؛ هه‌ربۆیه‌ دواى سه‌رکه‌وتنی به‌ سه‌ر لۆمباردییه‌کاندا له‌ (ئیتالیا) هه‌موو ئه‌و زه‌ویوزارانه‌ی به‌خشیه‌وه‌ به‌ پاپا و پاپا ببوو هه‌مى میری دونیا و جێگیرى پاشا له‌نیوان (رافنا و رۆما)، (په‌پن) دواساتی ژيانى له‌ خزمه‌تى چاکسازی ولات ته‌رخانه‌کردبوو و پرێگای خوشکرد بۆ سه‌ره‌لدانی ده‌وله‌تى مه‌زنى (شارله‌مان) له‌نیوان سالانى (۷۶۸-۸۱۴ ز)^(۲).

په‌یوه‌ندی نێوان په‌پنی سێیه‌م و که‌نیه‌

(په‌پن) په‌یوه‌ندی خوشبوو له‌گه‌ل پاپادا، دواى ئه‌وه‌ی ببوو پاشا و ئه‌و پله‌یه‌ پاپا پتی به‌خشی و وه‌ک یه‌که‌م پاشای فه‌ره‌نگه‌کان خۆرئاوا ناساندی، ئه‌مه‌ وایکرد که‌ (په‌پن) خۆی به‌ قه‌رزاری پاپا بزانیته‌، هه‌ربۆیه‌ زۆر پشگیری پاپای ده‌کرد؛ به‌تایبه‌تی له‌ دژی (لۆمباردییه‌کان) و هه‌وله‌کانی بۆ گێرانه‌وه‌ی ئه‌و هه‌موو زه‌ویوزارانه‌ی (ئیتالیا) بۆ پاپا که‌ (په‌پن) پێدايه‌وه‌، له‌به‌رئه‌وه‌ ده‌بینین ئه‌و که‌سایه‌تییه‌ی که‌ (په‌پن) بۆ خۆی بنیاتینابوو؛ بووه‌ هۆکاری ئه‌وه‌ی که‌ که‌نیه‌ له‌و سه‌رده‌مانه‌ زۆر پێوستان به‌ پشگیری (په‌پن) هه‌بیت، چونکه‌ کێشه‌ی ناوخۆیی زۆریان هه‌بوو، به‌مه‌ش په‌یوه‌ندی نێوانیان زۆر رووی له‌ به‌هیزی کرد^(۳).

(۱) محمد رفعت: معالم تاریخ العصور الوسطی، ص ۲۴.

(۲) فشر: تاریخ اورپا العصور الوسطی، ص ۷۸.

(۳) محمد رفعت: معالم تاریخ العصور الوسطی، ص ۲۴.

(پېپن) توانی کۆمه‌لێک چاکسازی گرنګ ئەنجام ببات لەناو کەنێسەدا؛ دواى ئەوێ کە دووچاری گەندەلی هاتبوون لەناو سیستمی کەنێسە و فەرمانۆشکردنی ئەرکەکانی خۆیان، بۆیە (پېپن) هەندیک لەو پیاوێ گەندەلانی لە کەنێسە دەرکرد و توانی چەند کۆمەلەیەکی ئایینی پێکبەینیت پەيوەست بە (قس و اساقفە) بە پاپاوێ و دانانی پوژی یەکشەممە بە پوژی پشوو لەو کاتدا (استولف) دەستی دەخستە کاروبارەکانی پاپاوێ، هەربۆیە پاپا داواى یارمەتى لە (پېپن) دەرکرد لە دژی (استولف) و دەستیوەردانەکانی لە کاروباری ئیتالیا، ئەم کارانەشی وایلیکردبوو کە زۆر خوشەویست نەبێت لای پیاوێ خانەدانەکانی (فەرەنگ)، بەلام فەرەنگەکان دووجار هەلمەتیان بردە (ئیتالیا) بە مەبەستی گەمارۆدانى (استولف) لە (بافیا) و گێرانەوێ زەویەکان بۆ پاپا و وەرگرتنی باجیکی زۆر لە (لۆمباردیەکان)^(٢).

بەشى نۆيەم

- شارلەمان (۷۶۸-۸۱۴ ز)
- تايبەتمەندىيەكانى شارلەمان
- گرتنى ئاكويتىن
- پەيوەندىيەكانى ئىمپراتۆر شارلەمان
- شارلەمان و لۇمباردىيەكان لە ئىتالىدا
- شارلەمان و سەكسۇنەكان
- شارلەمان و ئافارەكان
- شارلەمان و باقارىيەكان
- شارلەمان و موسلمانەكان لە ئىسپانيا
- ژيانەۋەى ئىمپراتۇرىيەتى رۇمانى
- بارودۇخى ناوخۇيى
- سىستەمى فەرمانرەۋايەتى شارلەمان
- كاروبارى دارايى
- شۆرشى زانستى سەردەمى شارلەمان
- كۆتايى دەسەلاتى شارلەمان

شارله مان (۷۶۸-۸۱۴ ز)

(پېښی سیهم) دوو کورې له دواى خوى به جیته شت، (شارله مان) کورې
گوره کهى بوو؛ له سالى (۷۴۲ ز) له دایکبوو، (کارلومان) کورې بچوکه کهى بوو؛
نه میان له سالى (۷۵۱ ز) له دایکبوو، برایه کی دیکه شیان هه بوو به ناوی (پېښ)؛ به لام
له ته مهنکی کهم و له تافى مندالیدا کوچى دواىی کرد. (پېښ) جگه له کورې کانی؛ له
سالى (۷۵۷ ز) کچیکیشى بوو که ناوینا (جیسیلا)، به لام تهو کچهى هر به مندالی
ژیانی ربه بنى هه لېژارد له که نېسهى کوشکی پاشادا، کاتیک که (پاپا سستیقالی
سیهم) تاجی پاشایه تی فهرنگی له سالى (۷۵۴ ز) کرده سهرى (پېښ)؛ (شارله مان
و کارلومان) کرانه جینشینی (ولي العهد). له سالى (۷۶۸ ز) دا (پېښ) کوچى دواىی
کرد و ولاته کهى که بووه میراتى بۆ هه ردوو کورې کهى له نیتوان خویندا
دابه شیانکرد، به لام (کارلومان) ته مهنى زور دريژهى نه کیتشا و تهوه بوو پاش (۳)
سال کوچى دواىی کرد، به مەش (شارله مان) بووه تاکه پاشای بېرکابه رى دهوله تی
(کارولینجی)^(۱).

تایبه ته مهنديیه کانی شارله مان

دیارتین تهو خه سلّات و خوورپه و شتانه ی شارله مانى پیناسراوه تهوه؛ که سیتی
بالابه رز و خاوه ن جهسته یه کی به خو و سیما پاشایانه بووه، سهره پای تهوهش
چهند خه سلّاتیکى تایبه تی هه بووه که تهویش چالاکى و زیندوویتی و زالبوونى
دهسه لاتى بووه به سهر کاروباره کاندا، هر بهم هیز و توانایهش بووه که
توانیویه تی نزیکه ی (۴۲) سال فرمانره وایى تهو روپا بکات^(۲).

به یه کینک له ژیرترین پیاوه کانی سهرده مى خوى ناسراوه، به ئارامگرى و
پشوودرژى ناوبانگی دهرکردبوو؛ چونکه به سۆزدارانه بریاری نه داوه، هه میشه
توانیویه تی زالبیت به سهر ههسته کانیدا، دووجار نه بیت؛ هه رگیز نه گریاوه، جاریکیان

(۱) اینهارد: سیره شارلمان، ت: عادل زیتون، الطبعة الاولى، دار حسان، دمشق، ۱۹۸۹ م، ص ۵۴.

(۲) عفاف سید صبرة: الامبراطوریتان البيزنطية والرومانية الغربية، زمن شارلمان، دار النهضة العربية، القاهرة، ۱۹۸۲ م، ص ۴۷.

بۆ مردنى دايكى و جاريكىش بۆ مردنى (پاپا هادريانى يەكەم ۷۷۲-۷۹۵ ز) كه هاوپتيهكى زۆر نزيكى بووه^(۱).

(شارله مان) شارەزاييهكى باشى له زمانى (يۇنانى)^(۲) هەبووه و بەباشى لىتى تيگەشتووه، بە سروشتى خۆى حەزى بە هاوپتيهتى و بەستنى پەيماننامە هەبووه وەك له شەپ و كوشتار، هەروەها دۆستان و هاوپتيانى خۆى خۆشويستووه و پيژى لى گرتوون، هەموو تواناي خۆى لەپيناو پاراستنياندا بەختكردووه. له هەمان كاتدا (شارله مان) پامياريهكى زيرەكانە و توانايهكى كه مەهاوتاي هەبووه له كاروبارى فەرمانرەوايه تىكردن و بەپيوەبردندا، مەزنایهتى (شارله مان) بۆ ئەو دەستكەوتانە دەگەرپيتهوه كه له بوارەكانى ناوخۆ و دەرەویدا بەدەستپهتياوه كه خۆى له چاكسازيه ناوخوييهكانى نيشانەيهكى درەوشاوهى سەرەدەمەكهى بووه، هەروەها جەنگە دەرەكيبهكانى كه مۆركيكي ئايىنى وەرگرتبوو؛ واىكردوه له لايەن هاوسەردەمەكانييهوه وەك ئەفسانە وينا بكریت. سەرەپای ئەوهى گرنگيهكى زۆرى داوه بە ژيانى تاييهتى خۆى؛ بەتاييهت مندالەكانى زۆر خۆشويستوون و بايهختى تاييهتى پيداوون، هەميشه له كاتى نانخواردندا لهگەڵيانبووه، هينده پەيوەست بووه پيئانەوه له كاتى گەشتەكانيشيدا بردوونى لهگەڵ خۆيدا، سەرەپای ئەوهش مامۇستاي تاييهتى بۆ كۆرەكانى دابىنكردبوو. جتيگەى ئاماژەيه كه ئەم مامەلەيهى بەتەنها بۆ كۆرەكانى نەبووه؛ بگره بۆ كچهكانيشى به هەمان جۆر بووه و زۆرى خۆشويستوون كه سەرچاوهكان ئاماژە به جوانيهكهيان دەكەن. (شارله مان) له سەرەتاوه ئەو پاستييهى سەلماند كه شياوى ئەو تەختى فەرمانرەواييه، جگە لهوهى كهسيكى جەربەزه و لەسەرخۆ بووه؛ پامياريزانيكى هەلگەوتوو و بەئەزموون بوو له بوارى بەپيوەبردنى كاروبارى ولاتدا. له سەرەدەمى خۆيدا له مەيدانى سەربازيدا نمونەيهك بوو كه نەدەكرا فەرمانەكانى جتيهجي نەكریت، كارى هەرەگەوره و بەرچاوى (شارله مان) ئەوهبوو كه له بوارى ناوخۆ و دەرەویدا سەرگەوتوو بوو، له بوارى كاروبارى ناوخوييدا جتيهههجي بۆ هەميشه دياربوو،

(۱) محمد رفعت: معالم تاريخ العصور الوسطى، ص ۸۸.

(۲) زمانى يۇنانى زمانى نووسينهوهى (ئينجیلهكان و پەيمانى نوێ) بوو، هەربۆيه وەك زمانىكى پيروز و گرنگ له پال زمانى (لاتينى) بەكارهاتوو له سەدەكانى ناوهراستى ئەورووپادا.

شەرقەكانىشى كە چوارچىۋەيەكى ئايىنى ۋەرگرتىۋو؛ لە سەردەمى خۇيدا ھەموۋى بە چاۋىكى سەركەۋتۋانەۋە دەياننرخاند^(۱).

سەركەۋتەكانى لە بوۋارى پامىارى و سەربازى دەسلەتى شارلەمانى زۆر فراۋانكرد؛ بە جۆرىك لە شاخەكانەۋە ھەتا پوۋبارى (ئالپ) و لە دەرياي پەشەۋە ھەتا پوۋبارى (تېير) گىشتى بەشىك بوۋن لە قەلەمپەۋى فەرمانپەرۋايىكەى، دەتۋانين بلتېين ئەم پوۋبەرە ۋاىكردبوۋ كە ھىچى لە ئىمپراتورى پۇمانى خۇرئاۋى پېشۋو كەمتر نەبىت! لە سالى (۷۹۹ ز) بارودۇخى (پاپا لىۋى سىيەم) زۆر خراپ بوۋ، كلىساي (كاسۋلىكى) چەند پوۋداۋىكى سەخت و كوشندەى بەخۇيەۋە بىنى، بەتايىبەت كاتىك پاپا لەگەل چىنى خانەدانە مەزىنەكانى (پۇما) لە كىشەدابوۋ، چونكە پىيان قورسبوۋ دەسلەتەكانىيان لە لايەن پاپاۋە كەمبكرىتەۋە. ھەربۇيە لە لايەن ئوسقوفە مەزىنەكانەۋە بە داۋىتپىسى تۆمەتباريان كرد و جەنگيان لە دژى پاپا راگەياند، لەبەر ئەۋەش كەمىنىكىيان بۇ دانانە دەسگىريان كرد. بارودۇخەكە بە جۆرىك تىكچوۋبوۋ؛ پاپا ناچاربوۋ كە ھەلبىت بۇ (بادربۆرن)، لەۋىشەۋە داۋى يارمەتى لە (شارلەمان) كرد، (شارلەمان) ئەمەى بە دەرفەت زانى و چوۋە (پۇما) و بېريارى بەستنى دادگايەكى ئاشكرايدا، تىيدا بىتۋانى پاپاي لە ھەموۋ تۆمەتەكان راگەياند و فەرمانى دوورخستەۋەشى بۇ دوژمنەكانى دەركرد^(۲). لەپاش ئەم پوۋداۋانەى كە باسمانكرد؛ لە جەژنى سەرىسالى (۸۰۰ ز)دا؛ (شارلەمان) سەردانى كەنىسەى (قەدىس پەترۇس)ى كرد لە (پۇما)، لە كاتىكدا كە ئىمپراتۆر (شارلەمان) لەسەر ئەژنۇ كەۋتبوۋە سەر چۆك بەرامبەر قوربانگا (المذبح)^(۳)؛ پاپا بەرەۋلاى ھات و تاجى لەسەرنا و بۇ پاپاۋە ۋەكۋو (ئىمپراتورىيەتى پۇمان) سەركەۋتۋو بىت، دەلەن تەنانەت خودى (شارلەمان) ئەمەى بەلاۋە سەيربوۋە! ئەمەش بۇ يەكەمجار بوۋ پاشايەكى (جەرمانى) ئەم نازناۋەى پىن بىخەشريت^(۴).

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۱۸۹.

(۲) اينهارد: سيرة شارلمان، ص ۵۴.

(۳) لە شېۋەى مىزى ناخۋاردندا بوۋە و بۇ مەبەستى پىشكەشكردى دىبارى و قوربانى بە ئامانجى ئايىنى ياخود جىگايەكى پىروۋە بۇ سروۋتە ئايىنىيەكان و ئەم قوربانگايە لە پەرستگا و كەنىسەكاندا ھەبوۋە.

(۴) السيد الباز العربي: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۳۰۴.

ھەرچەندە ئەمە پېچەوانەى نەخشەكانى (شارلەمان) بوو؛ پاپا بە نەشارەزايى ئەم كارەى ئەنجامدا، بەلام نابىت ئەو شەمان لەبىرېچىتەو ە ئەم كارەى كلىسا بۆ بەھىزکردنى پەيوەندىيەكانى بوو لەگەل (جەرمانەكان)؛ بۆ ئەو ەى بيانكات بە پارىزەرى كلىسا لە ئەورووپاى خۆرئاوا دا لەپىناو پووبەپووبوونەو ەى مەترسىيەكان^(۱).

دواى بەخشىنى نازناوى ئىمپراتور بە (شارلەمان) لە لاىەن پاپاوە؛ ئىمپراتورى (بىزەنتىيەكان) لە قوستەنتىنيەو ە خۆى بە ئىمپراتورى خۆرەلات و خۆرئاوا دەزانى. (شارلەمان) لە پەيوەندىيەكانى لەگەل بىزەنتىيەكاندا زۆر وريا و دىپلوماسى بوو، ەزى نەدەکرد بە ەۆى نازناوى ئىمپراتورىيەو ە ەىرش بکاتە سەر (قوستەنتىنيە) ە (پاپا لىوى سىيەم) پىى بەخشيەو ە ئەو نازناو بەخشيەشى بە مەبەستى تايبەتى خۆى بوو. ھەرچەندە بۆ يەكخستەنەو ەى ئىمپراتورىيەتەكەى بىرى لەو بابەتە کردووە؛ بەلام كاريكى لەو جۆرە پووينەدا و (شارلەمان) بۆ يەكيتى نىوان خۆرەلات و خۆرئاوا بىرى لە پېرۆژەيەكى دىكە کردووە ە ئەو ەىش پېرۆژەى ژنخواى راميارى بوو لە لەگەل (ئىرىن) ە ژنە ئىمپراتورى (بىزەنتى) بوو^(۲).

گرتنى ئاكويتىن

ھەرچەندە (چارل مارتىل) ناوچەى (ئاكويتىن)ى لە داگىركارى موسلمانانەكان رىزگارکرد؛ بەلام لەگەل ئەو ەشدا (ئاكويتىن) يەكىك بوو لەو ناوچانەى (فەرەنگ) ە ئالۆزى و ئازاوەى تىداوو، كاتىك (و ەيفار) كاروبارى ئەو ناوچەيەى گرتەدەست؛ بە دەسەلاتدارىتى (فەرەنگ) و پياو ەئىيىيەكان لەو ى رازى نەبوو، ەربۆيە لە سالى (۷۶۰ ز) بەدواو ەدەستىگرت بەسەر زەوويوزارى كلىساكانى فەرەنگدا، ئەو كارانەى (و ەيفار) ناپەھەتییەكى زۆرى بۆ (پىپىن) دروستکرد ە لە راستىدا دەبوو ەترسىيەك بۆى، چونكە (پىپىن) ەك پاشايەكى دەسەلاتدار؛ پاراستنى كلىسا و پياو ەئىيىيەكانى رۆماى لەئەستۆبوو. لە ئەنجامى ئەو ئاكويتىيەدا شەرىك لەنىوان

(۱) جىفرى برۆن: س. پ، ل ۱۳۰.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۱۳.

فهرهنگه‌کان و ئاکویتی‌نه‌کاندا به‌رپابوو، دواى (۲) سال به هوى سهرقالبوونى پيښه‌وه به شهر له‌گه‌ل باقارييه‌کاندا شه‌په‌که راگير^(۱).

له سالى (۷۶۵ ز) سهرله‌نوئى شهرى نيوانيان ده‌ستى پى کرده‌وه و له ماوه‌ى (۳۱) سالدا (پيښ) توانى سهرکه‌وتن به‌ده‌ستبهنيت و (ئاکويتين) بخاته ژير ده‌سه‌لاتداريتى فهرهنگيه‌کانه‌وه، ئه‌و بارودوخه به‌و جوړه مايه‌وه هه‌تا هاتنه‌سهرکارى (شارله‌مان) و (کارلومان)ى براى. له سالى (۷۶۹ ز)دا شوږشيك له (ئاکويتين) له‌ژير فهرمانده‌يى (قه‌شه هونروډ) که باوکى (وه‌يفار) بوو پرويدا، بو کوژاندنه‌وه‌ى ئاگرى ئه‌و شه‌په؛ (شارله‌مان) داواى يارمه‌تى له (کارلومان)ى براى کرد، به‌لام ئه‌و به‌پير بانگه‌وازه‌که‌يه‌وه نه‌چوو! هوکاري ئه‌وه‌ش په‌يوه‌ندى به چوښيه‌تى وهرگرتنى مافه ميراتييه‌که‌يانه‌وه هه‌بوو، به‌لام له‌گه‌ل يارمه‌تینه‌دانى کارلومانيشدا؛ هيزه‌کانى (فهرهنگ) توانيان (هونروډ) له ولاته‌که وده‌رنيښ^(۲).

په‌يوه‌نديه‌کانى ئيمپراتور شارله‌مان

يه‌که‌م/ شارله‌مان و لومباردييه‌کان له ئيتاليا

له سالى (۷۷۰ ز)دا (شارله‌مان) کچى پاشاى لومباردييه‌کان (ديسيدرئوس)ى کرده هاوسهرى خوئى، هه‌رچهنده داىکى زورى لى کرد که هاوسه‌رگيرى له‌گه‌ل ئه‌و ژنه‌دا بکات؛ به‌لام (پاپا ستيفانى ستيه‌م) دژى بوو، چونکه پيى وا بوو ئه‌و ژنه‌پاننه وهک هاوپه‌يمانيه‌ک وایه له‌نيوان (فهرهنگ و لومباردييه‌کان) دژ به ده‌سه‌لاتى پاپاکان، ئه‌م کيشانه وایانکرد که زور نه‌خايه‌نيت (شارله‌مان) له هاوسه‌ره‌که‌ى جيابيته‌وه، ئه‌مه‌ش بووه مايه‌ى خو‌شحالييه‌کى زور لای پاپاکان، کاتيک (کارلومان) له سالى (۷۷۱ ز) کوچى دوايى کرد؛ ژنه‌که‌ى که‌وته دوژمنايه‌تى (شارله‌مان)، چونکه له مافى فهرمانپه‌وايه‌تى ته‌ختى پاشايه‌تى کوپه‌کانى بيته‌ش کردبوو، ئه‌و خانمه (واته ژنه‌که‌ى کارلومان) خوئى دايه‌پال ژنه جيابووه‌وه‌که‌ى (شارله‌مان) له شارى (پافيا)ى پايته‌ختى (لومباردييه‌کان)، وهک ده‌رده‌که‌ويت توانى رولتيكى سهره‌کى

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۲۷۴.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۹۰.

فهرنگه‌کان و ئاکویتی‌نه‌کاندا به‌رپابوو، دواى (۲) سال به هوى سهرقالبوونى پيښه‌وه به شهر له‌گه‌ل باقارييه‌کاندا شه‌په‌که راگير^(۱).

له سالى (۷۶۵ ز) سهرله‌نوڅ شهرى نيوانيان ده‌ستى پي کرده‌وه و له ماوه‌ى (۳) سالدا (پيښ) توانى سهرکه‌وتن به‌ده‌ستبهنيت و (ئاکويتين) بخاته ژير ده‌سه‌لاتداريتى فهرنگيه‌کانه‌وه، نه‌و بارودوخه به‌و جوړه مايه‌وه هه‌تا هاتنه‌سهرکارى (شارله‌مان) و (کارلومان)ى براى. له سالى (۷۶۹ ز)دا شوړشيك له (ئاکويتين) له‌ژير فهرمانده‌يى (قه‌شه هونروډ) که باوکى (وهيفار) بوو پرويدا، بو کوژاندنه‌وه‌ى ئاگرى نه‌و شه‌په؛ (شارله‌مان) داواى يارمه‌تى له (کارلومان)ى براى کرد، به‌لام نه‌و به‌پير بانگه‌وازه‌که‌يه‌وه نه‌چوو! هوکاري نه‌وه‌ش په‌يوه‌ندى به چوښيه‌تى وهرگرتنى مافه ميراتييه‌که‌يانه‌وه هه‌بوو، به‌لام له‌گه‌ل يارمه‌تینه‌دانى کارلومانيشدا؛ هيزه‌کانى (فهرنگ) توانيان (هونروډ) له ولاته‌که وده‌رنيښ^(۲).

په‌يوه‌نديه‌کانى ئيمپراتور شارله‌مان

په‌که‌م/ شارله‌مان و لومباردييه‌کان له ئيتاليا‌دا

له سالى (۷۷۰ ز)دا (شارله‌مان) کچى پاشاى لومباردييه‌کان (ديسيدرئوس)ى کرده هاوسهرى خو، هه‌رچه‌نده داىکى زورى لى کرد که هاوسه‌رگيرى له‌گه‌ل نه‌و ژنه‌دا بکات؛ به‌لام (پاپا ستيفانى ستيه‌م) دژى بوو، چونکه پيى وا بوو نه‌و ژنه‌پانه وهک هاوپه‌يماننیه‌ک وایه له‌نيوان (فهرنگ و لومباردييه‌کان) دژ به ده‌سه‌لاتى پاپاکان، نه‌م کيشانه وایانکرد که زور نه‌خايه‌نيت (شارله‌مان) له هاوسه‌ره‌که‌ى جيا‌بيته‌وه، نه‌مه‌ش بووه مايه‌ى خوشحاليه‌کى زور لای پاپاکان، کاتيک (کارلومان) له سالى (۷۷۱ ز) کوچى دوايى کرد؛ ژنه‌که‌ى که‌وته دوژمنايه‌تى (شارله‌مان)، چونکه له مافى فهرمان‌په‌وايه‌تى ته‌ختى پاشايه‌تى کوپه‌کانى بيه‌ش کردبوو، نه‌و خانمه (واته ژنه‌که‌ى کارلومان) خو دايه‌پال ژنه جيا‌بووه‌وه‌که‌ى (شارله‌مان) له شارى (پافيا)ى پايته‌ختى (لومباردييه‌کان)، وهک ده‌رده‌که‌ويت توانى رولتيکى سهره‌کى

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۲۷۴.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۹۰.

بېيىتت له جۆش و خرۆشدانى؛ ياخود هاندانى پاشاى (لۆمباردييه كان) دژ به (شارله مان)^(۱).

سه بارهت بهو بارودوخ و گۆرانكارپانه؛ (شارله مان) پازى نه بوو كه (ديسدريوس) ژن و منداله كانى (كارلۇمان) ى براى لاي خوى بهيلىته وه و بيانحه ويىته وه، هاوكات يارمه تيدانى پاپا كاسولىكه كان بۆ (شارله مان) كه خوشى سهر به ئايىنزاى (كاسولىكى) بوو دژ به (لۆمباردييه ئاريۇسه كان) زياتر له پله و پايه ى شارله مانى به رزده كرده وه له پيش كلىسا و تهواوى گيتى مه سيحييه تدا. (شارله مان) هيزه كانى خوى له دهوروبه ى شارى (جنيث) كۆكرده وه و له سالى (۷۷۳ ز) دا به رهو چپاكانى (ئالپ) پويشتن و شارى (پافيا) ى پايته ختى لۆمباردييه كانى بۆ ماوه ى (۷) مانگ گه مارؤدا، ئەمەش بووه هۆى ئەوه ى كه زياتر (لۆمباردييه كان) نه توانن چيدى به رامبه بهو گه مارؤيه خۆپاگرن و ئەوه بوو له سالى (۷۷۴ ز) دا (پافيا) كهوته ژيرده ستى (شارله مان)^(۲).

سه بارهت به پاشاى (لۆمباردييه كان)؛ (ديسدريوس) به فهرمانى (شارله مان) نيردرايه يه كيك له ديره كان بۆ ئەوه ى ئەو ژيانه ى ماوييه تى له وى به سه ريه ريئ، ليره وه (شارله مان) كوتايى به پاشاى (لۆمباردييه كان) هينا و خوى به پاشاى ئەوانيش ناساند و نازناوى فهرمى بوو به (پاشاى فهرهنگ و لۆمباردى و پۆمانه كان). ليره شه وه دريژه ى به فراوانخوازيه كانيدا له (ئيتاليا) و ئەوه بوو توانى دهسه لاتى بگه يه نيته (فينيسيا و ليتواره كانى ده لماشيا و دوورگه ى كورسيكا) و هه موو ئەو ناوچانه ى خسته ژير دهسه لاتى خۆيه وه، بهو جۆره و لهو ناوچانه دا سنوورى دهسه لاته كه ى بووه هاوسنورى ئيمپراتورييه تى (بيژهنتى)^(۳).

له ماوه ى گه مارؤى (پافيا) دا و له ئاههنگى جهژنى (مه سيح) كه له سالى (۷۷۴ ز) به پۆيه چوو؛ چوو به پۆماوه و ئەوه بوو پيشوازيه كى زۆر گهرمى لى كرا و له لايه ن پاپا و كه نيسه ى كاسولىكييه وه؛ ههر لهو دووتوييه شدا وهك پاريزه رى كه نيسه و (مه سيحييه ت) ناسيترا. جاريكيان بۆ پاپاي نووسيبيو: يه كيك له

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ص ۲۷۶.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۰۹.

(۳) جيفرى برون: س. پ، ص ۱۲۷-۱۲۸.

ئەرکەکانى پاشا ئەۋەيە بەرگىرى لە كەنىسەى پىروۆزى خودا بىكات و بە ھىزى شمشىر بىپارىزىت و بىروباۋەرى (كاسۆلىكى) بچەسپىنىت، ئەركى پاپاش ئەۋەيە بە نوپۇز و پارانەۋە و جىبەجىكردى ياساكانى كەنىسە پىشتىگىرى لە پادشا بىكات. ئەگەر لە ئەنجامى شەرەكان وردىبىنەۋە؛ دەبىنىن كە (شارلەمان) پىشتىۋانى تەۋاۋى لە پاپاكان كىردۈۋە و لە ھەمان كاتدا كۆتايى بە دەسەلاتى دەۋلەتى (ئايىنزاى ئارىۋسى) ھىتا كە ئەۋەش سەرگەۋىتىكى مەزن بوو بۇ پاپاكان و سەرجه مى گىتى مەسىحى! بە كورتى و بە نەمانى دەۋلەتى (لۇمباردىيەكان) ھاۋپەيمانىيەتى لەنتىۋان پاپاكان و شارلەماندا نوپۇ دەبىتەۋە^(۱).

دوۋەم/ شارلەمان و سەكسۇنەكان

گرنگىرىن و خويىناۋىترىن جەنگەكانى لە دژى (سەكسۇنىيەكان) بوو؛ چونكە زۆر پقى بەرامبەريان ھەبوو، (ئىنھارد)ى مېژوۋنوۋسى (شارلەمان) بەۋە پەسنىان دەكات كە گەلىكن بە دلرەقى ناسراۋن، ھاۋپەيمان و دلسۆزى شەيتان و دەپەرستىن، زۆر دوژمنى مەسىحىيەتن و ھەروەھا ھەموو ياسا مروپىيەكان پىشپىل دەكەن^(۲).

ئامانجى (شارلەمان) لە جەنگى دژى (سەكسۇنەكان) تەنھا پاراستنى ئەو سنوۋرە بەرفراوانەى ئىمپىراتۆرىيەتەكەى نەبوو؛ بەلكو دەيوست بە ھىز ئايىنى (مەسىحىيەت) بەسەرياندا بسەپىنىت، چونكە (سەكسۇنەكان) تەنھا مىللەتى (جەرمانى) بوون كە لەسەر بىتەرستى مابوۋنەۋە. شەرى ئەمان لەگەل (سەكسۇنەكان) نىزىكەى (۳) چارەگە سەدەى خاياند، واتە لە سالى (۷۲۲-۸۰۴ ز)، لەو ماۋەيەدا (شارلەمان) بۇ خۆى سەركردايەتى (۱۳) ھىزشى كىردۈۋە. ھۆكارى سەرەكى ئەو شەرەنش بە پلەى يەكەم ئەۋەبوو كە (شارلەمان) بەردەوام ھەۋلى دەدا ھىزش و پەلامارى (سەكسۇنەكان) بۇ سەر سنوۋرەكانى رابگرىت، سەرئەنجام لە سالى (۷۷۶ ز) توانى ناۋچەى (دىستىقاليا) لەژىر دەسەلاتى (سەكسۇنەكان) دەرېھىنىت. ئەو موژدەدەرەنەى كە لە لاين شارلەمانەۋە نىزدىرaboون بۇ بلاۋكردەۋەى ئايىنى (مەسىحى) لە ناۋ بىتەرستەكانياندا؛ لە لاين (ۋىدىكىندى)

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۸۹.

(۲) اینهارد: سيرة شارلمان، ص ۶۷.

سەرکردەى سەكسۆنەكانىيەكانەو دەستدریژییهكى زۆریان كرابوو سەر، بۆیه (شارلهمان) له شەركدا كه به شەرى (بۆخولت) بهناوبانگه توانى (ويدىكىند) و سوپاكهى دووچارى شكست بكات^(١).

له سالى (٧٨٤ ز)دا (سەكسۆنەكان) هێرشيانكرده سەر هێزهكانى (شارلهمان) كه لهوكاتهدا لهگهڵ (سلاڤىيەكان) له شەركدا بوون، ئەمەش زیاتر پق و كینهى شارلهمانى زیاتر كرد كه به شوىنيان بكهویت و له ئەنجامدا توانى شكست به سەكسۆنەكان بهێنیت، تەنها له شارى (ڤتردين) هێزهكانى شارلهمان توانيان (٥٠٠٠) كەس له (سەكسۆنەكان) بكۆژن، هەروەها له سالى (٧٩٤ ز) (شارلهمان) ناچاربوو نزىكهى (٧٠٠٠) سەكسۆنى له يەكدى جيا بكاتهوه و بڵاوهيان پى بكات؛ به ئامانجى ئەوهى رینگه به هێرش و دەستدریژییهكانيان بگريت، دوا هێرشيش له سالى (٨٠٤ ز)دا بوو كه (سەكسۆنەكان) ئىدى سەريان بۆ قهله مەرويهيهتى (شارلهمان) نهويكر^(٢).

سىيەم/ شارلهمان و ئافارەكان

(ئافارىيەكان) له ئاسىاي ناوهراستهوه گەيشتبوونه ئهوى، ئەمانەش له و هۆز و گروپه مەنگۆليانه جيانەكرانهوه، پىست زەرد و چاو خواروخىچ و كوونه سوژنەيى بوون و به ئەسپسواری و رەمبازين بهناوبانگ بوون، هەميشه پەوهند و كۆچەرو بى خاك و دەولەت بوون، كۆمەلەى هۆزى جياواز بوون كه هەريەكەيان گەورەيهكيان هەبووه و به (خاقان) ناوبانگى دەرکردوو، ئەمانە بۆ يەكەمجار له كۆتايى سەدهى شەشەمى زايينى له ئەوروپا له پووى پاميارىيەوه دەرکهوتن. له سەردهمى ئىمپراتۆر (هیركلیۆس) له سالى (٦٢٦ ز)دا مەترسیان بۆ (قوستەنتىنيە) هێنايه پيشهوه، بهلام دواى وەرگرتنى سەرانه لىيان؛ وازيان له پايتەختى (بیزەنتى) هێنا^(٣).

له كۆتاييدا ئەم ئافارىيانه له دەورووبەرى پروبارى (سىيس) له باكوورى شارى (بەلگراډ) ئىستا نىشتهجىبوون، هەموو ژيانيان به پەوهندى و هێرش و پەلاماردان

(١) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في اوروبه، ج ١/ ص ١٥٢.

(٢) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٩٠.

(٣) السيد الباز العريني: تاريخ اوروبا العصور الوسطى، ص ٢٧٤.

و تالانکردن بردووه ته سهر؛ به جوریک که هر له م ریگه یه وه بیوونه خاوه نی خه زنه یه کی مه زن و زیریکی زور که له ماوه ی دوو سه ده دا له نه نجامی تالانکردنی دراوسیکانیاندا به ده ستیان هینابوو. (ئافارییه کان) له سالی (۷۸۸ ز) دا به ره و (باقاریا) که وتنه ری، نه مه ش نارپه حه تیه کی زوری بو (شارله مان) هینایه پیشه وه؛ هه ربویه بریاریدا له و هیرش و ده ستریزیکردنه بیانوه ستینیت، له و باره یه وه خاقانی ئافارییه کانی ئاگادار کرده وه که به ره و ولاتی خویان بکشینه وه؛ به لام (خاقان) داواکه ی (شارله مانی) په تکرده وه، نه مه ش زیاتر زه مینه ی بو شه ری نیوان هه ردوولا خوشکرد، جیگه ی ئاماژه یه هیزه (ئافارییه کان) بیتیه نامه و بیتسه روبه ر بوون، به پیچه وانه ی له شکر ی (شارله مان) که پیکخراو و پیکوپیک و دامه زراوه یی بوون، بویه (شارله مان) به نامه یه کی دانا که له شکره که ی به سهر چهند که رتیکدا دابه ش بکات، هه ربویه له چهند شوینیکی جیاوازه وه هیرشیان کرده سهر. (ئافارییه کان). شایانی باسه (ئافارییه کان) ترسیکی گه وره یان لیتیش و له مهیدانی شه په که دا ژماره یه کی زوریان کوژران و ژماره یه کی باشیشیان لی به دیلگیران، هه رچی سامان و خه زنه زیریش هه بوو؛ به بی هیچ به ره نگار بوونه وه یه ک لیتیانسه ندنه وه و به مه ش به بی هیچ پووبه پروو بوونه وه یه کی نه وتو؛ خویان به ده سته وه دا و چوونه سهر ئایینی (مه سیحی)، به وشیه وه شوینه واریان برینه وه و نه وانه شی که مابووه له گه ل میله ته کانی دیکه ی ناو نه وروپا تیکه ل بوون^(۱).

چواره م/ شارله مان و باقارییه کان

به ره له وه ی (شارله مان) له سهر ته ختی فه رمان په وایی ده سته کاربیت؛ به ماوه یه کی که م (باقاریا) چوونه سهر ئایینی (مه سیحی) و له پرووی رامیاریشه وه که وتنه ژیر ده سه لاتداریتی ده وله تی (فه ره نگ). له شه په کانی دژ به (سه کسۆنییه کان)؛ (دوقی باقاریا) که (تاسیلو) بوو جه ربه زه یی و ئازایه تیه کی زوری نواندبوو، کاتیک شه ری دژ به (سه کسۆنییه کان) کوتایی هات؛ نه وده مه (شارله مان) بۆیده رکه وت که زنجیره یه ک پیلان له دژی نه نجام ده ری. (تاسیلو) یه کیک له و پیلانگیرانه یه و (شارله مان) هاته سهر نه و بیروپایه ی که (تاسیلو) خیانه تی لی ده کات، پاپا له م سۆنگه یه وه بریوای به بۆچوونه کانی (شارله مان) کرد،

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۱۹۴.

هه ربۆیه (پاپا) پاسته وخۆ هه پشه ی لى کردن که هه موو مافیک له (باقارییه کان) ده سیننیه وه گهر به ته وای سهر بۆ (شارله مان) نهوی نه کهن، له وباره وه له کۆبوونه وه یه کدا (تاسیلۆ) بانگیشترکرا؛ به لام هه موو نه وه پشه کردنانه ی په تکرده وه، نه مهش ریى بۆ به رپا کردنی شه پیک کرده وه له لایه ن شارله مانه وه دژ به (باقارییه کان)^(۱).

(باقارییه کان) هیچ ئاماده بوونیکیان دژ به (شارله مان) پیشان نه دا؛ هه ربۆیه (تاسیلۆ) ته نها ریگه ی خۆرا ده سترکردنی به (شارله مان) بۆ مایه وه و نه وه بوو له سالی (۷۸۹ ز) دا (باقاریا) ی را ده سترکرد. (شارله مان) ریزی ئه م کاره ی له به رچاو بوو و نه وه بوو به ریوه بردنی ناوچه که ی دایه وه ده ست (تاسیلۆ)؛ به و مه رجه ی هه موو فه رمانه کانی به جیگه یه نیت، به رامبه ر به وهش (تاسیلۆ) کورپه که ی وه ک ده سته سه ریک لای (شارله مان) هیشه وه، به لام ئه م په یمانه ی نیوانیان زۆرینه خایاند؛ چونکه (تاسیلۆ) سه رله نوێ هه لگه رایه وه و هه موو نه وانه ی که سه ر به (شارله مان) بوون له باقاریا وه به ره و (ئافار) ده ریکردن. ئه م هه لویسته ی (تاسیلۆ)؛ شارله مانی زۆر نا په حه ت کرد، به لام به پیلان و فیل (تاسیلۆ) بانگه یشتی کۆبوونه وه یه ک کرد و له کۆبوونه وه که دا ده سگیری کرد و له دادگدا فه رمانی کوشتنی به سه ردا سه پیندرا. به لام (شارله مان) دووباره به خشی نی تاسیلۆی به ره واته رینی و کردیه خویندکاریکی کلێسا و خۆی و خیزانه که ی نارده دیری ک هه تا نه و ژیا نه ی که ماویانه له وێ بیبه نه سه ر، ئیدی له وکاته وه (باقاریا) بووه به شیک له قه له مه روه ی ده وله تی پاشایه تی (فه رهنگی)، هه روه ها له پرووی کارگیریه وه کرایه چه ند به شیک و بۆ هه ریه کیکیان ده سه لاتداریکی دانا که له ژیر فه رمان په وایه تی فه رهنگه دا بن^(۲).

پینجه م/ شارله مان و خیلافه تی عه بیاسی

له میانه ی په یوه ندیه دیپلوماسیه کانیدا؛ (شارله مان) په یوه ندیه کی دۆستانه ی له گه ل خه لیفه ی عه بیاسی (هاروون نه لره شید) دروست کرد که فه رمان په وای هه موو

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۹۰.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ اوربوا في العصور الوسطی، ص ۱۹۶.

خۆره لاتى دەکرد جگە لە (هندستان)، بنەمای پەيوەندىيەكەيان بەند بوو لەسەر ریزگرتن و دوستایەتى.

لە سالى (٧٩٧ ز)دا (شارلەمان) شاندىكى ناردە لای (هاروون ئەلپەشىدى خەلىفەى عەبباسى) كە كۆمەلىك دياريان بۆ خەلىفە ھىتابوو، لە بەرامبەردا (هاروون ئەلپەشىد) نوێنەرى خۆى نارد بۆ لای (شارلەمان) و ئەو بوو لە سالى (٨٠١ ز)دا وەلامى ئەو دوستایەتییە دایەو. دووهمجار (شارلەمان) لە (٨٠٢ ز) شاندىكى دىكەى بە كۆمەلىك ديارییەو ناردەو بۆ لای (خەلىفە عەبباسى) بە مەبەستى دلتیابوون لە مافى مەسیحییەكانى سنوورى (خیلافەتى عەبباسى)؛ لە بەرامبەردا (هاروون ئەلپەشىد) بۆ دلتیابوونى ئیمپراتورى (كارۆلىنجى) لە مافى مەسیحییەكان؛ شاندى دووهمى بۆ لای (شارلەمان) نارد لەگەڵ شانده ھاتووەكەدا و ئەو بوو كاتژمێرى ئاوى و شەتەنجىكى لە (عاج) دروستكراوى بۆ نارد، ھەندىك لە سەرچاوەكان دەلێن (شارلەمان) داواى (فیل)ى لە (هاروون ئەلپەشىد) كردووە؛ ئەویش ئەو تەنھا فیلەى كە ھى خۆى بوو بە دیارى بۆناردووە^(١).

ئەو ھى واىكردبوو پەيوەندى دوستانە لەنتوان (شارلەمان) و (هاروون ئەلپەشىد) دروست ببێت؛ بە شێوھەكى گشتى ئەمانە بوون:

١. (شارلەمان) دەیویست بەم پەيوەندىيە ئاسایش و ئارامى دابین بکات بۆ حاجى و بازرگانە ئەورووپییەكان كە سەردانى شوێنە پیرۆزەكانیان دەکرد لە خۆره لات، ھەر ھەداىینكردنى ئارامى مافى كەمىنە مەسیحییەكان كە لە سنوورى خیلافەتى عەبباسى نیشتهجێبوون.

٢. ئامانجىكى دىكەى (شارلەمان) سنووردانان بوو بۆ زیاتر بەھێزەبوونى دەولەتى (بیزەنتى) و ئاوردانەو ھى لە ناوچەكانى ناوھەراست و خۆرئاواى ئەوروپا.

١. (ھارون ئەلپەشىد) دەیویست بە نزىكبوونەو ھى لە (شارلەمان) دژایەتى دەولەتى (ئومەوى) لە (ئەندەلوس) بکات و سنوور لەبەردەم بەھێزبوونیاندا دابنێت، ھەر ھەداى لە لایەكى دىكەو دژایەتى و مەملانێى بەردەوام ھەبوو لەنتوان (خیلافەتى عەبباسى) و ئیمپراتۆرییەتى (بیزەنتى)دا؛ ھەربۆیە دەیویست بە نزىكبوونەو ھى لە (شارلەمان) درزى نیتوان بیزەنتە و خۆرئاوا فراوانتر بکات و

(١) اینھارد: سیرە شارلمان، ص ١٠٤-١٠٥.

یہ گگرتیان نہیہ تہدی کہ دواجار دہبوونہ مہترسییہ کی مہزن لہ سہر (خیلافہ تی عہبباسی)^(۱).

پاش ئہوہی (شارلہ مان) سہردہمیکی زوری بہ فراوانکردنی دہولہ تہکے یوہ بہ سہربرد؛ پتی وا بوو کہ پیویستہ کاتہکانی دیکہی بۆ پشوودان و ژیانی خوئی تہرخان بکات، بہ لام پیدہچوو کہ ئہو بارودوخہ ہتا سہر نہ بیت؛ چونکہ پوژانہ گیروگرفتہی دیکہی بۆ دروست دہبوو، ہرہوک (ٹاینہارد) کہ میژوونووسیکی (شارلہ مان) بوو باسی دہکات، ہرہوہا ژمارہیک لہ سہرچاوہ عہرہ بیہکانیش ہمان زانیاری ئہو دہگیرنہوہ کہ ژمارہیک دہستہ و گروپی موسلمانان لہ ئہندہلوس (عہدولرحمانی داخل ۱۳۸-۱۷۲ ک / ۷۵۶-۷۸۸ ز)ی فہرمانپہوایان بہوہ تاوانبار دہکرد کہ بہ زور دہسہلاتی گرتوہ تہدہست، کاتیک کہ داوای یارمہ تیان لہ (خہلیفہکانی عہبباسی) کردوہ ناٹومید بوون، بۆیہ بۆ پشتیوانیکردن و بہدہستہیتانی یارمہ تی؛ پہنایان بردوہ تہ بہر (شارلہ مان)^(۲).

بۆ ئہم مہ بہستہ (شارلہ مان) لہ سالی (۷۷۸ ز)دا لہ شکریکی زوری لہ (باقاریہکان و لومباردیہکان و بورگونددیہکان) و خہلکانی دی پیکہوہنا و بہ سہر چہند ہیزیکدا دابہ شیکردن، بہ لام لہ بہرئہوہی بہ جیہیتانی ئہو بہرنامہ یہی لہو کاتہیدا نہبوو کہ دہستیشانی کردبوو؛ سہرکہوتنی بہدہستہیتنا، لہ ہمان کاتدا شاری (سہرکہستہ) بہرگریہکی گہورہی وایانکرد کہ (شارلہ مان) و لہ شکرہکے ی ناچاربوون بکشیتنہوہ، لہ کاتی کشانہوہی (شارلہ مان) ہوزہکانی (باسک) ہیرشیانکردہ سہر پشتہوہی لہ شکرہی (شارلہ مان)، ئہو ہوزانہ لہ گہلیک شویتندا بۆسہ کہ مینیان بۆ دانابوون؛ لہ ئہنجامدا توانیان ئہو بہ شہی لہ شکرہکے ی (شارلہ مان) لہ ناوبہرن و ہرچیہ کیشیان ہہبوو تالانی بکہن، ئہو شہرہ لہ مانگی (۷۷۸/۸ ز)دا پوویدا و لہ میژوودا بہ شہری (پونتق) ناوبانگی دہرکردوہ^(۳).

(شارلہ مان) بہو شکستہ رازی نہبوو؛ بۆیہ بہ لہ شکریکی مہزنہوہ بہرہو (ٹیسپانیا) پیتشہوی کرد، لہ ئہنجامدا توانی زنجیرہ کہ ناراوہکانی باکووری

(۱) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاورویہ، ص ۹۶.

(۲) عبدالمجید نعنعی: تاریخ الدولۃ الامویۃ فی بلاد الاندلس، دار النہضۃ العربیہ، بیروت، ۱۹۸۶، ص ۱۶۰.

(۳) احمد مختار العبادی: فی تاریخ المغرب والاندلس، مؤسسۃ الثقافۃ الجامعیۃ، اسکندریہ، د-ث، ص ۱۰۹.

(ئىسپانیا) داگىر بىكات و لەو پۈتە بەرەو خۆرەھەلات ھەنگاوياننا. پاش كەناراۋەكانى باشوورى ئەوروپايى زامىنكرد لە ھىرش و پەلامارى مۇسلمانەكان؛ لە ھەمان كاتدا (شارلەمان) دەرڤەتى ناكۆكى نىوان (بەغدا و قورئوبە)ى بۆ بەرژەۋەندى خۆى بەكارھىنا و بەو مەبەستەش پەيوەندىيەكى دۆستانەى لەگەل (خىلافەتى عەبباسى لە بەغداد) دروستكرد، ئەو خۆنزيككردنەۋەيەى (شارلەمان) لەگەل (بەغداد)؛ ناكۆكى نىوان (خىلافەتى عەبباسى لە بەغداد) و دەۋلەتى (ئومەوى لە ئەندەلۇس) زياتر قوۋلكردەۋە^(۱).

ژياندىنەۋەى ئىمپېراتۆرىيەتى رۆمانى

ھەرەك پىشتىر باسما لىۋەى كرد؛ (شارلەمان) توانى بەسەر دەۋلەتى (لۇمباردى ئارىۋسى)دا سەربىكەۋىت و پاپاكان لە مەترسى دەسلەتدارىيەتيان پزىگار بىكات كە ماۋەى دوو سەدە دەبوو بىۋونە ھەپەشە بۆيان. ھەرەھا شەپەكانى دژ بە (سەكسۇنىيەكان) لەپىتاۋ ئەۋەدا بوو كە دوا پاشماۋەى (بىپەرسە جەرمانەكان) لەناۋەبەرىت و لەو سۆنگەيەشەۋە توانى دەۋلەتى (ئافارايى بىپەرسەت) لەناۋەبەرىت، ئەمە بەدەر لە شەپەكانىشى لە (ئىسپانیا) دژ بە مۇسلمانەكان. يەكەم كارى ئايىنى (مەسىحى) بوو دژ بە فراۋانكردنى دەسلەتى (ئىسلامى) لە (ئىسپانیا)دا؛ واتە (شارلەمان) لە ماۋەى (۳) سالى جەنگەكانىدا توانى سىنورى دەۋلەتەكەى فراۋان بىكات و بەشىكى گەرە لە ئەوروپا بىگىرەۋە و گىتى (مەسىحىيەت) دەسلەتدار و مەزن و بەھىز بىكات^(۲).

ئەۋكاتەى (شارلەمان) بەرەو (رۆما) كەۋتەپى؛ بەر لە گەيشتنى پاپا چوو بۆ پىشۋازى لى كردنى، بە گەيشتنى (شارلەمان)؛ دانىشتۋانى (رۆما) پىشۋازىيەكى گەرم و ئاھەنگىكى مەزنىان بەو بۆنەيەۋە بۆ گىترا. بە لىكۆلىنەۋە لە تاۋانەكانى پاپا و لە كۆبۈنەۋەيەكى ئايىنىدا ھەموو گەيشتبۈنە ئەو بىروايەى كە دەبىت بىپارى لەسىدارەدانى بەسەردا بىسەپىندىرەت؛ بەلام (شارلەمان) توانى ئەو بىپارە بىگۆرەت بە دەر كردنى و دوورخستەۋەى بۆ دەرەۋەى (رۆما)^(۳).

(۱) عبدالمجيد نعني: تاريخ الدولة الاموية في بلاد الاندلس، ص ۱۶۴.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۲۰۰.

(۳) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ۹۷.

بارودۆخی ناوخۆ

يەكەم/ سيستمى فەرمانرەوايەتى شارلەمان

فەرمانرەوايى (شارلەمان) بە چەشنىكى فراوان برىتیبوو لە دەزگايەكى ئايىنى، دەسلەلات و فەرمانرەوايەتییەكەى (شارلەمان) بە پێژەيەكسى زۆر فەرمانرەوايەتییەكى ئايىنى بوو و ئوسقووف و كۆنتەكان بەشداريەكى كارايان دەكرد لە بەرپەرەبەردنى كاروبارە كارگيرىيەكاندا، (شارلەمان) ولاتى بۆ (۳۰) كۆنت دابەشكردبوو؛ هەر كۆنتىكىشى كرده (۳۰) مارك، بۆ هەريەكىكىشان بەرپرستىكى دانا، بەو پتيەى كۆنتەكان پاميارى و ماركەكانىش سەربازى بوون؛ بۆيە بۆ هەر كۆنتىك بەرپرستىكى پاميارى و بۆ هەر ماركىكىش بەرپرستىكى سەربازى ديارى كرد. زۆربەى دەزگا بەرپەرەبەرايەتییە ناوەندیەكان لە دەستى پياوئە ئايىنيە دادەريەكاندا بوو؛ چ لە دادگای بالا و چ پياوئەكانى كلیسا تايبەتییەكانى سەر بە كۆشكى (كارۆلىنجى)، لەبەرئەوئەى سەرکردەى ئەو كلیسا تايبەتییە بریتیبوو لە يەكەم پراوژكارى (شارلەمان)ى ئىمپراتۆر و خاوەن پلەوپايەيەكى بەرز لە ئىمپراتۆريەتەكەدا. (شارلەمان) سيستمى نوێنەرايەتى بەكاردههێنا، ئەو نوێنەرانەى كە بۆ دەزگا دادەريەكان لە سەرجهەم ئىمپراتۆريەتەكەدا دەنێردران، ئەسقەفە سەرۆك دێرەكان كارە گرنگەكانیان دەخستە بەردەستیان^(۱).

لێرەدا دەتوانین بەكورتى كاروبارى ئەو نوێنەرانە دەستنيشان بكەین:

۱. گوێگرتن لە گشت ناپەزايى و سكالاکردنىك دژ بە كۆنتەكان و لێكۆلینەووە لەبارەيانەووە و گەپانەوئەى مافەكان بۆ خاوەنەكانیان، لە هەمان كاتدا دەبوو پشتیوانى لە كۆنتەكان بكەن؛ ئەگەر لە لایەن دەستوپێوئەندى پاشاوە گيروگرفت بۆ كاروبارەكانى دادوهریتی دروست بكریت.
۲. هەستان بە كۆنتەرۆلكردنى كلیسا و دێرەكان بە پشكنین و سزادانى پياوئە ئايىنيەكان؛ بەتایبەت ئەوانەى پابەندى سيستمى كلیسا نەبوونایە.
۳. چاودێرىکردنى پرۆسەى بەجینگەياندى خزمەتى سەربازى.
۴. سەرپەرشتىکردنى ئەو زەویانەى كە پاشا دەيبەخشیت، هەروەها دیاریکردنى باج و خزمەتگوزاریەكان^(۲).

(۱) السید الباز العرینی: تاریخ اوربوا العصور الوسطی، ص ۲۸۰.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: اوربوا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۹۷.

بق زانینی زیاتر له کاره‌کانی ئه‌و نوینه‌رانه؛ ده‌قی گوته‌کانی یه‌کیک له‌و نوینه‌رانه‌ی (شارله‌مان) له‌ سهردانه‌کانیاندا ده‌خه‌ینه‌پوو که ده‌لێت: "ئیمه به‌ فرمانی سه‌روک و سه‌روه‌ری مه‌زمنان (شارله‌مانی ئیمپراتۆر) هاتووینه‌ته‌ ئێره؛ له‌پیتاوی هینانه‌دی چاکه‌یه‌کی وا که سوودی بق ئه‌و دونیایه‌ی دیکه‌تان هه‌بیت، له‌به‌رئه‌وه ده‌تانخه‌ینه‌ سه‌ر ڕینگه‌یه‌کی وا که به‌پیتی یاسای یه‌زدان ژیانیکی کارامه به‌سه‌ربه‌رن، دراوسێگانتان به‌ چه‌شنی خۆتان خۆشبوویت، یارمه‌تی هه‌ژاران بده‌ن به‌پیتی تواناتان"^(۱).

دوه‌م/ کاروباری دارایی سه‌رده‌می شارله‌مان

(شارله‌مان) هه‌ولێ ده‌دا بایه‌خ به‌ کاروباره‌ داراییه‌کانی ئیمپراتۆرییه‌ته‌که‌ی بدات و پاره‌ی ولاته‌که‌ ڕیکبخته‌وه و یه‌ک سیسته‌م بق هاوسه‌نگیتی ئه‌و فیلانیه‌ی که له‌ پاره‌که‌یاندا ده‌کریت؛ دابنیت، چونکه‌ به‌ر له‌وه‌ی (شارله‌مان) له‌سه‌ر ته‌ختی ئیمپراتۆرییه‌تی فه‌رمانپه‌وا بیت؛ زیاتر له‌ (۶۰) بنکه‌ی سه‌که‌لێدان بوونیان هه‌بوو، له‌به‌رئه‌وه (شارله‌مان) ناچاربوو به‌شیکێ زۆریان لاببات و که‌میکان به‌پیتته‌وه؛ که‌ ئه‌وانیش له‌ژێر کۆنترۆل و چاودێری ده‌وله‌تدا بن. له‌ هه‌مان کاتدا پێوه‌ری پاره‌که‌ی گۆپی و کاریکی وایکرد که (۱) جونی بریتی بیت له‌ (۲۰) شیلینگ. (شارله‌مان) چه‌ند فه‌رمانیکی یاسایی ده‌رکرد که سوو حه‌رام بکات، هه‌روه‌ها نرخێ هه‌ندیک شتومه‌ک و خۆراکی وه‌ک گه‌نمی جێگیر کرد، کاروباری بازرگانی ده‌پاراست و هه‌رکه‌سیکیش سه‌رانه‌ی ناده‌ستووری وه‌ر بگرتبایه‌ سزای ده‌دا، له‌ هه‌مان کاتدا کۆنترۆلی خسته‌سه‌ر ڕینگاوبانه‌ سه‌ره‌کییه‌کان بق پاراستنی ژیانی هاموشۆکه‌ران و بازرگانه‌کان له‌ ده‌ستی دز و جه‌رده و پیاوکۆژه‌کان^(۲).

سێیه‌م/ کاروباری زانستی سه‌رده‌می شارله‌مان

لایه‌نی زانستی له‌ سه‌رده‌می (شارله‌مان) زۆر گرنگی پێدراوه؛ به‌ جۆریک هه‌یج پاشایه‌کی پێش خۆی به‌مجۆره‌ گرنگیان پێ نه‌داوه، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌مه له‌ لایه‌نی

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ص ۲۰۴.

(۲) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوروییه، ص ۹۸.

(میرۆفنجییه‌کان) گرنگی ټی نه‌درا، چونکه خویان به به‌رپرسیار نه‌ده‌زانی به‌رامبه‌ر به ژیرده‌سته‌کانیان^(۱).

(شارله‌مان) پینچه‌وانه‌ی فه‌رمان‌ږه‌وایانی پینش خوی گرنگی ده‌دا به هاولاتیانی و ده‌ویست گرنگی به زانست بده‌ن، به‌لام به په‌روه‌رده‌یه‌کی (مه‌سیحی - لاتینی) و گرنگیدان به بنه‌ما سه‌ره‌کییه‌کانی (مه‌سیحییه‌ت)، ئه‌مه‌ش له‌ژیر کاریگه‌ری پاپا و که‌نیه‌ی (کاسولیکی) بوو. له سه‌رده‌می (شارله‌مان) دا سه‌ره‌قافله‌ی ئه‌و شو‌ر شه زانستییه‌ی که ئه‌نجام‌درا؛ زانای ئینگلیزی (ئالکون ۷۳۵-۸۰۴ ز) بوو که سه‌روکی قوتابخانه‌ی (یورک) بوو، (شارله‌مان) توانی له سالی (۷۸۱ ز) (ئالکون) بخاته خزمه‌تی خویه‌وه و کردییه به‌رپرسیاری قوتابخانه‌ی کوشکی ئیمپراتور له (ناخن)، دوا‌ی ئه‌وه‌ی (ئالکون) ئه‌و کاره‌ی له‌وئ پتسپیردرا و توانی کاریگه‌رییه‌کی به‌رچاو و گه‌وره‌ی هه‌بیت له پینماییکردنی پامیاریه‌کی په‌روه‌رده‌یی (شارله‌مان) و له هه‌مان کاتدا پینماییکردن و به‌پړه‌بردنی جموجوول و بزوتنه‌وه‌ی ویزه‌یی له ئیمپراتورییه‌تی (کارولینجی) دا، له‌به‌رئه‌وه‌ی (ئالکون) ماموستا و پیکه‌ریشی بوو، له لایه‌کی دیکه‌وه (ئالکون) بوو به پاویتکار و یه‌که‌م سه‌ره‌چاوه بۆ به‌پړه‌بردنی کاروباره‌کانی کلیسا^(۲).

ئو به‌رنامه زانستییه‌ی (ئالکون) له‌سه‌ر بنه‌مای به‌رنامه‌یه‌کی کلاسیکی دیرین دانرابوو که له‌م (۷) به‌شه پیکهاتبوون: (پیزمان، گوتار، ژیربیژی، موسیقا، بیرکاری، ئه‌ندازیاری، گه‌ردوون). له‌وه‌ش بترانیت؛ (شارله‌مان) کاریکی دیکه‌شی به شایسه‌تی (ئالکون) زانی، ئه‌ویش پینداچوونه‌وه‌ی (په‌رتووی پیرۆز)^(۳) و ژماره‌یه‌ک په‌رتوکی تاییه‌ت به نویتکردن و پووله‌خوداکردن، لیره‌دا ئو پاستیه‌ش به‌دیده‌کریت که ئالکونیکي به په‌گه‌ز (ئینگلیزی ئه‌نگلۆسه‌کسوونی) ببوو سه‌ره‌کرده‌ی بزوتنه‌وه‌ی

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۲۸۲.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۲۰۵.

(۳) په‌رتوکی پیرۆز مه‌به‌ست لئی په‌رتوکی پیرۆزی مه‌سیحییه‌کانه و له (۲) به‌ش پیکهاتوو، به‌شی یه‌که‌می پینی ده‌گوتریت (په‌یمانی دیرین) که له (ته‌ورات و کوتویم و نییم) پیکهاتوو و هه‌موو ئه‌مانه‌ش په‌یام و په‌رتوکه پیرۆزه‌کانی جوو و ئیسرایلییه‌کانن، به‌شی دوهم (په‌یمانی نوئ) یه‌که‌ چوار ئینجیلی (مه‌تتا، مرقوس، لوقا، یوحنا) و (کرداری نیردراوان) و نامه‌ی که‌سایه‌تییه پینشینه‌کانی مه‌سیحییه‌ته، وهک (پولس، په‌ترۆس، یوحنا، یاقووب و ... هتد).

چاكسازى (كارۋلىنجهكان) له پەيرەويكردى ئەرکه ئايىنپهكاندا كه لهسەر بڼه مايه كروبارى كلىساي سه دهكانى ناوه راست دامه زرابوو به پيوه دهچوو^(۱). له هه مان كاتدا بايه خ به دهستنوسه كان دهدرا و چاوديريان دهكرا و بهسەرياندا دهچوونه وه و نوسخەيان لى دەردهيتان. كار گەيشته ئەندازەيەك كه بهتەنها خۆيان به قوتابخانەى كۆشكى ئيمپراتۆره وه خەريك نەدەكرد؛ بەلكوو چەند قوتابخانەيەكى ديكەشى له ناوچەكەدا هەبوو كه بايهخيان پى دهدرا، لهو قوتابخانەدا خويندن كرابوووه دوو قوناغ: قوناغى يەكەم كه پلهى زانستيانەى كەمتر بوو له قوناغى دووهم، له مەى دووهميشياندا خويندكارهكانى كلىسا (پرهههاني) و چەند كەسيكى فەرمانبەرى ئه و كلىسايە دهيانخويند. جگە له وانه چەند قوتابخانەيەكى ديكەش بۆ خويندن و سروودويژى كرانه وه. پاش (شارله مان) ئەم شوپشەى (كارۋلىنجهكان) گەيشتبوووه لووتكەى پيشكەوتن؛ ئەمەش لهسەردەستى خويندكارهكانى ئالكوندا، بۆ وینه (ئاينهارد) ميژوونووسىكى تايبەت به (شارله مان) بوو^(۲).

كۆتايى دەسهلاتى شارله مان

له سەردەمى ژيان و دەسهلاتى (شارله مان)دا دهولەتى (كارۋلىنجى) زۆر بههيز و بهويقار بوو، بهلام دواى مردنى (شارله مان) له سالى (۸۱۴ ز)؛ بووه هۆى پارچه پارچه بوون و دابه شبوونى دهولەتەكه و به جۆرىك كه بهتەواوى كزى و لاوازى پيوه دياربوو، به پى دەستوور و نەريتى (فەرەنگ)؛ ئيمپراتۆرييه تەكه بهسەر كۆپهكانيدا دابهشكرا، بهلام به هۆى مردنى دووان له كۆپهكانىيه وه؛ دەسهلات بۆ كۆپهكەى ديكەى كه ناوى (لويس ۸۱۴-۸۴۰ ز) مايه وه، كه ئەميش له سالى (۸۱۷ ز) ولاتەكەى كرده (۳) دەسهلاتداريتى پاشايى بۆ كۆپهكانى: (پېن و لۆسەر و لويس) كه هەريەكەيان له پارچهى خۆيدا فەرمانپهوايه تيان دەكرد^(۳).

ئەو دابه شبوونه دەسهلاتداريتيه هەر بهو چەشنە مايه وه؛ بهتايبەت دواى ئەوهى كه (لويس) له ژنى دووهمى كۆپىكى بوو كه له ميژوودا به (چارلى بيموو)

(۱) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۷.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ۹۸.

(۳) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۰۸.

ناوی پۆیشتووه، ئەو چوار کۆپە (لويس) له باوکیان هەلگەپانهوه و لەو دەمهوه ناکۆکی و دووبەرەکییهکی توند لەنێو ئەو خێزانەدا دروستبوو که زۆرجار کار دەگەیشته شەپری چەكداری دژ بە یەكدی. له ساڵی (٨٤٣ ز) به پێنی پێکهوتننامە (فردانی) که له ساڵی (٨٤٠ ز) ئەنجامدرا؛ سەرلەنوێ ئیمپراتۆرییهتی (فەرەنگ) دابه‌شکرایهوه، به پێنی ئەم پێکهوتننامەیه؛ زهوییه‌کانی نێوان (ئالب و پرایین) بهر (لويس) کهوت، (چارلی) فەرمانڕه‌وايه‌تی به‌شیکی گه‌وره‌ی (فەرەنسا) و ویلايه‌ته‌کانی (ئیسپانیا)ی گرتە‌ده‌ست، به‌لام (ئیتالیا) و زهوییه‌کانی نێوان (پرایین) له خۆره‌لات و (چیلد و سائوون و پوون) له خۆرئاوا به (لۆسەر) به‌خسرا^(١).

ئەو دابه‌شکردنه‌ دوو بایه‌خی گرنگی هه‌بوو:

١. سەر‌ه‌تایه‌ک بوو بۆ په‌یدا‌بوونی چەند ده‌وله‌تیک له‌وانه (فەرەنسا و ئەلمانیا).
٢. ئەو دابه‌شبوونه و چەند هۆکاریکی دیکه‌ی وه‌ک هێرش و په‌لاماری به‌ربه‌ره‌کانی باکووری ئیمپراتۆرییه‌ته‌که‌ بوونه‌ هۆی کۆتایی ئیمپراتۆرییه‌ته‌که‌ و په‌یدا‌بوونی ده‌سه‌لاتی ده‌ربه‌گایه‌تی.

ئەو گۆرانکاریانه‌ بوونه‌ هۆی هێتانه‌کایه‌ی بارودۆخێکی وا که له‌وه‌به‌دواوه‌ خاوه‌ن زه‌ویوزار و مولکه‌کان بوونه‌ فەرمانڕه‌وا و دادوهر و سەر‌کرده‌ی سوپا و به‌رپرسی سەر‌انه‌سه‌ندن. سەر‌جه‌می خه‌لگه‌که‌ش ئەم سیستم و دۆخه‌یان پێ چاکتر بوو؛ چونکه‌ میله‌ته‌که‌ هه‌ستیان به‌ ئارامی و ئاسایشی زیاتر ده‌کرد که یه‌کێک له‌ ناوچه‌که‌ی خۆیاندا فەرمانڕه‌وا بێت و به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان بپارێزێت، وه‌ک له‌ پاشایه‌ک یاخود ئیمپراتۆریک که‌ کز و بێده‌سه‌لات بێت و به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان نه‌پارێزێت. هاوکات به‌رپرسیارانێ ناوچه‌کان ته‌نها به‌ناو به‌سترا‌بوونه‌وه‌ به‌ پاشاوه‌؛ واته‌ ده‌ربه‌به‌گه‌کان له‌ کاتی بیتوانایی و بێده‌سه‌لاتی پاشاکاندا پۆلێکی به‌هێزێان ده‌بینی، به‌ پێچه‌وانه‌شه‌وه‌ ئەگەر ده‌سه‌لاتی پاشا به‌هێز ببووايه‌؛ ئەوا له‌ پۆلی ده‌ربه‌به‌گه‌کانی که‌م‌ده‌کرده‌وه‌، به‌مشێوه‌یه‌ ده‌بینین که‌ دوا‌ی نه‌مانی ده‌وله‌تی (کارۆلینجی) له‌ لایه‌که‌وه‌ ده‌ربه‌به‌گایه‌تی و له‌ لایه‌کی دیکه‌وه‌ سیستمی پاشایه‌تی له‌ (ئەلمانیا و فەرەنسا و ئینگلته‌را)دا جێگیرته‌وه‌^(٢).

(١) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ١٠٦.

(٢) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ٢٠٩.

بەشى دەيەم

- مېژووى شايدىنگەكان
- شويتى جوگرافى شايدىنگەكان
- ژيارى شايدىنگەكان
- ھىرشى شايدىنگەكان بۆ سەر ئەوروپا
- ولاتانى ئيسكەندەناقى
- ژيانى ئابوورى گەلانى ئيسكەندەناقى
- كۆمەلگا و دەولەت
- ھىرشەكانى دەريا
- ھۆكارى ھىرشى نۆرماندىيەكان
- گيتى ئەسكەندەناقى ھەتا كۆتايى سەدەى نۆى زايىنى
- ھۆكارى شەرەنگىزى نۆرماندى (ئيسكەندەناقىيەكان)

مېژووی ځایکینگه کان

ځایکینگه کان په کیک بوون له و هۆزه جهرمانانه ی به شیوازی ژبانی تاییه تی و بالاده ستیان له پرووی دهریاوانییه وه کاریگه ری گه وره یان له سهر کیشوهری نه وروپا له سه ده کانی ناوه راستدا هه بووه، نه وان به به له مه دريژه کانیان و بالاده ستیان له دهریاکاندا ناسراون، هه روه ها که به باکوورییه کانیش ناسراون، هۆزه جهرمانه کان بریتی بوون له (۲) به شی سهره کی:

یه که م/ باکوورییه کان که گه لی (سویدی و نه رویجی و دانی) ن که ځایکینگه کانیش به شیکن لئی.

دووه م/ خوره لاتیه کان که له (گووت و لومبارد و قهندال) و چهند هۆزیکي دیکه ش پیکدین.

سیته م/ خورئاواییه کان که له هۆزه کانی (کمبری و سویفی سورنجیه کان) و چندی هۆزی دیکه پیکدین که له لایه ن پومانییه کانه وه به (به ربه ر) ناسراون.^(۱)

وشه ی (به ربه ر) بۆ یه که مجار له لایه ن یونانییه کانه وه به کاره اتووه، نه وان هه موو نه و گه لانه ی یونانی نه بوون به (به ربه ر) ناویان ده هینان، پومانییه کانیش نه م ناوه یان بۆ نه و هۆزه کوچه ری و هیرشبه رانه ی نزیک به سنووره کانیان له باکوور و باشوور به کارده هینا. هۆزه کانی سنووری باکووری نیمپراتورییه تی پومانی (جهرمه نه کان) بوون که هه ندیکان مېژووی هاتنیان بۆ نه و ناوچانه بۆ دوو سه ده پیش زایین ده گه پیته وه^(۲) و له ناوچه کانی خورئاوای (ئه لمانیای ئه مړو) نیشته جیبوون، بۆچوونیک هیه که له سهرده می (هرقل) دا به هۆی هیرش بۆ سهر ناوچه ی (میدی و فارس و ئه رمه نه کان) کوچیان کردووه بۆ (باکووری ئه فریقا و ئیسپانیا)، به وهش میدیه کان له گه ل (لیبی و ئه رمه نییه کان) تیکه لبوون و فارسه کانیش له گه ل (جیتولینه کان) تیکه لاوبوون و پیتانده گوتن به ربه ر^(۳). یه کیک له و هۆزه به ربه رانه ی باکووری نه وروپا (ځایکینگه کان) بوون که ناوه که یان به واتای (که نداوییه کان) دیت، چونکه له که نداوه کان یان پرپه وی پووباره کانددا کوډه بوونه وه که پینگه ی ده ستپیکي هیرشه کانیان بوون بۆ سهر ناوچه

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۷۴.

(۲) احمد غانم حافظ: الامبراطورية الرومانية من النشأة الى الانهيار، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ۲۰۰۷ م، ص ۱۵۰.

(۳) محمد صقي: بربر في الاندلس، المدارس للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، ۲۰۰۲ م، ص ۱۶.

وشكانىيەكان. لە پووی پەگەزىيەو دەگەپىنەو سەر (تیتۆنى يان جەرمان) كە لە ناوچەكانى (ئىسكەندەنافيا) و نىمچەدوورگەى (دانىمارك) ژيان، كۆمەلگای (قايكىنگ) بەسەر (۲) بەشدا دابەشبوون كە بریتى بوون لە:

۱. (يارلز) خانەدان.

۲. (بوندى) جووتيار و خاوەن زەوييەكان.

۳. خزمەتكارەكان.

بەپىيى بىروباوهرپيان؛ وایان لە منداڵەكانيان تىدەگەياندا كە ئەم پىكخستە چىنايەتيە فەرمانىكى خودايە بۆ دابەشکردنى كار، هەرکەس بىهويت گۆرانكارى لە چىنى خۆى بكات لە چوارچىوہى باوهر دەردەچىت^(۱).

(ئىبن فەزلان) كە دىپلوماتى موسلمانى سەدەى دەيەمە و خۆى چاوى پىيان كەوتوو لە پووبارى (قۇلگا)؛ بەمجۆرە پەسنيان دەكات: "هېچ خەلكانىكم هەتا ئەوكاتە بەو جۆرە لەشجوان و پىكوپىك نەديبوو، ئەوان نە جەيان لەبەر دەکرد نە كەوا، هېچ كەسيان بۆ ساتىكىش تەور و شمشىزى لە خۆى دوورنەخستۆتەو، شمشىزەكانيان بە شىوہى خۆرئاوايەكان تەخت بوو، هەر ژنىك سىندووقىك ئاسن، مس، زىو، يان زىرى بەسەر سىنگىيەو بوو كە قەبارە و جۆرەكەى بۆ سەروەت و سامانى مىردەكەى دەگەرايەو، ئەگەرچى لە كۆمەلگای باكوورىەكان پىاوان دەستيان دەروا و زياتر دەسەلاتيان بەدەستە؛ بەلام ژنانيش خاوەن ئىمتياز و مافگەلىكن^(۲)".

لە كۆمەلگای باكوورىەكاندا دايك و باوك زەماوەنديان بۆ منداڵەكانيان پىكدەخست؛ بەلام كچان ئەو مافەيان هەبوو پەزنامەندى لەسەر هاوسەرى پىشنياركراو دەرەبەن، ژنان لە دارايى و سەروەت و سامانى مىردەكانيان بەشيان هەبوو، زۆربەى پىاوەكانيان زياتر لە ژنىكيان هەبوو، پىاوەكانيان لە زستاندا زياتر لە مال دووردەكەوتنەو بە ھۆى ئەوہى ھىرشەكانيان زياتر لەو وەرزەدا بوو بۆ ناوچە جىاجىاكان، چونكە لەم وەرزەدا كەشوہوا گونجاو بوو بۆ ئەوان^(۳).

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۱۱.

(۲) سفرنام ابن فضلان: ت: سيد ابو فضل طباطبائي، انشارات فرضك ايران، ۱۳۴۵ ش، ص ۱۲۳.

(۳) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۱۷۸.

شویتى جوگرافى ڦايڪينگهكان

دهرباره‌ى شويتى نيسته‌جنيوونى هؤزه جه‌رمه‌نييه‌كان به‌گشتى تيروانيني جياواز هه‌يه، ئاماژه‌كان ئه‌وه دهرده‌خه‌ن له‌كه‌ناراوه‌كاني ده‌رياي به‌لتيكه‌وه به‌ره‌و ناوچه‌ى كه‌مارؤدراوى نيوان هه‌ردوو پروبارى (ئالپ و رايين) له‌باشووره‌وه كشاون. ئه‌مه له‌كاتيكدايه كه‌هه‌نديك له‌ميژووناساني ديكه پيئانوايه (ئيسكه‌نده‌ناڤيا و دانيمارك) زيدي په‌سه‌نيانه، هه‌نديك له‌ميژوونووسان پيئانوايه ئه‌وانه له‌ (ئاريابيه‌كاني ئاسيا) بن، هه‌رچونيك بيت ناوچه‌كاني خويان شويتى دلخوازيان نه‌بوو؛ ئه‌وه‌ش له‌به‌ر سه‌رما و ژياني سه‌خت، ئه‌مه به‌دەر له‌چاو تيپرين له‌و سه‌روه‌ت و سامانه‌ى له‌ناو ده‌وله‌تى پڤمانيدا هه‌بوو^(١).

به‌شيوه‌يه‌كى گشتى ئه‌و هؤكارانه‌ى واينكرد ناوچه‌كاني خويان به‌جيبه‌يلن؛ هؤكارى پاميارى و ئابوورى و كۆمه‌لايه‌تى بوون، به‌لام به‌شيوه‌يه‌كى تاييه‌تى ئه‌و هؤكارانه‌ى واى له‌ڦايڪينگه‌كان كرد ولاتى خويان به‌جيبه‌يلن به‌ره‌و سنووره‌كاني ديكه؛ بريتيبوو له‌چهند هؤكارىك، كه‌خۆى له‌هؤكارى (پاميارى، ده‌روونى، ئابوورى، كۆمه‌لايه‌تى) ده‌بينيه‌وه. له‌پووى ده‌روونيه‌وه ميژوو سه‌لماندوويه‌تى كه‌نه‌ته‌وه دووره‌ده‌سته‌كان جۆرىك له‌هه‌ستى ئيره‌يى و چاو تيپرين و چاوچنۆكى كاريگه‌رى به‌سه‌ر ده‌روونياوه‌ زياتره له‌نه‌ته‌وه ژياريه‌ نزيكه‌كانيان، هه‌ربۆيه جه‌رمانه‌كان ئاره‌زووى ده‌سته‌به‌سه‌رداگرتن و داگيركردنى گه‌لانى ديكه‌يان هه‌بووه؛ به‌تاييه‌ت له‌سنوورى ئيمپراتوريه‌تى پڤمانى. له‌پووى ئابووريه‌وه ڦايڪينگه‌كان بازركان بوون. له‌پووى كۆمه‌لايه‌تیشه‌وه ژماره‌ى ڦايڪينگه‌كان له‌سه‌ده‌ى نۆيه‌مدا زياديكر؛ به‌جۆرىك نيشتيمان هه‌ژاره‌كه‌يان ئه‌و ژماره‌ زۆره‌ى پى به‌خيو نه‌ده‌كرا^(٢). كۆتا هؤكار پامياريه‌؛ كاتيک سيستمى پاشايه‌تى له‌ (نه‌رويچ) له‌لايه‌ن ڦايڪينگه‌كانه‌وه سه‌ريه‌لدا، به‌تاييه‌ت له‌ناوه‌راستى سه‌ده‌ى نۆيه‌م له‌سه‌رده‌ستى (هاپۆلد) ڦايڪينگه‌كان سنوورى هيرشه‌كه‌يان جياكرده‌وه، سويديه‌كان به‌ره‌و خۆره‌لاتى ئه‌وروپا پۆيشتن، له‌ناوچه‌كاني (ده‌رياي ره‌ش و خۆره‌لاتى ئه‌وروپا)، به‌لام نه‌رويجيه‌كان به‌ره‌و ناوچه‌كاني (ئينگلته‌را و ئيرله‌ندا و باكوورى زه‌رياي ئه‌تله‌سى) پۆشتن، هه‌رچى دانيه‌كانن به‌ره‌و باشوورى خۆرئاواى

(١) جفري برؤن: پوخته‌ى ميژووى ئه‌وروپا له‌كۆنه‌وه تا ئه‌مرو، ل ٨٧.

(٢) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٢٠٩.

ئىمپېراتورىيە تى (كارۋىلىنچى) لى (ئەلمانىيا و فەرەنسا) پۇشتىن. دۆزەرەو ۋايىكىنگەكان به پاپۇرە مەزەنەكانى تايىبەت به گەشتىيە زەريايەكانيان لى سالى (۸۲۵ ز)دا (ئايىسلەندا)يان دۆزىيەو پاش (۵۰) سال لىنى نىشتەجىبوون. پاپۇرەكانى دىكەى باكوورىيەكان لى ئايىسلەنداو زياتر هەنگاوياننا بەرەو خۇرئواۋى (ئايىسلەندا) و ھەر لىو پۇرسەيەشدا لى سالى (۹۸۵ ز) گەيشتە (گرىنلاندى) و تەنانتە ھىندە جوولەكانيان زۇر و فراوان بوون؛ لى سالى (۹۹۲ ز)دا كەناراۋەكانى ئەمريكاي باكوورىيان لى زەرياي (ئەتلەسى) دۆزىيەو و ناۋى فىنلەندىيان لىنا و لىنى نىشتەجىبوون^(۱).

ژىارى ۋايىكىنگەكان

شىۋازى كارگىرى و پىكخستى خىزان لى باكوورىيەكان لىسەر (۳) بىنەما ۋەستابو: (پابەندبوون بە ئايىن، كارى ھەرەۋەزى، پىكەۋەيى). ۋايىكىنگەكان لىگەل ئەۋەى لى ھەرىمىكى دوورەدەستى ئەۋەپى باكوورى ئەۋروپادا دەرژيان و بەشىكى زۇرى ھەرىمەكەيان بەستەلەك بوو، بەلام لىگەل ئەۋەشدا تۋانىيان چەندىن دەساۋەردى ژىارى بۇ خۇيان دەستەبەر بىكەن. باكوورىيەكان تەنھا چەند گۈندىكىيان ھەبوو، يانى زۇربەيان لى كىلگە دوور و لاپەلاكاندا دەرژيان كە لى خانوۋەرەى گەۋرەدا ھەموويان و بىنەمالە كرىكاران و كۆيلەكانىش جىيان دەبوۋەو، بۇ بژىۋى ژىانىيان بەدەر لى كشتوكال و دەغلۇدانەكانيان؛ خەرىكى راۋى نىچىر و راۋەماسىش دەبوون. باكوورىيەكان پىچەۋانەى ھۈزە جەرمانە سەرەتايىەكان؛ ھەرگىز ئەۋ كارانەيان تايىبەت نەدەكرد بە ژنان و كۆيلەكانيان، ھەموو چىنەكانى كۆمەل لى خانەدان و جووتيارە پىاو و ژنەكانيان كاريان دەكرد، دەتۋانىن بلىن ھەر باكوورىيەك بۇ خۇى پىشەسازىك بوو؛ بەتايىبەت لى دارتاشىدا شارەزايى باشيان ھەبوو^(۲).

لى پوۋى ئابوورىيەو خاۋەنى چەندىن بىنەماى ئابوورى بوون؛ لىۋانە: (راۋەماسى، راۋى ئاژەل، بەخىۋكردنى ئاژەل، چاندنى دانەۋىلە و مىۋە)، بۇ ئەۋەى

(۱) جىمس ئاكورىك: سەدەكانى بەرايى ناۋەراست، و: على بوداغى، چاپخانهى ۋەزارەتى پۇشنىيرى، چاپى يەكەم، ھولير، ۱۵۹۱.

(۲) ول وایریل دیورات: موسوعة قصة الحضارة، ج ۲۴ / ص ۱۸۱.

بیشتر پەرە بە لایەنی کشتوکالی بدهن؛ هەر له سەدهی سییەمی زاینییهوه بهشیکی -ارستانهکانی باشووریان کردە زهوی کشتوکالی، دیاره ئهوهش بهدهر له لایەنی دەریاوانی و بازرگانی له پێگای دەریاوه. هەر بۆیه له سەدهی نۆیەمی زاینیدا بازرگانان له گەڵ بیزەنتی و موسلمانەکانیشدا دەست پێ کرد و تێیدا بازرگانی (قوماش و ماسی و شمشیر و تیر)یان له گەڵدا دەکردن. له پرووی وێژەییەوه خاوەن دەقی هۆنراوهی خۆیان بوون که هۆنراوهکانیان چاکەیانیان نیشاندەدا، هەروەها زیاتر باسی گیانی پالەوانیتی و ئازایەتی دەکرد، لەم سۆنگەیه‌شەوه ئەفسانەیی تایبەت به خۆیان هەبوو به ناوی (ساجا)؛ که باسی له مانەوهی مرووف و بەرگەگرنتی دەکرد له ژياندا^(۱).

فایکینگەکان بایەخیکی زۆریان به خواردنەوه کحوولییه‌کان دەدا؛ به جۆریک زیاده‌پەویان دەکرد له خواردنەوه‌دا که پیاوه‌کانیان زۆربهی کات مەست بوون. به‌پێی نوێترین لیکۆلینه‌وهی زانکۆی (ئۆپسالا) له (سوید) که له‌سەر پاشماوهی جل و بەرگی فایکینگەکان ئەنجامیانداوه؛ ناوی (الله و علی) هەیه، (ئانیکا لارسن) لیکۆلەری شوێنەواری له زانکۆی (ئۆپسالا کاتیک) سەرقالی توێژینه‌وهی پاشماوهی جلی ژنان و پیاوانی (فایکینگ) بوو که له گۆرستانیکی تایبەت به ئەوان دۆزرا‌بووه‌وه؛ دواي لیکۆلینه‌وه بۆی دەرکه‌وت به هۆی بازرگانان له‌گەڵ ناوچه‌کانی (ئاسیای ناوه‌راست) هەبووه و له‌وێشه‌وه په‌یوه‌ست بوونه‌ته‌وه به (ئێران و چین)، له‌سەر ئەو جل‌وبەرگانه‌ش به‌ خەتی کوفی ناوی (الله و علی)ی له‌سەر نه‌خشێنراوه، ئەمەش به‌لگه‌یه‌کی ئاشکرایه که په‌یوه‌ندی بازرگانی له‌نیوان موسلمانان و فایکینگەکاندا هەبووه^(۲).

له پرووی ماددییه‌وه خاوەن سەر‌وه‌ت و سامانی زۆربوون که که‌لوپەلی جوانکاری و شمشیری دەسک گرانبه‌هایان هەبوو، هەندیک له‌و شمه‌کانه‌یان ده‌خسته ناو گۆره‌کانیان، بێگومان ئەم سەر‌چاوه‌ ماددییه‌ زۆره‌یان له لایه‌که‌وه بۆ هێرش و تالانییه‌کان و له لایه‌کی دیکه‌وه بۆ بازرگانان ده‌گه‌ڕێته‌وه. هۆکاری سەر‌ه‌کی بازرگانیکردن‌یان؛ که‌شتیه‌کانیان بوون، چونکه فایکینگەکان لینزانی و پسپۆرییه‌کی ته‌واویان له دروستکردنی پاپۆردا هەبوو، پاپۆره‌کانی ئەوان له‌چاو

(۱) موريس بيشوب: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ص ۳۸.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۸.

پاپۆرەکانی دیکەى سەرەتای سەدەکانى ناوەراست و تەنانەت پاپۆرەکانى قوناغى ترۆپىکى گەشەى ئىمپراتۆرىيەتى پۆمانىش پىشکەوتووتر بوون، داهىنانى (کۆلەگەى کلکى پاپۆر) لە سەدەى حەوتەمەو؛ لە لایەن ئەوانەو پاپۆرگەلىکى پى بەخشىن کە دەياتتوانى تەنانەت بەرگەى شەپۆلە پىرخۆشەکانى زەريای ئەتلەسىش بگرن^(۱).

هێرشى ڤايكىنگەکان بۆ سەر ئەوروپا

يەكەم هێرشى بەرەرهكان بۆ سەر ئىمپراتۆرىيەتى پۆمانى لە سالى (۲۳۰ ز) تۆماركراوه، پۆمانىيەكان بۆ ماوهى دوو سەدە توانيان بەرامبەر بەو هێرشان خۆپاگرين، بەلام سەرئەنجام بە هۆى شەپە ناوخۆيىيەكان و زۆربوونى پىژەى هەژارى و تاوان لەناو ئىمپراتۆرىيەتەكە بەرهو لاوازى چوو، ئەمەش پىگەى بۆ ئەو هۆزانە خۆشكرد كە بتوانن بىنە ناو سنوورەكانى ئىمپراتۆرىيەتەو. ڤايكىنگەكان جياواز لە هۆزەكانى دىكە درەنگتر هێرش و پەلامارىان دەست پى كرد كە بۆ كۆتايىيەكانى سەردەمى دىرىن و سەرەتای سەدەكانى ناوەراست دەگەپىتەو، ڤايكىنگەكان يەكەم هێرشىيان لە سالى (۷۸۷ ز) كردە سەر (ئىنگلتەرا)، ئەم پروداوەش لە سەردەمى (بىوهرىك پاشاى وسكس ۷۸۶-۸۰۲ ز) بوو، هەروەها لە پىشتريشدا و لە سالى (۷۳۹ ز) هێرشىيان كردبوو سەر ئوسقوفىيەى (لندسفرىن) لە ناوچەى كەنارىيەكانى باكوورى خۆرهەلاتى (ئىنگلتەرا)، دواى ئەوەش لە سالى (۷۹۴ ز) هێرشىيان كردە سەر دىرى (قەدىس پۆلس) لە (جاروو) كە لە كەنارى خۆرهەلاتىدا بوو، دواى ئەو هێرشەكانىيان وەستان و هەلوەستەيەكان كرد هەتا سالى (۸۳۵ ز). دواتر دووبارە دەستىيان بە هێرشەكانىيان كردەو و ئەوەبوو دەستپىكى هێرشەكانىيان بۆ سەر ئىمپراتۆرىيەتى (كارۆلىنجى) بوو كە هىشتا (شارلەمان) لە ژياندا مابوو. لە سالى (۸۴۱ ز) هێرشەكانىيان بۆ سەر زەويىيەكانى (كارۆلىنجى) چرتر كردەو و ئاراستەكەشيان بەرهو پووبارى (سىن) بوو و لەو هەلمەتەشدا شارى (روان)يان داگىر كرد، ڤايكىنگەكان هێرشەكانىيان لە وەرزى هاوین ئەنجامدەدا؛ بەلام لە ناوەراستى سەدەى نۆيەمدا لە پىژەوەكانى پووبارىيان كەنداوەكان ئاراميان دەگرت و كاتەكانى زىستانىيان لەوى بەسەردەبرد، بەمەش

(۱) جىمس. ئا. كورىك: سەدەكانى بەرايى ناوەراست، ل ۱۵۹.

قوناغىكى نوپيان بۇ ھىرشەكانيان دەست پىي كىرد، بە دامەزىراندنى ئەو بىنكە سورىيىيەنە بەرەپىشچوونيان بە خۇيانەوۋە بىنى، چۈنكە لە سالى (۸۵۷ ز) لە بىنكە نەريايىيەكانيانەوۋە ھىرشىيان كىردە سەر شارەكانى (تۆر، بۆردۇ، بلوا، ئەورلبان، بواتىيە) لە پىزەوۋى پرووبارى (لەورا)^(۱).

شىۋازى دروستكىردنى كەشتىيە باكوورىيەكان پىگەي بە ڧايكىنگەكان دەدا ھىرشەكانيان خىرا و كارىگەر بىت، ئەو پاۋرپانە كە بە ھىزى باگىر و بىلە بەگەردەكەوتن؛ زۆر بەئاسانى كۆنتىرۆل دىكران و دەيانتوانى لە ئۇقيانوس و دەرياكەندا ۋەك يەك بىرۈنە پىش، لە سالى (۸۸۵ ز) نىزىكەي (۴۰۰۰) كەس و بە نىزىكەي (۷۰۰) پاۋرپى مەزنى ڧايكىنگەكان پرووبارى (سىن)يان تىپەپاند و پەلامارى پارىسياندا، ڧايكىنگەكان كە بىنيان ناتوان دەستبەجى دەست بەسەر شارەكەدا بگرن؛ بۇيە گەمارۋكە درىژەي كىشا و چەند مانگىكى خاياند، ھەر بۇيە ئىمپراتور (شارلى قەلەو) پارەيەكى زۆرى ۋەك بەرتىل پىي بەخشىن و پىگەي ئەوۋى پىي دان لە (بورگندىيا) بىمىننەوۋە، بەلام سەرەپاي ئەمەش ھىرش و پەلامار و گەمارۋكانيان ھەر بەردەوام بوون، ئەمە وايكىرد كە (شارلى پاشاي ڧەرەنساي خورئاوا) ناچار بوو لە سالى (۹۱۱ ز)دا زەوييەكانى نىزىك بە پرووبارى (سىن) بىبەخشىت بە سەر كىردەي ڧايكىنگەكان كە بە (نۆرماندى) ناودەبرا^(۲)، ئەمەش لەسەر بىنەماي پىكەوتنىك بوو كە ئەگەر (پۆلۇ) و نۆرماندىيەكانى ژىردەسەلاتى دەست لە تالان و كاۋلكارى ھەلبىگرن و بىنە سەر ئايىنى (مەسىحى)؛ ئەوا (پاشا شارل) دەتوانىت (پۆلۇ) بىكاتە (دۆقى نۆرماندى). (پۆلۇ) پىشۋازى لە پىشنىارەكە كىرد و بەمجۈرەش يەكىك لە دەسەلاتە مەزەنەكانى سەدەكانى ناوەرەست دەرەكەوت كە (دۆقنىشىنى نۆرماندى) بوو. جىگەي ئامازەيە كە پەلامارى ڧايكىنگەكان بەتەنھا تايىبەت نەبوو بە ناۋچەيەكى دىيارىكراۋەوۋە؛ بەلكو زۆرىك لە ناۋچەكانى گرتبۋەوۋە، بەتايىبەت ناۋچە كەنارايىيەكان. لە سالى (۸۴۴ ز) لە (دەرياي سىپى ناوەرەست) ۋە بەپىكەوتن بۇ باشۋورى (ئەندەلووس) كە ئەۋكات لەژىر دەسەلاتى مۇسلمانەكاندا بوو، ئەۋە بوو بە گەروۋى (جەبەل تارىق)دا تىپەپىن و پەلامارى (لىشىۋنە، قادشەن، ئىشبىلە)ياندا؛ لەگەل ھەندىك لە ناۋچە كەنارايىيەكانى (مەغرىب)، مۇسلمانەكان

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۲۰.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ۱۱۳.

و روسیا) و ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئه‌وروپا گیرسانه‌وه و نیشته‌جێبوون، به‌مجۆره له کوتاییه‌کانی قوناغی به‌رای سده‌کانی ناوه‌راستدا سهرده‌می فایکینگه‌کان کوتایی بی هات^(۱).

ولاتانی ئیسکه‌نده‌ناقی

له ناوه‌راستی سده‌ی هه‌شته‌می زایینیدا؛ ئهم ولاتانه سهره‌تای سهرده‌میکی نوێیان به خۆیانه‌وه بینی، ئه‌و سهرده‌مه‌شیان ناونا (سهرده‌می فایکینگ)، مه‌به‌ست له (فایکینگ) ئه‌و په‌گه‌زانه‌ی باکوور بوو که له نیمچه‌دوورگه‌ی (ئیسکه‌نده‌ناقی) بۆ نیمچه‌دوورگه‌ی (دانیمارک) نیشته‌جێبوون. هێرش ئیسکه‌نده‌ناقییه‌کان له سده‌ی (۶ ز) بۆ سهر ولاتانی ئه‌وروپا شیوه‌یه‌کی ترسناکی به‌خۆیه‌وه‌بینی، ئه‌مانه ناویان له خۆیاننا‌بوو (فایکینگ) که واتای دانیش‌توانی (فیوردات - که‌نداوی) ده‌گه‌یاند. (فیوردات) دیارده‌یه‌کی سروشتیه و به‌هۆی دووری که‌ناراوه‌کانی به‌شه‌کانی باکوور و باشووری ئه‌وروپا ئه‌و ناوه‌یان به‌به‌ردابرابوو، خه‌لکی ئه‌و ناوچه‌انه وێڕای به‌دیکردنی جیاوازی له زمانه‌که‌یاند؛ به‌لام خاوه‌نی یه‌ک زمان بوون، دواتر ورده‌ورده زمانی دیکه‌ی وه‌کو (سویدی، دانیمارکی، فهره‌نگی) هاتنه‌کایه‌وه، دانیش‌توانی ئهم ناوچه‌یه‌ه‌تا سده‌ی (۱۱ ز) خاوه‌نی که‌سایه‌تی تایبه‌ت به‌خۆیان بوون^(۲).

لێره‌وه دانیمارکییه‌کان توانیان کۆمه‌ڵێک ناوچه‌بخه‌نه ژێر ده‌سه‌لاتی خۆیانه‌وه؛ وه‌کوو (خۆرئاوای به‌لتیک، جوتلاند، باشووری سوید) له (هاللاند، سکایا، بلیکنک). هه‌رچی نه‌رویجیه‌کان بوون؛ به‌دریژی پووباری خۆرئاوایی نیمچه‌دوورگه‌ی (ئیسکه‌نده‌ناقی) نیشته‌جێ بوون، به‌لام سویدییه‌کان له ناوه‌راستی ئهم ولاته‌ی ئیستای خۆیاند که پێکهاتوون له ناوه‌ندی ده‌ریاچه‌ی (میلار) نیشته‌جێبوون^(۳).

واته له باشووری (گووت) ده‌ژیان که تیره‌یه‌ک بوون سهر به‌گه‌لی مه‌زنی (گووته‌کان)، به‌لام له ناوچه‌کانی باکووری نیمچه‌دوورگه‌ی (ئیسکه‌نده‌ناقی) دا گه‌لی (لابوسیۆن) نیشته‌جێبوون که جیاوازییه‌کی زۆریان له‌گه‌ڵ گه‌له‌کانی پیشوو هه‌بوو،

(۱) - جیمس ئاکوریک: سده‌کانی به‌رای ناوه‌راست، ل ۱۶۰.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۷۴.

(۳) فشر: تاریخ أوروبا العصور الوسطی، ص ۱۱۳.

به ناوچه‌كاني نيشته‌جتيووني ئه‌و گه‌لانه ده‌گوترا ئه‌ورووپاي خورثاوا. هه‌رچي (تورماندي) بوون كه واتاي باكوورييه‌كاني ده‌گه‌ياندا؛ و هه‌ر به (تورماندي) له دواتردا ناسران و بوونه هه‌لگري ئه‌و ناوئيشانه. ولاتاني (ئيسكه‌نده‌نافي) له پووي جوگرافييه‌وه ناوچه‌يه‌كي داخراو نه‌بوون؛ ولاتي (سوید) ده‌يروانييه سهر خوره‌لاتي ده‌رياي (به‌لتيك)، هه‌روه‌ها به هوي كه‌نداو و پيژگهي پووباره‌كانه‌وه كه ده‌يانپروانييه سهر ده‌شته‌كاني (پروسيا) له به‌شي خوره‌لاته‌وه و له‌ويوه كرانه‌وه‌يان هه‌بوو به پووي وشكانيدا. هه‌رچي شويني دانماركييه‌كان بوو؛ كه‌وتبووه ناوه‌پاستي سه‌رزه‌وييه‌كاني نيوان هه‌ردوو ده‌رياي (به‌لتيك و باكوور)، ئه‌مانه‌ش به‌رده‌وام به‌هويان به پيشه‌ي ده‌رياوانيدا، له لايه‌كيشه‌وه كارىگه‌ري نه‌رويجه‌يه‌كاني خورثاوا و باشووريان له‌سهر ديار بوو، سه‌ره‌پاي كردنه‌وه‌ي سنووره‌كاني ولات به پووي كارىگه‌رييه ده‌ره‌كييه‌كاندا^(١). ژياري گه‌لاني (ئيسكه‌نده‌نافي) و پيراي هه‌مه‌جووي و جياوازيه‌كانيان؛ له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا خاوه‌ني تايبه‌تمه‌ندي خويان بوون له پووي په‌وشت و دابونه‌ريته‌وه و له‌م سونگه‌يه‌شه‌وه زور پيشكه‌وتوو بوون. گه‌لاني (ئيسكه‌نده‌نافي) له پووي ئايينه‌وه هه‌لگري بيروباوه‌ري (بته‌رستي جيرماني) بوون و ديارده سروسثيه‌كاني وهك (دار، كانياو)يان ده‌په‌رست، هه‌روه‌ها (خور) پيروزييه‌كي تايبه‌تي هه‌بوو لاي ئه‌م گه‌لانه و ده‌يانپه‌رست. يه‌كه‌م په‌يه‌ه‌ندي گه‌لاني (ئيسكه‌نده‌نافي) به ئاييني مه‌سيحيه‌وه؛ له سه‌ره‌تاي سه‌ده‌ي (٩ ز) بوو له پيگاي بازرگانييه‌وه، به‌تاييه‌ت له‌گه‌ل گه‌لي (فريزبين)، به‌مجوره ئاييني مه‌سيحي له‌م ناوچانه‌دا به‌ره‌به‌ره بلاوبوووه و جيگهي به‌بته‌رستي له‌فكر^(٢).

ژياني ئابووي گه‌لاني ئيسكه‌نده‌نافي

گه‌لاني (ئيسكه‌نده‌نافي) چالاكي ئابووي جوراو‌جووريان هه‌بوو؛ وهك (پاووشكار، ئازده‌لداري، كشتوكال) له كشتوكاليشدا كاريان له‌سهر به‌ره‌مه‌كاني وهك (گه‌نم و جو و شيليم) ده‌كرد، له سه‌ده‌ي (٣ ز) پوويانكرده پاكردنه‌وه و چاكردنه‌وه‌ي دارستانه‌كان و ئاماده‌كردني بق كشتوكال، ئه‌م جووله‌يه وردهورده و

(١) نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسيط في أوروبا، ج ١/ ص ٣٨٣.

(٢) نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسيط في أوروبا، ج ١/ ص ٣٨٥.

روژله دوايروژ له ناوچه كه ناراو هيبه كانه وه به رهو ناو ه وه گه شه ی كرد. گهلانی (ئیسكه نده ناڤی) به كۆمه ل له گونده كان و كیلگه داخراوه كانیاندا و له ژیر به زه یی هویه جوگرافیه كاندا ده ژیان، خانووه كانیان له دار و سه ربازگه و شوینی خوشاردنه وه شیان له به رد و قوړ دروست ده كرد. له سه ده ی (۹ ز) هه ردو و پیشه ی ده ریاوانی و بازرگانی لای گهلانی (ئیسكه نده ناڤی) چالاكیه به کی ئابووری و سه ره کی و پر بایه خو، ده ریاوانیه كانیان به هوی كه شتییه چاروكه داره كانیانه وه ئه ركه بازرگانییه كانیان را ده په راند، به مجوره ولاتانی (ئیسكه نده ناڤی) له كۆتایی سه ده ی (۸ ز) و سه ره تایی سه ده ی (۹ ز) توانیان كۆمه لیک په یوه ندی بازرگانی له گهل خوره لات؛ وهك (بیزه نتي و ئیسلامی) دابه زرينن^(۱)، شتومهك و كه لوپه لیان له ړنگای پرووباری (ڦولگا و دنیر) ده گه یانده ناوچه كانی ده ریا ی (به لتيك). نورماندیه كان به هه مان ړنگادا خوری و كۆپه لیان بو (كه سته نتييه و به غداد) ده نارد، به هه مان شتوه بو دوورگه ی (گونلاند) و شاری (بیركا) له دوورگه ی (بیوركوو) له ناوه راستی (میلار). له دانیماركیش به نده ری (شلفزفك و هیشابوو) له سه ر پرووباری (شلای) كه ناوه ندی به رته ی ئه و بازرگانییه بوون. ئه م ناوچه به بیوون به ناوه ندیک بو پتکه وه به سته وه و پاراستنی په یوه نديیه بازرگانییه كانی نتيوان هه ردو و گیتی خوره لات و خورئاوا، بازرگانه كانی (ئینگلیز و سه كسونی و فریزی) له ړنگه ی به نده ری (دوورشتید) كوتالی تاییه تیان ده برد بو ئه وروپا و كه ره سته ی ئاسنین به تاییه تی شمشیتر و تیروكه وانیان بو خوره لات ده هینا^(۲).

كۆمه لگا و ده ولت

پتکهاته ی گهلانی (ئیسكه نده ناڤی) له كۆتایی سه ده ی (۸ ز) و سه ره تایی سه ده ی (۹ ز) دا پتکهاته به کی كۆمه لایه تی خانه دانی بو، له كۆمه لگادا چینی سه ركرده كان (یارل) هه بوو كه خاوه ن ده سه لاتیکی به هیز بوون له هیرشه سه ربازییه كانیدا و پشته ی به (چینی ئازادیخوازان) ده به ست، ده سه لاتی گشته ی زیاتر له ده ست ئه نجوومه نی چینی ئازادیخوازاندا بوو نهك پاشا؛ كه له ړنگای هه لېژاردن ده هاته سه ر ته ختی فرمانه رهاوی. به لام ده سه لاتی پاشایه تی له (دانیمارك) جیاواز بوو له و

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۰۰.

(۲) نورالدین حاطوم: تاریخ العصر الوسيط في أوروبا، ج ۱/ ص ۳۸۶.

دەسەلاتەى كە لە (سوید و نەرویج) دا بوونی ھەبوو، لە كۆتایی سەدەى (٨ ز) دامەزراندنى دەولەت لە (نەرویج) لە سەردەمى (فیورد ئۆسلۆ) و لەسەردەستى پاشاكانى (فېستفولد) دەستى پى كرد، لە (سوید) پاشاكانى (ئۆبلاند) دەولەتیان دامەزراند؛ بەلام نەیانتوانى (گووتى كیشووى) بخەنە ژىر دەسەلاتى خۆیانەوه، ھەروەھا دانىشتوانى دورگەى (گوتلاند) ھەتا پاش (١٠٠) سال ئینجا بپاریاندا كەوا باج بدەن، شانشینی (دانیمارك) بەھیزترین شانشین بوو لە ناوچەكەدا، رامیاری دەرەكیان رامیارىیەكى دىكتاتۆریانە بوو، ئەو بوو لە سەدەى (٨ ز) دا باشوورى نەرویجیان داگیر كرد^(١).

پاشای دانیمارك (گود فرواد) لە ھەولئە ئەو دەبوو دەسەلاتى بەرھە ناوچەكانى باشوور لەسەر ھەژماری (ئاویودریت، فەرەنگە) فراوان بكات، بەلام (شارلەمان) ببوو بە كۆسپ لەسەر ریگای فراوانخوازىەكانیدا و كوشتنى (گود مزوار) لە سالى (٨١٠ ز) بوو سەرەتای بەرپا بوونی جەنگى ناوخرۆی لەسەر دەسەلات^(٢).

ھێرشەكانى دەریا

مىژووى گەلانى (ئیسكەندەنافى) لە سەدەى (٩ ز) جیادەكرانەوه بە زۆرى ھێرشى دەریایى كە ناسراو بوو بە (دەریاوانى و بازرگانى)، ئەمەش چالاكیەكى ئابوورى گونجاو بوو بۆ دانىشتوانى كەنداوێكان لە ولاتانى ئیسكەندەنافیا، لە ھێرشە دەریاییەكاندا جگە لە كارى بازرگانى؛ ھەندىكجار كارى چەتەى تیدا بوو. لە چارەكەى دووھەمى سەدەى (٩ ز) كارى چەتەى لە دەریادا لای ولاتانى (ئیسكەندەنافى) برەوى زیاتر بوو لەچاو بازرگانیدا، ھێرشەكانى (نەرویج) لە سەدەى (٧ ز) دەستى پى كرد بۆ ناوچەكانى (ھیرید و شتلاند و میروھ) و بەمەش توانیان ناوھەندىكى تیدا دابەمەزرىن. بەلام كەشتیەكانى (نۆرماندى) لە سەدەى (٨ ز) توانیان بە ھۆى باكوورى دوورگەى ئىكوسیا (سكوتلاند) وە بگەنە ناوچەكانى باشوور، نۆرماندیەكان لە سالى (٧٨٧ ز) ھێرشیان كردە سەر كەنارەكانى (ئینگلیز) لەنزىك (دورشتەر). ھەروەھا لە سالى (٧٩٥ ز) توانیان ھێرش بكەنە سەر

(١) نورالدین حاطوم: تاریخ العصر الوسيط في أوروبا، ج ١/ ص ٢٨٧.

(٢) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ١٧٩.

دوورگه يهك له ناو (ئۆرله ندا) دا، ئه گهر سه رنج بده ين له م پووداو و هيرشانه؛ كاري چه ته يـى و په لاماردان بۆ دوورگه كانى (به پيتانيا) هه تاوه كوو سالى (٨٣٥ ز) به رده وام بووه، له و ساته به دواوه هيرشه كانى و لاتانى (ئيسكه نده نافى) به ره و كه ناره كانى ده رپاي (به لتيك) ئاراسته كه ي گۆرا، دانيماركيه كان توانيان له سه ره تاي سه ده ي (٩ ز) به نده رى (پيريك) له و لاتى (ئاويودرين) بخه نه ژير پكيفى خويانه وه^(١).

هه روه ها سويديه كان پرۆسه ي هيرش و په لاماردانيان بۆ ئه و ناوچه يه ده ست پي كرد و به و جوړه له (كورلاند) هه نديك ده زگاي بيه يژ و لاوازيان دامه زراند به مه به ستى كاري چه ته يـى، له سه ده ي (٩ ز) دا توانيان له كه ناره كانى (فنلندا) و ده رپاچه ي (لادوگا) نيسته جي بين و ناوه نديكيان دامه زراند له ژير ناوى (فاريگين)؛ وه كوو ناوه نديكى بازرگاني كه هه نديكجار بۆ كاري بازرگاني و هه نديكجاريش بۆ هيرش و په لاماردان و كاري چه ته يـى بوو^(٢).

له سالى (٨٣٩ ز) نوينه رى خويان (بالئوز) له شارى (كه سه ته نتينيه) دانا، هه روه ها سه ركرده سه ركيشه كانى سويد كه له ژير فه رمانه وايى بازرگانه مه زنه كاندا بوون؛ توانيان بۆ يه كه مجار له نيوه ي ئه و سه ده يه دا يه كه م ده و له تيان له (پووسيا) دابه مه زرينن و هينده به هيز بوون كه له سالى (٨٦٠ ز) دا شارى كه سه ته نتينيه شى خسته ژير مه ترسييه كي گه وروه. جيگه ي ئاماژه يه كه ئه م ده و له ته شوينه ده ستى ديار بووه له سه ر شاره كانى (پووسيا)، سه ره راي ئه وه ي هه ر شاريك ناوى تايه ت به خوى هه بووه^(٣).

هۆكاهه كانى هيرشى نۆرمانديه كان

١. زيادبوونى ريزهى دانيشتووانيان وايكرد كه كيگه كشتوكاليه كان نه توانن بره خوراكي ئه و خه لكه زۆره بۆ داين بكه ن.
٢. دامه زراندنى ده و له تيكي به هيز واي له جه نگاوه ره كان كرد كه و لاته كانيان به جي به يئن.

(١) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ١٨٩.

(٢) فشر: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ١١٧.

(٣) نورالدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في أوروبا، ج ١/ ص ٣٨٩.

۳. حەزکردن بە سەرکێشی و هێرش و پەلاماری ناوچەى دەریایى لە لایان.
۴. بازرگانى ولاتانى (ئیسکەندەنافى) زەمینەى خوێش کرد بۆ کەلەكەبوونی سەرمایە و بوژانەوێ ئابووری دانیشتوانى باکوور.
۵. ئەم بازرگانیه خەلکى ناوچەکانى باکوورى بە گیتی خۆرئاوا ئاشنا کرد بو بەدەستپێنانى کەرەستەى پێویست، هەر بۆیە دەستیان کرد بە هێرشکردن بۆ سەر ئەم ناوچانە.
۶. بێهێزی خۆرئاواییەکان بۆ بەرگریکردن لە ولاتەکانیان هاندەریکی دیکە بوو بۆ پەلامار و هێرشى نۆرماندیەکان^(۱).

گیتی ئیسکەندەنافى هەتا کۆتایی سەدەى نۆی زایینی

هەریمی (ئیسکەندەنافى) هەتا ناوەراستی سەدەى هەشتەم یەك زمانی سەرەکیان هەبوو و بە سەردەمیکی دواکەوتوویدا ژایانیان بەسەر دەبرد، بەلاد دواى ئەو سەردەمە زمانەکیان چەندین زمانی دیکەى لى بوووه و هەریتمەکەش بووه چەند پارچەیهک کە بریتیبوون لە (سوید، دانیمارک، نەرویج، فینلەندا). هەتا ئەو سەردەمەش دانیمارکییەکان لە بەشى دوورگەکانى خۆرئاوای دەریای (بەلتیک، و (نەرویجییهکان) لە کەنارى خۆرئاوای دوورگەکە و (سویدییهکان) لە ناوەراستى و (گروتهکان)یش لە باشوور و (لابۆنیۆن)کانیش لە بەرى باکوورى دوورگەکە نیشتەجێبوون. سەرچەم ئەو کۆمەل و هەریمانە لای دانیشتوانى خۆرئاوای ئەورووپا بە (نۆرماندى) و هەریمی نۆرماندییهکان ناسرابوون. سەبارەت بە پەيوەندیشیان بە دەرەوێ دوورگەکە؛ ئەوا (سویدییهکان) لە ڕیگای دەریای بالتیکەو بە (پروس) و دانیمارکییهکانیش بە ئەوروپییهکانەو بەسترابوونەو. هەموو ئەمانە پێکەو ئەو نیمچەدوورگەیهیان بە گیتی دەرەوێ گریدابوو. پەوشى (ئیسکەندەنافییهکان) لە پووی پەوشتییهو لە ئاستیکی دواکەوتوودا بوون. خوێنڕشتن و چەوساندنەو و دیاردەى زۆرى و تۆلەسەندنەو و سیستى خێلایەتى لە گرنگترین دیاردە پەفتارییهکانى ئەو سەردەمەدا بوون. ئایینی (ئیسکەندەنافییهکان) کۆمەلێکی بێپەرسى و سروشتپەرسى بوون، لە گرنگترین

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ص ۱۷۵.

خوداوهندهكانيشيان بریتیبوون له (سوور، ئوودن، فرق). له سهرهتای سدهی نوښدا باوهریان به مهسیحییت هیتا و ئه و دیاردهیهش سهرهتا له ناو بازارگانهکاندا بلاووبوووه ههتا به هۆیهوه بایهخ و سوود به بازارگانییهکانیان بگهیهن. له بواری نووسینیدا (ئیسکهندهنافیهکان) له پووی نووسینهوه (ئهبعدهی پوینی)یان بهکاردههیتا و له سدهی سییهی زاینیشهوه نووسینی (ئهبعدهی لاتینی و ئهبعدهی گریکی)یان تیدا بلاووبوووه، بهلام نووسینی فهومی لای ئهوان ههتا سدهی نویهه؛ نووسینی (ئهبعدهی پوینی) بوو که له (١٦) نیشانه پیکهاتبوو. له پووی ژبای ماددییهوه؛ (ئیسکهندهنافیهکان) بایهخیان به ئاوهدانی و بنیاتنانی کۆشک و تهلار دهدا، ههروهها زینهیان له جوانکاری و ئاسن و مس و زیویان له چهک و پتووستیهکانی پوژانهدا بهکاردههیتا و هونهری زهخرهفهیان له بیناسازی بهکاردههیتا، لهو پووهشوه کهوتنه ژیر کاریگهری (کارولینجی و سهکسونی و ئیرلهندییهکان). له پووی ئابووورییهوه بنهماکانی ئابووری لای ئهوان لهسهراوهماسی و پاوی ئاژهلهکان و بهختوکردنی ئاژهل و چاندنی دانهویله و میوه وهستابوو. سهرهپای دهریاوانی و بازارگانی له پیکای دهریاوه؛ ئه پیکه دهریاییهیان هاوکاری کردبوون که شارهزاییهکی تهواویان له دهریاوانیدا ههبوو، ههرا بۆیه له سدهی نویهه زاینیدا بازارگانیان لهگهلا (بیزهنتی و موسلمانیهکان) دهست پێ کرد و تیدا بازارگانی قوماش و ماسی و شمشیر و تیر و دهیان شتی دیکهیان لهگهلا دهکردن. له سهرهتای سدهی نویههشدا سکه پارهی خویان لیدا، ههروهها کۆمهلاکای (ئیسکهندهنافی) کۆمهلهکیهکی شانیشینی خانهدانی بوون و (ئهنجوومهنی گهلا)یش که ههلبژیردراوی خهلاک بوون؛ کاروباری میلهتیان له چوارچێوهی دهولهتا جێبهجێ دهکرد. پاشایهتی له (دانیمارک)دا بههیزتربوو لهچاو (سوید و نهرویج)، له (نهرویج) و له کۆتایی سدهی ههشتمی زاینیدا (هالفرا) و کورپهکی (گودفرید) ناوچهکیان لهدهست دانیمارکییهکان پرزگارکرد و ناوچهی دیکهشیان داگیرکرد و بهمهش سنووری دهسهلاتیان فراوان کرد^(١). ههروهها له شانیشینی (سوید)یشدا دهسهلاتی خویان بههیز کرد؛ به جۆریک له سدهی دهیهمدا باجیان بهسهرا (گریتلاند)دا سهپاند. (دانیمارک)یش دهولهتیکی داگیرکهری

(١) نورالدین حاطوم: تاریخ العصور الوسیط فی أوروبا، ج ١/ ص ٣٨٩.

دروستکرد و ئەگەر بەتوانایی (شارلەمان)ی فەرنگەکان نەبوایە؛ دوورنەبوو دەسەلاتداریتیان لە سەردەمی (گودفرواد)دا نەگاتە ناوچەکانی دەولەتی فەرنگە و ناوەراستی ئەوروپا!

دەریاوانی یەکیەک بوو لە کارە گرنگەکانی خەلکی (ئیسکەندەنافی) و دەسەلاتداریتییەکانی، تەنانت چەندین دەزگای دەریاوانیان لە دەسەلاتەکانی (هبرید و شلاند و فیروە) دامەزراند، هەتا گەشت بەوێی لە سالی (۷۸۷ ز)دا پەلاماری کەنارەکانی ئینگلتەرایاندا و ئەوێ بوو لە سالی (۷۹۵ ز) پەلاماری دوورگەیی ئیرلەندا، تەنانت لە سالی (۸۳۵ ز) لەشکرکێشییەکانیان گەشتە سنوورەکانی دەولەتی (فەرەنگ). لە لایەکی دیکەوێ فینلەندییەکان پەلاماری کەنارەکانی پروسایاندا، هێندە بەهێز بوون لە سالی (۸۶۰ ز) بوونە هەپەشە بۆ (کەستەنتینیە)، سەرچەم ئەو کارانەش بە هێزی دەریاوانی و کەشتییە چارۆکەدارە (ئیسکەندەنافییەکان) ئەنجامدرا.

هۆکاری شەپەنگیزی نۆرماندی (ئیسکەندەنافییەکان)

۱. زیادبوونی ژمارەیی دانیشتووان و کەمی زەوی کشتوکالی.
  ۲. سەرھەڵدانی دەولەتی بەهێز کە ئازادخووانی هاندا ولات بەجێھێلن.
  ۳. حەز و ئارەزوومەندیان بۆ شەپ و تالانی و کوشتن و بڕین.
  ۴. بەهێزی بازارگانیان لەگەڵ دەورووبەر، هانی شەپ و دەستبەسەرداگرانی هەموو بازارگانیەکانیان.
  ۵. شارەزابوونی نۆرماندیەکان بە دەرامەتی ئابووری ئەوروپای ناوەراست و باشوور.
- بەکورتی ئیسکەندەنافییەکان کۆمەڵێکی (دواکەوتووی، بێپەرسەتی، دەریاوانی، شەپەنگیزی، هێرشبەر) بوون و لە دواتردا گۆران بۆ کۆمەڵێکی پێشکەوتوویی (مەسیحی، ئاشتیخوازی، بەرگریکار)^(۱).

(۱) نورالدین حاطوم: تاریخ العصور الوسطی فی أوروبا، ج ۱/ ص ۳۸۹.

بەشى يازدەيەم

- دەرەبەگايەتى لە سەدەكانى ناوەرەستى ئەورووپا
- مېژووى سەرھەلدىنى دەرەبەگايەتى
- سىستىمى دەرەبەگايەتى
- ھۆكارەكانى سەرھەلدىنى دەرەبەگايەتى
- كۆتايى سىستىمى دەرەبەگايەتى و ھۆكارەكانى

میژووی سهره‌لدانی دهره‌به‌گایه‌تی

سه‌بارت به میژووی سهره‌لدانی سیستمی دهره‌به‌گایه‌تی له ئه‌وروپادا میژوویه‌کی دیاریکراوی نییه! به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا له‌نیوان میژوونووسانی ئه‌و سواره‌دا بۆ‌چوونی جیاوازه‌یه؛ هه‌ندیک میژوونووس پیتانوایه میژووی سهره‌لدانی دهره‌به‌گایه‌تی ده‌گه‌ریته‌وه بۆ سهره‌تای سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست و باس هه‌وش ده‌که‌ن له‌و سهرده‌مه‌دا به‌ شتیه‌یه‌کی کرداری ئه‌م سیستمه‌ ده‌رکه‌وتووه و هه‌روه‌وامبووه هه‌تا سه‌ده‌ی سیازده‌هه‌می زاینی. به‌شیک دیکه له‌ میژوونووسان پیتانوایه ئه‌م سیستمه له‌ سه‌ده‌ی نۆیه‌م و ده‌یه‌می زاینیدا له‌ ئه‌وروپای خۆرئاوا سه‌ریه‌لداه؛ به‌تایبه‌تی له‌ سهرده‌می (شارله‌مان) به‌ پوونی ده‌رکه‌وتووه و ورده ورده جێی خۆی کردووه‌ته‌وه و بوو به‌ سیستم له‌ بواری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی کارگیریدا. به‌لام هه‌ندیک دیکه له‌ میژوونووسان پیتانوایه که له‌ سه‌ده‌ی ده‌یه‌م و یازده‌هه‌می زاینیدا؛ دهره‌به‌گایه‌تی له‌ زۆربه‌ی ئه‌وروپای خۆرئاوا گه‌شتووه‌ته‌ ووتکه‌ی قوناغی پینشکه‌وتنی^(۱).

به‌لام ده‌کریت بلتین سهره‌تای ده‌رکه‌وتنی سیستمی دهره‌به‌گایه‌تی له‌ هواساته‌کانی ئیمپراتۆرییه‌تی (پۆمانی) ده‌ستی پێ کرد و به‌تایبه‌تی له‌ ناوچه‌ خۆرئاواییه‌کان و هیله‌ سه‌ره‌کییه‌کانیشی له‌ سهرده‌می هه‌ردوو ئیمپراتۆرییه‌تی افه‌ره‌نگی و کارۆلینجیه‌کان) ده‌رکه‌وتن؛ به‌لام له‌نیوان هه‌ردوو سه‌ده‌ی ده‌یه‌م و یازده‌هه‌می زاینیدا گه‌شته‌ ساتی گه‌له‌بوونی^(۲).

له‌ ئینگله‌راشدا و له‌ سهرده‌می (ویلیه‌م فاتح ۱۰۶۶-۱۰۸۷ ز) دهره‌به‌گایه‌تی سه‌ریه‌لدا؛ به‌و پێیه‌ی (ویلیه‌م فاتح) له‌ بنه‌رته‌دا پاشکویه‌کی دهره‌به‌گایه‌تی (vasal) ی پاشای (فه‌ره‌نسا) بوو، هه‌ر له‌ سهره‌تای ده‌سه‌لاته‌که‌یدا کۆمه‌لیک یاسا و رێسای نوێی هه‌تایه‌کایه‌وه و هه‌رچی قه‌لاه‌ه‌بوو له‌ (ئینگله‌را) خستیه‌ ژێر ده‌سه‌لاتی خۆیه‌وه و به‌بێ په‌زنامه‌ندی ئه‌و نه‌ده‌بوو هیچ قه‌لایه‌ک بنیاتبنریت، ئه‌و دهره‌به‌گایه‌تییه‌ی (ویلیه‌م فاتح) جێبه‌جێی ده‌کرد نمونه‌ی دهره‌به‌گایه‌تی بوو له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستدا، هه‌موو زه‌وییه‌کانی (ئینگله‌را)ی کرده‌ مولکی خۆی و پاشان

(۱) جیمس ئا. کوریک: سه‌ده‌کانی به‌رای ناوه‌پاست، ل ۸۵.

(۲) عبدالقادر أحمد الیوسف: س. پ، ل ۱۲۴.

بەسەر گەرە و دەستوپىئەندەكانىدا دابەشىكرد، ئەوانىش بەسەر دارودەستەكانىدا دابەشيانكرد^(۱).

سىستىمى دەرەبەگايەتى

دەرەبەگايەتى ئەو سىستىمە ئابوورى و رامىيارى و كۆمەلايەتتە بوو كە ئەورووپاى سەدەكانى ناوەرەستى گرتەو؛ بەتايبەتى بەشى خۇرئاواى ئەوروپا، ھەرەھا شىتوازىكە لە شىتوازەكانى دەسەلات كە لە ئەنجامى پىكەوتنى نىوان دەرەبەگ و جوتياردا دروستبوو، ھەرەھا سىستىمىكى پىشتاوپشت بوو كە پلە كۆمەلايەتتەكان لەباوكەو بۆ كۆرۈنەوكان دەگوازايەو، لە گرنگىر تايبەتمەندىيەكانى ئەم سىستىمە؛ پىدانی زەوى كشتوكالى بوو بە كەسكى ديارىكراو، لەپىناو خزمەتى سەربازىدا، لەم سىستىمەو شىتوازى ئاغا و ژىردەستەيى ھاتەكايەو، يەكە دەرەبەگايەتتەكان سەرەراى ئەوئەي يەكەيەكى سەربازى بچووكى ناوچەيى بوون؛ لە ھەمان كاتدا برىتیبوون لە دەولەتتىكى بچووك، ھەرەھا يەكەيەكى ئابوورى و دادوهرىش بوون بۆ خۇيان. لە سىستىمى دەرەبەگايەتتە دەسەلات شىتوازىكى ھەرەمى ھەبوو؛ لە لووتكى ھەرەمەكەدا گەرە دەرەبەگەكان بوون كە راستەوخۆ شوپىنكەوتەي پاشاكان بوون، دواى ئەوانىش (بارۆن) بوو كە ئەمانىش ژمارەيەك دەرەبەگى لە خۇيان بچووكتر لەژىر دەسەلاتياندا بوون و دواترىش سوارەكان، كۆتا چىنى خوارەوئەي ھەرەمەكە جوتيار و كۆيلەكان بوون. سىستىمى دەرەبەگايەتى لە سەدەكانى ناوەرەست و لە مېژووى ئەوروپاى خۇرئاوا گرنگىيەكى تايبەتى ھەيە؛ چونكە جگە لەوئەي دەسەلاتتىكى ديار و بەرچاوى ھەبوو لە مېژووى سەدەكانى ناوەرەست، بەلكو ماوئەيەكى دورودرىژى لە ئەوروپادا تەمەنى خۇي بەسەربردوو و ئەوئەندە پەنگدانەو و كاريگەرى ھەبوو لەنىو كۆمەلگەدا، گەيشتووتە ئەو ئاستەي لاي ھەندىك لە مېژوونووسانى سەدەكانى ناوەرەست بە سەردەم و قۇناغى دەرەبەگايەتى نازەند بكرىت، واتە بالادەستى و ھەژموون و سەرورەي دەرەبەگايەتى لە قۇناغىك لە قۇناغەكانى مېژووى ئەوروپادا بابەتتىكى گرنگ و حاشاھەلنەگرە.

(۱) د. عبدالأمير محمد: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۴۲.

دەرەبەگایەتی سیستمیکی کۆمەلایەتی و ئابووری و پامیاری بوو، دیارترین سیمای کۆمەلگای ئورووپا بوو لە میژووی سەدەکانی ناوەراستا، ماوەی چەندین سەدە یان دەکریت بۆین بەدریژایی میژووی سەدەکانی ناوەراست لە بەشی خۆرئاوای ئورووپا وەک وو شوینگرەوی دەسلەتەکانی پیتشوو فەرمانرەوایی کردوو، هەر وەها دەرەبەگایەتی بەمجۆرش پیتاسەکراو: "تاقیکردنەویەکی کرداری بوو کە پروداوەکانی ئەوکاتە سەپاندووینە وەک وو شوینگرەوی دەسلەت"^(۱).

دەرەبەگایەتی (فیودالیزم) یەکنیکە لەو بابەتانە چەندین بیروپای جیاواز هەبوو لەسەر (ناوەکە، میژووی سەرەلدا و کوتاییهاتی، ھۆکارەکانی سەرەلدا و کوتایی)، هەر وەها چەندین لقی جۆراوجۆری لێ بوو و تەو، بۆیە قورسە واتایەکی پڕبەپیتست بۆ وشە دەرەبەگایەتی (فیودالیزم) بدۆزیتەو، چونکە هەتا کوتاییەکانی سەدە هەژدە زایینی ئەم ناو زۆر دیار و بلأو نەبوو! واتە هەتا دوای شۆرش فەرەنسی (۱۷۸۹ ز) زیاتر سەرەنجی بەشیک لە میژوونووسانی بۆ هەندیک لە خەسلەتە دیارەکانی رژیمی لەناوچووی (فەرەنسا) پاکتیشا، لەوکاتەو هەندێ وشە بۆ (فیودالیزم) لە زمانەکانی میژووی ئورووپا بەشینوویەکی ئاسایی پەیدا بوون، هەندیک لە میژوونووسانی ئەوکاتە و پیتاسەیان کردوو کە: "شینوازیکە لە شینوازیەکانی فەرمانرەوایی کە تێیدا دەسلەت بەکار دەهێنریت لە ئەنجامی ریکەوتنیک لەنیوان گەورە و پاشکۆکانی یان (دارودەستەکە)"^(۲).

بیگومان سیستمی دەرەبەگایەتی شتیکی لە پیتشەو داپژراو نەبوو؛ بەلکوو درێژکەرەویەکیبوو بەرامبەر بە هەموو ئەو پشێوییە کارگێری و ئابوورییە لە ئەنجامی لاوازیبون و رووخانی ئیمپراتۆرییەتی (پۆمانی خۆرئاوا) کە بە دوای خۆیدا هینابووی، ئەو سیستمە لەو شوینانەدا کە ئیدی باسیک لە زنجیرە ریزبەندیەکانی دەسلەت و بەرپۆبەرانی پیتشوو نەما و لە بەرامبەردا سیستمیکی نوێی داھیتا"^(۳).

(۱) د.عبدالأمیر محمد: تاریخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۲/ ص ۳۰۳.

(۲) د.عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ۱۱۸.

(۳) جیمس ئا. کوریک: سەدەکانی بەرای ناوەراست، و: عەلی بوداغی، ج ۱، چاپخانە وەزارەتی پۆشنییری، هەولێر، ۸۵ ل.

ئەم سىستەمە سەرھەتا بە مىرايەتى و خاوەندارىتى زەوى دەستى پى کرد، گە
ئەو جووتيارانەى بە ھۆى ئەو باج و بارگرانىانەى مىرى خستبوو بە سەرشد
قەرزار ببوون و توانای دانەوھى قەرزەکانیان نەبوو، لە ناچاریدا دەبوو
کۆيلەى زەوى و سويندى دلسۆزىيان بۆ دەرەبەگ و خاوەن زەويە دەولەمەند
دەخوارد کە ھەتا کۆتايى ژيانيان کۆيلە و خزمەتکارىكى دلسۆزى ئەوان بۆ
دواى خوشيان نەوھەکانيان کۆيلەيان دەبن^(۱).

جووتيارەکان بە ويستى خۆيان و بەپيى پیکەوتنىک دەبوون بە کوي
سويندى وەفادارىيان بۆ دەرەبەگ و خاوەنزەويەکان دەخوارد، بە جۆرىک لە
ھەردوو ئەژنۆيان و لەبەردەم گەرەبەکان چۆکیان دادەنا وەک ملکەچبوون دە
دەخستە نێو دەستى دەرەبەگەى؛ بەو واتايەى ھەموو ئەرکەکانى داوھتەدە
ئەو و سويندى دلسۆزى بۆ دەخواست کە بەمشۆيە بوو: "بۆ ئاغای گەر
مەزن؛ چونکە ھەمووان دەزانن کە من ناتوانم جلو بەرگ و خواردنى بۆ
دايىنبەگەم، ھەربۆيە چاوى ھىوا و ئوميدەم لە ئێو و نيازپاکى ئێو وایکردووە
لە ژیر بال و سنبەرى ئێو دا بژیم. بەو واتايەى کە ئێو جلو بەرگ و خواردنى
دایىنبەگەن بۆ ئەوھى بتوانم خزمەتى ئێو بکەم، منیش ھەتا دواساتەکانى ژ
دەبیت خزمەتکار و بەلێندەرى ئێو بێم، ئەو کارە لە ناخى دلەو و بە پىخشب
خۆم دەکەم و لە ھەموو تەمەنى ژيانمدا مۆلەتى ئەوھم نابیت لە ژیر
سەرپەرشتى ئێو دەر بچم، ھەریەکیک لە ئیمە بیهویت ئەم پیکەوتنە تىکبەدات؛ نە
قەرەبووى لایەنى بەرامبەر بکاتەو، ئەم بەلێن و پیکەوتنە ھەرگە
ھەلناوھشیتەو"^(۲)!

دەرەبەگەکان دەسلەتدارى پەھای ناوچەکانیان بوون، و خاوەن ھە
دەسلەتێكى سەربازى و کارگێرى و یاسايش بوون، کۆيلەکان مافى ئەو
نەبوو لای دەرەبەگەى وە بچنە لای دەرەبەگێكى دیکە و بێنە کۆيلەى^(۳).
لە سىستەمى دەرەبەگایەتیدا؛ زەوى یەكەى بەرھەمھێنى بنەپەتى ناو سەدەك
ناوھراست بوو، بۆ دوو بەش دابەش دەبوو: بەشیکيان ھى دەرەبەگەکان بوو: =

(۱) موريس بيشوب: تاريخ أوروبا فى العصور الوسطى، ص ۱۲۲.

(۲) د. عبدالقادر احمد يوسف: العصور الوسطى الاوربية، ل ۱۲۸؛ جيمس ئا. كوريك: س. پ، ل ۸۸ - ۸۹.

(۳) السيد الباز العريني: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۴۰۳.

دهگوترا (دۆمىن)، به شىكى دىكەش جووتيارەكان كاريان تىداده كرد، له بهرامبەر بهخششكى دارايى و ئەرکىك كه له بهرزه وهندى خاوه نزهوى و دهره بهگ به جىيان دهگه ياند. جووتيارەكانىش بۆ دوو دهسته دابه شىبون: جووتيارە ئازادهكان و كۆيلهكان. كۆيلهكان پهيوهست به زهوى بوون و نه ياندهتوانى به جىيبهئىن و مافى هاوسه رگىريان نه بوو به بى مۆله تى گه ورهكانيان و دواى مردنشان نه وهكانيان به هه مان شىوهى خويان دهبوون به كۆيله. جووتيارە ئازادهكانىش بارودۆخيان له كۆيلهكان باشتىر نه بوو! چونكه تهنه به پروكهش نه بىت ئازادبوون، ئهوان دهبوو به شىك له داهاتيان به خاوه نزهويهكان بهخشن، دهبوو له مالى خاوه نزهويدا خزمهت بكات و له چه ندين بۆ نهى تايبهت به دهره بهگهكانياندا به شدارى بكات^(۱).

ههروهها جگه له و پابه ندبوونانهى سه ره وه كه باسمانكرد؛ جووتيارەكان كۆمه لىك ئهرك و پابه ندبوونى دىكه له سه ريانبوو، دهبوو جىبه جىيى بكه ن بهرامبەر دهره بهگ و گه ورهكانيان؛ ئه وانىش:

۱. پىدانى (۲) باج له سالىكدا.
۲. پىدانى به شىك له دانه وىله و مه پومالاته كهى.
۳. كاركردىكى زۆرى پۆژانه به درىژايى سال.
۴. پىدانى برىك پاره له بهرامبەر به كارهتتاني هه ر كه لوپه ل و خواردن و خواردنه وهكى خاوه نه كهى.
۵. پاره دان له برى ريگه دان به راوكردى ماسى و ئازلهى كىوى.
۶. به شدارىكردى هه ر شه پىك كه گه وره كهى تىندا به شداربووايه.
۷. له كاتى پله به رزبوونه وهى كورپى خاوه نه كه بۆ پلهى سوارچاكى؛ دهبوو ديارى بۆ بىردايه.

۸. هه ر كالا و شمه كىك ده يفرۆشت ده بوو باجى بدايه.
  ۹. كرپنى هه ندىك له كه لوپه له كانى گه وره كهى به ناچارى.
  ۱۰. ئه گه ر كورپىكى بناردايه بۆ خويندن يان كه نىسه ئه و سزاي ماددى دهره^(۲)!
- دهره بهگهكان خاوه نى ده سه لاتى پاميارى و سه ربازى و ئابوورىش بوون، ههروهها سوپايهكى تايبهتى سوارهيان هه بوو، جگه له وانهش خاوه نى ده سه لاتى

(۱) جفرى برون: پوختهى ميژووى ئه وروپا، و: نهاده جلال، ۸، ناوهندى روشنبير، ۲۰۰۹ ز، ل ۱۳۷.

(۲) السيد الباز العرينى: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۴۰۵.

دادەوهرى بوون، دەيانتوانى دادگايى خەلگى بگەن و ھەنيگجارسزاي لەسپدارەدانيشيان بەسەر خەلگدا سەپاندوو. بەپيى ريساي دەرەبەگايەتى؛ دواى مردنى باوک كورەكەى دەبوو دەرەبەگ (فيودال)، واتە سيسىمى پشتاوپشتى پەيرەودەكرا، ھەروەك چۆن بۆ كۆيلەكانيش وا بوو؛ بەلام ئەگەر بەتەنھا كچى ھەبووايە ئەوا دەسلەت دەگويزايرايەو بۆ ميتردى كچەكە^(۱).

دەسلەت لە سيسىمى دەرەبەگايەتيدا بە شيوازي ھەپەمى بوو؛ بە جۆريكى گەرە (تيجانەكان) وەك دۆق و پاشاكان لە سەرووى لووتكەى ھەپەمەكەو بوون و چيىن بالاي دەرەبەگايەتى بوون، دواى ئەوان (بارقۇن) دەھات كە خاوەنمۆلكەكان بوون، دەيان زەوى و چەندىن دەرەبەگى لە خۆيان بچووكتەر لەژير دەسلەتاياندابوو، دووانيشيان لە سوارەكان بوون كە سەرپەرشتى چەكدارەكانيان دەكرد، كۆتا چيىنش لە خوارەووى ھەپەمەكەو بوون، جووتيار و كۆيلەكان بوون^(۲).

لە ماووى سەدەكانى دەيەم و يازدەيەم لە ئەورووپايى خۆرئاواييدا قەلا دەرەبەگيەكان بلاوبوونەو كە لە شيووى كۆشكدا بوون، لە سەرەتادا لە دار و تەختە بە (۲) نھۆمى لە شيووى بورجىك دروستدەكرا كە دەرەبەگ و خيزانەكەى لە نھۆمى دووھەمدا دەژيان و نھۆمى يەكەميش كۆگاي دانەويئە و ئازەلەكان بوو، جگە لە بوونى شوين بۆ خزمەتگوزاران^(۳).

پاشان بنياتنانى قەلاكان پيشكەوتن؛ لە سەرەتادا لە بەرد و لە چەند ناوچەيەكى بەرزدا بە چەند نھۆمىك كە دەگەيشتە (۵) نھۆم بنياددەنران و شورايەك يان دوو شوراي بەردىن و خەندەقيكى قوول لە دەوريدا بوو؛ لەگەڵ پردىكى جوولائو كە لە كاتى مەترسيدا بەرزەكرانەو، دواتر خانووەكان لەناو شوراي قەلاكان دروستدەكران ھەتا دانيشتوانى گوند لە كاتى ھيرشكردنەسەريان پەنايان بۆ بپەن^(۴).

(۱) عبدالقادر احمد يوسف، س. پ، ل ۱۴۵.

(۲) ئامانج نازم بيجان: چەند لاپەرەيەك لە ميژووى سەدەكانى ناوەرەستى ئەوروپا، چ ۱، چوارچرا، سليمانى، ۲۰۱۰ ز. ل ۱۰۷-۱۰۸.

(۳) جفرى برۆن: س. پ، ل ۱۳۹.

(۴) موريس بيشوب: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۲۸.

سىستىمى (دەرەبەگى) كۆمەلگى ئورۇپى گۆرى بۇ كۆمەلگى لادىيى
ھەزار، ھەرۋەھا كۆمەلگى ئورۇپى دابەشكردىبو بۇ چەند چىنىك:

يەكەم/ گەرەي دەرەبەگەكان: فەرمانپەرۋايى كردارى و دەستېرۇشتوى تەواو
بوو، دەسلەتلى پەرھاي ھەبوو لە ناوچەكانى ژىر دەسلەلتىدا بەبى ئەۋەي ھىچ
ئەركىكى لەسەرشان بوۋايە، دەيتوانى ھەركارىك بكات كە خۆي بىيەۋىت: تەننەت
لەيدان و كوشتنىش! بەبى ئەۋەي ھىچ ترسىكى ھەبىت يان سزا بدرىت، ھەموو
دەسلەلتىكى سەربازى و دادوهرى ھەبوو لە سەرۋوى ھەموو ئەو باجانەۋە بوو كە
دادوهرانى گوندەكان سەپاندبوۋيان، ھەرۋەھا دەيتوانى خاۋەنى زياتر لە گوندىك
بىت و لە ھەريەكىكان كۆشكىكى ھەبوو.

دوۋەم/ پىاۋانى ئايىنى: ئەمانىش خاۋەن دەسلەلتىكى پەرۋانى بوون؛ ھەتا
رادەيەك ئەمانىش دەسلەلتى دەرەبەگايەتشان ھەبوو لە ھەمان كاتدا، ھەرۋەھا
ناونىشانىكى دەرەبەگيان ھەبوو كە بە پىشتاۋپىشت بۆياندەمايەۋە.

(ۋىل دىۋرانت) دەلتى: پىاۋانى كەنىسە بوونە گەرەترىن خاۋەنزەۋى و
دەرەبەگ لە ئەۋرۇپادا، بۇ نمۇنە كەنىسە (فيلدا) خاۋەنى نىزىكە (۱۵۰۰۰)
كۆشكى بچووك بوون و كەنىسە (سانت جوول) خاۋەنى (۲۰۰۰) كۆيلەي زەۋى
بوون، ھەرۋەھا قەشەيەكى تر بەناۋى قەشە (فىتۇر) خاۋەنى نىزىكە (۲۰۰۰۰) لە
باشترىنى پارچە زەۋىيەكان بوو! بەمشىۋەيە كلىساكانىش بوون بە بەشىك لە
سىستىمى دەرەبەگايەتى.

سىتەم/ دىلە مۇسلمانەكان: كلىساكان رىگاياندەدا بە كۆيلەكردىنى مۇسلمانەكانى
ئەۋرۇپا كە نەبوۋبوون بە (مەسىحى)، ھەربۆيە ھەزاران خىزانى دىلى
مۇسلمانەكانىيان بە شىۋەي كۆيلە دابەشكرد بەسەر دىرەكاندا، ھەندىكجار
زەۋىيەكانى كەنىسە بە كۆيلەكان دەخەملېترا لەجىياتى خەملاندن بە پارە.

چارەم/ كۆيلەي زەۋى: ئەمانە لە بنەرەتدا كۆيلە نەبوون بە واتاي وشە، بەلام
جىاۋازىيەكى ئەۋتۇيان نەبوو لە ھىچ شىتىكا؛ تەنھا ئەۋە نەبىت كە ئەمانە كۆيلە و
دىلى جەنگ نەبوون^(۱).

(۱) عبدالامير محمد و: تاريخ أوروبا فى العصور الوسطى، ص ۶۷.

ھۆكۈمەت كۈنى سەرھەلەننى دەرەبەگايەتى

سەبارەت بە ھۆكۈمەت كۈنى سەرھەلەننى دەرەبەگايەتى لەنئوان مېژوونوو—
بىرورپاى جىاواز ھەيە؛ بەلام دەرگىت بلىين زۆرىنەيان لەسەرئەوۋە كۆر—
ھۆكۈمەت سەرھەلەننى ئەم سىستەمە بە ھۆى لاوازبۇون و دواتر—
پووخانى ئىمپراتورىيەتى پۇمانىيەوۋە بوو، لە سەدەكۈنى چوارەم و پىنچە—
زايىنىدا ئىمپراتورىيەتى (پۇمانى) بەرەو دارووخان پۇشت، ئىدى خاوەن زەو—
و دەولەمەندەكان بوون بە خاوەننى دەسلەلاتى ئابوورى و كۆمەلەي—
ھەرىمەكاندا و سەرۆك ھەرىمەكان دەسلەلاتى ناوچەكانيان بەتەنھا بۇ دەمەي—
چەند دەولەتۈكەيەكى نىمچەسەرەخۇ و جىا لە دەسلەلاتى ناوۋەندى دامەز—
ئەوان لەبرى فەرمانبەران و دەسلەلەتدارانى مىرى ولاتيان بەرپوۋەدەبرد و —
ورده ولات كەوتە دەستى ئەوانەوۋە^(۱).

ھەروەھا لاواى و بىنەزى پاشاكانىش لە پارىزگارگىردنى فەرمانبەرەوۋەك—
ھۆيەكى دىكە بوو بۇ دەرگەوتنى. ھەروەھا پىاوانى ئايىنى و كلىسا بە ھۆك—
دىكەى دەرگەوتنى دەرەبەگايەتى دادەنرەت، پىاوانى ئايىنى و پىراى نە—
سەرۆكايەتى بوارى ئايىنىان دەكرد؛ سەرورەيتى دەرەبەگەكانىش بوون، خە—
پاپاش گەورەى سىستىمى دەرەبەگايەتى بوو، بە پىوۋەرى ئەوۋى دەستيان بە—
زەويزارىكى زۇردا گرتبوو ۋەك لە پىشتىر باسما كىرد، ھەروەھا كى—
يارمەتيدەرەبوو بۇ لاوازبۇون و پووخاندنى دەسلەلاتى ناوۋەند و يارىدمە—
دامەزاندن و بەھىزكردنى دەسلەلاتى دەرەبەگايەتى^(۲).

ھەروەھا كلىسا و پىاوانى ئايىنىش ۋەك پىشتىر باسما لىوۋەيكرد ھۆك—
دىكەى سەرھەلەننى ئەم سىستەمە بوون، دەرگىت بىرسىن چۇن ئەوان بوو—
ھۆكۈمەت بۇ دامەزاندنى سىستىمى ناوبراۋ؟ بە چ شىۋازىك پىشتى—
دەرەبەگەكانيان كىردوۋە؟ كلىسا لە دواى ئەوۋى رىگەى بەخشىن (الصنف)
فروشتى لىبووردن (صكوك الغفران) و نەدانى تەواۋى باجە دونىايەكان؛ بوو—

(۱) جفرى برۇن: س. پ، ل ۱۳۵.

(۲) ئامانج نازم بىجان: س. پ، ل ۱۰۱.

خاوهنى مەزىنەلىك سامان، ھەروھە سىيەكى باشتىن زەوىوزارى ئورۇپى خۇرئالايان كەوتەدەست^(۱).

لەو كاتەو كلىسا و پىلوانى ئايىنى بۇ خۇيان بوون بە مەزىنەلىك دەرەبەگ و پارىزەرى ئەو بارودۇخە، لەو پىناوھشدا بوون بە پىكھىنەرى بىنەماي ھەزرى سىستىمى دەرەبەگايەتى؛ بە جۇرىك پرىنسىپەكانيان وا دادەپرشت كە بگۇنجىت لەگەل پەوشتى باودا، بە جەختكردنەو لەسەر ژيانى گىتى ئاسمانى، ھەروھە ھانى جوتيارەكانيان دەدا كە ھەمىشە خەمەتى دەرەبەگەكانيان بگەن و گوپراپەلىيان بىن، ئەمەش بوو بە ئەرەك لەسەريان و دەبوو پىوھى پابەندىن، بەپىي دەقىكى (سانت پول) ئامازە بەوھ دەدات و دەلىت: "بە كۆيلەكان پابگەيەنن گوپراپەلى گەورەكانيان بىن، پارىيان بگەن ھەرگىز سەرىنچىيان نەكەن"^(۲).

بە تىپەپىوونى كات كلىساي (كاسۆلىكى) بوو بە پەگەزىكى كارىگەرى پىكھاتەى كۆمەلەيتى و بىرى پامىارى دەرەبەگايەتى لە سەدەكانى ناوھراست، بەدرىژايى ئەو سەدەپە دەرەبەگايەتى سىستىمىكى پامىارى و ئابوورى پىشتەستووبو بە دامەزراوھ ئايىنپەكان، دامودەزگايەك كە شەرىيەتى ئايىنى دەدا بە ھەموو ئەو پىسايانەى كە دەرەبەگايەتى بەرھەمپەنابو، ھاوكلات دەرەبەگايەتەش چەندىن ئىمتىيازى ئابوورى و پامىارى بۇ دەسەلاتى كلىسا فەراھەمكردبوو.

دەرەبەگايەتى سەرھەتا لە (فەپەنسا) و بە دىيارىكراوى لە سەردەمى (مىرۇفرەنجىپەكان) دا دەرەكەوت؛ بەتايىبەتى لە سەردەمى (شارلەمان ۸۰۰-۸۱۴ ز) بە زەقى دەرەكەوت، يەكەك لە ھۆكارەكانى دەرەكەوتنى سىستىمى دەرەبەگايەتى لە سەردەمى (شارلەمان) دەگەپراپەوھ بۇ جەنگە زۆرەكانى كە ژمارەيان (۵۴) جەنگ بوو، (۵) جەنگى لە دژى (لۇمباردىيەكان) و (۱۸) جەنگ لە دژى (سەكسۇنەكان) و (۴) جەنگ لە دژى (باقارەكان) و (۴) جەنگ لە دژى (سلاڤەكان) و (۷) جەنگ لە دژى موسلمانەكان لە (ئەندەلووس) و دوو جەنگەش لە دژى (بىزەنتىيەكان)^(۳).

(۱) ئامانچ نازم بىجان: س، پ، ل ۱۰۳.

(۲) موريس بيشوب: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۲۸.

(۳) ئامانچ نازم بىجان: س، پ، ل ۱۰۴.

يىگومان ئەم ھەموو جەنگانەش كارىگەرى زۆر خراپيان كرده سەر ژيان و گوزەرانى جووتيارە ئازادە بچووكەكان و ئەركى سەرشانى ھىندە قورسكردبوو و بە ھۆى ئەو ھەموو باجە زۆرانەى لەسەريانبوو؛ كەوتبوونە ژىربارى قەرزىكى زۆرەوہ كە تواناى دانەوہيان نەبوو، بۆيە ناچاربوون واز لە بەرھىتان و لە زەوييەكانيان بەيتن و ببن بە كۆيلەى زەوى لای دەرەبەگەكان، بۆ ئەوان كاربەن لەپىتاو پىدانى خواردن و كەلوپەل و پاراستنيان، ھەروەھا پزگاربوون لەو باجانەى لەسەريانبوو؛ ئەمەش خالى وەرچەرخان بوو بۆ ژمارەيەكى زۆر لە جووتيارە ئازادەكان و گۆرپينيان بۆ كۆيلەى زەوى، بە جۆرىك دواى خويان نەوہكانيشيان دەبوون بە كۆيلە^(۱).

(شارلەمان) لە سالى (۸۱۳ ز) لە (ئىكس لاشابيل) پياوہ مەزنەكانى كۆكردەوہ و كۆرپىكى بەست بەبى پەزەمانەندى پاپا، كۆرە تاقانەكەى (لويىسى باوہردار)ى كرده ئىمپېراتۆر و تاجى لەسەرنا، (لويىس) كەسايەتییەكى لاوازی ھەبوو؛ نەيتوانى ئەو ئارامییەى كە باوكى بەدپىتابوو بىپارىزىت، ئەم لاوازیيەش ھانى خەلكانىكى زۆرىدا لە دەسلەلاتى ناوہندى ياخى ببن، تەنانت كەسوكار و خزمانى لىتى ھەلگەپانەوہ و ھەريەكە و بەشكى ئىمپېراتۆرىيەتەكەى بۆ خۆى دابىپبوو، لەم نۆوہندەدا دەرەبەگەكان و خانەدانەكانيش لە تەواوى ولات دەستاندايە پىششيلكردى دەسلەلاتەكانى ناوہند و خويان وەك جىگرەوہى دەسلەلات راگەياند^(۲).

ھەروەھا ئىمپېراتۆرىيەتەكەى لەنێوان كۆرەكانىدا دابەشكرد؛ دواترىش دواى مردنى (لويىس) و بەپىتى پەيماننامەى (فەردان ۸۴۳ ز) بە فەرمدى ئىمپېراتۆرىيەتى (كارۆلىنجى) لەنێوان كۆرەكانى لويىسا (لويىسى كۆر، پىپن، لۇسەر، چارلى كەچەل) دابەشكرا، ئەم دابەشكارىيەش يەكئىكبوو لە ھۆكارەكانى لاوازبوونى ئىمپېراتۆرىيەت و سەرھەلدانى دەرەبەگايەتى و خەلكيش خۆشحالىبوو كە لەژىر سايەى دەسلەلاتى دەرەبەگىكى بەھىزدابن، چونكە پارىزراوتربوون وەك لەوہى لەژىر دەسلەلاتى ئىمپېراتۆرىيەتىكى لاواز كە ھىچ گەرەنتىيەكى پاراستنيان نەبوو^(۳).

(۱) د. عبدالامير محمد و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۱۵.

(۲) عبدالقادر أحمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ۱۱۳.

(۳) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۰۸ - ۲۰۹.

كۆتايى سىستىمى دەرەبەگايەتى و ھۆكارەكانى

لە كۆتايەكانى سەدەكانى ناوەرەستدا؛ بەتايەتى كۆتايى سەدەى يازدەھەم و سوازەھەمى زايىنى بە ماوەى گواستەوۋە دادەنرەيت لە كىشوەرى ئەورووپادا، بەو بىوەرەى كە كۆمەلەك گۆرانى پاميارى و كۆمەلايەتى و ھزرى پووياندا كە چەندىن شويەنەوارى گرنكى لەسەرئاستى كىشوەرى ئەوروپا بەجىھىشت كە دواترەو بە ھۆى گواستەوۋەى ئەوروپا بۆ قۇناغىكى نوئ. ھەلۋەشانەوۋەى سىستىمى دەرەبەگايەتى لە سەرۋوۋى ھەموو ئەو گۆرانكارىيانەوۋەو لە ئەوروپا كە لە كۆتايى سەدەكانى ناوەرەستدا پووياندا.

دەزگا سوارچاكيەكان بە دەرکەوتنى سوپا ھەمىشەيە پىنخراوەكان پۆلى خۇيان لە دەستدا، مولكدارى نەتەوۋەى لە (ئىنگلەتەرا و فەرەنسا) لە دەرکەوتن و گەشەسەندەنابو، لە بەرامبەر دىدى جىاخوازى دەرەبەگايەتى دەجەنگا؛ دادگا پادشايەكان شويى دادگا دەرەبەگايەكانيان گرتەو، بەمەش دەرەبەگەكان لە چەند پىناوئىكى گرنى و پىنويستى درىژەدان بە ھەژموونى خۇيان لە دەستدا^(۱).

لە سەدەى دوازەى زايىنى لە (فەرەنسا) چەند گۆرانكارىيەكى ناوخۆى و دەرەكى پووياندا كە بوونەھۆى پتەوكردن و بەھىزكردى دەسەلاتى پاشايەتى و فەرمانرەوايەتى ناوہندى و لاوازكردى دەسەلاتى دەرەبەگايەتى، لە ناوخۆدا بنەمالەى (كابى) دەسەلاتدار بەھىزبون لەسەر ھەژمارى دەرەبەگەكان، (لويسى شەشەم ۱۱۰۸-۱۱۳۷ ز) يەكەم پاشاى ئەم بنەمالەيەبوو كە دەستىكر بە ھەنگاوانان بەرەو لاوازكردى دەسەلات و پىگەى دەرەبەگ و خانەدانەكان و توانى لە ماوەى دەسەلاتىدا بيانخانە ژىر دەسەلاتى خۆيەو، پاشاكانى دواى ئەويش لەسەر ھەمان پىچكە بەردەوامبون، يەككى دىكە لەو ھۆكارانەى كە واكرد دەسەلاتى دەرەبەگايەتى لە (فەرەنسا) بەرەو لاوازى بچىت و بکەويەتە ژىر دەسەلاتى پاشايەتى فەرەنسيەو؛ چاوتىپىنى پاشاى نۆرماندى بەرىتانيا بوو بۆ سەر خاكى فەرەنسا، چونكە ئەوان خۇيان بە خاوەنى بەشيك لە زەوى و زارەكانى فەرەنسا دەزانى، چونكە (ويليەم فاتح) پاشاى بەرىتانيا خۆى لە رەگ و ريشەيەكى دەرەبەگايەتى فەرەنسى ھەبوو^(۲).

(۱) جفرى برۇن: س. پ، ۱۴۶ل.

(۲) عبدالامير محمد و: ھەمان سەرچاوە، ۱۷۶ل - ۱۷۷.

پاشان له سهردهمی (هینری دوهم ۱۱۵۹-۱۱۸۹ز) دا پاشای (ئینگلتهرا) که دایکی (فهرنسی) بوو؛ مهترسییهکانی هیرشکردنی پاشایانی (ئینگلتهرا) بو سهر خاکی (فهرنسا) زیادیانکرد، چونکه (هینری) زهویوزاریکی زوری له دایکییهوه بو بهجیمابوو له (فهرنسا)، ههروهها هاوسهگریری لهگهڵ (ئه‌لینۆر) میراتگری (ئوکتین) کرد، مولکهکانی ئه‌ویشی بق مایه‌وه، بویه هه‌ولی گیرانه‌وه‌ی ئه‌و مولکهانه‌ی ده‌دا، بئگومان ئه‌مه مه‌ترسیبوو بق سهر مولکی ده‌ربه‌گه‌کانی (فهرنسا)، هه‌ربویه پاشای (فهرنسا) هه‌ولیدا ده‌ربه‌گه‌کان له‌و مه‌ترسییه تیبگه‌یه‌نیت، له‌و رینگه‌یه‌شه‌وه توانی بیانخاته ژیر ده‌سه‌لاتی خو‌یه‌وه، به‌مه‌ش ده‌سه‌لاتی ده‌ربه‌گایه‌تی زیاتر لاوازبوو و له به‌رامبه‌ردا ده‌سه‌لاتی پاشایه‌تی به‌هیزتربوو، هه‌روهها چه‌ندین گۆرپانکاری و پیشکه‌وتنی دیکه له بواره‌کانی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و هزریدا پوویاندا؛ که بوونه هۆی گه‌شه‌کردنی شاره‌کان و گه‌شه‌ی بازرگانی و ده‌رکه‌وتن و سه‌ره‌لدانی چینی بورژوازی، بئگومان ئه‌مانه‌ش هۆکاریکبوون بق وریاکردنه‌وه‌ی خه‌لک و هاندانیان دژی ده‌ربه‌گی^(۱).

یه‌کێک له‌وانه ده‌رکه‌وتن و پیشکه‌وتنی شاره‌کان له ئه‌وروپا بوو که له سه‌ده‌کانی دواژه و سیازده‌هه‌می زایینی کاریگه‌ری دیار و به‌رچاویان هه‌بوو له پیشکه‌وتنی کۆمه‌لگای ئه‌وروپی له پووی پامیاری و پۆشنییری و هزرییه‌وه، هه‌روهها لاوازکردن و کۆتاییه‌پتان به سیستمی ده‌ربه‌گایه‌تی، ئه‌وروپایان به‌ره‌و قوناغیکی نوێ برد؛ له پووی پامیارییه‌وه شاره‌کان بوونه هانده‌ر و هاریکاری گه‌شه‌کردنی فه‌رمانه‌ره‌وا خۆجیتییه‌کان و بوونه هۆی به‌هیزبوونی پاشایه‌تییه په‌هاکان، چونکه دانیشتووانی شاره‌کان پق و کینه‌یه‌کی زۆریان به‌رامبه‌ر ده‌ربه‌گه‌کان هه‌بوو، بویه هه‌میشه هه‌ولی سه‌ربه‌خو‌ییان ده‌دا.

له (فهرنسا و ئینگلتهرا) زیاتر پینگه‌ی پاشایه‌تی به‌هیزبوو و سیستمی فه‌رمانه‌ره‌وایی به ته‌واوی به‌ره‌و پاشایه‌تی هه‌نگاوینا، به‌لام (ئیتالیا و ئه‌لمانیا) جیاوازبوون؛ چونکه ئه‌وان زیاتر به‌ره‌و سیستمی کۆماری هه‌نگاویانده‌نا^(۲).

(۱) عبدالامیر محمد و: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ۱۷۲-۱۷۳.

(۲) محمود شاکر: پوخته‌ی میژووی شارستانیه‌تییه‌کان، و: نه‌اد جلال، چ ۲، چوارچرا، سلیمانی، ۲۰۱۹ ز، ب ۲، ل ۵۱۸.

— دكان يه كه يه كي پاميارى و كارگيرى جياوازيان له كارگيرى سيستمى
 — بگايه تى دامه زرانده، چونكه كارگيرى دهره به گايه تى له گهل ئه و سيستمه
 — بى شاره كاندا نه ده گونجا، بۆ نمونه دادگاي دهره به گى تهنه كارى به
 — بريت ده كرد، ئه مهش تهنه له گهل ژيانى لادى و كشتوكال و سيستمى خيله كى
 — بجا، به لام شاره كان به ياسا و پاميارى به كى جياوازي هه بوو كه له گهل ئه و
 — بوخه نوويه دا بگونجيت، ههروهها پتويستيان به سيستم و دامه زراوه ي جياواز
 — بو.

— بوارى هزرى و پۆشنيريشه وه چالاكى بهرچاو له و بوارانه دا له كۆمه لگاي
 — بو و پيدا به ديده كرا له سه ده ي دوا زده دا، ئه مهش له به ره مه و يژه يى و فله سفى
 — نسته يه كاندا په نگيدابوو وه، ئه م چالاكيانه ش به يه كيك له رواله ته كاني
 — بسانس داده نريت كه له سه ده كاني دواتر له ئه و رووپادا ده ركه وت^(۲).

— بيشكه وتنى شاره كان هۆكارى سه ره كى بوو له پيشكه وتنى ئه و گۆرپانكارى به
 — بى و پۆشنيرى نه دا، پتخوشكه ريش بوو بۆ پتكه ينانى ديدىكى نوئى ئايينى و
 — سه فى و پۆشنيرى، له به ره ئه وه ي شاره كاني سه ده كاني ناوه راست له سه ر بنه ماي
 — زرگاني و پيشه سازى دروستبوو بوون و پيشكه وتن^(۳).

ورده ورده ياسايه كى نوئى پتخستنى ژيانى ئابورى په يدابوو كه ئه و يش
 — بى بازرگاني بوو؛ چونكه ياسا كاني دهره به گايه تى چيدى به كه لكى ئه و ژيانه
 — بوينه ي نيو شاره كان نه ده هات، بۆيه سه نديكا بازرگاني و پيشه وه ريبه كان
 — به ركه وتن بۆ پتخستنى كاروبارى بازرگاني و پيشه وه رى، له وانه ش وه ك
 — سه نديكا كاني (بازرگاني ئاوريشم، خورى، خشل و زيڤ و زيو، چه كسازى،
 — بهرمانسازى، نانه واكان، ئاسنگه ران و دارتاش) بوون، ئه مانه رۆلى بهرچاويان
 — هه بوو له پتخستنى بازاردا^(۴).

ئه م سه نديكا يانه بۆ يه كه مجار له سه ده كاني يازده و دوا زده دا ده ركه وتن، به لام
 — سه ده كاني سيازده و چوارده دا ژماره يان زۆر زياديكرده بۆ نمونه تهنه له
 — شارى (پارىس) ژماره ي سه نديكا كان گه يشته (۳۵۰) سه نديكا، له شارى (له ندهن)

(۱) عبدالقادر ئه حممه يوسف، س. پ، ل ۲۲۹.

(۲) موريس بيشوب: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۲۹.

(۳) جفرى بزۆن: س. پ، ل ۱۴۸-۱۴۹.

(۴) د. عبدالامير محمد و: س. پ، ل ۱۳۷.

گەشتە (۶۰) سەندىكا و لە شارى (كۆلن) (۵۰) سەندىكا بوون، سەندىكاكان پۇلىكى بەرچاويان ھەبوو لە دژايەتيکردنى سيستمى دەرەبەگايەتيدا^(۱).

كەواتە دەتوانين بلىين شارە ئورووپيەكان بوون بە مەلبەندىكى گرنكى چالاكى پاميارى و ئابوورى و كۆمەلايەتى و پۇشنىيرى، ھەروەھا شۆرشىك بوو دژ بە سيستمى دەرەبەگايەتى و يەككىك بوو لە ھۆكارە سەرەككەكانى پروخانى ئو سيستمە؛ دروستبوونى شارەكان بوو كە واىكرد خەلكىكى زۆر لە گوندەكانەو پرويان تىبكەن و ژيانىكى نوئى ئازاد دەستپىكەن، ھەروەھا چىنى نوئى كۆمەلايەتى دەرکەوتن كە چىنى پۇشنىيران و بازركان و پىشەوەر و ھەروەھا چىنى بۆرژوا كە ئەم چىنانە بە ھىچ شىئەيەك بەرژەوەنديان لەگەل سيستمى دەرەبەگايەتيدا نەبوو، جگە لەوەش بوونە ھۆى بەھىزبوونى سيستمى پاشاكان و لە بەرامبەردا لاوازبوونى دەرەبەگەكان و دواترىش كۆتايىيەتەن بە دەرەبەگايەتى.

---

(۱) جفرى برۇن: س. پ، ل ۱۴۸-۱۴۹.

بەشى دوازدهىم

- ئىنگلىتەرا لە سەردەمى نۆرماندىيەكاندا
- وليەمى پزگارگەر (۱۰۶۶-۱۰۸۷ ز)
- وليەمى دووهم (۱۰۸۷-۱۱۰۰ ز)
- ھىترى يەكەم (۱۱۰۰-۱۱۳۵ ز)
- ستيفن كونتى بلوا (۱۱۳۵-۱۱۵۴ ز)
- ئىنگلىتەرا لە سەردەمى پلانتاگنەكان
- ھىترى دووهم (۱۱۵۴-۱۱۸۹ ز)
- ناكۆكى لەگەل كلېسادا
- رېچاردى يەكەم (شېردل) (۱۱۸۹-۱۱۹۹ ز)
- جۆنى يەكەم (۱۱۹۹-۱۲۱۶ ز)
- ھىترى سىيەم (۱۲۱۶-۱۲۷۲ ز)
- ئىدواردى يەكەم (۱۲۷۲-۱۳۰۷ ز)
- لىكھەلۆەشانى دامودەزگا دەرەبەگىيەكان و گەشەکردنى پەرلەمان
- ئىدواردى چوارەم (۱۴۶۱-۱۴۸۵ ز)

ئىنگلىتەرا لە سەردەمى نۆرماندىيەكاندا

پېش داگىركارى (رۆمانى) كە لە سەدەى يەكەمى پېش زايىنەو ە پرويدا؛ گىتەرا) چەند نەتەو ەيەكى تىندابوو كە بە (كلتيەكان) ناسرابوون، بەشېك لە ەونووسان باو ەپيان واىە لە بنەپەتدا (كلتيەكان) دەگەپنەو ە بۆ ناوچەكانى ەپى (سېى ناو ەپاست). پېش ئەمانىش (ئىرىيەكان) لە دوورگەكەدا ەتەجىببون، بەلام كاتىك (كلتيەكان) ەاتنە ناوچەكە؛ زمان و سىستىمى خۆيان ەپاند و بە تىپەپبونى كات شوپنى ئىرىيەكانيان گرتەو، لە سەدەى يەكەمى پېش ەندا؛ سوپاى (رۆمانى) ەستە بە داگىركردنى (ئىنگلىتەرا) و بەمچۆرە لە ەرتەكانى سەدەى پىنجەمى زايىنى توانى پارىزگارى لە دەسلەتلى خۆى بكات لەم ەدا، بەلام لە ئەنجامى ئەو مەترسىيە كىتوپرانەى پووبەپووى ئىمپراتورىيەتى رۆمانى) ببوويەو ە لەيەن ەۆزە جەرمەنەكانەو، (رۆمانەكان) ناچاربوون كە پىنگە ەربازىيەكانيان لە (ئىنگلىتەرا) بكىشنەو^(۱).

(ئىنگلىتەرا) لەو ماو ەدا نەكەوتە ژىر كارىگەرى ژيارى رۆمانىيەو، لەبەرئەو ەى ەوربوو لە مەلەبەندە سەركىيەكانى ئەو ژيارە لەلايەك و سادەى و سەرتايى ئەلانى ناوچەكە لەلايەكى دىكەو، لە ەمووشى گرىگتر برىتېبوو لە شەكشەكردنى (رۆمانەكان). (ئىنگلىتەرا) پووبەپووى ەپش و شالاوى ەۆزە ەنگلۆسەكسونىيەكان) ببوويەو، ئەم ەۆزانە توانيان (ئىنگلىتەرا) داگىربكەن و چەند ئانشىنىكى بچووكيان لى دابمەزرىنن كە بەردەوام لەگەل يەكدىدا لە شەپ و ەكوكدە بوون، بەمەش پشپووى راميارى و پاشاگەردانى لەوكاتەدا ناوچەكەى گرتبوو ەو^(۲).

لەرەو ە ئايىنى (مەسىحى) توانى سەركەوتن بەدەستبەپنىت و پىگا بۆ خۆى خوشبكات بۆ خزەنە ناو دوورگەكانى (بەپتانىا)، لە كۆتايى سەدەى شەشەمى زايىندا (ئۆگەستىن) توانى پۆلى بەرچا و بېپنىت لە بلاوكردنەو ەى ئايىنى مەسىحىيەت)دا، دامەزراو ەى كلېسايى و دىرەكان لە زۆربەى دوورگەكانى

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۶۵.

(۲) هـ سانت ل. ب. موس: ميلاد العصور الوسطى، ص ۲۸۴.

(بەرىتانيا) بىلابوونەۋە و بەمشىۋەيەش پىاۋە ئايىنىيەكان (ئەسقۇفەكان و راھىبەكان) توانيان پۇشنىبىرى (پۇمانى) و تەنانت جۇرىك لە فىزىكرىنىش بىلابوئەكەنەۋە^(۱). مەملەننى نىۋان شانشىنە (جەرمانىيە بچوۋكەكان) زىاتر لە دوو سەدەي خايند، لە سەرەتاي سەدەي ھەوتەمى زايىنىدا (۷) شانشىنى مەزن دەرکەۋتن كە برىتېبىۋون لە: (كانت) لە باشوورى خۇرەلەت و (ئىسېكىس و ويسېكىس)، دانىشتۋانى ئەم شانشىنە ھەموويان (سەكسۇنى) بوون، ھەرۋەھا (ئەملرئاي باكوور و مىرسىيە و ئەنگلىا) كە دانىشتۋانى ئەم سى شانشىنەيان (ئىنگلىزى) بوون، لە سەرەتاكاني سەدەي نۆيەمدا؛ شانشىنى (ويسېكىس) كە كەۋتبوۋە باشوورى خۇرئالۋاي نىزىك و لەو سۇنگەيەشەۋە توانى زالىت بەسەر تىكرائى شانشىنەكاني دىكەشدا، بەمشىۋەيە جۇرە يەكىتېيەكى راميارى لە ولاتدا بەدېھنا، ئەم بارەش بە خالى دەرچوون و جەۋھەرى دادەنرىت لە مىژۋوى (ئىنگلىزى)دا^(۲).

(ئىنگلەتەرا) لە ماۋەي سەدەي نۆ و دەدا پوۋبەپوۋى ھىزىشى (فايكىنگەكان) بوۋەۋە، ھىزىشەكان سەرچەم بەشە جىاۋازەكاني دورگەكاني بەرىتانيائى گرتەۋە؛ واتە (ۋىلز، ئىرلەندا، سكوتلەندا)، لە ئاكامى ئەو ھىزىشە دېندانەشدا كاولكارى و وىرانكارى لىكەۋتەۋە. (ئەلفرىدى مەزن پاشاي ويسېكىس) توانى بەرگرىيەك دژ بە داگىركەران لە (ئىنگلەتەرا)دا پىكبخت، لەپاش جەنگىكى درىژخايەن لەنىۋان ھەردوۋلادا؛ لە كۇتايىدا گەيشتنە پىكەۋتننامەيەك لەگەل (فاندالەكان)، بەپىي ئەو پىكەۋتننامەيە (ئىنگلەتەرا) بۆ دوو بەش دابەشكرا؛ بەشىكىان بۆ (ئەلفرىد) بوو، بەشەكەي دىكەش كەۋتە ژىردەسەلاتى (فاندالەكان)، بەلام جىگرەۋەكاني (ئەلفرىد) توانيان ئەو بەشەي ژىردەستى (فاندالەكان) بگەپىننەۋە ژىردەسەلاتى خۇيان و بەشىۋەيە (ئىنگلەتەرا) يەكىگرت و بوۋە خاكىكى يەكگرتوۋ^(۳).

لە سەردەمى (پاشا ئىدوارد)دا ولات ھەموۋى كەۋتە ژىردەسەلاتى خانەدانە بەھىزەكانەۋە، كاتىك (ئىدوارد) لە سالى (۱۰۶۶ ز) كۆچى دوايى كرد؛ مەملەننى لەسەر تەختى فەرمانرەۋايەتى ھەلگىرسا، ھەربۇيە لىرەۋە يەكىك لە سەركرەدە (فاندالەكان) لە باكوورەۋە بە بىانۋوى ئەۋەي كە (ئىدوارد) پىش مردنى بەلىنى

(۱) ھ سانت ل. ب. موس: مىلاد العصور الوسطى، ص ۲۸۴.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۶۷.

(۳) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۸۷.

تەختى (ئىنگلىتەرا)ى لەپاش خۇي پىداۋە، (ولىمى مەزنى نۆرماندىا) لە باشوورەو بە بيانوى پەوايەتى مافى خۇي لە دواى (ئىدوارد)؛ دەبىت فەرمانپەوايەتى ولات بىكات، بەلام خانەدانەكان (ھارۋلد كر دووین)يان بە پاشا ھەلپژارد^(۱).

(ھارۋلد) بەسەر (قاندالەكان) سەرکەوت و بەرەو باشوور پىشپەويكرد بۆ پووبەپووبوونەوھى (ولىم نۆرماندى)، ئەو بوو لەنزيك (ھاستىنگز) شەر پوويدا و ھەر بەو ناوھش ناسراوھ لە مېژوودا، لەم جەنگەدا سوارەكانى (نۆرماندى) سەرکەوتنيان بەدەستەيتا، جەنگى (ھاستىنگز) لە مېژوودا بە جەنگىكى يەكلاكرەوھ دادەنريت؛ لەبەرئەوھى كۆتايى بە گۆشەگىرى (ئىنگلىتەرا) ھيتا و زۆر بە بەھىزى بەستىيەوھ بە شەپۇلى پووداۋە پاميارىيەكانى كىشورەى ئەورووپادا، بە ھەمان شتوھش بەستىيەوھ بە پەوتە پۆشنىبرى و ژيارىيەكانى ئەو كىشورەوھ، ھاوكات ملکہ چىكرد بۆ فەرمانپەوايەتتەكى بەھىز و لىھاتوو، ئەو فەرمانپەوايەتتە بە ماوھى دوو نەوھدا گۆرانكارىيەكى پىشەيى و پاميارى و ئابوورى و كۆمەلايەتى لە ژيانى ئىنگلىتەرايەكاندا دروستكرد و ژيانىكى نوئى دامودەزگا و سىستىمى واى فەراھەمەيتا كە چەندەھا قۇناغ (ئىنگلىتەرا)ى پىشخست لەچاو ولاتانى دىكەى ئەورووپا؛ لە كاتىكدا لە ھەموويان دواكەوتوتوبو^(۲)!

(ولىمى پزگاركر ۱۰۶۶-۱۰۸۷ ز)

(ولىمى پزگاركر) بە يەكىك لە كەسايەتتە گرنگەكانى مېژووى سەدەكانى ناوھراست دادەنريت، لە سەرەتادا شوئىنكەوتەيەكى دەرەبەگى بوو بۆ پاشاى (فەرەنسا)، (ولىم) ئامانجى سەرەكى و يەكەمى برىتېبوو لە بەھىزكردى دەسلەلاتى پاشايەتى لەسەر ھەژمارى خانەدانە ئايىنى و مەسىحييەكان؛ بۆ بەدپەيتانى ئەم ئامانجەش بەم كارانە ھەستا:

لە سەرەتادا تىكرائى قەلاكانى (ئىنگلىتەرا)ى بە قەلاى پاشايەتى دائەنا و پايگەياندا كە نابىت ھېچ قەلايەكى نوئى بنىاتبنريت ئەگەر بە پەزمامەندى پاشا نەبىت! جەنگە تايبەتتەكان؛ واتە تىكرائى ئەو جەنگانە كە خانەدانەكان لە دژى يەكدى ھەلياندىگىرساند قەدەغەيكرد، ھەروھە مافى سەكەلپدانى تايبەتكر بە پاشاۋە،

(۱) عبدالامير محمدامين: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۲۴.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۷۱.

(ولیم) ههولیدا به سهر خانه واده کاند زالبیت؛ ئه ویش به دابرییان له زهویه- که سه رچاوهی بژیویان بوو، له بهرامبهردا ئهم زهویانهی به سهر پیاوه - نۆرماندییه کاند دابهشکرد، ئهم پیاوه نۆرماندیانهش له بهر مهترسی خه لکی - ولاته که و بۆ پارێزگاریکردن له خۆیان؛ رینگهی بنیاتنانی کۆشک و قه لای به پێدرا، ههروهها (ولیم) زهوییهکی فراوانی ههیشهوه و کردی به مولکی پات- بهمشیهیه سیسته میکی دهره بهگی نوێ دروستبوو که له سهروو هه موو- (ولیم) ی پاشای سه رجه م زهوییه کان ده هات، زهوییهکانی به سهر نۆرمانی- دابهشکرد و گه لی ئینگلیزیش گۆران بۆ چینیکی کۆیله! هه رچهنده رینگای به ه- له ئینگلیزه کاند که ههستی خۆیان بۆ پاشا دهرخستبوو که بتوانن زهوی - بهلام مۆرکی دهره بهگیهتی (نۆرماندی) نهخشی خۆی به سهر ولاتدا جیههتشت (ولیم) له سالی (۱۰۸۳ ز) ههستا به تۆمارکردنی ناوی خاوند- مولکهکانیان؛ ئهم تۆمارکردنه نزیکه ی (۳) سالی خایاند و ئهجامی ئهم کارم- ئاماده کردنی ئاماری پاشایهتی کوتایی هات، له سالی (۱۰۸۶ ز) دوای تهواو- ئهم تۆماره (سجل)؛ (ولیم) هه موو خاوهندهارهکانی بانگێشتکرد له ش- (سالیزبووری) که ژماره یان نزیکه ی (۶۰۰۰) کهس ده بوون بۆ به- کۆبوونه وهیهک، هه موویان سویندی پابه ندبوون به گوێرایه لیان بۆ پاشا خ- ههستی خۆیان بۆی دوو پاتکرده وه^(۲).

هه رچهنده (ولیم) شه رعییه تی رزگارکردنی (ئینگلته را) ی له پاپا وه رگرت - پامیارییه که ی پیاوه ئایینییه کانیشی گرته وه! کاتیک (ولیم) ئینگلته رای ح- ژێرده سه لاتی خۆیه وه؛ سه رنجیدا که پیاوه ئایینییه ئینگلیزییه کان ژیانان له - شارستانییه وه نزیکتره وهک له ژیانی کلیسای، به لام (ولیم) نهیتوانی هه موو - ئایینییه کان چاکبکات، بۆیه گۆرینی بۆ پیاوه ئایینییهکانی (نۆرماندیا) و له - هه مووشیانه وه (لانفرانک) بوو که بووه سه رۆکی ئه سقوفی (کانتربوو- لانفرانک) هاوکاری (ولیم) ی کرد بۆ دانانی سیستمیکی نوێ بۆ دیره کان^(۳).

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۵۶.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۸۹.

(۳) عبدالامیر محمدا مین: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۱۷۱.

بەمشێوەیە فەرمانرەوايەتیە ئایینیەکان لە فەرمانرەوايەتیە کڵیساایەکان جیاکراوە، ولیەمیش پابەندبوو بە جێبەجێکردنی تیکرای ئەو فەرمانانەى لە فەرمانرەوايەتیە کڵیساایەکانەو دەردەچوون، ھەرۆھا کۆکردنەوێ دەیکیش بۆ کۆمەکی کڵیسا، (ولیەم) ھەموو ئەم کارانەى بۆ کڵیسا ئەنجامدا؛ بەلام مەرجی بەسەر کڵیساکانی (ئینگلتەرا) دانا کە نابێت بەبێ رەزامەندی پاشا ھیچ نێردراویکی پاپایی بچیتە ناو زەویە ئینگلیزیەکانەو، ھەرۆھا داواى ئەوێکرد کە نابێت ھیچ بریارێکی پاپایی بەبێ رەزامەندی پاشا پابگەنریت یاخود جێبەجێبکړیت. لە کوتایی ریکخستەکانیدا دەربارەى کڵیسا؛ کۆمەلەى ئەسقوفەکانی لە (ئەنجوومەنى ئەلوینان) جیاکەرەو و بوو دەرمارەوێک کە قەوارەیکى سەرەخۆى خۆى ھەبوو، بریارەکانیشی لەپاش وەرگرتنی رەزامەندی پاشا جێبەجێکرا^(۱).

سەبارەت بە ریکخستە شارستانیەتەکانیش؛ (ولیەم) وەک پزگارکەرێک مامەلەى لەگەل خەلکی ولاتەکیدەکرد؛ ھەتا پایەکانی فەرمانرەوايەتیەکەى چەسپاند، بۆ جێبەجێکردنی بەرنامەکانی؛ پشتی بە ژمارەیک زۆرى سەرباز بەستبوو، ئەمەش پارە و پوولیکی زۆرى دەویست کە میری خەرجی بکات، لەبەرئەو دەستیکرد بە کۆکردنەوێ تیکرای باجەکان کە لە سەردەمى (ئیدواردی) ناسراودا رەتکراپوونەو و باجی خستەسەر ھەموو ھاوردە و نێردراوەکان. لە بواری پەيوەندیە دەرەکیەکانیشدا گرنگترینیان ململانێ بوو لەگەل فەرەنسادا، ریشەى ئەم ناکۆکیەش دەگەریتەو بۆ ئەوکاتەى کە (ولیەمى مەزنى نۆرماندیا) بوو لە پیش پزگارکردنى (ئینگلتەرا)دا، لەپاش پزگارکردنەکەشدا توانی پاریزگاری لە (نۆرماندیا) بکات. (فەرەنسا) نۆرماندیای بە خاکی خۆى دەزانی و دەسەلاتداری (نۆرماندی) جگە لە دەرەبەگیک کە بۆ پاشایەتى (فەرەنسا) دەگەراییەو ھیچی دیکە نەبوو، ململانێکەش لێرەو دەستی پیکرد کە (ولیەم) دانى بەم کەتوارەدا نەنا و بوو فەرمانرەواى (ئینگلتەرا و نۆرماندیا) پیکەو. سەرئەنجام جەنگ لەنێوان (ولیەم و فلیپی بەکەمى پاشای فەرەنسا) پوویدا، (ولیەم) لە ئینگلتەراو بەرەو کیشوهرى ئەورووپا پێشڕەویکرد بۆ ئەوێ لە شارى (پوین) کە دەکەوتە سەر پووبارى (سین) لە باکوورى خۆرئاوای (پاریس) بجەنگیت، لێرەو پووداوەکان پەریانسەند و ئەو بوو (ولیەم) شارى (مانت)ى سووتاند کە دەکەوتە سەر پیزگەى پووبارى

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۸۹.

(لوار)، له لووتكهى ئەم سەرکه و تنانەدا؛ (ولیهەم) پێکرا و بە توندی برینداربوو که هەر ئەم برینهى بووه هۆى مردنى له سالى (۱۰۸۷ ز)^(۱).

کورپه‌کانى (ولیهەم) که زانیان باوکیان له کۆتایى ژياندايه؛ له‌سەر ته‌ختى فه‌رمانپه‌وايه‌تى که‌وتنه‌ ململانێکردنى یه‌کدى، (ولیهەم) نۆرماندیای به‌خشى به (پۆبه‌رت) ی کورپه‌گه‌وره‌ی، له‌پاش مردنى (ولیهەم) و له‌ئه‌نجامى ململانێکه‌دا (پۆبه‌رت) توانى فه‌رمانپه‌وايه‌تى (نۆرماندیا) بۆ خۆى مسۆگه‌ر بکات. کورپى دووه‌میشى (ولیهەمى رومووس) که به (ولیهەمى دووه‌م) ناسراو بوو؛ بوو به‌ پاشای (ئینگلتەرا) له‌نیوان سالاى (۱۰۸۷-۱۱۰۰ ز). (هنرى یه‌که‌مى کورپى سینیهمى ولیهەم) له‌پاش (ولیهەم) ی براى جله‌وى فه‌رمانپه‌وايه‌تى (ئینگلتەرا) ی وه‌رگرت له‌ (۱۱۰۰-۱۱۳۵ ز)، که‌چه‌کشی (ئه‌دیلا) بووه‌ هاوسه‌رى (ستیفن کۆنتى بلوانس)، (ستیفن) له‌ (۱۱۳۵-۱۱۵۴ ز) فه‌رمانپه‌وايه‌تى (ئینگلتەرا) ی کرد، به‌ تێپه‌رپه‌وونى کات (ئه‌نگلو سەکسۆنى و دانى و نۆرماندییه‌کان) له‌ (ئینگلتەرا) تێکه‌ڵبوون و له‌ناویه‌کدا توانه‌وه‌ و پێکه‌وه‌ بوونه‌ هه‌وینه‌ى پێکه‌یتنانى میله‌تى (ئینگلیزى)، بۆ ماوه‌یه‌کى دوورودرێژ پێکه‌وه‌ به‌ ناشتى ژيانیان به‌سه‌ربرد، تابه‌تمه‌ندییه‌ هاوبه‌شه‌کانیان بووه‌ خالى جیاکه‌روه‌ى میله‌تى (ئینگلیزى) له‌ میله‌تانی دیکه‌ى ناوچه‌ جیاوازه‌کانى کیشوه‌رى ئەوروپا^(۲).

(ولیهەمى دووه‌م ۱۰۸۷-۱۱۰۰ ز)

(ولیهەمى نۆرماندى) له‌ سالى (۱۰۸۷ ز)دا کۆچى دواى کرد، کورپه‌ گه‌وره‌کەى (پۆبه‌رت) له‌ فه‌رمانپه‌وايه‌تى (نۆرماندیا)دا شوێنگیرته‌وه‌، کورپه‌ بچووکه‌کشی (ولیهەمى دووه‌م) فه‌رمانپه‌وايه‌تى (ئینگلتەرا) ی ده‌کرد، فه‌رمانپه‌وايه‌تیه‌کەى نزیکه‌ى سیازده‌ سالى خایاند، سوێندیخوارد که‌ ئاگادارى ئه‌و بنه‌مایانه‌ بیت که‌ باوکی دایرشتبوو بۆ فه‌رمانپه‌وايه‌تیکردنى ولات، به‌لام (ولیهەمى دووه‌م) که به‌ (سور) ناوده‌بردا و فه‌رمانپه‌واى ولاتى به‌ شیوه‌یه‌کى توندوتیژ به‌پێوه‌ده‌برد، هه‌ربۆیه‌ له‌گه‌ڵ (لانفرانگی) سه‌رۆکى ئەساقیفه‌ى (کونتربوورى) په‌یوه‌ندیان تیکچوو و (ولیهەم) هه‌تا سالى (۱۰۹۳ ز) به‌و جوژه‌ مایه‌وه‌، له‌ سالى (۱۰۸۹ ز)دا (لانفرانک)

(۱) عبدالأمیر محمدامین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۱۷۱.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱ ص ۴۵۸.

کوچی دوايي کرد و شويته که ی به به تالی مایه وه، دهرئه نجام له سالی (۱۰۹۳ ز) دا نه نسلم) ی له شويی دامه زراند، که چی نیوانیان له گهل (ئه نسلمین) تیکچوو، چونکه نه نسلم) چوو بۆ (پوما) به مه بهستی وهرگرتنی پله شهرعییه که ی. به لام (ولیه م) نگاداری کرده وه که نه گهر بچینه (پوما)؛ ئه وایر له گه رانه وه نه کاته وه بۆ ئینگلته را)؛ ئه وه بوو (ئه نسلم) پرویکرده (پوما) و به دريژایی فه رمانره وایی (ولیه می نووهم) پرووی له (ئینگلته را) نه کرده وه، بارودوخه که به و جوړه مایه وه تا سالی (۱۱۰۰ ز) که (ولیه م) له و سالداه و له کاتی راوکردندا به شیوه یه کی نادیار تیرورکرا^(۱)، چونکه زور به توندوتیژی و خراپی مامه له ی له گهل خانه دانه کان و پیاوانی کلیسادا ده کرد، له نه نجامدا برا بچووکه که ی (هینری یه که م) شويیگرته وه^(۲).

هینری یه که م (۱۱۰۰-۱۱۳۵ ز)

له سه رده می (هینری) یه که مدا، سیسته می کارگرتی و دادوهری چهند هه نگاویکی گرنگی به ره وپیشه وه نا، گرنگیدان به دادگا پاشایه تییه کان زیادیکرد و له به رامبه ردا دادگا دهره به گییه کان که میکرد، هه روه ها ئه و کیشه و گرفتانه ی که ده خرانه به رده م ئه نجوومه نی شاهانه زیادیکرد و چهند نوینه ریک وه ک دادوهر دانران و به و ناوچانه دا ده گه ران که پاشا پیتی نه ده گه یشت بۆ گوینگرتن له کیشه دادوهریه کان، له و پرووداوه گرنگانه ی له سه رده می (هینری یه که م) پروویاندا؛ په ره سه ندنی یاسای گشتی بوو، مه به ست له مه ش کومه له یاسایه ک بوو که به سه ر تیکرایی ولاتدا به گشتی پیاده ده کرا، به مشیوه یه یاسای گشتی جیاوازبوو له یاسا ناوچه یی و کاتی و دابونه ریه ناوخوییه کان، هه روه ها جیاوازیشبوو له یاساکانی کلیسا؛ له سه رده می (هینری یه که م) دا ئاسایش و دادپه روه ری هه موو ناوچه کانی (ئینگلته را) ی گرته وه؛ به جوړیک نازناوی (شیری دادپه روه ر) یان پیتیه خشی^(۳).

لیره وه گوړانکاریه کی گه وره به سه ر داموده زگا کارگرتیه کانداهات و ئالۆزتربوو، ئه نجوومه نی شاهانه که گه وره پیاوانی ولات و دهره به گه مه زنه کانی

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۹۲.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۹۲.

(۳) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطی الأوربية، ص ۱۷۵.

له خوگر تېوو، له سالتېکدا سېتجار کوډه بوونه وه، هه روه ها نه نجوومه نېکې ج هه بوو که له پاوژکارۍ پاشا و پياوانی کوشک پتکده هات، له م نهجر بچوکه وه داموده زگای کارگيری و دادوهری په رهيانسه ند و تاييه تمه نيه پوښتېکړدن، له م پوښتېکړدنه شه وه وه زارته جياوازه کان ده رکه وتن، له و رورده نه مړو ده زگا کارگيريه کان له گه شه کړدن و فراوانبوون و بهر و پېشچوون نه نجوومه نه بچوکه بناغه دووره کانی وه زارته و سيستمه کارگيريه کان له که نه مړو له (ئينگلته را) و تېکړای نه وه ريمانه ی که به زمانی (ئينگليزی ح ده بينرین^(۱)).

له پاش مردنی (هينری يه که م) بارودوختيکی ئالوز و پاشاگه ردانی و ح ئاسايش بؤ ماوه ی (۱۹) سال ولاتی گرته وه، نه م بارودوخه به شيوه يه ک د بوو؛ هه موو هه وله کانی (وليه می يه که م و هينری يه که م) که بؤ بنياتنسي دابوويان به هه ده رچوو! (هينری يه که م) کوړی نه بوو که شويني بگريته وه؛ هه برياريدا له پاش خوی ته ختی فه رمانډه وايه تی به کچه که ی (متيلدا) ببه ختي شويني باوکی بگريته وه، بؤ نه م مه به سته ش (هينری) به لين و په يي خانه دانه کانی ولات وه ربگرت، به لام له پاش مردنی؛ خانه دانه کانی ترس به لينه که يان پاشگه زبوونه وه و پشتگيري (ستيفن) يان کرد که خوشکه زای ه بوو، (ستيفن) توانی زالبیت به سهر (متيلدا) و ده سبه سهر ته ختدا بگريت هه نديک له خانه واده کان لين هه لگه رانه وه و داوای گه راندنه وه ی مافی متيلدا و رايانگه ياند که پتيويسته ته ختی پاشايه تی (ئينگليزی) بؤ بگيردريته، بارودوخه ناله باره جه نگیکی ناوخوی ليکه و ته وه که هه تا سالی ۱۰۰۰ به رده و امبوو، له نه جامدا گه يشته ريکه و تننامه يه که (ستيفن) له سهر نه پاشايه تی بميتيسته وه، به لام له پاش خوی؛ (هينری دووه میي کوړی نه شويني بگريته وه، نه وه بوو له پاش سالتک (ستيفن) کوچی دوايی کرد و ريکه و تننامه که ش (هينری دووه م) ده سه لاتی ته ختی (ئينگليزی) گرته ده ست^۲

(۱) عبدالامير محمدامين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۳۹.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۵۸.

(ستيفن كونتى بلوا ۱۱۳۵-۱۱۵۴ ز)

هەرچهنده (ستيفن) يه كه م كه سبوو سويندى په يوه ندى (ولاءى) بؤ (ماتيلداى كچى هينرى يه كه م) خوارد كه دواى (هينرى يه كه م) ي باوكى ده سلاى (ئينگلته را) بگريته ده ست، له گهل ته وه شدا يه كه م كه سبوو له سوينده كى پاشگه زبووه وه و ته ختى پاشايه تى (ئينگلته را) زه وتكرد. (ستيفن) له شارى (لندهن) كه سايه تيبه كى خوشه ويستى هه بوو، بؤيه دانىشتوانه كى پشتگيرىان ده كرد، ئينجا (ستيفن) پرويكرد شارى (ونشستر) و له وئش پياوانى ئايينى و شازاده كان په سهنديانكرد. پتويستبوو له سهر (ستيفن) كه ريز له مافى لايه نگرانى بگريته كه يارمه تياندا بؤ ته وهى جله وى فه رمانزه وايى بگريته ده ست، بؤيه ريزى له ئازادى كه نيسه و مافى شازاده كان گرت، له گهل ته وه شدا سهرده مى (ستيفن) به سهرده مى پاشاگه ردانى و ناآرامى ناوده برت؛ چونكه شه رى ناوخو ولاى شپرزه كردبوو^(۱).

(ستيفن) توانى لايه نى ئايينى به لاي خويدا كيتشبات؛ ته ميس له ريگاي (هينرى) ته سقوفى (ونشستر) و (پوجه ر) ته سقوفى (سالزبورى) بوو، كه (هينرى) براى (ستيفن) بوون. (نورماندييه كان) له سالى (۱۱۳۵ ز) هيرشيان كرده سهر ريگاي (ئهنجوو)، به لام دانىشتوانى (نورمانديا) به لاي (ستيفن) دا شكانه وه. هه روه ها ليروه وه چهند شوپشيك له باكووردا سهر يانه لدا؛ به لام (ستيفن) هه ر هه موويانى له ناوبردن، (ستيفن) له سالى (۱۱۳۶ ز) دا زياتر پينگه كى به هينرتربوو؛ ته وئش به و هو كاره ي كه پاپا پشتگيرى لتيكرد. به لام له سالى (۱۱۳۹ ز) دا؛ (ستيفن) له گهل بنه ماله ي (پوجه رى ئينگلته را) دا بوو، بؤيه لايه نگرى پياوانى ئايينى له ده ستدا، ته مه ش ده رفه تيكى بؤ (ماتيلدا) په خساند كه هيرشباته سهر (ئينگلته را)، به لام (ماتيلدا) تيكشكا و له ته نجامى شه ره كه شدا به ديلىگرا، كه چى (ستيفن) ئازاديكرد، ته مه ش بووه هو ي ته وهى كه شازاده كان نيگه رانين و به لاي (ماتيلدا) شكانه وه و چوونه ريزى ته وه وه^(۲)، ته مه ش وايكرد له سالى (۱۱۴۱ ز) دا (ستيفن) برياريدا به فه رمانده يى له شكريك شه رى (ماتيلدا) و ياخيپووان بكات، به لام (ستيفن) تيكشكا و له (لنكولن) به ديلىگرا، به لام توانى ئازادى خو ي بگريته وه به رامبه ر به ئازادكردنى (شيرى) براى (ماتيلدا) كه ناوى (روبرت ته ف گلوستر) بوو. به ديلىگرانى (پاشا

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۹۴.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۳۹.

ستيفن) بوو مایه‌ی ئه‌وه‌ی که دۆسته‌کانیشی لیتی یاخپین، که له‌و نیوانه‌شدا (هینری) برای بوو، ئه‌ویش بوو هۆی ئه‌وه‌ی که ږیگا له‌پیش (ماتیلدا) خۆشبیست بوو. ئه‌وه‌ی خۆی به‌ پاشای (ئینگلته‌را) ږاښه‌یه‌نیت، به‌لام نا‌ئارامی ولاتی گرت‌ه‌وه و شه‌ږی ناو‌خو به‌ږاپ‌وو له‌پیناو به‌ده‌سته‌پینانی تاجی (ئینگلته‌را) هاوکات (گوفری) توانی ده‌سه‌لات‌داریتی (نورماندیا) به‌ده‌سته‌پینیت، به‌لام وه‌ک ده‌ره‌به‌گیکی په‌یوه‌ست به‌ (لویسی هه‌وته‌می پاشای فه‌رهنسا)^(۱)!

ئیدی لیره‌وه ته‌رازووی هیز به‌لای (ماتیلدا) شکایه‌وه؛ چونکه (هینری) کوږی ته‌مه‌نی گه‌شته (۱۶) سالی و نازناوی (دوقی نورماندی) هه‌لگرت‌وو، دواي مردنی (گوفری) باوکی ئه‌نجوومه‌نی هه‌ریمی به‌ میراتی بۆما‌بووه‌وه، به‌ خواستی (بانوری) هاوسه‌ری پیشووی (لویسی هه‌وته‌م) له‌ سالی (۱۱۵۳ ز) دا (هینری) ده‌سه‌لات‌داریتی (ئه‌کوتینی) گرت‌ه‌ده‌ست. (هینری) هیزی ئه‌م هه‌ریمان‌ه‌ی کۆکرده‌وه و هیزشی کرده‌سه‌ر (ئینگلته‌را)، هاوکات (ستیفن) له‌ جه‌نگدا بوو دژ به‌ شازاده یاخپووه‌کان له‌نزیکی (له‌نده‌ن)، له‌مکاته‌دا (یوستاج‌ی) تاکه‌ میراتگری (ستیفن) کۆچی دوايی کرد، ئه‌م ږووداوه سه‌رجه‌م هاوکیشه‌کانی گۆږی، (هینری) ته‌مه‌نی بچووک بوو؛ بۆیه ږیکه‌وتنیکی له‌گه‌ل (ستیفن) دا به‌ست که هه‌تا (ستیفن) له‌ ژياندا ماوه‌ پاشای ئینگلته‌را بیت، دواي ئه‌و ئینجا (هینری) بپته‌ پاشای (ئینگلته‌را) و جیگره‌وه‌ی، ئه‌وه بوو (ستیفن) له‌ سالی (۱۱۵۴ ز) کۆچی دوايی کرد و له‌ ئه‌نجامدا (هینری) تاجی پاشای (ئینگلته‌را)ی کرده‌سه‌ری^(۲).

ئینگلته‌ره له‌ سه‌رده‌می پلانتاگته‌کان

هینری دووهم (۱۱۵۴-۱۱۸۹ ز)

(هینری دووهم) به‌یه‌کێک له‌ مه‌زنترین پاشاکانی ئه‌وروپا به‌گشتی و (ئینگلته‌را) به‌تایبه‌تی له‌ ماوه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا داده‌نریت، دایکی (ماتیلدا) کچی هنری (یه‌که‌م) بوو، باوکیشی (کونت جیفری) میری ئه‌نگو بوو له‌ فه‌رهنسا، (هینری دووهم) فه‌رمان‌ږه‌وايه‌تی (ئینگلته‌را و نورماندیا) و (مینی) له‌ دایکییه‌وه و هه‌ردوو کۆنتی (ئه‌نگووتوینیشی) له‌ باوکییه‌وه بوو مایه‌وه. له‌ سالی (۱۱۵۲ ز) (هینری دووهم)؛

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۹۵.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۴۰.

ئەلىنورى) خاۋەن تەختى (ئۆكۆتىنى) خواست، بەمشىۋەيە مولكەكانى خۆى و خىزانەكەى لە (ئىنگلىتەرا و فەرەنسا)ى گىرتەۋە؛ بە جۆرىك لە سىنورى سكۆتلەنداۋە بۇ چىپاكانى (برنس) درىژدەبوۋەۋە، لەگەل ئەۋەشدا (ھىنرى دوۋەم) زۈلى ۋەك شۈپكەۋتەيەكى دەرەبەگى بوو بۇ پاشاى (فەرەنسا)؛ ئەۋىش بەۋ تاييەتمەندىيەى كە كۆنتى (نۆرماندىا) بوو^(۱).

سەردەمى (ھىنرى دوۋەم) بە زىادىبوۋنى دەسەلاتى شاھانە لەسەر ھەژمارى خانەدانەكان و پەرەسەندنى كارگىزى و دادۋەرى جىادەكرىتەۋە، لە لايەنى دادۋەرىيەۋە (ھىنرى دوۋەم) گرنگى دادگا شاھانەيەكانى زىادكرد و بۋارەكانى تاييەتمەندىتى لەسەر ھەژمارى دادگا دەرەبەگىيەكان فراوانتركرد. لە سەردەمى ھىنرىيەۋە بەكارھىنانى (سۈيىندخۇران) بوۋە كارىكى باۋ لە (ئىنگلىتەرا)دا، تەنانەت سىستىمى سۈيىندخۇران ھەتا ئىستاش لە كاروبارە بىنەپەتسىيە جىامەندىيەكانى دادۋەرىيە لە ھەموو ئەۋولاتانەى بە (ئىنگلىزى) دەۋىن، پىشەى مېژۋىيى سۈيىندخۇران دەگەرپتەۋە بۇ سەردەمى ئىمپىراتورىيەتى (پۇمانى)، بەلام بىنەپەتە نوپىيەكانى دەگەرپتەۋە بۇ (نۆرماندىيەكان) و بەتاييەتەش (ھىنرى دوۋەم)، ئەۋانىش لە فەرەنگەۋە ۋەرىانگرتۋە^(۲).

سىستىمى سۈيىندخۇران بە ۋاتايەكى كورتتر؛ جۆرىكە لە لىكۆلىنەۋەى تاۋانكارى كە پشت بە سۈيىندخۇاردن دەبەستىت، لە ھەر (۱۰۴) پىپاۋىك لەناۋ ھەر گۈندىكدا پىۋىستىبوۋ لەسەريان كە لەبەردەم دادگاى شاھانەى گەپۇكدا سۈيىندخۇن و ناۋى ھەموو ئەۋگومانلىكراۋانەيان بىخەنە بەردەم كە لە تىكدانى ئاسايشى ۋالاتدا بەشداريانكردبوۋ، ياخۇد لە داھاتۋودا گومانىيان لىدەكرىت كە تىكىبىدەن. ئەۋە سەرەتايەكبۈۋ بۇ سىستىمى سۈيىندخۇاردن لە سەردەمى (ھىنرى دوۋەم) كە سىستىمى ۋلات پەرەيسەند و تەماشائى تىكراى كىشە شارستانىيەكان دەكرا؛ ۋەك گىروگرفتەكانى زەۋى و ناكۆكىيەكان لەسەرى، لەمبارەشدا (۱۲) پىپاۋ كۆدەبوۋنەۋە و سۈيىندىاندەخۋارد و پاشان راى خۇيان لەبەردەم دادگادا دەخستەپۈۋ^(۳).

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۴۰.

(۲) فشر: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۲/ ص ۲۸۴.

(۳) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۴۱.

له سه‌ره‌تادا باره‌که له‌نیوان سویندخۆر و گه‌واهی‌ده‌ره‌که‌دا پ‌وون نه‌بوو؛ به‌ تێپه‌ربوونی کات ئهم دووانه به‌پ‌وونی له‌یه‌ک‌دی جیا‌کرانه‌وه، سویندخۆر که له‌ ناوچه‌یه‌ک و له‌ناو خه‌لکیدا هه‌ل‌ده‌بژێردرا؛ له‌ دادگا‌دا داده‌نیشت و گوزارشتی له‌ فرمانه‌که‌ی ده‌کرد. به‌لام ب‌پ‌یاری سزای ده‌رنه‌ده‌کرد؛ چونکه ئهم کاره تایبه‌ت‌بوو به‌ داد‌وه‌ره‌وه، هه‌روه‌ها سویندخۆر له‌ ماوه‌ی داد‌گایی‌کردنه‌که‌دا گه‌واهی نه‌ده‌دا؛ به‌ل‌کوو ده‌بوو گوێ له‌ به‌ل‌گه‌کانی تۆمه‌ت‌بار‌کردن و به‌ر‌گری‌کردن ب‌گ‌ریت که له‌به‌رده‌م داد‌گا‌دا ده‌خرانه‌پ‌وو. له‌ کۆتایی دان‌یشتنه‌که‌دا و له‌ ئه‌نجامی هه‌موو ئه‌وه‌ی گوئی لێ‌ده‌بوو؛ پ‌یشانی‌ده‌دا که تۆمه‌ت‌بار‌کراوه‌که ب‌یتاوانه یاخود تاوان‌ب‌اره، ب‌لا‌وب‌وونه‌وه‌ی سیستمی سویندخۆران بووه‌ ه‌وی به‌ه‌یز‌کردنی داد‌گا شاهانه‌یه‌کان و ده‌سه‌لاتی پاشایه‌تی و له‌ هه‌مان کات‌دا لاوا‌ز‌کردنی ده‌سه‌لاتی خانه‌دانه (ئینگلیزییه‌کان)، هه‌روه‌ها له‌ سه‌رده‌می (هینری دوهم) دا به‌کاره‌ینان و گه‌رانه‌وه و پشت‌به‌ستن به‌ به‌کاره‌ینانی یاسای گشتی زیادی‌کرد^(۱).

ناکۆکی له‌گه‌ڵ کلێسادا

سوور‌بوونی (هینری دوهم) و جه‌خت‌کردنه‌وه‌ی له‌سه‌ر به‌ه‌یز‌کردنی ده‌سه‌لاتی داد‌وه‌ری شاهانه بووه‌ ه‌وی هه‌ل‌گیرسانی مملانیته‌کی ترسناک له‌نیوان (هینری) و کلێسادا، له‌پاش فه‌رمان‌په‌رایه‌تی نۆرماندی له‌ (ئینگلت‌ه‌را) دوو سیستمی داد‌وه‌ری سه‌ره‌کی هاتنه‌کایه‌وه:

یه‌که‌م/ پشتی به‌یاسا و داد‌گا شاهانه‌کان ده‌به‌ست.
دووه‌میان: پشتی به‌ یاسا و داد‌گا کلێساییه‌کان ده‌به‌ست.

له‌نیوان ئهم دوو سیسته‌مه‌دا ب‌وارێکی گه‌وره هه‌بوو بۆ جیا‌وازی و پ‌ێک‌دادان؛ به‌تایبه‌تی ده‌رباره‌ی ئه‌و کێشانه‌ی که سروشتی‌کی تیکه‌ل و ئالۆزیان هه‌بوو، وه‌ک کێشه‌ی سزادانی ئه‌و پیاوه ئایینیانه‌ی که ده‌سه‌لات‌دار‌بوون، یاخود له‌به‌رده‌م داد‌گا کلێساییه‌کاندا تۆم‌رت‌بار‌کرا‌بوون، (هینری) پ‌یت‌وابوو ئه‌و پیاوه ئایینیانه‌ی که له‌به‌رده‌م داد‌گا کلێساییه‌که‌دا داد‌گایی‌کراون، پ‌ت‌ویسته جاری‌ک‌تر ب‌گوزارینه‌وه بۆ داد‌گای شاهانه

(۱) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الأوربية، ص ۱۷۸.

• ۱. به بۆلى خۆى سزاي پىئوستى بدات، له بهرامبهردا كلىسا ئه وهى
• ۲. به كه پياوه كانى بداته دهست دادگايه كى دونيايى^(۱).

• ۳. بىكىت) له تروپكى هه په مى كلىساي ئىنگليزىدا بوو، واته پۆستى
• ۴. نه سقوفى (كونترېرى) له ئه سقوفو، هاوكات هاوپنیه كى خوشه ويستى
• ۵. مېرى) بوو، له هه مانكاتدا له راوئىكاره نزيكه كانى، هينرى (توماس)ى
• ۶. بهرمان بوو ئه پۆسته؛ پاشا وا گومانى برد كه ده توانيت و بۆ به ديهننانى
• ۷. رامياريه كانى جيه جيه ده كات، به لام (توماس) نموونه يه كى تاييه تى ئه و
• ۸. بوو كه به دلسۆزىيه كى بن وئنه وه له هه موو كارىكدا كه ده خرايه ئه سقوى
• ۹. سېندا و به و شيوه يه ناسرابوو^(۲).

• ۱۰. بهرماندا (توماس) په زامه ندبوو له سهر پرۆژه تاييه تيه كه ي پاشا؛ ئه و
• ۱۱. به ي كه پياوانى ئايىنى دها به دادگا پاشايه تيه كان، هه رچه نده پارىزگارى
• ۱۲. ده كرد؛ به لام له دواييدا په زامه ندبوونه كه ي كشانده وه، بۆيه پاشا ده ستى كرد
• ۱۳. بهرماندنه وهى، سهر ئه نجام (توماس) هه لهات بۆ (فه ره نسا) و چه ند سالىك
• ۱۴. به ميه وه، كاتىك به شيوه يه كى رووكه شى په يوه ندى نيوان پاشا و سهرۆكى
• ۱۵. سقوفه كه ي به ره و باشبوون چوو؛ (توماس) بۆ (ئىنگلته را) كه رايه وه، به لام
• ۱۶. سنى (۴) ئه سپسوارى پاشا كوژرا^(۳).

• ۱۷. بهرماندنه وه و ئه وروپا به گشتى و (ئىنگلته را)ى به تاييه تى هه ژاند، هه لوىستى
• ۱۸. مېرى) هينده لاواز كرد كه وايلىكرد له بهرامبهر نيردراوى پايدا بىئاگايى خۆى له و
• ۱۹. به رابگه يه نيت، (هينرى دووهم) له بهرامبهر ئه م ناره زايى و هه لچوونه گشتيه ي
• ۲۰. حكى كه له بهرامبهر كوشتنى (توماس) نواندیان، ناچار بوو له پرۆژه تاييه تيه كه ي
• ۲۱. دادگايى كردنى پياوانى ئايىنى له بهر ده م دادگا شاهانه ييه كاندا پاشه كشه بكات و
• ۲۲. خه زبىته وه. (هينرى دووهم) له كۆتايى ته مه نيدا زۆر ناچارام بوو، چونكه
• ۲۳. ميه ندييه كانى له گه ل زۆربه ي خه لكانى ده ورووبه رى به ره و خراپبوون چوو؛

عبدالأمير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۴۲.

• محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۹۸.

• عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۴۳.

به تايبيه تي له گهل ژنه که ی (ئهلینور) و دوو کوپه که ی (پچارد و جۆن) که ناماده بوون به هاوکاری پاشای (فه پهنسا) پیلان له دژی باوکیان بگێرن^(۱).
(هینری دووهم) سالی (۱۱۸۹ ز) کۆچی دوايي کرد، کوپه گه وره که ی به ناوی (پچارد) شوینگرته وه که دواتر به (شیردل) ناوبانگی دهرکرد، (پچارد) له ماوه ی (۱۰) سالی فه رمان په وایه تیه که یدا (۶) مانگ زیاتری له (ئینگلته را) به سه رنه برد؛ چونکه سه رگه رمی پرۆژه پامیاریه کانی کیشوهری ئه ورووپا و به شداریکردنی له جهنگی خاچیه کان بوو^(۲).

پاشاکانی (ئینگلته را) هه ر له سه رده می پزگارکردنی (نورماندی) دا شوینکه وته یه کی دهره به گی بوون بۆ پاشای (فه پهنسا)، (ولیه می یه که م) که (ئینگلته را) ی گرت و زالبوو به سه ریدا. له بنه پتدا کۆنتیکی (نورماندی) هه ریمیکی دهره به گی (فه پهنسی) بوو، ئه وه ی سه یربوو ئه وه بوو که له پووی هیز و قورسای ده سه لاتوه ده سپۆیشتووتربوون له پاشای (فه پهنسا)، له کاتیکدا پاشا له لایه نی تیورییه وه مه زنیان بوو. له سه ره تاکانی سه ده ی سیازده هه مدا ئه م په وشه به ره و گۆپان پۆیشست، له کاتیکدا که جیگره وه کانی (هینری دووهم) نه یانته وانی پاریزگاری له مولکه کانیان بکه ن له کیشوهری ئه ورووپادا، به ش له دوا ی به ش زه وییه کانیان له ده ستدا، هه ر به ته نها پاشاکانی (ئینگلته را) مولکه کانیان له ده ستنه دا؛ به لکوو خانه دانه ئینگلیزییه کانیش زۆرینه ی هه ریمه کانی ژێرده سه لاتیان هه رله ویدا له ده ستدا^(۳).

ئه م گۆرپانکاریانه ی له کیشوهری ئه ورووپادا به سه ر پاشاکان و خانه دانه کانی ئینگلته ره دا هات، بووه هۆی په ره سه ندنیک ی پامیاری و ده ستووری گرنگ له خودی ئینگلته رادا، ئه م باره وای له هه ردوو ده سته ی پاشا و خانه دانه کان کرد که زیاتر پابه ندبن به ئینگلته راوه و هه ریه که یان ئه و ماف و ده سته که وتانه ی که به ده ستیان هینابوو پاریزگاری لیبکه ن و نه هیلن به رامبه ره کانیان لیتان زه وتبکه ن، ئه م هه لۆسته تونده ی هه ریه ک له پاشا و خانه دانه کان به رامبه ر به یه کدی بووه هۆی پیکدادانی توند له نیوانیاندا، ئه مه ش له کاتیکدا که پاشا (جۆنی یه که م ۱۱۹۹-۱۲۱۶

(۱) عبدالامیر محمدا مین: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی ج ۱/ ص ۱۴۳.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۳۰۰.

(۳) عبدالامیر محمدا مین: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی ج ۱/ ص ۱۴۴.

۱۲ ھەلسوگەوتى خانەدانەكانى بىنىى كە مەيدانخوازى دەسلەلاتى پاشايەتى
بىوھەدىاربوو، لە بەرامبەردا خانەدانەكان ھەستىيان بەوھە كەرد كە رامبارى پاشا
بەرامبەريان توندوتىژبووھە و سنوورى مافە بۆ ماوھەبەكانى تىپەپاندوھە^(۱).

(رېچاردى يەكەم ۱۱۸۹-۱۱۹۹ ز)

لە ھەرمانىرەوايەتىدا شوپىنى باوكى گرتەوھە، ئەم پاشا نوپىيە بە ئازايەتى و
ھەزكەردن لە كارى پالەوانىتى و ھەنگەردن بە توندوتىژى ناوى دەرگەردبوو، لە
ماوھەى ئەو (۱۰) سالەى كە ھەرمانىرەوايەتى تىداكەرد، لە (۶) مانگ زياتر ژيانى لە
(ئىنگلەتەرا) بەسەرنەبەرد، دووجار گەرايەوھە (ئىنگلەتەرا) كە ھەرجارەى چەند مانگىكى
تىدا بەسەرنەبەرد، ئەويش بۆ كۆكەردنەوھە پارەووپول بوو؛ ھەموو ئەمانەش لەپاش
ئاهەنگى تاجلەسەرنانى كۆتايى ھات، ھاوكات بە خويىنرشتى ئەو جووانە كۆتايى پىن
ھات كە دياريان بۆ ھىتابوو.

(رېچارد) لە دواى باوكى تەختى ھەرمانىرەوايى (ئىنگلەتەرا)ى گرتەدەست،
(رېچارد) لە سالى (۱۱۵۷ ز) لە (ئوكسفورد) لەدايكبووھە و زۆربەى تەمەنى لە
(ئاكوپىتىن) بەسەربەرد كە كاروبارى ئەو ھەرىمەى بەرپۆھەدەبەرد لەبرى (ئەلميانور)ى
دايكى. (رېچارد) ھەر لە سەرھەتاي دەستبەكاربوونىدا؛ سەرقالى رېكخستى
ھەلمەتىكى خاچى بوو كە بە ھەلمەتى سىيەم لە ميژوودا دەناسرەيت، كە (فليپ
ئوگستسى پاشاي ھەپەنسا) و (فرىدريك باربارووساى ئىمپراتورى ئەلمانىا) لەم
ھەلمەتەدا ھاوكارى بوون، بەلام بۆ ئەنجامدانى ئەم ويستەى (رېچارد) پىويستى
زۆرى بە پارە ھەبوو، بۆ بەدەستھينانى پارەش چەند ھەنگاويكى ناوھە بە لادانى
ھەرمانىبەرانى دەولەت و دواتر گەرانەوھەيان بە بىرە پارەيەكى كەم. دووھەميان
بەرامبەر بە بىرە پارەيەكى كەم، دانى بە سەربەخويى (ئوسگىلتندا)نا، ھەروھە
دەستبەسەر چەند كەشتىيەكدا گرت كە لە ئاوەكانى (بەپىتانيا) لەنگەريانگرتبوو؛ بۆ
ئەوھەى ھىزەكانى لە رېگاي دەرياوھە بگەيەنيتە خۆرھەلات^(۲).

لەو رېگايەشىدا بۆ خۆرھەلات و لە سالى (۱۱۹۱ ز) دەستىگرت بە سەر
دوورگەى (قوبرس) و فروشتى و بە سواردەى (داويە)، بەلام ئەم مامەلەيە

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۸۳.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۴۳.

شکستییهنا و دواتریش فروشتیهوه به (لوزجنان) که پاشای میرنشینی (قودسی خاچی) بوو، (ریچارد) له گه‌ل (سه‌لاحه‌دینی ئه‌یوبی) جه‌نگا، به‌لام نه‌یتوانی (قودس) داگیربکات، بویه له‌گه‌ل (سه‌لاحه‌دین) دا بریاری ناشتیاں دهرکرد که له سالی (۱۱۹۲ ز) به‌رهو ولاته‌که‌ی گه‌پایه‌وه، به‌لام له ریگادا زیریانی دهریادا که‌شتیه‌که‌ی به‌رهو دوورگه‌ی (کورفوی بیزه‌نتی) راپیچکرد، (ریچارد) ترسی ئه‌وه‌ی لینیشت که پاشای (بیزه‌نتی) به‌دیلی بگریت؛ بویه به‌که‌شتیه‌کی بچووک به‌رهو ئه‌لمانیا به‌پیکه‌وت، که‌چی له ریگادا (لیوبولدی دوقی نه‌مسا) به‌دیلی گرت! چونکه ناکوکی له‌نیوان ئه‌م دووانه هه‌بوو، له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی (ریچارد) له شاری (عه‌ککا) ئالای (لیوبولدی) دراندبوو، دوا‌ی (۳) مانگ (ریچارد) ی‌پاده‌ستی (هینری شه‌شمی ئیمپراتوری ئه‌لمانیا) کرد، به‌په‌چه‌وانه‌ی نه‌ریته‌کانی شه‌ری خاچییه‌کان؛ (هینری) داوا‌ی بریتی کرد له به‌رامبه‌ر ئازادکردنی (ریچارد) و ماوه‌ی سالی‌ک به‌دیلی مایه‌وه؛ چونکه (ئینگلته‌را) توانای ئه‌وه‌ی نه‌بوو ئه‌و بره‌پاره‌یه‌ بدات له‌په‌ناو ئازادکردنی (ریچاردی شیردل)، هاوکات (یوحه‌ننا) ی‌برای هه‌ولیدا که ده‌سبه‌سه‌ر ته‌ختی پاشایه‌تی (ئینگلته‌را) بگریت، به‌لام دایکیان ریگای پی نه‌دا، بویه (یوحه‌ننا) هه‌له‌ات بو (فه‌ره‌نسا) و به‌هاوکاری (فلیپ ئوگستس) هیرشیکرده سه‌ر (ئینگلته‌را) ^(۱).

(فلیپ و یوحه‌ننا) هه‌چیان پی نه‌کرا له (ئینگلته‌را) و له ریگای گه‌پانه‌وه‌یاندا هیرشیانکرده‌سه‌ر (نورماندی) و داگیریانکرد، (ریچارد) له مانگی مارس‌ی سالی (۱۱۹۴ ز) دا له‌دیلی ئازادیبوو و گه‌پایه‌وه (ئینگلته‌را) بو ئه‌وه‌ی خوی ئاماده‌بکات بو شه‌پکردن دژ به (فلیپ). (ریچارد) له ماوه‌ی (۵) سالدای توانی زوربه‌ی مولکه‌کانی له کیشوهری ئه‌وروپا بگریته‌وه که (فلیپ) زه‌وتیکردبوو، له (۲۶/مارس/۱۱۹۹ ز) له شاری (لیموزین) و له کاتی ململانیدا له قه‌لایه‌کی دهره‌به‌گا‌کان تیریکی نادیار به‌ئاراسته‌ی (ریچاردی شیردل) کرا و کوژرا ^(۲).

(جۆن‌ای یه‌که‌م (۱۱۹۹-۱۲۱۶ ز))

له‌پاش مردنی (ریچاردی یه‌که‌م)؛ ده‌سه‌لاتی ته‌ختی شاهانه‌ی (ئینگلته‌را) ی‌گرته‌ده‌ست، دوا‌ی تاج له‌سه‌رنانی؛ سه‌روکی ئه‌سقه‌فی (کانتربوری هیوبرت والترا)

(۱) ئاراس فه‌ریق زه‌ینه‌ل: میژووی جه‌نگه‌ خاچییه‌کان، ل ۲۲۷.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا فی العصور الوسطی، ص ۳۰۲.

چارىکرد كه سويندبخوات كه دهسه لاتكهى به ههلبژاردن له لايهن خانه دان و ساوه ئايينييه كانه وه گرتووه ته دهست نهك به بوماوهى به براكهيه وه، به لام له سيژووى (جۆن) دا به پرووى ده رده كه وىت كه (جۆن) به سوينده كه وه پابه ند نه بوو! زيانى (جۆن) به گه رده لولوليك له بق و كينه له گهل خانه دان و پاپا و (فيليب نوگستوسى پاشاى فه رهنسا) جيا ده كرينه وه و باجيكى زورى به سهر دانىشتواندا سه پاند له پيتاو به رگري كردن له مولكه ئينگليزييه كان له ئه ورووپادا^(۱).

باجه كان بابتهى سه ره كي بوون بۆ دروستبوونى ململانى نيوان (پاشا جۆنى يه كه م) و خانه دانه (ئينگليزييه كان)، له كاتيكدا كه ناكوكيه كه له وپه پى تونديدابوو؛ پاشا پرووبه پرووى ململانىيه كى ديكه بووه وه له گهل (پاپا ئه نوستى ستيه م)، ئه وىش به هوى ئه وه وه له گه رده وه پرويدا كه وايلىكرد شوينيكى ديار له ميژوودا به جيبه ئىت، چونكه له سالى (۱۲۰۵ ز) پياوه ئايينييه كان له (ئينگلته را) هلى به تالبوونى پۆستى سه روكى ئه سقه فى كانتربوورىان قۆسته وه؛ بۆ ئه وهى پاشا ده سه وه رنه دات له ديارى كردن و ههلبژاردنى سه روكى ئه سقه فى (كانتربوورى)، هه ربۆيه به شينه وه كى نه ينى سه روكىيان ههلبژارد و به بى ئاگادارى پاشا بۆ رۆمايان نارد هه تاوه كوو به شينوازه ندييه ك پۆسته كهى پييه خشيريت، له مكاته دا (پاشا جۆن) پياوئى ديكه ده ستنيشانكرد بۆ ئه وهى ئه وه پۆسته بگريته ئه ستو و ناردى بۆ (رۆما) و له وى له گهل ركابه ره كه يدا پرووبه پرووى يه كدى بوونه وه^(۲).

پاپا ههلبژاردنى (ستيفن لانكتون)ى بۆ سه روكى ئه سقه فى (كانتربوورى) به دلنه بوو، بۆيه (ستيفن)ى ره تکرده وه، ئه مهش په يوه ندى نيوان (جۆن) و پاپاى زياتر گرژكرد، ئه م گرژيه له سالى (۱۲۰۸ ز) به ده ركردنى بريارى قه ده غه كردن له دژى پرويدا، ئه وىش به هوى توندوتيزى و كوشتنى يه كيك له پياوه كانى كلېسا. له به رامبه ر ئه م پروودا وه دا؛ (پاپا ئه نوستى ستيه م) له كارخستنى پاشاى راگه ياند و پى به دانىشتواندا له گوپرايه لى پاشا ده رچن، جۆنیش له وه لامى ئه م دژايه تىكردنه يدا ده ستىگرت به سهر هه موو مولكه كانى كلېسا له ئينگلته را دا^(۳).

(۱) عبدالامير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۴۵.

(۲) عبدالامير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۴۵.

(۳) عبدالامير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۴۵.

ئەم گەرڭىيە نىزىكەى (۵) سالى خاياند؛ سەرئەنجام (پاشا جۇن) بە ناچارى مليكەچكرد بۇ جىبەجىكردى خواستەكانى پاپا و رەزامەندبوو بە دانانى (ستىقن) بە سەرۆكى ئەسقىفى (كانتربورى) و داننان بە دەسەلاتى پاپايى و پەيماندا سالانە بىرىك پارە وەك رەمىزىكى ئەو شويتكەوتەيىيە بدات، لە پاشاندا (پاشا جۇن) چوونەو ئەو ھاوپەيمانىتيىيە مەزنەى كە ئىمپىراتور (ئوتۇى چوارەم) و (كۆنت ملاندز) دژى (فيلىپ ئوگستسى پاشاى فەرەنسا) بەستبوويان، كاتىك خانەدانەكان يارمەتيدانى پاشاكەيان لە جەنگە نوپكەدا رەتكردەو؛ (جۇن) بە سەركرديەتى كۆمەلىك لە سەربازى بەكرىگىراو رپوويكرده (ملاندز)، لە كاتىكدا بە شكستخواردووى لە سالى (۱۲۱۴ ز) گەراپەو بۇ (ئىنگلەترا)^(۱).

خانەدانەكان زۆر بەخرابى تورەبوون؛ ئەم تورەبوونەش گەيشتە لووتكە، چونكە (جۇن) باجى نوپى بەسەر دانىشتوواندا سەپاند بۇ ئەوئى قەرەبووى زىانى جەنگەكەى بۇ بكاتەو، بۆيە خانەدانەكان يەكيانگرت و نووسراوئىكيان خستەبەردەست پاشا كە جىبەجىنى بكات. پاشا سستى لەم ئەركانەدا نواند و لە ئەنجامدا خانەدانەكان لەندەنيان داگىركرد و (جۇن) لىرەدا ناچاربوو كە رەزامەندبىت لەسەر پەيمانى مەزن (ماگناكارتا) و لە (۱۵/يۇنيە/۱۲۱۵ ز) بە مۆرى شاھانە مۆرى بكات، ئەم بەلگەنامەيە لە (۶۳) بىرگە پىكهاتبوو كە زۆربەيان تايىبەتبوو بە پاراستنى بەرژەوئەندى خانەدانەكان و چەند بىرگەيەكى كەمىشى تايىبەتبوو بە پياوئە ئايىنيىەكان و بازىرگانانى شارەكان، (۱۰) بىرگەشى بۇ رپوونكردنەو و دىبارىكردى كارى دادگا شاھانەيىەكان دانرابوو^(۲).

ماددەى يەكەمى بەلگەنامەكە باس لە كلئىسا و مافەكانى و بەرژەوئەندىيەكانى بەتەواوئەتى دەكرد، ئەمەش ئەو دەگەيەنىت كە رىنگە لە پاشا دەگرىت دەسبختە ھەلپژاردنى ئەسقىف و پراھىيەكان، ماددەى (۲ و ۱۲ و ۴۳) باس لە نەشكاندىنى ياسا دەرەبەگايەتيىەكان دەكات لە كۆكردنەوئى پارە و پوولدا، ماددەى (۳ و ۶) باسى لە رىزگرتن لە سامان و مولكى بىئوئەژن و ھەتيوئەكان دەكرد، ماددەى (۴۱) تايىبەتبوو بە پاراستنى بازىرگانى، ماددەكانى (۴۴ و ۴۷ و ۴۸) باسى لە ھەستاندىنى خراب بەكارھىتئانى دارستانەكان لە لايەن پاشاوئە دەكات، ماددەكانى (۴۹ و ۵۰ و ۵۱) باس

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۳۰۸.
(۲) عبدالأمير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۴۶.

هه دهکات که دهبیت پاشا هه موو سهربازه به کریگیراوه کان له سوپا دهر بکات، هه موو ئه و شتانه شی که پاشا دهستیبه سهر دارگرتبوون؛ بگه ږیندرینه وه بۆ خاوه نه کانیان، ماده دهی (۱۳) باس له پښو یستبوونی ږیزگرتنی پاشا دهکات بۆ هه موو بهر ژه وهندی و ئه و مافانه که دانیشتووانی (له ندهن) و شاره ئینگلیزییه کانی دیکه ی پښی ده ناسرینه وه، ماده ده کانی (۲۰، ۲۴، ۳۰، ۳۸، ۴۵) باس له و کۆته تاییه تیپانه دهکات که پښو یسته له سهر پیاوه کانی پاشا و کارمه ندانی کۆشک دابنریت^(۱).

له لای زۆریک له نووسهران (ماگناکارتا) به بنه پرتیک بۆ ماف و ئازادییه رامیاریه کان داده نریت، ئه مه هه تا ئه ندازه یه ک له راستیه وه نزیکه، به لام پښو یسته ئه وه مان له یاده نه چیت که (ماگناکارتا) له بنه پرتدا به لگه نامه یه کی دهر به گییه که دهر به گه مه زنه کان بۆ پاریزگار یکردن له مافه کانیان و له زیاده پره ییه کانی پاشا دایانر شتبوو، له هه موو شتیک زیاتر جه ختی له سهر مافی خانه دانه کان ده کرده وه؛ به لام ماف و ئازادییه کانی گه ل به خه یالی ئه و که سانه دا نه ده هات که به نده کانی ماگناکارتیه یان دار شتبوو. به هه رحال (ماگناکارتا) گرنگیه کی گه وره ی هه بوو له زۆر بوارد؛ له لایه که وه چاره سه ری زۆر گیروگرفتی سه رده می خۆی کرد، له لایه کی دیکه شه وه ئه و بارودوخه ی که ئه و به لگه نامه و وشانه ی تیدا نووسرا؛ گرنگیه کی زۆری به نه وه کانی داهاتوو دها، بۆ نمونه پاشا دهبیت بخریته به رده م پرسیار و لږپرسینه وه وه، ئه مه ش بناغه یه ک بوو بۆ هه لته کاندنی بییری ده سه لاتی ره های پاشایه تی و سنووردار کردنی ئه و ده سه لاته له لایه ن گه له وه^(۲).

(هینری سییه م ۱۲۱۶-۱۲۷۲ ز)

له پاش مردنی (جۆنی یه که م)؛ کوپه که ی (هینری سییه م ۱۲۱۶-۱۲۷۲ ز) شوینگیرته وه، له و کاته دا ته مه نی ته نها (۹) سال بوو، له به ره ئه وه کۆمه لیک خانه دانی به توانا و ئه سقوفه مه زنه کان فه رمانه رایه تیان گرتبووه ئه ستو، (هینری سییه م) له سالی (۱۲۲۷ ز) دا به شیوه یه کی کرداری ده سه لاتی گرته ده ست، ئیدی لږه وه جار یکی دیکه بارودوخ (ئینگلته را) به ره و خراپبوون و لاوازی گه رایه وه، ئه مه ش وای له پاپا کرد که شوین به تالی کلنساکان به پیاوه ئیتالییه کان پر بکاته وه، له

(۱) عبدالأمیر محمدامین و: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۴۷.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۶۴.

لايهكى ديكه وه پياوه ئاينيه ئىنگليزهكان به ناوى جهنگى خاچيه وه پارهيهكى زورىان له (ئىنگلترا) كۆكرده وه و بۆ كهنجينهى پاپايان نارد، ئه مه رق و تورپه ي هموو ئىنگليزه عهلمانى و ئاينيهكانى پيكه وه وروژاند. پاشا ئامرازىكى بئدهسه لاتبوو به دهست دهسته بژيره كانيه وه، لاوازى پاشا به ئاشكرا دهركهوت كاتيىك كه ويستى پرۆژه سهربازيهكانى به دييهينت؛ به تاييهت له دژى پاشاى (فهړه نسا)^(١). كاتيىك (هينرى ستيهه) دهركاى ولاتى بۆ بيگانهكان والاكرد؛ بارودوخه كه هيندهى ديكه ئالۆزبوو، زور له خهلكانى (پروفس و سافوى) و كهسانى ديكه بۆ خوشگوزهرانى خويان هاتنه ناو (ئىنگلترا)، ئه مهش له سهه ههژمارى دانىشتوانه رهسه نهكانى بوو. هاوكات (هينرى ستيهه) پارهيهكى زورى به بهرتيل به خشيه (ئهلمانيهكان)، بۆ ئه وهى (ريچارد)ى براى به ئيمپراتۆر ههلبژيرن، ههروهها يارمهتى پاپايدا له وه جهنگهى كه له گهل شانشىنى (سه قليه) دا ههلبژيرساندبوو، له بهرامبهردا پاپا به ئينى پيدانى تهختى فهريمانپهوايى ئه و شانشىنهى به كورپى دووهى (ئهموند) دا^(٢).

له كاتيىكا (هينرى ستيهه) پتيوستى زورى به پاره بوو؛ پهناى برده بهر ئهنجوومهنى مهزن و داواى يارمهتى ليكردن، له بهرامبهردا (هينرى ستيهه) سههري بۆ خواستى ئهنجوومهن دانهواند و پهزامه نديبوو له سهه دهركردنى تيكرائى بيگانهكان، له سههروو ههموويانه وه بنه مالهى (لوزجنان)، كاروبارى فهريمانپهوايه تيش كۆمهليىك له خانه دانهكان گرتيانه ئه سستق كه وهك وهزير بهرپرسياربوون له بهردهم ئهنجوومهندا، به مشيوهيه بۆ ماوه يهك خانه دانهكان سهههله نوئ بوژانه وه؛ به فهريمانپهوايه تيكرردنى ولات له ژير سههركردايهتى كه وههكهيان (سيمون دى مونتفورت)، له سالى (١٢٥٩ ز) له گهل (فهړه نسا) دا ريكه و تننامه يهكيان گريدا بۆ كۆتاييهيتان به بارى جهنگ، سنووريشى بۆ زوريىك له گهندهلييهكانى ولات دانا^(٣).

په يوهندى نيوان خانه دانهكان و پاشا ههتاسهه به باشى نهمايه وه و جاريىكى ديكه پرووى له گرژى كرده وه، (سيمون دى مونتفورت) توانى هيزهكانى پاشا

(١) عبدالامير محمدا مين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٤٨.

(٢) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٤٦٦.

(٣) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ٣١٢.

تيكېشكېنىت، ئەم بارودۇخەش بە بەستىنى پەرلەمانى بەناوبانگ لە سالى (۱۲۶۵ ز) كوتايى پىن ھات، ئەو بە بوو بۇ يەكەمجار ئەنجومەنەكە نوپنەرى ھەموو شارەكانى نە پىنى ھەلبىزاردەنەو لەخۆگرت و مۆركىكى جەماوهرى بەھىزى بە پەرلەمان بەخىشى، گرنكى پىكھىنانى بىرى ئەنجومەنى گىشتىش بۇ (سىمون دى مونقفورت) دەرگەرپىتەو. ھەر لە ھەمان سالددا ھەندىك لە خانەدانەكان بارودۇخەكەيان تىكدا و شۆرپىيان ھەلگىرساند، لە پرووداويكى چاوەرواننەكراو و نەخوازراویشدا (سىمون دى مونقفورت) خۆى كوشت! بەوھش پۆژلەدواپۆژ ھەژمونى خانەدانەكان لە كەمبونەو ھەدابوو. بەلام دواى ئەوھى سەرکەوتنىان بەدەستھىنا لە تىكشكاندننى ھىزى چەوسىنەردا؛ لە سالى (۱۲۷۲ز)دا (ھىنرى سىيەم) كۆچى دوايى كرد، ئىدى كوپرەكەى دواى خۆى (مىر ئىدوارد) كە بوو (ئىدواردى يەكەم) جىگەيگرتەو، كەچى لە ھەلمەتى خاچىيەكاندا بەشدارىنەكرد^(۱)!

(ئىدواردى يەكەم ۱۲۷۲-۱۳۰۷ ز)

(ئىدواردى يەكەم) لە سالى (۱۲۷۲-۱۳۰۷ ز) جلەوى فەرمانپەرەوايەتى گرتەدەست، ئەو كاتە تەمەنى (۳۷) سال بوو، پىاويكى پىگەيشتوو و ئەزمونىكى فراوانى ھەبوو، لە ھەمان كاتدا خويندەوارىيەكى باشى ھەبوو، ھەولى دەدا كە پەرگەزەكانى ھىز و دادگەرى يەكبخات و زۆر ھەزى بە چاكسازى دەكرد، ئەمەش وايلىكرد كە شويىنىكى دىارى لە مېژووى ئىنگلىزىدا ھەبىت و كارىگەرىيەكى زۆرى بەسەر داھاتووى ئىنگلەتەرەو ھەبىت، لەبەرئەو پەرەسەندنە ياسايىيەكى كە لە سەردەمى ئەودا (ئىنگلەتەر) بە خۆيەو بىنى، نازناوى (جىستىيانى ئىنگلەتەر)اى بەسەردا پرا^(۲).

(ئىدواردى يەكەم) لە پاش گەرەنەوھى لە ھەلمەتى خاچىيەكاندا تەختى فەرمانپەرەوايەتى گرتەدەست و ھىواخوازبوو كە ھەلمەتىكى نوپى خاچى ئامادەبكات، بەلام ئەو بارودۇخە دەرەكى و ناوخۆيىيەكى كە پرووبەرووى بوويەو؛ بوو بە ئاستەنگ لەبەردەم جىتەجىكردنى ئەم خواستەيدا، (ئىدواردى يەكەم) كارى بۇ يەكخستىنى پارچە و دوورگە جىاوازەكانى (بەپىتانيا) كرد، بۇ ئەوھى دەولەتىكى بەھىزى يەكگرتووى لى دروستبكات، مەزىنترىن سەرکەوتنىش لەم كارەيدا لكاندننى

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۶۷.

(۲) عبدالأمير محمد أمين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۴۸.

میرنشینی (ویلز) بوو به ئینگلته‌روهه، له سه‌رده‌می دوا میریاندا (لیولینی مه‌زن) مه‌ترسییه‌کی زوری بۆ دروستکردبوو، (ئیدواردی یه‌که‌م) سه‌رکه‌وتنی به‌سه‌ردا به‌ده‌سته‌تینا و (ویلز)ی خسته ژێرده‌سه‌لاتی خۆیه‌وه. هه‌روه‌ها یاسای سالی (١٢٨٤ ز)ی ده‌رکرد که به‌پیتی ئه‌م یاسایه (ویلز)ی خسته‌سه‌ر ته‌ختی (به‌پیتانی)، دواتر یاسا (ئینگلیزیه‌کان) له‌سه‌رده‌ستی کارمه‌نده ئینگلیزه کارگێڕیه‌کان له (ویلز)دا پیاده‌کرا، له سالی (١٣٠١ ز)دا (ئیدواردی یه‌که‌م) نازناوی میری (ویلز)ی به‌کوڤه گه‌وره‌که‌ی به‌خشی^(١).

خانه‌دانه ئایینییه‌کان ئه‌نجومه‌نیک پاشایه‌تی مه‌زنیان پیکه‌تیا‌بوو، که گه‌وره کارمه‌ند و ڤاوێژکاره‌کانی تیدا‌بوو، له ماوه‌ی سه‌ده‌ی پازده‌هه‌مدا زۆر کۆبوونه‌ویان ئه‌نجامدا، له سالی (١٢٩٥ ز) کۆبوونه‌وه‌یه‌ک به‌سترا که به‌په‌رله‌مانی نمونه‌یی ناوی ده‌رکردوه، (ئیدوارد) بۆ کۆبوونه‌وه له ئه‌نجومه‌نه‌که‌دا دوو خانه‌دانی بچووک له هه‌موو کۆنتیک و دوو بۆرژواز و بازرگان له هه‌موو ناوچه‌یه‌که‌دا بانگه‌یشتکرد، ئه‌مه سه‌ره‌ڤای بانگه‌یشتکردنی خانه‌دانه مه‌زنه دونیایی و ئایینییه‌کانی ولاته‌که‌ی، ئه‌م کۆبوونه‌وه‌یه فراوانترین کۆبوونه‌وه‌بوو که پاشای (ئینگلته‌را) بیبه‌ستیت، نوینه‌ره‌کانی په‌رله‌مانی نمونه‌یی بۆ (٤) کۆمه‌لی جیاواز دابه‌شبوون، هه‌تا ئه‌وکاته‌ش په‌رله‌مانه‌که ته‌نها ئه‌رکی ڤاوێژکاری ده‌بینی؛ نه‌ک ده‌زگایه‌کی یاسادانان (تشریعی)^(٢)!

لیک‌ه‌لوه‌شانی داموده‌زگا ده‌ره‌به‌گییه‌کان و گه‌شه‌کردنی په‌رله‌مان

گرنگترین تایبه‌تمه‌ندی له میژووی (ئینگلته‌را) له ماوه‌ی هه‌ردوو سه‌ده‌ی چوارده و پازده‌دا بریتییه له لیک‌ه‌لوه‌شانی داموده‌زگا ده‌ره‌به‌گییه‌کان و په‌ره‌سه‌ندنی په‌رله‌مان و گه‌شه‌کردنی بازرگانی و پیشه‌سازی و زیاده‌بونی چینی ناوه‌ند (بۆرژوازی) وه‌ک ئه‌نجامیک ئه‌و بارودۆخه. (ئینگلته‌را) له کاریگه‌رییه خراپه‌کانی جه‌نگی (سه‌ده‌ساله ١٣٣٧-١٤٥٣ ز) که له‌سه‌ر خاکی (فه‌ره‌نسا) به‌رپا‌بوو ڤزگاریبوو، به‌لام شوینه‌واره ناراسته‌وخۆکانی جه‌نگ گه‌وره‌بوون! به‌تایبه‌ت بۆ په‌ره‌سه‌ندنی داموده‌زگا ڤامیاریه‌کانن و سنووردارکردنی ده‌سه‌لاتی پاشایه‌تی، هه‌روه‌ک چۆن

(١) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ٣١٤.

(٢) ه. ا. ل. فشر: تاریخ أوروبا العصور الوسطی، ج ١/ ص ٤٤٥.

جەنگى (سەدسەلە) كۆتايى بە دەسەلاتى پەھەي پاشايەتى لە (فەپەنسا) دا ھىتا، بە ھەمان شىۋە كۆتايى بە دەسەلاتە پەھەيە لە (ئىنگلتەرا) دا ھىتا و گرنكى دامودەزگا دەستورىيەكانى بە شىۋەيەكى گىشتى و گەشەكرىنى دەسەلاتى پەرلەمان بە شىۋەيەكى تاييەتى زىادىكرىد^(۱).

لە سەردەمى (ئىدواردى دووھم ۱۳۰۷-۱۳۲۷ ز) پەرلەمان چەندەھا ھەنگاۋى گرنكى لە رېگاي دەسەلات و سەركردايەتلىكردندا، بەلام (ئىدوارد) لە بەرامبەر (سكۆتلەندىيەكان) دا تىكشكا و ھەر ئەمەش بوو ھۆى ئەۋەى كە (سكۆتلەندا) سەربەخۆى خۆى بەدەستەيتا، ئەمەش ھىندەى دىكە ھەلۋىستى لەبەردەم پەرلەماندا لاوازكرىد و لە سالى (۱۳۱۱ ز) دا ناچاربوو پىۋرەسمىكى نوڤى مۆرىكات، بەپىنى ئەۋ رىۋرەسمە پەرلەمان سەربەرىشتى دامەزراندنى تاكەكان دەكات بۆ ۋەرگرتنى پۈستە مەزنەكان لە ۋالاتدا، بەلام كاتىك (ئىدواردى دووھم) ويستى پاشەكشەبكات لەۋ رىۋرەسمە؛ بە ھاۋكارى نىۋان ھاۋسەرەكەى و خانەدانەكان بوو ھۆى لەكارخستىن و لەسىدارەدانى^(۲).

لە سەردەمى (ئىدواردى سىيەم ۱۳۲۷-۱۳۷۷ ز) سەركەۋتەكانى پەرلەمان ئاشكراتر دەرەكەۋت. (ئىدواردى سىيەم) بە زىرەكى و ئازايەتى و ھەزكرىن بە فراۋانخۋازى ناسرابوو، ھەربۆيە بەسەر (سكۆتلەندى و ۋىلزىيەكان) دا سەركەۋتنى بەدەستەيتا و خستىيەۋە سەر (ئىنگلتەرا)، ھەروەھا ھەستا بە ھىرشكرىدەسەر (فەپەنسا) بە بىيانۋى ئەۋەى لە تەختى (فەپەنسى) مافى ھەيە، ئەمە سەرەتا و ھۆكارى ئەۋ جەنگەبوو كە لەنىۋان (ئىنگلتەرا و فەپەنسا) پوۋىدا و لە مېژوۋدا بە جەنگى (سەدسەلە ۱۳۳۷-۱۴۵۳ ز) ناسراۋە. سوپاى (ئىنگلىزى) توانايەكى باشى ھەبوو و توانى چەندىن سەركەۋتنى گرنىگ بەسەر (فەپەنسا) بەدەستەيتىت، تەنانت لە يەكەك لە شەپەكاندا پاشاى (فەپەنسا) بەدىلگىرا و چەند سالىك بە دىلى مايەۋە! جەنگە بەردەۋامەكانى (ئىدواردى سىيەم) پىۋىستى بە پارە و سامانىكى زۆر ھەبوو، پەرلەمانىش ئامادەيى دەرېرى بۆ دانانى باجى نوڤى لە بەرامبەر ۋازھىنانى پاپا لە كۆمەلىك ماف و دەستكەۋتى خۆى؛ كە ئەمەش ھەموۋى لەسەر

(۱) عبدالأمير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۵۰.

(۲) عبدالأمير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۵۱.

ههژمارى دەسه‌لاتى پاشايەتى بوو، لە کۆتايىه‌كانى فەرمانرەوايەتى (ئىدواردى سىتيەم) بە شىۋەيەكى كردارى پاشا مافى سەپاندنى باجەكانىشى لەدەستدا^(۱)!

هەر لە سەردەمى (ئىدواردى سىتيەم) پىكەتەي پەرلەمانى (ئىنگلىزى) بە ئەنجوومەنە بالاكەيەو (لۆردات) و ئەنجوومەنى گشتى لە سەدەي چواردە خەملىندرا، ئەنجوومەنى (لۆردات) خانەدانە مەزنەكانى لەخۆگرتبوو كە لە بنەپەتد ئەنجوومەنى شاھانەي مەزنيان پىكدەهينا، خانەدانە مەزنەكان لە كۆمەلگاي ئىنگلىزىدا هەرگىز كۆمەلەيكي گەورەيان پىكنەدەهينا وەك تىكرای هەريەمە جياوازەكانى ئەورووپا! هەر هەريەمەك بەتەنها كۆرە گەورەكەي دەبوو ميراگرى. ھاوكات لەگەڵ خانەدانە مەزنەكان لە ئەنجوومەنى بالادا كۆمەلەيكي لە ئەسقف و سەرۆك دىزەكان ئامادەدەبوون كە هەموويان ئىتتىميان بۆ چىنى خانەدانەكان هەبوو، ئەم دوو كۆمەلەيە بە (لۆرداتى دونيايى) و (لۆرداتى رەوانى) دەناسرانەو. لە خاوەندارى زەوى و لە خانەدانە بچووكەكان و بۆرژواز و نوینەري شارەكان پىكەتەبوون، ئەم دوو توێژە (خاوەنزەوى و بۆرژوازەكان) لە بەرھەمەتيان و بازرگانىکردندا بەرژەوەندى ھاوبەشيان هەبوو، ئەنجوومەنەكە لە سەرەتادا دەزگايەكى ياسادانان نەبوو، دەستپىشخەريە پاميارىيەكان بەدەست ئەنجوومەنى لۆرداتەو بوو، بەلام ئەنجوومەنى گشتى لە گەشەکردندا بوو، لەبەرئەوې بۆرژوازەكان لە هەموو خەلكانى دىكە زياتر خاوەن پارەو پوول بوون، لەو پىگەيەو هەميشە هەولەي جىگىرکردنى بوونى خۆيان دەدا، ئەويش بە پەزنامەندبوون ياخود نەبوونيان لەسەر سەپاندنى باجى نوێ. پاشاكانى (ئىنگلىز) وەك ئامرازىك دەيانرۋانىيە پەرلەمان بۆ بەدەستەيتانى پارەو پوول. پەرلەمانىش بەتايبەتى ئەنجوومەنى گشتى دركى بەوەكردبوو كە پاشا پىۋىستىيەكى زۆرى بە پارە هەيە، ئەمەش ناچارى دەكات دەسبەرداربوونىكى نوێى بكات، ئەم پىۋىستىيەش لەپاش جەنگى (سەدسالە) رۋويلەزىادبوون كرد^(۲).

رۆژ لەدواي رۆژ پەرلەمان زياتر دەسۋەردانى لە كاروبارى پاشايەتى دەكرد، لە سالى (۱۳۴۰ ز) لە سەردەمى (ئىدواردى سىتيەم) پەرلەمان پاشاي ناچار كرد كە بەبى پەزنامەندى پەرلەمان نايتت هەستىت بە كۆكردنەوې هېچ باجىك! هەروەها لە

(۱) عبدالأمير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۵۱.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۳۱۷.

سالی (۱۳۴۳ ز) دا پاشا به لئینیدا که هیچ گورپانکارییه که له باجی سهر بازرگانی
مهره کی ناکات؛ به بی رهمانه ندبوونی پیشووهختی پهرله مان، به مشیوهیه
روژله دواپرژ پاشا مافه کانی له دهسته ده دا و دهسه لاتی که متر ده بووه وه^(۱).

(ریچاردی دوهم ۱۳۷۷-۱۳۹۹ ز) هه ولیدا ئه و دهسه لاتی که پاشاکانی پیشوو
نده ستیاندا بوو بیگه رینیتته وه و سنووریک بۆ دهسه لاتی پهرله مان دابنیت، ئه وه بوو
هینیکی سهر بازی تایبه تی دروستکرد بۆ به هیزکردنی خوی له بهرامبهر پهرله ماندا،
ئهم رامیارییه دوژمنکارییه ی پاشا بووه هوی به راپابوونی شوپشتیکی مه زن له دژی
و ئه وه بوو له سالی (۱۳۹۹ ز) دا شوپشگیتان توانیان سهرکه وتن به دهسته بیهتن و
ریچاردیان له تهختی فرمانره وایه تی هینایه خواره وه. پهرله مان هه ستا به
هه لپژاردنی (هینری) له بنه ماله ی (لانگستر) بۆ سهر تهختی (ئینگلیز) و به ناوی
(هینری چواره م ۱۳۹۹-۱۴۱۳ ز) فرمانره وایه تییه که ی ده سته پیکرد، ئهم
پهره سه ندهش دیارده یه کبوو له دیارده کانی زیادبوونی دهسه لاتی پهرله مان، ئه مه
یه که مجاربوو که پهرله مان ده سبخاته کاروباریکی گرنگی وه که دیاریکردنی
چاره نووسی فرمانره وایه تی و هه لپژاردنی فرمانره واه^(۲).

له سهرده می پاشاکانی بنه ماله ی (لانگستر)؛ واته (هینری چواره م ۱۳۹۹-۱۴۱۳ ز)
(و (هینری پینجه م ۱۴۱۳-۱۴۲۲ ز) و (هینری شه شه م ۱۴۲۲-۱۴۶۱ ز) دهسه لاتی
پهرله مان له زیادبوون و فراواندا بوو، (هینری چواره م) پرووبه پرووی کومه لیک
مه یدانخوازی زور بووه وه و له هه موو لایه که وه به دوژمن گه مارۆدرا بوو، بۆیه
به رده وام داوی کومه کی له پهرله مان ده کرد، به لام کورپه که ی (هینری پینجه م)
که سیکی توندوتیژی بوو، جاریکی دیکه له گه ل (فه رهنسا) دا جهنگی هه لگیرسانده وه و
له ئابی (۱۴۱۵ ز) توانی (فه رهنسا) داگیر بکات؛ ئه وهش پاش ئه و سهرکه و تنه ی که
له شه پی (ئه گنگوورت) سهرکه وتن به دهسته بیتنا، پاش (۵) سال له م پروودا وه؛ واته
له (۱۴۲۰ ز) په یماننامه ی ئاشتیان به سهردا سه پاندن^(۳).

(هینری پینجه م) له (۳۵) سالی دا بوو کاتیک که کوچی دواپی کرد، کورپه که ی
(هینری شه شه م) شوینگیرته وه که ته نها (۹) مانگ بوو! بۆیه له ژیر سهرپه رشتی

(۱) عبدالأمیر محمد امین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۵۳.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۷۲.

(۳) عبدالأمیر محمد امین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۵۳-۱۵۴.

دانرا، خانه دانه کان ئەم بارودۆخەیان قۆستەو، بارودۆخەکیان تیکدا و دژ بە یەکدی جەنگان، بەمەش ئاسایشی ولات تیکچوو، دژ و تالانچی لە هەموو ناوچەکانی ولاتدا بلابووونەو و دەسلاتی پاشایەتیش لە زۆربەی ناوچەکانی ولاتدا دووچاری هەرسەهێنان بوو^(١).

لەم بارودۆخە ناهەمواردا کە (ئینگلتەرا) پێیدا تێدەپەری؛ (جان دارک) لە (فەرەنسا) دەرکەوت و شکست و نەهامەتی زۆری بەسەر سوپای ئینگلیزیدا هێنا، بەمەش بارودۆخی (ئینگلیز) هێندە دیكە خراپوو، لە سالی (١٤٣٧ ز)دا (هینری شەشەم) پێگەیش و دەسلاتی ولاتی گرتە دەست، بەلام زۆر لاوازبوو و تاییبەتمەندییە بەهێزەکانی پاشای تێدانهوو، (هینری)؛ (مارگریتی میری ئەنگوای) خواست، کە بە پێچەوانەی مێردەکە یەو زێرەک و لێهاتوو و لە هەمان کاتدا توندوتیژ بوو، خاوەن کەسایەتییهکی لێهاتوو بوو، ئەم تاییبەتمەندیانەش وای لە زۆربەی خانه دانه کان کرد کە بەردەوام خەریکی پیلان و شۆڕشکردن بن دژ بە دەسلاتی شاهانە^(٢).

لە سالی (١٤٥٣ ز)دا (پاشا هینری) ژیری خۆی لە دەستدا و (پێچارد کۆنتی یۆرک) کۆریکی خۆی لە شوینی پاشا دانا. (پێچارد) کەسیکی شایستە و بەتوانا و خۆشەویست بوو، بەهێوابوو لەپاش (هینری شەشەم) تەختی پاشایەتی بگریتە دەست، چونکە پاشا میراتگری نەبوو، بەلام لە بەرامبەردا (مارگریتی) کۆریکی هەبوو، هاوکات بە شێوەیەکی چاوەڕواننەکراو (پاشا هینری) ژیری بۆ گەڕایەو، (مارگریتی) هەولیدا (پێچارد) لە ناووبات بۆ ئەوێ تەختی پاشایەتی بۆ کۆرەکە ی بیت، لەمکارەشیدا سەرکەوتنی بە دەستەهێنا و دووریخستەو، لەبەرئەو (پێچارد) جەنگی لە دژی بنەمالە (لانگستر) راگەیاند و بانگەشەیی ئەوێ کرد کە ئەو بنەمالە یە شایستە ی فەرمانڕەوایەتیکردن نین؛ چونکە ولات بە دەستیانەو دەنالیئیت^(٣)!

جەنگی نێوان هەردوو بنەمالە (یۆرک و لانگستر) بە جەنگی (دوو گول) ناسراو؛ لەبەرئەوێ دروشمی بنەمالە (لانگستر) گۆلیکی سپی بوو، دروشمی

(١) عبدالأمير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٥٤.

(٢) ه. ا. ل. فشر: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ٤٤٥.

(٣) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ٤٧٦.

بنەمالەى يۆركىش گولئىكى سوور بوو، ململانئى ئىتوانيان زۆر توندوتىژ بوو، تىكرى ئانىشتووانى (ئىنگلىز) چاودىرى جەنگەكەيان دەكر، بە ھۆى ئەم جەنگەو ھەندىك نە خانەدانەكان لەناوچوون و ھەندىكىشيان بەرەى جەنگيان دەگواستەو، بۆيە ئەم جەنگە بوو ھۆى كەمبوونەو ھۆى ئەندامانى چىنى خانەدانەكان و كەمبوونەو ھۆى يىنگەيان. لە كۆتايىدا و لە ئازارى (۱۴۶۱ ز) لەنزيك (يۆرك) جەنگىكى خويناوى لەنئوان ئەم دوو كۆمەلەيدا پوویدا، ئەنجامەكەش بە سەرکەوتنى يەكلاكرەو ھۆى بنەمالەى (يۆرك) كۆتايى پى ھات و بە ھەزارەھا ئەندامى بنەمالەى (لانگستر) كوژران و ئەو ھەشى دەربازبوو لە دواتردا لەسىدارەدران. لەپاش كۆتايى ھاتنى جەنگەكە (ئىدواردى كۆرە گەرەى يۆرك) بەرەو (لەندەن) پىشەرەويكر؛ بۆ ئەو ھۆى تاجى پاشايەتى لەسەربىت و بە ناوى (ئىدواردى چوارەم) فەرمانرەوايەتى بنەمالەى (يۆرك) دەستى پى كرد كە (۲۴) سالى خاياند^(۱).

ئىدواردى چوارەم (۱۴۶۱-۱۴۸۳ ز)

(ئىدواردى چوارەم ۱۴۶۱-۱۴۸۳ ز) يەكەم پاشاى بنەمالەى (يۆرك) بوو؛ زۆر زىرەك و بەتوانا و خۆشەويستبوو لای خەلك، پاشا گرنگى بە فەرمانرەوايى نەدەدا كە خۆى لە سەرۋى ھەرەمەكەيەو بوو، لە بەرامبەردا زياتر گرنگى دەدا بە مەيخواردنەو و بگرە زىادەرەويشى تىدا دەكر، بەلام لە سالانى كۆتايى فەرمانرەوايەتتەكەيدا؛ ھەتا ئەندازەيەكى زۆر ئاسايش و ھىمنى بالى بەسەر ولاتدا كىشاپوو. لە سالى (۱۴۸۳ ز)دا (ئىدواردى چوارەم) لەناكاو كۆچى دوايى كرد؛ كۆرەكەى كە (ئىدواردى پىنجەم) بوو و تەمەنى تەنھا (۱۲) سال بوو شوپىنگرەو^(۲).

(پىچاردى) مامى پاشا رايگەياند دەبىتە جىگرى پاشا (ئىدواردى پىنجەم) و برا بچووكەكەشى لەژىر سايەى خۆيدا دەپارىزىت، دواتر رايگەياند كە ئەو دوو برايە ياسايى نىن و ئەو ھەبوو خۆى بە ناوى (پىچاردى سىتەم) ھەو بوو بە پاشاى (ئىنگلەترا) و (ئىدواردى پىنجەم) و برا بچووكەكەى لە قەلاى (لەندەن)دا كوشت! ئەم

(۱) عبدالأمير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۵۵.
(۲) عبدالأمير محمدامين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى ج ۱/ ص ۱۵۵-۱۵۶.

پووداوه سەرلەنوێ مەملانێ نێوان بێمالە (لانکستر و یورک) ی زیندووکردهوه؛ چونکه زۆر له لایهنگرانی بێمالە (یورک) بۆ ئەوێ تۆله له (پێچاردی سیتیەم) بکەنهوه چوونهپال بێمالە (لانکستر) و یهکیک له نزیکهکانی بێمالە (لانکستر) که (هینری سیۆدۆر) بوو سەرکردایهتی کۆمهالی (لانکستر) ی کرد، (هینری سیۆدۆر) پێگهی خۆی به خواستنی (ئەلیزابیث) ی کچی (ئیدواردی چوارهم) له بێمالە (یورک) بههیزتر کرد. له ئابی سالی (١٤٨٥ ز) جهنگی (بۆسۆرن) له نێوان سوپای (پێچاردی سیتیەم و هینری سیۆدۆر) دا پوویدا، جهنگهکه به تیکشکانی (پێچارد) و کوژرانی کۆتایی پێ هات. دواي ئەم سەرکهوتنه مهزنه؛ (هینری سیۆدۆر) دهسهلاتی پاشایهتی به ناوی (هینری چهوتهم) گرتهدهست. له ههندیک ماوهی جهنگی ناوخۆدا پههلهمان پۆلی لاوازهبوو؛ بهلام هیز و ههژموونی به شێوهیهک مایهوه که توانی ناههموارییهکانی جهنگی ناوخۆ تێپهڕینیت و تهانهت چهوسینهرهوهی بێمالە سیۆدۆریشی به ههمان شێوه تێپهڕاند^(١).

---

(١) سعید عبدالفتاح عاشور: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ١٧٤.

بەشى سىازدەيەم

- ئىمپراتورىيەنى رۇمانى پىرۇز
- ئەلمانىا پاش رىككەوتنامەى فردان (۸۴۳-۹۱۹ ز)
- ئەلمانىا لە سەردەمى بىنەمالەى سەكسۇنى (۹۱۹-۱۰۲۴ ز)
- ھىترى يەكەم - ھىترى فاوئر (۹۱۹-۹۳۶ ز)
- ئۇتۇى يەكەم -مەزن- (۹۳۶-۹۷۳ ز)
- رامبارى دەرەوۋەى ئۇتۇى مەزن
- دەسۋەردان لە كاروبارى ئىتالىا
- جىگرەوۋەكانى ئۇتۇى مەزن
- ئۇتۇى دووۋەم (۹۷۳-۹۸۳ ز)
- ئۇتۇى سىيەم (۹۸۳-۱۰۰۲ ز)
- ھىترى دووۋەم (۱۰۰۲-۱۰۲۳ ز)

ئىمپىراتورىيەنى رۇمانى پېرۇز

سالى (۴۷۶ ز) كۈتايى بە ئىمپىراتورىيەنى رۇمانى خۇرئاوا ھات، ئەمە لە كاتىكدا بوويدا كە (ئەدواكرى) ئىمپىراتور (پۇمىليۇس)؛ (ئوگستسى لاوازى) لابرېد و بلىسەى دەسلەلاتى ئىمپىراتورى بۇ (قوستەنتىنيە) گواستەو، ئەمەش وەك ئامازەيەك بۇ دانپىدانان بە ئىمپىراتورىيەت لەويدا. سىروشتى دانپىدانانەكە ھەرچۈنەك بوويت؛ ئەو ھى دەسلەلماند كە (بىرى ئىمپىراتورى) بە ھەناوى كۆمەلگاكانى ئوروپادا تەواو پۇچووبو. لە لايەنى كىردارىيەو ھى ئىمپىراتورى (بىزەنتى) ھىچ دەسلەلاتىك؛ ياخود ھەژمونىكى بەسەر (ئىتالىا) و ھىچ بەشىكى ژىردەستى ئىمپىراتورىيەنى (پۇمانى دىرىن) لە خۇرئاوادا نەبوو، بۇيە زۆر لە ئىمپىراتورە خۇرەلاتىيەكان ھەولى زىندووكردنەو ھى ئىمپىراتورىيەنى دىرىنيان دەدا، ھەروھە دەيانويست ئەزموونى خۇيان بەسەر (ئىتالىا) و ھەرىمە خۇرئاوايىەكان بەسەپىتن. (جەستىنيان) لە سەدەى شەشەمى زايىنىدا، ھەولى جىبەجىكردى پۇرژەيەكى لەمشىوہەيدا، ئەوہبوو چەند ھەلمەتىكى بەرەو (ئىتالىا و باكوورى ئەفريقا) ئەنجامدا^(۱).

ھەرچەندە ھاوسەردەمەكانى (جەستىنيان) پىئانوابوو كە لەم ھەولانەيدا سەركەوتنى بەدەستەتتاو، بەلام ئەو بىنەمايانەى كە (جەستىنيان) ئىمپىراتورىيەتە نوپىيەكەى لە خۇرئاوادا لەسەر بىئاتنابوو؛ زۆر لاواز بوو، بۇيە لە دواى نەمانى خۇى لىككەلەوہشا و (لۇمباردىيەكان) دەستىانبەسەر (ئىتالىا)دا گىرت، ھەروھە ەەرەبە موسلمانەكانىش دەستىانبەسەر باكوورى ئەفريقادا گىرت. پۇژدواپۇژ جىاوازى نىوان خۇرەلات و خۇرئاوا لە زيادبووندا بوو. دەرکەوتنى بزوتتەو ھى (ئەللايقونىيە) لە بەشى خۇرەلات و پشتىوانىكردى لە لايەن ئىمپىراتور (لىو ئايسۇرى)؛ زياتر بوو ھوى دورخستەنەو ھى خۇرەلات و خۇرئاوا لە يەكدى^(۲). پاپاكان بەتوندى دژى ئەم بزوتتەو ھى وەستان و كرديانە بىئانويەك بۇ رىزگار بوون لە ھەژمونى ئىمپىراتورە خۇرەلاتىيەكان لە (ئىتالىا)دا، تەنانتە (پاپا

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۱.

(۲) ل. م. ھارتمان. و. ج. باركلاف: الدولة والامبراطورية في العصور الوسطى، ت: جوزيف نسيم، ۱۹۷۰،

ص ۱۸۳.

گریگوری دووھم (۷۱۵-۷۳۱ ز) برپاری بیبەشکردنی بۆ ئیمپراتۆری (لیو ئایسۆری دەرکرد. ئیمپراتۆر بەرامبەر ئەم برپارە پاوەستا و دەستی بەسەر ھەموو مولکەکانی پاپا لە (سەقلیە و باشووری ئیتالیا) دا گرت. بەمشێوەیە ڕق و دوژمنایەتی؛ بنچینەیی پەیوەندی نێوان مەسیحییەتی خۆرەلەت و خۆرئاوا بوو. سەرباری ئەوێ لە خۆرئاوا ئیمپراتۆریکی دانپێدانراو نەبوو؛ بەلام بیرى ئیمپراتۆری ھەر بە زیندوویی مابوو. ھەگەل دامەزراندنی شانیشینی (فەرەنگ) لە ئەورووپادا؛ پاپا پشتیوانییەکی تەواوی لەم شانیشینە کرد. شارلەمانیش ھەک بەھێزترین فەرمانرەوای ئەم شانیشینە توانی دەسەلاتی خۆی بەسەر زۆرینەیی بەشەکانی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانیدا بسەپینیت^(۱).

(شارلەمان) لە ھەموو باریکدا ھەولێ سەرخستنی کاروبارەکانی کلیسای دەدا؛ ھەک: دوورخستنی ھەوێ مەترسی (لۆمباردیەکان) لەسەر پاپا، جەنگەکانی لەگەڵ (موسڵمانەکان و بیزەنتییەکان) دا، ھەروەھا بەشیک لە مولکەکانی ئەوانی بە پاپا بەخشی، ئەمە کاتیک کە (پاپا لیوی سێھەم ۷۹۵-۸۱۶ ز) تووشی ئازاردان و دژایەتیکردن ھات لە لایەن دوژمنەکانییەو، (شارلەمان) بە ھەموو ھێزیکەو پشیتیگرت، ئەمەش ھەک داننانیک بە کارە گرنگەکانی (شارلەمان) و سەرخستنی بیرى ئیمپراتۆری کە بە زیندوویی مابوو. ھە سالی (۸۰۰ ز) لە (پۆما) و لە میانەیی ئاھەنگگیران بە بۆنەیی جەژنی لەدایکبوونەو؛ پاپا تاجی ئیمپراتۆری کردەسەر (شارلەمان)، بەمشێوەیە خەونی زیندووکردنەوێ ئیمپراتۆرییەتی خۆرئاوا بەدیھات^(۲).

ھەندیک لە میژوونووسان ئەمە بە سەرھتای دەرکەوتنی ئیمپراتۆرییەتی (پۆمانی پیرۆز) دەبینن و پێیانوايە؛ لە کاتی تاجلەسەرنانی (شارلەمان) دوو ئیمپراتۆرییەتی (مەسیحی) خۆرەلەت و خۆرئاوا لە ھەمان کاتدا بوونیان ھەبوو. بەلام بەشیکێ دیکە لە میژوونووسان بۆچوونیان وایە کە لە یەک ئیمپراتۆرییەت زیاتر بوونی نەبوو؛ ئەویش ئیمپراتۆرییەتی (بیزەنتی) بوو لە خۆرەلەت، ھەروەھا پێشیانوايە کە تاجلەسەرنانی (شارلەمان) بە مەبەستی دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتیکی دیکە

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۹۱.

(۲) ل. م. ھارتمان: الدولة والامبراطورية في العصور الوسطی، ص ۱۸۴.

«بوو، بەلكو ھەلبەردى ئىمپراتورىك بوو ھە چارچىوھى ئىمپراتورىيەتە راۋەستاۋەكەدا (مەبەست لە ئىمپراتورىيەتە بېزەنتەيە)، چونكە لە بنەپەتدا بوونى نوو ئىمپراتورىيەت لە يەك كاتدا، لەگەل بېرى ئىمپراتورىيەتەك كە لەسەر يەككىتى نامەزراۋە؛ نەگونجاۋە^(۱)!

تاجلەسەرنانى (شارلەمان) لە لايەن پاپاۋە؛ زىاتر پەيوەندى نىۋان خۆرەلەت و خۇرئاۋى ئالۇزترکرد، ئىمپراتورەكانى خۆرەلەت بە ھىچ شىۋەيەك دانىيان بە ئىمپراتورى خۇرئاۋا و تەنەت رۇماشدا نەدەنا! بەلام رەۋشى رامبارى و سەربازى ئىمپراتورىيەتە خۆرەلەت بوارى ئەۋەيان نەپەخساند كە ئەم ناكۇكيە پەرەسەنەت، بۆيە ئىمپراتورى (بېزەنتى) لە سالى (۸۱۲ ز)دا، ناچاربوو دان بە ئىمپراتورىيەتەكەى (شارلەمان)دا بىنت، بەلام بە مردنى (شارلەمان) و لاۋازبوون و دابەشبوونى ئىمپراتورىيەتەكەى؛ واى لە ئىمپراتورە خۆرەلەتەيەكان كەرد كە دانىيدانانەكەى پىشۋويان لەيادبەكن^(۲).

رېكەوتننامەى (فەردان) لە سالى (۸۴۳ ز)دا بۆ دابەشكەردى ئىمپراتورىيەتەى (شارلەمان) لەنىۋان كۆرەكانىدا بەسترا. (ئىتالىا) و چەند بەشىكى دىكەى ئىمپراتورىيەتەكە كەۋتتە ژىردەستى (لۆسەرى) كۆرەگەۋرەى (لويىسى لەخوداترس) و توانى پارىزگارى لە نازناۋە ئىمپراتورىيەتەيەكەى بكات. لە دواى مردنى (لۆسەرى)؛ بەپىنى دابونەرىتى (فەرەنگىيەكان) ولاتەكەى لەنىۋان كۆر و نەۋەكانىدا چەند جارىك دابەشكرا، بەمەش ئەۋ بەشەى كە دەكەۋتە ژىردەسەلاتى ئەۋ كەسەى كە نازناۋى ئىمپراتورىيەتەى ھەلگرتبوو، لە كەمبوونەۋەيەكى بەردەۋامدابو؛ ھەتا لە كۆتايىدا بەشىكى بچووكى لەناۋ خاكى (ئىتالىا)دا لىمايەۋە. سەرئەنجام ئەۋىش لە سالى (۹۲۴ ز)دا بە تەۋاۋى لەناۋچوو، بەلام بېرى ئىمپراتورىيەتەى پاش ماۋەيەكى كەم و سەرلەنۆى بوژايەۋە. ئەم جارەيان پاشاكانى (ئەلمانىا) پالەۋان و بوژىنەرەۋەى بوون^(۳).

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۲.

(۲) ل. م. هارتمان: الدولة والامبراطورية، ص ۱۸۵.

(۳) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ۱۴۰.

ئەلمانیا پاش رېگەوتننامەى فردان (۸۴۳-۹۱۹ ز)

(ئەلمانیا) ياخود شانشىنى (فەرەنگى خۆرەلەت)؛ بەشى (لويىسى ئەلمانى) بوو. كە دواى خۇى (۲) ئەندامى بىنەمالەكەى يەك لەدواى يەك فەرمانرەوايەتيان تىداكرە دوا پاشايان (لويىسى بچووك ۸۹۹-۹۱۱ ز) بوو كە بە مردنى كۆتايى بە دەسەلاتى بىنەمالەى (كارۋلنجى) لە (ئەلمانىا) دا هات. فەرمانرەوايى پاشاكانى كۆتايى دوو تايىبەتمەندى جىگەرەوھيان ھەبوو:

يەكەم/ زيادبوونى مەترسىيەكانى خۆرەلەت، كە لە ھىرشەكانى (سلاف و ھەنگارى) دا بەرجەستە دەبوو.

دووھم/ زيادبوونى ھەژموونى فەرمانرەوايى دەرەبەگە (ئەلمانىيەكان) كە لەپاش كۆتايى ھاتنى دەسەلاتى بىنەمالەى (كارۋلنجى) لە سالى (۹۱۱ ز) دا (ئەلمانىا) لە (۴) ھەرىمى مەزن پىكھاتبوون كە ئەوانىش: (سەكسۇنيەكان) لە باكوورى خۆرەلەت (باقارىيا) لە باشوور، (سوابيا) لە لايەكانى (رايىنى سەروو)، ھەروھە (فرانكۇنيا) لە لايەنەكانى (رايىنى ناوھراست). لەسەر بىنەمالى ھەلبىژاردن؛ (كۆنراد ۹۱۱-۹۱۸ ز، گەورەى (فرانكۇنى) بە پاشاي (ئەلمانىا) ھەلبىژىردرا، بەلام ماوھى فەرمانرەوايەتيەكەى بە ھۆى كورتىيەكەيەوھ گرنىگىيەكى ئەوتۇى نەبوو. پاش مردنى (ھىنرى مەزنى سەكسۇنيا) بە پاشا ھەلبىژىردرا و ميژووى (ئەلمانىا)ى بە ئاراستەيەكى نوئ و ناوازەدا برد^(۱).

كشانى بەربەرييەكان لە باكوورەوھ بۆ ناوھراستى ئەورووپا بوو، بە ھۆى دابەزىنىكى پىژەيى لە ژمارەى دانىشتووانى باكوور (ئەلمانىا)، لە ھەمان كاتدا ھەندىك پەگەزى دىكە لە ھەرىمى دەرياي (بەلتىك)؛ پووھو باكوور كشان و شوپنى ھۆزە بەربەرييەكانيان گرتەوھ. بەمشىوھىە پووبارى (ئالپ) بوو بە لەمىيە، وەك لەنپوان ھۆزە تازەكۆچكردووھكان و گىتى خۆرئاوادا. لە راستىدا ھەتا ئەو سەردەمە شتىك نەبوو لە ئەورووپادا بە ناوى (دەولەتى ئەلمانىا)، بەلكو تەنھا ھۆزەكانى (ئەلمانى) ھەبوون. دواتر كاتىك (شارلمان) دەستىبەسەر ئەم ناوچەيەدا گرت. ھەمووى لە يەكيتىيەكى يەكگرتوودا كۆكردنەوھ و سىستىمىكى بەرگرى ھاوبەشى بۆ دانان؛ لەپىتاو پاراستنى لە مەترسىيە دەرەككىيەكان. ھەلوھشاندنەوھى ئىمپراتورىيەتى

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۱۴.

رومانی) له سهردهمی جینشینهکانیدا؛ ئەم یه کگرتووویی هه‌لوه‌شاندنه‌وه و مرژه‌وه‌ندی خێلایه‌تی وه‌ک جارانی لێهاته‌وه، هه‌روه‌ها دژی هه‌موو هه‌ولێکی یه‌ک‌بوون و یه‌ک‌گرتنه‌وه‌ بوون. له‌گه‌ڵ به‌ستنی په‌یمانی (فردان) له‌ سالی (٨٤٣ ز)؛ عیسی دووهم) بوو به‌ پاشای ئەم هه‌رێمه‌ که‌ پێی ده‌لێن ئەلمانیا (٨٤٣ ز، ٨٧٦ ز)، هه‌تا دوا‌ی مردنی (لوسه‌ر) که‌ پاشای (لورینییه‌کان) بوو له‌ سالی (٨٩٦ ز)، په‌یماننامه‌ی (مرسن) له‌ سالی (٨٧٠ ز) دا به‌سترا و هه‌ندیک خالی دیکه‌ به‌ر (لویسی نووهم) که‌وت که‌ به‌مشێوه‌یه‌بوو^(١).

(ئەلمانیا) ئەو ناوچانه‌ی ده‌گرتنه‌وه‌ که‌ ده‌که‌وته‌ نێوان هه‌ردوو پروباری (پایین) و (ئالپ)، له‌گه‌ڵ هه‌ندیک به‌شی هه‌ریمی (لورین). دوا‌ی مردنی (لویسی دووهم) له‌ سالی (٨٧١ ز)؛ ده‌وله‌ته‌که‌ به‌سه‌ر کورپه‌کانیدا دابه‌ش‌بوو، به‌ شێوه‌یه‌ک که‌ پاشاگه‌ردانی بۆ ماوه‌ی (٦) ساڵ ولاتی گرت‌وه. دوا‌ی ئەم ماوه‌یه‌ (ئارنولف) کوپی ناشه‌رعی (کاروله‌مانی کوپی لویسی دووهم ٨٧٧-٨٩٩ ز) به‌ پاشای (ئەلمانیا) هه‌لبژێردرا. (کاروله‌مان) توانی به‌رپه‌رچی هه‌رشه‌ ده‌ره‌کیه‌کان بداته‌وه‌ و له‌ سالی (٨٩٦ ز) بوو به‌ ئیمپراتۆر. دوا‌ی خۆی (لویس)ی کوپی که‌ به‌ (لویسی بچووک) ناسراوه‌؛ شوینی گرت‌وه. وا ده‌رده‌که‌ویت که‌ (لویس) که‌سیکی بیهێز بووبیت، بۆیه نه‌یتوانی به‌رپه‌رچی هه‌رشه‌ی (مه‌جه‌رییه‌کان) بداته‌وه‌ که‌ چه‌ندین ناوچه‌ی ئەلمانیا یان داگیرکرد؛ وه‌ک: (باقاریا، سه‌کسۆنیا و تورنجیا). به‌مشێوه‌یه‌ ده‌وله‌ت نه‌یتوانی پارێزگاری بکات؛ بۆیه هه‌ر هه‌ریمیک ئه‌رکی پاداشت و پارێزگاری له‌ خۆی که‌وته ئه‌ستۆی خۆی. ئەم هه‌نگاوه‌ش بووه‌ هۆی ئەوه‌ی که‌ ویلایه‌ته‌کان (هه‌ریمه‌کان) له‌ ژێر فه‌رمانه‌وایی و ده‌سه‌لاتی ناوه‌ند جیا‌بینه‌وه. به‌مشێوه‌یه‌ له‌ (ئەلمانیا) ده‌ره‌به‌گایه‌تی هاته‌کایه‌وه. کاتیک (لویسی بچووک) کۆچی دوا‌یی کرد له‌ سالی (٩١١ ز)؛ به‌ میراتگرتنی ده‌سه‌لات (مرش)ی له‌ (ئەلمانیا) هه‌لوه‌شێندرایه‌وه، چونکه‌ پیاوماقولا و پیاوانی ئایینی (کونرا‌دی یه‌که‌م ٩١١-٩١٨ ز) یان به‌ پاشای ولات هه‌لبژارد. له‌ راستیدا (کونرا‌د) وه‌ک نوینه‌ری فه‌رمانه‌وایی هه‌ریمه‌کان بوو؛ نه‌ک پاشای (ئەلمانیا)؛ واته‌ هه‌ر به‌ناو پاشا بوو^(٢). به‌ هه‌ر شێوه‌یه‌ک بیت ئەوه‌ی جینگای

(١) عبدالأمير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٣٩.

(٢) نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسطى في أوروبا، ج ١/ ص ٢٢٢.

سەرئەنجام ئەوەیە؛ (پراسییە) ھەلباردنی پاشا شوینی (پراسییە) پشتاوپشت (بە میراتگرتنی دەسەلات) ی گرتەووە، کە ئەویشیان بوو ھەمە ئەو پاشاگەردانی و نائارامی! بۆیە دەتوانین بڵێین کە (ئەلمانیای) سەرکەوتوو نەبوو لە بونیادنانی فەرمانرەوایەتی یەکێکی ناوەندی بە ھێز لەم قوناغەدا. بە ھۆی بوونی مەترسییە دەرەکییەکان ھە؛ (کونراد) ھەستی بەووە کرد کە (ئەلمانیای) پێویستی بە کەسیکی بە ھێز و بە توانا تر ھەبێت بۆ یەکگرتنەووە و کۆکردنەووەی دەوڵەت لە پێناو بەرپەچدانەووەی مەترسی، بۆیە لە کات و ساتی مردنیدا؛ (ھینری دوقی سەکسۆنیای) کاندیدکرد بۆ ئەوەی ببێتە پاشای (ئەلمانیای) کە بە بۆچوونی (کونراد ئەو کەسایەتیە بوو کە دەتوانت لە ئەستۆی بگرت^(۱)).

ئەلمانيا لە سەردەمی بنەمالەي سەكسۇنى (۹۱۹-۱۰۲۴ ز)

هينرى يەكەم (هينرى فاولەر ۹۱۹-۹۳۶ ز)

يەكەم پاشا لە بنەمالەي (سەكسۇن) بوو كە فەرمانرەوايەتى (ئەلمانيا)ى كرد، خانەدانەكانى (ئەلمانيا) لەسەر كانديدكردنى رازى بوون و بە هاتنى (هينرى فاولەر) ياخود (راوكەر) -چونكه زۆر حەزى لە راوكردنى بالئەندە بوو- سەردەمى فەرمانرەوايەتى بنەمالەي (سەكسۇنى) لە (ئەلمانيا) دەستى پى كرد كە نزىكەي سەدەيهكى خاياند. (هينرى يەكەم) بە شىوئەيك بناغەي بۆ راميارى ناوخۆي و دەرەكى (ئەلمانيا) دارشت كە پاشاكانى پاش خويشى لەسەرى دەپويشتن. (هينرى يەكەم) لە بوارى راميارى ناوخودا؛ تواناكانى تەنها لە (سەكسۇنى) بەهەدەردەدا و دەستينەدەخستە كاروبارى ناوخۆي هەريەكانى دىكە، تەنها ئەوئەي ليدەويستن كە دان بە دەسەلاتەكەيدا بنين. لەم بوارەدا پەيرەوى ئەو بنەمايەي دەكرد كە دەليت: 'خۆت بۆي و واز لە ئەوانى تر بيئە با بژين' ^(۱).

بەلام لە بوارى راميارى دەرەكيدا؛ لەبەرئەوئەي سنوورى خۆرەلاتى (ئەلمانيا) هەميشە لەبەردەم مەترسى هيرشى (هەنگاريەكان)دا بوو، پاشاكانى پيش خۆشى لەبرى وەستاندى هيرشەكانيان؛ سەرانهيان پى دەدان، بەلام (هينرى يەكەم) بە هۆي ئەو سوپايەي كە پىكهيئەناوو لەگەل ئەو قەلايانەي كە بنياتيناوو، توانى لە بەرانبەر (هەنگاريەكان)دا رابووستيت. لە سالى (۹۳۳ ز)دا كاتيىك كە نيردراوى (هەنگاريەكان) هاتن بۆ وەرگرتنى سەرانه؛ (هينرى يەكەم) لاشەي سەگيىكى تۆپيوى پيدان لەباتى سەرانه، ئەمەش وەك راگەياندى جەنگ وابوو، بەمشوئەيه جەنگ هەلگيرسا. سەرەتا (هەنگاريەكان) و دواتر (سلافيەكان) زۆر بەتوندى تىكشكان، تەنانەت بوونە ژيردەستەيهكى تەواوى (ئەلمانهكان)، هەروەها لە ناوچەي (شلزفيك) دانيماركيەكانيان تىكشكاندن و تووشى شكستىكى گەورەيان كردن. بەم شىوئەيه ماوئەي فەرمانرەوايى (هينرى يەكەم) بە زنجيرەيك سەرکەوتنى سەربازى كۆتاييهات. بەهەر حال سەردەمى (هينرى) رىخۆشكەربوو بۆ جىنشينەكانى هەتا بتوانن دەولەتيكى جىگير دابمەزرينن، چونكه راميارى (هينرى) لەسەر دوو شىوازي كۆمەلگەيى رىچكەي بەستبوو:

يەكەم/ بەرپەچدانەوه و چارەسەرکردنى گىروگرفته ناوخويەكان بوو.

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ۱۴۲.

دووهم/ پووبه پووبوونه وهی مه ترسییه دهره کییه کان بوو.

سه بارهت به یه که میان؛ هه لېژاردنی (هینری) وهک پاشای (ئه لمانیا) جینگای
ره زامه ندی هه موو میره کان نه بوو، هه رچه ندی سه ره تای هه لېژاردنی دهنگیان بؤدا.
ئه مهش رهنگه به هوی ئهم دوو هۆکاره وه بووبیت:

۱. به هوی ترسی میره کان له هیز و توانای (هینری).

۲. به هوی ویستیان بۆ یه کبونی پارچه جیاوازه کانی (ئه لمانیا) له دهولتیکی
یه کگرتودا له ترسی مه ترسییه دهره کییه کان^(۱).

میره کان له هه ریمه کاند هه ردهم له هه ولی ئه وه دابوون که سه ره به خوی
هه ریمه کانیان بپاریزن، یاخود له هه ولی سه ره به خوی بونیاندا بوون، بۆیه هه ردهم
نا ئارامی و په شیوی ولاتی گرتبووه وه. هه لبه ته مه ترسی ناوخوی له مه ترسی
دهره کی ترسناکتره؛ هه ر بۆیه (هینری) رینگا چاره ی یا رامیاریه کی نه رم و هاوکات
توندوتیژی به کارهینا بۆ زالبوون به سه ر ئهم گرفته دا. سه رکه وتووش بوو له م
رامیاریه ی و توانی بنه ماله کانی ده سه لاتی ته ختی ئه لمانی) به هیز بکات بۆ
سه رده می خوی و بنه ماله که شی. سه بارهت به باکوور و (سلافیه کان) له
خۆر هه لات؛ مه ترسی سه ره کیان خستبووه سه ر سنوره کانی (ئه لمانیا)، بۆیه
پنکه پنهانی له شکرکی به هیز و به توانا؛ ئه رکی سه ره کی (هینری) بوو که هه تا
پاده یه کی زۆر له م ئه رکهیدا سه رکه وتووبوو. توانی چه ندين سه رکه وتن به سه ر
لایه نه هیر شهینه کانی ده ده سه ته بیت؛ به تایبهت به سه ر (مه جه ریه کان) له نیوان
سالانی (۹۳۳-۹۵۵ ز)، له گه ل ئه مانه شدا هیر شه سنوره یه کان کوتایی پئ نه هات،
بۆیه (هینری) سیستمیکی نویی ده سپنکرد که به (مارکیاته کان) ناسرابوو، که
ئه ویش بریتیبوو له دانانی چه ند پنگه یه کی به هیز له سه ر سنوره کان؛ به شیوه یه ک
که نزیک بوون له یه کدی، هه روه ها سه ربازی مه شقی پکراوی تیدا دانا بوون.
هه ر پنگه یه ک چه ند قه لایه کی دارینی لئ دانا بوون که سه ربازان ده چوونه نیویه وه و
ئاماده بوون بۆ هه ر هیر شیکی له نا کاو. به مشیوه یه (هینری) توانی هیلکی به رگری
دابمه ز رینیت له نیوان (ئه لمانیا) و دراوسی کانی دا^(۲).

(۱) عبدالأمیر محمد امین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۹۴.

(۲) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۱۶.

ئۆتۈى يەكەم - مەزن - (۹۳۶-۹۷۳ ز)

ئەگەر بىنەمالەي (سەكسۈن) بە مەزىنترىن بىنەمالەي فەرمانپەرەوايى (ئەلمانىيا) لە سەدەكانى ناوہراستدا دابىرئىت؛ ئەوا (ئۆتۈى يەكەم) بە مەزىنترىن پاشاي ئەو بىنەمالەيە دادەنرىت. (ئۆتۈ) وەكۈو باۋكى تەنھا بەوہندە پازى نەبوو كە فەرمانپەرەواي (ئەلمانىيەكان) ھەر بەناو دان بە دەسەلاتەكەيدا بىنئىن، بەتەنھاش گرنگى بە ھەرىمى (سەكسۈن) نەدەدا، بەلكو ئەوہشى لە فەرمانپەرەواكان دەويست كە بەتەواۋى ملکہچى دەسەلاتى پاشايەتى بىن. (ئۆتۈى يەكەم) زۆر بەتاسەو ھەۋلى بونياتنانى ئەلمانىيەكى بەھىز و يەكانگىرى دەدا، دەتوانىن بلىن ھەتا ئەندازەيەكى زۆر لەم ھەولەيدا سەرکەوتووبوو. لىرەو ھەپروونى گرنگى (ئۆتۈى يەكەم) لە مېژوۋى (ئەلمانىيا) دەرەكەۋىت و نازناۋى مەزنىشى بەسەردا دادەپرىت^(۱).

(ئۆتۈى يەكەم) سالانى سەرەتاي فەرمانپەرەوايەتییەكەي؛ بۆ لىدانى فەرمانپەرەوا ياخيپوۋەكان تەرخانكرد، پاشان دەستىكرد بە پىڭخستنى كاروبارى ولاتەكەي. (ئۆتۈ) لە راميارى ناوخۇيىدا پىكارىكى تاييەتى پىادەكرد؛ ئەۋىش پىادەكردنى راميارىيەك يان شىۋازىكۈو بۆ پىخۇشكردن بەرەو ھەنگاۋى دوۋەمى راميارىيەكەي، واتە بە قۇناغۋەرگرتن و پىكارى كارەكانى. دەبىنن سەرەتا نازناۋى بە مېرەكان بەخشى؛ بەمشىۋەتە تۈانى دارودەستەيەكى زۆر لە (بلان) كۆبكاتەو، ئەۋەش مايەي دلخۇشى ئەو بوو كە لە تاجلەسەرنانەكەيدا ئامادەبن و پىشتگىرى بكن كە لە شارى (ئەكسىن لاشاپىل) لە ئاھەنگىكى تاييەت لە لايەن (ھىلەبرت) سەرۋكى ئەسەفەيەكانى ئەم شارە (تتويج) كرا^(۲).

ئەم تاييەتییە بەردەوام نەبوو؛ چونكە مېرەكان لە ھىز و لىتھاتوۋىي (ئۆتۈ) دەترسان، بۆيە دەستيانكرد بە دانانى پىلان و نانەۋەي ناكۆكى لەنئوان (ئۆتۈ و ھىنرى) براى و بەۋجۈرە تۈانىان (ھىنرى) ھەلگەپىننەۋە، بەلام ئەم پىلانەي شكىستپىنھىتا و سزاي (ھىنرى) براى نەدا، ھەروەھا سزاي مېرەكانىشى نەدا، چونكە دەبوۋە مايەي دوۋبەرەكى و ھەۋىنى پووداۋ و پىلانى خراپ لە دۈاپۇژدا. لىرەو پىۋىستبوۋ لەسەر (ئۆتۈ) كە دەسەلات و تۈاناي مېرەكان پەكبخت، بۆ ئەم

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۸۶.

(۲) عبدالأمير محمد امين و: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۴.

مەبەستەش پىگايەكى تايبەتى گرتەبەر و شىۋازىكى توندوتىژى بەكارنەھىتا، بەلكو شىۋازىكى دىكەى گرتەبەر، ئەۋىش دامەزراندنىكى چەند دۇقىياتكى دىكە بوو، ئەۋە بوو بىياتىشىاننا و بەۋكەسانەى بەخشى كە خزم و دۇستى نىزىكى خۇى بوون، ئەم دۇقە نوپىانە بوون بە زۆرىنە. دۇقىاتە ياخى يا نارازىيەكان لە بەرامبەردا بوونە كەمىنە، بەمشىۋەيە توانى بارى ناوخۇ يەكبخاتەۋە^(۱).

ھەروەھا پتەۋكردنى دەۋلەت و كەنىسە؛ ئەۋىش بە پاكىشانى ئەسقىفەيەكان و قەشەكانى (ئەلمانى) بەلاى خۇيدا. بەمشىۋەيە توانى سىستەمىكى فەرمانپەرۋاىي تىكەلاۋ پىكەۋە بىت؛ كە لە پىۋانى ئايىنى پىكەتەبوو، ھەروەھا لە پىگاي كەنىسەۋە توانى زىاتر ۋلاتەكەى بخاتە ژىردەستىيەۋە. بەمشىۋەيە توانى دەسەلاتى دەرەبەگايەتى لەناۋبەرەت و ئەلمانىيەكى بەھىز و يەكگرتوۋ بىيادبىت. (ئۆتۈى مەزن) رامىيارىيەكى تايبەتى بەرامبەر بە ئەسقىفەكان بەكارھىتا. لە لايەك بە ھەموو شىۋەيەك پىشتىدەگرتن و ھاۋكارى دەرەكردن؛ لە لايەكى دىكەۋە ھەۋلىدەدا دەسەلاتى پاشايەتتىان بەسەردا بىسەپىتت، ھەروەھا زەۋى و دەسكەۋىتىكى زۆرى بە سەرۋكى ئەسقىفەكان دەبەخشى و لە ھەندىك بارىشدا دەسەلاتى دادۋەرى پىتدەبەخشىن. لە ئەنجامى ئەم رامىيارىيەدا؛ ئەسقىفەكان لە ماۋەى سەدەى دەيەمدا بوونە خزمەتكارىكى بىۋىنە بۆ پاشا، ھەر ئەۋانىش لە كۆشكدا ئامادەدەبوون و زەۋىيەكانى شاھانەيان بەپىۋەدەبرد و لە كاتى گەشتەكانىدا شوپىنى مانەۋەيان بۆ دەرەخساند و پۆلى نىردراۋ و نوپتەرايەتتىان لەگەل دەرەۋەشدا بۆ دەبىنى^(۲).

رامىيارى دەرەۋەى ئۆتۈى مەزن

سەبارەت بە رامىيارى دەرەكى؛ (ئۆتۈ) سەرەكەۋىتى بەدەستەيتا. لە سالى (۹۵۵ ز)دا ھىزىشى كىردەسەر (ماجىيار) و سەرەكەۋت بەسەرياندا، پىۋاۋە ئايىنىيەكانىش توانىان ھەندىكىان بىننە سەر ئايىنى (مەسىحى)، لەۋانە: پاشاكەيان بوو بە مەسىحى و بە (قەدىس سىتىقن) ناسرا، كە نىزىكەى ھەزار باجىيارىشى لەگەلدا بوون و ئەسقىفەيەى جىرانيان دامەزراند، ھەروەھا (ئۆتۈ) توانى پاشاكانى (دانىمارك و

(۱) محمود سعيد عمران: أوروبا العصور الوسطى، ص ۲۲۰.
(۲) السيد الباز العربي: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۴۲۳.

دوقى پۆلەندا و دوقى بۆھيميا) ناچار بىكات دانىپىدا بىنن وەك گەورەى
عەرەبەگەكان^(۱).

سالى (۹۵۱ ز) ئۆتۈ چوۋە ناو (ئىتالىا) و وەك ھەنگاۋىكى راميارىيەكەى
ئەولدىرى) خواست و بوو بە ھاوسەرى دوۋەمى، چونكە پىشتىرىش ژنىكى ھەبوو
بە ناۋى (ئەدىس) كە ئىنگلىز بوو. لە ھەنگاۋى دوۋەمدا لەگەل (لېرنگار) رېكەوت؛
ھەتا لەسەر مىرنشېنىيەكەى خۆى بمىنىت، بە مەرجىك پابەندى دەرەبەگايەتى
اۋتۇق) بىت، بەلام ئاراستەكان پىچەوانەى وىستەكانى (ئۆتۈ) دەرەكەوتن، ئەۋەش لە
ئەنجامى ئەم ھۆكارانە:

يەكەم/ مىرەكانى (ئىتالىا) دژى راسپاردەكەى (ئۆتۈ) وەستان و بەرەنگارىيان
كرد و دانىان بە (ئۆتۈ)دا ئەنا.

دوۋەم/ لە ھەمان كاتدا جوولانەۋەيەكى ياخيگەرانە لە (ئەلمانىا) دژى (ئۆتۈ)
روويدا بە سەرکردايەتى (لودلف)ى كوپى كە دوقى (سوايبا) بوو؛ لەگەل زاۋاكەى
كە ناۋى (كونرادى سوور) بوو^(۲).

لېرەدا (ئۆتۈ) كەۋتە نىۋان دوو ھەلېژاردن؛ يان دەبوۋايە نازناۋى ئىمپراتور و
تاجى ئىمپراتورى ھەلېژىرىت و (ئەلمانىا) لەدەستىبات، ياخود دەبوۋايە نازناۋ و
تاجى ئىمپراتورى بە شىۋەيەكى كاتى بەلاۋەبىنىت و بگەپىتەۋە ئەلمانىا و بىخاتەۋە
ژىردەسەلاتى خۆى. (ئۆتۈ) رېگەى دوۋەمىيانى ھەلېژارد و گەراپەۋە (ئەلمانىا) بۆ
بەرەنگاربوۋنەۋەى ياخيۋوا، كاتىك سەرقالبۋون بە ھاۋكارى (مەجەپىيەكان)
ھىرش بگەنەسەر (ئەلمانىا)^(۳).

(ئۆتۈ) توانى ياخيۋوۋنى ناوخۆىى دابمركىتتەۋە و (لودلفى) سزانەدا و لىنى
بوورى؛ وەك چۆن پىشتىرىش لە (ھىنرى) براى بوورىبوو. پاشان پرويكرە
مەترسىيە دەرەككىيەكان و بەۋ مەبەستەش ھىزەكانى كۆكرەۋە بۆ بەرپەرچدانەۋەى
(مەجەپىيەكان) و توانى سەرەكەۋىتىكى گەورەيان بەسەردا تۆماربكات لە سالى ۹۵۵
ز. بەمشىۋەيە (ئۆتۈ) دەرەفەتى يەكخستەۋەى ولاتەكەى بۆ رەخسا و (ئەلمانىا) بوو
بە بەھىزترىن دەۋلەتى ئەۋروپى. (ئۆتۈ) دەرەفەتىكى دىكەى بۆ رەخسا بۆ ئەۋەى

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۲۱۹.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۸۸.

(۳) محمد الأمير محمد أمين: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۷.

تاجی ئیمپراتۆرى وەر بگریت، ئەو ەش لە سالى (٩٦١ ز) بوو كە (پاپا يوحەنناى دووهم) بانگىشتىكرد بۆ پشتگىرىكردنى دژى بەرەنگاربوونەو ەيان. ئەم بانگىشتە تەواو جياواز بوو لە گەل بانگىشتى يەكەم؛ چونكە ئەمجارەيان پاپا بانگىشتىكردەو ە و ئەمەش پشتگىرىيەكى بەهيزبوو بۆ (ئۆتۆ). دواتر ەيرشى كردهسەر (ئىتاليا) لە سالى (٩٦٢ ز) دا بۆ گەراندنەو ەى (مومتەلەكات) ى پاپا و پاريزگاريلنكردنى، لە پاداشتا پاپا تاجى ئیمپراتۆرىيەتى بەخشيیە (ئۆتۆ)، بەلام پەيمانى گەراندنەو ەى سەرۆمالى پاپاى بەجێنەهێنا، بۆيە پاپا نىگەرەن و پەشيمانبوو لە (تتويج) كردنى (ئۆتۆ). پاپا بە پەردە؛ سكالای ئەو ەى لە (ئۆتۆ) دەكرد كە پەيمانەكەى بەجێنەهێناو ە^(١)، ئەمەش بوو ەۆكارى ئەو ەى كە (ئۆتۆ) بێتەو ەسەر (ئىتاليا) و لە ەنگاويكى دەگمەن لە ميژووى ئەورووپادا؛ (پاپا يوحەنناى دوازدههم) ى لادا و قەدىس پەتروس (پاپا لىوى ەشتەم ٩٦٣-٩٦٥ ز) ى لە شوينى دانا، بەلام دواى گەرانەو ەى (ئۆتۆ) بۆ (ئەلمانيا)؛ پاپا يوحەنناى دوازدههم (لىوى) لەكارخست و لە (رۆما) دەريكرد. پروداو ەكان گۆرانكاريان بەسەردا ەات و ئاكامەكەى ئەو ە بوو كە (پاپا بندكتى پينجەم ٩٦٤-٩٦٦ ز) ەلېژېردرا بە پاپا بەبى راويژېنكردن و گەرانەو ە بۆ (ئۆتۆ)، ئەمەش وايكرد كە (ئۆتۆ) بگەرېتەو ە (ئىتاليا) و بانگىشتى بەستنى (مجمعى كنسى) ى كرد. لە ئەنجامدا (يوحەنناى سيازدههم ٩٦٥-٩٧٢ ز) بە پاپا ەلېژېردرا، بەلام دۆخەكە بە ئارامى بەسەر نەچوو؛ بەلكوو لە سالى (٩٦٦ ز) ياخييون دژى ئەم بريارەى سەرۆو لە (ئىتاليا) پرويدا و بوو ەۆى ئەو ەى كە (ئۆتۆ) بگەرېتەو ە سەر (ئىتاليا) و ياخييونەكە دابمركتنیتەو ە، ەرو ەها (يوحەنناى سيازدههم) بگەرېتەو ە سەر كارەكەى. لەوكاتەدا مۆلكەكانى پاپا تەنھا (رۆما) و ەريمى (سابينا) بوو، شوينەكانى دىكەى (ئىتاليا) كەوتنەسەر ئیمپراتۆرىيەتەكەى (ئۆتۆ). (تتويج) كردنى (ئۆتۆ) و پيش ئەویش (شارلەمان) لە لايەن پاپاو؛ بوو بە نەريتىك لە لايەن پاپاكان كە ئەگەر پاشاكان لە لايەن پاپاو ەانيان پێدانەنرايېت؛ ئەو ە شەرعییەتيان نىيە. ئەمە بوو بە پالېشتىكى بەهيز بۆ كەنيسە دژى دەسەلاتى دونياىى. (ئۆتۆ) لە ژيانى سەربازيدا سەرکەوتنىكى زۆرى بۆ (ئەلمانيا) بەدەستھێنا، توانى كۆمەلە قەلایەكى بەهيز لە خۆر ەلاتى (سەكسۇنيا) و لەسەر سنوورى (ئەلمانيا و سلافيەكان) لەنيوان پرووبارى (ئەلبا و ئۆدە) دروستبكات. لە باكووريشەو ە سنوورى ولاتەكەى

(١) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٢٩٠.

سەر ھەژماری (دانیمارکییەکان) فراوانکرد و (مارکای نوێ)ی دروستکرد که یستا (مارک شیلز فیک)ە. ھەروەھا خۆی سەرکردایەتی ھەلمەتیککی سەربازی بۆ سەر سلاڤییەکانی (چیک) لە (بۆھیمیا و مورافیا) کرد. لە ئەنجامی ئەم ھەلمەتەدا و ھەسالی (٩٥٠ ز)دا چیکەکان دانیان بە دەسەلاتداریتی (ئۆتۆ) دانا و بەلئێیان پێیدا کە سالانە سەرانی پێ بدەن. بەمشێوەیە کۆنتی (بۆھیمیای سلاڤی) خرایە جوارچێوەی ولاتی ئەلمانیاو. مەزنترین دەستکەوتی سەربازی (ئۆتۆ) بریتیبوو لە سەرکەوتنە یەکلاکەرەوھەکی بەسەر (مەجەرییەکان) لە سالی (٩٥٥ ز) لە جەنگی لیچفیلدا^(١).

دەستوەردان لە کاروباری ئیتالیا

(ئۆتۆ) خۆی بە بەتواناترین پاشای سەردەمەکی دادەنا، وایدەبینی کە دەتوانیت ببیتە جیگرەوھێ (شارلەمان)، ئەمەش وایلیکرد دەست لە کاروباری ناوخۆیی (ئیتالیا) وەربەدات. بارودۆخی ناوخۆی (ئیتالیا) لەباربوو بۆ ئەم دەستوەردانە؛ چونکە بە شێوەیەکی گشتی ئاسایشی ولات شێواو. لە ناوەراست و باکووری (ئیتالیا)دا پشیوی پامیاری بآلی بەسەر ولاتدا کیشابوو. ولات بەسەر چەند میرنشینیک دەربەگە بچوو کدا دابەشبوو. ناوچەکانی باکوور کە لە پاشماوھەکانی سەردەمی (کارۆلنجی) بوو؛ تەنھا بەناو ملکەچی پاشا بوون. لە پۆماشدا بنەمالە پۆمانییە پەسەنەکان فەرمانرەوای شار بوون. باشووری ولاتیش بەسەر چەند دەولەتۆکەییەکی نیمچە سەربەخۆی ناکۆک لەگەڵ یەکدا دابەشبوو، وەک: (سبولیت، بتفتو و... ھتد)، ئیمپراتۆرییەتی بیزەنتیش چەند مولکیکی لە ناوچەکەدا ھەبوو. لەمکاتەدا کە بارودۆخی (ئیتالیا) بەگشتی شێواو، برنجری پاشای ئیتالیا (ئەدیلیدی) زیندانیکرد کە بیوژنی یەکیک لە پکابەرە کۆنەکانی بوو، لە ھەمان کاتدا کچی کۆنتی (بۆرگووندا) بوو، (کونرادی) برایشی یەکیک بوو لە شوێنکەوتە نزیکەکانی (ئۆتۆ)، ئەو بوو (کۆنراد) پەنایبەردەبەر (ئۆتۆ) بۆ ئازادکردنی خوشکەکی^(٢).

(١) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٢٨٩.

(٢) السيد الباز العربي: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ٤٣٠.

(ئۆتۆ) لە سالى (٩٥١ز) بەرەو (ئىتالىا) كەوتەپى و توانى (ئەدلىدى) ئازادىكات و پاشانىش بىخوازىت، برنجرىش ئىتتىماى خۆى بۆ دەربرى، بەلام شوئىنكەوتەيەكى دلسۆز نەبوو بۆ گەرەكەى. (ئۆتۆ) ناچاربوو جارىكى دىكە گرنگى بداتەو بە (ئىتالىا)، لەبەرئەوئەى پەيوەندى نىوان (برنجر و پاپا يوحنەنناى دوازدهەم) ئالۆز بووبوو، پاپا داواى كۆمەكى لە (ئۆتۆ) كرد؛ ئۆتۆش لە سالى (٩٦١ز) بەدەم داواكەى پاپاوە پۆشت، (ئۆتۆ) چوو و ناو شارى رۆماوە و لە سالى (٩٦٢ز) پاپا تاجى ئىمپراتورىيەتى (رۆمانى) لەسەر (ئۆتۆ)نا؛ وەك ئەوئەى پۆشتەر لەسەر (شارلمان) نرا، لە ئەنجامى ئەم تاجلەسەرنانەشدا ئىمپراتورىيەتى (رۆمانى پىرۆز) دەرگەوت و هەتا سالى (١٨٠٦ز) فەرمانرەوايەتيان بەردەوامبوو و دريژەيكيشا^(١).

(ئۆتۆ) رامباريەكى تايبەتى بەرامبەر بە پاپا پەپرەوكرد، لە لايەكەوئە دانى بە هەموو مولكەكانى پاپادا دەنا؛ لە لايەكى دىكەشەوئە هەرچەندە دانى بە سەربەخۆى شارى (رۆما)دا نابوو، بەلام جەختى لەسەر سەربەخۆى شارى خۆى بەسەر شارەكەوئە دەكردەوئە، ئەوئەش لە پىي ئەو راپۆرتانەوئە كە پشكنەر (مفتش)ەكانى بۆيان بەرزەكردەوئە. كاتىك (ئۆتۆ) ئىتالىاي بەجىيەشت و گەرايەوئە بۆ (ئەلمانىا)؛ (پاپا يوحنەننا) لەگەل (ئەدلىرتى كوپى برنجر) كەوتە پىلانگىران دژ بە (ئۆتۆ)، ئۆتۆش گەرايەوئە بۆ (رۆما) و پاپاى لەكارخست و لە سالى (٩٦٣ز) بلاكراوئەيەكى تايبەتى دەركرد. بەپىي ناوەرۆكى بلاكراوئەكە ئەو كەسەى دەبىتە پاپا پيش ئەوئەى پۆستەكەى وەرگىرت و بە شىوئەيەكى شىوازبەند بىتە پاپا، دەبىت سويندى پشتگىرى بۆ ئىمپراتۆر بخوات، بەمشىوئەيە دەسەلاتى ئىمپراتۆر زالبوو بەسەر دەسەلاتى ئايىندا^(٢)!

بارودۆخى ناوخواى (ئىتالىا) جىگىرنەبوو، لە لايەكەوئە پاپاى لەكارخراو بەردەوامبوو لە چالاكىنواندن دژ بە ئىمپراتۆر؛ لە لايەكى دىكەوئە لە سالى (٩٦٥ز) دوو شۆرشى بەرفران لە (ئىتالىا) هەلگىرسان. يەككىيان لە (لومباردىا) كە دەكاتە باكوورى ولات و ئەوئەى دىكەشيان لە (رۆما)، بۆيە (ئۆتۆ) بۆ جارى چوارەم ناچاربوو بەرەو (ئىتالىا) بىروات، هەتا شۆرشەكان دابمركىنيتەوئە و بارودۆخى ولات هينوربكاتەوئە و بە شىوئەيەكى تەواو (ئىتالىا) بخاتە ژىردەسەلاتى خۆيەوئە. (ئۆتۆى

(١) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ٢١٩.

(٢) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ ص ٢٩١.

نیمپراتۆر) پاش (۳۷) سال له فەرمانپەر وایه تی؛ ئیمپراتۆرییه تیکی فراوانی وهک نیمپراتۆرییه تهکه ی (شارله مان) ی پیکهینا. توانی ئایینی (مهسیحی) له ناو گهله بتهرسته کاندایا لوبکاته وه. یارمه تی دامه زرانندی چهند میرنشینیکی سهر به خویدا ه ناو چوارچینوهی قهواره ی (ئه لمانیا)، بۆیه ئه لمانیا له کاتی مردنی (ئوتۆ) دا به به هیزترین ولاتی ئه وروپا هه ژمارده کرا^(۱).

جیگره وهکانی ئۆتۆی مه زن له بنه ماله ی سه کسۆن

پاش مردنی (ئۆتۆی مه زن)؛ سێ کهس له بنه ماله ی (سه کسۆنی) جلوه ی فەرمانپەر وایه تی یان گرت ه ده ست، ئه وانیش: (ئۆتۆی دووهم، ۹۷۳-۹۸۳ ز) و (ئۆتۆی سینیهم ۹۸۳-۱۰۰۲ ز) و (هینری دووهم ۱۰۰۲-۱۰۲۴ ز) بوون، ئه م سێ پاشایه له سه ر هه مان ئه و پامیارییه پۆشتن که (ئۆتۆی مه زن) بناغه ی بۆ دانا بوو.

ئۆتۆی دووهم (۹۷۳-۹۸۳ ز)

دوای ئه وه ی (ئۆتۆی یه که م) ته مه نی به ره و هه لکشان پۆشت؛ بییری له وه ده کرد ه وه که (ئۆتۆی دووهم) ی کوپی له شوینی خۆی دابنیت، نه وه ک دوای مردنی پاشا گهردانی و ناامی ولات بگریته وه. ئه وه بوو توانی (پاپا یوحنه نای سیازده هم) رازی بکات به بیروکه که ی. له سالی (۹۷۶ ز) تتویجی کرد (ئوتۆ) له ریگای خواستنی (پیوفانو) ی کچی ئیمپراتۆری کوچکردوو (پوما نیوسنی بیزهنتی ۹۵۹-۹۶۲ ز). به مشیوهیه سه رجه م مولکهکانی (بیزهنتی) له (ئیتالیا) دا کهوته ژیرده سه لاتی (ئوتۆ) له سالی (۹۷۲ ز) دا. به مشیوهیه توانی بیروکه ی یه کگرتنی هه ردوو ئیمپراتۆرییه ت جیه جی بکات. ئه و بیروکه یه ی که (شارله مان) نه ی توانی جیه جی بکات. له گه ل ده ستبه کاربوونی (ئۆتۆی دووهم) دیارده ی یاخیبوون له ناو (دۆقه کان) سه رییه لدا یه وه، به تاییه تی له (قاریا و سوابیا)، به لام (ئۆتۆی دووهم) توانی هه موویان دابمرکینیت ه وه و له سه ر پامیاری باوکی پۆشت، زۆر پشتی به پیاوانی ئایینی ده به ست له کاروباری ولاتدا، هه ولی زۆریدا بۆ بوژاندنه وه و ریتسانسی زانست و وێژه، له پامیاری ده ره کیدا کهوته ململانی له گه ل (فه ره نسا)؛ دوای ئه وه ی (فه ره نسا) هیرشی کرد ه سه ر سنوورهکانی (ئه لمانیا)، به لام زۆری

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۲۱.

نەبرد ئەو مەملەتلىككە بە ئاشتى كۆتايىھات. مەترسىيەكى دىكە لە باشوورى (ئىتالىا) لەنئوان مېرەكان سەرىيەلدا، ئەمە سەرەپاي ھېرشى (موسلمانان) بۇ دوورگەى (سەقلىيە) و باشوورى (ئىتالىا). (ئۆتۆ) ھەتا مردنىش نەيتوانى چارەسەرى ئەد گىروگرفتانه بكات^(۱).

ئۆتۆى سىيەم (۹۸۳-۱۰۰۲ ز)

(ئۆتۆى سىيەم) بە مندالى فەرمانرەوايەتى گرتەدەست و بە لاويش كۆچى دوايى كرد، كاتىك فەرمانرەوايى وەرگرت تەمەنى تەنھا (۳) سالان بوو، بۆيە (سىوفانى بىزەنتى) دايكى بوو بە راسپېردراوى و ھاوشانى داپىرەى (ئەدلىدى لۇمباردى) و لەسەردەستى (گرېرتى فەرەنسى) پىگەيشت. ماوھى راسپاردنى (ئۆتۆ) بۇ ماوھى (۱۳) سال بەردەوامبوو، لە تەمەنى (۱۶) سالىدا (ئۆتۆ) مافى ئەوھى ھەبوو كە تەختى ئىمپراتورى بگرتەدەست. لە سالى (۹۹۶ ز) لەم قۇناغەدا (گرېرت) داواى لە (ئۆتۆى سىيەم) كرد بە گواستەنەوھى پايتەخت بۇ (پۇما) ھەتا ئىمپراتورىيەتى (پۇمانى) زىندووبكاتەوھ و گىتىى (مەسىحييەت) بخاتەوھ ژىردەستى ئىمپراتورىيەتەكەى، بەلام گەرەپپاوانى (پۇما) دژى ئەم بىرۆكەيە بوون و پازى نەبوون بکەونەوھ ژىردەسەلاتى بىزەنتى (لە شىوھى ئەلمانىا) و كۆمارى پۇمانىيان راگەياند. (ئۆتۆى سىيەم) ھەمىشە خەونى بە گرتەنەوھى ئىمپراتورىيەتى پۇمانىيەوھ دەبىنى لەژىر چاودىرېكردى خۇيدا. ھاوكات زۆر سەرسامى ژيانى (بىزەنتى) بوو؛ ئەويش لەژىر كارىگەرى دايكىدا، ھەربۆيە كۆشكىكى مەزنى لە (پۇما) بونياتنا لەسەر شىوازى كۆشكى (بىزەنتى)، زۆر لە پىرپەسمەكانى ئەويى بۇ لاي خوى گواستەوھ، بەلام (ئۆتۆ) پروھو (ئىتالىا) كشا و توانى جوداخوازەكان لەناوبەرېت و سەركرەدەكەيان (كرسنتىيوس) بكوژىت. لە سالى (۹۹۸ ز) و دواى مردنى (پاپا گريگورى پىنجەم ۹۹۷-۹۹۹ ز)؛ (ئۆتۆگرېرت)ى مامۇستاي كرەدە پاپا لەژىر (ناوى

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۸.

سلفستەرى دووھەم ۹۹۹-۱۰۰۳ ز)، بەلام (ئۆتۆ) زۆر نەژىا و لە تەمەنى (۲۲) سالىدا كۆچى دوايى كرد، واتە لە سالى (۱۰۰۲ ز)^(۱).

ھىترى دووھەم (۱۰۰۲-۱۰۲۴ ز)

كاتىك كە (ئۆتۆ) كۆچى دوايى كرد؛ ھىچ مىراتگىرىكى بۇ تەختى پاشايەتى (ئەلمانىا) بەجىتەھىشت، بۆيە (ھىترى دووھەمى دۆقى باقارىيا) كاندىدكرا بۇ تەختى (ئەلمانىا). بەمشىۋە فەرمانپەرۋايى گواسترايەۋە بۇ خىزانىكى دىكەى بنەمالەى (سەكسۇنى). (ھىترى) دەسلەتلى بەسەر كەنيسەدا ھەبوو؛ چونكە پياۋىكى ئايىنى بوو، ھەروھەا پياۋانى ئايىنى لە خۇى نىككردنەۋە و پىشتى پىدەبەستىن لە كاروبارى كارگىرپى ولاتدا. گرنگىدا بە جوولانەۋەى چاكسازى ئايىنى كە (دىرى كۆلۆنى) سەرپەرشتى دەكرد. ئەۋەى پەيوەندى بە پاميارى دەرەككەيەۋە ھەبوو لە شەپى بەردەوامدابوو لەگەل (سلافيەكان و پۆلەندىيەكان) و كوتايى نەھات ھەتا پىكەوتتنامەى ئاشتى بەسترا، ئەۋىش بە دەستبەرداربوونى ھەندىك زەۋى بۆيان، ھەروھەا لە (ئىتالىا) ئاشارامى پوويدا، ئەمەش بوو ھۆى ئەۋەى دووجار بچىتەۋە سەر (ئىتالىا)، واتە لە سالانى (۱۰۰۴ ز) و (۱۰۱۳ ز). (ھىترى) ماۋەى (۲۲) سال فەرمانپەرۋايى كرد؛ ئەۋە بوو لە سالى (۱۰۲۴ ز) كۆچى دوايى كرد. بەمشىۋەيە فەرمانپەرۋايى بنەمالەى (سەكسۇنى) كۆتايىھات كە توانىيان ئىمپراتۆرىيەتى (پۆمانى) زىندووبكەنەۋە، ھەروھەا گرنگياندا بە پياۋانى ئايىنى بۇ كاروبارى كارگىرپى، ھەروھەا توانيان دەسلەتلى دەرەبەگەكان لەناوبەرن^(۲).

(ئۆتۆى دووھەم) توانى بەرگىيەكى باش لە شانشىنەكەى بكات و گرنگىيەكى زۆرىشى بە باكوورى (باقارىيا)دا، ھەروھەا ھەولیدا كە باشوورى (ئىتالىا) داگىربكات، بەلام (ئۆتۆى سىيەم) كە دايكى (پيوفانو) شازادەيەكى (بىزەنتى) ئايىنپەرۋەر بوو، زۆرتەر ھەزى لە چاكسازىكرىن لە كلىسا دەكرد. ئەۋە بوو

(۱) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۹۶.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۲۴.

ئامۇزاکەى خۆى بە ناوى (گرىگورى پىنچەم) کرد به پاپا، له پاش مردنیشى ھاوپى و به خىوکه ره کهى (سلفسترى شه شه م) ى بۆ کورسى پاپايه تى به رز کرده وه^(۱).

(ئۆتۆى سىيەم) هه ميشه خه ونى به گه راندنه وهى ئيمپراتورىيە تى پۆمانيه وه ده بينى له ژير چاوديرى کردنى خۆى و ئەو پاپايه ى که داي نابوو. (ئۆتۆى سىيەم) به هۆى دايکيه وه به ژيانى (بيزهنتى) زۆر سه رسامبوو بوو، هه ربۆيه کۆشکى مەزنى له (پۆما) و له سه ر شىوازى کۆشکى (بيزهنتى) دروست کرد و زۆر له پيۆره سىمى ئەويى بۆ لای خۆى گواسته وه. (هينرى دووهم) دوا پاشاى (سه کسۆنه کان) بوو، له سه ره تادا هه ولکى زۆرى دا که هه ژموونى ئەلمانيا به سه ر (ئيتاليا) دا به سه پىنتى، له پاش سه رکه وتنى له م کارهيدا؛ به تايه تى خۆى يه کلايى کرده وه بۆ رىکخستنى کاروبارى (ئەلمانيا)، چونکه (ئۆتۆى دووهم و ئۆتۆى سىيەم) کاروبارى ئەلمانيايان پشتگوێخستبوو. (هينرى دووهم) به هاوکارى پياوانى ئايينى ئەلمان و ئايينپه ره رانى خۆى، که به (قه شه هينرى) ناوبانگى ده رکردبوو، توانى گرنگى به کاروبارى ناوخۆيى (ئەلمانيا) بدات. به کۆچى دوايى (هينرى دووهم) کۆتايى به ده سه لاتى بنه ماله ى (سه کسۆنى) هات له ئەلمانيا دا^(۲).

(۱) السيد الباز العريني: تاريخ لوروبا العصور الوسطى، ص ۴۳۶.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۲۴.

به‌شى چواردەيەم

- ئەلمانىا لە سەردەمى بنەمالەى فرانكۆنىدا (۱۰۲۴-۱۱۲۵ ز)
- كۆنرادى دووهم (۱۰۲۴-۱۰۳۹ ز)
- هينرى سىيەم (۱۰۳۹-۱۰۵۶ ز)
- هينرى چوارەم (۱۰۵۶-۱۱۰۶ ز)
- مەملانىنى نىوان هينرى چوارەم و گريگورى جەوتەم
- هينرى پىنجەم (۱۱۰۶-۱۱۲۵ ز)
- ئەلمانىا لە سەردەمى بنەمالەى ھونشتاۋفن (۱۱۲۵-۱۲۵۴ ز)
- كۆنرادى سىيەم (۱۱۳۸-۱۱۵۲ ز)
- فريدريك بارباروسا (۱۱۵۲-۱۱۹۰ ز)
- فريدريكى دووهم (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ز)
- ئەلمانىا لە پاش سالى (۱۲۵۰ ز)

ئەلمانیا لە سەردەمی بنەمالەى فرانکۆنى - سالى - (۱۰۲۴-۱۱۲۵ ز)

بە مردنى (هينرى دووهم) سالى (۱۰۲۴ز)؛ دوا نوينه‌رى بنەمالەى (سەكسۆنى) كۆتاييهات، بەلام شازادە و دۆقه‌كان ولات و دەسلەلاتى خويان ھەر مابوو، ھە بۆيە شازادەيه‌كيان لە بنەچەى (فرانكۆنى) ھەلبەرزارد بۆ تەختى ئيمپراتۆريەت؛ ئەويش (كونراد) بوو كە لە لايەنى دايكيسە ھە دەگەرپايە ھە سەر بنەمالەى (سەكسۆنى)، بۆيە بە دەسبەكاربوونى كونراد؛ سەردەمى فەرمانرەوايەتى بنەمالەى (سالى يان فرانكۆنى) دەسپێدەكات^(۱).

پاشاكانى بنەمالەى (سەكسۆن) سەرکەوتووبوون لە دارشتنى بنەما گرنگەكانى دەولەتى (ئەلمانيا) لە ھەمان كاتدا بىرى ئيمپراتۆريەتى پۆمانى پيرۆزيان لەسەر شىوازە ئەلمانىيەكەى بووژاندە ھە، لەگەڵ ئەم سەرکەوتنەدا؛ چەند ھۆكارىكى ديارىكراو ھەبوون كە كارىيان بۆ ليكەلۆەشانى پاشايەتى و ئيمپراتۆريەتى پێكە ھە دەکرد، ھەك پيشتر ئاماژەى پێ كرا ئەو ھیزە پووختنەرە سەرەكیە بریتیبوو لە دەرەبەگايەتى، لە ئیتالياشدا ئەم ھیزە ھاوشىوھى (ئەلمانيا) كاريگەرى خۆى ھەبوو، لە ماوھى ھەردوو سەدەى يازدەھەم و دوازدەھەمدا لە باكوورى (ئیتاليا)، چەند شارىكى نوێ دەرکەوتن و گەشەيانکرد و زیاتر ھەولێ سەرەخوييان دەدا، بۆيە ئەمانيش بەرەبەستىكى دیکەى بەردەم پاشايەتى بوون لە (ئەلمانيا). پاشا و ئيمپراتۆرە (ئەلمانىيەكان) دەيانتوانى بەرامبەر بە فەرمانرەوا دەرەبەگى و شارە (ئیتالىيەكان) رابووستن، ئەگەر ھىزىكى مەترسیدارى دیکەى ھەك كلیسا نەبووایە^(۲).

پاشاكانى (سەكسۆن) توانیبووین ھەژموونى خويان بەسەر پاپادا بسەپینن، بە شىوھەك كە دامودەزگای ئایینى بووبوو پاشكۆيەكى پاشايەتى لە (ئەلمانيا) دا. ئيمپراتۆر بە ئارەزووى خۆى پاپای دادەنا و لەكاریدەخست. كلیسای (مەسیحى) لە سەدەى دوازدەھەمدا بە بزووتنەوھەكى چاكسازى گرنگدا تێپەریکرد كە لە ئامانجە گرنگەكانى ئەم بزووتنەوھە: پارێزگارىکردن بوو لە سەرەخوێ كلیسا و قەدەغەکردنى دەستتێوھەردانى دەسلەلاتى كاتى لە كاروبارەكانیدا، بۆيە ململانێى لەنیوان پاپا و ئيمپراتۆر دەستى پێ كرد. لە گەرمەى ئەم ململانێیەدا كلیسا توانى سوود لە فەرمانرەوا دەرەبەگییە (ئەلمانىيەكان) وەرگرت و بیانکاتە ھاوپەیمانىكى

(۱) محمود سعید عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۲۵.

(۲) السيد الباز العربي: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۴۳۹.

باشى خۆى، ئەمە ئەو بارودۇخەبوو كە پۈۈبەپۈۈى بىنەمالەى فرانىكۆنى (سالى دەسلەتدار بوۈۈە^(۱)).

كۆنرادى دوۈەم (۱۰۲۴-۱۰۳۹ ز)

(كۆنرادى دوۈەم) بە يەككىك لە بەھىزىترىن پاشاكانى (ئەلمانىيا) دادەنرىت لە سەدەكانى ناۋەرپاستدا، كەسىكى دوۈرىن و رامىارىزانىكى لىھاتوۈبوو، تۈانى بەتەۋاۋى زال بېيت بەسەر ئەسقىفە (ئەلمانىيەكان) و دەسكەوت و مۆلكەكانىان سنووردار بىكات، ھەرۈھا ھەۋلىدا سنوورىك بۆ دەسلەلاتى خانەدانە مەزنەكان دابىت. (كۆنرادى دوۈەم) ھەر لە سەرەتاۋە پۈۈبەپۈۈى دەسلەلاتى مىرەكان بوۈۈە، بە ھەمان شىۋازى پىشىنەكانى خۆى لەگەل گۇرپانكارىيەكى كەم. (كونراد) ھەندىك لە دەرەبەگە بچوۈكەكانى بەلاى خۇيدا راکىشا و ئۈانىسپى مىراتى بۆ جىيەجىكرىن لە ۈزەۋىيەنى لەبەردەستىاندابوۈ. بەمشىۋەيە سنوورىكى بۆ دەرەبەگە مەزنەكان دانا. ھاۈكات گرنگى دا بە پىاۋانى ئايىنى و پلەۋپايەى شارستانى و ئايىنى پىدان. بەمشىۋەيە تۈانى ئائارامى و پاشاگەردانى ناۋخو لەناۋبىبات، ئەۋىش بە پىشەستىن بە خانەدانە بچوۈكەكان؛ لە پىنى پىدانى مافى مىراتگرى مۆلكەكانىان و گۈاستنەۋەى بۆ نەۋەكانىان، ئەم رامىارىيەش پاىەى پاشاى لە بەرامبەر خانەدانە مەزنەكان بەھىزكرى، بەلام لە ماۋەيەكى دوۈردا بوۈە ھۆى درۈستىۋونى چەند كىشەيەكى ترسناك بۆ پاشايەتى (ئەلمانىيا) كە زىاتر لاۋازى دەسلەلاتى ناۋەندى و پارچەبوۈنى ۋلاتى لىكەۋتەۋە^(۲).

يەككىك لە رامىارىيەكانى دىكەى (كۆنرادى دوۈەم) بۆ لاۋازكرىنى ھەژمۈۈنى خانەدانە مەزنەكان بوۈ كە برىتىبوۈ لە نەبەخشىنى مافى مىراتگرى خانەۋادەكان؛ ۋاتە كە خانەۋادە مەزنەكان كۆچى دۈايان دەكرى، ھىچ كەسىك لە بىنەمالەكەى شوۋىنى نەدەگرتەۋە. رامىارى ناۋخۆى (كونراد) چەند لايەنىكى جىاى لەخۇگرتبوۈ لە (ئىتالىا، پۆلەندا، بۆھىمىا، ھەنگارىا و بۆرگۈۈندىا). لە (ئىتالىا)دا كىشەكە ھەر لە سەردەمى (شارلەمان) و بىنەمالەى (ساكسۇنى)دا ھەبوۈ، دەسلەلاتى (ئەلمانىيا) بەسەر (ئىتالىا)دا لە ھەلكشان و داكشاندا بوۈ، ۋاتە پەيۋەندى بە بەھىزى و لاۋازى

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۲۵.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۳۰۴.

ئەلمانىاۋە ھەبوو، لەگەل كۆتاييھاتنى دەسەلاتى بىنەمالەى (سەكسۆنى)؛ مېرەكانى (ئىتالىا) ھەتا پادەيەك لەژىر ھەژموونى دەسەلاتى (ئەلمانىا) دەرچووبوون. ھەروەك باسمانكرد (تتويج) كردن بەدەستى پاپاۋە بوو، مېرەكانى ئىتالىاش دژايەتى زۆرى پاپايان دەكرد؛ بۆيە پتويستبوو لەسەر (كۆنراد) كە دەسەلاتى مېرەكان لەناوبەریت، ھەتا بە تاجى ئىمپراتورىيەت بگات. لە سالى (۱۰۲۶ ز) (كۆنراد) بەرەو ئىتالىا كەوتەپى؛ توانى دەسەلاتى مېرەكان لەناوبەریت و سالى (۱۰۲۷ ز) تاجى ئىمپراتورىيەت بەدەستبەيتت. دواى ئەوھى (پاپا يۆھەننای نۆزدەھەم ۱۰۲۴-۱۰۳۲ ز) تاجى كردهسەر، ھەرچى پەيوەندى نىوان (ئەلمانىا و پۆلۇنيا) بوو؛ ئەوھى ملەلانىيەكى درىژخايەن بوو، بەتاييەت دواى گەپانەوھى (كۆنراد) لە سالى (۱۰۲۷ ز) لە (ئىتالىا)دا، (پۆلەندىيەكان) توانيان چەند شارىكى ھەرىمى (سەكسۆنى) ويران بكەن. ئەم جەنگە بەردەوامبوو لەنىوانياندا؛ واتە لەنىوان سالاى (۱۰۲۸-۱۰۳۱ ز) و كۆتايى نەھات ھەتا ئەوكاتەى كە پىككەوتتنامەى ئاشتى بەسترا لەنىوان ھەردوولاياندا. ئەوھى پەيوەندى بە بۆھىمياۋە ھەبوو؛ ئەوانىش لە دەسەلاتى (ئەلمانى) ياخييوون و (كۆنراد) ھىزىكى سەربازى بۆ ناردن، توانى ھىزى سەربازيان ئىفلىج بگات، بەلام نەيتوانى كۆتايى بەو ناھارامىيە بھىتت ھەتا سالى (۱۰۳۵ ز). (كۆنراد) ھەمان پاميارى لە ھەنگارىاش جىبەجىكرد، بەلام ئەوھى پەيوەندى بە بۆرگوندياۋە ھەبوو؛ توانى بىخاتە سەر مولكەكانى خۆى، چونكە مافى شەرى مىراتگرى ھەبوو. لە كۆتا سالەكانى فەرمانرەوايى (كۆنراد)دا، ناھارامى و جوداخوازى دووبارە (ئىتالىا)ى گرتەوھ. ئەمجارەيان پياوانى ئايىنى و بەتاييەت (ئەربەرت) سەرۆكى ئەسقفەكانى شارى (سىلانۆ) كە سەربەخۆيى ئەسقفەيەكان خۆى راگەياند و ھەموو ھەولەكانى سەربازى و ئاشتى (كۆنراد) نوشستى ھىنا بۆ لەناوبردنى. (كۆنراد) لە سالى (۱۰۳۸ ز) كۆچى دوايى كرد بەر لەوھى چارەسەرى كىشەى (ئىتالىا) بگات، ئىدى (ھىنرى كورپى كۆنراد) دەكرايە گەورەى ھەرىمەكە. بەوشنۆھە لە كاتى مردنى باوكيدا (ھىنرى سىيەم) بووھ گەورەى ھەموو ھەرىمە (ئەلمانىيەكان)؛ جگە لە (لۆرىن و سەكسۆنى)^(۱).

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۲۶.

هينرى سيټهم (۱۰۳۹-۱۰۵۶ ز)

(هينرى سيټهم) دواى مردنى (كونراد)ى باوكى تهختى (ئلمانىا)ى گرته دهست؛ به كوتا پاشاى به هينزى (ئلمانىا) داده نريت له سده كانى ناوه راستدا، چونكه توانى سنوور بؤ دهسه لاتى دهره به گه (ئلمانىيه كان) دابنيت و دهسه لاتى پاشايه تى له هم موو به شه كانى (ئلمانىا)دا به هيزبكات، ههروه ها توانى هه ژمونى خوى به سهر كلتسادا بسه پيټيت و خودى پاپاوييه تى كرده دهزگايه كى (ئلمانى)!! له سالى (۱۰۴۶ ز)دا سى پاپاى پكابه رى له كارخست و پينج پاپاى (ئلمانى) به دواى يه كدا ديارى كرد. له راميارى ناوه وه و دهره وه شدا سهر كه وتنكى گه و رهى به ده سته تى و ئيمپراتوريه ت گه يشته لووتكه ي سهر به رزى. له باره ي راميارى ناوخوه؛ كيشه و گرفتى ناوخو له سهرده مى (هينرى سيټهم)دا زور نه بوو، بويه پروويكرده چاكسازى ولاته كه ي كه لايه نى ئايينى دهر وازه ي ئه و چاكسازييه نى بوو. له سالى (۱۰۴۳ ز) ليټووردنى بؤ ئه و كه سانه دهر كرد كه دژى وه ستابوون، ههروه ها داواى له پيوهنده كانى كرد كه دهر وونى خويان پاكبكه نه وه له بق و قين و ئاره زوى توله سهندنه وه، ههروه ها ديارده ي فروشتنى پله وپايه ي بؤ پياوان راگرت. له راميارى دره وه شدا؛ په يوه ندى هه بوو به (ئبررت) سهر وكى ئه سقه فه كانى (سيلانو و پوله ندا و هه نگاريا و سلاقيه كان) و دواتریش پاپا. (ئبررت) له سالى (۱۰۴۰ ز) سهردانى (هينرى) كرد و وازى له بيروكه ي سهر به خويى هينا و چووه ژير پكيتى هينرييه وه. له (پوله ندا) بارودوخه كه زور ماندوو كه رنه بوو، چونكه شه پى ناوخو (پوله ندييه كان)ى لاواز كرد بوو، ئه مه سهر بارى هيرشى (بؤهيميا) كه هه رچى په يوه ندى به بؤهيميا وه هه بوو له سالى (۱۰۴۱ ز) سهر به خويى خويان راگه ياند. له سالى (۱۰۴۵ ز)دا (هينرى) هيرشيكرد سهر (سلاقيه كان) و به سهر ياندا سهر كه وت، ئه وانيش ولاتى خويان راگه ياند و دانيان به دهسه لاتى (هينرى)دانا. هه رچى په يوه ندى به پاپايه تيه وه هه بوو؛ ئه ويش كرپن و فروشتنى له سهر بوو، (هينرى) بؤ ئه وه ي سنووريك بؤ ئه م پاشاگه ردانىيه دابنيت؛ هه ربويه پرووه و (ئيتاليا) چوو و له وئ (مجمعى كنسى)ى به ست و تييدا برياردرا به دانانى پاپايه كى نوئ، ئه ويش (كلمنتى دووهم ۱۰۴۷ ز) بوو كه تاجى ئيمپراتوريه تى كرده سهر (هينرى) و بوو به ئيمپراتور، به لام (كامنت) پاش ماوه يه كى كه م كوچى دوايى كرد. (هينرى) ئه مجاره

پاپایه کی دیکه ی دانا؛ ئه ویش (لیۆی نۆیه م ۱۰۴۸-۱۰۵۴ ز) بوو. دوا ی مردنی (لیۆ)؛ هینری) پاپایه کی دیکه ی دانا که ئه ویش (پاپا فیکتۆری دووه م ۱۰۵۴-۱۰۵۷ ز) بوو، به مشیوه یه (هینری) ده سه لاتی ته وای هه بوو به سه ر که نیسه دا، هه تا سالی (۱۰۵۶ ز) که (هینری سییه م) کۆچی دوا یی کرد. له به رئه وه ی کور په که ی (هینری چواره م) ته مه نی (۶) سال بوو؛ له ژیر چاودیر (وصایه) یه کی در یژدا مایه وه، بۆیه کل یسا و خانه دانه مه زنه کان ئه م بارودۆخه یان قۆسته وه؛ هه تا ده سه که وه ته له ده ستچووه کان یان به ده سه تب یئنه وه، به لام کاتیک ماوه ی چاودیر کردنی به سه رچوو؛ له سالی (۱۰۵۶ ز) به شیوه یه کی کرداری ده سه لاتی گر ته ده ست. کاتیک که خانه دانه کان له هه لگه رانه ودا بوون؛ کل یسا ش جگه له وه ی سه رقالی چاک سازی بوو، خه ریکی به هیز کردنی ده سه لاتیش بوو له سه ر هه ژما ری ده سه لاتی پاشایه تی، بۆیه (هینری چواره م) ده بوو پووه پووی بارودۆخیکی نار هه حه ت و ئالۆز بیته وه^(۱).

هینری چواره م (۱۰۵۶-۱۱۰۶ ز)

(هینری چواره م) ته مه نی (۴) سالان بوو کاتیک (تتویج) کرا، هه روه ها ته مه نی (۶) سالان بوو کاتیک باوکی کۆچی دوا یی کرد، دایکی و دووان له ئه سه قه فه کان راسپیزدراوی فه رمی بوون هه تا سالی (۱۰۵۶ ز). (هینری) هه ر له سه ره تای ده سه لاتیه وه دوو چاری کیشه ی میره کانی بووه وه؛ چونکه هه ندیک له میره کان له ماوه ی راسپارده یی (فترة الوصایة) ده رفه تیان قۆسته وه و ده سه لاتیان به سه ر هه ندیک زه وی ده وه تدا گر تبوو، هه روه ها هه ندیک باجیان به ده وه لت نه دا بوو؛ بۆیه (هینری) بیر کرد وه به ر له وه ی میره کانی دیکه ش هه مان رامیاری په یره و بکه ن؛ پتویسته سنوور یکیان بۆ دا بنیت. ئه وه بوو خۆی ئاماده کرد بۆ سه رکوت کردنی فه رمان په وایه تی هه لگه را وه کان. له سالی (۱۰۷۵ ز) جه نگی له دژیان هه لگیر ساند و زۆر به توندی مامه له ی له گه لدا کردن، به لام ئه م بارودۆخه هه تا سالی (۱۰۸۸ ز) به وش یوه یه در یژه ی کیشا، له م ساله دا (هینری چواره م) توانی به ته وای زال بیت به سه ر ناوچه ی یاخی بووه کاند، به هه مان شیوه پاپایه تیش ئه م هه له ی قۆسته وه بۆ ئه وه ی بوون و پایه ی ئایینی خۆی، دوور له ده سه لاتی عه لمانی بگێر یته وه.

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۳۰۹.

(گریگوری حەوتەم ١٠٧٣-١٠٨٥ ز) کۆبوونەوهیەکی ئایینی لە (پۆما)دا گریندا، لەو کۆبوونەوهیەدا چەند بریارێک سەبارەت بە چاکسازی بارودۆخی کڵیسا دەرکەر. لەوانە: پاپا مافی دیاریکردنی پیاوانی ئایینی و سەرۆک دێرهکانی هەبوو. دەرکردنی ئەم بریارانە بە دەسپێکی ململانێی نێوان پاپا و (هینری چوارەم) دادەنریت، چونکە (هینری) وەک ئیمپراتۆرێک بە مافی خۆی دەزانی کە پاپا دابمەزینیت، بەلام لە ئەنجامی بریارەکانی ئەم کۆبوونەوه ئایینیەوه؛ (هینری) بێبەشبوو لە دامەزراندنی بچووکترین پیاوی ئایینی لە پۆستەکانی کڵیسا، ئەمەش تەواو پێچەوانەی نەرتی (ئەلمانیا) بوو کە ماوهیەکی دووردریژ بوو ئیمپراتۆر پاپا و پیاوه ئایینیەکانی دادەمەزراند، بۆیە ئەم پەهوشە بە ململانێیەکی چەکداری بێئەنجام کوتایی پێ هات.^(١)

(هینری) ویستی بە وتووێژ و پێگای دیپلۆماسیانە کوتایی بەو بارودۆخە بھینیت، بەلام لەم هەولەیدا سەرکەوتنی بەدەستەھێنا؛ ئەوه بوو (هینری) بریاری لەکارخستنی (پاپا گریگوری حەوتەم)ی دەرکرد، لە بەرامبەردا پاپا بریاری بێبەشکردن (الحرمان)ی بەرامبەر بە (هینری) دەرکرد. ئەم بارودۆخە بەوشێوەیە مایەوه؛ هەتا (هینری) لە دوای کۆبوونەوهی (بریکسن) لە سالی (١٠٨٠ ز)دا بە شێوەیەکی کرداری توانی پاپا لەکاربخات و (پاپا کلمنتی سیپم ١٠٨٠-١١٠٠ ز) لە شوێنی دابمەزینیت، لە بەرامبەردا پاپا لە سالی (١٠٨٤ ز) تاجی لەسەر (هینری)نا^(٢). ململانێی نێوان پاپایەتی و ئیمپراتۆرییەتی لەم قوناغەدا بە توندوتیژترین جەنگی سەدەکانی ناوەراست دادەنریت، ئەم ململانێیە توانایەکی زۆری (هینری چوارەم)ی بەهەدەربرد و تەواو لاوازیکرد، بۆیە خانەدان و فەرمانرەوا ناوچەییەکانیش ئەم هەلەیان قۆستەوه، توانیان شۆرش بەرپابکەن. لە هەمان کاتدا توانیان هەردوو کۆرەکە ی هینری (هینری پێنجەم و کۆنراد) بەلای خۆیاندا رابکێشن، بەمەش ململانێی کەوتە نێوان باوک و کۆرەکانییەوه. لە ئەنجامدا کۆرەکانی سەرکەوتنیان بەدەستەھێنا و باوکیان گرت و لە دەسەلات دایانمالی و لەبری ئەو (هینری پێنجەم) لە سالی (١١٠٥ ز) بوو بە پاشای (ئەلمانیا)^(٣).

(١) السيد الباز العريني: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ٤٤٢.

(٢) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ١٥٤.

(٣) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ٢٣٠.

ململانی نیوان (هینری چوارهم و گریگوری ههوتهم)

شتیکی سروشتی بوو دواى ئەنجامدانى چاکسازىیهکانى (که نه سى) ململانى و ناکوکی له نیوان ئیمپراتورییه و پاپاوییه پووبدات. ئەو ململانییهى که ماوهیهکی زۆری خایاند و ئاکام و ئەنجامی گه وره ی له سهر کۆمه لگای ئەورووپی له سه ده کانی ناوه راستدا لیکه وته وه، ته نانه ت دواى سه ده کانی ناوه راستیش کاریگه ری هه ر مابوو. پاپا ده ویست ده سه لاتی خۆی بچه سپینیت و له پینگه ی په وانیه وه هه نگاوی بۆ ئەم ئامانجه ی دهنه، ئیمپراتۆریش له گوشه نیگای ده سه لاته وه ده یروانییه مافی فه رمانه وایی و دامه زرانندی پیاوانی ئایینی که کۆمه له گه ی پشتی کارگریی ده ولت بوون، ههروه ها پتویستبوو له ژیر ده سه لاتی ئیمپراتۆردابن. یه کیک له و ناکوکیانه؛ ململانی نیوان ئیمپراتۆر (هینری چوارهم ۱۰۵۶-۱۱۰۶ ز) و (پاپا گریگوری ههوتهم) بوو. هۆکاره کانی ئەم ململانییه ئاشکرا و زانراوه؛ به لام هۆکاری سه ره کی بۆ ئەوه ده گه پیته وه که (هینری) کاتیک بوو به ئیمپراتۆر؛ ته مه نی ته نها (۶) سالان بوو، بۆیه دوو چاری چه ند گروگرفتیکى ناوخۆی بوو وه وه له سه رده می راسپارده یی (الوصایه) دا. ئەمه (پاپا گریگوری ههوتهم) ی زیاتر هاندا که پووبه پرووی (هینری) بووه ستیته وه، به لام دواى ئەوه ی (هینری) پینگه شت؛ ده سه لاتی گرته ده ست و پامیارییه کی توندوتیژانه ی به کارده هیتا له فه رمانه وایدا^(۱).

هه لبه ته ئەمه ده بووه مایه ی پووبه پرووبونه وه له گه ل (پاپا گریگوری ههوتهم)، ئەوه بوو ئەم ململانییه به شیوه یه کی کاریگه رانه له سالی (۱۰۷۵ ز) دده ستی پی کرد، ئەویش کاتیک (هینری چوارهم) بریاری دامه زرانندی سه روکی ئەسقه فی شاره کانی (میلانو، فرمو، سبرلتو) ی ده رکرد؛ پاپاش به رامبه ر ئەم هه نگاوه ی (هینری) بریاری بپییریکردنی (هینری) و لادانی له پله ی پاشایه تیدا ده رکرد؛ ئەگه ر له و بریارانه ی په شیمان نه بیته وه. ئیمپراتۆر به رامبه ر به و کاره ی (پاشا گریگوری) له (۱۰۷۶ / ۱ / ۲۴ ز) دا له شاری (ورمز) کۆنگره یه کی به ست که زۆربه ی ئەسقه فه کانی (ئه لمانیا) به شداریان تیدا کرد. له م کۆنگره یه دا ئەسقه فیه کان پاپایان به وه تاوانبارکرد که ده سه ده خاته ناو کاروباری ناوخۆیه کانیان، ههروه ها نامه یه کیشیان ئاراسته ی (پاپا گریگوری) کرد، سه ره تا به ناوی: "بۆ برامان

(۱) السيد الباز العرينی: تاريخ أوروبا العصور الوسطی، ص ۴۵۶.

هیلدبراند" که ناوی بنچینه‌یی خۆی بوو. هه‌روه‌ها (هینتری چواره‌م) نامه‌یه‌کی بۆ (پاپا گریگۆری) نارد که به‌مشێوه‌یه نووسرابوو: "له (هینتری) پاشای شه‌رعی که خوداوه‌ند هه‌لیبژاردوو؛ بۆ (هیلدبرانه) که پاپا نییه، به‌لکوو راهیبیکی نارێسه‌نه!" به کورتی کۆنگره‌ی (ورمز) بۆ لادانی (پاپا) بوو. (پاپا) له به‌رام‌به‌ردا کۆنگره‌یه‌کی ئایینی به‌ست، له (١٠٧٦ / ٢/٢٢ ز) له شاری (رۆما) دا بۆ وه‌لامدانه‌وه‌ی ئیمپراتۆر. له‌م کۆنگره‌یه‌دا بریاردارا به‌ لادانی ئیمپراتۆر له‌سه‌رکار؛ چونکه له‌ که‌نیسه‌ یاخیبووه، هه‌روه‌ها قه‌ده‌غه‌ی هه‌موو جۆره مامه‌له‌یه‌کی له‌گه‌ل (هینتری) دا کرد وه‌ک پاشا. ئه‌م بریاره‌ی (پاپا گریگۆری) وایکرد که زۆر له‌ پیاوانی ئایینی (ئه‌لمانی) بچنه‌پال (پاپا گریگۆری)، له‌م سۆنگه‌یه‌شه‌وه‌ شازاده‌کانیش هه‌مان بریاریاندا^(١)، هه‌ربۆیه له‌ سالی (١٠٧٦ ز) کۆنگره‌یه‌کیان له‌ شاری (تریپوو به‌ست و بریاریاندا به‌ چوونه‌پالی (پاپا گریگۆری). به‌مشێوه‌یه تایی ته‌رازووی ململانی به‌لای (پاپا گریگۆری) دا شکایه‌وه؛ چونکه شازاده‌کان بریاریاندا ئه‌گه‌ر (هینتری) نه‌توانیت بریاری بێهه‌ریکردنه‌که‌ی هه‌تا (١٠٧٧/٢/٢٢ ز) له‌سه‌ر خۆی لاب‌دات؛ ئه‌وه ئه‌وان (هینتری) به‌ پاشا نازان! پاپا به‌م بریاره‌ دلخۆش بوو؛ بۆیه (هینتری) کاتی‌ک خۆی له‌م دۆخه‌ نه‌رێتییه‌ بێنییه‌وه؛ بریاریدا بچێته‌ لای (پاپا گریگۆری) و داوایی‌بوردن بکات به‌ر له‌وه‌ی هه‌موو شتیکی له‌ده‌سه‌بجیت. ئه‌وه بوو (هینتری) به‌ره‌و قه‌لای (کانووسا) له‌ هه‌ریمی (توسکانیا) به‌رێکه‌وت که پاپا تێیدا نیشته‌جێبوو، دوا‌ی ئه‌وه‌ی بۆ ماوه‌ی (٣) رۆژ له‌ سه‌رما‌وسۆله‌ی زستاندا له‌به‌ر ده‌رگای ئه‌م قه‌لایه‌ وه‌ستا، ئینجا (پاپا گریگۆری) رێگای پێدا بچێته‌لای. (هینتری) به‌ پێخاوسی و به‌ کړنو‌وش‌ب‌ردنه‌وه‌ داوایی‌ب‌وردنی له‌ (پاپا گریگۆری) کرد. (هینتری) نیازی ئه‌وه‌ی نه‌بوو به‌ ته‌واوی راده‌ستی پاپا بێت؛ به‌لکوو ئه‌م کرداره‌ی وه‌ک تاکتیکیک وا بوو، بۆ ئه‌وه‌ی خۆی یه‌کلایی بکاته‌وه‌ بۆ لێدان له‌ شازاده‌ نه‌یاره‌کانی که‌ دووچاری ئه‌م دۆخه‌یان کردبوو. ئه‌وه بوو (هینتری) توانی لێ‌ب‌وردن به‌ده‌سه‌بجیت و ئینجا که‌وته لێدانی شازاده‌کان. هه‌رچه‌نده‌ هه‌ندی‌ک له‌ شازاده‌کان ر‌و‌یا‌ن‌کرده‌ پاپا و بریاری بێهه‌ریکردنیان به‌ده‌سه‌هنا له‌ دژی (هینتری)؛ به‌لام (هینتری) له‌وکاته‌دا هیز و توانایه‌کی وای په‌یدا‌کرد‌بو‌وه‌ که ئه‌م بریاردانه‌ی پاپا کاری تێنه‌کات وه‌ک جاری

پیشوو^(۱)! تەنەنەت پاپا بېرىددا بە لادانى (ھىنرى چوارەم) و دانانى (پۇدۇلف - دۇقى سولبىيا) لە مارسى سالى (۱۰۷۷ ز): كەچى ئەم بېيارە ھىچ سوودى نەبوو و جىگەى خۇى نەگرت. (پۇدۇلف) نەيتوانى بەرامبەر (ھىنرى) ھىچ بىكات؛ بۇيە ململانى و پاشاگەردانى ولاتى گرتەو و بۇ ماوھى (۳) سال بەردەوامبوو. (پاپا گريگورى) لە سالى (۱۰۸۰ ز) بۇ جاريكى دىكە بېيارى لەسەرکارلادانى (ھىنرى) دەرکرد، ھەروھە لە خەلکى حەرام و قەدەغەکرد كە گوپرايەلى (ھىنرى) بن، بەلام ئەم ھەموو بېيارە و دواتر پاشگەزبوونەوھىيە (ھىنرى)؛ ھىزى بېيارەكانى نەھىشتبوو. ھاوكات (پۇدۇلف) كۆچى دوايى كرد. شازادەكان (ھىرمان ئاف سالم)يان لە شويىنى دانابوو كە كەسايەتییەكى بېھىزى ھەبوو، ئەمەش زياتر يارمەتى (ھىنرى)دا. لە ھەمان كاتدا پياوانى ئايىنى (ئەلمانى) كۆبوونەوھەكيان بەست لە (مىنز)، تىيدا بېيارداندا كە (پاپا گريگورى) لە پاپايى لادەن و (كلمنت سىيەم ۱۰۸۰-۱۱۰۰ ز) بکەن بە پاپا، ھەندىك لە پياوانى ئايىنى ئىتالياش پالېشتى بېيارەكەيان كرد^(۲). كلمنت (ھىنرى چوارەم)ى كرد بە ئىمپراتۆر، (ھىنرى) لە سالى (۱۰۸۱ ز) بە فەرماندەيى لەشكرىكەوھىزى كردهسەر (ئىتاليا)، ھەتا سالى (۱۰۸۳ ز) بەردەوامبوون لە لەشكركىشى؛ بەلام نەيانتوانى (پۇما) بگرن. ھاوكات (پاپا گريگورى) خۇى لە قەلاى (سانت ئەنگلو) قايمكردبوو؛ ھاناي بردهبەر (پۇبەرت گويسكاردى سەرۆكى نۆرماندىيەكان) لە (ئىتاليا). لىرەدا ئامادەنەبوونى ھىنرييان بەھەل زانى؛ ھەربۇيە ھىزىشان كردهسەر (پۇما) و تالانىانكرد و بەشىكىشىان سووتاند، بە شىئوھەك نە (فاندالەكان) نە (گووتەكان) وایان بەسەر ئەو شارەدا نەھىتابوو! دواتر گەرانەوھە بۇ شارى (سالرنو)، پاپاش لەم كشانەوھەدا لەگەليانداوو؛ بەلام خەلك بەگشتى بق و كىنەى زۇريان لە (نۆرماندىيەكان) و پاپا پەيداكرد، ئەمەش ھۆكاريكى ئەرىنى بوو بۇ (ھىنرى). بەمشىئوھە پاپا لە مەنفاكەيدا مايەوھ؛ ھەتا لە مانكى مايوى سالى (۱۰۸۵ ز)دا كۆچى دوايى كرد^(۳).

(۱) السيد الباز العريتي: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۴۵۸.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۰۵.

(۳) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۲۲.

(هينري پينجهم ۱۱۰۶-۱۱۲۵ ز)

(هينري پينجهم) به ميراث تهختي پاشايهتي ئهلمانيای بۆ مايه وه و له نيتوان سالاني (۱۱۰۶-۱۱۲۵ ز) فەرمانرەوايه تي کرد، له گه‌ل وەرگرنتي پۆستي پاشايه تي؛ ململاني و ناکۆکي پاپاشي بۆ مايه وه. له سه‌رده مي فەرمانرەوايي (هينري پينجهم) چه‌ندين پاپا ده‌سه‌کاربوون که سه‌رقالي جه‌نگه‌ خاچيه‌کان بوون بۆ سه‌ر گيتي (ئيسلامي)، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا ئه‌و مافانه‌يان له‌يادنه‌چوو که پاشاکان لايان زه‌وت کردبوون به‌گويژه‌ي تيروانييني خويان؛ به‌تاييه‌تي بابيه‌تي دووباره‌بووه‌وي ململانييني. کاتيک (پاپا کالکسي دوهم ۱۱۱۹-۱۱۲۴ ز) تهختي پاپايي وەرگرت؛ ويستي ئه‌و ململانييه‌يه‌کلایي بکاته‌وه، چونکه ئه‌و ململانييه‌يه‌يه‌ به‌رژه‌وه‌ندي هيچ کاميکياندا نه‌بوو، به‌م هه‌ناسه‌يه‌وه پاپا کۆنگره‌ي يه‌کلاکردنه‌وه‌ي (ورمز) ي به‌ست له‌ سالي (۱۱۲۲ ز). به‌گويژه‌ي ئه‌م کۆنگره‌يه؛ پاپا مافي ئه‌وه‌ي ده‌بيت که پياواني ئاييني دابمه‌زريت، به‌ پشبه‌ستن به‌وه‌ي سه‌رۆکي که‌نيسه‌يه. هاوکاتيش پياواني ئاييني که‌ پله‌وپايه‌ي علمانيان هه‌بوو له‌ ده‌وله‌تا؛ پيويسته‌ ملکه‌چي ئيمپراتۆر بن. ئه‌م کۆنگره‌يه‌ زياتر له‌ به‌رژه‌وه‌ندي پاپادا بوو؛ چونکه‌ ته‌نها ئه‌و پياوه‌ ئايينيانه‌ي زه‌وييان وەرگرتبوو ملکه‌چي ئيمپراتۆر بوون، واته‌ هه‌موو پياواني ئاييني ملکه‌چي ئيمپراتۆر نه‌بوون. سه‌ره‌راي ئه‌وه‌ش ئه‌م کۆنگره‌يه‌ نه‌يتواني ململانييني نيتوان ئه‌م دوو لايه‌نه‌ کۆتايي پي به‌يئيت که‌ ئامانجي سه‌ره‌کيان وەرگرنتي ده‌سه‌لاتبوو له‌ ئه‌ورووپادا^(۱)، به‌تاييه‌تي دواي ئه‌وه‌ي پاپا ده‌سه‌لاتي فراوانبوو، ئه‌مه‌ش له‌ ئه‌نجامي هه‌له‌مه‌ته‌کانی خاچيه‌کان؛ چونکه‌ پاپا دايه‌مه‌مۆ و بزوينه‌ري ئه‌م هه‌له‌مه‌تانه‌بوو. ئه‌مانه‌ له‌ لايه‌که‌وه؛ له‌ لايه‌کي ديکه‌شه‌وه‌ ده‌ره‌به‌گه‌کانی (ئه‌لمانيا) ده‌ستيانکرد به‌ فراوانکردني ناوچه‌کانيان، ئه‌مه‌ش بووه‌ هۆکاريک که‌ ده‌سه‌لاتي ده‌ره‌به‌گه‌کان فراوانتر بيت له‌ سه‌ر هه‌ژماری ئيمپراتۆري. به‌لام هه‌ندیک له‌ ده‌ره‌به‌گه‌کان چوونه‌پال ئيمپراتۆر، ئه‌مه‌ش بووه‌ هۆکاري سه‌ره‌کي دروستبووني (پارتي جيلين) که‌ لايه‌نگري ئيمپراتۆر بوون، هه‌روه‌ها (پارتي جولفين) که‌ لايه‌نگري پاپا بوون^(۲).

(۱) عبد الامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج/۱، ص ۲۰۶.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ۱۵۵.

لە سەردەمی (هینری چوارەم)دا، لایەنی براوە لە ململانێی نێوان پاپایەتی و جیپراتۆریدا؛ خانەدانەکانی (ئەلمانی) و ئەسقەف و سەرۆکی دێرەکان بوون. ئەمانە سەرکەوتوو بوون لە قۆستەنەوی لاوازی (هینری پێنجەم) کە ھەر خۆیان ھینابووینە سەر تەختی پاشایەتی. بەمشێوەیە ھیزی دەرەبەگایەتی لە (ئەلمانی) لە یەرسەندندا بوو، لە ھەمان کاتدا (هینری) سەرکەوتوو بوو لە کۆکردنەوی ھەموو ھیزەکانی (ئەلمانی) و واژووکردنی رێکەوتن لەگەڵیاندا. بەمشێوەیە توانی ھیز و شکو بۆ پاشای (ئەلمانی) بگێڕیتەو و ھیرش و مەترسییە دەرەکییەکانی (ھەنگاریا و بۆھیمیا و پاپاوییەتی) رابووستیت. (هینری پێنجەم) لە جەنگەکانیدا دژ بە ھەنگاریا و بۆھیمیا) توانی سەرکەوتن بە دەستبەھێتیت، بەمەش بۆ زووبەپووبوونەوی پاپایەتی یەکلایی بوووە^(١). ململانێی (هینری پێنجەم) و دەسلەلاتی پاپاوی لەنێوان سالانی (١١١٠-١١٢٢ز) بەردەوامبوو و درێژەیاخاند، ھەرچەندە رێکەوتننامە (ورمز) گرژی بارودۆخەکە کە مکردهو؛ بەلام کۆتایی بە ململانێی نێوان پاپایی و ئیمپراتۆری نەھێنا. ئەو ململانێیە کە لە بنەپەتدا لەسەر ئەو دەروستبووبوو ئایا کامیان دەسلەلاتی بالایە و کێ مافی دەسنیشانکردنی پیاوانی ئایینی ھەیە. (هینری پێنجەم) لە سالێ (١١٢٥ز)دا کۆچی دوایی کرد، خانەدانەکانی (ئەلمانی) بیری میراتگری تەختیان خستەپوو کە (لۆسەری دووھمی سەکسۆنی ١١٢٥-١١٣٨ز) بە پاشای ولات ھەلبژێردرا، بەلام (لۆسەر) نەیتوانی (ئەلمانی) دواي ئەو ململانێ دووردیژە بگەرێنیتەو شوینی خۆی، ھەروەھا (لۆسەر) کەسیکی پەسەندکراو نەبوو لە لای فەرماندەکانی سوپا کە لە بنەمالە (ھوھنشتاوفن) بوون^(٢).

(١) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ١/ ص ٢٠٨.

(٢) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ٢٣١.

ئەلمانیا لە سەر دەمی بنەمالەى ھوھنشتاوفن (۱۱۲۵-۱۲۵۴ ز)

دواى مردنى (لۆسەرى دووھم) لە سالى (۱۱۳۸ ز)؛ دوو پياوى بەھيز لە (ئەلمانیا) دەرکەوتن: يەكەمیان (ھيترى خۆبەگەرەزان) بوو كە دۆقى (سەكسۇنيا و باقاريا) بوو. دووھمیان (كونرادی كچهزای ھيترى چوارەم) بوو لە بنەمالەى (ھوھنشتاوفن) كە بە ناوى چيايەكانيش ناودەبران و لە ھەریمی (سەكسۇنيا، نيشتەجیوون. (ھيترى) پياويكى بەھيز و بەدەسلات بوو، میرەكان لینی دەرسان. بە ھەمان شێوە كەنيسەش حسابی تايبەتيان بۆ دەرکرد، بۆيە لای ھەردوولا خۆشەويست نەبوو! میرەكان (كونراد)یان وەك پاشا ھەلژارد، لێرەدا كيشەى نیتوان (ھيترى و كونراد)؛ یان ھەردوو بنەمالەى (لوفیەكان و ھوھنشتاوفن) دەستی پى كرد و پریشكەكەى داى لە (ئیتالیا و ئەلمانیا). لە سەرۆبەندەدا (ھيترى پینجەم، كوچی دواى كرد؛ بەبێ ئەوھى كورپىك لە شويینی خۆى بەجیبھيئیت و شويینی بگريئەو، بۆيە ململانئى لەسەر فەرمانرەوايەتى (ئەلمانیا) لەنیتوان دوو بنەمالەى مەزن دەستی پى كرد، ئەوانیش بنەمالەى (ھوھنشتاوفن) لە (سوايا) و لایەنگرانیشیان كە بە (جبلین) ناسرابوون. لە بەرامبەردا بنەمالەى (گولفەر) یاخود كۆمەلى (ولفین) لە ھەریمی (باقاريا). پاش (۲۷) سال لە ململانئى توندی نیتوان ئەم دوو بنەمالەيە؛ بنەمالەى (ھوھنشتاوفن) جەلوى فەرمانرەوايەتى تەواوى (ئەلمانیا)ی گرتەدەست، لە بەناوبانگترین و يەكەمین پاشای ئەو بنەمالەيە (فریدریكى يەكەم) بوو كە بە (فریدریكى باربرووسا) ناوبانگى دەرکردبوو.^(۱)

كوونرادی سیتیەم (۱۱۳۸-۱۱۵۲ ز)

كيشە و ململانئى چەكدارى لەنیتوان (كونراد و ھيترى)دا بە ھاتنەسەر تەختى (كوونراد) دەستی پى كرد. سەرەتا (كوونراد) توانى ھەریمی (باقاريا) لە (ھيترى) زەوت بكات، ھەروەھا ھەولیشیدا كە ھەریمی (سەكسۇنيا) بگريئ. (ھيترى) لە سالى (۱۱۳۹ ز)دا كوچی دواى كرد، بەلام (سەكسۇنيەكان) بە مردنى (ھيترى) دەسبەردارى شەرى (كونراد) نەبوون، (ھيترى شير)ى كورى (ھيترى)یان كردە دۆقى سەكسۇنيا كە تەمەنى (۱۰) سال بوو. ئەم ململانئى تەمەنى (۱۱۴۲ ز) بەردەوام بوو، لەو سالەدا پێككەوتن لە نیتوان ھەر دوو لادا بەسترا. ئەم پێككەوتنە

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۴۶.

هەرمی باقاریای بۆ ولفییهکان گێراپەوه، جگە لە سەکسۆنیا. بەم شیۆهیه جەنگی ناوخۆی کۆتایی پێهینا. (کۆنراد) سالی (١١٣٩ز) کەوتە مەملانی لەگەڵ پاپا ئەنۆسنتی دووهم ١١٣٠-١١٤٣ ز)، چونکە چەند بێباریکی دەرکرد بوو کە لە عیاڵەکانەوه، پاپا دەسەلات سەرەکی هەیه بەسەر پیاوانی ئاینیدا، ئەوەش مەترسییەکی گەورەیی لە ناوێوه و دەرەوه کردە سەر تەختی (کۆنراد)، بۆیه ریککەوتنی لەگەڵ ولفییهکان کرد، بۆ ئەوەی دژی پاپا بۆهستیت، بەلام کۆنراد ئەو دەسەلاتەیی نەبوو لە دژی پاپا بۆهستیت. کۆنراد ویستی بۆهستتیهکان بەرانبەر بە پاپا و میرەکان بێریتەوه، بۆیه لە سالی (١١٣٠ - ١١٨٠ ز) دا هاوشانی پاشا لویسی حەوتەمی فەرەنسی، بەشداری لە هەلمەتی خاچییهکان کرد، بەلام ئەم هەلمەتە نوشتی هینا و کۆنراد گەراپەوه ئەلمانیا، ئەمەش بوو مایە بۆهیزبوونی میرەکان. کۆنراد لە سالی (١١٥٢ ز) کۆچی دوایی کرد^(١).

فریدریک بارباروسا (١١٥٢-١١٩٠ ز)

کاتیک (کۆنراد) کۆچی دوایی کرد؛ مەملانی لەنیوان (چیاپییهکان و ولفییهکان) لە لووتکەدا بوو. (کۆنراد) تەنها یەک میراتگری هەبوو؛ ئەویش (فریدریکی یەکەم) بوو. بە هاتنی (فریدریک) ئارامی ولاتی گرتەوه، چونکە (فریدریک) کۆپی فریدریکی دۆقی ساریا و برای (کۆنراد) بوو، دایکیشی کە ناوی (جوس) بوو؛ خوشکی (هینری متکبر) واتە پووری (هینری شیر) بوو، بۆیه دانانی (فریدریک) مایە پەزنامەندی هەردوو بنەمالەکە بوو. (فریدریک) توانی ئارامی بۆ ولاتەکە بگەڕێنیتەوه، هەروەها هەردوو دۆقییەتی (باقاریا و سەکسۆنیا) ی گەپاندەوه بۆ (هینری شیر). (فریدریک) هەر لە سەرەتاوه چاوی بێبوو تاجی ئیمپراتۆرییەتی؛ بەلام دەبوایە سەرەتا ئارامی بۆ ولات بگەڕێنیتەوه. دواي گەپاندەوهی ئارامی؛ هەلیکی باشی بۆ ریککەوت، ئەویش بانگیشتکردنیبوو لە لایەن (پاپا یوجین سینیەم ١١٤٥-١١٥٣ ز) بۆ یارمەتیدانی لە دژی خەلکی (رۆما و نۆرماند)؛ بەرامبەر بە پاداشتکردنی تاجی ئیمپراتۆری، هەربۆیه (فریدریک) لە سالی (١١٥٤ ز) بەرەو (رۆما) چوو، بەلام بەر لە گەشتی؛ (پاپا یوجین) کۆچی دوایی کردبوو، لەبری ئەو (هادرانی چوارەم ١١٥٤-١١٥٩ ز) بووبوو پاپا، لە کاتی رۆپەسمی (تتویج) کردندا؛ (فریدریک) ئەوەی پەتکردەوه کە جەلەوی ئەسپی پاپا بگریت کە هەر وەک نەریتیکی بوو، بۆیه

پاپا (تتویج) کردنی (فریدریکی) رەتکردهوه! (۲) پۆژ گفتوگۆی توند لەنێوان پیاوانی ئیمپراتۆر و پاپادا بەردەوامبوو؛ هەتا بریاردارا دووبارە رپورەسمەکە نوێکرتێتەوه^(۱). ئیدی (فریدریک) رازیبوو بەوێ جلهوی ئەسپی پاپا بگریت، ئینجا پاپا (فریدریک)ی (تتویج) کرد و هەرمی (لومباردیا) بوو ناوچەی ژێردەسەلاتی (فریدریک)، بەلام هەندیک لە شارەکانی نەچوونە ژێر رکیفی (فریدریک) و رازی نەبوون بەو بریارە، بۆیە لە سالی (۱۱۵۸ ز) هێرشى کردە سەریان. (فریدریک) نیازى وا بوو کە دەسەلات بسەپێت بەسەر شارە کەنار دەریایەکانی (ئیتالیا)، هەروەها زال بیت بەسەر بازەرگانی (ئیتالیا) لە دەریای سپی ناوەراستدا، بەلام کێشەکە لەگەڵ پاپادا تازەبوو، کاتیک (فریدریک) دەسەلاتى سەپاند بەسەر زەویەکانی پاپادا؛ پاپا نێگەرانی دەربری، (فریدریک) گویی بەمە نەدا، بۆیە پاپا بریاری بێرێکردنی دژی (فریدریک) دەکرد، بەلام (فریدریک) لە رامیاری خۆی پاشگەزەنبوو و گەمارۆی (میلان)یدا و دواى (۳) سال داگیرکردەوه و دواتریش سووتاندی! ئەم کارەى دەنگدانەوێکی نەرینی لە (ئیتالیا) هێناوەکایەوه و شارەکانی دیکەش لە خۆیان ترسان، بۆیە هاوپەیمانییەکیان پێکەوهنا و ناوێرا کۆمەلەى لومباردى (۱۱۶۸ ز). بەم هاوپەیمانییە توانیان بەرەنگاری (هینرى) ئیمپراتۆرییەت ببخەوه و چەندین سەرکەوتن تۆماربکەن؛ لەوانەش شەپى (لینانۆ) لە سالی (۱۱۷۶ ز). لە سالی دواتر واتە (۱۱۷۷ ز) ریکەوتنى ئاشتى لەنێوان پاپا و (فریدریک) بەسترا و ناوێرا ریکەوتنى (فینسیا). بەپێى ئەم ریکەوتنە؛ شارەکانی (ئیتالیا) ئۆتۆمیان بەدەستھێنا و هاوپەیمانی کۆرەکەى لە (لومباردى) نەمان. (فریدریک) دەسەلاتى ناوى (راسمى) بەسەر ئەو شارەدا پێسپێردرا. فریدریک باربارووسا (فریدریکی ریش سوور) بە پاشایەکی (ئەلمانی) جیاواز دادەنریت لە میژووی سەدەکانی ناوەراستدا، بالا بەرز و بەهێز و زیرەک بوو، باوەپى تەواوى بە بیرى ئیمپراتۆرییەتى هەبوو، بەرقەراربوونی ئاسایشى ولاتى بە ھۆکارى یەکەمى بەدیھێنانى خەونى ئیمپراتۆرى دادەنا، لەسەر ئەو بنەمایە دەسپێشخەرى ئاشتى لەگەڵ دوژمنەکانیدا (کۆمەلەى ولفین) کرد، هەروەها (باقاریا)ى بە (هینرى شیز) کە بەهێزترین فرمانرەواى (ئەلمانی) بوو بەخشى، لەگەڵ ئەوەشدا زەوى بە ھەموو فرمانرەواکانى دیکەش بەخشى، ھەولیدا پەيوەندى لەگەڵ پاپادا باش ببێت. (فریدریک باربارووسا) لە سالی (۱۱۵۴ ز) دا بەرەو (ئیتالیا) پوشت، لەوێ تاجى ئیمپراتۆرى لەسەرنرا و دواتر

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا فى العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۰۹.

محرابه وه بۆ (ئەلمانیا). لە ساڵی (١١٥٧ ز) کیشەیهکی توند لەسەر سەرچاوهی عەسەلات لەنێوان لایەنگرانی ئیمپراتۆر و پاپادا دروستبوو^(١).

لە یەکیەک لە بۆنەکاندا لایەنگریکی پاپا که کاردینال (پولاند) بوو، ئەم پرسیارە یاروژاند: "ئەگەر ئیمپراتۆر شەرعییەتی ئیمپراتۆرییەتەکی لە پاپاوه وەرئەگریت؟" ئەوا لە کۆتیی وەرئەگریت؟ ئەم پرسیارە ئیمپراتۆری توورەکرد و پالیپوونا هەتا بۆکرارهیهکی گشتی دەرەبکات که تێیدا هاتوو: "ئیمپراتۆر هێز و دەسەلاتی ئیمپراتۆرییەتەکی لە بەزەیی و ویستی خوداوه سەرچاوهی گرتوو". پاپا لەم یارەدا پاشەکشەیکرد؛ ئەوهشی راگەیاندا که جگە لە هەلەتیکەیشتنیک که لەنێوانیاندا رویداوه هیچی دیکە نییه. (فریدریک) لە ساڵی (١١٥٨ ز) جاریکی دیکە پرویکردە ناوچەکانی باکووری (ئیتالیا)؛ چونکه لەوکاتەدا چەند کۆمونیونات (فەرمانرەوایەکی ناوچەیی) دروستبووون که کاروباری خۆیان بە شێوهیهکی سەرەخۆ بەپێوەدەبرد. ئیمپراتۆر لە (پونساجیلیا) دانیشتنیکی گریندا و تێیدا جەختی لەسەر ئەوه کردەوه؛ مافی ئیمپراتۆرە که سەرپەرشتی کاروبارەکانی فەرمانرەواییه ناوچەییەکانی باکووری (ئیتالیا) بکات. کاتیک شاری (میلانو) دژ بەم رامیاریه وهستا؛ ئیمپراتۆر هیچ سەلی لە رووخواندنێ نەکردەوه^(٢). ئەم رامیاریهی ئیمپراتۆر لە باکووری ولاتدا؛ (پاپا ئەدریانی چوارەم) ی ترساندا و پینوایوو ئامانجی ئیمپراتۆر هەرمەکانی پاپاش دەگریتهوه، بۆیه پاپا خێرا هاوپەیمانییهتییهکی لەگەڵ (سەقلیه) لە باشوور و شارەکانی باکووری (ئیتالیا)؛، بۆ رووبەرووبوونەوهی ئیمپراتۆر پیکهینا. پاپا لە ساڵی (١١٥٩ ز) کۆچی دوایی کرد، پاشان دووبەرەکی لەنێوان پیاوانی ئایینی لەسەر دیاریکردنی پاپا دروستبوو، بۆیه لە ناوخیاندا بوونە دوو کۆمەڵ. کۆمەڵێکیان دژ بە ئیمپراتۆر؛ کۆمەڵی بەرامبەریش لایەنگری ئیمپراتۆر بوون. نوینەری کۆمەڵی یەکەم که کاردینال (پونالد) بوو بە ناوی (ئەسکەندەری سییەم ١١٦٩-١١٨١ ز) ناسرا، نوینەری ئیمپراتۆریش، (فیکتوری چوارەم) بوو^(٣).

ئیمپراتۆر ساڵی (١١٦٠ ز) لە (بافیا) کۆبوونەوهیهکی فراوانی بەست، بەلام نوینەری (پاپا ئەسکەندەری سییەم) ئامادەنەبوو لەو کۆبوونەوهیەدا، ئەوه راگەیهنرا که (پاپا فیکتوری چوارەم) پاپای راستەقینە ی گیتی مەسیحیهتە، بەلام تیکرای

(١) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ٢٢٤.

(٢) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ١٤٧.

(٣) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ٢١٠.

ولاتانى ئوروپا (ئەسكەندەرى سىيەم) يان بە پاپا دادەنا. (ئەسكەندەرى سىيەم) ھەولیدا بەرەيەكى يەكانگىر و بەھىز لە بەرامبەر ئىمپراتۇرى (ئەلمانى) پىكېھىنىت. ئىمپراتۇر لە سالى (۱۱۶۷ ز) دا (پۇما) داگىركرد، بەلام بە ھۆى بلالوبوونەۋەى نەخۇشى (تاعوون)؛ سوپاكەى رۇمايان چۆلكرد و پرويانكردەۋە ناۋچەكانى باكور. لە ھەمان سالدا (فىنسىيەكان) سەرکەوتنىان بەدەستەھنا لە پىكېھىنانى دەستەيەكى بەھىز لە شارە (ئىتالىيەكان) بە ناۋى (دەستەى لۇمباردى). كاتىك ئىمپراتۇر ھىرشىكىردنەسەر؛ كەچى تىكشكان. لە ئەنجامى ئەم جەنگەدا لە سالى (۱۱۷۷ ز) ئاشتىنامەى (فىنسىيا) لەنىوان پاپا و (ئەسكەندەرى سىيەم) و ئىمپراتۇردا بەسترا. بەپىنى ئەم ئاشتىنامەيە كۆتايى بە جياۋازىيەكانى نىۋانىان ھات، ھەرۋەھا (فرىدرىك باربارووسا) بەشدارى لە ھەلمەتى سىيەمى خاچىيەكان كرد لە (ئاسىي) بچووك، سەرئەنجام لە پىگەدا (بەرەو زەۋىيە پىرۋزەكان) پىشپەويكرد، بەلام لەناو ئاۋدا خنكا! بەمشىۋەيە كۆتايى بە فەرمانرەۋايەتى كەسايەتتەكى لىنھاتوۋى مىژۋوۋى (ئەلمانى) لە سەدەكانى ناۋەرەستدا ھات^(۱).

فرىدرىك باربارووسا و پاپا

(ئىتالىيەكان) لايەنگرى پارتى (گولفىيەكان) بوون، ئەمەش واىكرد كە (فرىدرىك) ناچارىكات ھىرشىبكاتە سەر (ئىتالىا)؛ بۇ لەناۋبردنى لايەنگرانى پاپا كە شارەكانى (لۇمبارد) نوئەنرەيەتتىيان دەكرد. شەر ماۋەيەكى زۆرى خاياند؛ بەلام دۋاجار لە سالى (۱۱۷۶ ز) دا (فرىدرىك) توانى شارى (پۇما) بگرىت. ھەر لە ھەمان سالدا (فرىدرىك) لە شەپى (لىنيانو) دۇرا، ئەمەش واىكرد كە بە ناچارى دانۇستان لەگەل پاپادا بىكات، ئەمەش دۋاي ئەۋەى داۋاي لىبۋوردن و لىخۇشبوون لە (پاپا) ئەلكسندرى سىيەم ۱۱۵۹-۱۱۸۴ ز) بىكات. ئەۋكاتە پاپا لە شارى (فىنسىيا-بونودقىە) دادەنىشت، ئەۋە بوو (فرىدرىك) چۈۋە لاي و داۋاي لىبۋوردن و بەزەيى لىنى كرد، پاپاش داۋاكەى بەجىھىنا و دواترىش پىكەۋتتىك لەنىۋان ھەردۋولا بەسترا، لە سالى (۱۱۷۷ ز) كە بە پىكەۋتتىنامەى (فىنسىيا) ناسراۋە. ئەۋ پىكەۋتتىنامەيە ھىچ شىتىكى ئەۋتۋى زياتر نەبوو لە (تسۋيەى ورمز)، جگە لەۋەى كە ئاشتىبوونەۋەيەك لەنىۋان (فرىدرىك) و كۆمەلەى شارەكانى (لۇمباردى) بۇ ماۋەى (۶) سال بەسترا، ھەرۋەھا ئاشتىبوونەۋەيەك لەگەل (ولىەمى دۋەمى نۇرماندى) بۇ ماۋەى (۱۵) سال

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۳۵.

مسترا^(۱)، جگه له م دوو نمونو نه یه ی باسمانکردن، نمونو نه ی دیکه ش زورن که باس م ململاننن نیوان دهسه لاتن ئایینن (پاپا) و دهسه لاتن دونیایی (پاشا) دهکات؛ خراب سوی دهرکردبوو، ئهم ناوه ش بویه پتی گوتراوه چونکه ههردهم خه ریکی رابواردن و نیربازی بووه و دهسه لات و فهرانپروایی (نورماندی) فهرانموشکردبوو. ههر له سهرده می ئه ودا موسلمانانن ئه فریقا (تونس) توانیان دهسه لاتن (نورماندی) له نه فریقادا کوتایی پی بهینن، ئهمه ش له ئه نجامی شورشیک بوو له دژی نورماندیه کان).

دوای مردنی (ولیه می یه که م)؛ (ولیه می دووهم ۱۱۶۶-۱۱۸۹ ز) هاته سهر ته ختی نهسه لات که به (الطیب-باش) ناوی دهرکردبوو. ئه وه ی جیگای سهرنجه ئه وه یه که پاشاکانی (نورماندی) به هوی پهروشیان بۆ رابواردن و خوشیه کانی ژیانیان ته مه نیان کورتبوو، بویه (ولیه می دووهم) له ته مه نی (۴۰) سالی دا کۆچی دوایی کرد و که سیش نه بوو شوینن بگریته وه، بویه کورپکی ناشه رعی (رۆجه ری دووهم) یان هینا به ناوی (تانکرد) بۆ فهرانپروایی (سه قلیه). هاوکات ئیمپراتوری ئه لمانی (هینری شه شه م) ئاموزای (ولیه می دووهم) ی خواست که ناوی (کنستانس) بوو، ئهمه ش وای کرد که (هینری) به هه موو توانایه که وه له هه ولی ئه وه دا بیت، باشووری (ئیتالیا و سه قلیه) یه کبخات له ژیر دهسه لاتن خۆیدا. بۆ ئهم مه به سه ته هاوپه یمانی له گه ل شاره کانی (پیزا و جه نه وا) به ست که بازرگانییه کانیان که وتبووه ژیرده سه لاتن نورمانیه کانه وه. له ئاکامدا (هینری) به فهرانده ی له شکریکی یه کجار که وره وه چووه سهر (سه قلیه) و به رامبه ر به (پالیرمۆ) ی پایته خت وه ستا، کاتیک خه لکی شار ئهم له شکره گه وره یان بینن؛ بریاریاندا دهرگایان بۆ بکه نه وه. به مشیوه یه (هینری) بوو به پاشای (سه قلیه). دواتر (فریدریک) ی کورپ شوینن گرت وه که ته مه نی ته نها (۳) سالان بوو، که چی له دواتر دا بوو به به هیزترین و پرووناکییرترین فهرانپه وای ئه ورووی له سه ده ی سیازده یه مدا^(۲).

فریدریکی دووهم (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ز)

(فریدریکی دووهم) تاکه میراتگری (هینری شه شه م) بوو، به لام (فریدریک) ئه وکات ته مه نی ته نها (۳) سال بوو، بویه پشتوی بۆ ماوه ی (۲۰) سال هه موو ناوچه کانی (ئه لمانیا) ی گرت وه. جاریکی دیکه دوو بنه ماله دیرینه که (ولف و

(۱) عبدالامیر محمد امین: س- پ ج ۱/ ص ۲۱۱.

(۲) عبدالامیر محمد امین و: س. پ. ج ۱/ ص ۲۱۱.

ھۈنھشتاۋفن) لەسەر دەسەلات كەۋتەنەۋە مەملەئىتى يەكەدى. ۋەلفىيەكان (ئۇتۇف
 بىرنىك)يان ۋەك پاشا دەسنىشانكرد و بە (ئۇتۇى چۈارەم) ناسرا، بەلام بىنەمالەى
 ھۈنھشتاۋفن فلىپى مەزنى سۋابىا ۱۱۹۷-۱۲۰۸ ز)يان ۋەك پاشا دەسنىشانكرد كە
 بە (فلىپى چۈارەم) ناسرا. ئەم مەملەئىتتە ماۋەيەكى دۈۋرۈدرىژى خايدان، (فەرەنسا و
 ئىنگلىتەرا و پاپا) رۇلىكى كاريگەر يان بىنى لە جۇشدانى ئاگرى ئەو جەنگەدا، ئەم
 مەملەئىتتە ھەتا سالى (۱۲۰۸ ز) زۇر بەتۈندى درىژەيكتشا، لەم سالىدا بە ھۋى
 مردنى (فلىپى چۈارەم) بارۈدۇخەكە ھىۋر بوۋەۋە. (ئۇتۇى چۈارەم) بە ھاۋكارى
 (پاپا ئەۋستى سىيەم ۱۱۹۸-۱۲۱۶ ز) فەرمانرەۋايەتى ۋلاتى كرد. بەلام كاتىك
 (فرىدرىك) پىگەشت؛ جارىكى دىكە ئاگرى دۈۋبەرەكى و جەنگى ناۋخۋى
 ھەلگىرسايەۋە. لەم جەنگەدا پاپا پىشتى (فرىدرىك)ى گرت؛ چونكە لە كاتى مردنى
 باۋكىدا (فرىدرىك) لەژىر چاۋدىرى پاپادا بوو، بۋىە (فرىدرىك) لەم جەنگەدا
 سەرگەۋتنى بەسەر (ئۇتۇ)دا بەدەستەيتا^(۱). ئەگەر لە چەند دەستەۋاژەيكى كورتدا
 پەسنى (فرىدرىك) بگىن؛ ئەۋا دەتۈانن بلىن جەنگاۋەرىكى لىھاتۈو و
 رامىارىزانىكى پۇشنىبىر بوو، بە ئەندازەيك گىنگى بە ھۈنەر و زانست دەدا كە
 پۇشنىبىرى و جەنگاۋەرىيەكەى تىپەپاندبوو! زمانزانىيەكەى ۋايلىكردبوو بە چەند
 زمانىك بدۈيت و بگرە ھۈنراۋەشى پىدادەنان، لە ھەمان كاتدا شارەزايى لە فەلسەفە
 و پزىشكى و ئەندازىارى لە ئاستىكى باشداۋو، لەگەل ھاۋنىشتەمانىيەكانىشىدا بە
 گىيانىكى دۈۋر لە دەمارگىرى مامەلەى دەكرد و ۋەك يەك تەماشاي دەكردن، ئەمە
 لە كاتىكدا (مەسىحى و مۇسلمان و جوو) لەژىر دەسەلاتىدا بوون! كەسايەتتەيكى
 نۇخۋازى ھەبوو و ھەزى بە نۇگەرى دەكرد و لە بەرامبەردا دژى كۈنەپەرستە
 بىكەلكەكان دەۋەستايەۋە، بۋىە جىگاي سەرسۈرمان نىيە كە مېژۈۋنۈوس (ماتپىو
 پارىز) لەبارەيەۋە بلىت: "ئەۋ سەرسۈرھىنەرە بوو كە گىتى گۈپى و شتە
 سەرسۈرھىنەرەكانى وروژاند! بەلام ئەم ئىمپراتۈرە لىھاتۈۋە لە بوارى رامىارىدا
 بەراۋرد بە ھاۋسەردەمەكانى شكىستىھىنا و نەيدەتۈانى لەۋ پۈۋەۋە پكابەرىكى
 باش بىت، ھۋكارى ئەم شكىستەش دەگەرپايەۋە بۇ ئەۋ بۇچۈۋنە پىشكەۋتنخۋازانەى
 كە دەرپىرى و لە ژيانىدا كارى بۇ دەكرد. بۇچۈۋنەكانى (فرىدرىك) لەگەل
 جىھاننىيەكانى كلىسا كە (ھۈنۈرىسى سىيەم ۱۲۱۶-۱۲۲۷ ز) و (گرىگۈرى ھەۋتەم
 ۱۲۲۷-۱۲۴۱ ز) بوون نەدەگونجا. ھۋكارى راستەۋخۋى ئەم بەرىەككەۋتنەش

(۱) فشر: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۲۵۴.

دهگه راپه وه بۆ لكاندنې (ئیتالیا و سهقلیه) به تهختی ئیمپراتورییه ته وه، به لام پاپایی و هندیك له شاره (ئیتالیه كان) بهم لكاندنه رازی نه بوون^(۱)!

یه کیکی دیکه له هۆکاره کانی ئەم مملاتییهی نیتوان ئیمپراتۆر و پاپا دهگه ریتته وه بۆ هه لویستی ئیمپراتۆر سه بارهت به هه لمه تی خاچییه کان، ئیمپراتۆر که سیکبوو پیش شمشیر ژیری به کارده هیتا. ئیمپراتۆر بروای به توندوتیژی نه بوو؛ له به ره وه له هه لمه تی پینجه می خاچیدا دواکه وت، پاپاش بریاری بیهه شکردنی بۆ ده رکرد! هه ربۆیه له دواي هه لمه تی پینجه م؛ هه لمه تی شه شه می خاچی ریکخست، به شیوه یه ک که له گه ل خواسته کانی پاپادا یه کینه گرتته وه، هه موو ئەمانه پیکه وه ئاکامیکی ترسناکی بۆ ئیمپراتۆر هینایه پیشه وه^(۲).

جاریکی دیکه (فریدریک) و پاپا دژ به یه کدی وهستان؛ ئەمهش کاتیک پرویدا که ئیمپراتۆر ویستی سه ره له نوێ کاروباری ولاته که ی ریکبخته وه، ئەنجوومه نه گشتیه کانی له نوینه رانی خانه دان و پیاوه ئایینییه کان و خه لکی شاره کان پیکه هیتا. ئەم سیستمه په ره له مانیه پتشیکه وتنخوازییه له هه یچ کایه یه کی ئەو رۆژگاره دا و له ناخی هه یچ کام له پاپا و ئیتالیه کاندایه یه کی نه ده بووه وه. ناکۆکی و مملاتی نیتوان پاپا و ئیمپراتۆر هه تا مردنی ئیمپراتۆر له سالی (۱۲۵۰ ز) درێژه یکشیا، له پاش مردنیشی هه ر به سه رسورمان و جیاوازییه وه باسده کرا، هه ندیک له خه لکی به مه زن و بلیمه ت ناویان ده بر؛ هه ندیکی دیکهش به بیباوه ی و زه ندیق^(۳)!

ئه لمانیا له پاش سالی (۱۲۵۰ ز)

(ئه لمانیا) پاش سالی (۱۲۵۰ ز) و له ماوه ی هه ر دوو سه ده ی یازده و دوازه دا به به هیزترین ده وه له تی ئەوروپا داده نریت، به لام له سه ده ی سیازده دا ئەم به هیزیه ی به ره و لاوازی بوون چوو! له هه ردوو سه ده ی چوارده و یازده شدا که (ئینگلته را و فه ره نسا) ده رکه وتنی پاشایه تی به هیز و گه شه سه ندنی ده سه لاتی ناوه ندییان به خۆیا نه وه بین؛ له (ئه لمانیا) ده سه لاتی پاشایه تی ته وا و لاوازی بوو و به جوریک که ده سه لاتی ناوه ندی تیدا ئیقلیح بوو بوو. هۆکاری ئەم لاوازی و دواکه وتنهش دهگه ریتته وه بۆ چه ند خالیک:

۱. به رده وامبوونی بنه مای هه لئزاردنی پاشا له بری بنه مای بۆماوه یی، ئەمهش گه وه ترین کیشه ی ده سه لاتی بوو له (ئه لمانیا)، چونکه به مردنی پاشا مملانی له سه ر

(۱) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۳۸.

(۲) فشر: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۵۵.

(۳) محمود سعید عمران: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ص ۲۴۰.

تهختی فرمانرہ وایہ تی دەستی پی دەکرد، ھەروەھا بە جەنگی ناوڤۆی پووختنەر و مألۆزانکەر کۆتایی بە کێشەکە دەھێنرا.

۲. بەھیزی دەرەبەگایەتی لە (ئەلمانیایا) و ھەروەھا دەرکەوتنی زیاتری دەمارگیری خێلایەتی لەسەر ھەژماری دەسەلاتی پاشایەتی؛ کە ئەمەش بە پێچەوانەی شینوازی دامەزراوہیی (فەرہنسا و ئینگلتەرا) بوو.

۳. لە ھەر دوو سەدەی دوازدەھەم و سیازدەھەمدا پاشاکانی (ئەلمانیایا) بە کاروباری ئیتالیاوہ سەرقالبوون، بە جۆریک کە کاروباری ناوڤۆی ئەلمانیایان فەرماوێشکردبوو.

۴. ململانی نیوان پاشایەتی و پاپایەتی ماوہیەکی دوورودرێژی خایاند، لە ھەموو جاریکدا پاشایەتی بە برینتکی سەختوہ لەم ململانییە دەھاتە دەرەوہ^(۱).

دوای مردنی (فردریک)؛ پشێویەکی (۳۲) سالی تەواوی (ئەلمانیایا)ی گرتەوہ، بەلام (رودلف ئوف ھابسبرگ) لە سالی (۱۲۷۲ ز) توانی دەسەلاتی ولات بگریتەدەست، ھەروەھا پارێزگاری لە یەکییتی (ئەلمانیایا) بکات و سەرلەنوێ کاروباری ولات ریکبختاتوہ، ئەم بئەمالە یە (بئەمالە ی رودلف) توانیان لەوساتوہ ھەتا جەنگی یەکەمی گیتی (۱۹۱۴-۱۹۱۸ ز) پارێزگاری لە فرمانرہ وایەتی ڤۆیان بکەن بەسەر (ئەلمانیایا)دا. ھەرچەندە (فریدریک) سەرکەوتنی تەواوی لە (ئیتالیا) بەدەستنەھێنا، بەلام لە ناوچەکانی دیکە ی ئوروپا قەرەبووی کردوہ، توانی لە (ھەنگاریا، پۆلندا و بۆھیمیا) دەسەلات بسەپینیت، ھەروەھا دەسەلاتی دانانی ھەندیک لە پاپای ئایینیشی بەدەستھێنا. (فریدریک) ویستی دەسەلاتی بەسەر دەرەوہ ی ئوروپاشدا بسەپینیت، بەمە ئیمپراتورییەتی دیرینیان زیندوو بکاتوہ، بۆیە بەشداری ھەلمەتی سییەمی خاچیەکانی کرد، ھەربۆیە لە سالی (۱۱۹۰ ز) لە پێگای و شکانییەوہ بەرەو (زەویە پیرۆزەکان) ھەنگاوینا، بە فرماندەیی لەشکرێک کە ژمارەیان دەگەیشتە (۱۰۰۰۰۰) جەنگاوەر و بە (ئاسیای بچووک)دا پێشپەرەیانکرد. ئەم ھەلمەتە رێچاردی یەکەم (شیزدڵ) پاشای ئینگلتەرا (فلیپ ئۆگستس) پاشای فەرہنسا (فریدریک باربارووسا) و پاشای ئەلمانیایا بەشداریان تینداکرد، بەلام (فریدریک) خەونەکانی نەھاتەدی؛ چونکە لە ھەمان سال و لە رووباری (سالف) کە دەکەوێتە ھەریمی (فیلیقیە) لە (ئاسیای بچووک) خنکا^(۲).

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۲۱۸.

(۲) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۲۲۰.

بەشى پازدەيەم

- فەرەنسا پاش رېگەوتننامەى فردان
- دەرگەوتنى بىنەمالەى كاپىتە
- گەشەکردنى دەسەلاتى پاشايەتى لە ماوەى سەدەى دوازدەيەمدا
- پەرەسەندىنە ناوخۆيىەكان
- پەرەسەندىنە دەرەگىيەكان
- فيلېپى دووهم (۱۱۸۰-۱۲۲۳ ز)
- لويسى نۆيەم (۱۲۲۶-۱۲۷۰ ز)
- لويسى نۆيەم و جەنگى خاچىيەكان
- فەرەنسا پاش لويسى نۆيەم
- فيلېپى چوارەم (۱۲۸۵-۱۳۱۴ ز)
- كۆتايى دەسەلاتى بىنەمالەى كاپىتە
- جەنگى سەد سائە
- ھۆكارەكانى جەنگى سەد سائە
- جان دارك
- فەرەنسا لە كۆتايىەكانى سەدەى پازدەهەمدا
- لويسى پازدەهەم (۱۴۱۶-۱۴۸۳ ز)

فەرەنسە پاش رېكەوتننامەى فردان

دەرکەوتنى بىنەمالەى كاپىتە

يەككىك لە گرنگىرىن ئەنجامەكانى رېكەوتننامەى (فردان) لە سالى (۸۴۳ ز)دا؛ دەرکەوتنى ھەردوو دەولەتى (فەرەنگى خۆرەلات و فەرەنگى خۆرئاوا) بوو كە لە پاشاندا بە (فەرەنسە و ئەلمانىا) ناسران و پۆلىكى كاريگەريان لە گۆرەپانى پاميارى ئەورووپادا بينى. لەپاش ئەم رېكەوتننامەى و لە ماوەى نيوان ھەردوو سەدەى نۆيەم و دەيەمدا؛ پشيوى پاميارى سەرچەم ناوچەكانى ئەورووپاى گرەتەو، ئەويش بە ھۆى ھىرشە كاۋلكاريەكانى (قاندالەكان) لە باكوورەو بوو كە كرديانە سەر خۆرئاواى ئەورووپا. دەسلەتلى پاشاكانى (كارۋلىنجى) لەم دوو دەولەتەدا تەواو لاواز ببوو، ئەم بارودۆخە ناھەموارە واى لە ژمارەيەك (كۆنت) كرد كە زۆر بەھىزتر لە پاشاى (كارۋلىنجى) پووبەرووى ئەو پەوشە نالەبارە بىنەو^(۱).

(ئەدەو)ى گەورەى كۆنتى (پارىس) لە سالى (۸۸۶ ز) توانى بەرپەرچى ھىرشەكانى باكوور بداتەو، لە بەرامبەريشدا خانەدانەكانى (فەرەنسە) دانيان بە تواناكانيدانا، ھەروەھا بە پاشاى (فەرەنسە) ھەليانبۆارد. نزيكەى سەدەيەك لە ململانيدابوو لەگەل پاشاكانى (كارۋلىنجى). لەبەرئەوھى دەسلەتەكەى سەقامگير نەبوو؛ لە سالى (۹۶۷ ز) يەككىك لە نەوەكانى (ئەدەو) بە ناوى (ھيو كاپيت) توانى بچىتە سەر تەختى پاشايەتى. لىرەو قوناغىكى نوئى لە سەردەمى ئەم بىنەمالەيەدا سەريەلدا كە نزيكەى (۳) سەدە ئەم بىنەمالەيە فەرمانرەوايەتى فەرەنساىان گرەتەدەست^(۲).

(فەرەنسە) لە سالى (۹۸۷ ز) لە كۆمەلە دەولەتىكى دەرەبەگى قەوارە جىاواز پىكھاتبوو، واتە بە ھىچ جۆرىك خاوەن ولاتىكى يەكگرتوو نەبوون، گرنگىرىنى ئەو دەولەتانەش كە دواتر فەرەنساىان لىپىكھات برىتيبيوون لە: (ئوكۆتين، ئەنگوا، بلوا، برىتانى، برگوندىا، فلاندرز، مین، تولووز، نۆرماندىا، بوتوو). ھەريەك لەم دەولەتە دەرەبەگيانە لە لايەن ميريكى دەرەبەگەو فەرمانرەوايەتى دەكران، لە راستيشدا فەرمانرەوايەتيەكى سەربەخۆيان ھەبوو، خانەدانەكانى سنوورى ژىردەسەلاتى

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۲۰.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۲۰۷.

گوڤرپايه لى ته واويان ده كرد. به هؤى ئه وه وه كه گه وره و دهره به گ و فرمانرپه واى راسته وخويان هه بوو؛ به هه مان شيوه ئه وانيش شوينكه وته يى خويان بؤ پاشاى (فهره نسا) دووپات ده كرده وه، به و پتوهرى ئه وه ي كه پاشا مه زن و دهره به گى بالا بوو له فهره نسادا^(۱).

له سه ره تادا فهرمانرپه وايه تى (كاپيته) له سه ر نيازپاكى به رامبه ر دهره به گه شوينكه وته كانى (هه ردوو ده سه ته كه؛ واته چ پياوانى ئايينى و چ دهره به گه دونيايه كان) راوه ستابوو، چونكه ده سه لاتيكي كردارى به سه رياندا نه بوو! پاشاى (فهره نسا) كاروباره كانى وه كوو تيكرائى ميرى دهره به گه كانى فهره نسا وا بوو، به لام ئه وه ي ئه مى له وان جيا ده كرده وه؛ برى تيبوو له بوونى ده وه لتيكى تاييه ت به پاشا كه وه كه به (خاكي پاشايه تى) ناسرابوو، ياخود زورجار دوورگه ي فهره نسا شى پتده گوترا. ئه م دوورگه يه كه وتبووه ناوه راستى فهره نسا وه و له هه موو لايه كه وه به ده وه لته دهره به گيه كان ده وه درابوو، له لايه نى رووبه ر و دانىشتووانيشه وه؛ دوورگه كه له زورينه ي ده وه لته دهره به گيه كانى ناو (فهره نسا) بچووكتربوو^(۲).

واته ميژووى (فهره نسا) له ماوه ي ئه و (۳) سه ده يه دا (نؤيه م و ده يه م و يازده يه م)؛ ميژووى ميرنشيه دهره به گيه كانه، له گه ل ئه وه ي ده سه لاتي بنه ماله ي (كاپيته) له ماوه ي ئه و (۳) سه ده يه دا لاوازيبوو؛ به لام چهند هؤكارى كه هه بوو كه له به رژه وه ندياندا بوو و هاوكارى كردن له هيشته وه ي ده سه لاتي ئه م بنه ماله يه بؤ ماوه يه كى دوورودريژ له سه ر (فهره نسا) دا، گرنگرينى ئه و هؤكارانه ش برى تيبوون له:

۱. ناكوكى و ململانى نتيوان ده وه لته دهره به گيه كانى ناو (فهره نسا) كه به رده وام هيزى ده مژين و لاوازي ده كردن، له به رامبه ريشدا ده سه لاتي پاشايه تى وه كوو هيزى ناهه ندى مايه وه.

۲. دانانى نه ريتى شازاده ي جيتشين (ولاية العهد) هه ر له سه ره تاي ده سه لاتيانه وه؛ باوك له ژياندا كورى گه وره ي دياريده كرد كه له گه ل خويدا و له فهرمانرپه وايه تيدا هاوبه شى بكات، له پاش خوشى ده سه لات بگريته ده ست. به مشيوه يه

(۱) محمود سعيد عمران: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ص ۲۵۶.

(۲) السيد الباز العريني: تاريخ اورپا العصور الوسطى، ص ۳۴۵.

بنه‌ماله‌ی (کاپیته) توانیان هه‌تاوه‌کوو سالی (۱۳۲۸ ز) پارێزگاری له ده‌سه‌لاتی خویان بکه‌ن^(۱).

۳. خاکی پاشایه‌تی یاخود دوورگه‌ی (فه‌ره‌نسا) به به‌راورد له‌گه‌ل تیک‌رای میرنشینه ده‌ره‌به‌گییه‌کانی دیکه تاییه‌تمه‌ندییه‌کی جیاوازی هه‌بوو، ئه‌ویش بریتی‌بوو له هه‌لکه‌وته‌ی شوینی جوگرافی. دوورگه‌ی (فه‌ره‌نسا) ده‌که‌ویته ناوه‌پراستی فه‌ره‌نساوه، واته له‌نیوان (سین و ئه‌للور)، شوینیکی ستراتیژی هه‌بوو؛ چونکه له‌سه‌ر ڕێگای گرنگی بازرگانی نیوان ده‌ریای (سپی ناوه‌پراست و ناوچه ئینگلیزییه‌کان) بوو، بۆیه ئه‌م شوینه به‌دلی (فه‌ره‌نسا) داده‌نرا. بنه‌ماله‌ی (کاپیته) بۆ بڵاوکردنه‌وه و سه‌پاندنی ده‌سه‌لاتیان به‌سه‌ر هه‌موو ناوچه جیاوازه‌کانی ولاته؛ هه‌رکاتیک بیانویستایه لێوه‌ی ده‌رده‌چوون.

۴. کلێسای (مه‌سیحی) به هه‌موو سه‌نگینکیه‌وه له‌پشت بنه‌ماله‌ی (کاپیته) راوه‌ستا‌بوون، ته‌نها ده‌سه‌لاتی ئه‌وانیان به ده‌سه‌لاتی شه‌رعی له (فه‌ره‌نسا) داده‌نا، وایان ده‌بینی که سه‌رکه‌وتنی ئه‌وان یه‌کیتییه‌کی ڕامیاری له ولاته‌دا به‌دیدنیته، ئه‌م تێڕوانینه‌ی کلێساش له‌وه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرت‌بوو که پێیان وا بوو یه‌کیتی ڕامیاری بنه‌رته‌ی یان یه‌کیتی ئایینییه له ده‌وله‌دا.

۵. سه‌ره‌رای هه‌موو ئه‌و خالانه‌ی باسما‌ن لێوه‌کردن؛ بنه‌ماله‌ی (کاپیته) له لایه‌نی تیۆریشه‌وه پاشای (فه‌ره‌نسا) بوون، پاشاش به‌پێی نه‌ریتی ده‌ره‌به‌گی به مه‌زنترین و بالاترین که‌سی چوارچێوه‌ی ده‌وله‌ت داده‌نریت، بۆیه پێویسته هه‌موو میره‌کان هه‌رچه‌نده پله‌یان به‌رز بیت؛ ملکه‌چی بکه‌ن و شوینکه‌وته‌ی بن. له بارودۆخیکی گونجاویشدا پاشا ده‌توانیت ئه‌و ده‌سه‌لاته بۆ که‌تواریکی به‌رجه‌سته‌کراو بگۆڕیت^(۲).

گه‌شه‌کردنی ده‌سه‌لاتی پاشایه‌تی له ماوه‌ی سه‌ده‌ی دوا‌زده‌یه‌مدا

له ماوه‌ی سه‌ده‌ی دوا‌زده‌یه‌مدا چه‌ند گۆڕانکارییه‌کی ناو‌خۆیی و ده‌ره‌کی ڕوویدا و بارودۆخیکی گونجایی بۆ چه‌سپاندن، به‌هێزکردنی ده‌سه‌لاتی پاشایه‌تی و فه‌رمانه‌روایه‌تی ناوه‌ندی له (فه‌ره‌نسا) په‌خساند. چه‌ند پاشایه‌کی به‌هێز و لێهاتوو ده‌رکه‌وتن و سوود‌پان له‌و گۆڕانکاری و په‌ره‌سه‌ندنانه وه‌رگرت، دواتر قۆستیانه‌وه

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۲۳۷.

(۲) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوروییة، ص ۱۹۲.

بۆ بونياتنانى يەكيتىيەكى پاميارى بەھىز كە بووہ بناغەيەكى بەھىز بۆ دامەزراندنى دەولەتتىكى پىشكەوتو و يەكانگىر لە ئەورووپادا^(۱).

پەرەسەندە ناوخۆيەكان

لە سەدەى دوازدهيم دەسلەتتى بنەمالەى (كاپتە) لەسەر ھەژمارى دەسلەتتى خانەدانە دەرەبەگىيەكان شىكۆمەندبوونى زياترى بەخۆوہدى. (لويىسى شەشەم ۱۱۰۸-۱۱۳۷ ز) يەكەم پاشاي ئەو بنەمالەى بوو كە بەم ئاراستەيەدا ھەنگاوين. سەرھەتاي كارەكانىشى بە پاكردەنەو و نەھىشتنى پىنگەى خانەدانەكان لە خاكى پاشايەتيدا دەستى پى كەرد. لە ماوہى فەرمانرەوايەتییەكەيدا توانى سەرکەوتى بەسەر ھەموو خانەدانە دەرەبەگىيەكان و ملی پى كەچكردن بەرامبەر بە دەسلەتتى پاشايەتتى لەو خاكەدا. (لويىسى شەشەم) ھەر بە فەرماندەيى وازى نەھىتا؛ بەلكو ھەولیدا كە دەسلەتتى بۆ ناوچەكانى دەرەوہى خاكى پاشايەتتى فراوان بكات و پەلبھاوئىزىت، ئەمە بووہ پىگايەك و پاشاكانى پاش خۆشى ھەمان پامياريان پەيرەوكەرد. ئەو پەرەسەندە ئابوورى و كۆمەلايەتییانەى لەوكاتەدا لە (فەرەنس) پروياندا؛ پاشاكانى (فەرەنس)ى ھاندا كە بەرەو بەھىزكردنى دەسلەتتى پاشايەتتى ھەنگا و بنىن، لەو پەرەسەندەنانەش؛ گەشەكردنى شارەكان و بەھىزبوونى بازىرگانى و دەرکەوتنى چىنى بۆرژوازى بوون^(۲).

لە نىوہى دووہمى سەدەى دوازدهيمدا؛ شارەكانى باكوورى (فەرەنس) بۆزانەو و قەوارەى تايبەت بە خۆيان پىكھىنا. چىنى بۆرژوازى و ھەكوو چىنىكى چالاک و كاراي تازەدەرکەوتووى شارەكان، پاراستنى ئەو قەوارانەيان خستبووہ ئەستوى خۆيان، ھەروەھا دژ بە ھەموو ئەو پشيويانەى كە خانەدان و دەرەبەگەكان دروستياندەكرد پادەوہستان. بۆرژوازەكان داويان لە پاشاكانى (فەرەنس) كەرد كە ھاوکاریان بكەن، پاشاكانىش دەيانزانى كە بەرژوہەندى ھاوبەشيان لەگەل بۆرژوازەكاندا ھەيە، ئەو بەرژوہەنديانەش لە زيادبوونى دەسلەتتى ناوہندى؛ لەسەر ھەژمارى دەرەبەگەكان خۆى دەنواند، بۆيە پاشاكان وەلامياندانەو و كۆمەكيان كەردن. دەسلەتتى شاھانە پىكاي كە بۆرژوازىتى و ھەكوو

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۹۲.

(۲) محمود سعید عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۵۷.

هوپه یمانیکی خوی هه لێژارد، له بهر ئه وهی ئهم چینه گه شه یسه ند و و چالا کبوو، ههروه ها دهیتوانی به پاره و پوول پشتیوانی له پاشا بکات و دهسه لاتی به هیز کات^(۱).

له پال ده رکه وتنی بۆر ژوازی تیدا؛ په ره سه ندنی باز رگانی بووه هۆیه کی گرنگ بۆ بوژانه وهی ئابووری و کۆمه لایه تی له ولاتدا، له دیار ده کانی ئه و بوژانه وه یه ش: زیاد بوونی ئالوگۆپی دراو بوو که پاشاکان سوودیکی زۆریان لێ وه رگرت، به م زیاد بوونه ی دراو؛ پاشایه تی توانی سوپایه کی تۆکمه و به هیز دروست بکات، به مه ش له پشت به ستن به چه کدار و سواره ی خانه دانه کان پزگاری بوو. پاشا توانای دامه ز راندنی کارمه ندانی له داموده زگا کانی ده وله تدا هه بووه. به مشیوه یه پاشا سه رکه وتو بوو له په ره پێدانی داموده زگایه کی کارگێری گونجاو، به پشت به ستن به و کارمه ندانه ی که توانا و لێهاتوویان هه بووه، هه ر کاتیکیش پاشا پێویستی پێیان نه مایه؛ له کاریده خستن به بێ ئه وه ی هیچ گێرو گرتیکی بۆ دروست بکه ن^(۲).

له سالی (۱۱۷۳ ز) په ره سه ندنیک ی به رچاو له ئه نجوومه نه ده ره به گییه کاندایه رویدا، کۆمه له یه ک هه بوو که به نه ره ته که ی ده گه پایه وه بۆ سه ر ده می (کارۆلینجیه کان)، ئهم کۆمه له یه گه وه ده ره به گه ئایینی و دونیاییه کانی له خۆ گرتبوو، له هه ندیک کاتدا له گه ل پاشادا کۆ ده بوونه وه. ئهم کۆمه له یه له پێکهاته و ده سه لاته کانی دا به رنامه یه کی ئاشکرای نه بوو؛ زۆر کات ئاسته نگیک بوو له به ر ده م گه شه کردنی ده سه لاتی پاشایه تیدا، له سه ده ی دوا زده هه مدا گۆرانی کار ییه کی گه وه به سه ر ئه و کۆمه له یه دا هات و لێ ره شه وه دوو ئه نجوومه نی لێ که وته وه: یه که م/ ئه نجوومه نی شاهانه که ئه رکه که ی بریتیبوو له سه ر نجان له کاروباره گشتیه کان.

دووهم/ په رله مان که ئه رکی ئه میش بریتیبوو له سه ر جان کاروباره دادوهر ییه کان.

له سه ره تادا هه ردوو ئه نجوومه نه که له خانه دانه کان پێکهاتبوون، به لام به شیوه یه کی قۆناغه ندی پاشا کارمه ندی دیکه ی داده نا که په یوه ن داریتیا ن بۆ چینه کانی دیکه هه بوو.

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۲۴۱.

(۲) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ أوروبا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۶۴.

بەكورتى فەرەنسا لە سەدەى دوانزەھەمدا كۆمەلىك گۇپانكارى ناوخۆى گرنگى بەخۆو دەى، ھەر لە چەسپاندنى دەسلەت و ھەژموون(ھىمە)ى پاشايەتى بەسەر زۆر شوپنى گرنگى دەولەتدا، پەرەسەندنى بازىرگانى، دەرکەوتنى چىنى بورجوازىتى و زىادبوونى دراو، ئەم گۇپانكارىيانەش زياتر لە پاژەکردنى دەسلەتلى پاشايەتدا بوو^(۱).

پەرەسەندە دەرەگىيەكان

لە ماوھى سەدەى دوازەھەمدا؛ ئەو پەرەسەندنانەى دىكە كە پشكىيان ھەبوو لە بەھىزکردنى دەسلەتلى ناوھندى و ھەروھە پتەوکردنى دەسلەتلى پاشايەتى لە (فەرەنسا)دا، برىتېبوو لە زىادبوونى ھىزى پاشاكانى (نۆرماندىا) لە (ئىنگلتەرا) و ھەزە فراوانخووزىيەكەيان لە زەوييەكانى (فەرەنسا)دا. وەك لە پىشدا باسما لىوھىكرد؛ (ولىمى نۆرماندى يەكەم) گەورەى كۆنتى (نۆرماندىا) بوو، لە بنەپەتەشدا شۆپنكەوتەيەكى دەرەبەگى (Vasse) پاشاى (فەرەنسا) بوو، ئەويش بەو پىوھەرى كە فەرمانپەرەى ھەرىمى (نۆرماندىا) بوو؛ نۆرماندىاش گرنگترى ھەرىمى دەرەبەگى (فەرەنسى) بوو. بەلام (ولىم) لەپاش داگىرکردنى (ئىنگلتەرا) و لە سالى (۱۰۶۶ز)دا بوو ھاوھى فراوانترى زەوى، ھەربۆيە بەھىزى ھەژموونەكەى لەچاو گەورەكەيدا كە پاشاى (فەرەنسا) بوو زۆر زياتر بوو، تەنانەت وائىتھات بوو بەھىزترى فەرمانپەرەى لە خۆرئواى ئەورووپادا، ئەمەش مەترسىيەكى گەورەى بۆ پاشاى (فەرەنسا) و فەرمانپەرەى دەرەبەگىيەكان لەو ولاتەدا دروستكرد. لە بەرامبەرەدا (لوىسى شەشەم) بە زىرەكى و لىتھاتووى خۆى توانى فەرمانپەرەى دەرەبەگىيەكانى (فەرەنسا) بەلاى خۆيدا رابگىتەت و لە مەترسى (نۆرماندىيەكان) ئاگادارىيان بىكاتەو^(۲). مەترسى پاشاكانى (فەرەنسا) لە سەردەمى (ھىزى دووھەم) زىادىكرد، بەتايبەت كە لە باوكىيەو كۆنتى (ئەنگۆ) و لە دايكىشىيەو (ماتىلدا) بوو، مولكىكى فراوانى لە (فەرەنسا) بۆ ماوھەو كە: (نۆرماندىا، ئەنگۆ، مېن، تۆرىن)ى گرتبووھە. (ھىزى دووھەم)؛ (ئەلىنورى) مىراتگرى (ئۆكۆتىنى) خواست، پاشان (ئۆكۆتىن و كاسكونى) وەكوو ئەنجامىكى ئەم ھاوسەرگىرىيە خزانە سەر مولكەكانى (ھىزى

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ص ۲۴۲.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۶۵.

هووهم). ئه‌گه‌ر له سه‌ره‌تاي سه‌ده‌ي سيازده‌يه‌مدا چاوێك به نه‌خشه‌ي كارگيری
 فه‌ره‌نسا) بخشیتین؛ بۆمان ده‌رده‌كه‌وێت كه پاشای (ئینگلته‌را) سێیه‌كي زه‌وی
 فه‌ره‌نسا‌ي له‌ژێرده‌ستدایه‌، (هینری دووهم) ده‌یویست كه هه‌موو خاكي (فه‌ره‌نسا)
 بخاته ژێرده‌سه‌لاتی خۆیه‌وه‌. ئه‌م پامیاریه‌ دوژمنكار و فراوانخواییه‌ي (هینری
 نووهم)؛ بانه‌ماله‌ي (كاپیته‌ي) توپه‌ركرد، ئه‌و مه‌یدانه‌خواییه‌ي (هینری دووهم)
 وه‌لامدانه‌وه‌ي پاشاكانی فه‌ره‌نسا‌ي هینایه‌كایه‌وه‌^(١).

مه‌یدانه‌خواییه‌كه‌ به‌ته‌نها پاشای فه‌ره‌نسا‌ي نه‌گرته‌وه‌؛ به‌لكو تیکرای فه‌رمانه‌وا
 ده‌ربه‌گییه‌كاني ولاتی گرته‌وه‌، بۆیه‌ پاشا هه‌موو هیزه‌ جیاوازه‌كاني (فه‌ره‌نسا‌ي)
 كوكرده‌وه‌ و یه‌كیخستن له‌ژێر سه‌ركردایه‌تیکردنی خۆیدا دژ به‌و دوژمنه‌ هاوبه‌شه‌.
 (لویسی هه‌وته‌م ١١٣٧-١١٨٠ ز) و جیگه‌ره‌وه‌كه‌ي (فیلیپی دووهم ١١٨٠-١٢٢٣ ز)
 سه‌ركه‌وتنیکی بۆینه‌یان له‌م بواره‌دا به‌ده‌سته‌یتنا، له‌ به‌رامبه‌ریشدا فه‌رمانه‌وا
 ده‌ربه‌گییه‌كان، ئاماده‌یی خۆیان ده‌ربړی بۆ هاوكاریكردن له‌گه‌ل (لویسی هه‌وته‌م)
 دژ به‌ (هینری دووهم). (لویسی هه‌وته‌م) په‌نای برده‌ به‌ر پامیاری لیکترازیان، واته‌
 له‌نیوان باوك له‌ لایه‌كه‌وه‌ هاوسه‌ره‌كه‌ي (ئهلینور) و كۆپه‌كاني (پیچارد و چۆن) له‌
 لایه‌كي دیکه‌وه‌. ئه‌م هه‌ولانه‌ش له‌ كۆتاییدا سه‌ریانگرت و ئه‌وه‌ بوو (ئهلینور)
 ویستی په‌نا بباته‌به‌ر (فه‌ره‌نسا)، به‌لام (هینری دووهم) پێشوه‌خته‌ گرتی و خستییه‌
 زیندانه‌وه‌. له‌ ئه‌نجامی ئه‌م پووداوه‌شدا كۆپه‌كاني (هینری) له‌ باوكیان هه‌لگه‌رانه‌وه‌،
 (لویسی هه‌وته‌م) هه‌ر به‌مه‌وه‌ نه‌وه‌ستا؛ به‌لكو سكوته‌ندییه‌كانیشی دژ به‌ (هینری
 دووهم) بۆ شوپشكردن هاندان^(٢).

فیلیپی دووهم (١١٨٠-١٢٢٣ ز)

(فیلیپی دووهم) كه به‌ (فیلیپی ئوگستس)یش ناسراوه‌؛ به‌ به‌تواناترین پاشای
 (فه‌ره‌نسا) له‌ سه‌ده‌كاني ناوه‌رسته‌ داده‌نریت، (فیلیپ) له‌ باوكی كاراتر و
 لیها‌تووتربوو؛ ئه‌مه‌ش به‌ته‌نها له‌ دوورخستنه‌وه‌ي مه‌ترسییه‌كاني (هینری دووهم)
 نه‌وه‌كاني له‌سه‌ر (فه‌ره‌نسا) خۆی نه‌ده‌نواند، به‌لكو هه‌موو موڵكه‌كاني له‌ژێرده‌ست
 ده‌ره‌یتان و به‌ته‌واوی له‌ (فه‌ره‌نسا‌ي) وه‌ده‌رنان، هه‌روه‌ها تیکرای به‌ره‌

(١) عبدالقادر احمد الیوسف: العصور الوسطی الاوروبیة، ص ١٩٣.

(٢) محمود سعید عمران: تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، ص ٢٥٨.

بەرگريپپه كانى ناو (فەرەنساي يەكخست، توانى تۆوى ناكۆكى و دووبەرەكى لەناو بنەمالەى دەسەلاتدارى ئىنگليزىدا بچىننىت، لە ئەنجامدا توانى لە ھەموو ئەم ھەولانەيدا سەرکەوتن بە دەستبەھىننىت.

(پىچارد) لە فەرمانرەوايەتيدا شوينى باوكى گرتەو، بۆ بەشداریکردن لە جەنگى خاچىپپه كاندا پرووى كرده زەويپپه پىرۆزەكان، لە (عەككا) و لەگەل يەككە لە سەر كرده خاچىپپه كاندا كە مىرى نەمسا (لېپولد) بوو نىوانيان تىكچوو، ھەربۆپە لە گەرپانەویدا بۆ ئىنگلتەرا (لېپولد) ئەوھى بە دەرفەت بىنى و توانى (پىچارد) دەسگىربكات و ئازادى نەكرد؛ ھەتا بېرى (۱۵۰۰۰) ماركى لە بەرامبەرىدا وەرەنەگرت^(۱).

لەو كاتەدا كە (پىچارد) دەسگىر كرابوو؛ (فېلېپ ئۆگستۆس) پايگەياندا كە ئەو پالېشتى و دۆستايەتپپە دەرەبەگىيەى بۆ (پىچارد) ھەيپوو ھەليوھ شاندووتەو، ھەروەھا بېرىارى دامالينى ئەو مولكانەيدا كە (پىچارد) لە (فەرەنساي)دا ھەيپوو. لە بەرامبەرىشدا بەخشيپپەو بە (جۆن)ى براى (پىچارد). جۆنىش سويندى پابەندبوون و شوينكەوتەيى دەرەبەگىانى خۆى بۆ گەرەكەى (فېلېپ ئۆگستۆس) خوارد. بەمشيۆپە پاشاي فەرەنساي جاريكى ديكە توانى تۆوى دووبەرەكى لەنىوان بنەمالەى دەسەلاتدارى (ئىنگلتەرا) بچىننەو. كاتىك كە (پىچارد) لە زىندان ئازادكرا؛ بە ھاوكارى كۆنتى (فلاندرز) كە ھاوپەيمانىكى بەھىزبوو جەنگىكى دژ بە (فېلېپ ئۆگستۆس)ى ھەلگىرساندا، بەلام (پاپا ئەنوسىتى سىيەم) ھاتە ناو پرووداوەكەو، واى لە لايەنە شەركەرەكان كە ئاگرەبەست (ھەنە)يەكى (۵) سالى مۆربكەن؛ لەپىناو بەردەوامبوونى جەنگى خاچىپپەكان لە زەويپپە پىرۆزەكاندا.

لەو جەنگەدا كە لەنىوان (پىچارد) و ھەندىك لە خانەدانەكانى باشوورى (فەرەنساي) پروویدا؛ بە سەختى برىنداركر، ھەر بە ھۆى ئەو برىنەشەو بوو كە لە سالى (۱۱۱۹ ز) كۆچى دوايى كرد! دواى خۆى؛ (جۆن)ى براى شوينىگرتەو. بۆ جاريكى ديكە ملەلانى لەنىوان (فېلېپ ئۆگستۆس و جۆن) دەستى پى كردهو، بۆپە جەنگ لەنىوان (فېلېپ ئۆگستۆس و جۆن) بەرپابوو و لە ئەنجامدا (فېلېپ) زنجيرە سەرکەوتنىكى يەكلاكرەوھى بە دەستبەھىنا^(۲).

(۱) عبدالامير محمدامين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۶۵.

(۲) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص ۲۵۹.

فيلېپ له كاره كانيدا دوو ئامانجى سەرەكى ھەبوو:

۱. دەرکردنى يەكجارەكى (ئىنگلىزەكان) لە خاكى (فەرەنسا).
  ۲. بەھىزکردنى دەسلەلاتى پاشايەتى و يەكخستنى (فەرەنسا) لە ساىەى نەمالەى (كاپىتە)دا.
- ئامانجى سەرەكى و راستەوخۆى پرۆژەكانى (فيلېپ) برىتېبوو لە (نۆرماندىا)، بۆيە لەپاش سالى (۱۲۰۴ ز) توانى دەسلەلاتى خۆى بەسەردا بسەپىنىت، لە پاشانىشدا (ئەنگو تۆرپىن، بوتوا، مېن، برىتانى و كاسكونى) خستەسەر، ھەتا لە سالى (۱۲۰۶ ز)دا (فيلېپ) توانى بە تەواوى ئىنگلىزەكان لە خاكى (فەرەنسا) وەدەرنىت^(۱).

مىلانى ئىوان (فيلېپ ئوگستوس و جۆن) لىرەدا كۆتايى پى نەھات؛ بەلكو لەپاش چەند سالىك بۆ جەنگىكى ئەوروپى گشتگىرتر گۆرا. (جۆن) دەويست مولكەكانى لە (فەرەنسا) بگەپىنىتەو ژیردەسلەلاتى، بارودۆخى ئەوروپاش يارمەتيدەرىكى باشبوو بۆ بەدپەيتانى ئەم ئامانجەى (جۆن)؛ چونكە ھاوپەيمانى نوپى دەسكەوت. بەمشۆيە بەرەيەك دەرکەوت كە پىكھاتېوو لە (ئۆتۆى ئىمپراتورى ئەلمانى) و كۆنتى (فلاندرز)، لە بەرامبەرىشدا (فيلېپ ئوگستوس و فردىرىكى دووهم) كىپركىيانېوو لەگەل (ئۆتۆى ئىمپراتۆر) لەسەر نازناوى ئىمپراتورىيەتى! ئەو بوو لەنىوان ئەم دوو بەرەيدە جەنگىكى خوينايى بە ناوى جەنگى (بوفىن) پرويدا، لەم جەنگەدا (فەرەنسا) سەرکەوتنىكى گەرەى بەدەستھىنا كە وىنەى كەمە لە مېژووى سەدەكانى ناوەرپاستدا، ئەم سەرکەوتنەش لە ئەنجامى ھارىكارىکردنى ئىوان خانەدانە (فەرەنسىيەكان) و پياوھ ئايىنىيەكان و دانىشتوانى شارەكان بەدپەيات. جەنگى (بوفىن) بە يەكجارەكى كۆتايى بە مەترسىيەكانى (ئىنگلەتەرا) لەسەر (فەرەنسا) ھىنا، بە ھەمان شۆوھش ھەموو دەستىوھردانىكى (ئەلمانى) لە كاروبارى ناوخۆى (فەرەنسا) وەستاند، ئەمەش سەرەتايەك بوو بۆ زالبوون و پىشكەوتنى (فەرەنسا) بەسەر ھەردوو دەولەتى (ئىنگلەتەرا) و ئىمپراتورىيەتى (رۆمانى پىرۆز)دا. زۆر لە مېژوونووسان پىيان وايە كە ھىچ

(۱) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۹۴.

جەنگىكى دىكە نىيە لە گرنگىدا ھاوشىۋەى جەنگى (بوفىن) بىت: تەنھا جەنگى (واترلۇ) نەبىت كە لەپاش (۶۰۰) سال پوويدا^(۱).

سەبارەت بە (ئەلمانىا): جەنگى (بوفىن) كۆتايى بە سەردەمى (ئۆتۆ) ھىنا، (فردرىكى دووھم) شوۋىنى گىرتەوھ. سەبارەت بە ئىنگلىتەراش: (جۇن) ناچاربوو ملکہچى ويستى خانەدانەكان بىت و پەيمانى مەزنى مۆركىد. دەربارەى فەرەنساش: لەپاش چەند سالىكى كەم لە (بوفىن)، ھەلىكى لەبارى بۆ (فيلىپ ئۆگستوس) پەخساند، ھەتاوھكوو ھەرىمى (تۆلۆز) لە باشوورى (فەرەنسا) بخاتەسەر مولكەكانى، ئەم ھەرىمەش لە لايەنى ئابوورىيەو بە دەولەمەندى خاكەكەى و پەرەسەندى بازىرگانى تىيدا ناوى دەرکردبوو، ھەروھەا بزوتتەوھەكى وىژەى و پۆشنىبرى جىاواز لەم ھەرىمەدا دەرکەوت^(۲).

لويسى نۆيەم (۱۲۲۶-۱۲۷۰ ز)

دەسلەلاتى پاشايەتى لە (فەرەنسا) لە ماوھى سەدەكانى ناوھراستدا، لە سەردەمى فەرمانرەوايەتى (لويسى نۆيەم) ياخود (قەدىس لويس) گەيشتە تروپكى ھىز و ھەبەت. (لويسى نۆيەم) بە مندالى و لەژىر چاودىرى دايكىدا دەسلەلاتى گىرتەدەست، بەدرىژايى ماوھى فەرمانرەوايەتتەكەى نمونەى پاشاي دادگەر و ئەسپسوارىكى ئازا و فەرمانرەوايەكى خوداپەرست بوو، خاوەن چەند خەسلەت و تايبەتمەندىيەكى چاك و بالا بوو، نمونەيەكى بالاي (مەسىحيەت) بوو، ئەم نمونەيە بە شىۋەيەك بوو كە پاپا (ئەنوسىتى سىيەم و ئەنوسىتى چوارەم)ى تىپەپاندىبوو. پىندەچىت (لويسى نۆيەم) پامىاريزانىكى مەزن و سەركرەدەيەكى سەربازى لىنھاتوو نەبووبىت؛ بەلام پىياويكى چاكبوو. بەخت ياوھرى بوو لە جىبەجىكرەنى بىروبۇچوونە نمونەيەكانىدا، چونكە بە مىراتى دەولەتتىكى بەھىزى بۆ ماپووەوھ. بەرقەراركردنى ئاسايشى ناوخۆ و دەرەكى؛ لە گرنگىرەن خەسلەتەكانى بوون. (لويسى نۆيەم) گرنگى زۆرىدا بە پشكىن و چاودىرىكرەن (الرقابە)، پشكەنر و چاودىرى بۆ ھەموو بەشە جىاوازەكانى ولاتەكەى نارد، بۆ ئەوھى چاودىرى كارمەندەكانى بكەن و راپۆرتى تىزوتەسەل دەربارەى كار و كردارەكانىيان بەرزىكەنەوھ، ھەروھەا ھەموو

(۱) عبدالامير محمد امين: تاريخ اوروبا، ج ۱/ ص ۱۶۸.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۶۱.

جەنگە ناوخۆییەکانی ناو (فەرەنسای) قەدەغەکرد، دادگا سزایی و پەمبازی (المحنه والمبارزه) یەکانی وەستاند، سیستەمی دارایی دامەزراند و کاروباری باجی پێکخست^(١).

بەمشێوەیە بۆ یەکەمجار لە میژووی سەدەکانی ناوەراستی ئەورووپادا مەژۆف هەستی بەوە کرد کە میری دەزگایەکی نێیە بۆ چەوساندنەوە و ئەشکەنجەدان؛ بەلکوو دەزگایەکی بۆ پاژەکردنی خەلکی و پارێزەری مافەکانی مەژۆفە لە ژياندا. لە گرنگترین دەستکەوتەکانی (لویسی نۆیەم) لە بواری پامیاری دەرەکیدا؛ بەستنی پێکەوتننامە (پاریس) بوو لەگەڵ پاشای ئینگلتەرا (هینری سییەم) لە سالی (١٢٥٩ز)، بەپێی ئەم پێکەوتننامە (هینری سییەم) وازی لە مافە میراتگرییەکانی خۆی لە (نۆرماندیا و ئەنگو و بوتوا و مین) هێنا بۆ (فەرەنسای)، لە بەرامبەر چەند سازشکردنێکی هەریماوەتی کە (هینری سییەم) دەسیکەوت^(٢).

پێکەوتننامە (پاریس) نمونەییەکی بەرچاوی زالبوونی ژیری و دانایەتی بوو بەسەر گیانە دەمارگیرییەکاندا، هەروەها کوتایی بەو دوژمنایەتیە دوورودریژەیی نیوان (فەرەنسای و ئینگلتەرا) هێنا کە پێشەکی دەگەڕایەو بۆ سەردەمی (ولیم یەکەم). بەمشێوەیە ناشتی بۆ بەسەر ئەم دوو دەولەتەدا کێشا؛ هەتاوەکوو هەلگیرسانی جەنگی (سەد سالی) لە سالی (١٣٣٧ ز) کاریگەرییەکی مایوو، بەلام لە دوای ئەو جەنگەو جارێکی دیکە پەيوەندییەکانیان خراپ بوونەو، لە ماوەی ململانێی نیوان ئیمپراتۆری و پاپایەتیدا؛ (لویسی نۆیەم) بێلایەتە وەستا، هەرچەندە ئیمپراتۆر (فردریکی دووەم) داوای لێ کرد کە ناکۆکییەکی بکالیی بکاتەو؛ هەروەها ئەوەشی پەتکردهووە کە کۆرەکی (پۆبەرت) تەختی (ئەلمانیای) وەرگیری^(٣).

لویسی نۆیەم و جەنگی خاچیەکان

(لویسی نۆیەم) بێروای بەوە زۆر بەهێزبوو کە ئەو تاجەیی لەسەریناوە لە بەخشەکانی خودایە، بۆیە ئەرکی سەرشانییەتی کە گوێرایەلی خودا بکات و بۆ

(١) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج١/ ص١٦٩.

(٢) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ج١/ ص٢٦١.

(٣) محمود سعيد عمران: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ص٢٦٢.

بەرزراگرتنى ناوى؛ بەشدارى لە جەنگى پىرۆز لە خاكى پىرۆزدا بكات. ھەربۆيە (لويىسى نۆيەم) دوو ھەلمەتى خاچى دەست پىن كرد: يەكەميان لە سالى (١٢٤٨ ز) و دووھەميان لە سالى (١٢٧٠ ز). دەتوانين بليين ھەردوو ھەلمەتەكە بەتەواوى (فەرەنسەي) بوون نەك ئەورووپى، چونكە تەنھا لە سوارە (فەرەنسەيەكان) پىكھاتبوون. چونكە خۆشەويستى و بەھىزى پەيوەستيان بە (لويىس) ھو و تامەزرۆيان بۆ ئەنجامدانى كارى پالەوانىيەتى، ھەروەھا پەروشييان بۆ دەسكەوتى ماددى؛ پالەنرى سەرەكى بوون كە ھانيدان ئەم ھەلمەتە ئامادەبەن^(١).

ئەوھى جىگەى سەرنجە ئەوھى كە دەبينين ھەستى ئايىنى و لەخوداترسانى راستەقىنە كارىگەرييەكى كالتىرى ھەبوو لەچاو ئەو ھۆكارانەى كە باسمانكرد. كەچى لە ھەردوو ھەلمەتەكەدا تووشى شىكستىكى گەورە بوو ھو! پاش (٦) سال لە تىكۆشان (١٢٤٨-١٢٥٤ز)؛ لەو ماوھەدا (لويىس) بەدىلگىرا. لە بەرامبەر پاشەكشەى (فەرەنگەكان) لويىس ئازادكرا و گەرايەو ھو (فەرەنسە)، بەلام سووربوو لەسەر ئامادەكردنى ھەلمەتى دووھەم لە سالى (١٢٧٠ز) كە بە ئاراستەى (تونس) بوو ئەمجارەيان، بەلام كارەكەى تەواو بەئەنجام نەگەيان؛ چونكە نەخۆشكەوت و لە كۆتاييشدا بوو ھوئى مردنى (لويىس). (لويىس) بەو شىوھەى كە ئاواتەخواز بوو بمریت؛ كۆچى دواى كرد. واتە لە كاتىكدا كە لەپىناو ئايين و بىروباوھەكەيدا دەجەنگا. بە مردنى (لويىس)؛ كۆتايى بەو پەرۆزە خاچىيە ھات كە ھىچ كەسنىك لە ھاوسەردەمانى بەو دلسۆزىيەو ھەك ئەو گرنگيان پىنى نەدا^(٢).

فەرەنسە پاش لويىسى نۆيەم

ھەتاوھكوو سەردەمى كۆچى دواى (لويىسى نۆيەم)؛ پاميارى پاشاكانى (فەرەنسە) لە بەدىھيتانى يەكيتى (فەرەنسە) بەھىزكردنى دەسلەلاتى ناوھەندى و شىكۆمەندكردنى ھىزى پاشايەتيدا خۆى دەنواند، ھەروەھا بەرپەرچدانەوھى پاميارىيە فراوانخوازى و دوژمنكارىيەكانى پاشاكانى (ئىنگلتەرا) لە زەويەكانى (فەرەنسە) لە دەسپىكى بىر و كارەكانيان بوو، ھەربۆيە پاشاكانى (فەرەنسە) ھەميشە بە دواى ھاوپەيمانىكدا دەگەران كە ئامانجى سەرەكيشيان پشتبەستنبوو

(١) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ١/ص ٣٦٥.

(٢) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية، ص ١٦٨.

به و هاوپه يمانانه؛ بۆ دژايه تىکردنى پاشاكانى (ئىنگليز)، ههروهها پاريزگار يکردنى يه كيتى و سهلامهتى خاكي (فهڤه نسا)، به لام جيگره وهكانى (لويىسى نويه م) و به تاييهت (فيليبى ستيه مى كورى ۱۲۷۰-۱۲۸۵ ز) تهنه به وهنده وه وازينه هينا كه پاريزگارى له ولاته كهى بكات؛ به لكوو رامياريهه كى فراوانخوازانهى گرته بهر^(۱).

(فيليبى ستيه م) يه كيك له پاشا به هيزهكانى سهردهمى خوى بوو، ئهم به هيزيه شى دهگه پايه وه بۆ ئو پلانه به هيز و داناييهى كه باوكى داينا بوو، به ئه ندازه يه كى زوريش له ژير كاريگه رى مامى (چارل ئه يخوى) بوو. له سهردهمى ئهم پاشايه دا پانتايى مولكهكانى تهختى شاهانه؛ له رنى ميرات و ژنخوازيه وه زياديكرد. (بواتيه و تولوز)ى به ميرات بۆ مايه وه، ئهمهش له ريگهى هاوسه رى كوپه كه يه وه كه ميراتگري ولاتى (نافار و كوئنتى شامبينشى) بوو؛ دهسكهوت. (فيليبى ستيه م) له گه ل پاپادا به شدارى له وه جهنگه سه ربازيه كرد كه دژ به (ئه راكون) له سه ر تهختى (سه قليه) هه لگيرسا، تيدا سوپاى (ئيسپانى) به سه ركردايه تى (ئه راكون) توانيان به سه ر له شكرى (فيليبى ستيه م) سه ربكه ون. له كاتى پاشه كشه كردنى سوپاى (فهڤه نسا) دا؛ (فليپى ستيه م) كۆچى دوايى كرد^(۲).

فيليبى چواره م (۱۲۸۵-۱۳۱۴ ز)

(فيليبى چواره م) به يه كيك له پاشا هه لپه رستهكانى (فهڤه نسا) داده نريت، باوه رى زور به هيزبوو به وهى كه هه موو ئامرازىك بۆ پيكاني مه به سته كهى به كاربه نيت و هه موو شتيوازيكىش له و پينا وه دا په وايه بگيرته بهر. هه نديك له ميژوونووسان پيتان وايه ناچاربوو بۆ به هيزكردنى ده سه لاتى ناوه ندى ئهم شتيوازه بگريته بهر، ههروهها هه موو ئو كارانهى بۆ به رژه وه ندى (فهڤه نسا) ئه نجامداوه. (فيليبى چواره م) هه ولى بوژاندنه وهى ئابوورى (فهڤه نسا) يدا، كاريكى واشيكرد كه له پال كشتوكال كوردنا، گرنگى به بازرگاني و پيشه سازى بدرت، كوششى بۆ ئه وه ده كرد كه (فهڤه نسا) بگه يه نيته سنووره سروشتيه كهى خوى. له به رپوه بردنى ولاتيشدا؛ پشتى به ياساناسه كاني وهك (بيرفلوت و نوكاريت) ده به ست، ئهم دوو ياساناسه بۆ جيبه جيكردن و خزمه ت كردنى رامياريهه كاني پاشا؛ سليات له هيچ شتيوازيك

(۱) سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۶۵.

(۲) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوربية، ص ۱۶۸.

نەدەكردەو، گەر شىۋازەكە پىچەوانەى دابونەرىت و بەھا كۆمەلايەتتەكانىش بووايە! لەبەرئەو (فەلىپ) بە ھاوكارى ئەو دوو ياساناس و پاميارىزانە توانى دادگاي شاهنە بەسەر دادگا دەرەبەگىيەكاندا بسەپىتت و ھاوكات زال بىتت بەسەر پاپايەتتەدا، تەنەت وای لە پاپاكان كرد لە (فەرەنسا) وەك نىمچە زىندانىيەكان لىتت^(۱)!

هەندىك لە مېژوونووسان پافەى ئەو پاميارىيە دوژمنكارىيەى (فەلىپ) دژ بە پاپايەتى و هىزى سوارەى پەرستگاكان و جووھكان بەو شىۋەيە دەكەن كە بەردەوام پىتەستى بە پارەو پوول بوو بۆ ئەنجامدانى پرۆژە فراوانخووزىيەكان، بۆيە فەرمانى بەسەر دەرەبەگەكاندا دا، كە ئەوەى لەسەريانە بەسەريەكەو بەدەن بە تەختى پاشايەتى. (فەلىپى چوارەم) لە سالى (۱۳۰۶ ز) فەرمانى دەرکردنى جووھكانى لە ولاتدا دەرکرد، دەرکردنى ئەم فەرمانە لە سەرەو و بە پروكەش بۆ رازىكردنى راي گشتى (كاسۆلىكى) بوو، بەلام لە راستیدا و لەژىرەو مەبەستى دەسبەسەرداگرتنى سەرەو تەكەيان هەبوو! بەو جۆرەش لە سالى (۱۳۰۷ ز) هەموو مۆلكەكانى سوارەى پەرستگاكانى زەوتكرد، لە سالى (۱۳۱۱ ز) فەرمانى دەرکردنى پىاوە ئىتالىيەكان و سەرفكردنى داراييەكەيانى دەكرد. لە گرنگترىن كارە كارگىزىيەكانى (فەلىپى چوارەم) بانگىشتكردنى چىنى (پىاوە ئىتالىيەكان و خانەدانەكان و نووتەرى شارەكان) بوو لە سالى (۱۳۰۲ ز) بۆ پىكەيتاننى (ئەنجوومەنى چىنەكان). بەمشىۋەيە دەبينىن لە لايەنى پاميارىيەو بۆ يەكەمجار دان بە چىنى ناوەنددانرا. ئامانجى سەرەكى (فەلىپى چوارەم) لە گرىدانى ئەم ئەنجوومەنە! لە لايەكەو بەرىتەبوو لە بەدەستەيتاننى لايەنگرى گەل بۆ خو، لەو هەولەشیدا كە دژى پاپا (يونىفسى هەشتەم) ئەنجامىدەدا، لە لايەكى دىكەشەو بۆ سەپاندنى باج بوو^(۲).

لەگەل ئەوەى كە (فەلىپى چوارەم) پاميارىيەكى هەلپەرستانەى پەپرەودەكرد؛ لە هەمان كاتدا بە يەكەك لە دامەزرىنەرانى (فەرەنساي نوئ) دادەنریت. لە سەردەمى (فەلىپى چوارەم) فەرمانەوايى (فەرەنسى) هيندە بەهيزبوو كە لە تواناي دەرەبەگەكاندا نەما، هەتا بەئاسانى مەيدانخووزى لەگەلدا بكەن. هەر لە سەردەمى

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۶۶.

(۲) محمود سعید عمران: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، ص ۲۶۶.

ئەمدابوو كە وەك چاۋگ و ياسا و دادگەرى سەرنج لە پاشايەتى دەكرا. ئەم تېرۋانىنە ھزرىيەش نەرىتيكى (پۇمانى) و زىندووكردەوھى چەمكە ياسايە (پۇمانىيەكان) بوو كە سەرۆكى دەولەتى وەكوو دروشمىكى دادپەرۋەرى و چاۋگى دەسەلات سەيردەكرد. لە ديارترين ئەندىشمەندەكانى ياسا لە سەردەمى فېلىپى چوارەم (پېردىيوس ۱۲۲۵-۱۳۱۲ ز) بوو كە ئەندامى ئەنجوومەنى چىنەكان بوو. چەند بۆچوونىكى شۆرشگىرانەى دەربارەى پەيوەندى نىۋان دەولەت و كلىسا و بالايى يەكەميان ھەبوو، ئامارەشى بە يەكسانى ژن و پياو كردوو، ھەروەھا ئەوھى دەرخستوو كە پىويستە فەرەنسا دەسەلاتى بەسەر كىشوهرى ئەورووپادا ھەبىت، چەند بۆچوونىكى بىتوينەشى بۆ چۆنىيەتى گىرپانەوھى زەويە پېرۋزەكان ھەبوو^(۱).

كۆتايى دەسەلاتى بنەمالەى كاپىتە

پاش (فېلىپى چوارەم): ئىدى دەسەلاتى راميارى بنەمالەى (كاپىتە) بەرەو كۆتايى دەچوو، لە دواى خۆى؛ ھەربۆيە ھەرسى كۆرەكەى بەدواى يەكدا جەلەوى فەرمانرەوايەتتيان گرەدەست، واتە ھەريەك لە (لويىسى دەيەم ۱۳۱۴-۱۳۱۶ ز) و (چارلى چوارەم ۱۳۲۲-۱۳۲۸ ز)، ھىچ كام لەم پاشايانە كۆرپىكيان لەپاش خۆيان بەجىنەھىشت. بە مردنى (چارلى چوارەم): كۆتايى بە دەسەلاتى بنەمالەى (كاپىتە) ھات، كە بۆ ماوھى (۴) سەدە فەرمانرەوايەتى فەرەنسايان كرد. بە شىۋەيەكى ئاسايى و بەبى دروستبوونى ھىچ كىشەيەك؛ (فېلىپ دىفالوا) بە پاشاى (فەرەنسا) ھەلېژىردرا و بە ناوى (فېلىپى شەشەم) تەختى شاھانەى گرەدەست، چونكە (فېلىپى شەشەم) نزيكترين كۆر بوو لە پاشاى كۆچكردووھە و برازاشى بوو. سەبارەت بە شويىنگرتنەوھى ژنان بۆ دەسەلاتدارىتى؛ دابونەرىتى ولات ئەو فەرمانەى پى نەدەدرا^(۲).

جەنگى سەد سالا

بە شىۋەيەكى گشتى دەتوانين بلّين ميژووى (ئىنگلەتەرا و فەرەنسا) لە ماوھى ھەردوو سەدەى چوارەدەيەم و پانزەدەيەمدا، بە بەھىزبوونى دەسەلاتى پاشايەتى،

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۷۳.

(۲) سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۲۷۴.

لهگه لیدا لاواز بوون و پووکانه وهی دهسه لاتی داموده زگا دهره به گییه کان جیاده کریته وه. راسته چینی خانه دانه کان له کومه لگادا ون نه بوون؛ به لام دهسه لاتیان لاواز بوو و مولکه کانیان به رته سک ببووه وه، ههروه ها به هیز بوونی دهسه لاتی پاشایه تی و پهره سهندنی شاره کان، له ماوهی ئەو دوو سه دهیه دا له هه ریه ک له (فه پهنسا و ئینگلته را)؛ بوونه هوی دهرکه وتنی چینکی نویی کارا له کومه لگادا، که ئه ویش بریتیبوو له چینی بۆرژوازی. پۆزله دواپرۆژ ئەم چینه چالاکی رامیاری له زیادبووندا بوو، خه ریکی پیکهتانی باریکی ئابووری پته ویش بوو که ئەم دوو هۆکاره پیکه وه (واته به هیزبوونی دهسه لاتی پاشایه تی له لایه ک، پهره سهندنی چینی بۆرژوازی له لایه کی دیکه وه) بوونه هوی هه ژاندنی قهواره ی خانه دان و لاوازکردنی هه ژموونه رامیارییه که ی، ههروه ها لیکه ه لوه شانندی پایه کومه لایه تییه که ی. له م پرووه لیکچوونیکی زۆر هه یه له نیوان هه ردوو ده ولته ی (ئینگلته را و فه پهنسا)، هه ردوو ده ولته له ماوه ی سه ده ی دوازه و سیازده هه مدا نموونه یه کی فه رمانه وایه تی دهره به گیایه تی بوون، به لام له کوتاییه کانی سه ده ی پازده هه مدا بوونه نموونه ی فه رمانه وایه تی پاشایه تییه کی به هیز. هه ردوو ده ولته پیکه وه و زۆر به خیرایی به ره و پرۆسه ی به نه ته وه ییبوونی ده ولته هه نگاویانده نا، مه به ستیشمان له مه؛ زیادبوونی هه ستی نیشتمانپه روه رییه له هه ریه ک له م دوو ده ولته دا^(۱).

له (ئینگلته را) زمانی (ئینگلیزی) بووه زمانی شیوازه ندی ده ولته و شوینی زمانی (فه پهنسی) گرته وه که زمانی کۆشک و چینی بالای کۆمه ل بوو. به هه مان شیوه ش له (فه پهنسا) زمانی (فه پهنسی) بالی به سه ر هه موو ولاتدا کیشا و زالبوو به سه ر زمان و شیوه زاره ناوخوییه کاندا. بۆ خه ملاندنی هه موو ئەو دیاردانه ی که باسکرا بۆ بیناکردنی داها توویان؛ دیاریکردنی ره وت و ئا پرسته ی پوودا وه کان و تیپه راندنی سه ده کانی ناوه پرسته و چوونه ناو قوناغیکی نویی میژووییه وه، جه نکیکی خویناوی ها ته ئاراهه که به جه نگی (سه د ساله) له میژوودا ناسراوه، ئەم جه نگه که به (جه نگی سه د ساله) ناوی دهرکردوه؛ نه ک له به ره ئه وه ی (۱۰۰) سال

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۷۳.

دریژەى كێشابىت، بەلكوو لەبەر ئەو ھۆكارانەى كە جەنگ لە پێتاویاندا ھەلگیرسا؛ ھەتاوەكوو نزىكەى (١٠٠) سال كۆتايى پێنەھىنرا^(١)!

ھۆكارەكانى جەنگى سەد سالە

ھۆكارەكانى ھەلگیرسانى (جەنگى سەد سالە) زۆر و تىكپېژاون، ھەندىكيان دەگەرپێنەو ھە بۆ سەردەمىكى دىرىن؛ واتە بۆ سەردەمى داگیركارى (ئىنگلتەرا) لە لاى نۆرماندىيەكانەو ھە سالى (١٠٦٦ ز). بىگومان (ئىنگلىزەكان) ئەم جەنگەيان ھەلگیرساند، ئىندواردى سىيەمىش بلىسەكەى خۆشترکرد، ئەویش بە ھەمانەى داواکردنى تەختى پاشايەتى (فەرەنسا)، ئەم بەھانەيەى كردە بەلگەيەك بۆ رۆچوونە ناو جەنگىكى خويتاوى لە مېژوو ھەردوو ولاتدا، دەتوانىن ھۆكارەكان بەمشيۆيە دەستنيشان بكەين:

يەكەم: دۆزى سكۆتلەندا:

دۆزى (سكۆتلەندا) بە مەترسیدارتري كێشە دادەنريت كە (ئىنگلتەرا) بەدەستىيەو ھەلگیرخواردبوو، ھەر لە سەردەمى داگیركارى نۆرماندىيەو، (ئىنگلىزەكان) دەيانويسىت پىگەى خويان لەويدا برەوپېتدەن، بەلام بەرەبرەكانىي (سكۆتلەندييەكان) بەردەوام لە ھەيزبوندا بوو. (سكۆتلەندييەكان) بۆ بەردەوامبوونى خەباتيان دژ بە (ئىنگلىزەكان)؛ يارمەتيان لە پاشاكانى فەرەنساو ھەردەگرت، بۆيە ھاندان و كۆمەككردنى (سكۆتلەندييەكان) لە لاى نۆرماندىيە فەرەنساو ھە (ئىنگلىزەكان) بۆ بە پاميارىيەكى پيادەكراوى پاشاكانى فەرەنسا^(٢).

لە كۆتاييدا و لە سەردەمى (ئىندواردى نۆرماندى)دا؛ (ئىنگلىزەكان) توانيان ھەژموونى خويان بەسەر (سكۆتلەندييەكان) بسەپيئن، بەلام (سكۆتلەندييەكان) لە سەردەمى (ئىندواردى سىيەم) شۆرشيان بەرپاكرد و پاشاكەيان (رۆبەرت بروس) شويئەكەوتەى خۆى بۆ پاشاى (ئىنگلتەرا) پەتكردەو ھە توانيان شكستىكى مەزن تووشى سوپاى (ئىنگلىز) بكەن. (ئىندواردى سىيەم) ناچاربوو كە دان بە سەربەخۆي (سكۆتلەندا)دا بنيت. لە خۆشەختى (ئىنگلىزەكان) دژەشۆرشيەك لە (سكۆتلەندا)دا، دژ بە (ديفد برووسى كورپى رۆبەرت برووس) پوویدا. (ئىندواردى سىيەم) بەخيراى بە

(١) فشر: تاريخ اوربوا العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٦٥.

(٢) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ١/ ص ١٦٥.

هانای شۆپشگېړه‌كانه‌وه چوو، هه‌ربۆيه له (هالدين) سالى (۱۳۳۱ ز) توانيان (ديځد برووس) تېكېشكىنن، ناچارىانكرد كه په‌نا بباته بهر (فه‌په‌نسا) و له‌وئ مایه‌وه. (فيلېپى شه‌شه‌م) زور به‌گه‌رمى پېش‌وازی لىنى كرد، به‌لام (ئىنگليزه‌كان) ئه‌م پېش‌وازيان به‌ ئيه‌انه‌كردنى خويان دانا، مانه‌وه‌ى ديځد بروسيان له (فه‌په‌نسا) دا، به هه‌په‌شه‌يه‌كى به‌رده‌وام دانا بۆ سهر ده‌سه‌لات له (سكۆتله‌ندا)^(۱).

دووه‌م: يه‌كېك له هۆكاره گرنگه‌كانى ديكه كه كاريگه‌رى هه‌بوو؛ بوونى چه‌ند ناوچه و مولكىكى پاشاكانى (ئىنگليز) بوو له خاكى (فه‌په‌نسا) دا، پاشاكانى (فه‌په‌نسا) زۆرينه‌ى ئه‌و مولكانه‌يان گه‌رانده‌وه ژيرده‌سه‌لاتى خويان، به‌لام چه‌ند ناوچه‌يه‌كى وهك (گويم و كاسكۆنى) له باشوورى (فه‌په‌نسا) دا، هه‌ر له‌ژير ده‌سه‌لاتى (ئىنگليزه‌كان) مابووه‌وه، هه‌روه‌ها به‌رده‌وام بانگه‌شه‌ى مافى بوونى خويان ده‌كرد له ناوچه‌كانى ديكه‌ى (فه‌په‌نسا) دا، ئه‌مه‌ش هۆكارىكى سه‌ره‌كى و به‌رده‌وامبوو بۆ ناكوكى نيوانيان، چاوگيكي گرنگى پېكداكيثشانى هه‌ردوولاش بوو^(۲).

سێهه‌م/ دۆزى فلانده‌رز

كيثشه‌ى (فلانده‌رز) زور له كيثشه‌ى (سكۆتله‌ندا) ده‌چوو، (فلانده‌رز) هه‌ريميكي شاهانه‌ى (فه‌په‌نسا) بوو، به‌لام ميره‌كه‌ى هه‌ميشه ده‌يويسست خوى ده‌سه‌لاتى ته‌واوى هه‌بيت به‌سه‌ر هه‌ريمه‌كه‌دا، به‌مه‌به‌ستى پاراستنى سه‌ربه‌خويى راميارى ميرنشيه‌كه‌ى، به‌رده‌وام له‌گه‌ل پاشاى فه‌په‌نسا (گه‌وره ده‌ربه‌گه‌كه‌ى) له ململانېدابوو. هه‌روه‌ك چۆن (سكۆتله‌ندييه‌كان) كۆمه‌كيان له پاشاكانى (فه‌په‌نسا) وه‌رده‌گرت، به‌هه‌مان شيوه‌ش ميره‌كانى (فلانده‌رز) كۆمه‌كيان له پاشاكانى (ئىنگلته‌را) وه‌رده‌گرت. ئامانجى پاشاكانى (ئىنگليز) له‌م يارمه‌تيدانه؛ ليكه‌له‌وه‌شان و لاوازكردنى ده‌سه‌لاتى پاشايه‌تى بوو^(۳).

ئه‌م كيثشه‌يه‌ كاتيک په‌ره‌يسه‌ند كه شاره‌كان گه‌شه‌يانكرد و چينى ناوه‌ند ده‌ركه‌وت، هه‌روه‌ها بازرگانى په‌ره‌يسه‌ند، شاره‌كانى هه‌ريمى فلانده‌رزىش به‌ پېشه‌سازى رستن و چنين به‌ناوبانگ بوون، به‌لام پشتيان به‌ كه‌ره‌سته‌ى خاوى

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۷۵.

(۲) هه‌مان سه‌رچاوه.

(۳) قشر: تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۶۶.

(ئینگلتەرا) دەبەست، بۆيە شارەکانى (فلاندەرز) سووربوون لەسەر پاراستنى سەر بەخۆيى خۆيان. ئەوان لە دەسلەت و ھەژموونى (فەرەنسا) دەرسان، چونکە ئەو ھەژموونە لە لایەكەو دەستکەوتەکانى دەخستتە مەترسەییەو، لە لایەكى دیکەشەو دەبوو بەر بەست لە بەردەم پەيوەندىيە بازەرگانىيەکانيان لەگەل (ئینگلتەرا) دا. (ئیدواردى سىيەم) بەردەوام لە ھەولدا نەبوو، ھەتا ئەو ھى پىشە سازى پستن و چنين لەو شارانەدا بەرەو نەمان ببات، ھەر ھە ئاژاوە بۆ (فەرەنسا) دروست بکات، پالیش بە دانىشتووانى فلاندەرزەو ە بنیت، بۆ شوپشکردن دژ بە (فەرەنسا). ئەو ەبوو لەم ھەولەیدا سەرکەوتنى بە دەستھێنا. لە کاتى سەرقالبوونى پاشای (فەرەنسا) بە ياخیبوونى فلاندەرزەو؛ (ئیدوارد) جەنگى دژ بە (فەرەنسا) ھەلگىرساند.^(۱)

جان دارک

ژيانى (جان دارک) بوو ە چىرۆكىك لەسەر ئاستى گىتى و جىگای بايەخپىدانى خەلكى، بە شىو ەيەك باسكراو ە كە زياتر لە چىرۆكىكى خەيالى دەچىت نەك راستەقىنە! راستە بەتەنھا (ئىنگلىزى) لە خاكى (فەرەنسا) دەر نەكرد؛ بەلام چەند دەسكەوتىكى سەربازى بىۆينەى بە دەستھێنا. مرقفكى يەكلايىكەر ەو نەبوو؛ بەلام پۆلە سەرەككەيەكەى لە يەك شتدا دەر دەر كەوت، ئەو یش برىتييە لە خەملاندنى ھەستى نىشتمانپەر ەوى (فەرەنسى)، ئەمەش بە ئاشكرا لەم دەستەواژەيدا دەر دەر كەوت كە دەلەيت: "ھەر خوينىكى فەرەنسىم بىنبىيت كە پڑايت؛ ھەستم كردو ە ئەو خوينى خۆمە و لىم دەچۆرەيت"^(۲)

(جان دارك) لە سالى (۱۴۱۲ ز) لەدايىبوو، كچە جووتيارىكى ساكاربوو، لە گوندىكى بچووكى سەرسنوورى (لۆرىن) دەژيا، ئەم ناوچەيەش جەنگىكى توندى لەنىوان (بۆرگوندىيەكان و ئورىاليىيەكان) ى بەخو ەدى. (جان دارك) پقى لە (بۆرگوندىيەكان) دەبوو ەو، چونكە لەنزىكەو ە ئاگای لەو ەبوو كە چەندان كارەساتيان بەسەر (فەرەنسا) دا ھىتابوو.^(۳)

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۴۸۰.

(۲) عبدالامير محمد امين و: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۷۶.

(۳) محمد رفعت: معالم تاريخ العصور الوسطى، ص ۱۹۶.

(جان دارک) پۆشنپیر نه بوو؛ به لām زیرهک و وریابوو، له هه موو ئەمانه گرنگتریش؛ خاوهن ههستیکی نیشتمانی و توانای سهرکردایه تیکردن بوو، ئایینه پره و باوه پریکی زۆریشی به کهسایه تییه ئایینه کان هه بوو، به تایبه تی (میکائیل) و ههردوو (قهشه کاسرین و مارگریت). ئەوه بوو (جان دارک) خۆی گه یانده لای (پاشا چارلی هه وتهم)؛ دهستوپۆتهندی پاشا زۆر سه رسامبوون ده رباره ی ئەم کچه لادییه ی که وا پۆشاکێ پیاوانی پۆشیوه و بانگه شه ی ئەوه ده کات که ده نگ له نادیاریه وه بانگی ده کات. (پاشا چارل) کردیه سه روکی هیزکی بچووک که له پیاوان پیکهاتبوو، چهک و پیداو یستی تهواوی بۆ تهرخانکرد. لیره وه ده رکه وتنی (جان دارک)؛ وره ی فه ره نسیه کانێ به رزکرده وه و به گیانیکی نوێه سه ره له نوێ گه رانه وه گو رپه پانی جه نگ^(۱). یه کهم سه رکه وتنیش که (جان دارک) به دهستی هیتا؛ شکاندنێ گه مارۆی (ئینگلیزه کان) بوو، له سه ر شاری (ئورلیان) له سالی (۱۴۲۸ ز) دا، ئەم سه رکه وته هیتده باوه ری سه ربازه کانێ (فه ره نسای) پته وکرد، هه تا ئەو ئەندازه ی پتیان وابوو (جان دارک) له ئاسمانه وه بۆ سه رخستیان نیردراوه، به لām به هۆی هاوکارینه کردنی (چارلی هه وتهم) له گه لیدا، ههروه ها پینه دانی ژماره ی سه رباز و چهکی پتویست؛ (جان دارک) ناچاربوو به هیزه که مه که یه وه به رده وامی به جه نگه که بدات، له ئەنجامدا به دیلی که وته دهستی (بۆرگو وندییه کان)؛ ئەوانیش دایانه دهست (ئینگلیزه کان)^(۲).

(جان دارک) بۆ ماوه ی (۹) مانگ له زینداندا مایه وه، پاشان له سالی (۱۴۳۱ ز) بۆ داداگی بکردن له به رده م یه کێک له داداگانێ پشکنیدا، به تۆمه تی جادووگه ری و هه لگه راره یی (هرطقه) له ئایینی مه سیحی داداگی کرا، دادا بیریاریکی تاوانکارانه ی به رانه به ری ده رکرد، له به ره ئه وه ی که سیکی یاخیبوو؛ (هه لگه راپه وه، بۆیه ده بیست توندترین سزای به سه ردا جیه جیکریت). (جان دارک) په وانه ی داداگی شاریکی (ئینگلیزی) کرا و سزای سووتاندنی به سه ردا سه پتندرا، فه رمانه که شی له شاری (پوان)، له سالی (۱۴۳۱ ز) دا جیه جیکرا. به مشیوه یه (جان دارک) سووتینرا که هیشتا (۱۹) سالی ته مه نی تینه په راندبوو^(۳).

(۱) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۸۰.

(۲) سعید عبدالفتاح عاشور: اورپا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۹۱.

(۳) عبدالامیر محمد امین و: تاریخ اورپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۱۸۱.

سووتاندنی (جان دارک) له لایهن ئینگلیزه کانه وه، زیاتر پق و کینه ی
 فهپه نسییه کانی وروژاند، ئەمه بووه ھۆکاریکی دیکه ی گه رمبوونی جهنگی نیوان
 ههردوو ولاتی (فهپه نسا و ئینگلته را). سالی (۱۴۵۳ ز) (ئینگلیزه کان) دواپیگه ی
 خویان له (فهپه نسا) که (نۆرماندیا) بوو له ده ستدا، به مشیوه یه جهنگی (سه د ساله)
 کوتایی پتهات. ئەوه ی ماوه ته وه بیلین؛ جهنگی (سه د ساله) وه کوو جهنگیکی
 دهره به گی دهستی پی کرد، وهک جهنگیکی نه ته وه یی کوتایی پی هات! له گرنگترین
 نهجامه کانی ئەم جهنگه ش؛ جیاکردنه وه ی سنووری کوتایی بوو له نیوان (ئینگلته را
 و فهپه نسا) دا، ههروه ها وروژاندنی ههستی نیشتمانپهروه ری له ههردوو لادا، ئەم
 جهنگه به بی راگه یاندنی جهنگ دهستی پی کرد و به بی به ستنی ریکه وتتنامه یهک
 کوتایی پی هات^(۱).

فهپه نسا له کوتاییه کانی سه ده ی پازده یه مدا

جهنگی (سه د ساله) به سه رکه وتنی فهپه نسا کوتایی پتهات، ئیدی له سه ر
 فهرمانپه واکان پتویستبوو هه ول بدن شوینه واره خراپه کانی جهنگ بسپه نه وه،
 پاشان سه رله نوێ ولات بنیاتبنینه وه و یه کیتی نیشتمانی و به هیزبوونی ده سه لاتی
 ناوه ندی ده سه ته به ر بکه ن. ئەرکی یه که می (فهپه نسییه کان) بریتی بوو له سنووردانان
 بو هیزی (بۆرگوندیا). مه زنی بۆرگوندیا (جوئی ئازا ۱۴۰۴-۱۴۱۹ ز) به ته نها
 فهرمانپه وایی بۆرگوندیای نه ده کرد له وکاته دا؛ به لکوو به شیک له (لۆرین، فلاندرز،
 زه وییه نزمه کان- هۆلندا و به لجیکا- ی) له ژێرده ستدا بوو. جیگره وه که شی (فیلیپی
 چاک ۱۴۱۹-۱۴۶۷ ز) هه ریه ک له (ناموور و لۆکسمبۆرگ) ی خسته سه ر ولاته که ی،
 به مه ش قه له مپه وی خوی له (ترخت و لیک و کمباری) فراوان کرد^(۲).

ئامانجی (فیلیپی چاک) و جیگره وه که ی (چارل ۱۴۶۷-۱۴۷۷ ز)؛ دامه زرانندی
 ده وه لته یکی به هیزبوو له ناوه راستی نیوان ههردوو ده وه لته ی (فهپه نسی) و
 ئیمپراتۆرییه تی (پۆمانی پیروژ) دا. بو به ئەه نهجامه یاندنی ئەم ئامانجه؛ ده ستیکرد به
 کرپنی زه وی نوێ له (لۆرین و به رزاییه کانی ئەلزاس). (چارل) گرنگییه کی زۆری به

(۱) سعید عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۹۲.

(۲) هه مان سه رچاوه، ج ۱/ ص ۴۹۳.

کۆشک و ھەموو دیاردە و پێتۆرەسمە پاشایەتیەکی دەدا، کۆمەڵیک سەربازی بە رازاوەترین شینوێ تاییبەتکرد بە دەورووبەری کۆشکەکیەو^(۱).

لویسی یازدەھەم (۱۴۱۶-۱۴۸۳ ز)

ھەولێ مەزنەکانی (بۆرگوندیا) و ھەلپەکانیان لە بەردەم (لویسی یازدەھەم) دا شکستییەنا، چونکە (لویسی یازدەھەم) بە بەتواناترین پاشای (فەرەنسا) و تەنانەت بەتواناترین پاشای ئەورووپای سەدە ی پازدەھەم دادەنریت! (لویسی یازدەھەم کۆری چارلی ھەوتەم) بوو، لەگەڵ بەتوانایی و لێھاتوواییەکییدا؛ کۆمەڵیک مەروڤی بەناوبانگ و باش و بەتوانای لە دەوری خۆی کۆکردووە کە زۆربەیان لە چینی گشتی بوون. ئەم پاشایە ھەمیشە تیکەڵی ئەم چینی و دانیشتوانی شارەکان دەبوو، زیاتر گرنگی بەم چینی دەدا لە کۆمەڵدا، نەک بە چینی خانەدانەکان. (لویسی یازدەھەم) ھەندیک پەفتاری زۆر نامۆ بوو؛ بەتاییبەتی ئەو جلانەکی کە دەپێوشتی، پیاویکی بچووک و دەموچاو ناشیرین بوو، بەلام زۆر زیرەک و دیپلۆماس و کارگێڕیکی لێھاتوو بوو، لە سەردەمی خۆیدا ھاوتایەکی نەبوو^(۲)!

لە کاتیکدا مەزنی بۆرگوندیا (چارل) سويسرای داگیرکرد و لە ساڵی (۱۴۷۷ ز) دا ھەر لەویدا کوژرا؛ (لویسی یازدەھەم) ئەم ھەلەکی قۆستەوێ بۆ تیکشکاندنێ ھەژموونی (بۆرگوندیا)، سەرکەوتنیشی بەدەستھێنا. ھێشتا سەدە ی پازدەھەم کۆتایی نەھاتبوو؛ ھەریم و میرنشینە دەرەبەگیەکان ھەتا ئەندازەیک سەرەخۆیی خۆیان ھەبوو، ھەموویان بە ولاتی فەرەنساوێ لکێنرانەو. (لویسی یازدەھەم) زۆر چاودێری بەرژەوێندی چینی بۆرژوازی دەکرد؛ بێنی کە ئەم چینی زۆر بەھیزترە و چیدی پێویستی بە دامودەزگا دەرەبەگیەکان نەماو، بەتاییبەت (ئەنجوومەنی چینیەکان). بە ھاتنی ساڵی (۱۵۰۰ ز)، پاشاکانی (فەرەنسا) توانییان سەرکەوتن بەدەست بھێنن، لە ملکہەچیکردنی ھەموو فەرمانرەوا دەرەبەگیەکان و دەسلەتایان بەسەر شارەکاندا سەپاند، بە ئەندازەیک بەرفراوان کڵیساشیان خستە ژێردەسلەلاتی پاشایەتیەو^(۳).

(۱) عبدالامير محمد امين و: تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۸۳.

(۲) ھەمان سەرچاوە.

(۳) عبدالقادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الاوروبية، ص ۱۸۶.

به شی شانزیه م

دادگانی پشکنین

له سه ده گانی ناوه راستدا

- ناساندنی و ده رکه وتنی پشکنین
- هوکاری ده رکه وتنیان
- سه ره تاکانی دادگانی پشکنین
- پیکهاته ی دادگانی پشکنین
- تاقیکردنه وه ی تۆمه یبار
- به جیگه یاندنی سزا
- سزا دراوانی دادگانی پشکنین
- دادگانی پشکنین و مامه له یان له گه ل جووه کان
- دادگانی پشکنین و مامه له یان له گه ل موسلمانان
- سزادانی مه سیحیه پرۆتستانته کان

دادگاكانى پشكئىن له سه ده كانى ناوه راسټ

مىژووى ئه وروپاي سه ده كانى ناوه راسټ، له چهند قوناغىكى جياوازي دا مىژوويه كى تاريك و تيكسمراو له ستم و كوشتارو چهوساندنه وهيه، ئه مهش له كايه جياوازه كانى ژيان و له به شه جوراو جوره كانى ناو ئه وروپاي ئه و سه رده مه دا به ديده كريت، چ له كايه كومه لايه تي و رامياريه كه دا، چ له كايه ئاييني و بيروباوه رپيه كه دا، ياخود له كايه ي زانستى و بواره كانى په يوه ست به پيشكه و تنى هزر و بيركردنه وهى ناو ئه وروپاي ئه و سه رده مه.

يه كيك له په له ره شه كانى ئه و ماوه مىژوويه كه ئه وروپاي بۆ ماويه كى زور تووشى مه ينه تي كرد، دامه زراندى دادگاكانى پشكئىن بوو له سهر پيشنيارى پياوانى ئاييني كليسا و پشتيوانى ئيمپراتور و ده سه لاتدارانى ئه وى و په يره وكردنى له لايه ن هيزه كانى سهر به ده ولت و ده سلات و ئيمپراتوريه ت.

كاتيك شه پوليكي بيركردنه وهى جياواز له بيركردنه وهى نيو كليسا و تيروانيى نيو كوشكى ئيمپراتورى له ئه وروپادا پهيدا بوو و هه ريك له و دوو ده سه لات ه ولاميكى رازيكه ريان پى نه بوو بۆ ئه و بيركردنه وه جياوازان ه، ناچار بيريان له وه كرده وه به هه ردوو شينوازي سه ركونه ي ئاييني و سزادانى جه سته يي به ر به و شه پوله بگرن، بۆ ئه مهش كليسا ده ستي برد بۆ به (هه رته قه)^(۱) ناساندنى ئه و كه سانى جياواز له بيركردنه وهى كليسا بيريان ده كرده وه، ده سه لاتي ئيمپراتوريش پشتيواني هه ر چه شه سزادان و بيه شكردن و كوشتنيكى ئه و هه رته قانه ي ده كرد، ته نانه ت هه لگرانى ئاييني مه سيحييه تيش خويان بيه ش نه بوون له مه ينه تي و ئه شكه نجه ي دادگاكانى پشكئىن و هه لگرانى ريبازى پروتستانتي زورجار ده بوونه سووتووى نيو ئاگردانى دادگاكانى سهر به كليساي كاسوليكي، كار گه يشته ئه وهى ئاههنگى جه ماوه ريبى ساز ده دا بۆ سووتاندنى به كومه لى هه رته قه و بيرجياوازه كان و هه ندئ جار خودى ئيمپراتور و ريبه رانى ئاييني مه سيحييه تيش ئاماده ي ئه و مه راسيمانه ده بوون.

---

(۱) - هه رته قه له به ره تدا وه رگيراوى ده سته واژه ي يونانى (AIRESIS) بوو كه واتاي راي تاييه تي تاكه كه سبى نا ته ريب به راو بوو چوونى پياوانى كليساي ده گيانده. بروهانه (د. بسام اسخيطه: قصه محاكم التفتيش في العالم، الطبعة الأولى، دار هيا، سنة ۲۰۰۰، ص ۱۳).

ناساندن و دهرکهوتنی دادگاګانی پشکین

دهسته واژه‌ی دادگاګانی پشکین له زمانې کوردیدا وهرګیږاوی هرهیک له دهسته واژه ټینګلیزی و فەرهنسیه‌ګانه که دواتر وهرګیږدراڼه سهر زمانې عهره‌بېی و له‌ویشه‌وه بۆ سهر زمانې کوردی، واته سهره‌تا راسته‌وخو دهسته‌واژه‌که له‌و وشه سهره‌کیه ئه‌ورووپیه‌که‌وه وهرګیږانی بۆ نه‌کړا، به‌لکو وهرګیږانی دهسته‌واژه‌ی عهره‌بیه‌که‌یه (محاكم التفتيش).

دادگاګانی پشکین که له زمانې ټینګلیزی و فەرهنسیشدا دهسته‌واژه‌ی (INQUISITION) بۆ به‌کاره‌اتووه، وهرګیږاوی وشه‌یه‌کی لاتینیه (INQUISITION) که مه‌به‌ست پټی ګه‌ړان و پشکین و کنه و لیکولینه‌وه‌یه، ئه‌م دادګایانه ئاستیک سهرووتر له دادګا ئاساییه‌ګانه‌وه بوون و له‌لایه‌ن قه‌شه‌یه‌که‌وه سهره‌رشتی ده‌کران که خودی پاپا رایده‌سپارد به‌و ئه‌رکه هه‌تا لیتینچینه‌وه‌و سنووردانانی هه‌بیت بۆ ئه‌وانه‌ی پټیان ده‌وترا هه‌رتقه و له‌ری دهرچوو، زیاتریش مه‌به‌ست پټی لیتینچینه‌وه‌ی ئه‌و که‌سانه‌ بوو که له بیروباوه‌ې و بیرکردنه‌وه‌ی ګلیسا لایانده‌دا و را و بۆچوونی جیاوازیان ده‌یو.^(۱)

به‌شپوه‌یه‌کی ګشتی دادگاګانی پشکین له ناوچه جیاوازه‌ګانی ئه‌وروپادا وه‌ک (ئیتالیا، فەرهنسا و ئیسپانیا "پورتوګال) هه‌بوون، دواتریش له ئه‌مریکای باشوور دامه‌زران، ئه‌مانه جه‌نگیکۍ سه‌ختیان دژ به هه‌موو ئه‌و که‌س و ته‌نانه‌ت ده‌سه‌لاتانه‌ش به‌رپاکرد که ناته‌ریب بوون به بیروباوه‌پیان.^(۲)

هۆکاری دهرکهوتنیاڼ:

جیاوازی لیکدانه‌وه‌ګان بۆ میژوو، جیاوازی دهرکهوتنی دادگاګانی پشکینیشی لیکه‌وتوته‌وه، بۆ نمونه هه‌ندیکیان به هۆکاری ئایینی و ریګرتن له‌لادان لیکیانداوه‌ته‌وه، مارکسیه‌ګانیش پټیان وایه پالنه‌ری به‌رګری له دهره‌به‌ګایه‌تی و جیاوازی چینایه‌تی هۆکار بووه، به‌لام ئه‌وه‌ی زیاتر روونه، پاراستنی بیروباوه‌پری مه‌سیحیه‌تی کاسولیکۍ و سه‌رکوټکردنی نه‌یاره‌ګانی بوو، چ له دهره‌وه‌ی مه‌سیحیه‌ت وه‌ک جووايه‌تی و ئیسلام، چ له‌ناو مه‌سیحیه‌تدا وه‌ک پروټستانتی

(۱) - د. بسام اسخپه: س، -پ ص ۱۳.

(۲) - رمسیس عوض: من اوراق الحروب الصليبية و محاكم التفتيش في فرنسا، الطبعة الأولى، مكتبة الشروق الدولية، القاهرة، سنة ۲۰۱۲، ص ۷.

وکلێسا مەسیحییەکانی دی، بۆ ئەمەش هەولێدەدا پاراستنی بەرژەوه‌ندییە چینیەتی و پادشاییەکان تیکەل بەم دۆسییە بەکات.^(١)

لە کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەهەدا ناپۆلەونەتیەکی زۆر بەرامبەر بێر و بێاری کلێسا لە ئەورووپادا پەیدا بوو کە هاواریک بوو بۆ رزگار بوون لە بیری کە هەنۆتی کلێسا، هاو دەم بەمەش شەپۆلێکی بیری ئایینی لە خۆرەلاتەوه هاو دەم بە گەڕانەوهی خاچیەکان بۆ ولاتەکانیان رووی لە جیهانی مەسیحیی ئەورووپا کرد، چ ئەوهی پەيوەست بوو بە بێرە ئایینیە فارسیە کۆنەکانەوه وەک مانەویی و مەزەهکی، چ وەک ئایینی ئیسلام کە رەخنە لە پەیکەر و دەسلاتی بالای پیاوانی ئایینی دەگرت، ئەمەش جۆریک لە هەلگەڕانەوهی لیکەوتەوه بەرامبەر بیری ئایینی کلێسای ئەورووپا، لەوێه دەست برا بۆ خۆندنەوهیەکی دیکە بۆ ئایینی مەسیحییەت، بۆ نمونە لە سالی (١١٧٠ز) دا بازرگانێک بە ناوی (بوتروس والدو) ژمارەیک کەسی راسپارد بۆ وەرگێڕانی پەرتووکی پێرۆز بۆ سەر زمانی لانجیکە لە باشووری فەرەنسادا بەکار دەهات، بەرەبەرە بیریکی ئایینی جیاواز لە بێرکردنەوهی پیاوانی ئایینی نێو کلێسا سەریه‌لدا، بەرامبەر بەمەش مەسیحییەت هەولێدا بە زەبر بەر بەو لێشاوه بگرت.^(٢)

سەرەتاکانی دادگاگانی پشکنین

سەرەتاکانی دادگاگانی پشکنین بە جۆریک لە سەرەخۆیی دەستیان پێکرد، واتە ئەو دادگایانە بەشیک نەبوون لە دەزگای دادوەری ولات، بەلام دواتر بون بە بەشیک لە دەزگای دادوەری ولات و مامەلەیهکی فەرمانی ناو ئەو دەزگایان هەبوو، بەتایبەت ئەمە لە دادگاگانی پشکنینی ئیپسانیدا دەبینین.^(٣)

ئەگەرچی دادگاگانی پشکنین وەک دامەزراوەیک لە سەدەی دوازدەهەمەوه دەرکەوتن، بەلام پەیرەوی کاری ئەو دادگایانە پێشینەیهکی پێشتری هەبوو، دەتوانین بڵێن دروستبوونی دادگاگانی پشکنین پێشتر بە چەند قوناغیکی پێشەکیدا

(١) - د. بسام اسخیطة: س-پ، ص ٢٥.

(٢) - ول دیورانت: قصة الحضارة، ترجمة: د. زكي نجيب و آخري، دار الجيل، (بيروت - ١٩٨٨)، ج ١٦، ص ٧٦.

(٣) - جوزيف بيريز: التاريخ الوجيز لمحاكم التفتيش بإسبانيا، ترجمة: د. مصطفى أمادي، الطبعة الاولى، (أبوظبي - ٢٠١٢)، ص ١٢١.

تیپەر بوو هەتا مۆرکیکی تەواو فەرمی وەرگرت، ھەریەک لەو قوناغانەش بەپیتی کات و شوێن جیاوازییان ھەبوو، وەک قوناغی رووخانی ئیمپراتۆرییەتی رۆمانی ھەتا سەدەى سیانزەھەم، قوناغی دادگا پیرۆزەکان کە لەلایەن خودی پاپا و دۆمۆنیکان و فرەنسیسەکانەو ھەروەستە و خۆ دەکرا، قوناغی دادگا پشکنینە میرییەکان کە لەلایەن خانەدان و پاشاکانەو ھەژیر چەتری کلیسادا بەرپۆ ھەبەرا، ھەروەھا دادگاكانی پشکنینی (ئیسپانی، پورتوگالی، فەرەنسی و ئیتالی)،^(۱) بەلام لە سەرەتادا ھەنگاوی یەكەمی کلیسا سزادانی جەستەیی ئەو کەسانە نەبوو کە تاوانی لادانیان بەسەردا ساغ دەکرایەو، بەلکو بیتەشکردنیان بوو لە بوارە رۆحیە مەسیحیەکان، واتە سزادانیکی رەوانی و باوەرداری بوو، ھەر پیاویکی ئایینیش مافی ئەو ھەبوو ئەم سزایە بەسەر ھەر کەسێکدا بەپینیت، ئەم سزادانەش رەنگدانەو ھە یاسایی و کۆمەلایەتیشی ھەبوو، ئیتر ئەو کەسە مافی میراتی نەدەما، تیکەلایی کۆمەلگەى مەسیحیی لى قەدەغە دەکرا، مافی گەواھیدانی لى دەسەنرایەو، تەنانەت ھیچ مەسیحیەک نەدەبوو ھەلسۆکەوتی لەگەڵ بکات و دەبۆیە ھەموان دەنگیان لى دابریایە،^(۲) دواتر بە تیپەرپوونی کات لەبەرئەو ھە ئەنجامی تەواوەتیان لەو جۆرە سزادانە وەرەگرت، دەستیانبەرد بۆ سزادانی جەستەیی ھەر لە گرتن و ئەشکەنجەدانەو ھەتا کوشتن و لەناوبردن.^(۳)

لە سەدەى چوارەم و لە سالی (۳۸۵) ی زاینیدا بریسیلیانی بیراری ئیسپانیی لەلایەن ئیمپراتۆر (ماکسیمۆسەو) بریاری گرتنی درا و دواتر لەسەر راویچوونەکانی ھاو دەم بە ژمارەیک لە شوێنکەوتەکانی سووتینرا، ئەم حالەتەش لە سەردەمەکانی دواتری (سیۆدیۆسی دووھم) و (جستنیانیشتا) بە ناوی مەرگی ھەرتەقەکانەو بەردەوام بوو، بەلام بارودۆخەکە بۆ دەسلاتی پاپایی کلیسا زۆر جێی بایەخ نەبوو ھەتا سەدەى یازدەھەم کە ئیتر بەرەبەرە بری جیاوازی بیرارانی ئەورووپا و کەسانی نامەسیحیی مەترسیی بۆ سەر بیروبەو پێی مەسیحی دروستکرد، سەرەتاکەشی دەرکەوتنی بزووئەو ھە لەبیری بوو لە باشووری فەرەنسا کە بەدوایدا چەند بزاونیکى دی دەرکەوتن و گۆرانی کۆمەلایەتی و

(۱) - د. بسلام اسخیطە: م.س، ص ۱۷ - ۲۱.

(۲) - ول دیوران: س-پ، ج ۱۶، ص ۴۷.

(۳) - د. بسلام اسخیطە: س-پ، ص ۱۷ - ۲۱.

رۆشنپیری و ئابووری لیکه و تهوه ههتا گه یشته دهستبردن بۆ پرسه ئایینییهکان، ئەمهش نووسینهکانی (کۆمیدیای جودایی) دانتی و راو بۆ چوونهکانی (بوتپوس ئەبیلارد) و (رۆجهر بیکۆنی) به دوا دا هات، ئەم دیوی رهخه گرتن و ههولێ گۆرانکارییه ئایینی و هزرییه، وای له کلێسا کرد بیر له دامهزrandنی رهسمیانهی دادگاکانی پشکنین بکاتهوه و برپاری سزادانی ئەو جۆره که سانه بدات و به زهبری یاسا و سزادان ئەو هیرشانه بۆ سه ر کلێسا و مهسیحیهتی سهدهکانی ناوهراست رابگریت، ئەم ئهرکهش به پیاوانی ئایینی مهسیحیهت سپێردرا ههتا ئهرکی دهستنیشانکردنی کهسانی لادهر بگرنه ئهستۆ.^(۱)

راجیاییهک له نێوان میژوونووساندا ههیه سهبارهت به سه رهتای ده رکهوتنی دادگاکانی پشکنین، بۆ نمونه (سلۆسیری) میژوونووسی ئەلمانی پیتی وایه له نێوان سالانی (۱۱۹۸ز و ۱۲۳۰ز) دا دادگاکانی پشکنین دهستیانیپێکرد، کاتیک پاپا (ئینۆسنتی سییهم) له سالی (۱۲۰۳ز) دا نووسراویکی فهرمی نووسی بۆ سزادانی ههرتهقه مانهویهکانی له نێو فهره نسادا، به لām (جاکي) میژوونووسی فهره نسی پیتی وایه له نێوان سالانی (۱۲۲۷-۱۲۲۹ز) دا دادگاگان پشکنین دامهزران، (شانونی) میژوونووسی ئهریکیش که خۆی که سیکي ئایینی، پیتی وایه له سه ردهمی پاپا (گریگۆری نویهمدا) دادگاکانی پشکنین دامهزران به تایبته له سالی (۱۲۳۱ز) دا.^(۲)

نموونهی زهقی سه رهتاکانی دامهزراندنی دادگاکانی پشکنین ده گهریته وه بۆ رووداوی سالی (۱۲۲۹ز) کاتیک کلێسا کۆبوویه وه بۆ جهختکردنه وه له سزادانی ههرتهقه و لادهرهکان، ههرچهنده به شیک له پیاوانی ئایینی مهسیحیهت پرسه که یان زۆر به هه ند وه رنه گرت، به لām مکورپوونی به شیکي دی له وان، وایکرد یه که مین دادگاکانی پشکنین دابه زریترین، به دوا ی ئەوه دا کۆر به ندهکانی سالانی (۱۲۳۴ و ۱۲۳۹ز) و (۱۲۴۶ و ۱۲۵۴ز) هاتن بۆ جهختکردنه وه له سه ر هه مان پرس.^(۳)

(فریدریکی دووهم) له سالی (۱۲۳۲ز) دا ئامادهیی خۆی نیشاندا بۆ ئه و په ڕی یارمه تیدانی کلێسا و خسته گه ڕی سه رجه م دامهزراوهکانی ده ولت بۆ به جیگه یاندنی ئهرکی پشکنین و سزادانی ههرتهقه و لادهران، مافیشیان پێ درابوو

(۱) د. بشری محمود الزوبعي: محاکم التفتيش الاسبانية، الجامعة المستنصرية، ص ۱۹-۲۳.

(۲) د. بسام اسخيلة: س-پ، ص ۲۲.

(۳) - رمسيس عوض: محاکم التفتيش، دار الهلال، ص ۷-۱۳.

گومان له هر كه سېك بكن دهستگيرى بكن هه تا ليكولنه وهى له گهل دهكرېت، پاش سه لماندنې پاكيته كهى ئىنجا ئازاد بكرېت، ئه مهش له سه رده مى (فریدريكى دووهمدا) بوون به به شېك له ياسای فهرمى ولات و نه ريتى سيستمى دهره به گايه تى.^(۱)

پېكهاتهى دادگاكانى پشكنين

ئهم دادگايانه به شيوه يه كى فهرمى پشتيان ده به ست به ليكولنه رى گشتى، بۆ نموونه (توركيمادا) وهك ليكولنه رى گشتى دادگاكانى پشكنينى شانشينى قشتاله ده ستنيشانكرا، دواتر بوو به ليكولنه رى گشتى سه رجهم ناوچه كانى ژير ده سولاتى گشتى (فرديناند) و (ئيزابېلا)، هاوكات ئه نجومه نيكي دادگاي پشكنين هه بوو كه پتي دهوترا (La Suprema) كه ژماره يه ك له ئه ندامانى ئه نجومه نى پادشايه تيشى له خو ده گرت، ئه وانه يان كه بهر پرس بوون له دوسيه ي كاروبارى ئايينى، ده سترپويه كانى ئهم ئه نجومه نهش دياريكراو نه بوون، به لكو په يوه ست بوو به ئاستى به هيزى دادوهرى گشتى و سنووردانان بۆ ده سولاته كانيان.^(۲)

سنوورى ده سترپويى دادگاكانى پشكنين هينده زور بوو كه له ئاستى لپيچينه وهى كه سه كاندا نه وه ستا، به لكو ده ستيان ده برد بۆ پشكنينى ئالوگورى بازركانى و په يوه ندييه كانى ولات و ده سته سه رداگرتنى ئه و كتيبانه ي له گهل بيرى مه سيحييه تدا نه ده هاتنه وه، بويه له ئيسپانيا دا پشكنينيان ده كرد بۆ كه شتیه بازركانييه كان و ههر كتيبيك پيچه وانه ي بير كردنه وهى خويان بوايه، رييان لى ده گرت، به تاييه ت ههر ده رياوانيك گومانى (لوسه رى) بوونى لى بكرايه، زور به وردى پشكنين بۆ كه شتى و شمه كه هاورده كانى ده كرا، دواتر په كه يه كى تاييه تى بۆ دروستكرا و دادگاي گه پوكى ده ريايى وهك لقينكى دادگاكانى پشكنين دامه زرا.^(۳)

تافيكرده وهى تومه تبار

ئهو كه سه ي تومه تى هه رته قه ي ئاراسته ده كرا، سه ره تا ده ستگير ده كرا، دواتر به چه ند شيوه يه ك سزا ده درا هه تا بزانريت ئايا تومه ته كه راسته يان نا:

(۱) - ن.م. ص ۱۵-۱۶.

(۲) - جوزيف بيريز: س-پ، ص ۱۳۱ - ۱۴۱.

(۳) - ه-س ص ۱۴۳.

یه کهم: ئاسنیکى سووره وه کراو دهخرايه ناو دهستی تۆمه تبارکه و نو چرکه یه ک دهه ئلرایه وه، ئه گهر برینی بو دروست بوايه، ئه وه به لگه بوو بو ئه گهرى تاوانباربوونى.

دووه م: ئاوى به کول دهکرا به ده ستیدا، ئه گهر هه تا ۳ رۆژ برین ده ربکه وتايه، ئه وه وه ک نیشانه یه کى خودایى ته ماشا دهکرا بو سه لماندنى تاوانباربوونى که سه که. سییه م: تۆمه تبار دهخرايه ناو سه هۆلا وه وه، ئه گهر که سه که بکه وتايه ته ژیر ئاو، ئه وه به لگه ی پاکیتی بوو، ئه گهریش سه رى ده ربکرايه، به لگه ی تاوانباریى بوو.

چواره م: پارووه نانیکى گه وره به کیشى ئوقیه یه ک ده درا به تۆمه تبار، ئه گهر قووتى بدایه ئه وه بیتاوان بوو، ئه گهر نا ده بوو به به لگه ی تاوانباربوونى و پیتان وابوو تاوانه کانى هۆکارن بو ئه وه ی نه توانیت پارووه که قووت بدات.

پینجه م: پشکویه کى زۆر راده خرا و چاوى که سه که ده به سترا، ئه گهر که سه که بیتوانیايه به به سى سووتان ده ربازبیت، ئه وه به لگه ی بیتاوانى بوو، ئه گهریش بسووتايه ئه وه ده بووه به لگه ی تاوانباربوونى.^(۱)

هه ر دادگایه کى پشکنین له م که سانه پتکه ده هات:

دوو لیکۆله ر

دوو سکر تیر

داواکارى کى گشتى

ئه فسه رى کى پولیس

نوینه رى کى پاپا

ده رگاوانیک

دادوهرى کى تايبه ت به شمه که ده سته سه رداگیرا وه کان

پزیشک

نووسه ر

هه موو ئه مانه ش له لایه ن خودى لیکۆله رى گشتیه وه ده ستنیشان ده کران و تیايدا راویژ به ئه نجومه نى بالای دادگاكانى پشکنین نه ده کرا.^(۲)

دواتر گوته ی تۆمه تبار وه رده گیرا، هه رچه نده پێشوه خته ئه و بپیاره درابوو که هه رکه س ئیشى بکه ویته لای دادگاكانى پشکنین، تاوانباره، ئیتیر ئایا خوى به شیک

(۱) - رمسیس عوض: س-پ، ص ۷.

(۲) - جوزیف بیریز: س-پ، ص ۱۴۶.

بیت له تاوانه که، یان هاو ده می تاوانبارانه، بویه دهگمن بوو له بریاریکی سهخت و سزادان دهرباز بییت، بهم چهشنه له دادگایی کردنه که دا زیاتر شرؤفه ی تاوانه که ی دهکرا، نه وهک راستی و ناراستی تاوانه که ی.^(۱)

بهجیگه یان دنی سزا:

سزادان به سهر هه موو ئه وانه دا جیبه جی دهکران که حوکیان له سهر ددرا، به گشتیش سزادانه که به سووتاندن بوون چونکه کلنسا هه ولی ددا خوین نه پڑیت، ئه م ئه رکهش له لایه ن خودی کلنسا وه جیبه جی نه دهکرا، به لکوو ده سپزدره به لایه نی جیبه جیکاری سهر به ده ولته.^(۲)

پاش ئه وه ی بریاری سزادانی که سهکان دهرده چوو، زورجار رۆژیک ده ستنیشان دهکرا بۆ سزادانی که سهکه، جاری واهه بوو سزادانه که به نه پنی بوو و که سه که له سیداره ددرا یان به یه کتیک له شیوازهکانی له ناو بردن له ناو ده برا، جاری وایش هه بوو به ئاشکرا و به ئاماده بوونی خه لک ئه نجام ددرا، ده بوو له سه ره تادا که سه که دان به تاوانه که یدا بنیت و له لایه نه ئیمانیه که وه ته وه به بکات، ئینجا سزاکه ی به سه ردا جیبه جی دهکرا، مه به ستیش لئی چاوترسینی خه لکی تر و راگرتیان بوو له هر ئه گهریکی لادان له بیروبا وه پی کلنسا، هه ندی جاریش ئاههنگی گه وره ی بۆ سازده درا و رۆژانی یه کشه ممه ده ستنیشان دهکرا که رۆژی پشوو بوو هه تا جه ماوه ریکی زیاتر ئاماده بیان هه بیت، جاریش هه بوو وهک ئاههنگیک بۆ هاتن، یان ئاماده بوونی یه کتیک له پادشا و سه رکرده دیارهکان، ئاههنگی سزادانه که ریکده خرا، وهک ئاههنگی سزادانی سالی (۱۵۲۸ز) له کاتی سه ردانی پادشا (شارلی پینجه مدا) بۆ بلنسیه.^(۳)

سزادراوانی دادگاکانی پشکنین

به شیوه یه کی گشتی سزادراوانی دادگاکانی پشکنین بریتی بوون له هه موو ئه وانه ی ته ریب به بیرکردنه وهو بیروبا وه پی کلنسا ی کاسؤلیکی بیریان

(۱) - د. بسام اسخیطه: س-پ، ص ۶۶ - ۷۰.

(۲) - ه-س، ص ۹۱.

(۳) - جوزیف بیریز: س-پ، ص ۱۹۶-۱۹۹.

نەدەکردەو، ئىتر لە بازەنى ئايىنەكاندا بىت، وەك موسلمانان و جووھكان، يان لەبازەنى مەزھەبىدا بىت، وەك (لۆسەرىي) و (پروستانت)، ياخود لەبازەنى زانستىدا بىت ئو كاتەى بىردۆزەيەكى زانستىي پىچەوانەى دىد و بىركردنەو، كلىسا دەبوو.

دادگاکانى پشکين و مامەلەيان لەگەڵ جوولەكەكان

جوولەكەكان لە دىرژەمانەو لە ئوروپا نىشتەجى بوون، ئەوان لە سالى ھەفتاي زايىنەو لەوئ بوون، كاتىك پەرستگاي (ئورشلەيم) كاوول كرا، ھەزاران جوولەكە بە كۆيلە گيران و برانە ئوروپا و لەوئ فرۆشران، بەلام جوولەكە دەولەمەندەكان ھەولئ ئازادكردنەو، ئەو كۆيلانەيان دا و دوابەدواى ئەو لە چەند ناوچەيەكى جياجيادا نشينگەى كۆبوو، ھەو جوولەكەكانيان پىكھيتا (جيتۆ)، لەوئ خوويان دەدايە پىشەى جياواز و كارى دەستى و بازرگانى و كړينى زەويوزار، بەتايبەت لە ئىسپانيادا چرپوونەو، زياترى جوولەكەكان بەدەيدەكرا.^(١)

بە ھاتنى مەسيحيەت بۆ سەر كورسىي دەسلەلاتى ئوروپا و سەپاندنى ئايىنەكە لە خواستەو بۆ زۆرەملئ، لە سەرەدەمى (ئيرفيحدا) جوولەكەكان ناچار كران بەو، يان دەبىت ببن بە مەسيحى، ياخود لە ماو، يەك سالدا ولات جىبھيئ، بەشكى زۆر لە جوولەكەكان ناچار بوون بە رووكەش مەسيحيبوونى خويان رابگەيەنن، بەلام بارودۆخەكە لەو خراپتر بوو، بپارىكى سەختتر يەخەى جوولەكەكانى گرتهو، كاتىك كۆرپەندى (تولەيتىلە) لە سەرەدەمى (ئەخىكادا) بپارىدا ھەرچى جوولەكەيەك لە ولاتدا ھەيە مامەلەى كۆيلەى لەگەلدا بكريت و مندالە جوولەكەكان لە باوك و دايكيان جيا بكريتەو، بكريتە مەسيحى و پەرورەدەيەكى مەسيحيانەيان بەسەردا زال بكريت.^(٢)

بارودۆخى جوولەكەكان لە ئوروپادا بەردەوام لەو پەرى خراپەدا بوو، لە سالى (١٢٣٠ز) دا بپارى درا دەبىت ھەموو جوولەكەيەك سى يەكى داھاتى خۆى بدات بە

(١) - د. ھدى درويش: أسرار اليهود المتنصرين في الأندلس، عين للدراسات، الطبعة الأولى (٢٠٠٨)، ص ٩.
(٢) - سناء عبداللطيف حسين صبري: الجيتو اليهودي، الطبعة الأولى، دار البشير، (جدة - ١٩٩٩)، ص ١٢٦ - ١٢٧.

دهولت، دواتر له سالی (۱۲۹۰ز) دا بریار درا له ماوهی سنی مانگدا جووله که کان له بهریتانیا ودهرنرین، پیښ دهرچوونیان له واده‌دها، مال و حالیان سووتینرا، ته‌نانه (۵۰۰) جووله که له قه‌لای (یورک) سووتینرا.^(۱)

له سالی (۱۳۹۰ز) دا له نده‌لوس جووله که کان هیرشی سه‌ختیان کرایه‌سهر و کوش و بریکی زور کران و له ماوهی سنی مانگدا هر جووله که یه که نه‌بوو بو به مه‌سیحی، ناچار کرا ولات جیبه‌یلنیت، نه‌گه‌رنا له‌سیداره ددرا، دیاردهی لیکولینه‌وه له راستگویی به‌مه‌سیحیوونه که‌شیان له‌لایه‌ن دادگاکانی پشکنینه‌وه سه‌ره‌رشتی ده‌کرا.^(۲)

له سالی (۱۴۱۲ز) دا شاژنه‌کاترین بریاریدا جووله که کان له ناوچه‌یه‌کدا دابر بکریڼ و جوړی جلو به‌رگ و روخساریان جیاواز بیت له کومه‌لگه و بیته‌شیش بکریڼ له پشه‌گرنگه‌کانی وه‌ک پزیشکی و ئاسنگه‌ری و دارتاشی و به‌رگدرویی و بازرگانی.^(۳)

له سالی (۱۴۸۱ز) دا هه‌لمه‌تیک له ئیسپانیا نه‌نجامدرا بو لیکولینه‌وه له و جووله که به‌مه‌سیحیوونه‌ی که گومانی نه‌وه‌یان لی ده‌کرا به رووکه‌ش بوو به مه‌سیحی، له ماوهی دوو سالدا هه‌وتسه‌د هه‌لمه‌تی چالاکی و لپیچینه‌وه‌یان به‌رامبه‌ر گیرایه‌به‌ر و له‌سیداره‌دان و سووتاندنی ژماره‌یه‌کی به‌رچاوی جووله که کان لیکه‌وته‌وه.^(۴)

له سالی (۱۴۸۳ز) دا دادگاکانی پشکنین که‌وتنه کوشتوبری جووله که کان، نه‌مجاره‌یان ره‌چاوی نه‌و جووله که‌نه‌شیان نه‌کرد که بوو بوو به مه‌سیحی، چونکه پییان وابوو مه‌سیحی بوونه که‌یان به رووکه‌شه و له بنه‌رته‌دا له‌سهر ئایینی جووله که‌ایه‌تی خو‌یان ماونه‌ته‌وه، (ده) سال پاش نه‌وه، ته‌نها جووله که‌یه‌ک له ولاتدا مایه‌وه که ته‌مونه‌ی نه‌گه‌یشتبویوه (۱۴) سال، نه‌وانیش ده‌بوو په‌روه‌رده‌یه‌کی مه‌سیحی وهر‌بگرن، سه‌رجه‌می جووله که کان تر له ولات وده‌رنرا.^(۵)

(۱) - س-پ، ص ۱۳۰-۱۳۱.

(۲) د. خالد یونس عبدالعزیز الخالدي: اليهود في الدولة العربية الإسلامية في الاندلس، دار الأرقم (غزة - ۲۰۱۱)، ص ۶۵-۶۶.

(۳) - جوزیف بیریز: س-پ، ص ۲۲.

(۴) - س-پ، ص ۲۳.

(۵) - سناء عبداللطیف حسین صبري: س-پ، ص ۱۲۹.

دادگاكانى پشكنين و مامه‌لەيان لەگەڵ موسلمانان

پاش ئەو هەي ئيسپانيا لە دەست موسلمانان سەنرا، هەول درا بە شتێوەیەکی ريشەیی ئيسلام و موسلمانان لە وڵاتەدا نریشەكیش بکړين، ئەمەش دەرفەتێکی باش بوو بۆ دادگاكانی پشكنين هەتا رۆلی کارای خویان لە وەیدانەدا بگێرن، بەتایبەت کەسایەتیهکی وەك تورکومادا کە پیاویکی ئایینی بوو و داخ لەدل بوو بەرامبەر بە موسلمانان، هاوکات دەسەلاتیش خوشحال بوو بەم کارە، چونکە وێرایی لەناوبردنی موسلمانان و نەمانی مەترسیی لەسەر دەسەلاتەکە، هاوکات دەست دەگیرا بەسەر سامانیاندا و سامانەکەش دەخرايه وە نێو خەزینەي پادشایەتي، هەمان حالەتیش بەرامبەر بە جۆولەکەکان دەگیرایەبەر، بەلام بۆ ئەوان جۆریک لە دەستشکردنی تێداوو بەهۆي ئەو هەي جۆولەکە ئایینیکی داخراو بوو و مۆژدەبەری تێدا نەبوو، هەروەها پێشتریش هیزیکی سەربازی و دەسەلاتیکی رامیارییان لە و ناوچەدا نەبوو.^(۱)

ئامانجی دواتری دادگاكانی پشكنين بە مەسیحی کردنی زۆره‌ملتیانەي موسلمانان بوو، ئەمەش پاکتاویکی ئایینی بوو کە بەرامبەر بە مەسیحیەکانیش دەگیرایەبەر، وەك پێشتر باسمان لێوکرد، وەك دەبینین لە دەقی فەرمی (فیلیپی سیتیەدا ۱۵۹۸ - ۱۶۲۱ز) هاتوو (ئێو چاک دەزانن کە من چەندین سالە چەندەها جۆر هەولم داو بۆ ئەو هەي مۆریسکیەکانی ئەمشانشینە بکەم بە مەسیحی).^(۲)

بە مەسیحی نەبوونی هەر موسلمانێک سزای سەختی بەدوادا دەهات، ئەمەش خۆی لە دەقیکی فەرمی هەردوو پادشای مەسیحی کاسۆلیکیدا خۆی دەبینی وە کە تیایدا هاتبوو (مادەم خۆای گەورە ئەم دوو پادشایەي هەلبژاردوو بۆ پاککردنەو هەي شانشینی غەرناتە لە بێباوەران، بۆیە بوونی موسلمانان تیایدا قەدەغەيە و هەركەسیش سەرپێچی ئەمە بکات، سزاکی یان کوشتنە، یان دەست دەگیریت بەسەر مال و سامانیدا)، ناچار موسلمانانیک کە فریاکەوتن کۆچیان کردن روو و مەغریب، ئەوانەشی کە لەو ئ مانەو، موسلمانبوونی خویان شار دەو و کەوتنە ژێر هەره‌شەي بێرەحمەنەي دادگاكانی پشكنين وە گومان لە هەر موسلمانێک بکرایە بە موسلمانیتی مابیتەو و بە رووکەش بوو بیت بە مەسیحی، سەرەتا بەند دەکرا، ئینجا دەست دەگیرا بەسەر سامانەکەیدا، دواتر لە بەندیخانەشدا

(۱) - رمسيس عوض: من أوراق الحروب الصليبية و محاكم التفتيش في إسبانيا، ص ۷۳-۷۶.

(۲) - جمال يحيوي: سقوط غرناطة و مأساة الأندلسيين، دار الهمم، (الجزائر - ۲۰۰۴)، ص ۶۷.

جۆره‌ها ئه‌شكه‌نجه‌ی سه‌خت ده‌درا، دواتر كه برپاری كۆتایی دادگای له‌باره‌وه ده‌درا، یه‌كێك له‌م سێ برپاره‌ ده‌بوو (به‌ندكردنی هه‌میشه‌یی، ده‌ستگرتن به‌سه‌ر هه‌موو مال و سامانی و ده‌ركردنی له‌ ولات، له‌ناوبردنی به‌ سووتاندن).^(١) له‌ سالی (١٥٠٢ز) دا برپاری (ته‌عمیدی) زۆره‌ملی درا دژ به‌و موسلمانانه‌ی له‌ ئه‌نده‌لوس ده‌ژیان، واته‌ ده‌بوو مندا له‌كانیان به‌ زۆر (ته‌عمید) بكرین و هیچ به‌خشین و سازشیکی تێدا نه‌بوو، بۆ جێبه‌جێكردنی ئه‌م ئه‌ركه‌ و دانیابوون له‌ به‌جێگه‌یاندنیشی، دادگاكانی پشكنین به‌ چری چاویان له‌سه‌ر موسلمانانه‌ به‌مه‌سیحی كراوه‌كان بوو.^(٢)

ته‌نها له‌ ئه‌نده‌لوسدا ئه‌و موسلمانانه‌ی به‌ برپاری دادگاكانی پشكنین سووتیتزان، ژماره‌یان ده‌گه‌یشه‌ نزیکه‌ی (سی و دوو) هه‌زار كه‌س له‌ هه‌ر دوو ره‌گه‌زی نێر و مێ، ئه‌و موسلمانانه‌ ئه‌نده‌لوسیانه‌ش كه‌ له‌ ده‌ست ده‌سه‌لاتی مه‌سیحیه‌ت رایانكرد، به‌لام له‌ راكردن ده‌رباز نه‌بوون و به‌ برپاری دادگاكانی پشكنین سووتیتزان، ژماره‌یان ده‌گه‌یشه‌ نزیکه‌ی (بیست) هه‌زار موسلمان، وێرای سزادانه‌كانی تر كه‌ نزیکه‌ی (سی سه‌د) هه‌زار موسلمانانی ئه‌و ولاته‌ سزای سه‌ختیان به‌سه‌ردا سه‌پینرا، ئه‌م ژمارانه‌ ته‌نها تایبه‌ت بوون به‌ ناوچه‌یه‌كی وه‌ك ئیسپانیاوه، ئه‌گه‌رنا له‌ كۆری ولاتانی ئیسپانیا و هۆله‌ندا و چه‌ند ناوچه‌یه‌كی تر، ته‌نها به‌ سووتاندن له‌لایه‌ن دادگاكانی پشكنینه‌وه (سی سه‌د) هه‌زار كه‌س سووتیتزان و له‌ناوبران.^(٣) ته‌نانه‌ت دادگاكانی پشكنین ده‌ستیانبرد بۆ دادگاییكردنی ئه‌و موسلمانانه‌ی كه‌ مردبوون، پاش دادگاییكردنه‌كه‌، له‌ گۆره‌كه‌یان ده‌رده‌هێنران وه‌و ته‌رمه‌كه‌یان ده‌سووتیتزا.^(٤)

ده‌سه‌لاتی دادگاكانی پشكنین ته‌نها له‌ سنووری بیروباوه‌ری كه‌سه‌كان و سزادانیاندا نه‌ده‌وه‌ستا، به‌لكو ده‌ستیان ده‌برد بۆ بواره‌ زانسته‌كه‌ش، بۆیه‌ ده‌بینین له‌ژێر چاودێری كلیسادا له‌ غه‌رناته‌ و ده‌ورو به‌ری، سه‌رجه‌می كتیپ و نووسین و كتیبه‌ پێرژه‌كانی موسلمانان كۆكرانه‌وه‌و سووتیتزان.^(٥)

(١) - علی محمد الصلابي: تاريخ دولتين المرابطين و الموحدين، الطبعة الثالثة، دار المعرفة (بيروت - ٢٠٠٩)، ص ٤٥٥.

(٢) - محمد رزوق: الأندلسيون و هجراتهم، أفريقيا الشرق، الدار البيضاء، ص ٦٢.

(٣) - ه-س، ص ٢٢.

(٤) - الصلابي: س-پ، ص ٢٨٣.

(٥) - محمد رزوق: س-پ، ص ٥٨.

شیوازیکی تاییه تی سزادانی ژنی موسلمان ئه وه بوو که ژنه که یان روتده کرده وه له گۆرستانیکدا دایانده نا و سهریان دهخسته خوار ههردوو ئه ژنۆی و ئینجا دهیان بهسته وه به ئاسنیکى داکوتراوه وه قژیشیان بلأوده کرده وه ههتا هه رکهس بیینیت وینای جنۆکه ی بۆ بکات، ئافره ته که به و چه شنه جیده هیلرا ههتا شیت ده بوو یان له برساندا ده مرد.^(۱)

دادگاکانی پشکین بۆ بهرگرتن به نه یاره کانیان، جۆره ها سزای کوشنده یان داهینا که پشتر زۆریکیان بوونیان نه بوو، بۆ نمونه:

کورسیه کی ئاسنیان بۆ که سی تۆمه تبار داهنا و قاچیان به رۆن چه ور ده کرد، ئینجا ئاگر له ژیر ئاسنه که وه هه لده کرا ههتا قرچه ی قاچی تۆمه تباره که ده هات، تابووتیکیان دروستکردبوو که چوارده وری بزماریژ کرابوو، تۆمه تباره که یان تیدا داهنا، هه ر جووله یه کی بکر دایه، بزماره کان ده چوون به له شیدا.^(۲)

ده ست و قاچی تۆمه تبار ده به سترايه وه کلاویکی ئاسنیی ده کرایه سه ر که ته نها یه ک کونی تیدا بوو، له سه ره وه به ریکی کونه که دلۆپه سه هۆلاو به تاونا تاویک بهر سه ری ده که وت، به و شیوه سزا ده درا ههتا که سه که تیکده چوو، تابووتیک دروستکرا بوو که شوینی که سیکی تیدا ده بوویه وه، که سه که ی تیدا داهه نا، ئینجا ده می تابووته که داهه خرا که چه قۆی تیژی پتوه جیگیر کرابوو، ئیتر جه سه ته که ی که سه که پارچه پارچه ده بوو، به قولای تیژ و گه وره مه کی ئافره تیان هه لده دپی و رایانده کیشا، به شیکی زۆری ئه و ئامیزانه له لایه ن سوپای ناپلیونه وه ئاشکرا کران، کاتیک بریاری هه لوه شانده وه ی دادگاکانی پشکینی دا و سوپایه کی نارد بۆ له کارخستنی، ئه وکات له دادگا که و به ندیخانه کانی دا ورده کارییه کی زۆری توندوتیژی و درنده یی دادگاکانی پشکینیان بۆ ئاشکرا بوو.^(۳)

سزادانی مه سیحیه پرۆتستانته کان

ته نها جووله که و موسلمان ه کان نه بوون که تیری دادگاکانی پشکینیان بهرکه وتبیت، به لکو ئه و مه سیحیانه ی رای جیاواز له کلێسای کاسۆلیکیان هه بوو، جۆره ها ئه شکه نجه و لپیچینه وه له ناوچوونیان تووش بوو، (ول دیورانته) له و

(۱) - الصلابی: س-پ، ص ۲۸۳.

(۲) - محمد رزوق: س-پ، ص ۲۲۳.

(۳) - الصلابی: س-پ، ص ۲۹۲- ۲۹۳.

بارەيەو دەلّیت: (ئەگەر بەراوردىك بکەين لەنيوان چەوساندنەوہى مەسیحیە گومراکانى نیو ئەورووپا لەنيوان سالانى (١٢٢٧ز) بۆ (١٤٩٢ز)، لەگەل چەوساندنەوہى مەسیحیەکان لەلایەن رۆمانەکانەوہ لە سى سەدەى یەکەمى پاش مەسیحدا، خیرا بریاری ئەوہ دەدەين کە ئەوہى رۆمانەکان زۆر ھىواشتر بووہو مېھرەبانى زیاترى تیدا بووہ لەوہى دووہم، ئەوانە درندانەترین مۆرکى نیو تۆمارى ھەموو مرقایەتیی بوون، درندەییەک نیشان دەدەن کە لای ھیچ درندەییەکی تر نمونە و ھاوچەشنى بەدیناکەين).^(١)

ھەواداران و بانگخووانى رینبازى (لۆسەری) و (پروستانتى) ھەردەم لەژیر ھەرەشەى سزاکانى دادگاكانى پشکیندا بوون، بۆ نمونە گرتنى (ھرناندیز) بە تۆمەتى شوینکەوتنى پروتستانتى (مارتن لۆسەر)، ئەم حالەتە بەرەبەرە پەرەى سەند ھەتا کار گەیشتە کوشتن و سووتاندنى پروتستانتیەکان، بۆ نمونە لە (٢١) ی مایۆ (١٥٥٩ز) دا (چواردە) پروتستانتى سووتینران، لە (٨) ی ئۆکتۆبەرەى ھەمان سالدا (٢٦) پروتستانتى دیکەش بە بریاری دادگاكانى پشکین سووتینران.^(٢) لە سەدەى ھەڤدەمیشدا نمونەى دیارى ھەولى سزادانى (گالیلۆ) لەپای بیردۆزە زانستیکەى بەدیدهکەين کە دواچار ئەو زانایەى ناچارکرد لە بیردۆزەکەى پاشگەزبیتەوہ، ئەگەرنا دوچارى سزای کوشتن دەبوویەوہ.^(٣)

(١) - ول دیورانٹ: س-پ، ج ١٦، ص ١٠٦.

(٢) - رمسیس عوض: من اوراق الحروب الصليبية ومحاكم التفتيش في اسبانيا، ص ١٠٦ - ١١١.

(٣) - رمسیس عوض: أبرز ضحايا محاكم التفتيش، الهيئة المصرية العامة للكتاب، سنة ٢٠٠٥، ص ١٢٣-١٢٥.

بەشى ھەقدەيەم

مىژوۋى جەنگە خاچىيەكان

- خويتىندىنەۋەيەكى مىژوۋى
- بارودۆخى خۆرمەلات پىش ھاتنى خاچىيەكان
- دروستبۈۋى بەرەى ئىسلامى دژ بە خاچىيەكان
- رۆلى عىمادەدىن زەنگى لە پىكھىتانى بەرەى ئىسلامى
- رۆلى نۇرەدىن مەحمۇد لە پىكھىتانى بەرەى ئىسلامى
- رۆلى سەلاھەددىن ئەيۈبى لە پىكھاتنى بەرەى ئىسلامى

میژووی جهنگه خاچییهکان

میژووی مرۆقاییهتی هەر له سه رهتای دروستبوونی مرۆقهوه ههتا ئه مرۆ ململانی بهردهوامی نیوان خودی مرۆقهکانی بهخۆوه دیوه و ههرجارهو هۆکاری یان چهند هۆکاری ههبوون ههتا ئه ململانییه رهگداکوئی و بهردهوامی بهخۆوه ببینی، بهرامبه بهمهش بهردهوام خوی گهوره پهیامه ئاسمانیهکانی خوی ناردوه ههتا بینه راستکه رهوهی باری مرۆقهکان وریکخهری په یوهندیهکانی نیوانیان و تهواوکهری په یامی پیشوو، بۆیه له م رووه ئایینی مهسیحیهت هات وهک تهواوکهری بۆ جووله کایهتی و ئیسلامیش وهک کوتا ئایینی ئاسمانی و تهواوکهری گشتی ئایینهکانی پیش خوی، بهلام ههردهم ئایینی پیشوو ههولیداوه بهرامبه ئایینی نوی بوهستی، هەر له م روانگه شهوه وهک قوناغیکی میژوویی مهسیحیهتی خۆرئاوا به ههردوو رهوتی دژایهتی قوولی مهسیحیهت و ململانیی دیرینی خۆرهلات و خۆرئاوا و به چهند هۆکاریکی جیا جیا ههلمهتی خاچییهکانی دهستیگهرد تا بتوانی له لایه کهوه ههژموونی خوی به سه ر گیتی ئیسلامیدا بسه پیتی و خاوه نداریتی گلیسای بۆ خوی بهریت و له لایه کی تریشهوه خۆرهلات بکاته پاشکویهکی خۆرئاواو بیرۆکهی پاشاو گه دای خوی به سه ر خۆرهلاتدا بسه پیتی چونکه گه ورهترین بهر بهست به لکو باشتروایه بلین هه ره شه بۆ سه ر گیتی مهسیحیهت و خۆرئاوا له و کاته دا جیهان و دهسهلاتی ئیسلامی بوو که به بزووتنه وهی فتوحاتی چه کداری و هزریش رۆژ به رۆژ به ره و پیشچوونی بهخۆوه ده دی.

بهرامبه به م ههلمهته خاچیانه بهرگریهکی بهرچاو له گیتی ئیسلامیدا سه ریه له له کاتیکدا خودی گیتی ئیسلامی له ململانی و ناکۆکی نیوخویدا بوو و دهسهلاته خۆجییهکان یه کتریان په سه ند نه ده کرد و خیلافهتیش له لاوازیدا بوو، بهلام کهسانی له و مهیدانه دا ده رکهوتن و توانیان ئه سپی خویان تاو بدهن و بههوی دلسۆزی و لیبرانیان بۆ سه رخستنی ئیسلام و موسلمانان ههتا ههتایه ناویان له بهرچاوانی خه لک و له په ره پرشنگدارهکانی میژوودا بمینیته وه له وانه (نوره دین محموودو عیماده دینی زهنگی و سه لاحه دینی ئه یووبی و زاهیر بیبرسی) مهملوکی و چهندی دیکه که دوا جار توانیان گیتی ئیسلامی له و شالاره خاچیانه بپاریزن و گورزیکی کوشنده بدن له گیتی مهسیحیهت و خۆرئاواش.

ھاوکات لەمیانەى ئەو ھەلمەتەنەدا بێزارى زۆرى مەسیحیەکانى خۆرھەلات
 بەرامبەر بە خاچیەکان دەرکەوت و بزاقى موژدەبەرى مەسیحیەتیش تەمومژى
 زیاتر گرتى بەھۆى ئەو کارە کاولکاری و کوشت و بېرە بێنەمایانەووە کە
 خاچیەکان ئەنجامیان دەدان، ئەو بابەتەش تا ئەمڕۆ ھەر قسەى لەسەرە و ھەک
 رەنگدانەوہیەکی نوێى ئەو بارە لەمڕۆدا کەسانى زۆر پێیان وایە سەرلەنوێ ھاتنى
 خۆرئاواییەکان بۆ خۆرھەلات بە گشتى و گیتى ئىسلامى بە تايبەتى درێژەپێدەرى
 ھەمان ئەو ھەلمەتە خاچیانەى، ھێرش و پەلامارى خاچیەکان بۆ سەر خۆرھەلات
 لە ئەنجامى کۆمەڵیک ھۆکار و فاکتەرى گرنگى تیکەل بە یەک بوو کە ھانى دان بۆ
 ئەم شەپەرە پیرۆزە، لەوانەش خراپى سیستەمى دەرەبەگایەتى و ھەولدانى جوتیاران
 و کۆیلەکان بۆ پزگاربوون لە برسیتى و ھەژارى و بێرکردنەووە لە تالان و
 دەستکەوتنى سەرمايەى چاک لە خۆرھەلاتى دەولەمەندا، باشترین بەلگەش بۆ ئەو
 ھالەتە برینى ھەزاران کیلۆمەتر بوو بە بیانووى پزگارکردنى گۆپى ناديارى
 مەسیح کە بۆ خۆى خۆرھەلاتى بوو، ئەمە جگە لە بیانووى گیرانەوہى (خاچى
 خاچان- صلیب الصلבות) کە مەسیحى لەسەر خاچ دراو، ھاوکات بەشداری
 کردنى دەیان میر و پاشا و خانەدان و پیاوہ ئاینیەکانى خۆرئاوا لەگەل
 بارزگانەکانى ئیتالیا بۆ ئاسانکاری گواستەوہى خاچیەکان لە پێگای دەریاوہ بۆ
 خۆرھەلات، جگە لە کاریگەرى پاپا و کلیسا لە وروژاندنى ھەست و سۆزى
 ئەوروپیەکان، ئەمەش بۆ خۆى پۆلىکی زۆر کاریگەرى ھەبوو لە پرۆپاگاندەى
 دەروونى و کۆنترۆل کردنى میتشکیان بۆ جیتەجى کردنى بەرژەوہەندییە
 تايبەتیەکانى خۆیان، دوور لە بەرژەوہەندیەکانى مەسیحیەت لە قالىبى سیاسەتى
 دەرەوہدا، ئەمە لەلایەک و لەلایەکی دیکەوہ پشینی و ناشارامى و ئالۆزى ناوچەکە
 بەھۆى جەنگ و مەملەتتى میرنیشینەکان لەناو خۆیاندا، و دەست تێوہردانى
 زلھیزەکان لە کاروبارى دەسەلاتى فاتمى و بێزەنتى، و لاوازبوونى خیلافەتى
 عەبباسى بە دەستى سەلجوقیە تورکەکان، جگە لە قەرەمیتەکان کە لە تیکچوونى
 بارودۆخى خۆرھەلاتى ئىسلامى (المشرق الاسلامى) پۆلىکی گەورەیان ھەبوو،
 ھەروہا نەبوونى سەرکردەى بەھیز و بەتوانا بۆ یەكخستنى بەرەى ئىسلامى و
 پووبەپووبوونەوہى ئەو دۆخە ناشارامە لە گرنکترین ھۆکارەکانى ھەلمەتەکانى
 خاچیەکان بوون.

شەرى خاچىيەكان كە لە سەدەى (١٠)ى زاینیدا دەستى پىكرد، و لە سەدەى (١١) زاینیدا پەرەى سەند، بە لوتكەى زیندووکردنەوہى ئایینی و بە بەشىكى گرنگ لە میژووی پەيوەندیەكانى نێوان خۆرەلەت و خۆرئاوا دادەنریت.

هاوچەرخەكان ئەم شەپە بە (شەرى پیرۆز) و (پىگای حەج کردن) بۆ کلێسای دوا پۆز و (گۆرى مەسیح) دادەنن، ئەگەر ئەم شەپە بە (شەرى پیرۆز) دابنریت دەبێ بە پێى بنەماكانى سەردەمى خۆى شى بکریتەو، کە گیانى ئایینی بەسەر ئەو سەردەمەدا زال بوو، بە پێى ئەمەش گیتی کوتایى دەسلەتێكى ئایینیەو، پىگایەكى نوێیە بۆ ئاسمان، و دەبیت ئەم پىگە بەبەردریت بۆ گەشتن بە خوشى تەواو لە پێناو پاکردنەوہى مەروفا ھەروەھا شەرى خاچىيەكان بە سیاسەتى دەرەوہى پاپا دادەنریت کە ھەلگرانى بىر و بابوہى مەسیحیەتى ئاراستە کرد بۆ ئەو شەپە گەورانەى لە دژى موسلمانان ئەنجام دەدران، ئەگەر شەرى خاچىيەكان پىگایەكى نوێ بیت بۆ پاکردنەوہى پۆحى مەروفا، ئەوا بە پێى ئەم واتایە ئەم جەنگانە بە بىروبابوہى (تۆبەکردن) گری دراو، لەبەر ئەوہى بە سیاسەتى دەرەكى بۆ کلێسا دادەنریت و شەرى خاچىيەکانیش گری دراو بە پاکردنەوہى ئایینی، ئاراستەکردنى کۆمەلگای دەرەبەگایەتى و ئارەزووەكانى دەناسریت بە ئاستى خودای لە سیستەمى سوارچاکیش، سەرەپای بىرۆکەى حەج کردن بە کاریگەى بزوتنەوہى (کلونە) کە لە سەدەى (١٠)ى زاینیدا دەستى پىکرد، بەمەش پەرەوای خاچىيەكان زیاتر بوو و (بەیت و لمەقدیس) بوو بە ئامانجى خاچىيەكان کە دەبوو بە کۆمەل و بە شیوەیەكى یەکگرتوو بۆى برۆن لە پێناو پاراستنیان، ژمارەى ئەو حاجیانەى بە سەرکردایەتى (ئوسقفى ماتینر) لە (سالى ١٠٦٤/ک/ز) پوویان کردە قودس نزیکەى (٧) حەوت ھەزار کەس دەبوون، بەم شیوەیەش دەتوانریت شەرى خاچىيەكان بە قوناغیک لە قوناغەكانى چاکسازی ئایینی لە ئەوروپا دابنریت، ئەگەر سوارچاک ئاراستە بکریت بۆ بەرگری لەسەر ئەوہى کەوا پەوايە، ئەوا سوارچاکى بە (کرۆکى) شەرى خاچىيەكان دادەنریت، و ئەو سوارەى بە سەرپەرشتى و فەرمانى کلێسا بەشداری شەرى خاچىيەكانى دەکرد حەز و ئارەزوو جەنگیەکانى تێر دەبوو، پششیان وابوو بەتەواوى لە گوناھەکانیان پاک بوونەتەو، لە راستیدا پروسەى خۆ بەخت کردن لە لایەن ھەردوو لاوہ لە کاتى شەپەكان بارودۆختى رەخساند بۆ ئەوانەى برۆیان وابوو ھەرگیز ناگەنە گیتی کوتایى، تەنھا بەو شەپانە نەبیت کە لەسەر زەوى دەیکەن، ھەروەھا ناگەنە بەرھەم و ئارەزووی خودا پەرستى و شەھیدی تەنھا بە

وہ لامدانہ وہ نہ بیت بۆ ئارہ زوہ کانی سروشت، سەرہ پای دوژمنایه تی کۆنی نیوان خۆرهلآت و خۆرئاوا که هر بهردهوام بوو، بهلام به شیوهیه کی نادیار و له ژیر بهردهوه ماوه ی (۱۰۰۰) سالی خایاند.

له کۆچکردنی پیغه مبه (د.خ) له مه ککه وه بۆ مه دینه له (سالی ۱ ک / ۶۲۲ز) تا که مارۆدانی شاری قیه ننا له لایه ن تورکه کانه وه له (سالی ۱۰۹۵ ک / ۱۶۸۳ز)، مه ترسی داگیرکردنی موسلمانان له سهر ئوروپا بهردهوام له گوئی خه لکی ده زرنگایه وه، له م پوووه شه ری خاچییه کان به وه لامدانیه وه ی خۆرئاوا داده نریت به رامبه ر مه ترسیه کانی خۆرهلآت، و وای له خۆرئاوا کرد په لاماری خۆرهلآت بدات و شانشینیکی لاتینی مه سیحی له سهر که ناره کانی ئاسیا دابه زرینیت، خاچییه کان ویستیان به م هه لمه تانه یان ئوروپا له مه ترسی هیرشی موسلمانان بپاریزن، به لام دواتر له سهر دهستی تورکه کان دووباره دهستی پی کرده وه.

هیرشی خاچییه کان هه لیک ی باش بوو بۆ به رقه رار بوونی هیمنی و ناشتی له ئوروپا، له ئه نجامدا شاره کانی خۆرئاوا له سه ده کانی ناوه راستدا دروست بوون، هه موو په یوه ندیه کانی نیوان خۆرهلآت و خۆرئاوا له کاتی شه ری خاچییه کاند، به شیوهیه کی دوژمنکارانه نه بووه، به لکو به ییت و لمه قدیس مه لبه ندی به یه ک گه یشتنی هه ردوو شارستانیه ته که بووه و له سهر ئه م زه ویه ش ته نها خۆرهلآت زانست و زانیاری له خۆرئاوا فیر نه بووه، به لکو ئه وه ی خۆرئاوا له خۆرهلآت فیر بووه زۆر زیاتره بووه، هه روه ها ئه و شارستانیه ته ی له سه ده ی (۱۳) زدا له ئوروپا سه ری هه لدا ته نها به هۆی پاریزگاری و چاودیری و پشتگیری شه ری خاچییه کانه وه نه بوو، به لکو به هۆی ئه و که ره ستانه وه بوو که به هۆی شه ری خاچییه کان له خۆرهلآتدا هینا بوویان.^(۱)

خوێندنه وه یه کی میژووی

له سه ره تای سه ده ی (۵ک / ۱۱ز) گیتی ئیسلامی پوو به پوو ی هه لمه تی خاچییه کان بوویه وه، که ئامانجیان داگیرکردنی خۆرهلآت و دامه زراندنی ده زگای رامیاری و زه مینه ره خساندن بوو بۆ داگیرکردنی سه ربازی و ده ست به سه رداگرتنی ئابووری ناوچه که، ئه مه ش به وروژاندنی هه ستی ئایینی وه ک

(۱) - بۆ زانیاری زیاتری بروانه (ئاراس فریق زهینه ل: میژووی جهنگه خاچییه کان) .

فاکته ریکی چه سپاندنی دهسه لات، ئەم راستیانهش له هه‌لمه‌ته‌کانی خاچییه‌کاندا ده‌رده‌که‌ون، به‌تایبه‌ت له هه‌لمه‌تی یه‌که‌می خاچییه‌کاندا، که توانیان چوار میرنشینی خاچی له ناوچه‌رگی خۆره‌ه‌لاتی ئیسلامیدا دابمه‌زرین، ئەم هه‌لمه‌ته به‌هۆی وتاری پاپا (ئوریانی دووهم) هه‌و له‌سالی (٨٩٠/ک١٠٩٥ز) به‌دوو به‌ش ده‌ستی پیکرد به‌شی یه‌که‌م به‌ناوی هه‌لمه‌تی گه‌لان که ئاکامیکی ئه‌وتوی نه‌بوو تا هاتنی به‌شی دووهم له هه‌لمه‌ته‌که له‌سالی (٩٩٠/ک١٠٩٦ز) که به هه‌لمه‌تی شازاده‌کان ناسراوه، و به‌چوار به‌ش به‌ره‌و خۆره‌ه‌لات پیشکه‌وتن بۆ به‌ده‌سته‌هێنانی ئامانجه‌کانیان، له‌ئهنجای ئەم هه‌لمه‌تانه‌دا چوار میرنشینی خاچی له‌سه‌ر خاکی موسلمانان دامه‌زران و بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر مانه‌وه.^(١)

به‌سه‌ره‌لدانی (عیماده‌دین زه‌نگی)^(٢) و رزگارکردنی شاری (ره‌ها- ئورفه)^(٣) له‌سالی (٥٣٩/ک١١٤٤ز) دا سه‌ره‌تای قوناغیکی نوینی ئەم مملاتییه‌ بوو، که توانی بۆ یه‌که‌م جار به‌ره‌ی ئیسلامی له‌ناوچه‌که یه‌کبخات بۆ پروبه‌پروبوونه‌وه‌ی خاچییه‌کان و کۆنترۆڵ کردنی هه‌ندئ شوین له‌ناوچه‌که،^(٤) له‌دوای کۆژرانی (عیماده‌دین) له‌سالی (٥٤١/ک١١٤٧ز) (نوره‌دین مه‌حمود)^(٥) ی کورپی ده‌سه‌لات وه‌رده‌گریت و درێژه‌ده‌دات به‌سیاسه‌تی باوکی له‌یه‌کبوونی به‌ره‌ی ئیسلامی و ئاراسته‌کردنیان بۆ شه‌ری خاچییه‌کان و رزگارکردنی شاری دیمه‌شق،

(١) - نسیمان: تأریخ الحروب الصلیبیة، ت- السید الباز العرینی، بیروت، لبنان، ج١/ص ١٦٩.

(٢) - عماد الدین زنگی: ناوی (عماد الدین زنگی بن قطب الدین مودود بن عماد الدین زنگی) ناسراوه به‌خواه‌نی شه‌نگار، له‌پاش کوچی دوابی (الملك الصالح اسماعیل) بوو به‌والی (حلب)، سولتان سه‌لاحه‌ددین له‌سالی (٥٧٩/ک١١٨٣ز) گه‌مارۆی شاری (حلب)ی دا، پاش ماوه‌یه‌ک عماد الدین زنگی ناچار بوو شاری (حلب)ی دا به‌ده‌ستی سولتان سه‌لاحه‌ددین به‌رامبه‌ر (شه‌نگار، نصیبین، خابور، الرقه و سروج). (ابن خلکان: س.پ، ج ٢/ ل ٣٣٠-٣٣١؛ ابن تغری بردی: س.پ، ج ٦/ ل ١٤٤).

(٣) - الرها: (ئورفه) - ئەم شاره ده‌که‌ویته خۆره‌ه‌لاتی روبا‌ری فورات، له‌ده‌قه‌ری جه‌زیره‌یه، نزیکه‌ی (٢٤کم) له‌شاری به‌هاران (حه‌ران) دووره. (أبو الفداء: تقویم البلدان، ٢٧٧؛ قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الکتابه، ص ١١٣).

(٤) - أبین القلانسی: م، ن، ص ٢٨٤؛ به‌روانه: عمادالدین خلیل: عماد الدین الزنگی، ط ١، الدار العلمیه، بیروت، ١٩٧١، ص ٧١؛ د. الباز العرینی: مصر فی عصر الایوبیین، ط ١، بیروت، ١٩٦٠، ص ١٩.

(٥) - (نورالدین محمود) له‌سالی (٥١١/ک ١١١٨ز) له‌شاری حه‌لب له‌دایک بووه، کورپی (عماد الدین زنگی)ه، پاش مردنی باوکی سالی (٥٤١/ک ١١٤٧ز) ده‌سه‌لاتی وه‌رگرت، فه‌رمانیه‌وای (شام و جه‌زیره و مصر) بووه، به‌پاشای چاکه‌خواز ناوبانگی ده‌رکردوه، هه‌روه‌ها به‌چاکترین و دادپه‌روه‌ترین پاشاکانی سه‌رده‌می خۆی ده‌ژمیردیت. (ابن الجوزی: المنتظم فی تأریخ الملوك الامم، ج ١٠/ ٢٤٨-٢٤٩؛ سبط ابن الجوزی: مرآة الزمان فی تأریخ الاعیان، ج ٨/ ل ٣٠٥، ابو شامة: الروضتین، ج ١/ ل ٢٢٧-٢٢٩).

لهسهردهمی ئەمدا هەلمەتی دووهمی خاچییهکان له نیوان سالانی (٥٤٠-٥٤٤هـ/ ١١٤٥ز- ١١٤٩ز)دا،^(١) به سهرکردایهتی ئیمپراتۆری ئەلمانی (کونرادی سییهم) و (لویسی حهوتهم) پاشای فەرهنسا و به چاودیری پاپا (بجیوسی سییهم) دهستی پێکرد، چاره‌نووسی ئەم هەلمەته شکستیکی گه‌وره بوو بۆ خاچییهکان به دهستی موسلمانەکان،^(٢) دواتر له‌سهر دهست به‌سهرگرتنی ولاتی میسر ململانی له‌نیوان (نوره‌دین مه‌حمود) و (عموری یه‌که‌م) سه‌ری هه‌لدا، ئەمەش له‌پێناو ده‌سکه‌وتی مادی و مرویی و کۆنترۆڵ کردنی ناوچه‌که، میسر له‌ دواي دا‌برانی به دهستی خيلافه‌تی فاطمی شيعه مه‌زه‌ب بوژاندنه‌وه‌ی به‌خۆوه‌بینی، به‌سه‌ره‌لدانی (ئه‌سه‌ده‌دین شیرکو)^(٣) و وه‌رگرتنی پۆستی وه‌زاره‌ت له‌ سه‌رده‌می خيلافه‌تی فاطمیه‌کان له‌ میسر سه‌ره‌تای قوناغیکی تازه دهستی پێکرد.^(٤)

له‌ دواي مردنی (ئه‌سه‌ده‌دین شیرکو) (سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی) برازای له‌سه‌ر گۆرپه‌پانی رامیاری و سه‌ربازی میسر سه‌ری هه‌لدا و توانی دواي پوو‌خاندنی خيلافه‌تی فاطمی، دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی ئه‌یوبی رابگه‌یه‌نیت، و دهستی کرد به‌ پێک‌هه‌ڵدانی کاروباری ولاتی میسر، دواتر له‌ شه‌ری (حه‌تین)دا له‌ سالی (٥٨٢هـ/ ١١٨٧ز) توانی گه‌وره‌ترین سه‌رکه‌وتن له‌ میژووی ئیسلام له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌راستا به‌ دهست به‌ی‌نیت، که له‌ ئە‌نجامدا بۆ یه‌که‌م جار بووبه‌ هۆی رزگارکردنی (به‌یت و لمه‌قدیس) له‌ دواي داگیرکردنی له‌ هەلمەتی یه‌که‌می خاچییه‌کاندا، به‌مەش قه‌واره‌ی

---

(١) - ب‌روانه: أبین الاثیر: الکامل فی التاریخ، ج ١١/ ص ١٣١؛ أبو شامة: الروضتین فی أخبار الدولتین النوریة والصلاحيه، القاهرة، ١٢٨٧، ج ١/ ص ٦٩؛ أبین القلانسی: م، ن، ص ٣٠٤، عاشور: م، ن، ص ٦٣.
(٢) - أبین الاثیر: م، ن، ج ٨/ ص ٨-٩؛ أبین القلانسی: م، ن، ص ٨٤-٨٥؛ أبو شامة: م، ن، ج ١/ ص ١٣٣.

(٣) - ئە‌سه‌ده‌دین شیرکو: ناوی (شیرکو بن شادی بن مروان) وه‌زیری خلیفه (العاضد)ی فاطمی بوو له‌ مصر، شیرکو به‌واتای (اسد الجبال-شیری چیاکان) دیت، سهرکردایه‌تی سێ هەلمەتی کرد بۆ ولاتی مصر له‌ سالی (٥٥٩هـ/ ١١٦٤ز) که به‌ هەلمەتی یه‌که‌می سه‌ر مصر ناسرا، و هەلمەتی دووهم له‌ سالی (٥٦٢هـ/ ١١٦٧ز)، و سییه‌م له‌ سالی (٥٦٤هـ/ ١١٦٨ز)، شایه‌نی باسه‌ ته‌نها دوو مانگ و پینچ رۆژ له‌ وه‌زاره‌ت مایه‌وه و له‌ ٢٢ی چه‌مادی الاخره‌ سالی (٥٦٤هـ/ ١١٦٨ز) کۆچی دوا‌یی کرد. بۆ زیاتر زانیاری ب‌روانه (عطا محی الدین: ئە‌سه‌ددین شیرکو ژياننامه و رۆلی له‌ شه‌ری خاچییه‌کاندا).

(٤) - رنسیمان: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ٢/ ص ٦٠٠-٦٠١.

رامیاری و کۆمه‌لایه‌تی و ئایینی و ئابووری خاچییه‌کان له خۆره‌لات به ده‌ستی (سه‌لاحه‌ددین) له‌ناوچوو.^(۱)

دوای ئەم شکسته خاچییه‌کان بۆ مانه‌وه‌یان له خۆره‌لات بانگه‌شه‌یان کرد بۆ هه‌لمه‌تیکی نوێ که به هه‌لمه‌تی سێیه‌می خاچییه‌کان ناسراوه، و به‌گه‌وره‌ترین هه‌لمه‌تی خاچی داده‌نریت له نۆ ئه‌و نۆ هه‌لمه‌ته‌ی بۆ گیتی ئیسلامی به ئەنجامیان گه‌يانده، ئەم هه‌لمه‌ته شیوه علمانییه‌تیکی له خۆگرت به‌هۆی به‌شداری کردنی ئیمپراتۆری ئەلمانی (فریدریک بارباروسا)^(۲) و هه‌ردوو پاشا فه‌ره‌نسی (فیلیپ ئوگستس)^(۳) (ریتشارد شیردل)^(۴) ئینگلیزی، به‌لام ئەمه ئه‌وه ناگه‌یه‌نیت که ئەم هه‌لمه‌ته کاریگه‌ری پاپای له‌سه‌ر نه‌بووه، به‌لکو وینه‌یه‌کی گۆپی مه‌سیحیان دروستکرد که به ده‌ستی سواریکی موسلمان شیواندرا بوو، ئامانجیشیان له‌م کاره‌ وروژاندنی هه‌ستی مه‌سیحیه‌کانی ئه‌وروپا بوو بۆ به‌ده‌نگه‌وه‌ هاتنی ئەم هه‌لمه‌ته، خاچییه‌کان به‌مه‌به‌ستی پزگارکردنی شاری قودس به‌دوو پێگا گه‌یشته‌ ناوچه‌که، له‌شکری ئەلمانی به‌پێگه‌ی وشکانی و له‌شکری فه‌ره‌نسی و ئینگلیزی له‌ پێگای ده‌ریاوه، به‌لام دواتر ئامانجه‌که‌یان گۆپی بۆ داگیرکردنی عه‌ککا، له‌شکری ئەلمانی

---

(۱) - ابن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، تحقيق د. جمال الدين الشيال، القاهرة، ۱۹۶۶، ص ۶۰-۷۲؛ بروانه: أبين الاثير: الكامل في التاريخ، دار صادر لبنان، بيروت، ۱۹۶۶، ج ۹/ص ۱۷۶-۱۷۹.

(۲) - فردریک بارباروسا: له پاش مردنی مامی (کۆنراوی سێیه‌م) سالی (۵۴۷/ک ۱۱۵۲ز)، فه‌رمانه‌وه‌ی ئه‌لمانیای گرتنه‌ ده‌ست، به‌پێک له‌ به‌هێزترین که‌سایه‌تیه‌کان داده‌نریت که ده‌سه‌لاتی ئه‌لمانیایان وه‌رگرتوووه، له‌ سالی (۵۸۶/ک ۱۱۹۰ز)، به‌شداری له‌ هه‌لمه‌تی سێیه‌می خاچییه‌کان کرد، به‌لام ئامانجه‌کانی نه‌هاته‌دی، له‌ کیلیکیا خنکا و سوپاکه‌ی له‌ناوچوو. (حامد زیان: الامبراطور فریدریک بربروسا و الحملة الصليبية الثالثة، ل ۱۲).

(۳) - فیلیپ ئوگستس: یان فیلیپی دووهم ن که ناز ناوی (الفتح یا الغازی) بوو کوپی لویسی هه‌وته‌مه، له‌سالی (۵۶۱/ک ۱۱۶۵ز) له‌ شاری غینیس له‌ دایک بووه، و له‌ سالی (۵۷۶/ک ۱۱۸۰ز) بیوه پادشای فه‌ره‌نسا، به‌شداری هه‌لمه‌تی سێیه‌می خاچییه‌کان کرد بۆ پزگارکردنی قودس، شه‌ری هه‌ردوو پادشای ئینگلیترای کرد (هینری دووهم و ریتشاردی شیردل)ی کوپی و توانی سه‌ریکه‌ویت به‌ سه‌ریاندا، له‌ سالی (۶۲۰/ک ۱۲۲۳ز) کوچی دوای کرد. (بسام العسلی: فن الحرب الاسلامی، ج ۴/ل ۲۲۳، په‌راویزی (۱)).

(۴) - ریتشارد شیردل: فه‌رمانه‌وه‌ی ئینگلترا بوو له‌ سالی (۵۸۵/ک ۱۱۸۹ز) له‌ دوای مردنی باوکی (پاشا هینری دووهم) که له‌ سالانی (۱۱۵۸ز/ ۱۱۸۹ز) حوکمرانی ئینگلترا ده‌کرد، زۆربه‌ی سالانی حوکمی له‌ سه‌رکێشی سه‌ربازی ده‌روه‌ه‌ جی له‌ هه‌لمه‌تی خاچییه‌کان له‌ خۆره‌لات یان فه‌ره‌نسا، (بروانه: رنسیمان: ن، م، ص ۷۵-۷۶).

پیش گه‌یشتنی بۆ گه‌مارۆدانی شاری (عه‌ککا)^(۱) له ناو چوو، شه‌ر له ناوچه‌ی عه‌ککا ماوه‌ی دوو سالی خایاند، دانیش‌توانی شاری عه‌ککا زۆر بێزار بوون و ناچار ته‌سلیم بوون، به‌لام هه‌لمه‌ته‌که به‌ رێککه‌وتنامه‌ی (الرملة)^(۲) له سالی (۵۸۸/ ۱۱۹۲ز) له نێوان (سه‌لاحه‌ددین) و (ریتشارد شیردل) کوتای هات، بۆیه ده‌توانین بێنین ئهم هه‌لمه‌ته له به‌ ده‌سته‌هێنانی ئامانجه‌که‌ی شکستی هینا که ئه‌ویش داگیرکردنی به‌یت و لمه‌قدیس بوو،^(۳) به‌لام ئهمه کوتایی هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان نه‌بوو، به‌لکو بیریان له هه‌لمه‌تیکی نوێ کرده‌وه، به‌ سه‌رکردایه‌تی ئیمپراتۆر (هینری شه‌شه‌م) و به‌ هاوکاری و یارمه‌تی پاپا (انوسنتی سییه‌م)، که به‌ هه‌لمه‌تی چواره‌می خاچیه‌کان ناسرا، پووداوه‌کانی ئهم هه‌لمه‌ته له نێوان سالانی (۵۹۹ - ۶۰۱/ ۱۲۰۲ - ۱۲۰۴ز) پوویدا، ئاراسته‌ی ئهم هه‌لمه‌ته بۆ ناوچه ئیسلامیه‌کان نه‌بوو، به‌لکو به‌ داگیرکردنی که‌سته‌نتینه کوتایی هات، به‌مه‌ش گه‌وره‌ترین کۆسپیان له پیش موسلمانه‌کان به‌ گشتی و سه‌لجوقیه‌کان به‌ تایبه‌ت بۆ هێرش کردنه سه‌ر ئه‌وروپا و داگیرکردنی له‌ناوبرد، ئهم هه‌نگاوه دواتر بوو به‌ به‌لایه‌کی گه‌وره بۆ سه‌ر خاچیه‌کان و خودی پاپا و لاواز بوونی فاکته‌ری ئایینی و سه‌ره‌له‌دانی به‌رژه‌وه‌ندی رامیاری و بازرگانی، ئهمه جگه له نه‌مانی ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی.^(۴)

له راستیدا هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان بۆ سه‌ر ناوچه ئیسلامیه‌کان له شیوه‌ی هه‌لمه‌تی بچووک و له پێناو به‌دی هینانی ئامانجه‌کانیان به‌رده‌وام بوو، له‌وانه (هه‌لمه‌تی منالانی خاچی) له سالی (۶۰۹/ ۱۲۱۲ز) دا که منالیک به‌ ناوی (شیفن) توانی (۵۰) په‌نجا هه‌زار منال کۆبکاته‌وه و له مارسلیاوه به‌رێکه‌وت بۆ باشووری ئه‌فریقا، ئهم هه‌لمه‌ته نه‌ک ئه‌نجامی نه‌بوو، به‌لکو هه‌والی مناله‌کانیش که‌س نه‌یزانی،

(۱) - (عکا) شاریکی کۆنه ده‌که‌ویته سه‌ر که‌ناری ده‌ریای ناوه‌راست، سه‌ر به‌ (فلسطین)ه له سه‌رووی حه‌یفا.

(ناصر خسرو: سفر نامه، ۵۰-۵۲؛ یا قوت الحموی: معجم البلدان، ج ۳/ ۳۴۳-۳۴۴).

(۲) - (الرملة): شاریکی گه‌وره و مه‌زن بوو، ده‌که‌ویته باشووری خۆره‌لاتی (یافا) به‌دووری (۲۲کم). (ناصر

خسرو: س.پ، ۵۴؛ یا قوت الحموی: س.پ، ج ۲/ ۴۲۱).

(۳) - (أبن شداد: م.ن، ص ۱۲۳- ۱۲۶؛ بروهانه: أبن الاثیر: م.ن، ج ۹/ ص ۲۰۷- ۲۱۴؛ أبن واصل، مفرج الکروب في

أخبار بني ایوب، تحقیق د. جمال الدین الشیال، القا‌ره، ۱۹۵۷، ج ۲/ ص ۳۱۹- ۳۵۷؛ أبو شامة:

م.ن، ج ۲/ ص ۱۵۱- ۱۵۶؛ المقریزی: السلوک لمعرفه دول الملوك، تحقیق- محمد مصطفی، القا‌ره، ۱۹۳۹،

ج ۱/ ص ۱۰۵، بارکر: الحروب الصلیبیه، ت- الباز العرینی، مکتبه النهضة المصریه، القا‌ره، ۱۹۶۰، ص ۸۹؛

نظیر حسان السعداوی: تأریخ الحربی المصری، مکتبه النهضة، القا‌ره، ۱۹۵۷، ص ۲۵۲- ۲۵۳.

(۴) - بروهانه: أبن الاثیر: م.ن، ج ۱۲/ ص ۲۸۹- ۳۱۴؛ أبو شامة: م.ن، ص ۷۶۹؛ رنسیمان: م.ن، ج ۲/ ص ۲۳۳.

ههروه‌ها له سالی (٦١٤/١٢١٧ز) ههنگاریه‌کان له‌سه‌ر بانگه‌وازی پاپا (انوستی سییه‌م) خۆیان ئاماده‌کرد و توانیان بگه‌نه‌شاری عه‌ککا، به‌لام هیچ ئه‌نجام‌تیکیان به‌ده‌ست نه‌هینا،^(١) به‌لاوازیبوونی خاچییه‌کان له‌خۆره‌ه‌لات و نه‌بوونی کیشه و ململانی له‌نیوان بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبی، بۆ ماوه‌یه‌ک ئاشتی بالی کیشا به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا، به‌لام خاچییه‌کان به‌ نه‌ینی خۆیان بۆ (هه‌لمه‌تی پینجه‌م) ئاماده‌کرد و ئه‌مجاره‌بیریان له‌ولاتی میسر ده‌کرده‌وه، چونکه‌ داگیرکردنی میسر کلیلی کونترۆل کردنی ولاتی شام بوو، پرووداوه‌کانی ئه‌م هه‌لمه‌ته له‌نیو سالانی (٦١٥-٦١٨/١٢١٨-١٢٢١ز) له‌سه‌ر خاکی میسر پرویدا به‌سه‌رکردایه‌تی (حنادی برین)، له‌هه‌مانکاتدا پاشای حه‌به‌شه‌ش بانگه‌شه‌ی ده‌کرد بۆ رووخاندنی قیبه‌ی موسلمانان، خاچییه‌کان له‌م هه‌لمه‌ته‌دا توانیان شاری (دمیاط) له‌سالی (٦١٦/١٢١٩ز) داگیر بکه‌ن و به‌ره‌و شاری قاهره‌ پێشکه‌ون، به‌لام که‌وته‌ ناو سه‌ی گۆشه‌یه‌کی ئاویی، ئه‌مه‌ش ناچاری کردن داوای دانوساندن بکه‌ن، له‌ئه‌نجامدا له‌سالی (٦١٨/١٢٢١ز) ریکه‌وتننامه‌یان واژۆکرد بۆ ماوه‌ی (٨)هه‌شت سال، به‌مه‌ش خاچییه‌کان له‌دمیاط کشانه‌وه و ئه‌م هه‌لمه‌ته بی ئه‌وه‌ی هیچ ئامانجیک بپیکێ کۆتایی هات.^(٢)

سه‌ره‌پای به‌ستنی په‌یمانی نیوان خاچییه‌کان و موسلمانه‌کان، (حنادی برین) چوو بۆ ئیتالیا بۆ بانگه‌واز کردن و ئاماده‌کردنی هه‌لمه‌تیکێ نوێ، و چاوی که‌وت به‌ پاپا (انوستی سییه‌م) و ئیمپراتۆر (فریدریکی دووهم) هه‌روه‌ها سه‌ردانی فه‌ره‌نسا و ئیسپانیای کرد و باسی بارودۆخی خاچییه‌کانی خۆره‌ه‌لاتی بۆ کردن، له‌کۆتاییدا رازی کردن بۆ ئه‌نجامدانی هه‌لمه‌تیکێ نوێ، ئه‌م هه‌لمه‌ته که‌ به‌(هه‌لمه‌تی شه‌شه‌می) خاچییه‌کان ناسراوه به‌سه‌رکردایه‌تی (فریدریکی دووهم) ده‌ستی پیکرد، به‌لام پێش ده‌ست پیکردنی هه‌لمه‌ته‌که‌ په‌یوه‌ندی نیوان (پاپا گریگوری نویه‌م) و (فریدریکی دووهم) تیکچوو، ئه‌مه‌ش بووبه‌هۆی بی به‌ش کردنی (فریدریکی دووهم) له‌پاره‌کانی پاپا و کلێسا، جیاوازی ئه‌م هه‌لمه‌ته له‌گه‌ل هه‌لمه‌ته‌کانی تری خاچییه‌کان ئه‌وه‌یه‌ (فریدریک) به‌ریکای دیپلۆماسیه‌ت و دانوساندن قه‌ناعه‌تی به‌مه‌لیک (کامل) کرد شاری (قودس)ی به‌پێی ریکه‌وتننامه‌ی ئاشتی نیوانیان له‌سالی

(١) - عاشور: م.ن.ج ٢/ ص ٩٥٦-٩٦٠.

(٢) - ابن الاثیر: م.ن.ج ١٢/ ص ٣٥٠؛ أبو شامة: م.ن. ص ١٠٩-١١٠؛ بارکر: م.ن. ص ١٠٩-١١٠.

(ک ۶۲۶/ ۱۲۲۹ز) ته سلیم بکات، به مهرچیک فردیک هاوکاری خاچییه کان نه کات، ئەم ههنگاوه بۆ خۆی پای گشتی ههردوولای وروژاند و بهم پێککه و تننامه قایل نه بوون، (فریدریک) به بی شهڕ و خوین رشتن توانی بهیت ولمه قدیسی دهسکه ویت، ناچار پاپا بریاری (بییهشی) له سهر هه لگرت، دواي ئەم پرووداوه ناوچه که بۆ ماوهی (۳۵) سال فهرامۆش کرا. ^(۱)

هاوکات سه ره له لانی مه ترسی (خه وارز مه کان) له ناوچه که بوو به هۆی به ستنی هاوپه یمانی له نێوان سه له جوقیه کان و ئه یوبیه کان دژی (خه وارز مه کان)، ده ست پێکردنی ململانی له نێو بنه ماله ی ئه یوبیه کان بووبه هۆی لاواز بوونیان له ناوچه که دا، دواتر له سهر داوای ئه یوبیه کان خه وارز مه کان توانیان بهیت ولمه قدیس پرگار بکه ن له دهستی خاچییه کان، ئەمەش دواي پێشێل کردنی پێککه و تننامه ی نێوانیان له لایه ن خاچییه کانه وه، ^(۲) ئەم پرووداوه بووه بیانوویه ک بۆ ئاماده کردنی هه لمه تیکی نوێ بۆ پرگار کردنی بهیت ولمه قدیس که به (هه لمه تی حه وته می) خاچییه کان ناسرا، ئەم هه لمه ته له سهر داوای (به گریکی قودس) و به سه رکردایه تی پاشای فهره نسا (لویسی نۆیه م) بوو، که بۆ ماوه ی سێ سال خۆی بۆ ئاماده کرد و له سالی (ک ۶۴۶/ ۱۲۴۸ز) پارێسی به جێ هێشت، هاوکات ئیمپراتۆر (فردریکی دووهم) به نهیته ی و له پێگه ی ناردنی چه ند بازرگانیکه وه سولتانی موسلمانانی له م هه لمه ته ئاگادار کرده وه که نزیکه ی (۵۰) هه زار ده بوون، و توانیان شاری (دمیاط) داگیر بکه ن، به لام دواتر له شه پێکی گه وره موسلمانان سه رکه و تنیان به ده ست هیناو (لویس) به دیلی گیرا، به لام پروودای هه ره گرنگی ئەم هه لمه ته کوشتنی مه لیک (توران شاه) ^(۳) بوو به دهستی (بیبرس البندقداری) له سالی (ک ۶۴۸/ ۱۲۵۰ز)،

(۱) - بروهانه: أبین تغری البردی: م، ج ۶/ ص ۳۱۵ - ۳۲۵؛ المقریزی: م، ج ۱/ ص ۲۳۰ - ۲۳۸، ص ۲۵۸ - ۲۹۱؛ عاشور: م، ج ۲/ ص ۹۴۴ - ۱۰۰۸ - ۱۰۴۵؛ د. الباز العرینی: م، ص ۱۲۷ - ۱۳۲؛ د. خاشع المعاضیدی و آخرون، ص ۲۰۷ - ۲۱۵.

(۲) - بروهانه: المقریزی: م، ج ۱/ ص ۳۳۷؛ فؤاد الصیاد: المغول فی التاریخ، ص ۲۴۹؛ رنسیمان: م، ج ۳/ ص ۵۲۸.

(۳) - (توران شاه): ناوی (توران شاه بن ایوب بن شادی، فخرالدین، شمس الدوله) به واتای پاشای خۆره لاته، برا گه وره ی سه لاهه ددین بوو له باوکه وه، له شاری دمشق په روه رده بوو، له سالی (ک ۱۱۷۴/ ۱۱۷۵ز) له هه لکه تی که سه لاهه ددین له گه لای میره کانی (بنو الرسول) په وانه ی ولاتی (الیمن ای کرد، پاش ده ست به سه راگرتنی ناوچه که سالی (ک ۵۷۱/ ۱۱۷۵ز) گه رایه وه شام، له سالی (ک ۵۷۴/ ۱۱۷۸ز) دا گه یشته

بەمەش فەرمانرەوايى دەولەتى ئەيوبى لە ولاتى مىسر كۆتايى ھات كە نزيكەي (۸۱) ھەشتا و يەك سال ھوكمرانى ناوچەي شام و جەزيرە و مىسر بوون و دەولەتى مەمالىك لە مىسر لەسەر دەستى (ببىرس البندقدارى) دامەزرا و خۆي بوو بە سولتاني مىسر و شام لە سالانى (۶۵۸-۶۷۶/ك / ۱۲۶۰-۱۲۷۷ز).

بارودۆخى ناوچەكە بەو جۆرە نەمايەو بەتايبەت لە دواي دەست پيكردى ھيرش و پەلامارى مەغولەكان بۆ ناوچەكە و داگيركردى شارى بەغدا لە سالى (۶۵۶/ك / ۱۲۵۸ز)، و دەست پيكردى پرۆسەي تالان و ويران و كاوكارى، تا لە شەرى (عەين جالوت) سولتان (قطزى) سەركردهي مەمالىك توانى لە سالى (۶۵۸/ك / ۱۲۶۰ز) كۆتايى بە ھيرش و پەلامارى مەغولەكان بەيئيت و پاشەكشەي بە مەغولەكان كرد بۆ شوئەكانى خويان و يەكيتى نىوان مىسر و شامى گيرايەو، ئەمەش بوو بەھۆى بەھيژ بوونى بەرەي ئىسلامى و بەخشىنى گيانىكى نوئى بە موسلمانان، ئەمە جگە لە بلاوبوونەوھى ئايىنى ئىسلام لە نىو مەغولەكان و دانانى كارىگەرى لە سەريان بە شىوہەيك شىواز و رەفتاريان گۆرى و لەگەل دانىشتوانى ناوچەكە دەستيان كرد بە كاركردن لە دژى بنەمالەي ھۆلاكۆ.

شكستى(لويىسى نۆيەم) لە ھەلمەتەكەي،^(۱) بووبە ھۆى بيركردەوھ لە ھەلمەتيكى نوئى لە سالى (۶۶۶/ك / ۱۲۶۷ز) كە بە (ھەلمەتى ھەشتەمى) خاچىيەكان ناسرا، بەلام ئاراستەكەي ئەمجارە بۆ شام و مىسر نەبوو، بەلكو بۆ ولاتى (تونس) بوو، لويى كە لەگەل (شارل انجوى) براى كە پاشاي صقلىيە بوو لە سالى (۶۶۸/ك / ۱۲۷۰ز) گەيشتە كەنارەكانى تونس و لە (مرسا الحجرەي) دابەزين، لە شارى قرطاجە كە شارىكى پروخواو بوو لە لايەن موسلمانەكانەوھ تووشى ھيرش و پەلامار ھاتن و نزيكەي (۵۰۰) خاچيان لى كوژرا و بۆ ماوھى (۶) مانگ گەمارۆدران، ئەمەش بووبە

مصرفو لەوئى كۆچى دوايى كرد. (سبط ابن الجوزي) دەلييت: "خۆي بە موستەھەقتە دەزانى لە سولتان سەلاحەددىن لە فەرمانرەوايى، لەكاتى خەيالىدا ھەندىك قسەي دەكرد، بۆيە سەلاحەددىن دورى خستەوھ بۆ ولاتى (اليمن). بۆ زانيارى زياتر بروانە (مراھ الزمان، ج ۸/ل ۳۶۲؛ الخزر جي: العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية، ج ۱/ل ۲۶؛ اليونيني: ذيل مرآة الزمان، ج ۱/ل ۱۵).

(۱) - بروانە: أبين واصل: م.ن، ج ۲/ص ۳۵۶-۳۵۹؛ أبين تغرى البردى: م.ن، ج ۷/ص ۴۷-۸۰-۲۱۱؛ أبو شامه: م.ن، ص ۲۰۷؛ المقرئىزى: م.ن، ص ۳۵۳-۴۲۳-۴۳۱؛ رنسيمان: م.ن، ج ۳/ص ۵۳۶-۵۳۷؛ العبادى: قيام دولة المماليك، القاهرة، ص ۱۲۲-۱۲۳؛ عاشور: م.ن، ج ۲/ص ۱۰۶۳-۱۰۶۶-۱۰۹۷-۱۱۰۳؛ محمد مصطفى زيادة: حملة لويىس التاسع على مصر، القاهرة، ۱۹۶۱، ص ۸۹-۹۱.

هۆی برینی په یوه ندى خاچیه کان به دهره وه و له نه جامدا نه خوشی له پریزه کانی سوپاکه یان بلاو بوویه وه، به مردنی (لویسی نویم) ناچار بوون داوای دانوساندن له موسلمانان بکن، و له سالی (۶۶۹ک / ۱۲۷۰ز) پیککه و تنامه ی ناشتیا و ژوکرډ بؤ ماوه ی (۱۵) سال، به مهش هلمه تی هه شته می خاچیه کان کوتای هات،^(۱) پاشان (هلمه تی نویم) له پاش مردنی (لویسی نویم) ناماده کرا به هه مان شیوه به لام هیچ ناکامی کی نه وتوی نه بوو، کوتای هاتنی زهنجیره ی هلمه ته کانی خاچیه کان بؤ سر گیتی ئیسلامی، باشتین دهره فته بوو بؤ مه مالیک بؤ به هیزکردنی دهسه لاتیان له ولاتی شام، که نزیکه ی (۱۷۱) سال له ژیر فرمانبره وای خاچیه کاند بوو، نه مهش بوو به هۆی پزگار کردنی (پیکه ی الاکراد)^(۲) و شاری ته رابلس و هه موو قه لا و پیکه کانی دهو روبه ری له سالی (۶۸۹ک / ۱۲۹۰ز)، دوا شوین که سه نته ری سه ره کی خاچیه کان بوو شاری عه ککا بوو، هه رچه نده (۸۰۰) سوار و (۱۴) هزار جهنگاوه ر و (۲۵) هزار حه جاج به رگریان لی کرد له سالی (۶۹۰ک / ۱۲۹۱ز) له دهستی خاچیه کان پزگاری بوو، به م شیوه بوونی خاچیه کان له خوره لات به دهستی موسلمانان کوتای پیته ات، که نزیکه ی (۲۰۰) سالی خایاند، هلمه ته کانی خاچیه کان به گوره ترین پرووداوه کانی سه ده کانی ناوه راست داده نرین و کاریگه ری راسته وخویان هه بوو له سه ره هه موو بواره کانی (رامیاری، ئابووری، سه ربازی، شارستانی و کشتوکالی) له هه ردو کومه لگای خورثاوی و خوره لاتیدا.^(۳)

بارودوخی خوره لات پیتش هاتنی خاچیه کان

شه ری خاچیه کان به یه کیک له پرووداوه هه ره گرنگه کانی میژووی ئیسلام و میژووی نه وروپا له سه ده کانی ناوه راستدا داده نریت و نزیکه ی (۲۰۰) سالی خایاند، له بهر نه وه هه ولده دین باسی بارودوخی خوره لات به گشتی و ناوچه ی شام به

(۱) - پروانه: أبین تغری البردی: م.ن، ج ۷/ص ۱۴۲-۱۲۵۱-۲۹۲-۲۹۳؛ المقریزی: م.ن، ج ۱/ ص ۳۶۶؛ رنسیمان: م.ن، ج ۳/ ص ۵۰۲.

(۲) - پیکه ی الاکراد (حصن الاکراد) قه لایه کی به هیز و پولاینه دهکه ویته سه ر چیا، که له به شی خورثاواوه، به رامبه ر شاری (حمص) هوه، نهو چیا به ی (الجلیل) که په یوه ندى به لبنانه وه هیه له نیوان بعلبک و حمص (یا قوت الحموی: معجم البلدان، م.ن، ج ۲/ ص ۱۵۲).

(۳) - پروانه: أبین تغری البردی: م.ن، ج ۸/ ص ۵-۶؛ المقریزی: م.ن، ج ۱/ ص ۷۶۵؛ عاشور: م.ن، ج ۲/ ص ۱۱۷-۱۱۷۸.

تاييەت بکەين، که جيگاي ململانئ و شەپ و ئاژاوەي نىوان خيلافەت و ميرنيشینهکان بو، ھەرودھا باسى پا و بۆچووني ميژوونوسان دەکەين لەبارەي گرنگترين ھۆکارەکانى شەري خاچيپەکان، لەوانەش ھۆکارەکانى (ئاييني، ئابوورى، راميارى، کۆمەلایەتى و ميژوويى) ھتد.

دوو زلھيزى گەرە دەستيان گرتبوو بەسەر خۆرھەلاتى ناوھراستدا، يەكەميان بيزەنتينەکان کە مەسيحى بوون و دووھم فاتميەکان کە موسلمانى شيعە بوون، لە نىوان ئەم دوو ھيزەدا دەولەتى عەبباسى لە بەغدا کە سەلجوقیەکان دەستيان بە سەردا گرتبوو لاواز ببوو، ناوچەي شاميش پيش دەست پى کردنى ھيرشى خاچيپەکان لە پووى راميارى و ئابوورى و ئايينپەو لە بارودۆختى ئالۆز و ناھەمواردا بوو، چونکە لە لايەن چەند ھيزیکەو ھەرمانرەوايى دەکرا و بەردەوام ململانئ ھەبوو لە نىوان ميرەکانياندا، بەمەش باشترين دەرفەت پەخسا بۆ خاچيپەکان تا ھيرش ببەن سەر ولاتى شام و ميرنيشيني تيدا دامەزرين، خيلافەتى عەبباسى ھەولێ دەدا ولاتى شام لە ژيەر ھەرمانرەوايى خۆيدا بمينيتەو، بەلام ميسر بۆ ماوھەيەكى زۆر لە ژيەر ھەرمانرەوايى طۆلۇنيەکاندا بوو،^(١) لە ئەنجامى سەرھەلدانى شۆپشى (قبتى و عەرەبەکان) لە ميسر خەليفەي عەبباسى (مأمون) سوپايەكى لە خۆراسانيەکان دروستکرد و پەوانەي ميسرى کرد بۆ جيگيرکردنى ھيمنى و ئاسايش، و کاروبارى ميسرى داھ دەست (عەبدوللاي کوپى تاهير)، دواتر لە سەرھەمى (خەليفەمعتز) ميسر درا بە (باباک بک) دواي ئەويش کوپەزاکەي (ئەحمەدى کوپى طۆلۇن) لە سالى (٢٥٤/ك ١٦٨ز) ھەرمانرەوايى ميسرى گرتە دەست، بەلام لە ئەنجامى ململانئى نىوان قەراميتەکان و طۆلۇنيەکان، دەسلەلتيان لە ناوچەکەدا لاوازبوو،^(٢) ھەرمانرەوايى ميسر بۆ ماوھى (٣٠) سى سال بە دەست خەليفەي عەباسيەو بوو، لە ھەمان کاتدا مەترسى فاتيميەکان لە مەغريب پەرەي دەسەند، بۆيە خەليفەي عەبباسى پيويستى بە بەر بەستىک ھەبوو لە بەرامبەر فاتميەکان، بۆ ئەم کارەش (محمد کوپى طغج) ي لە سالى (٢٢٣/ك

(١) - د. خاشع المعاضيدي وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، جامعة الموصل، ص ٨١

(٢) - نيكيئا ايليسيف: الشرق الاسلامى في العصر الوسيط، ترجمة: منصور ابوالحسن، دار الكتاب الحديث، بيروت، ١٩٨٦، ص ٣١٨.

٩٣٥ز) دیاریکرد که نازناوی (الخشید) بو،^(١) ئەم بنه‌ماله‌یه له خزمه‌تی خه‌لیفه‌ی عه‌بباسیدا بوون، و توانیان تا هاتن و پهره‌سه‌ندنی ده‌سه‌لاتی فاتمیه‌کانکه شیعه مه‌زه‌ب بوون و به‌ناوی (فاتمیه‌ی) کچی پینغه‌مبه‌ر (د.خ) ناو‌نرابوون فه‌رمانه‌وه‌ایی میسر بکه‌ن، فاتمیه‌یه‌کان له سالانی (٢٦٧ک/ ٩٠٩ز تا ٥٦٧ک/ ١١٧١ز) واته‌ بۆ ماوه‌ی سێ سه‌ده ده‌سه‌لاتدار و فه‌رمانه‌وه‌ای ناوچه‌که بوون و خه‌ریکی بانگه‌شه‌کردن بوون بۆ مه‌زه‌به‌ی شیعه،^(٢) فاتمیه‌یه‌کان له‌پیناو پاراستنی سنوری میسر له هێرشی عه‌بباسیه‌یه‌کان و خاچییه‌یه‌کان، هه‌ولیان ده‌دا وڵاتی شام داگیر بکه‌ن، و بیکه‌نه سنوری سه‌ربازی و بانگه‌شه‌ی مه‌زه‌به‌ی شیعه،^(٣) له‌م کاته‌دا باریکی شیواو و په‌رتبوون له وڵاتی شام ڕوویدا بوو، گه‌لیک میرنیشین له‌لایه‌ن فه‌رمانه‌وه‌یه‌ عه‌ره‌به‌که‌انه‌وه په‌یدا‌بوو بوون، سه‌لجوقیه‌یه‌کان به‌شی باکووری شامیان به‌ڕێوه ده‌برد، و فاتمیه‌کانیش حوکه‌مرانی به‌شی باشووریان ده‌کرد، ئەم په‌شیوی و دابه‌شبوونه، چاکترین هه‌ل بوو بۆ بیزه‌نتیه‌یه‌کان بۆ ئه‌وه‌ی هێرش به‌ینه‌ن سه‌ر ناوچه که‌نارییه‌یه‌کانی وڵاتی شام،^(٤) خاچییه‌یه‌کانیش به‌مه‌به‌ستی ئایینی و ڕامیاری و قازانجی ئابووری و پاراستنی ڕێگای بازرگانی نیوان وڵاتانی ئه‌وروپا و خو‌ره‌ه‌لات به‌ تاییه‌ت شاری ئه‌نتاکیا له‌گه‌ڵ وڵاتی شام چاویان ب‌په‌یووه وڵاتی شام، هه‌روه‌ها ئامانجێکی تریشیان ڕزگارکردنی خاکی پیروزی قودس بوو له ده‌ستی موس‌لمانه‌کان که شوینی سه‌ره‌له‌دانی هه‌زه‌تی مه‌سیح بوو،^(٥) له‌لایه‌کی تروه‌ه وڵاتی شام تووشی هێرشی (حه‌مدانیه‌یه‌کان) ببوو که پایته‌ختیان له موصل بوو، و توانیان دوا‌ی دامه‌زراندنی ده‌وله‌ته‌که‌یه‌یان له‌ هه‌له‌ب له‌ سالێ (٣٣٣ک/ ٩١٤ز) ده‌سه‌لاتی (ئه‌خشیدییه‌یه‌کان) بخه‌نه مه‌ترسیه‌وه، هه‌روه‌ها ئەم وڵاته‌ جارێکی تر له سه‌رده‌می میر (ئه‌حمه‌د کو‌ری ئه‌بی سه‌عید) له‌ سالێ (٣٥٣-٣٥٧ک/ ٩٦٤-٩٦٧ز) تووشی هێرشی قه‌رامیته‌یه‌کان هات و ئه‌خشیدییه‌یه‌کان نه‌یان‌توانی به‌ره‌نگاریان ببه‌نه‌وه و شاری (رم‌له‌)یان داگیرکرد، به‌م شیوه‌یه‌ ده‌سه‌لاتی قه‌رامیته‌یه‌کان له‌ کو‌تایی

(١) - ئاراس زه‌ینه‌ل: س-پ، ل ٦٨.

(٢) - نیکیتا ایلیسیف: م.ن، ص ٣٢١-٣٢٥.

(٣) - د. درید عبدالقادر نوری: سیاسة صلاح الدین الايوبي، بغداد، ١٩٧٦، ص ٤٩.

(٤) - محمد حمدي المناوي: الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي، القاهرة، ١٩٧٠، ص ١٨٧.

(٥) - د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م.ن، ص ١٢.

فەرمانرەوایی ئەخشییدیەکان گەیشتە ناوچەی شام^(١) ئەگەر سەرئەندەین لەم
 ڕووداوانە تێبینی ئەوە دەکەین کە باروودۆخی شام لە کۆتایی دەسەلاتی
 ئەخشییدیەکان ئالۆزو ناارام بوو، ئەمەش ببوو هۆی زەمێنە خۆش کردن بو
 بانگەوازی فەتیمەکان کە هێشتا لە ولاتی مەغریب بوون،^(٢) کاتیەک فەتیمەکان لە
 ولاتی میسر جێگیر بوون و قاهرەیان کردە پایتەختی خۆیان، دواتر پێویستی
 ڕامیاری و سەربازی وای خواست کە هێرش بکەنە سەر ولاتی شام لەبەر ئەو
 هۆیانەی کە پیشتر باسمان کرد،^(٣) سەرەڕای ئەم ڕووداوانە فەتیمەکان نەیانتوانی
 هەموو ولاتی شام کۆنترۆڵ بکەن، هەرچەندە توانیان شاری دیمەشق لە سالی
 (٣٥٩/ ٩٦٩ز) بە سەرکردایەتی (جەعفەری کۆری فەلاح) داگیر بکەن، لەبەرئەوەی
 بەشی باکووری شام لە ژێر دەسەلاتی حمدانیەکاندا بوو،^(٤) لە هەمان کاتدا
 فەتیمەکانیش ڕووبەڕووی گەورەترین مەترسی بوونەو ئەوانیش قەرەمیتەکانی
 بەحرەین بوون، و ئامانجیان دەست بەسەرگرتنی هەموو ناوچەکانی ولاتی شام
 بوو.^(٥) لە دواى داگیر کردنی دیمەشق لە لایەن فەتیمەکان لە سالی (٣٥٩/ ٩٦٩ز)
 ململانێی نێوان قەرەمیتەکانی بەحرەین و فەتیمەکان دەستی پێکرد، بە نەدانی باجی
 (جزیه) لە لایەن فەتیمەکانەو بە قەرەمیتەکان کە پیشتر لە ئەخشییدیەکانیان
 وەرەگرت و سالانە بری (٣٠٠) هەزار دینار بوو، ولاتی شام لە قەرەمیتەکان
 ڕزگاری بوو، و کەوتە ژێر فەرمانرەوایی فەتیمەکان، لە ئەنجامی ئەم ڕووداوانەدا
 میری قەرەمیتەکان (حەسەن کۆری ئەحمەد) داوای یارمەتی و هاوکاری لە خەلیفەی
 عەبباسی و میری بوەبھی کرد لە دژی فاتحەکان، میری بوەبھیەکان بە پارە و
 چەک هاوکاری کرد، بەلام خەلیفەی عەبباسی وەلامی نەدایەو، هەرەها میری
 بوەبھی (عزالدولە بەختیار) داوای لە حمدانیەکانیش کرد بە پارە یارمەتی
 قەرەمیتەکان بدەن، سەرئەنجام توانیان سەرکەون بەسەر سوپای فەتیمەکاندا و
 دیمەشق داگیر بکەن، بەمەش توانیان گوتاری هەینی بو خەلیفەی عەبباسی

(١) - سیدە کاشف: مصر فی عهد الاخشیدین، ص ٨٦.

(٢) - المقریزی: الخطط، ج ٣/ ٤٢.

(٣) - د. خاشع المعاضیدی: الحیاة السیاسیة فی بلاد الشام خلال العصر الفاطمی، بغداد، ١٩٧٥، ص ٢٢.

(٤) - أبین ظافر: الدول المنقطعة، ص ٢٥.

(٥) - د. خاشع المعاضیدی: م، ن، ص ٣٣.

بگیرنده و له جیاتی فاطمیه‌کان.^(۱) قهرامیت‌ه‌کان به‌م سهرکه‌وتنه قایل نه‌بوون و برپاری هیرشی سهر میسریان دا، که له ئەنجامدا قهرامیت‌ه‌کان تیکشکان، ئەمەش بووه هۆی له دەستدانی ولاتی شام له سالی (۳۶۱ک / ۹۷۱ز) دا. به‌لام به‌هۆی دروست بوونی کیشه له نێوان دانیشتوانی دیمه‌شق و سهربازه‌کانی خەلیفە فاطمی که مه‌غریبی بوون بارودۆخی رامیاری فاطمیه‌کان له شام جیگیر نه‌بوو،^(۲) له ئەنجامی ئەم کیشه‌یه‌ش ده‌سه‌لاتی فاطمیه‌کان لاواز بوو، ئەمەش دهره‌تی ره‌خساند بۆ (افتکین) که فه‌رمانه‌یه‌کی تورک بوو له شاری به‌غداد و پۆلیکی گه‌وره‌ی هه‌بوو له دژایه‌تی کردنی فاطمیه‌کان، (افتکین) توانی به ژماره‌یه‌ک سهربازی که‌مه‌وه پوو بکاته شاری دیمه‌شق و له سالی (۳۶۴ک / ۹۷۴ز) داگیری بکات، له هه‌مان کاتدا (جه‌وه‌ری صقلی) ییش به سوپایه‌کی گه‌وره‌وه پووی کرده شاری دیمه‌شق و به‌ره‌نگاری یه‌ک بوونه‌وه، لی‌ره‌دا گه‌مارۆی سهر (افتکین) په‌ره‌ی سه‌ند، ئەمەش ناچاری کرد په‌یوه‌ندی بکات به قهرامیت‌ه‌کانی به‌حه‌رینه‌وه بۆ به‌ده‌ست هینانی هاوکاری دژی (جه‌وه‌ر)، له ئەنجامی ئەم پووداوانه‌دا (جه‌وه‌ری صقلی) داوای پیکه‌وتنی له‌گه‌ل کردن و خەلیفە فاطمی له‌م پووداوانه‌ ئاگادار کرده‌وه، به‌لام خەلیفە فاطمی به پیکه‌وتنه قایل نه‌بوو، خۆی به سوپایه‌کی گه‌وره‌وه هیرشی هینایه سهر ولاتی شام و توانی بزووتنه‌وه‌ی (افتکینی تورکی) و قهرامیت‌ه‌کان له‌ناو بیات و دووباره ده‌سه‌لات وه‌ربگریته‌وه له شام.^(۳)

له‌لایه‌کی تره‌وه میره عه‌ره‌به‌کانی شام دژی فاطمیه‌کان وه‌ستانه‌وه له‌وانه (بنو الجراح) له فه‌له‌ستین که بنه‌ماله‌یه‌کی عه‌ره‌بی سهر به هۆزی (طی الیمانیة) بوون و له‌گه‌ل قهرامیت‌ه‌کان پیکه‌وتن له سالانی (۳۶۱ک / ۹۷۱ز) و (۳۶۳ک / ۹۷۳ز) دا^(۴) به هاوبه‌شی هیرش ببه‌نه سهر خاکی میسر، له راستیدا فاطمیه‌کانیش هه‌ستیان به کاریگه‌ری و گرنگی ئەم هۆزه ده‌کرد، بۆیه هه‌ولێ جیدیان ده‌دا بۆ ئەوه‌ی بیانکه‌نه هاوپه‌یمانی خۆیان له دژی قهرامیت‌ه‌کان، دواتر له‌گه‌ل فاطمیه‌کاندا پیکه‌وتن به

(۱) - ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، تحقیق: أمدرود، القاهرة، ۱۹۰۸، ص ۱.

(۲) - أبو شجاع: ذیل تجارب الأمم، ص ۳۳۴؛ ابن القلانسی: م.ن، ص ۱۱.

(۳) - ابن خلدون: العبر و دیوان المبتدأ و الخبر ومن عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر، بیروت، ۱۹۶۱، ج ۴/ص ۱۰۸.

(۴) - ابن بدران: تهذیب تاریخ ابن عساکر، ص ۳۴؛ النویری: نهاية الارب، ج ۱۸/ص ۷۶.

مەرجىك مەزھەبى شىيە وەرەنگەرن، ئەم ھۆزە لە سالى (٣٧٠/ك/٩٨٠ز) ھەولياندا دەولەتلىكى سەربەخۆى خۇيان لە فەلەستىن دوور لە فاتمىەكان دامەزرىنن، بەلام ئەم ھەولەيان بى ئەنجام بوو تا لە سالى (٤٢٢/ك/ ١٠٣٠ز) كۆتايان پى ھات^(١) (بنو مرداس) ھۆزىكى ترى عەرەبى بوون لە (بەنى كلاب)، ئەمانىش بوونە كۆسپ لە بەردەم فاتمىەكاندا لە باكورى ولاتى شام،^(٢) پاشان ھۆزىكى عەرەبى تر كە بە (بنو عەقىل) ناسرا بوون سەريان ھەلدا و توانيان شارى موصل و جەزىرە داگىر بكەن، بە تىكچوونى بارودۆخى راميارى ھەلب و باكورى شام بەھۆى مەملانىتى مىرنىشىنە عەرەبىەكان و خەلىفەى فاتمى،^(٣) سەلجوقىەكان^(٤) لەسەر گۆرەپانى راميارى سەريان ھەلدا، ئەویش بەدەست پىكردنى ھىزشەكانيان و دواتر جىگىر بوونيان لە خىلافەتى عەبباسى دا، ھاتنى سەلجوقىەكان فاكتەرىكى گرنگى لاوازبوونى فاتمىەكان بوو لە بەرامبەر ھىزشى خاچىيەكان، سەلجوقىەكان ھەر لە سەرەتاو ھەوليان دەدا بۆ گىترانەو ھى ناوچە دابراو ھەكانى خىلافەتى عەبباسى،^(٥) و سىياسەتلىشيان بە گشتى لەم ناوچەيەدا داگىر كەردن و تالان و كاوكارى بوو، بە ھاتنى سەلجوقىەكان بارودۆخى راميارى ناوچەكە زىاتر ئالۆز بوو، ئەمەش بووبە ھۆى پەخساندنى دەرھەت بۆ ھىزشى خاچىيەكان بۆ سەر ناوچە كەنارىيەكانى ولاتى شام، كوشتنى تاج دەولە(تتش)ى سەلجوقى لە سالى (٤٨٨/ك/ ١٠٩٥ز) بە دەستى برازاكەى (بركىاروق) سەرەتاي لەناوچوونى سەلجوقىەكان بوو لە ولاتى شام، بەردەوامى مەملانىتى نىوان سەلجوقىەكان و فاتمىەكان لەسەر دىمەشق ھۆكارى سەرەكى لاواز بوونى بەرەى ئىسلامى بوو لە بەرامبەر ھىزشى خاچىيەكاندا بۆ سەر ولاتى شام.^(٦)

(١) - مسكويه: تجارب الأمم، ص ٤٠٢؛ امينة البيطار: امراء الدين بالشام، ص ٦٦.

(٢) - ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج ٩/ ص ٢١٠ - ٢١١؛ ابن خلدون: هـ - س، ج ٤/ ص ٥٨.

(٣) - ابن القلانسي: م، ن، ص ٧٣ - ٧٤؛ ابن العديم: تاريخ حلب، ج ١/ ص ٢٣٨ - ٢٣٩.

(٤) - سەلجوقى: ھۆزەيەكە لە توركەكان لە پىشتى پووبارى نىك (بخارى) دەزيان و ناويان لە پىرە كەرەيان وەرگىراو ھە "سلجوق" بوو و ببوونە موسلمان وە خۇيان بە پارىزەرى مەزھەبى سنى دادەنا و لە سەردەمى طغرلىك دەسەلاتى سەربەخۇيان وەرگرت، (ابن تغرى البردى: النجوم الزاهرة).

(٥) - ابن القلانسي: م، ن، ص ٩٨؛ ابن العديم: هـ - س، ج ٢/ ص ٢٢.

(٦) - بروانه ابن مىسر: أخبار مصر، ص ٣٧ - ٣٨؛ د. خاشع المعاضيدى: الاحوال السياسية في بلاد الشام، ص ١٠٧.

دروستبوونی به‌ره‌ی ئیسلامی دژ به خاچییه‌کان

له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی (٥/ک/١١ز) دا گیتی ئیسلامی پووبه‌پووی شالاوی خاچییه‌کان بوویه‌وه، که ئامانجیان داگیرکردنی خۆره‌لآت و ده‌ستبه‌سه‌رداگرتنی ئابووری ناوچه‌که بوو، ئەم راستیه له شالاوی یه‌که‌می خاچییه‌کاندا به‌دی ده‌کریت که خۆی له دامه‌زراندنی چوار میرنشینی خاچی له ناوچه‌رگی خۆره‌لاتی ئیسلامیدا ده‌بینیه‌وه، سه‌ره‌تا موسڵمانه‌کان هه‌ستیان به مه‌ترسی ئەم میرنشینانه و هاتنی خاچییه‌کان نه‌ده‌کرد، دواتر هه‌ولیانده‌دا به‌ره‌نگاریان بینه‌وه، به‌لام هه‌وله‌کانیان له به‌رامبه‌ر ئەم شالاوه‌که‌وه‌یه‌دا بی سوود بوو، سه‌ره‌ته‌نجام موسڵمانان به‌به‌ه‌یزکردنی به‌ره‌ی ناوخۆ و به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی داگیرکه‌ران به‌دریژایی سه‌ده‌ی (٥)ی کۆچی و نیوه‌ی سه‌ده‌ی (٦/ک/١٢ز) توانیان خاکی ولاته‌که‌یان له ده‌ستی خاچییه‌کان پزگار بکه‌ن،^(١) له راستیدا یه‌که‌م هه‌ولی موسڵمانان دژ به خاچییه‌کان له سالی (٩٠/ک/١٠٩٦ز) دابوو کاتیک موسڵمانه‌ تورکه‌کان توانییان (بطرس الناسک)^(٢) ده‌ربه‌که‌ن که بانگه‌واز و پیشینی ده‌کرد بۆ هه‌لگیرسانی شه‌ری خاچییه‌کان، ئاواتی پاپا ئه‌وه‌ بوو خاچییه‌کان به سه‌لامه‌تی بگه‌نه‌ شاری که‌سته‌نتینه‌ تا گه‌یشتنی سوپای نیزامی و فه‌رمانه‌کان و هه‌موو به‌یه‌که‌وه‌ شه‌ری موسڵمانان بکه‌ن بۆ پزگارکردنی شاری قودس له ده‌ستی موسڵمانان.^(٣)

له کۆتایی سالی (٩٠/ک/١٠٩٦ز) دا خاچییه‌کان خۆیان بۆ هه‌لمه‌تیکی گه‌وره به فه‌رمانه‌یی (بطر الناسک و والتر المفلس) ڕیکه‌ده‌خست ئەم هه‌لمه‌ته له چینی (خانه‌دان، ده‌ربه‌گ، جوتیار، رینگرو، دانیشتوانی شاره‌ بچوکه‌کان که ژن و منالیشیان) له‌گه‌ڵ خۆیان هه‌نابوو پیکه‌اتبوو، ئەمانه هه‌ستی ئایینی، و ئومیدی گه‌یشتن به خۆره‌لآت و ده‌ستکه‌وتنی ئه‌و به‌هه‌شته‌ی که له پێناویدا هاتبون کۆی ده‌کردنه‌وه، خاچییه‌کان له کاتی هاتنیان بۆ ئاسیای بچووک هه‌موو شار و گوند و کیلگه‌و په‌زه‌باخ و ئازه‌لی دانیشتوانی ناوچه‌که‌یان تالان و وێران ده‌کرد، به تایبه‌ت ده‌رووبه‌ری شاری (نیقیه‌ی) پایته‌ختی سه‌له‌جوقیه‌کان له سه‌رده‌می (قلیچ ئه‌رسلان) دا، له‌و کاته‌دا تیپیک له موسڵمانه‌کان چوو بۆ شه‌ری خاچییه‌کان، له‌ئه‌نجامدا خاچییه‌کان هه‌له‌هاتن بۆ قه‌لای (اکسیریگوردن)، موسڵمانان سه‌رچاوه‌ی

(١) - رنسیمان: الحروب الصليبية، ج ١/ ص ١٦٩-١٧٢.

(٢) - هه‌روه‌ها ناوی "الصغير يان شتو يان كيوكيو يان الزاهد".

(٣) - رنسیمان: م، ص ١٧٢.

ئاۋى شارەكەيان گرت و وەك چەككى دەروونى بەكارىان ھىتا، و ناچارىان كىرن
دوای ھەشت پوژ دەرگای قەلاکە بىكەنەو ھە بۆ موسلمانان بە مەرچىك ژيانىان
پاريزراوېت، بەمەش سەرچەمىان بەدىل گىران و راگويزكران بۆ شارەكانى (ھەلەب
و ئەنتاكىيا و خوراسان)،^(۱) خاچىيەكان لە ئەنجامى تىكشكاندننىان لە قەلاى
(اكسىرىگوردن) بىريارى كۆبوونەو ھەيان دا و چاوھەرى بون (بىطرس الناسك) بگاتە
لايان، لە و كاتەدا سوپای موسلمانان لە سەربازگەى (كىفیتون) لە نزىك قەلاى
(اكسىرىگوردن) خۆيان ھەشاردا بو،^(۲) خاچىيەكان پىش گەيشتنى (بىطرس الناسك)
و بە بىريارىكى ھەلەى (جفرى بورىل) ھىرشىان بىردە سەر موسلمانان، لەم ھىرشەدا
ژمارەى خاچىيەكان (۲۰) ھەزار دەبوو، موسلمانانەكان لە نزىك گوندى (دراكون)
بۆسەيان بۆ دانان، خاچىيەكان لەبەر زۆرى ژمارەيان و قەرەبالغى و نەبوونى
سەكرادىيەتىكى يەكگرتوو كەوتنە ناو بۆسەى موسلمانان و بە شىۋەيەكى زۆر
خراپ شكان و ژمارەيەكى بى شومارىان لى كوژرا، لەوانە (والتر المفلس و رينالد
برايس و كولك اورليان) تەنھا (جفرى بورىل) پزگارى بوو كە تاوانبارى سەرەكى
بوو لە شكستى گەورەى خاچىيەكان بە دەستى موسلمانەكان.^(۳)

بىزەنتەكان بۆ پزگاركرى برا خاچىيەكان ھىچيان پى نەكرا، ھەر چەندە
ئىمپراتۆر (اركسىوس) بىريارىدا بە گواستەنەو ھى ھىزىكى گەورە لە سەربازەكانى لە
پىگای كەشتىگەلى جەنگىو، بەلام پووبەپووى كۆمەلىك پىكخستى سەربازى
ئىسلامى بوونەو، ئەو ھەش بووبە كۆسپىك لە بەردەم ھەلگىرسانى شەرى
نوتوانىان.^(۴)

شالاۋى خاچىيەكان بەرھە و لاۋى شام لە پەرەسەندندا بوو، لە ھەمان كاتدا
موسلمانان بۆ دروستكرى بەرھەيەكى ئىسلامى بۆ پزگاركرى شارى ئەنتاكىيا لە
دەستى خاچىيەكان كۆبوونەو،^(۵) سوپای موسلمانان لە (مرج دابق) بە مەبەستى
پزگار كرى شارى ئەنتاكىيا بە پىگای پووبارى (العاص) كەوتنە پى و لە
سەرھەتاي جولانەو كەياندا تووشى ھىزىكى بچووكى خاچىيەكان ھاتن و توانىيان لە

(۱) - رنسىمان: م.ن، ص ۱۸۹.

(۲) - د. خاشع المعاضيدى واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۷۰.

(۳) - رنسىمان: م.ن، ص ۱۹۱.

(۴) - ئاراس زەينەل، س - پ ۷۵.

(۵) - أبى العديم: زبدة الحلب، ج ۲ / ص ۱۳.

ناویان بهرن، له دواى ئەم پرووداوه سوپای سەلجوقیهکانى ئاسیای بچووک په یوه نندیان کرد بهم هاوپه یمانیه تیه ی موسلمانانه وه و توانییان گه مارۆى شارى ئەتاکیا بدهن و نه هیلن به هیچ شتیه یه ک خوارده مه نیان بۆ بړوات، ئەمه شیان وه ک چه کیکى دەر وونى دژ به خاچیه کان به کارهینا، ماوه ی گه مارۆکه (٣) سى ههفته ی خایاند، بارودۆخى خاچیه کان پرووى له خراپى ده کرد ناچار فه مانده کانیان به نهینى و له ڕیگای (به ندهرى سویدی) یه وه هه لده هاتن، له م بارودۆخه دا خاچیه کان تووشى باریکى دەر وونى واهاتن له هاتنیان له ئەوروپاوه بۆ خۆره لات به مه به ستى ڕزگار کردنى شوینه پیرۆزه کان په شیمان بوونه وه،^(١) ئەوه ی زیاتر بارودۆخه کى ئالۆزتر کرد ئیمپراتۆرى بیزهنتى بوو، سه ره پای ئەوه ی ئیمپراتۆر (الکسیوس کومنین) به سه رکردایه تی سوپایه کى گه وه بۆ یارمه تی دانى خاچیه کان که وته ڕی، به لام دواتر له ترسى هیرشى سەلجوقیه کان له هه لمه ته که ی په شیمان بوویه وه، ئەم هه لۆیسته ی ئیمپراتۆر بووبه هۆى مه ترسیه کى گه وه بۆ سه ر خاچیه کان، له سالى (٤٩٢ک / ١٠٩٩ز) دا خاچیه کان به مه به ستى گرتنى (به يت ولمه قدیس) گه یشتنه شارى (صیدا)، به لام به رگرى کارانى شاره که توانییان شاره که یان له به رامبه ر هیرشى خاچیه کاندان ڕزگار بکه ن، خاچیه کان دواى ئەوه ی کێلگه و ره زه باخه کانیان تالان کرد، له ترسى موسلمانانه کان هه له اتن بۆ ناوچه کانى نزیک شارى (صور)،^(٢) له هه مان سالدان خاچیه کان له شارى (رمه) نزیک بوونه وه، موسلمانان (کلیسای قدیس جورجى گه وه) یان ڕووخاند، خاچیه کان وایانده زانى ڕیگاوبان و شاره کان چۆلن و که سیان لى نیه، بۆیه له کاتى هاتنیاندا که وته بۆسه ی موسلمانان، ئەمه بووبه هۆى کوژران و به دیلگیرانى ژماره یه کى زۆریان، له ئەنجامى به رگرى کردنى موسلمانان زۆر له خاچیه کان ناوچه کانیان به ره و شارى یافا به جیهیتشت، به هیواى گه ڕانه وه بۆ ئەوروپا له ڕیگای به له م یان پا پۆره وه.^(٣)

له سه ره تای سالى (٤٩٣ک / ١٠٩٩ز) دا هه والیک له ناو سه ربازگه ی خاچیه کاندان بلاو بوویه وه که ده یوت سوپایه کى گه وه ی موسلمانانه کان له میسره وه به ڕیوه یه بۆ ڕزگار کردنى به يت ولمه قدیس، به مه ش ترس چوه ناو دل و دەر وونى سه رکرده و فه مانده کانى خاچیه کان و توشى بیهیواى بوون وله ترسى موسلمانانه کان

(١) - د. سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ١ / ص ٢٠١.

(٢) - رنسیمان: تأریخ الحروب الصليبية، ج ١ / ص ٣٨٩.

(٣) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه مان سه رچاوه، ص ٧٨.

هه‌لده‌هاتن، ئەمەش کاریگەری دەروونی ترسناکی لەسەر سەربازەکان دروستکرد،^(١) لەو بارودۆخە پشێو و ناارامەیی خاچییه‌کاندا (٦) شەش بە‌لە‌میان‌ که‌ (ع‌ص‌ل‌ان) ه‌وه‌ به‌ تە‌ن‌ی‌شت‌ ش‌اری ر‌م‌له‌دا ه‌ات‌بوون‌ که‌وتە‌ ب‌ۆ‌س‌ە‌ی ت‌ی‌پ‌یک‌ی م‌وس‌ل‌مان‌انە‌کانە‌وه‌، دوو بە‌لە‌میان‌ فە‌رە‌ن‌سی بوون‌ به‌ سە‌ر‌ک‌رد‌ایە‌تی (اد‌یا‌کو)، چ‌وار بە‌لە‌مە‌کە‌ی ت‌ری‌ان ئ‌ینگ‌لی‌زی بوون، ئە‌م بە‌لە‌مانە‌ که‌ خ‌وار‌دە‌مە‌نی و چ‌ە‌ک و پە‌ت و ب‌ز‌مار و کە‌رە‌ستە‌ی گە‌مار‌ۆ‌یان ه‌ە‌ل‌گ‌رت‌بوو لە‌لایە‌ن م‌وس‌ل‌مانە‌کانە‌وه‌ د‌ە‌س‌تیان بە‌سە‌ردا گ‌یرا، لە‌ ه‌ە‌مان کات‌دا کە‌شتیگە‌لی م‌یس‌ری لە‌ کە‌نارە‌کانە‌وه‌ سە‌ریه‌ل‌دا و توانی گە‌مار‌ۆ ب‌خاتە‌ سە‌ر ش‌اری ر‌م‌له‌، خاچییه‌کان بارودۆخیان ت‌ی‌ک‌چ‌وو و ئ‌ازار و نارە‌حە‌تی ز‌ۆ‌ریان چ‌ە‌شت، گە‌رمی کە‌ش و ه‌ە‌وای ناوچە‌کە‌ و کە‌می ئ‌او کە‌ بە‌شی ئ‌ە‌و ه‌ە‌موو ئ‌ازە‌لە‌ی نە‌دە‌کرد کە‌ به‌ تالانی ه‌یت‌اب‌وویان، لە‌گە‌ل ز‌ۆ‌ر بوونی ب‌ۆ‌سە‌ و ه‌یرشی ت‌ی‌پە‌ ئ‌ی‌س‌لامیە‌کان و دروستبوونی م‌ل‌م‌لانی ت‌ی‌ی‌وان خ‌ودی سە‌ر‌ک‌ردە‌ خاچییه‌کان، بوون بە‌ه‌ۆ‌ی ئ‌ە‌وه‌ی ه‌ە‌ندیک لە‌ سە‌ربازە‌ خاچییه‌کان ب‌ۆ‌ پ‌ز‌گار‌کردنی خ‌ۆ‌یان لە‌ م‌رد‌ن‌یک‌ی چ‌او‌ه‌پ‌وان ک‌راو به‌ د‌ە‌ستی سوپای م‌وس‌ل‌مانە‌کان واز‌ب‌ێ‌نن لە‌ ئ‌ایینی مە‌سیحی.^(٢)

لە‌ س‌ال‌ی (٤٩٤/ ١١٠٠ز) بە‌پ‌رسی د‌یمە‌شق توانی د‌ە‌ست ب‌گ‌ر‌یت بە‌سە‌ر ک‌ۆ‌تا سوپای خاچییه‌کاندا کە‌ خە‌ریکی تالان و و‌یر‌ان‌کردنی ناوچە‌کانی خ‌ۆ‌رە‌ه‌لاتی ئ‌وردن و ج‌ۆ‌لان بوون، م‌ی‌ژ‌وون‌ووس (ئ‌ی‌بن ق‌لان‌سی) د‌ە‌ل‌یت: لە‌ س‌ال‌ی (٤٩٨/ ١١٠٤ز) بە‌رە‌یه‌کی یە‌ک‌گ‌رت‌ووی ئ‌ی‌س‌لامی د‌ژ‌ به‌ خاچییه‌کان دروستبوو، کات‌یک‌ خاچییه‌کان ه‌یرشیان ب‌ردە‌ سە‌ر تە‌راب‌لس، (ف‌خ‌ر الم‌ل‌ک ب‌ن ع‌مار) بە‌پ‌رسی تە‌راب‌لس داوای یارمە‌تی ل‌یک‌ردن، بە‌رە‌ی ئ‌ی‌س‌لامی کە‌ لە‌ بە‌ر‌پ‌رسی (مار‌دین، م‌وس‌ل و حە‌لە‌ب) پ‌یک‌هات‌بوو هاو‌کار‌ییان پ‌یش‌کە‌ش کرد و خاچییه‌کان ئە‌م شە‌پ‌ه‌یان د‌ۆ‌راند،^(٣) لە‌ س‌ال‌ی (٤٩٩/ ١١٠٥ز) دا خاچییه‌کان لە‌ ترسی ه‌یرشی م‌وس‌ل‌مانە‌کان پ‌ینگە‌یه‌کی به‌ ه‌یزیان ب‌ۆ‌ خ‌ۆ‌یان دروستکرد، بە‌لام ه‌ە‌ولە‌کانیان لە‌ بە‌رام‌بەر پە‌لاماری م‌وس‌ل‌ماناندا ب‌ی ئ‌ە‌نجام بوو، ه‌ە‌روه‌ها لە‌ س‌ال‌ی (٥٠٠/ ١١٠٦ز) خاچییه‌کان کە‌وت‌نە‌وه‌ بە‌ر ه‌یرشی م‌وس‌ل‌مانە‌کان لە‌ (ط‌بریه‌ و عە‌ک‌کا).^(٤)

(١) - ر‌ن‌سیم‌ان: ت‌اریخ‌ الح‌روب‌ الص‌لیبیە، ج ١/ ص ٤٠٠.

(٢) - ئ‌اراس زە‌ینە‌ل: س-پ، ل ٧٧.

(٣) - ذ‌یل ت‌اریخ‌ د‌مش‌ق: ص ١٤٦-١٤٨.

(٤) - ه‌ە‌مان سە‌ر‌چ‌او‌ه‌، ص ١٥١.

له سالانی (۵۰۲-۵۰۷ک/ ۱۱۰۸-۱۱۱۳ز) میر (مودواین انشتکین)ی موسل به مه‌به‌ستی پژگارکردنی (به‌یت ولمه‌قدیس) که له لایه‌ن خیلافه‌تی عه‌ببایی و ده‌سه‌لاتی سه‌لجوقیه‌وه داوای لیکرابوو، به‌هاوکاری (طغتنکین)ی میری حه‌له‌ب و (ابلغازی بن ارتق) میری ناوچه‌ی جه‌زیره،^(۱) په‌لاماری ناوچه‌کانی ره‌هاوئه‌نتاکیه‌ی دا، هه‌رچه‌نده له سالی (۵۰۹ک/ ۱۱۱۵ز) دا هه‌ندی له تیپه‌ خاچییه‌کان هیرشیان برده سهر شاری (رفینه) و توانییان داگیری بکه‌ن، به‌لام (ظهیر الدین)ی به‌رپرسی دیمه‌شق داوای کوشتاریکی زۆر له خاچییه‌کان و ده‌سکه‌وتیکی مادی چاک و گواستنه‌وه‌ی دیله‌کان بۆ دیمه‌شق توانی پژگاری بکاته‌وه،^(۲) میژوونووس (ئیبین قلانسی) سه‌باره‌ت به‌هه‌ول و چالاکی موسلمانان دژ به‌خاچییه‌کان ده‌لی: (کاتیک خاچییه‌کان سوپایان کوکرده‌وه بۆ داگیرکردن و تیکدان و تالانکردنی ناوچه‌ی بیقاع، هه‌ردوو سوپای (موسل و دیمه‌شق) پینکه‌وه هیرشیان برده‌سهر خاچییه‌کان و زیانیکی زۆریان لیدان، به‌شیویه‌ک خاچییه‌کان هه‌له‌اتن و هه‌موو شتیکیان به‌جیه‌نشت)،^(۳) له سالی (۵۱۲ک/ ۱۱۱۸ز) دا خاچییه‌کان جاریکی دی خۆیان بۆ شه‌ری موسلمانان ئاماده‌کرد و به‌ره‌و پینکه و قه‌لا و شاره‌کان چوون، به‌رپرسی دیمه‌شق داوای له‌هاوپه‌یمانانی کرد له‌به‌رامبه‌ر هیرشی خاچییه‌کاندا هاوکاری بکه‌ن.^(۴)

هه‌روه‌ها له سالی (۵۱۳ک/ ۱۱۱۹ز) دا خاچییه‌کان سوپایه‌کی گه‌وره‌یان ئاماده‌کرد که ژماره‌ی سه‌ربازانی نزیکه‌ی (۲۰) هه‌زار سواره‌و پیاده‌ده‌بوو، ئه‌مانه‌ زۆر به‌چاکی خۆیان بۆ شه‌ر کردن له‌گه‌ل موسلماناندا ئاماده‌کرد بوو، موسلمانان له‌هه‌موو لایه‌که‌وه گه‌مارۆیان دان و که‌وتنه‌ لیدانیان به‌تیر و شمشیر، هینده‌ی نه‌خایاند موسلمانان سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌یان به‌ده‌سته‌یتنا، به‌جۆریک هه‌ندی له‌میژوونوسان ده‌لین (چاکترین و گه‌وره‌ترین سه‌رکه‌وتنی موسلمانان بوو)،^(۵) هه‌روه‌ها هیرشی خاچییه‌کان له سالی (۵۱۸ک/ ۱۱۲۴ز) دا بۆ سهر شاری حه‌له‌ب

(۱) - د. عبدالقادر الیوسف: علاقات بین الشرق والغرب، ص ۹۴.

(۲) - ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۱۹۲.

(۳) - ابن القلانسی: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۱۹۷.

(۴) - ئاراس زه‌ینه‌ل: س-پ، ل ۷۸.

(۵) - ابن القلانسی: م.ن. ص ۲۰۱.

به هوى ليتهاووى مير (سيف الدين البرسقى) بهرپرسي موسل ټيکشکا،^(۱) مه ترسى و هيرشى خاچيه کان بؤ سر ولاتانى شام و فهله ستين و جهزيره تا سالى (۵۱۹ک / ۱۱۲۵ز) دريژه ى کيشا، و ههولى موسلماننه کانش بؤ بهرگرى کردن دژ به خاچيه کان بهرده وام بوو، ټه مه بووبه هوى بوژاندنه وهى ههستى موسلمانان به تاييهت له سرده مى (عيماده دين زهنگى، نوره دين مه حمود و سه لاهه دين ټه يوبى) دا که توانيان ټه مه ترسيه گوره يه له ناوچه که دووربخه نه وه و له هه مان کاتدا قهلا و ميرنيشينى خاچيه کانيش بگرن و گوره ترين بهر ى ئيسلامى دژ به خاچيه کان دروستبکهن.^(۲)

رؤلى عيماده دين زهنگى له پيکهاڼى بهر ى ئيسلاميدا

په ره سه ندى مه ترسى خاچيه کان له ولاتى شام و جهزيره بارودوخىکى وای ره خساند، که گيتى ئيسلامى له ناوچه که دا پټويستى به بهر ى بهر ى ئيسلامى به کگرتو هه بټ بؤ بهر ى نگار بوونه وهى خاچيه کان، که هه موو گيتى ئيسلاميان خستبووه مه ترسيه وه به تاييهت له سره تاي سده ى (۶ک / ۱۲ز) دا، پرؤزه ى ټه هاوپه يمانيه تيه ده گه رټه وه بؤ (عماده دين زهنگى) ميرى موسل،^(۳) که ده ست پيشخه ر بوو له دروستکردنى بهر ى ئيسلامى به کگرتوودا، له ريگای کوکړدنه وهى هيزى موسلمانان بؤ ئاماده کردنى هيزى سه ربازى دژ به خاچيه کان،^(۴) عيماده دين زهنگى حوکمرانى ناوچه کانى (هه له ب، هه ران و موسل) ى ده کرد، و له ناوچه ى موسل (ده وله تى زهنگى)^(۵) دامه زراند، ناوچه کانى (جهزيره ى ئيبن عومه ر)^(۶)

(۱) - ئاراس زهينه ل: س-پ، ل ۷۹.

(۲) - ابن القلانسي: م.ن. ص ۲۱۲.

(۳) - د. الباز العرينى: مصر فى عصر الايوبيين، ط ۱، بيروت، ۱۹۶۰، ص ۱۹.

(۴) - د. خاشع المعاضيدى وأخرون: الوطن العربى والغزو الصليبي، ص ۷۲.

(۵) - زهنگيه کان: ده گه رټه وه سر (زنكى بن اق سنقر بن عبدالله بن الترغان) له هوزى ساب يو، نوابانگان ده گه رټه وه بؤ باوکیان که به (قسيم الدوله) ناسرابوو، پيشه ى (دهرگاوان - الحاجب) بوو لای سولتان (ملکشاه ى سلجوقى) هاوکات رؤلى کاریکه رى له سره پوداوه راميارى و سه ربازيه کانى ده وله تى سلجوقى هه بووه له و سرده مه دا. (ابن الاثير: الباهر، ل ۴؛ خليل: عمادالدين زنكى، ل ۳۱؛ زامبور: معجم الانساب والاسرات الحاكمة فى التاريخ الاسلامي، ترجمة: زكى محمد حسن واخرون، ج ۱/ ۱۱۵).

(۶) - شاریکه له سه رووى موسل (۳ رؤز ريگانتيوانيه)، (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج ۲/ ص ۱۲۸).

نصیبین^(۱) و سنجاری^(۲) پزگار کرد و دواتر دهستی به سهر (حهراندا) گرت و به رهو شاری (رهها) به پیکهوت، به لام دوی ئه وهی زانی بارودوخه که بۆ شه پ کردن گونجا و نیه پای گوپی و له پوواری فورات په پییه وه بۆ شاری حهلب و شارهکانی دیکه و لاتنی شام، چونکه شاری رهها ببووبه به شیک له هاوپهیمانیتهی نیوان فرهنجیهکان و بیزهنتهکان.^(۳)

(عیمادهدین زهنگی) له ماوهی هاتنی بۆ ولاتی شام توانی گه مارۆی شاری دیمه شق بدات، به لام بئ ئه نجام بوو، چونکه خاچییهکانی بهیت و لمه قدیس بۆ پزگار بوون له مهترسی گه وهی به رهی ئیسلامی که (عیمادهدین زهنگی) سه رکردایه تی ده کرد هاریکاری یه کتر بوون.^(۴)

له ناوچه که دا چهند میرنشینیکی ئیسلامی لاواز هه بوون که سه رکردایه تیهکی یه کگرتوویان نه بوو بۆ سه ره پهرشتی کردن و یه کخستنی دهنگ و هه لۆیستی موسلمانان به رامبه ر به خاچییهکان، بۆیه عیمادهدین زهنگی به لیها تووی خو ی توانی له و بارودوخه ناسک و ناتهبایه ی نیوان موسلماناندا دوو ههنگاوی گه وه بنیت:

یه که م- دروستکردنی به ره یه کی ئیسلامی به کوکردنه وهی هیزه ئیسلامیهکان و سه رکردایه تی کردنی.

دووه م- لیدانی خاچییهکان.

به مهش (عیمادهدین زهنگی) یه که م سه رکرده ی موسلمانان بوو که توانی به ره یه کی یه کگرتووی ئیسلامی دروست بکات و به پیتی به رنامه یه کی داریژراو به ره و پووی مهترسی خاچییهکان ببینته وه، پیشتر هه ولهکانی (مودود التونتکین ۵۰۲- ۵۱۸هـ) و (الغازی الارتقی ۵۱۲- ۵۱۸هـ) و (اق سنقر البرسقی ۵۱۸- ۵۲۰هـ)^(۵) له پیناوی دروستبوونی به ره یه کی ئیسلامی و جیگیر بوونی شکستیان هینا بوو، بۆیه (عمادهدین زهنگی) هیزی سه ربازی به کارهینا له دژی میرهکانی گیتی ئیسلامی که له گه ل خاچییهکان دهستیان تیکه ل کردبوو یان ئه وانه ی بئ لایه ن بوون، ئه مهش بۆ

(۱) - شارنکه له سهرووی جهزیره له نیوان موسل و شام، (یاقوت الحموی: م- ن، ج ۲/ ص ۲۸۸).

(۲) - له شارهکانی جهزیره (۳ پوژ) ږنگایه له گه ل موسل له قورگی شاخهکانه، (یاقوت، م- ن، ج ۳/ ص ۲۶۴).

(۳) - د. علیة الجنزوری: اماره الرا الصلیبیه، مطابع سجل العرب، القاهرة، ۱۹۷۵، ص ۱۵۷.

(۴) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: الوطن العربي والغزو الصلیبی، ص ۷۱.

(۵) - د. عماد الدین خلیل: عماد الدین زکی، ط ۱، الدار العلمیه، بیروت، ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

دروستکردنی ھاوپه‌یمانیه‌کی به‌رگریکاری، (عیماده‌دین زهنگی) بۆ سهرکه‌وتنی ئهم پرۆژه‌یه، بیرى له‌وه ده‌کرده‌وه چۆن مه‌ترسى و هێرش و په‌لامارى خاچیه‌کان که‌م بکاته‌وه، سهرئه‌نجام به‌رنامه و پلانى دانا بۆ هێرش بردنه‌سهر خاچیه‌کان له ولاتى شام و جه‌زیره، شارى حه‌له‌ب گرنگیه‌کی تايبه‌تى هه‌بوو له‌لای موسلمانانه‌کان و خاچیه‌کان، له‌به‌رئه‌وه‌ی سه‌نته‌رى رامیاری ناوچه‌که بوو، له هه‌مان کاتدا هه‌لکه‌وتیکی سهربازى و ستراتیژی هه‌بوو، ئهمه سهره‌پای ناوبانگی شاره‌که له بوونی سه‌روهت و ساماندا، بۆیه (عیماده‌دین زهنگی) پلانیکی رێک و پێکی دانا بۆ ده‌ست به‌سه‌راگرتنى حه‌له‌ب و ده‌ورو به‌رى تا بیهته ناوچه‌رگی ده‌وله‌تى ئیسلامى و توانى بیخاته ژیر رکیفى خۆی، هه‌روه‌ها له‌سالانى (٥٢٣-٥٤٠/ک-١١٢٨-١١٤٥ز) توانى ھاوپه‌یمانى نێوان ئه‌رته‌قیه‌کان و خاچیه‌کان تیک بدات، له هه‌مان کاتدا شارى (نصیبین)ی کرده بنکه‌یه‌کی سهربازى له ناوچه‌که‌دا بۆ هێرش‌بردنه سهر خاچیه‌کان،^(١) هه‌روه‌ها هه‌ولیدا ده‌سه‌لاتى (به‌نى ارتق) برۆخینیت، چونکه کۆسپ بوو له‌به‌رده‌م یه‌ک‌بوونی ناوچه‌ی موسل و جه‌زیره و باکوورى شامدا، توانى هه‌ندى شار و پێگه‌ی سهربازیان داگیر بکات، (عیماده‌دین زهنگی) هه‌ولێ دا شارى دیمه‌شق داگیر بکات، به‌لام میرى شارى دیمه‌شق (موعینه‌دین افر) ھاوپه‌یمانى له‌گه‌ل خاچیه‌کان به‌ست، به‌وه‌ش ئاوات و خه‌ونى (عیماده‌دین زهنگی) نه‌هاته‌دى که ئامانجى فراوانکردنى سنوورى ده‌سه‌لاتى رامیاری و سهربازى و ئابوورى بوو له‌ دژى خاچیه‌کان.^(٢)

گرنگترین پووداوى میژووێی له ئاست سیاسه‌تى (عیماده‌دین زهنگی) به‌تایبه‌تى و سیاسه‌تى گیتی ئیسلامیدا به‌گشتى، فه‌تح کردنى شارى ره‌ها بوو له سالى (٥٣٩/ک-١١٤٣ز)، هۆکارى هێرشى بۆسهر شارى ره‌ها ئه‌وه‌بوو (سولتان مه‌سعود) خۆی ئاماده کردبوو بۆ شه‌پى (عیماده‌دین)، سهره‌پای بیستنى هه‌والى ھاوپه‌یمانى نێوان (سولتان مسعود) و (ارتقى ره‌وى) له دژى ئه‌و، جوولانه‌وه‌ی خیرای (عیماده‌دین زهنگی) بۆ سهر شارى ره‌ها و توندی گه‌مارۆی (عیماده‌دین) و هاندانى سهربازه‌کانى هۆکارى سهرکه‌وتنى بوو که توانیان له دواى (٢٨) پوژ گه‌مارۆدان

(١) - د. خاشع المعاضيدى وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٧٤.

(٢) - د. عماد الدين خليل: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٩٨-١٢٨.

ره‌ها فتح بکه‌ن،^(۱) (عیماده‌دین زهنگی) به‌فەتحکردنی شاری ره‌ها لای سولتانی سه‌لجوقی و خیلافه‌تی عه‌بباسی پله وپایه‌ی زیاتر به‌رز بوویه‌وه،^(۲) (عماده‌دین زهنگی) فه‌رمانی ده‌رکرد به‌کۆتایی هێنان به‌کوشتن و برین، و داوای له‌سه‌ربازه‌کانی کرد سامان و مالی دانیشتوانی شاره‌که بیگیرنه‌وه بۆ خاوه‌نه‌کانیان و هه‌موو دیله‌کان ئازاد بکه‌ن، پینشتیش (عیماده‌دین زهنگی) به‌مه‌سیحیه‌کانی ڕاگه‌یاند بوو که بۆ ڕزگار کردنیان له‌ده‌ستی فه‌ره‌نجه‌کان هاتووه، نه‌ک بۆ داگیرکردن و تالانی و کوشتن و برین، ئهم هه‌لۆیسته‌ی (عیماده‌دین زهنگی) وایکرد دانیشتوانی ولاتی شام له‌گرتنی ره‌ها دا یارمه‌تی بده‌ن،^(۳) ده‌توانین بلتین شاری ره‌ها یه‌که‌م کۆسپی به‌رده‌م یه‌کگرتنی موسلمانان بوو، به‌ڕزگارکردنی شاری ره‌ها زه‌مینه‌ ڕه‌خسا بۆ داگیرکردنی قه‌لا و پیڤه‌ و شاره‌کانی خاچییه‌کان له‌ ولاتی شام، به‌مه‌ش یه‌کیتییه‌ک له‌ نێوان شام و جه‌زیره‌ی فورات دروست بوو، سه‌ره‌ڕای گه‌ڕانه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی نێوان موسڵ و حه‌له‌ب، فه‌تح کردنی شاری ره‌ها دوو ئه‌نجامی گرنگی لی که‌وته‌وه:

۱. کۆنترۆڵکردنی ڕیگاوبانی نێوان شام و جه‌زیره‌ و عێراق و ئاسیای بچووک.
۲. ڕوو‌خاندنی یه‌که‌م قه‌واره‌ی رامیاری و ئایینی و ئابووری خاچییه‌کان له‌ خۆره‌لات.

به‌که‌وتنی شاری ره‌ها جوړه‌ ترسیک له‌ ناو ده‌زگاکانی خاچی له‌ ئه‌وروپیدا بلأوبویه‌وه و هه‌ستیان به‌مه‌ترسی و ئالۆزی بارودۆخیان ده‌کرد له‌ ناوچه‌کانی جه‌زیره‌ و شام، چونکه له‌ ده‌ستدانی شاری ره‌ها لی‌دانیکی گه‌وره‌ بوو بۆ به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانیان، بۆیه‌ بیریان له‌ هه‌له‌میته‌کی نوێ کردوه‌وه بۆ سه‌ر خۆره‌لات له‌به‌رئه‌وه‌ی خاچییه‌کان هه‌یچیان پێ نه‌ده‌کرا له‌ دژی (عیماده‌دین زهنگی) تا هاتنی هه‌رشێ دووه‌می خاچییه‌کان.^(۴)

بیگومان تیکشکاندن خاچییه‌کان له‌ شاری ره‌ها به‌رامبه‌ر (عیماده‌دین زهنگی) بووبه‌ هۆی ڕوودانی هه‌رش و په‌لاماری دووه‌می خاچییه‌کان به‌ سه‌رکردایه‌تی ئیمپراتۆره‌کانی (فه‌ره‌نجه، ئه‌لمان و ئینگلیز)، ئهم هه‌رشه‌ که له‌ سوواره‌ی فه‌ره‌نج و

(۱) - د. علیه‌الجنزوري: م.ن.ص/ ۳۰۴؛ محمود یاسین التکریتی: الايوبیون في شمال الشام والجزيرة، دار الرشيد للنشر، بغداد، ۱۹۸۱، ص ۳۷.

(۲) - أبین القلاسی: ذیل تأریخ دمشق، ص ۲۸۴.

(۳) - محمود یاسین التکریتی: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۳۷.

(۴) - عماد الدین خلیل: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۱۵۴.

ئەلمان و ئىنگلىز پىڭكەتەبوو توانىيان لەشكرىكى زۆر گەورە لە شارى قودس ئامادە بكن، ئەم لەشكرە گەورەيە سەرەتا گەمارۆى ديمەشقىدا بەلام بى سوود بوو. بە كوشتنى (عيمادەدين زەنگى) بە دەستى يەكێك لە خزمەتكارەكانى بە ناوى (بىرتقىش)، لە سالى (٥٤١ك/ ١١٤٧ز)دا، يەكەم زنجيرەى ھەولەدانى موسلمانان لە دروستكردنى بەرەى يەكگرتوو لە دژى خاچىيەكان بۆ دەرکردنيان لە ولاتى شام كۆتايى پىھات.^(١)

دواى (عيمادەدين زەنگى)، (نورەدين مەحمودى) كۆپى دەسەلاتى گرتە دەست و شارى ھەلەبى كردە پايتەختى خۆى، لە سالى (٥٤٩ك/ ١١٥٤ز)دا (نورەدين مەحمود) شارى ديمەشقى بەبى شەر پزگار كرد، بە پزگار كردنى شارى ديمەشقى ھىچ كۆسپىك نەما لە نىوان ناوچە زەنگيەكان و قودسدا.^(٢)

رۆلى نورەدين مەحمود لە پىڭكەتەى بەرەى ئىسلامى

(عيمادەدين زەنگى) لە دواى خۆى چوار كۆپى بەجى ھىشت، ئەوانيش (سيف الدين غازى) و (نورەدين مەحمود) (مەلىك عادل) و (قطب الدين مودود) و (نصر الدين) بوون، ھەوالى كوشتنى (عيمادەدين زەنگى) سوپاكەى كرد بەدوو بەشەو، بە شىڭيان بە فەرماندەيى (جمال الدين الاصفھانى) بەرەو شارى ھەلەب بەرپەكەوتن و پۆلىكى گەورەيان ھەبوو لە دانانى (سيف الدين غازى) لە سەر شارى موسل، بەم شىوھە دەولەتى زەنگى بوو بە دوو بەشەو، بەشى خۆرھەلات كە كۆپە گەورەكەى بە ناوى (سيف الدين غازى) فەرمانپەرەوايى دەكرد، بەشى خۆرئاواش (نورەدين مەحمود) بەرپەوھى دەبرد،^(٣) سەرچاوە مێژوويەكان باس لە سەرەتاي ژيانى نورەدين مەحمود ناكەن تەنھا ئەوھندە نەبێت كە لە كاتى گەمارۆدانى قەلاى (جعبەر) و مردنى باوكى لەگەڵ باوكى بوو، ھەرۆھا دەلێن (ئەسەدەدين شىركۆ) پىڭاى نیشانداوھ بۆ ھەرگرتنى دەسەلات لە شارى ھەلەب دواى مردنى باوكى، ھەرگرتنى فەرمانپەرەوايى ھەلەب بى بنەما نەبوو، چونكە (نورەدين مەحمود) لە

(١) - أبْنِ وَاصِل: مَفْرَجُ الْكَرُوبِ، ج ١/ ص ٩٩ - ١٠٠؛ أبْنِ الْقَلَانِسِي: ذِيْلُ تَارِيخِ دِمَشْق، ص ٨٤ - ٨٥.

(٢) - حَسَنُ حَبِشِي: نَوْرُ دِيْنِ وَالصَّلَيبِيِّ، دَارُ الْفِكْرِ الْعَرَبِي، الْقَاهِرَة، ١٩٤٨، ص ١٤٠.

(٣) - أبْنِ تَغْرِي بَرْدِي: النُّجُومُ الزَّاهِرَة فِي أَخْبَارِ مُلُوكِ مِصْرَ وَالْقَاهِرَة، ج ٥/ ص ٢٧٩؛ د. سَعِيدُ عَبْدِ الْفَتْاحِ عَاشُور: الْحَرَكَةُ الصَّلَيبِيَّة، الْقَاهِرَة، ١٩٦٣، ص ٦١١.

پروفسەى بەرپۆهەردندا شارەزايى ھەبوو، بەھۆى نزىكى لە ميرنیشينە خاچىيەكانى (ئەنتاكيا و تەرابلس) بارودۆخى (نورەدين مەحمود) لە شارى ھەلب باش نەبوو، ھەروەھا قەلا و پىنگەكانى تەرى خاچىيەكان لەو ناوھەدا دامەزرا بوون، واتا شارى ھەلب ھەردەم ئامانجىك بوو بۆ ھىرشى خاچىيەكان، بۆيە (نورەدين مەحمود) پىنگەكانى خۆى بەھىز کرد بۆ وەستان لە دژى خاچىيەكان، بۆ ئەم مەبەستەش چەند ھەنگاوينكى راميارى و دبلۆماسى و سەربازى نا، بۆ سەرکەوتنى ئەم ئامانجەش چەند ميرىك ھاوکارىان کرد لەوانەش (ئەسەدەدين شىركۆ) و (نەجمەدين ئەيووبى) براى كە دەكاتە باوكى (سەلاحەددىن ئەيووبى). سىياسەتى (نورەدين مەحمود) كۆمەلىك شىوازى لەخۆگرت،^(١) ئەم سىياسەتەش تىكەل و تەواوگەرى ئەوھى دىكەيانە، بۆيە لە سەرھەتاي فەرمانرەوايىيە ھىرشى ميرى شارى رەھاي بەرپەچ دايەو و دووبارە شارەكەى گرتەو، دواى ماوھەكى كەم ھىرشى ميرى تەرابلسى بەرپەچ دايەو و لە ناوچەكە دەريکردن، ھاوكات (ئەسەدەدين شىركۆ) توانى ھىرشيان بكاتە سەر و زۆر بە خراپى بيانشكىتى و تالانەكەشيان لى بسىنيتتەو و ژمارەيەكى زۆرىشى لى كوشتن،^(٢) ھاوكات خاچىيەكان لە ھەلمەتى دووھەمياندا بۆ سەر ولاتى شام بە فەرماندەيى (كۆنرادى سىيەم) ئىمپراتۆرى ئەلمانىا و (لويىسى ھوتەم) پاشاي فەرەنساي بە لە شكركى (٥٠) ھەزارىو ھەگمارۆى شارى ديمەشقياندا،^(٣) ئەم پرووداوانەو ھەلەكەوتەى جوگرافى ھەلب وەك بنكەيەكى سەربازى و كارگىزى، (نورەدين مەحمودى) ناچارکرد ئەركى دژايەتيكردن و بەرھەنگاربوونەوھى خاچىيەكان لە ئەستۆ بگريت، (نورەدين مەحمود) توانى لە درىژەى سىياسەت و تىكۆشاني دژ بە مير و سەرکردە موسلمانەكانى ناوچەكە كە بەرژەوھەندى خۆيان لە سەرۆوى بەرژەوھەندى گەلەكانيان دانابوو، بەسەرياندا سەربكەويت و دەسەلات لە ناوچەكانى ولاتى جەزيرە وەربگريت، بەم شىۆھە سوپاي موسل و ھەلب و سنجار بوونەو بەيەك و تەنھا شارى ديمەشق لە بەردەم نورەديندا مابوو بيخاتە ژىر ركيفى خۆى، ديمەشق بە دەستى

(١) - أبى تغرى بردى: النجوم الزاهرة في اخبار ملوك مصر والقاهرة، ج ٥/ ص ٢٨٠.

(٢) - د. خاشع المعاضيدى وأخرون: م.ن. ص ٩٥.

(٣) - د. خليل ابراهيم السامرائى وأخرون: م.ن. ص ٣٢٢.

فەرمانرەوایانی (ال بوری)^(۱) بوو، (نورەدین مەحمود) دانیابوو لەو هی شەری خاچییهکانی پێ ناکریت ئەگەر شاری دیمەشق لە ژێر کۆنترۆڵیدا نەبێت، بەتایبەت کە بێهیزی و لاوازی بنەمالە (ال بوری) بوون ئەمە زەمینە ی پەخساند بۆ خاچییهکان تا ناوچە کە بگرن و خراپەکاری بنێنەو،^(۲) داگیرکردنی شاری دیمەشق، گرنگیەکی گەورە و لە پادە بەدەری هەبوو بۆ (نورەدین مەحمود)، لەبەر ئەوەی لە بەستەنەو هی عێراق و شامدا هەلکەوتیکی جوگرافی و ستراتیژی گرنگی هەبوو، هەروەها دەکەوتە سەر پێگای بازرگانی نێوان (فورات و نیل)^(۳)، سەرەپای بوونی ژمارەیهکی زۆر لە دانیشتوان و کەرەستە ی جەنگی، بەمەش گرتنی شاری دیمەشق دەبوو بە خالی وەرچەرخان لە بەهێزکردنی سوپای (نورەدین مەحمود) دا لە پووی زیادبوونی ژمارە ی جەنگاوەرەکانی و دەستپێکردنی جیهاد دژ بە خاچییهکان،^(۴) (نورەدین مەحمود) نەیدەویست بە سیاسەتیکێ توند و تیزانه و سیاسەتی سەربازی راستەوخۆ شاری دیمەشق بگریت، بەلکو بەردەوام پتی خوێش بوو بۆ گەشتن بە ئەنجام سیاسەتی نەرم و نیانی بەکاربەنێت و کەمترین خوین پشتن لە نێو موسلماناندا پووبدات،^(۵) لە راستیدا ئامانجی سەرەکی (نورەدین مەحمود) پێکھاتنی بەرە ی ئیسلامی یە کگرتوو بوو لە دژی خاچییهکان، بۆیە دوا ی سێ سال برپاری گەمارۆدانی شاری دیمەشقیدا، خاچییهکان باجیکێ زۆریان لە دانیشتوان وەر دەگرت، هەروەها نرخێ شتومەک لە بازارەکانی دیمەشق لە توانای خەلک زیاتر بەرز ببوو یەو، لە ئەنجامی توندی گەمارۆکە ی (نورەدین مەحمود) کە بەهیچ شتێو یەک نەیدەهێشت خواردن بچیتە ناو شاری دیمەشق و لاواز بوونی دەسەلاتی بنەمالە ی (بوری) دەر فەت پەخساند بۆ (نورەدین مەحمود) تا لە سالی (۵۴۹ک/ ۱۱۵۴ز) لە دەرگای خۆرەلاتەو بەچیتە ناو شاری دیمەشق و دوا ی چەند ساتیک

(۱) - د. درید عبدالقادر: موقف اتابکية دمشق من الغزولبلاد الشام، مجلة اداب الرافدين، جامعة الموصل، ۱۹۸۰، العدد ۱۰، ص ۱۱۵-۱۱۸.

(۲) - ابو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، القاهرة، ج ۱/ ص ۶۹.

(۳) - ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ص ۵۰.

(۴) - د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م. ن، ص ۹۶.

(۵) - عاشور: م. ن، ج ۲/ ص ۶۶۳.

هموو دهرگاكانی قه لاکه کرانه وه و (مجیر الدین) ناچار خوئی دا به دهسته وه، بهمهش هموو شاری دیمه شق کهوته ژیر کونترولی (نوره دین مهحمود).^(۱)

دهتوانین بلین کهوتنی شاری دیمه شق به دهستی (نوره دین مهحمود) یه کیکه له پروداوه گرنگه کانی میژووی ئه و سهردهمه، که بووبه هوئی بههیزبوونی بهرهی ئیسلامی و له بهرامبهردا لاوازبوونی خاچییه کان، بهمهش (نوره دین مهحمود) توانی بهربهستی نیوان حهلب و بهیت ولمه قدیس نه هیلی،^(۲) هروه ها ئه و یه کیکته ی که له ولاتی شام له سهردهستی نوره دین مهحمود دروست بوو، وایلیکرد بیر له یه کیکتی نیوان میسر و شام و ولاتی جهزیرهش بکاته وه، بهلام مردنی کۆسپینک بوو له بهردهم ئه و خهونهیدا و دواتر له سهردهستی (سهلاحه ددینی ئه یووبی) هاته دی، (نوره دین مهحمود) دواي دهست به سهراگرتنی شاری دیمه شق له سالی (۵۴۹/ک/۱۱۵۴ز) گرنگترین ئامانجی رامیاری به دهستهیتنا و دهرفتهی بۆ په خسا بۆ جی بهجیکردنی ئامانجی دوهم که بریتیبوو له یه کیکتی نیوان موسلمانان و جیهاد کردن له دژی خاچییه کان، ئه و پلانهشی بۆ دهرکهوت که (بلدوینی سینه م) پاشای بهیت ولمه قدیس له کاتی فهتحرکردنی شاری دیمه شق په پیرهوی دهکرد،^(۳) نوره دین مهحمود توانی دهست بگریته به سهرقه لا و پیگه کانی خاچییه کاندایه وانه (تل باشر) و گهمارۆی (حارمی) دا، دواتر په یمانی له گهل واژوکردن بۆ ماوهی سالی که بهلام خاچییه کان ئه و ریکه و تنه یان پیشیل کرد، هروه ها (نوره دین مهحمود) له گهل (ئه سه ده دین شیرکو) و هندی له تورکه کان ریکه که و تن له سه رهیزشبردنه سه ر (بانیا س) و گهمارۆیان داو به مه نه نیق،^(۴) لیتاندا تا له سالی (۵۵۲/ک/۱۱۵۷ز) داگیریان کرد،^(۵) له سالی (۵۵۷/ک/۱۱۶۱ز) (نوره دین مهحمود) به سوپاکه یه وه له

(۱) - ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۳۲۸: ابن الأثیر: الكامل فی التاریخ، ج ۱۱/ ص ۱۳۱.

(۲) - بروانه الشرق الاوسط والحروب الصليبية، ج ۱/ ص ۵۵۹-۶۰۰.

(۳) - د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، ص ۲۰۰، ارنست باركر: م. ن، ۱۵۸.

(۴) - مه نه نیق: نامزیکي ئاکر په رژیته، ئه یو بییه کان له شهري شاره کان به کاریان هیناوه، یان که پنی دهوترا شهري شورا و گهمارۆ، وه له روژگاری ئه مړیدا وهکو توپی قورس ده ناسریته وه... بۆ زیاتر زانیاری بره وانه (الطرسوسى: تبصره ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق و نشر كلود كاهن، ل ۱۶- ۱۸).

(۵) - ابن القلانسی: م. ن، ص ۳۳۹-۳۴۰.

حه له به وه كه وه پي بۆ كه مارۆدانی قه لای (حارم)، به لام دانیشتوانی قه لاکه له گه لی ریکه وتن، بۆ سالی دواتر گه مارۆی (حصن الاكراد) دا و ناچاری كردن دژ به خاچیه كان بدهنه پالی و هاوکاری بکهن، له گه ل ئه وهی (نوره دین مه حمود) ده یویست میسر له فاتیكان وه ربگریته وه، به لام له جیهادی دژ به خاچیه كاندا شامی فه رامۆش نه كرد،^(۱) به لكو به رده وام هانده ری به ره ی یه کگرتووی ئیسلامی بوو، به ره ی ئیسلامی سه رکه وتیان به ده ستهینا و له دژی خاچیه كان و به رپرسی (ئه نتاکیا و ته رابلس) یان گرت،^(۲) (نوره دین مه حمود) به هاوکاری هیزه کانی به ره ی یه کگرتووی ئیسلامی هیرشی کرده سه ر میرنشینی ئه نتاکیا، دوا ی له ناو بردنی سوپای خاچیه كان توانی میر (ریموندی بواتیه) بکوژیت، موسلمانان به کوشتنی (ریموند) زۆر خو شحال بوون،^(۳) له دوا ی داگیرکردنی ئه نتاکیا (جوسلینی دووهم) میری ره ها هه ولیدا به هیرش بردنه سه ر مه رعرش به شیک له ئه نتاکیا وه ربگریته، به لام هیزه کانی (سولتان مه سعودی) سه لجووقی و (قرا ئه رسلان ارتقی) توانیان به دیلی بیگرن و په وانه ی لای (نوره دینی) بکهن ئه ویش له حه له ب زیندانی کرد، ئه مه ش گه وه ره ترین سه رکه وتن بوو بۆ موسلمانان،^(۴) بیگومان ئه م کارانه خاچیه کانی بینزار کرد و ترسی خسته دل و ده رو نیان به تایبته دوا ی بلاو بوونه وه ی هه والی میرنیشن و خاچیه کانی (ئه نتاکیا و ره ها) و کوشتنی میری ئه نتاکیا و به دیلگرتنی میری ره ها.^(۵)

(نوره دین مه حمود) سوپای سه ربازی بۆ ولاتی میسر نارد و هاو په یمانیه تی به ره ی یه کگرتووی ئیسلامی دروستکرد، ئامانجی په رته وازه کردنی سوپای خاچیه كان و شه پکردن بوو له چه ند به ره یه که وه جگه له خه رج کردنیکی زۆر و دابه زینی وره ی سوپا که یان، سه ره پای مه ترسی (نوره دین مه حمود) له جی به جیکردنی ئه م پلانه و تیکشکانی به رامبه ر خاچیه كان که هیشتا مه ترسییان له سه ر

(۱) - أبن الأثیر: الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل، تحقیق د. عبداللطیف احمد طلیمات، مطبعة الاستقلال الکبری، القاهرة، ۱۹۶۳، ص ۱۱۶-۱۱۷.

(۲) - د. خاشع المعاضیدی: الحیاة السیاسیة، ص ۲۰۴.

(۳) - أبن واصل: مفرج الکروب في أخبار بني ایوب، تحقیق د. جمال الدین شیا، القاهرة، ۱۹۶۴، ج ۱/ص ۱۲۱.

(۴) - د. خاشع المعاضیدی واخرون: م.ن، ص ۱۰۰.

(۵) - د. سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصلیبیة، ج ۲/ص ۲۲۶.

ولاتی شام مابوو، به لّام له سالی (۵۶۰ک/ ۱۱۶۴ز) یه کهم هه لمه تی نارد بۆ ولاتی میسر به سهرکردایه تی (ئه سه ده دین شیرکو) که یه کیک بوو له فه رمانده جی باوه ره کانی، هاوکات (شیرکو) (سه لاهه ددینی کوپی نجمه دین ئه یوب) ی برازای له گه ل خۆی برد، له لایه کی دیکه وه (نوره دین) ئه وه له ی قۆسته وه که خاچییه کان له گۆره پانی میسر نزیک بوون و شامیان چۆل کرد بوو، بۆیه له گه ل هاوپه یمانه کانیدا هیزشی برده سهریان.^(۱) دوا ی شه ریکی سه خت له گه ل خاچییه کان سه رکه وتنیکی گه وهری به ده ست هینا و به هه زاران له خاچییه کان که وتنه بهر کوشتن و گرتن، هه موو ئه و میرانه ی به شداریان له و شه رپه دا کردبوو گیران، له پیشه نگی هه موویان (بوهیمند) میری ئه نتاکیا و (ریموندی سیتیهم) میری ته رابلس و (جوسلینی سیتیهم) و (هه وه شته می لوزجنان) و فه رمانه وه ی قلیقلیه ی بیزه نته ی، له دوا ی ئه م سه رکه وتنه (نوره دین مه حمود) ده سته گرت به سه ر قه لای (حارمدا)، به وه ریگای بۆ چۆل بوو بۆ هیزشبردنه سه ر ئه نتاکیا، به لّام پرووی کرده (بانایاس) ی سه ر به شانیشینی به یه ت و لمه قدیس تا بیکاته بنکه یه کی سه ربازی بۆ خۆی،^(۲) له هه مان کاتدا خاچییه کانی میسر به فه رمانده یی (افلریک یه کهم) پاشای به یه ت و لمه قدیس گه رانه وه، و بارودۆخیان زور ئالۆز و ناهه موار بوو، به تایبه ت دوا ی داگیرکردنی قه لای (حارم) له میرنشینی ئه نتاکیا و (بانایاس) له شانیشینی به یه ت و لمه قدیس له لایه ن (نوره دین مه حمود) وه که دوو پیگه ی سه ربازی و ستراتیژی بوون بۆ ئه وان، سه ره رای به دیلگرتنی هاوریکانی، خاچییه کان به رامبه ر ئه م پرووداوانه هیچییان پی نه ده کرا، (نوره دین مه حمود) و (ئه سه ده دین شیرکو) له ماوه ی دوو سالی (۵۶۱- ۵۶۲ک/ ۱۱۶۵- ۱۱۶۶ز) دا به رده وام خه ریکی هیزش و په لاماری له نا کاو بوون بۆ سه ر قه لا و پیگه کانی خاچییه کان و توانییان هیزی خاچییه کان به ته واوی لاواز بکه ن،^(۳) له سالی (۵۶۹ک/ ۱۱۷۳ز) (نوره دین مه حمود) له شاری دیمه شق کۆچی دوا یی کرد و وه سیه تی کرد که کوپه که ی (ملک الصالح اسماعیل) له شوینی بیته، به لّام به پیچه وانه ی ئه و وه سیه ته که سیکی رامباری و سه ربازی ناودار و لینه اتوو له شوینیدا سه رکردایه تی گیتی ئیسلامی گرتنه ده ست

(۱) - أبین الأثیر: الباهر، ص ۱۲۳.

(۲) - أبین الأثیر: الباهر، ص ۱۳۱، د. خاشع المعاضیدی: الحیاة السیاسیة، ص ۲۰۴.

(۳) - رنسیمان: تاریخ الحروب الصلیبیة، ج ۲/ ص ۶۰۰- ۶۴۴.

ئەویش (سەلاحەددین یوسف کورپی ئەیوب)بوو، لە راستیدا (نورەددین مەحمود) لە برووی رامیاری و سەربازیه وە پیاویکی بەتوانا و جەنگاوەریکی بە ھێز و قارەمان بوو، مافی جەنگاوەرانی پێشیل نەدەکرد،^(۱) ھاوکات پیاویکی دادپەرور و راستگۆ بوو، لە پێناو ئایینی ئیسلام و یەکییتی ریزەکانی نێوان موسلمانان ھەولیدەدا.^(۲)

ڕۆلی سەلاحەددینی ئەیوبی لە پیکھاتەیی بەرەیی ئیسلامی

گۆڕانکاریەکانی گیتی ئیسلامی بە خیراییکی زۆر و ئیجابی بۆ موسلمانان بە گشتی و ئەھلی سوننە بە تاییەتی ڕوویان دەدا، چونکە کاروچالاکی (نورەددین مەحمود) تەنھا لە ولاتی شامدا کۆنەبەوویە، بە لکو ھەنگاوی بۆ دەرەوی شامیش ھاویشت کە وەک ئاماژەمان پێکرد گرنگترینیان ولاتی میسر بوو، ھاوکات لە ئەنجامی پەناھێنانی وەزیری فاتمی (شاوھری سەعدی) ھەلیکی چاکی بۆ رەخسا کە داوای لە (نورەددین مەحمود) کرد بیکەرنییتەو ھەلەکی خۆی (کە وەزیر بوو لە خێلافەتی فاتمیدا)، بەرامبەر ھەر مەرجیک کە (نورەددین مەحمود) داڕینیت وەک خاکی میسر و ملکەچ بوونی بۆ فەرمانی (نورەددین مەحمود)، ئەو ھەو بوو نورەددین (ئەسەددەدین شیرکۆ)ی بۆ ئەم مەبەستە پەوانەیی ولاتی میسری کرد، ناوبرا و توانی کارەکی جێ بەجێ بکات، بەلام (شاوھر) لە جیاتی بەجێھێنانی پەیمانەکانی، خاچیەکانی ھێنا ھەر (ئەسەددەدین شیرکۆ)، شیرکۆ توانی دواي شەپکی گەورە خاچیەکان دووربخاتەو و بگەرنییتەو بۆ ولاتەکی،^(۳) لە ئەنجامی سیاسەتی نابەجێ و چەوتی (شاوھر) و (خاچیەکان) بەرامبەر بە دانیشتوانی میسر لەسەر فەرمانی (نورەددین مەحمود) (ئەسەددەدین شیرکۆ) دووبارە ھێرشی بردەسەر میسر، لە ئەنجامدا لە سالی (۵۶۴/ک ۱۱۶۸ز) توانی تەواوی میسر بگرێ، سەلاحەددینی ئەیووبی برازاشی بەشداری بەرچاوی ھەبوو و ھەر ئەویش (شاوھری سەعدی) کوشت، ئەسەددەدین بوو بە وەزیر بەلام دواي ماوہیەکی کورت (ئەسەددەدین) کۆچی دواي کرد و لە شوینی ئەودا (سەلاحەددینی ئەیووبی) برازای بوو بە

(۱) - رنسیمان: م.ن، ج ۲/ص ۶۴۳-۶۴۴.

(۲) - کلود کاھن: تأریخ العرب والشعوب الاسلامیة، المجلد الاول، ترجمة- بدرالدین قاسم، ط ۱، دار الطباعة والنشر، بیروت، ۱۹۷۳، ص ۳۶۲.

(۳) - گۆفاری ھەزارمیزد: ژمارە (۵) سالی ۱۹، سلیمانی، ص ۱۹۸.

وهزير، سه لاهه ددين توانی کۆتایی به دهسه لاتی فاتمیه کان بهیئت و خیلافه تی عه عباسی له میسر را بگه یه نیت، به مشیوه یه گیتی ئیسلامی دووباره یه کیگرتیه وه به ره یه کی یه کگرتوو له دژی خاچییه کان دروست بوو،^(۱) دواى مردنی (نوره دین مه محمود) هه لۆیستی رامیاری سه لاهه ددين به رامبه ر خاچییه کان بریتی بوو له نه رمی و پیککه وتن، چونکه سه لاهه ددين هه ولئى ئه وه ی دها به ته وای به سه ر خاچییه کاندای سه ربکه ویت تا بتوانیت ده وله تیکی به هیز و یه کگرتوو دابمه زرینیت، له به ر ئه مه ش بوو پیککه وتنی ناشتی له گه ل خاچییه کاندای واژو کرد، له گه ل ئه مه شدا گه لیک پیکدادان له نیتوان (سه لاهه ددين) و خاچییه کاندای پوویدا،^(۲) سه لاهه ددين به رده وام هیزشی ده برده سه ر شوینه گرنه و پته وه کانی خاچییه کان، هه ندیک جار به شیوه ی کاتی و بۆ ماوه ی کورت و به مه به ستی خو ئاماده کردن و پته وکردنی ریزه کانیان، په یمانی پیککه وتنی له گه ل خاچییه کاندای ده به ست، تا به ته وای و لاتی شام له دهستی خاچییه کان رزگار بکات، له به یت ولمه قدیس ئاژاوه یه ک دروست بوو، ئه م ئاژاوه یه (میری کرک) ده یویست سوودی لیوه رگریت، بۆ ئه م مه به سه ته، هه ولئى ئه وه ی دها په یمانی پیککه وتنی نیتوان به یت ولمه قدیس و سه لاهه ددینی ئه یووبی بشکینئ، ئه ویش به هیزش برده سه ر کاروانیکی مه ککه و تالانکردنی، هه روه ها هه ولئى دها له پتی ده ریای سوره وه په لاماری شاری مه دینه بدات، به لام هه ندیک له شکری دیمه شق به ریان لنگرت و شکاندنیان و ئه ویش ناچار گه رایه وه بۆ کرک.^(۳)

دوا به دواى ئه وه ی خاچییه کان په یمانی پیککه وتنیان شکاند، (سه لاهه ددين) دهستی کرد به خو ئاماده کردن و بزووتنه وی خو به ختکردن (حرکه الجهادی) له دژی خاچییه کان را گه یاند، هاوکات زه مینه ره خسا بۆ یه کیتی نیتوان میسر و و لاتی شام، ئه مه ش بۆ خو ی مه ترسیه کی گه وره ی هه بوو له سه ر خاچییه کان، چونکه سه لاهه ددینی ئه یووبی و نوره دین مه محمود ده یانتوانی ده سه لاتیان هه بیئت به سه ر ده ریای ناوه راستدا به تایبهت ده ست به سه راگرتنی به نده ری ئه سه کهنده رییه و دمیاط،

(۱) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه مان سه رچاوه، ص ۱۵۰.

(۲) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه مان سه رچاوه، ص ۱۶۵.

(۳) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ن، ص ۱۶۵.

و به‌نده‌ره‌كاني كه‌ناري و لا‌تي شام،^(۱) ئە‌مه‌ش هه‌ستێ‌كي ترسناكي لای هێ‌زي خاچيه‌كان دروست كرد به‌رامبه‌ر به‌ ناوچه‌كاني شام، ناچار (عموري يه‌كه‌م) پاشای قودس داوای يارمه‌تي و هاوكاري و فرياكه‌وتنی له‌ ئه‌وروپای خۆ‌رئاوا كرد، بۆ‌ بزگاركردينان له‌و بارودۆ‌خه‌ پشێ‌وو ئاارمه‌ي تێ‌ي كه‌وتبون، هاوكات عموري يه‌كه‌م په‌يمانه‌كه‌ي له‌ گه‌ل ئيمپراتۆ‌ري بيزه‌نتي (مانويل كوفين) تازه‌ كرده‌وه، به‌لام ئه‌و چالاكي و جولا‌نه‌وانه‌ي خاچيه‌كان هه‌چ كاريگه‌رييه‌كي نه‌بوو له‌سه‌ر وره‌ي موسلمانان به‌سه‌ركردايه‌تي نوره‌دين و سه‌لاحه‌ددين، كه‌ به‌رده‌وام هێ‌رشيان ده‌برده‌سه‌ر خاچيه‌كان. چهند پوژيكي پێ‌ نه‌چوو سه‌لاحه‌ددين هێ‌رشي برده‌سه‌ر (پيگه‌ي شوبك)^(۲) ي خاچيه‌كان له‌ باشووري (بحر الميت) و گه‌مارۆ‌ي توندي له‌سه‌ر دانان، هاوكات نوره‌دين هێ‌رشي برده‌سه‌ر (حصن كرك)^(۳) به‌م جوړه‌ هه‌ردوولا رې‌كه‌وتن له‌ هێ‌رشبردنه‌ سه‌ر هێ‌زي خاچيه‌كان له‌ ميسر و شام به‌ به‌رده‌وامي،^(۴) شايه‌ني باسه‌ (نوره‌دين مه‌حمود) و (سه‌لاحه‌ددين) له‌ شه‌ري خاچيه‌كاندا راسته‌وخۆ به‌ يه‌ك نه‌گه‌يشتن، هه‌ندێ‌ له‌ ميژوونووسان بۆ‌چوونيان وايه‌ كه‌ گوايه‌ سه‌لاحه‌ددين ترسي هه‌بووه‌ نوره‌دين و لا‌تي ميسري لێ‌ وه‌رگريته‌وه، ئه‌وه‌ي ئە‌م راستيه‌ ده‌سه‌لميني‌ت ئه‌وه‌يه‌ سه‌لاحه‌ددين دووجار له‌ شه‌ري خاچيه‌كان له‌ نيوان و لا‌تي شام و ميسر به‌ تايبه‌تي له‌ پيگه‌ي (الكرك والشوبك) كشايه‌وه، يه‌كه‌ميان له‌ سالي (۵۶۷ه‌.ك / ۱۱۷۱ز) كاتي‌ك هه‌والی پێ‌ گه‌يشت پاشماوه‌ و داروده‌سته‌ي فاطمه‌كان دوركه‌وتنه‌وه‌ي سه‌لاحه‌ددينيان به‌ ده‌رفه‌ت زانيوه‌ تا ميسر بگرنه‌وه‌ ده‌ست، بۆ‌يه‌ سه‌لاحه‌ددين گه‌رايه‌وه‌ بۆ‌ ولا‌تي ميسر،^(۵) دووه‌ميان له‌ سالي (۵۶۸ه‌.ك)

(۱) - م. ن، ص ۱۵۰.

(۲) - شوبك: قه‌ليه‌كي پولاينه‌ له‌ ده‌وروبه‌ري شام له‌ نيوان (عمان و ايلة) نزیک الكرك. (ياقوت الحموي: س.پ، ج ۳/ ل ۱۶۱).

(۳) - الكرك: قه‌ليه‌كي پولاينه‌ له‌ ديو‌ي شام له‌ ده‌وروبه‌ري (بلقاء) له‌ ناو چياكاني (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج ۴/ ل ۱۳۱) ئیستا سه‌ر به‌ ئوردنه‌.خاوه‌ن شوينيكي ستراتيژی گرنه‌ بوو، گرنه‌ي ئه‌و شاره‌ له‌وه‌دا بوو كونترۆ‌لی رې‌گاكاني نيوان مصر و شام و حيجازی ده‌كرد، تاكه‌ رې‌گا بوو كه‌ رې‌يوار پيا ده‌رؤ‌يشت بۆ‌ سو‌رياو حيجاز. (غوانمة: امارة الكرك الايوبية، ل ۱۰۵).

(۴) - أبين الأثير: الكامل في التاريخ، ج ۱۱/ ص ۳۷۳؛ أبين شداد، النوادر السلطانية، ص ۳۶، أبو شامة: الروضتين، ج ۱/ ص ۳۰۶.

(۵) - البنداري: سنا البرق الشامي، تحقيق د. رمضان شنن، بيروت، ۱۹۷۱، ج ۱/ ص ۱۱۸.

١١٧٢ز) کاتیک هه والی نه خووشی باوکی پێ گه‌یشت گه‌رایه‌وه بۆ میسر به‌لام تا گه‌یشته‌وه باوکی کۆچی دوا‌ی کرد بوو،^(١) باره‌که دوا‌ی پووخانی فاتمیه‌کان ئه‌وه‌ی له سه‌لاحه‌ددین ده‌خواست هه‌ول بدات خاچیه‌کان له شام ده‌ربکات، به‌لام نوره‌ددین وه‌ک سه‌لاحه‌ددین به‌ چاکی بارودۆخی میسری نه‌ده‌زانی، چونکه (سه‌لاحه‌ددین) سه‌ره‌تای ده‌سه‌لاتی بوو له میسر و مه‌ترسی شو‌پشی هه‌بوو له ناو میسر، هاوکات سه‌لاحه‌ددین بیرى له‌وه ده‌کرده‌وه که کارى یه‌که‌مى پاراستنى ولاتى میسرین بۆ جێگیربوونی ده‌سه‌لاته‌که‌ی و دروستکردنى سوپایه‌کی به‌هێز که توانای پاراستنى میسرى هه‌بیت، و شه‌پى خاچیه‌کان بکات له ولاتى شام، له دوا‌ی مردنى (نوره‌ددین) له پو‌ژى چوارشه‌مه (١١)ی شوال، سه‌لاحه‌ددین بووبه سولتان له‌سه‌ر میسر و شام و به‌رزاییه‌کانى عی‌راق و مو‌سل، نوره‌ددین له‌دوا‌ی (١٢) سال خه‌بات و تیکۆشان بۆ به‌دییه‌تانی ئامانجى یه‌کبوونی به‌ره‌ی گیتی ئیسلامی له‌ دژی خاچیه‌کان، توانی بگاته ئامانجى خۆى و سه‌رکه‌وتنىکی میژوویى به‌ده‌ست به‌ییت که ئه‌ویش رزگارکردنى قودس و که‌ناره‌کانى ولاتى شام بوو.^(٢)

(١) - أبین الأثیر: الکامل فى التاریخ، ج ١١ / ص ٣٩٣.

(٢) - د. خاشع المعاضیدى وأخرون: م.ن، ص ١٥١-١٥٢.

بەشى ھەژدەيەم

- بەرپا بوون شەرى خاچىيەكان
- ھۆكارەكانى شەرى خاچىيەكان
- ھۆكارى راميارى و كۆمەلايەتى
- ھۆكارى ئابوورى
- ھەلمەتى يەكەمى خاچىيەكان
- ھەلمەتى دووھى خاچىيەكان
- ھەلمەتى سىيەمى خاچىيەكان
- ھەلوئىستى ئىمپراتورىيەتى بىزەنتى بەرامبەر سوپاي ئەلمان
- ھەلوئىست و كاردانەۋەي مۇسلمانان
- ھەلوئىستى سەربازگەي خاچىيەكان
- سوپاي فەرەنسى و ئىنگىلىزى
- ھەلوئىستى مۇسلمانان
- سوپاي ئىنگىلىزى
- شەرى عەككا
- ھەلمەتى چوارەمى خاچىيەكان

بەربابوونی شەرى خاچىيەكان

(پاپا ئورىانى دووھم) لە پۆژى (٢٦)ى تشرىنى دووھمى سالى (١٩٨٩ك / ١٠٩٥ز) لە شارى (ئەلمېردوتت) لە باشوورى فەپەنسا وتارىكى پېشكەش كرد بە مەسىحىيەكان، لەو وتارەيدا داواى لە مەسىحىيەكان كرد شوئە واره پېرۆزەكان لە فەلەستىن پزگار بکەن و لە ژيەر دەستى موسلماناندا دەرى بەيئن، ئەم وتارەى (پاپا ئورىانى دووھم) کارىگەرى زۆر بوو، بە تايبەت لە نىوان فەرەنج و نۆرماندىيەكاندا، بۆ ئەم مەبەستە، هەزاران لە مەسىحىيە توندپەوهكان لەشكرىكيان دروستکرد و پرويان کردە كەستەنتىيە بۆ هيرش بردنە سەر ولاتى شام، خاچىيەكان ناكۆكى و دوو بەرهكى و دابەشبوونی ناوچەى موسلمانەكانيان بە هەلزانى و هيرشيان هينايە سەر كەنارەكانى ئاسيا و هەندىك لە شارەكانى باكوورى شام، تا گەيشتنە بەيت ولمەقدىس و داگىريانکرد و دەستيان كرد بە كوشتن و بېرىن و تالانى و ويرانکردنى، بەم جۆرە خاچىيەكان ميرنشینی خاچيان دامەزراند لە نىوان (عەقبە و بیروت)دا، بە دامەزراندنى ميرنشینی خاچىيەكان موسلمانەكان هەستيان بە مەترسى ئەم بارودۆخە نويیە كرد، بۆیە دەستيان كرد بە دژايەتى و بەرهەلستکاری خاچىيەكان.^(١)

هۆکارەكانى شەرى خاچىيەكان

لە ئەنجامى ململانى نىوان هیزە دەسەلاتدارەكان بارودۆخى رامیاری (خۆرەلاتى ئىسلامى) بە تايبەت ولاتى شام نا ئارام و نا هەموار بوو،^(٢) بەلام تەنها بارودۆخى (خۆرەلاتى ئىسلامى) فاکتەر نەبوو لە زەمىنە پەخساندن بۆ هەلمەتى خاچىيەكان، بەلكو ئەو بارودۆخە (رامیاری ، كۆمەلایەتى ، ئابوورى و ئایینیەى) كە ئەوروپای تیدا دەژیا هۆكار بوو بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ ئەم هەلمەتانه بەرهو ناوچەكە،^(٣) بۆ نموونە فەپەنسا پۆلى كارىگەر و راستەوخۆى هەبوو لە قۇناغى يەكەمى هەلمەتى خاچىيەكان، بەلام هیزەكانى ترى ئەوروپا وەك (ئینگلترا ، ئیسپانیا

(١) - د. سعید عبدالفتاح عاشور: اوربوا في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، ١٩٥٨، القاهرة.

ج ١/ص ٤٠٥: د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة (١٤٩)، ١٩٩٠، الكويت، ص ١٠٩.

(٢) - حسن حبشي: نورالدين والصليبيون، القاهرة، ١٩٤٨، دار الفكر العربي، ص ١٨.

(٣) - د. سعید عاشور: ن.م، ج ١/ ص ١٧.

، ئەلمانیا) خەرىكى كاروبارى ناوخۆى خۇيان بوون و دوور بوون له به شدارى كردن و پىڭخستنى بزووتنه وهى خاچىيه كان، چونكه ئىنگلترا تازه نورمانى پزگار كرديبو له چاره كهى يه كه مى سدهى (۱۱)ى زايين، پوويه پووى هه ندئ كيشه ببووه وهو پئويستيان به چاره سهر هه بوو، ئەلمانياش به هۆى شه پى ناوخۆوه تووشى قهيرانىكى خراپ هاتبوو له بهر ئەم هۆكاره بىرى له به شدارى ئەم بزووتنه وهيه نه ده كرده وه،^(۱) ئيسپانياش به هۆى شه پره كانى دژى عه رب له ئەنده لوس دوور كه وته وه له به شدار كردن له هه لمه ته كانى بزووتنه وهى خاچىيه كان، بۆيه له سه ره تادا ئهركى خۆ ئاماده كردن بۆ گه و ره ترين شه پى خاچىيه كان له سه ده كانى ناوه راسدا كه وته ئه ستوى فهره نسيه كان.^(۲)

هاوكات ديد و بۆچوونى ميژوونوسان سه بارهت به هۆكاره كانى هه لمه تى خاچىيه كان جياوازه به تاييهت سه ره تاكانى هه لمه ته كه، هه ندىكيان لايان وايه ئەم هه لمه تانه باز نه يه كه له باز نه كانى ململانى كلاسكى كوئى نيوان خۆره لات و خۆرئاوا، كه هه ر له سه رده مى فارس و يونانيه كانه وه سه رى هه لداوه، فاكته رى ئەم ململانيانه ئەوه ندهى شارستانى بووه ئەوه نده ئايىنى نه بووه، و به هۆى ململانى نيوان دوو شارستانىه تى جياوازى (خۆره لات و خۆرئاوا) بووه.^(۳)

هه روه ها هه ندىكيان لايان وابوو كه هيرشى خاچىيه كان بۆ سه ر ناوچه كانى خۆره لاتى ئيسلامى، كۆتايى زنجيره يه ك كۆچى گه و ره ي ئەوروپيه كان بووه كه له ئەنجامى پروخانى ئيمپراتۆريه تى رۆمانى دروست ببوو،^(۴) به لام هه ندىكى تر لايان وايه بزووتنه وهى خاچىيه كان ده رچوونىكى گه و ره يه، و له ئەنجامى پرۆسه ي بوژاندنه وهى ئايىنى له سه ده ي (۱۱)ى زايىنى له خۆرئاواى ئەوروپا ده ستى پىكرد، به په ره پىدانى پرۆسه ي هه ج كردن بۆ به يت ولمه قديس له گه ل گۆرين و پيشخستنى شتياوى هه ج كردن كه ببووه پرۆسه يه كى جهنگى.^(۵)

بۆچوونىكى تر پزگار بوونى خاچىيه كان له بارودۆخ و نه هامه تيه كانى سه ده كانى ناوه راسهت كه تيدا ده ژيان به هۆكارى هيرشى خاچىيه كان داده نين.^(۶)

(۱) - ارنست باركر: ن.م، ص ۲۳ - ۲۴.

(۲) - فشر: تاريخ اورپا في العصور الوسطى، ت- محمد مصطفى زياده، القاهرة، ۱۹۶۹، ج ۱/ ص ۱۸۱.

(۳) - اسامة بن منقذ: كتاب الاعتبار، حرره فيليب حتى، برنستون، ۱۹۳۰، ص ۲۰.

(۴) - د. سعيد عاشور: ن.م، ج ۱/ ص ۲۱ - ۲۴.

(۵) - هه مان سه رچاوه: ج ۱/ ص ۲۵.

(۶) - ارنست باركر: ن.م، ص ۲۳.

بۆيە دەتوانىن بلىنىن ھىرش و ھەلمەتى خاچىيەكان لە ئەنجامى سىروشتى بارودۇخى ئايدۇلۇجى و ئابوورى و رامىيارى و كۆمەلايەتى و ئايىنى ئەوروپا سەرى ھەلدا، بەرامبەر بە تىكچوونى بارودۇخى خۆرھەلات بە تايبەت سەرھەلانى كىشە و مەلەلانى لە نىوان ھىزەكانى خۆرھەلاتى ئىسلامى، لىرەدا گرنگىرەن فاكترەكانى ھەلمەتەكانى خاچىيەكان بۇ سەر خۆرھەلاتى ئىسلامى پوون دەكەينەو.

ھۆكارى ئايىنى

زۆر لە مېژوونووسان گرنگى زۆر دەدەن بە فاكترە ئايىنى لە ھەلمەتى خاچىيەكان بۇ سەر ناوچەكانى خۆرھەلات، بە ئامانجى پزگارکردنى گۆپى مەسىح و خاكى پېرۆز لە دەستى موسلمانان،^(۱) بىگومان فاكترە ئايىنى لە پوالتەدا پۆلىكى گرنگى ھەبوو بۇ ھىرشى خاچىيەكان، چونكە مەسىحىە تووندەرەكانى ئەوروپا فاكترە ئايىنىيان كەدە بەلگەيەك بۇ ھىرش ھىنانە سەر ولاتى شام، لەگەل ئەمەشدا ھەندى جار لە كاتى ھىرشەكانيان ھۆكارى ئايىنى لاواز بوو بەرادەيەك لە نىو ئاراستە (رامىيارى، ئابوورى و كۆمەلايەتەكانى) كۆمەلگاي نوئى وون دەبوو،^(۲) مەسىحىە تووندەرەكانى ئەوروپا بېرۆكەيەكى وايان بلۆكرەدەو كە مەسىحىەكانى ولاتى ئىسلامى بە دەستى فەرمانرەوا موسلمانەكان تووشى ئازار و ئەشكەنجە ھاتوون، ھاوكات پاپا پۆلى ھەبوو بۇ وروژاندنى ھەست و سۆزى خەلكى لە ناو كۆمەلگاي ئەوروپىدا، كە دەسەلاتە بى ھىز و لاوازە رامىيارەكانى ئەوروپا زەمىنەى بۇ پەخساند بۇ دەست تىوهردانى كاروبارى رامىيارى ناوخۆ و دەرەوھى ولاتانى ئەوروپا،^(۳) ھەرەھا كارىگەرى راستەوخۆى پاپا ھەبوو بەسەر چىنە ھەژار و نەدارەكانى ئەوروپا، چونكە پاپا و كلېسا تاكە سەرچاوە بوون بۇ ئەوان كە ھەزە (دەروونى) يەكانى ھاولاتيانى بەدى دەكرد كە لە دەولەتە دەرەبەگايەتەكان ھىچ مافىكيان نەبوو.^(۴)

(۱) - د.علية الجزوري: امارة الرها الصليبية، ص ۱۵۷.

(۲) - د. خاشع المعاضيدي وأخرون: ن.م، ص ۲۱.

(۳) - ارنست باركر: ن.م، ص ۱۱۳.

(۴) - كرسطوفر مونت: تكوين اوربوا، ت - محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ۱۹۶۷، ص ۲۴۰.

ئەم كارىگەرلەر تەنھا لەسەر چىنى ھەژارەكان نەبوو بەلكو گەشتە چىنەكانى (سوارەكان، پياوھ خانەدانەكان)، دەرەبەگەكان^(۱) چونكە تاكە شوين بوو بۆ لىتوردن لە گوناھەكانيان (تكفير عن الذنوب)، ھاوكات كلىسا زۆر سوودى لە دواكەوتنى شارستانىيەتى ئەوروپاي ئەو كاتە بينى بە ھۆى بىلاوبوونەوھى بىروباوھى و دابو نەرىتى ئايىنى فرە خودايى،^(۱) لە ميانەى ئەم ھۆكارانە دەزگای كلىسا پۆلى كارىگەرى ھەبوو لە بانگەواز كردنى ھەلمەتى خاچىيەكان بۆ جىيەجى كردنى سىياسەت و ئامانجەكانى، ھەندى ئەم ھۆكارە دەگەرپنەوھە بۆ ئەوھى سىستەمىكى ديارىكراو نەبوو بۆ ھەلبژاردنى پاپا، ھەرچەندە دەبوو لە لاين پياوھ ئاينەكان و خانەدانەكان ديارى بكرىت، بەلام زۆر جار ئىمپراتۆر پۆل و كارىگەرى ھەبوو لە ھەلبژاردنى پاپا وەك ئەوھى ئىمپراتۆر (ئوتووى سىيەم) سى پاپاي دامەزراند، ئەمەش ئەو دەگەيەنئىت كە دەزگای ئايىنى مەسىحى تووشى لاوازی و لە ناوچوونى ھىيەتى ئايىنى ھاتبوو لە ناو كۆمەلگای ئەوروپىدا،^(۲) جگە لە تىكچوونى پەيوەندى نىوان كلىساي خۆرئاوا و كلىساي خۆرھەلات بە شىئوھەكى كۆتايى لە سالى (٤٤٦ ك/١٠٥٤ ز).^(۳)

بەلام سەرھەلدانى سەلجوقى و پەرەسەندى مەترسيان لەسەر ئىمپراتۆرىيەتى بيزەنتى و تىكچوونى بارودۆخى ناوخۆى ئىمپراتۆرىيەت لە سالى (٤٦٦ ك/ ١٠٧٣ ز) پالى نا بە ئىمپراتۆر (مىخائىل ى ھوتەم) بە ناردنى نامە بۆ پاپا (گرىگورى ھوتەم) بۆ يەك خستنى ھەردوو كلىسا و پىدانی ھاوكارى لە پرووى سەربازىيەوھە دژى مەترسى سەلجوقىيەكان، بەلام ئەم ھەولە سەركەوتوو نەبوو،^(٤) ھەروھەا پرسى ھەج كارىگەرى خۆى ھەبوو لە جولاندنى ھەست و سۆزى ئەوروپىيەكان بە بيانوى خراپى پەفتارى مۇسلمانان بەرامبەر ئەو حاجىيە مەسىحىيەت سەردانى بەيت و لمەقدىسيان دەكرد.^(٥) ھەرچەندە ھەندى لە مېژوونووسانى ئەوروپى ئەوھە دەسەلمىنن كە ژيانى مەسىحىيەكانى ولاتى ئىسلام زۆر چاكتەر بوو لە ژيانى

(١) - فشر: ن.م، ج ١/ ص ١٢٨ - ١٢٩.

(٢) - ويل ديورانت: قصة الحضارة، ت- محمد بدران، مصر، ١٩٦٥، م ٤/ ج ٣/ ص ٣٨٢.

(٣) - فشر: ن.م، ج ١/ ص ١٧٧ - ١٧٩.

(٤) - ارنست باركر: ن.م، ص ١٩؛ ويل ديورانت: ن.م، م ٤/ ج ٣/ ص ٣٩٦.

(٥) - ارنست باركر: ن.م، ص ٨١.

مەسىھىيەكانى ئىمپېرتورىيەتى بىزەنتى، لەگەل ئەمەشدا پەنگە لە ئەنجامى ھۆكارى ئايىنى توشى ھەندى گىروگرفت ھاتىن، بانگەوازى پاپا (ئورىانى دووھم) لە سالى (۴۸۹ ك / ۱۰۹۵ ز) كاريگەرى لەسەر بىروباوھرى مەسىھىيە ئەوروپىيەكان ھەبوو بۇ دەرچوونيان بەرھەو خۆرھەلات بە ئامانجى پزگار كىردنى بەيت ولمەقدىس لە دەستى موسلمانەكان، زۆر لە دانىشتوانى ئەوروپا لەبەر سادە و ساكارى يا بەھۆى ھەز و ئارەزووى ھەندىك بۇ پزگار بوون لە سزاكانيان لە ئەوروپا و بەدەستەيتانى دەسكەوتى رامىيارى و مادى و قوتار بوون لە سىستەمى دەرەبەگايەتى چوون بەدەم ئەم بانگەوازەو، بەلام ھەندى لە گىرپانەوھەكان ئامازە بۇ ئەو دەكەن كە ئەوروپايىيەكان لە ژىر ئالاي (خاچ- صليب) بە دروشمى (ئەمە ويستى خوايە) لە دژى موسلمانان كۆبوونەو.^(۱)

ھۆكارى رامىيارى و كۆمەلايەتى

لە راستىدا ئەم دوو ھۆكارە بەھۆى سىستەمى دەرەبەگايەتى كە لە سەدەى (۱۰-۱۲) ى زايىنى لە ئەوروپا بلاو ببوو و زۆر تىكەلن و بە ئاسانى جياناكرىتەو، لە سەدەى "۱۰" ى زايىنى دەسلەلاتى ناوھندى لە ئەوروپا نەما، پاشاكانى دانىمارك لە سالى (۱۰۰۰) زايىنى لە كەنارەكانى دەريايى باكوور و دەريايى بەلتىق دوا دەسلەلاتيان دامەزراند، لە سالى (۴۶۸ ك / ۱۰۷۵ ز) ئەو دەسلەلاتە بەرھەو لە ناوچوون ھەنگاوى دەنا، پىش ئەوان بە چەند سەدەيك ئەو دەسلەلاتە لە فەرەنسا و ئىتالىا لە ناوچو بوون،^(۲) سىستەمى دەرەبەگايەتى دەسلەلاتى ناوھندى لە ئەوروپا دامالى بوو،^(۳) چونكە سىستەمى دەرەبەگايەتى بە گەشتىن قوناغەكانى پەرەسەندنى ھەنگاوى دەنا لەو كاتەى (شارلەمان) زەوى دەدا بەو پياوانەى خزمەتى سوپاى شارلمانيان دەكرد، ھاوكات شەرى ناوخۆ و ھىزەكانى (فايكنىگ) لە فەرەنسا وياي كىرد لە ھەندى خاوەن زەوى كە تواناى بەرگريان نەبوو داواى يارمەتى و ھاوكارى لە دەرەبەگەكان بكەن كە ھىزى سەربازيان ھەبوو بەرامبەر بەوھى لە خزمەتى

(۱) - رنسىمان: ن.م، ج ۱ / ص ۱۵۴-۱۵۷؛ د. دريد عبدالقادر نورى: سياسة صلاح الدين الأيوبي، ص ۵۲.

(۲) - فشر: ن.م، ص ۸۴-۸۵.

(۳) - د. خاشع المعاضيدى وأخرون: ن.م، ص ۲۲.

ئەواندا بن، بەمەبەستی پاریزگاری کردنی (زەویەکانیان - ئەقطاعیات) ماوەی خزمەتی سەربازی (٤٠) پۆژ بوو جگە لەوەی دەرەبەگەکان زەویان دەدا بەو خیزانانەیی لە زەوی و کێلگەکاندا کاریان دەکرد، ھەروەھا لە پێناو زیادکردنی بەرھەمدا دەستیان کرد بە وشک کردنی زۆنگاوەکان و کێلانی باخەکان و ئامادەکردنی بۆ کشتوکال^(١).

بێگومان جوتیاران بە ھۆی قورخ کردنی دەرەبەگەکان لە پێناوی بەرژەوھەندی خۆیان بێ بەش بوون لە ھەموو مافە سەرەتاییەکانی مەرۆف، بۆیە جوتیار و کۆیلەکان بە دواي دەروازەیکدا دەگەپان بۆ پزگار بوون لە سیستەمی دەرەبەگایەتی، چونکە لە ژێر سایەیی ئەو سیستەمەدا کە بچووکتەری مافی ژیاانی مەرۆفی تێادا نەبوو، لە ژیاانیکی زۆر ناھەمواردا دەژیان و پابەند بوون بە گەرەکانیانەو، لە ھەمان کاتدا بێ بەش بوون لە بەرھەمی کێلگەکانیان،^(٢) بۆیە سەرھەلداانی بانگەوازی ھێرشێ خاچیەکان چاکترین ھەل بوو بۆ پزگاربوونیان لە دەستی دەرەبەگەکان، سەرھەپای مەترسیەکانی ئەم ھێرشە، بەلام بەلای ئەوان زۆر لە ژیاانی جوتیاری و کۆیلەییەتی باشتر بوو، لە راستیدا پاشماوەی نەرێنی سیستەمی دەرەبەگایەتی تەنھا لە سەر چینی جوتیار و کۆیلە نەبوو، بەلکو گەیشتە چینی دەرەبەگەکان خۆیان،^(٣) چونکە سیستەمی دەرەبەگایەتی لە میراتدا بە پشتاوپشت بوو تەنھا کورپی گەرە مافی وەرگرتنی میراتی ھەبوو ئەوانی تر بێ بەش دەبوون لەم مافە، ناچار بە دواي شوینی تردا دەگەپان بۆ دابین کردنی بژێوی ژیاانیان و دەسکەوتنی زەوی کشتوکالی چاکتر لە خۆرھەلات، ھەر چەندە ئەم سیستەمە دۆخیکی ناھەمواری ھێنابوو سەر کۆمەلگای ئەوروپی بەلام لە ھەمان کاتدا سوودی زۆری ھەبوو لە چاک کردنی زەوی و زار و دروستکردنی شارەکان بە مەبەستی فراوان بوونی دەسلەتیا، ھەروەھا دروستکردنی ھێزی سەربازی و ئامادەکردنی تیپی سوارەکان و گەشەکردنی باری ئابووری.^(٤)

لە سەرھەتای سەدەیی (١١ز)دا کۆمەلگای ئەوروپی سەرھەلداانی ھێزیکی نوویی بە خۆوە بینی ئەویش نۆرماندیەکان بوون، کە لە ساڵی (٢٩٩ ک / ٩١١ز) لە دۆلی

(١) - سعید عبدالفتاح عاشور: اوربوا في العصور الوسطى، ١٩٦١، ج ٢/ ص ٥١.

(٢) - ویل دیورانت: ن.م، م ٤/ ج ٣/ ص ٤٢٢.

(٣) - رنسیمان: ن.م، ج ١/ ص ١٢٨.

(٤) - السيد الباز العربي: الشرق الأوسط والحروب الصليبية، ج ١/ ص ١٠٨.

(پووبارى سىن) نىشتەجى بوون و دواتر ئو شوئىنە بە ناوى تۇرماندىا ناسرا، تۇرماندىيەكان لە كارى دەرياوانى و بازىرگانى چەتەيى و كۆنترۇل كىردنى دەرياي سىيى ناوەرەست و دەست پىكردىنى پەيوەندى بە شارەكانى ئىتالىا و دورگەكانى بەرىتانىا و دەرياي ناوەرەست و خۆرەلات رۇلىكى كارىگەرەيان ھەبوو.^(۱)

ھاوكات لە رۇما مەملەتى لەسەر دەسەلات لە نىوان بىنەمالە دەسەلاتدارەكان بۇ پاراستى بەرژەوئەندىيەكانى خۇيان دەستى پىكرىد و بەرژەوئەندىيەكانى گەل و نىشتەمان و بەرژەوئەندىيەكانى كاروبارى ولاتىيان فەرمانمۇش كىرد، و لە پىنناو بە دەستەيتانى دەسكەوتى زىاتىر بىريان لە زەويىيە بەپىت و بەرەكەتەكان دەكرەو، بۇيە دەبىنىن گەلىك لە مىر و پاشاكانى ئەرۇپا، لەوانە (فرىدريك باربارۇسا) و (رىتشارد شىرڈل) و (فېلىپ ئۇگستس) و (فرىدريكى دووھم) و (لويسى نۇيەم) بەشدارى شەرى خاچىيەكانىيان كىرد لە ترسى دەركىردىيان لە كلىسا و دوورخىستەنەويان لە دەسەلاتى ولاتەكەيان لە لايەن پاپاۋە، ھەرۋەھا گەلىك لە مىرەكان بۇ مەبەستى فراوانكىردى ناۋچە دەرەكەيەكانىيان بەشدارىيان دەكرىد، ئەمە جگە لە مەبەستى جىيەجى كىردى بەرژەوئەندىيە تاييەتەكانى خۇيان، ئەگەر سەرنج بەدەين لە فاكتەرى رامىارى كە گرنگى سەرەكى ھەيە لە ھەلمەتى خاچىيەكان، دەبىنىن مىر و پاشا بەشدار بووەكانى ئەرۇپا لەم ھەلمەتانەدا لەسەر دەسكەوتەكان و پىشپەرەوى كىردىيان بۇ ولاتى شام و دامەزاندنى مىرنشىنى خاچى و فەرمانرەۋاي كىردى، بەردەوام لە مەملەتىدا بوون، بە رادەيەك ھەندى جار ھاۋپەيمانى ھىزە ئىسلامىيەكانىيان دەكرىد لە دژى برا خاچىيەكانىيان و بەرژەوئەندىيە رامىارىيەكانىيان لەم ولاتەدا.

ھۆكارى ئابوورى

ئەم ھۆكارە بە درىژايى مىژۋوى مەۋقايەتى لە بەرپابوونى زۆر لە شەپ و ھىزىش و كۆچكىردنەكان گرنگى گەرەى خۇي ھەيە، ھۆكارى ئابوورى لە ھۆكارە ھەرە سەرەكەيەكانى ھەلمەتى خاچىيەكان بوو بۇ خۆرەلات، بە تاييەت كە كۆمەلگاي ئەرۇپى لە وكتەدا لە سايە دېندەترىن سىستەمى دەرەبەگايەتىدا دەرژا و ئەم ژيانە ھەموو كۆمەلگاي ئەرۇپى گرتىبووۋە، بە تاييەت بەشداربووانى

(۱) - فشر: ن.م.ج ۱/ص ۱۳۰.

شەپى خاچىيەكان لە سالى (٤٨٧ك/ ١٠٩٤ز)، خۆرئاواى ئەوروپا تووشى نەهامەتى لافاو و نەخۆشى و برسىيەتى بىبوو كە ھاندەر بوو بۆ كۆچكردنى خەلك لە زەويەكانيان، خراپ بوونى گوزەرانى دانىشتوان و تىكچوونى ژىرخانى ئابوورى لە ئەوروپا بە گشتى و فەپەنسا بە تاييەت،^(١) بوو ھۆى ئەوھى مەسىحىيەكان ھەول بەدەن پوو بکەنە ولاتى شام بۆ ئەوھى لەو برسىيەتى و پەش و پووتىيە پزگارىيان بىت و سەرچاوەى ژيانى باشتريان دەستكەويەت، ھەروەھا بە ھۆى قەيرانى ئابوورى و تىكچوونى بارودۆخى بازىرگانى و كشتوكالى كە پووبەپووى ولاتانى ئەوروپا بىبوو ھە دانىشتوان لەبەر برسىيەتى و قات و قىرى و بىكارى و چەوساندنەو، پەنايان دەبردە بەر گزوكيا خواردن، ئەم ھەموو ھۆكارانە يارمەتى دەربوون لە بىركردنەوھى خەلكى بۆ كۆچ كردن لە پىناوى بە دەست ھىتانی بژىويى ژيان و گەپان بە دواى خۆش گوزەرانى.^(٢)

ھاوكات دروستكردنى بىرۆكەى ئەفسانەيى لای ئەوروپىيەكان بەرامبەر دەرامەتە كانزايەكانى خۆرھەلات، بۆ نموونە (جوانفيل) دەلەيت (دانىشتوانى دەوروبەرى پووبارى نيل ئىواران تۆر دەخەنە ناو پووبارەكە پۆژى دواتر پى بوو لە شتى بە نرخ و گران بەھا كە ھەمووى لە بەھەشتى زەوييەو دەرچوو)، ئەمەش بۆ خۆى كاريگەرى پاستەوخۆى ھەبوو لەسەر ئاوەزى كۆمەلگای ئەوروپى، جگە لەوھى پاپا "ئورىانى دووھم" لە پەسنى شامدا دەلەيت (ماسەت و ھەنگوینی تيا ھەلدەقولى).^(٣)

ھەلکەوتەى ئىستراتىجى و جوگرافى و بازىرگانى ناوچەكە ھۆكارىكى تر بوو بە ھۆى بوونى بەندەرەكانى شام و دەريای ناوہپاست و مىسر و دەريای سوور و دەريای عەرەب بۆ ھىند جگە لە كەنداوى فارس كە لە پەيوەندىيە بازىرگانىيەكانى نىوان خۆرھەلات و خۆرئاوا گرنگى زۆریان ھەبوو، ھەروەھا نەشونماكردنى شارە بازىرگانىيەكانى ئىتالىا و گەشەسەندنى بازىرگانى لەگەل قوستەنتىنە و خۆرھەلات كە گرنگترىن بازىرگانى بوو لە نىوان خۆرھەلات و خۆرئاوادا ھۆكارىكى دىكەى ئەم ھەلمەتە بوون.^(٤)

(١) - رنسىمان: ن.م، ج/١ ص ١٧٠ - ١٧١.

(٢) - د. خاشع المعاضيدى واخرون: ن.م، ص ٢٤.

(٣) - مذكرات جوانفيل: القدیس لويس، ت: حسن حبشى، مصر، ١٩٦٨، ص ١٠٥.

(٤) - د. عليە الجزورى: ن.م، ص ١٦٠.

ههروه‌ها هه‌وله‌کانی نورمان بۆ ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی دورگه‌ی صقلیه له ئهنده‌لس سالی (٤٧٨ ک/ ١٠٨٥ز)، زهمینه‌ی په‌خساند بۆ نه‌شونما کردنی شاره‌ بازرگانه‌کانی ئیتالیا وه‌ک (بیزا، جنوه، قینیسیا، امالفی) به‌ شیوه‌یه‌ک توانیان ده‌ریای ناوه‌راست به‌ تایبته‌ به‌شی خۆرئاوای کۆنترۆڵ بکه‌ن،^(١).

ئه‌گه‌ر سه‌رنج بده‌ین له‌ پروداوه‌کان تییینی ئه‌وه‌ ده‌که‌ین زۆربه‌ی هه‌ره‌ زۆری هه‌لمه‌ته‌کان له‌ پینگای گه‌شته‌گه‌له‌ بازرگانه‌کانی شاره‌ که‌نارییه‌کانی ئیتالیاوه‌ پرویده‌دا به‌ هه‌موو پێداویستیه‌ جه‌نگیه‌کانه‌وه‌ به‌رامبه‌ر به‌ لیخۆش بوونیان له‌ باجی بازار و ئوتیل و شوینه‌ بازرگانه‌کان بۆ ئاسان کردنی کاروباری بازرگانی، لیره‌وه‌ ده‌توانین تییینی ئه‌وه‌ بکه‌ین که‌ هیزشی خاچییه‌کان له‌ سه‌ره‌تاوه‌ هۆکاری ئابووری زāl بوو به‌ سه‌ریدا، چونکه‌ زۆربه‌ی هیزش به‌ره‌ خاچییه‌کان له‌ پیناو پزگارکردنی به‌یت ولمه‌قدیس نه‌هاتوون به‌لکو بۆ گه‌ران به‌ دوا‌ی پاره‌ و دامه‌زراندنی میرنشینی نو‌ی هاتبوون، هه‌ندێ جار ئه‌م ئامانجه‌ ده‌بووه‌ هۆی هه‌لگیرسانی شه‌پی ناوخۆ له‌ نێوانیاندا و له‌ یادکردنی ئامانجی پیروزیان له‌ پزگارکردنی قودس، به‌لام کاریگه‌ری ئابووری به‌ گشتی وه‌ک کاریگه‌رییه‌ رامیاری و کۆمه‌لایه‌تیه‌کان، به‌ په‌رژینی ئایینی داپۆشرا‌بوون.

به‌م شیوه‌یه‌ وینه‌یه‌کی پرونمان ده‌ست ده‌که‌ویت له‌ هۆکاره‌ هانده‌ره‌کانی بزووتنه‌وه‌ی خاچییه‌کان، که‌ کۆمه‌لێک فاکته‌ری تیکه‌ل به‌ یه‌ک هه‌بوو له‌ پشت هاتنی خاچییه‌کان بۆ داگیرکردنی خۆره‌لات له‌ ژێر کۆمه‌لێک بیانووی زۆر که‌ له‌ هه‌موو گرنگتر و سه‌ره‌کی تر هۆکاری ئایینی بوو، ئه‌مه‌ش پۆل و کاریگه‌ری پاپا ده‌رده‌خات له‌ ناو کۆمه‌لگای ئه‌وروپادا بۆ جێبه‌جێ کردنی مه‌رامه‌ رامیاریه‌کانی له‌ ناو ئه‌وروپا و کۆنترۆڵ کردنی هه‌موو گیتی مه‌سیحی به‌ (ئیس‌تغلال) کردنی ئایینی مه‌سیح، هه‌روه‌ها سه‌ره‌له‌دانی نورماندیه‌کان و کاریگه‌رییان له‌سه‌ر شارستانی، جگه‌ له‌ بارودۆخی رامیاری و کۆمه‌لایه‌تی خۆرئاوای ئه‌وروپی له‌ ئاماده‌کردنی خه‌لک کۆمه‌ل به‌ کۆمه‌ل بۆ ده‌رچوون به‌ره‌و (فه‌رده‌وس- الجنه‌).

هاوکات ده‌ره‌به‌گه‌کان و میره‌کان به‌ دوا‌ی شو‌ینی تازه‌ ده‌گه‌ران بۆ پێکردنه‌وه‌ی ئاره‌زووه‌کانیان و دروستکردنی میرنشینی رامیاری تازه‌ له‌ ناوچه‌که‌، دوا‌ی ئه‌وه‌ی ئه‌وروپا نه‌یتوانی ئاوا‌ته‌کانیان به‌دی به‌هینیت به‌ تایبته‌ ژماره‌یه‌کی زۆر

(١) - عاشور: اوربوا في العصور الوسطى، ج٢/ص ٣١١-٣١٢.

جوتيار و كۆيله له كىلگه كانيان ده ژيان و پىداويستيان پىر نەدە كرده وە، بۆيە پىويستيان بە شوينى نوئى ھەبوو بۆ پىزگار بوون لەو قەيرانەى كە تىئى كەوتبوون، ھەروەھا شارە بازىرگانيە نوئيەكان دەر كەوتن كە ئامانجەكانيان كۆنترۆل كىردنى بازىرگاني نوئى دەولەتى و دەست بەسە راگرىتى ھەموو دەر وازەكانى بوو، سەرەپاى ئەو ھۆكارەكان جياواز و تىكەل بوون بەلام لە پىناو داگىر كىردنى خۆرەلاتى ئىسلامى و جىبەجى كىردنى مەرامەكانيان ھەموو ھۆكارەكان يەكانگىر بوون.^(۱)

ھەلمەتى يەكەمى خاچىيەكان

شەپى خاچىيەكان تەنھا بە قۇناغىندا تىنەپەپى بەلكو بە درىژايى دوو سەدە بەردەوام بوو، شالاولەكان سەرەتا لە لاين خەلكەو دەستيانپىكرى، و ھۆكارى ئايىنى كارىگەرى خۆى ھەبوو، بەتايبەت وتارەكەى (پاپا ئورىانى دووھم) كە لە پۆژى (۲۶)ى تشرىنى دووھمى سالى (۱۰۹۵/ك/۸۸ ز) لە شارى (ئەلمېردوت)ى باشورى فەرەنسا پىشكەشىكرى بۆ مەسىحىەكان، لەو وتارەيدا داواى لە مەسىحىەكان كىرد شوئەنەوارە پىرۆزەكان لە فەلەستىن پىزگار بكن و لە ژىر دەستى مۇسلمانەكان دەريان بەئىن، ئەم وتارەى (پاپا ئورىان) زۆر كارىگەربوو، بەتايبەت لەئىو فەرەنج و نۆرماندىيەكاندا، بۆ ئەم مەبەستە ھەزاران كەس لە مەسىحىە توندپەرەكان لەشكرىان دروستكرى و پوويانكرى كەستەنتىنە بۆ ھىرش بىردنە سەر ولاتى شام، خاچىيەكان ناكۆكى و دووبەرەكى و دابەشبوونى ناوچەى مۇسلمانەكانيان بە ھەلزانى و ھىرشىان ھىنايە سەر كەنارەكانى ئاسيا و ھەندىك لە شارەكانى باكوورى شام، تا گەيشتنە بەيت ولمەقدىس و داگىريانكرى، بە داگىركىردنى بەيت ولمەقدىس دەستيانكرى بە كوشتن و بىرەن و تالان و وىزانكرى، بەم جۆرە مۇسلمانان ھەستيان بە مەترسى ئەم بارودۆخە نوئيە كىرد، و دەستيان كىرد بە دژايەتى و بەرھەلستكارى خاچىيەكان.^(۲)

ئەم ھەلمەتەش بە ھەلمەتى خاچى يەكەم يان جەنگى يەكەمى خاچىيەكان يان ھىرشى يەكەمى خاچىيەكان ناسرا خەلكىكى زۆر لە ئەوروپا خويان بۆ ئامادەكرى لە شالاولىكى گەورەدا، خاچىيەكان لە كاتى رىكخستى ھەلمەتەكەيان بوونە دوو

(۱) - بۆ زانىارى زياتر بروانە (ئاراس زەينەل): مېژووى جەنگە خاچىيەكان، ل ۱۰۹-۱۱۰.

(۲) - د. سعید عبدالفتاح عاشور: اوربوا في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۴۰۵.

به‌شه‌وه، به‌شی یه‌که‌م ناو‌نرا به‌ه‌لمه‌تی یا شالاوی گه‌لان یان گشتی، به‌شی دووه‌میش ناو‌نرا به‌ه‌لمه‌تی شازاده‌کان^(۱).

شالاوی شازاده‌کان

ئهم هه‌لمه‌ته به‌شی دووه‌می شالاوی یه‌که‌می خاچییه‌کان بوو، که به‌شیوه‌یه‌کی زۆر باش خۆیان بۆ ئاماده کرد بوو، له‌کاتێکدا شالاوی گشتی له‌خه‌لکی خراپ و هه‌زار پێکهاتبوو، پێکهاته‌ی شالاوی شازاده‌کان هه‌مه‌جۆر بوو له‌ده‌ربه‌گ و هه‌ندێ له‌میره‌کان، هه‌ریه‌ک له‌مانه‌ ئاراسته و سیاسه‌تیکی تایبه‌تی خۆیان هه‌بوو، بۆیه‌ ئهم شالاوه له‌کرۆکی خۆیدا بریتی بوو له‌کۆمه‌لیک بۆچوونی جیاوازی دژ به‌یه‌ک له‌هه‌موو بواره‌کاندا،^(۲) هاتنی ئهم سوپا گه‌وره‌یه‌ی لای ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی جیتی سه‌رسوڤمان بوو، چونکه‌ پێی وابوو هه‌یژکی بچووک دیت و پێشتر وا راهاتبوو هه‌یژی خاچییه‌کان له‌ژێر ده‌سه‌لاتی بیزه‌نته‌دا بمه‌ینه‌ته‌وه، بۆیه‌ نه‌یتوانی قایل نه‌بیت به‌هاتنی ئهم سوپایه‌ بۆ ناو ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی^(۳).

کۆمه‌له‌ی یه‌که‌می ئهم شالاوه به‌فه‌رمانده‌یی میر (جودفری) و براکه‌ی میر (بلدوین) بوو، له‌گه‌ڵ بوونی ژماره‌یه‌کی دیکه‌ی میره‌کان، هه‌لمه‌تی (جودفری) یه‌که‌م هه‌یژشی خاچییه‌کان بوو که‌ بتوانیت به‌شیوه‌یه‌کی رێکوپێک له‌کۆتایی مانگی ذی الحجه‌ سالی (۴۹۰/ ۱۰۹۶ز) بگاته‌ سنوری ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی، لی‌ره‌وه‌ پرسى (باسوخواسی) خاچی له‌مێژووی ده‌وله‌تی بیزه‌نتیدا ده‌ستی پێکرد و بوویه‌ هۆی واژۆکردنی رێکه‌وتنه‌نامه‌یه‌ک له‌نیوان هه‌ردوولادا، به‌و پێیه‌ ده‌بوو خاچییه‌کان له‌ناو سنوری ئیمپراتۆریدا واز له‌کاری چه‌ته‌یی و دزی و تالانی به‌هێنن، به‌رامبه‌ر به‌وه‌ی ئیمپراتۆری بیزه‌نتی پێداویستیان پێشکه‌ش بکات تا ده‌گه‌نه‌ گۆڤه‌پانی شه‌ری دژ به‌سه‌لجوقیه‌کان، له‌مانگی نیسانی سالی (۴۹۱/ ۱۰۹۷ز) ئیمپراتۆری بیزه‌نتی فه‌رمانی ده‌رکرد به‌گواسته‌نه‌وه‌ی (جودفری) و سوپاکه‌ی بۆ که‌ناره‌ ده‌ریایه‌یه‌کانی ئاسیا تا کاتی گه‌یشتنی سوپاکانی تر^(۴).

(۱) - د. خاشع المعاضیدی و آخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۳۱.

(۲) - د. خاشع المعاضیدی و آخرون: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۳۲.

(۳) - د. قاسم عبده قاسم: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ۱۲۱.

(۴) - سعید عاشور: الحركة الصليبية، ج ۱/ ص ۱۴۵-۱۴۷.

پاش ماوهیهک هه‌لمه‌تی ریکخراوه‌یی دووهم به‌فرمانده‌یی ئیمپراتۆر (بوهمیند نورماندی) هات، که‌سه‌رکردایه‌تی سوپایه‌کی گه‌وره‌ی کرد به‌ره‌و خۆره‌لات به‌هاورینه‌تی خوشکه‌زاکه‌ی (میرتنکرد) و ژماره‌یه‌ک له‌میره‌کانی نۆرماند له‌باشووری ئیتالیا و صقلیه، ئەم هه‌لمه‌په‌ له‌سالی (٤٩١/ک/١٠٩٧ز) گه‌یشته‌که‌سته‌نتنیه و چوویه ژێر فرمانه‌وا‌یی ئیمپراتۆری بیزه‌نتی، له‌همان سالا سوپاکه‌یان گواسته‌وه‌ بۆ که‌ناره‌کانی ئاسیا له‌ته‌نیشته‌ سوپای (جودفری)، کۆمه‌له‌ی سیته‌م به‌فرمانده‌یی میر (ریموندی چواره‌م) که‌سه‌رکردایه‌تی خاچییه‌کانی هه‌ریمی (بروفانسی) ده‌کرد گه‌یشته‌ نزیک شاری که‌سته‌نتنیه، وه‌ک میره‌کانی پیش خۆی ملکه‌چی خۆی نیشاندا بۆ ئیمپراتۆری بیزه‌نتی به‌مه‌به‌ستی به‌ده‌سته‌ننایانه‌ی ر‌ه‌زامه‌ندی ئیمپراتۆر له‌وه‌رگرته‌ی فرمانده‌یی و سه‌رکردایه‌تی بالای خاچییه‌کان،^(١) هه‌روه‌ها کۆمه‌له‌ی چواره‌م که‌ له‌ خاچییه‌کانی فه‌ره‌نسا به‌فرمانده‌ی میر (روبرت کوپری ولیم الفاتح) پیکه‌اتبوو گه‌یشته‌ که‌ناره‌کانی بسفۆرو به‌همان شیوه‌ی میره‌کانی پیش خۆی ملکه‌چی خۆی نیشاندا بۆ ئیمپراتۆری بیزه‌نتی، دوا‌ی ئەوه‌ له‌ گه‌رووی بسفۆر په‌رینه‌وه‌ بۆ ئاسیای بچووک و گه‌یشته‌ن به‌خاچییه‌کان که‌خۆیان ئاماده‌کردبوو بۆ هێرش‌بردنه‌ سه‌ر شاری نیقیه.^(٢)

له‌راستیدا شالای خاچییه‌کان هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه‌ ناکۆکی و ناته‌بابی نێوانیانی پێوه‌ دیار بوو، سه‌ره‌پای نه‌بوونی سه‌رکردایه‌تیه‌کی یه‌کگرتوو، ئەمه‌ش ببوو هۆی دابه‌شبوونی و تیکچوونی خاچییه‌کان له‌نیوان خۆیاندا، له‌وکاته‌دا ئیمپراتۆری بیزه‌نتی هه‌ولێ ئەوه‌ی ده‌دا که‌ ئەم هه‌له‌ بقۆزیته‌وه‌ بۆ خۆی تا وای لیکردن دان بنێن به‌ده‌سه‌لاتیدا، و په‌یمانی گه‌رانه‌وه‌ی هه‌موو ئەو زه‌ویانه‌یدا که‌پیشتر سه‌لجوقیه‌کان داگیریان کردبوو، بۆیه‌ خاچییه‌کان له‌که‌سته‌نتنیه‌وه‌ به‌ره‌و ولاتی شام به‌رێکه‌وتن، هه‌موو هێزه‌کانی خاچییه‌کان دوا‌ی ئەوه‌ی که‌سته‌نتنیه‌یان به‌جیه‌یشته‌، له‌نزیک شاری ئەزمیر کۆبوونه‌وه‌ له‌وکاته‌دا (بطرس الناسک) و پاشماوه‌ی هه‌لمه‌تی گشتی په‌یوه‌ندیان پێوه‌کردن، خاچییه‌کان هه‌موو به‌یه‌که‌وه‌

(١) - سعید عاشور: الحركة الصليبية، ج ١/ ص ١٥٣ - ١٥٦.

(٢) - ئاراس زه‌ینه‌ل: س-پ، ل ١١٧.

له سەر ئه وه پڼكه و تن هيزش بيه نه سەر شارى نيقه، له بهرئه وهى مهلبه ندى مىرى سه لجوقى (قلج ارسلان) بوو، به لام له و كاته دا خوى له شاره كه نه بوو.^(۱) له سالى (۱۰۹۶/ك/۴۹۰) خاچيه كان گه يشتنه شارى نيقه و گه مارويان له سەر توند و به هيز كرد، هه رچه نده مير(قلج ارسلان) كۆمه ليكي نارد بو بهرگري كردن، به لام بى ئه نجام بوو، له و كاته دا موسلمانان بارودوخيان به دهست گه ماروى خاچيه كانه وه زور خراپ بوو، بويه له ژيره وه و به نهينى نوينه ريان نارد بو لاي ئيمپراتورى بيزه نته كه ئاماده ن شاره كه يانى بده نه دهست به مه رچيك پڼگابده ن به ده رچوونى خويان و مال و مناليان، ئيمپراتور به داواكه يان قايل بوو، به مه ش له سالى (۱۰۹۷/ك/۴۹۱) دهست گيرا به سەر شارى نيقه دا، شارى نيقه يه كه م شار بوو كه خاچيه كان و بيزه نته كان دهستيان به سەر دا گرت.^(۲)

خاچيه كان به رده وام بوون له پيشكه و تنيان له خاكى سه لجوقيه كانى روم له ئه سيای بچووكدا، له كوتايى حوزه يرانى سالى (۱۰۹۷/ك/۴۹۱) شارى (نيقيه بيان) به جيه نشت و بوون به دوو به شه وه و بپارياندا له (چورليوم) يه ك بگرنه وه، تيه له چونيان له گه ل مىرى سه لجوقى له شه پڼكى زور به هيزدا بوو، تيايدا سه لجوقيه كان تيكشان و خاچيه كان دهسكه وتى چاكيان بهر كه وت، هه روه ها به ره و باشوور به پڼكه و تن بى ئه وهى له لايه ن سه لجوقيه كان هيج بهرگريه كيان تووش بيت تا گه يشتنه ده شته كانى (قونيه)^(۳) كه زور به پيت و بهر كه ت بوو، له بهرئه وهى له و كاته دا هيزه كانى سه لجوقى له به رامبه ريان كشتابوونه وه و ده رفه تيان بو ره خساندن بو داگير كردنى شارى (هرقله)، له وي بوونه دوو تپ، يه كه ميان به فرمانده يى مير (بلدوين) و مير (تنكرد) بوو ئاراسته كه يان ناوچه كانى خوره لاتى ئه سيای بچووك تا (كيليكه و طرسوس) بوو، به لام تپى دووهم كه له زوربه ي هه ره زورى خاچيه كان پڼكه اتبوو له سه رووى هه موويانه وه نوينه رى پاپا و مير (جودفرى و بوهميند و ريمون) بوون ئاراسته كه يان به ره و (ئه نتاكيا) بوو، (بلدوين) و تپه كه ي پڼگاي خوره لاتيان گرت به مه به ستى داگير كردنى

(۱) - ابو الفداء: المختصر، ج ۲/ص ۲۱۰؛ عبدالعزيز سالم: طرابلس الشام، ص ۷۷.

(۲) - ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ۱۲۴؛ ابو المحاسن: النجوم الزاهرة، ج ۵/ص ۱۶۰.

(۳) - قونيه: شاريكى توركيه ده كه ويته ناوه راستى ئه سيای بچووك و سه لجوقيه كان كرديانه پايته ختى خويان له ولاتى روم كاتى فه ترح كردنى سالى (۱۰۹۷/ك/۴۷۷) (بروانه: كي لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية، ت- بشير فرنسييس وكوركيس عواد، بغداد، ۱۹۵۴، ص ۱۷۲).

شاری(ره‌ها)، زۆربه‌ی خاچییەکان پڕوویانکردە شاری ئەنتاکیا کە لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەمی سالی (٤٩١/ک/١٠٩٧ز) ببوو جیگای سەرەکیان کە لەلایەن میر (یانجی سبان) هەوەرمانەرەوایی دەرکرا کە لە سەلجوقیەکانی عێراق و شام بوو،^(١) خاچییەکان دواي سەرکەوتنیان و دەست بەسەرگرتنی ئەسیای بچوک و ولاتی شام توانییان چەند میرنشینی دابمەزرینن، لەوانە (میرنشینی ره‌ها، میرنشینی ئەنتاکیا، میرنشینی تەرابلەس و میرنشینی بەیت و لمەقدیس).^(٢)

لێره‌دا دەتوانین بڵێین بەشی کۆتایی شالۆی یەکەمی خاچییەکان گەمارۆدانی شاری قودس بوو بۆ ماوەی (٥) هەفته لە سالی (٤٩٣/ک/١٠٩٩ز) دا، لە هەمان سالدا توانییان شاری قودس بگرن و تیایدا کۆشتاریکی یەكجار زۆریان ئەنجامدا و تەنها فەرماندەیی فاتی (افتخار الدوله) و هەندێ لە پیاوێکانی پزگاریان بوو، لەو بارودۆخە هەستیارەدا خاچییەکان لە کلیسای قیامت کۆبوونەوه بۆ بەجێ هێنان یان ئەنجامدانی (نوێژی سوپاس)، بەم شێوەیە قەواری خاچییەکان لە خۆرەلاتی ئیسلامی جێگیر بوو، یەکەم کاری خاچییەکان لە قودس پاککردنەوه‌ی شار بوو لە تەرمی کۆژاوه‌کان کە هەموو شاری داگیر کردبوو، لەگەڵ پێشەکیشتکردنی موسلمانان بە هەموو جوړیک، دواتر مشت و مێ لەسەر ئەوه‌ی کێ لە قودس فەرمانەرەواییان بکات سەرپه‌له‌دا، چونکە خاچییەکان کاتیک لە سالی (٤٩٠/ک/١٠٩٦ز) ئەوروپایان بەجێ هێشت بیریان لەوه نەکردبوو یه‌وه‌ دواي داگیرکردنی قودس لە دەستی موسلمانەکان چي بکەن، لە هەمان کاتدا پاپا ئوریانی دووهم پێش بیستی داگیرکردنی قودس کۆچی دواي کرد، بە بێ ئەوه‌ی هیچ سیستەمیک دیاری بکات بۆ بەرپه‌وه‌بردنی شاری قودس، بەلام لە کۆتاییدا رێککه‌وتن لەسەر هەلبژاردنی (جودفری البوبونی) لە ژێر ناوێشانی (حامی حریم المقدس) بۆ بەرپه‌وه‌بردنی شاری قودس بەم شێوەیە لە ئەنجامی سەرکەوتنی هەلمەتی یەکەم، دروست کردنی سێ میرنشین و شانشینیک بەدەست هات.^(٣)

(١) - ابن القلاسي: ذیل تاریخ دمشق، ص ١٣٤؛ أبین الجوزي: المنتظم، ج ٩/ ص ١٠٥؛ کارل بروکلمان: تاریخ الشعوب الاسلامیة، ترجمه، بنیة امین فارس ومثیر البعلبکی، بیروت، ص ٣٤٥-٣٤٦.

(٢) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هەمان سەرچاوه‌ی پیشوو، ص ٣٥.

(٣) - د. قاسم عبده قاسم: هەمان سەرچاوه‌ی پیشوو، ص ١٣٠.

شالای یه که می خاچییه کان به دوو قوناغ تیپه‌ری، یه که میان سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو، به‌لام دووهم جگه له‌وهی سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌سسته‌یتنا هاوکات شیوه ریک‌خستنیکی به‌خویه‌وه بینی، و توانییان هه‌موو ئه‌و ناوچانه داگیر بکه‌ن که پیایدا تیپه‌ر بوون، له‌ئه‌نجامی ئه‌م هه‌لمه‌ته‌دا کاری دزی و چه‌ته‌یی و تالان و ویرانی نه‌ک له‌ناو خاکی موسلماناندا به‌لکو له‌هه‌ریمه‌کانی ئیمپراتوریه‌تی بیزه‌نتیشدا زور بوو، گرنگی ئه‌م هه‌لمه‌ته‌له‌وه‌دایه شاری قودس داگیرکرا و له‌ده‌ست موسلماناندا ده‌ره‌یترا که میژووی ده‌سه‌لاتی ئیسلامی له‌و ناوچه‌یه‌دا ده‌گه‌راپه‌وه‌بو سه‌رده‌می دووهم خلیفه‌ی راشدی (عومهری کوپی خه‌تاب) (رخ) (سالی ۱۵ک)، هه‌روه‌ها توانییان له‌ئه‌نجامی ناکوکی و ململانی نیوان میره‌عه‌ره‌به‌کان و نه‌بوونی سه‌رکرده‌یه‌کی به‌توانا و لی‌هاتوو بو سه‌رکرده‌یه‌تی کردنی به‌ره‌ی ئیسلامی و به‌رگریکردنی له‌خاکی موسلمانان دژ به‌هیرشی خاچییه‌کان سی میرنشین و شانشینیک له‌ناو خاکی موسلماناندا دابمه‌زرینن.

هه‌لمه‌تی دووهمی خاچییه‌کان

پزگارکردنی شاری ره‌ها له‌ده‌ستی خاچییه‌کان له‌سالی (۵۳۹ک / ۱۱۴۴ز) به‌ده‌ستی عیماده‌دین زه‌نگی دوا (۲۸) پوژ گه‌مارۆدان هه‌نگاوێکی به‌رچاو بوو، به‌مه‌ش یه‌که‌م قه‌واره‌ی رامیاری و ئایینی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی خاچییه‌کان له‌خۆره‌لاتی ئیسلامیدا کوتایی هات، ئه‌مه‌پووخانی قه‌لایه‌کی ده‌روونی گه‌وره‌بوو له‌سه‌ر خاچییه‌کان، هاوکات لی‌دانیکی گه‌وره‌بوو بوو به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانیان له‌ناوچه‌که‌دا، ئه‌مه‌بوو خۆی هۆکاریکی گرنگ بوو له‌بیرکردنه‌وه‌بو هه‌لمه‌تیکی تر بوو سه‌ر خۆره‌لات، خاچییه‌کان له‌دژی عیماده‌دین زه‌نگی هه‌چیان پی نه‌ده‌کرا تا هاتنی هیرشی دووهمی خاچییه‌کان.^(۱)

له‌پاستیدا ئه‌م شاره‌په‌یوه‌ندییه‌کی که‌لتوری به‌سه‌ره‌تای مه‌سیحیه‌ته‌وه‌هه‌بوو، به‌رووخاندنی دوا که‌متر له‌(۵۰) په‌نجا سال له‌ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی به‌ده‌ستی (بلدوین البویونی) په‌شبینی لای خاچییه‌کان دروست کرد، به‌لام لای گیتی ئیسلامی پیچه‌وانه‌ی خاچییه‌کان بوو، چونکه‌سه‌رکه‌وتنی موسلمانان به‌

(۱) - ابن الأثیر: الكامل في التاريخ، ج ۹/ ص ۸- ۹؛ ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۲۷۹.

سەرکردایەتی عیبادەدین زەنگی فاکتەری سەرەکی بوو لە هاندان و یەكخستنی هەموو توانا و چالاکی موسڵمانان لە دژی خاچیەكان، لە ڕووی سەربازیه‌وه كهوتنی شاری رەها بە دەستی موسڵمانان دەستكهوتیكى گەوره بوو، چونكه دۆلى فورات بوون ناوچهیه‌كى ئیسلامی، هاوكات ناوچهیه‌كى گرنگ بوو بۆ كۆنترۆل كردنی هەموو ڕیگا و بانەكانی نێوان باكووری شام و عێراق و جەزیره و ئاسیای بچووك.^(١)

لە خۆڕئاوای ئەوروپا جۆریك لە غەم و مەترسی لە ناو خەلك و دەزگاكانیان بڵاوبوویه‌وه و هەستیان بە مەترسی و ئالۆزی بارودۆخیان كرد لە ناوچه‌كانی جەزیره و ولاتی شام، سەرەڕای ئەو بارودۆخه پشێو و ئاشارامه، هیچ لەو سەركرده ئەوروپیانە هەولێ هەلمه‌تیكى خێرای خاچییان نه‌دا، بەلكو هەستان بە ناردنی شاندىكى فەرهنجى بۆ لای پاپا (بجینیوسی سییەم) (٥٤٠-٥٤٨/ك/ ١١٤٥-١١٥٣ز) كه ماوه‌یه‌كى كه‌م بوو دەسه‌لاتی پاپه‌وى وەرگرتبوو، هاوكات وه‌فدىكى ئەرمەنى هانایان بۆ پاپا و پاشاكانی ئەوروپا هێنا بوو بۆ گێڕانه‌وه‌ی شاری رەها، لە نێوان سالانى (٥٤٠-٥٤٤/ك/ ١١٤٥ - ١١٤٩ز) ڕووداوه‌كانی ئەم هەلمه‌ته‌ ده‌ركه‌وتن كه لە میژووی شه‌ری خاچییه‌كاندا بە هەلمه‌تى دووهمی خاچییه‌كان ناسرا،^(٢) بێگومان تێكشانی خاچییه‌كان لە شاری رەها بەرامبەر (عیبادەدین زەنگی) ببووه‌ هۆی ئەم پەلاماره‌ به‌ سەرکردایەتی (كونزادی سییەم) ئیمپراتۆری ئەلمان و (لویسی حەوته‌م) پاشای فەرهنسا بۆ ناوچه‌كه‌ لە كۆتایی سالی (٥٤٢/ك/ ١١٤٧ز) و سەرەتای سالی (٥٤٣/ك/ ١١٤٨ز) كه دواچار چاره‌نووسیان دۆراندنیكى گەوره بوو بە دەستی موسڵمانان و پاشای فەرهنسا بە شیوه‌یه‌كى زۆر سەیر لە دیلى و كوشتن ڕزگارى بوو ئەمەش لە دواى تێكشانی سوپاكەى.^(٣)

لە ڕاستیدا كهوتنی شاری رەها قوناعی یه‌كه‌مى لە ئاسۆی ئیسلامی و سەرکه‌وتنه‌كانیان ته‌واوكرد و بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستیه‌ داته‌پینی خاچییه‌كان لە هەلمه‌تى دووهمیان ده‌بینین كه ئامانجیان گێڕانه‌وه‌ی ده‌سه‌لات و قه‌واره‌ی

(١) - د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، ص ١٣٧.

(٢) - ئاراس زەينه‌ل: س-پ، ل ١٢١.

(٣) - ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ٢٩٧ - ٣٠٠.

خاچییەکان بوو لە خۆرەللات،^(١) خاچییەکان بۆ یەكەم جار هەستیان کرد بە مەترسی بارودۆخیان لە خۆرەللات، بۆیە بانگەوازیان بۆ هەلمەتیکی نوێ دەکرد، بەلام لە هەمان کات و لەو بارودۆخە ناسکەدا هاوکاری یەکتریان نەدەکرد، جوسلین هەولیدا کە (تل باشر) بکاتە بنکە ی خۆی و تیکچوونی لەگەڵ (ریموند) میری ئەنتاکیا و دەرچوونی لە ژێر دەسەلاتی ئەوی خستەپوو، هاوکات رقی بوو لە هاوپیەمانیەتی (جوسلین)، بەلام بریاریدا یارمەتی لە بیزەنتەکان وەرگیری بۆیە لەلای ئەوانەو بەرێکەوت، هاوکات ئەوان خەریکی خۆئامادەکردن بوون بۆ شەڕ لەگەڵ تورکەکان و وەلامی ئەویان نەدایەو و ئەویش بە لاوازی لە بەردەستیان مایەو،^(٢) دەتوانین بڵێین کەوتنی شانیشینی رەهای خاچی بەرەمیکی گەرە بوو بۆ بزگاریکردنی میرنشینی (عیمادەدین زەنگی) کە بەردەوام لە مەترسیدا بوو، بەلام لە دواى ئەو پووداوەو دنیابوون.^(٣)

ئەم سەرکەوتنە دەرەتی رەخساند بۆ (عیمادەدین زەنگی) بۆ دەست بەسەراگرتنی پیگەى خاچییەکان لەو دەورووبەرە و کۆنترۆل کردن و دەست بەسەرداگرتنی هەموو شەمەکی دوژمن لە ناوچەکەدا، هەرەها لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنەدا کۆمەڵێک نازناوی لە عەبباسیەکان و سەلجوقیەکان وەرگرت،^(٤) خاچییەکان بۆ مانەویان لە خۆرەللات هەموو هیژ و توانایان خستەگەر بۆ کۆکردنەوێ هیژەکانیان دژ بە (نورەدین مەحمود) کە گەرەترین هیژ بوو لە ناوچەکەدا لە دژی خاچییەکان، (نورەدین مەحمود) بەم سەرکەوتنەو نەوێست، بەلکو بە سوپاکەیهو بەرەو باکوور بەرێکەوت و توانی دەست بگیری بەسەر هەموو ولاتی ئەنتاکیا لە خۆرەللاتی پووباری (أورنت)، هەرەها لە سالی (٥٤٢/١١٤٧ز) ناوچەکانی (ارناح و کرلاتا و بیلاط و سرقوت) کەوتنە بەر هیژشی نورەدین مەحمود^(٥) ناچار خاچییەکان لە سالی (٥٤٣/١١٤٨ز) گەرەترین سوپایان ئامادەکرد بۆ گۆرەپانی جەنگ و شاری دیمەشقیان گەمارۆدا لە

(١) - رنسیمان: تاریخ الحروب الصليبية، ج ٢/ ص ٤٦٧.

(٢) - ئاراس زەینەل: س-پ، ل ١٢٣.

(٣) - ابن الأثير: الباهر في التاريخ، تحقيق، عبدالقادر أحمد طليحات، القاهرة، ص ٦٩.

(٤) - وهكو الأنير المظفر، ركن الاسلام، عمدة السلاطين، زعيم صيوشن المسلمين، ملك الامراء، امير العراقيين والشام، ابن القلانسي: م-ن، ص ٢٨٤.

(٥) - رنسیمان: هەمان سەرچاوە، ص ٣٩٢.

چوارچیتوی هه‌لمه‌تی دووه‌می خاچیه‌کان، (معین الدین انر) ی فه‌رمانه‌وای دیمه‌شق چاوه‌روانی ئه‌وه نه‌بوو مه‌به‌ستی ئه‌م سوپایه داگیر کردنی شاری دیمه‌شق بیت، به‌لام کاتیک ئه‌م راستیه‌ی بۆ ده‌رکه‌وت داوای یارمه‌تی له‌ هه‌موو میره‌کانی هه‌ریمه‌کانی ده‌ورو به‌ری کرد بۆ ناردنی سه‌ربازه‌کانیان، هاوکات داوای یارمه‌تی له‌ (نوره‌دین مه‌حمود) کرد، هه‌یزی خاچیه‌کان سه‌ره‌تا لای (منازل العساكر) نیشته‌جی بوون که ده‌که‌وته دوری (٤ میل) له‌ باشووری دیمه‌شق، سوپای خاچیه‌کان په‌له‌یان کرد له‌ پێشکه‌وتنیا بۆ گوندی (المنره) له‌ به‌ر هه‌بوونی ئاو له‌و گونده‌دا، سه‌ره‌تا سوپای موس‌لمانان هه‌ولیاندا نه‌هه‌ین خاچیه‌کان له‌وه زیاتر پێش‌ه‌وی بکه‌ن، دواتر له‌ ئه‌نجامی تیه‌ه‌لچوونی هه‌ردوولا خاچیه‌کان هه‌ندێ سه‌رکه‌وتنیا به‌ ده‌سته‌ینا و توانیا شاره‌که داگیر بکه‌ن، موس‌لمانان ناچار بوون شه‌ری (عصابات- سه‌رکیشی) ئه‌نجام بدهن، بۆ پوژی دواتر شه‌ر له‌ نیوانیاندا په‌ره‌ی سه‌ند و هاوکاری و یارمه‌تی بۆ موس‌لمانان له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه ده‌هات، خاچیه‌کان ناچار بوون بکشین هه‌ بۆ ده‌شتایه‌کانی شواری خۆره‌لات، دوا به‌ داوای ئه‌و پووداوه سوپای موس‌لمانان هه‌رش و په‌لاماریان بۆ سه‌ر خاچیه‌کان تازه‌کرده‌وه، خاچیه‌کان به‌ناچاری هه‌نگاوی به‌رگری کردیا گرت به‌ر بۆ پزگاریبوون له‌و قه‌یرانه‌ی تیکه‌وتبوون، به‌لام سواره موس‌لمانان له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه هه‌رشیا ده‌کرده سه‌ر سوپای خاچیه‌کان و تیربارانیا ده‌کردن، به‌ شێوه‌یه‌ک هه‌موو له‌ناو یه‌ک شه‌ژان و ناچار بوون به‌ تیکشکاو ی بگه‌رینه‌وه بۆ بنکه سه‌ربازیه‌کانیا، به‌هۆی زۆری کوژراوه‌کانی خاچیه‌کان هه‌ بۆنی ته‌رمه‌کان هه‌موو ده‌سته‌که‌ی گرتبوو،^(١) بارودۆخی خاچیه‌کان له‌ ولاتی شام زور خراپ بوو، سه‌ره‌پای کوژرانی (عیماده‌ین زه‌نگی) به‌ ده‌ستی یه‌کیک له‌ خزمه‌تکاره‌کانی به‌ ناوی (برتقش) له‌ سالی (٥٤١ه‌ک / ١١٤٧ز)،^(٢) (جوسلین) له‌ دووه‌م هه‌ولیدا له‌ هه‌رش بردنه‌سه‌ر شاری ره‌ها به‌ مه‌به‌ستی ده‌ره‌ینانی له‌ ده‌ستی (نوره‌دین مه‌حمود) شکستی هه‌نا، جه‌نگاوه‌رانی هه‌ردوولا (موس‌لمانان و خاچیه‌کان) چاوه‌روانی هاتنی به‌شی کۆتایی سه‌ربازانی هه‌لمه‌تی دووه‌م بوون، به‌لام (لویسی هه‌وته‌م) گیرۆده‌ی

(١) - أبو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحيه، ج١/ص ١٢٣.

(٢) - أبو ناصر: مفرج الكروب في اخبار بني ايوب، ص ٩٩ - ١٠٠؛ أبو القلاسي: م، ن، ص ٨٤ - ٨٥.

پروپاگەندەى پەيۋەندى خۆشەويىستى نىۋان (اليانور الاكوتيانىه) ى خىزىنى و مىرى ئەتاكيا (رىموند) بوو، بەم ھۆيەۋە (رەھاي) لەيادچوو و پەيۋەندى كرد بە سوپاي (كونرادى سىيەم) لە فەلەستىن و بىريارى ھىرشىياندا بۆ سەر شارى دىمەشق لە برى پزگاركردىنى شارى رەھا، لە ئەنجامدا زۆر بە خراپى تىكشكان، ئەمە بوو بە ھۆى گەرانەۋەى كونراد بۆ ئەلمانىا، ھەرۋەھا (لويسىش) لە سالى (۱۱۴۹/ك/۵۴۴) گەپايەۋە.

لە ئەنجامى ئەم ھەلمەتەدا ژمارەيەكى زۆرى خاچىيەكان لەناو چوون، لەۋەش زياتر بىرىكى زۆر چەك و تەقەمەنيان لە دەست دا ئەمەش بوو ھۆى ئەۋەى ئەم سوپا گەۋرەيە ئامانجى سەرەكى خۆى بىرچىتەۋە، و لە بەرامبەر ھىرشى موسلمانان نەيانتوانى بۆ ماۋەى چوار پۆژ بەرگرى بكن، ئەمەش بە گەۋرەترىن ئىھانە دادەنرىت بۆ رېز و شكۆى خاچىيەكان كە دەيانوت سوارى خاچى نادۆرىت، ھاۋكات ھىوا و ئومىدى نوئى دا بە گىتى ئىسلامى،^(۱) (نورەدين مەحمود) بەرپرسى ھەلەب و (معين الدين انر) بەرپرسى دىمەشق رېككەۋتن ھاۋكارى و يارمەتى يەكتر بدەن بۆ پاۋە دوۋنانى خاچىيەكان لە ئەنجامى دۆرانيان لە شام لە سالى (۱۱۴۹/ك/۵۴۴) دا، سوپاي ئىسلامى دەستى كرد بە تىكدانى قەلاى (العرىمە) كە لە ژىر دەسەلاتى خاچىيەكاندا بوو، ھەرۋەھا بىكەى ھىرش و پەلامارى خاچىيەكان بوو، تا لەگەل خاكە كە رېك بوو، ھاۋكات موسلمانەكان توانيان زۆرىك لە خاچىيەكان لە نىۋانياندا (بىرئاندى بچووك) كە يەككىك بوو لە فەرماندەكانى خاچىيەكان لەگەل خوشكەى بەدىلى بگرن، دواتر بران بۆ شارى ھەلەب و (۱۲) سال لە زىنداندا مانەۋە.^(۲)

بەم شىۋەيە ھەلمەتى دوۋەمى خاچىيەكان كۆتايى ھات ھەرچەندە ئەم ھەلمەتە پاپاۋ قىدىس (بىرنارد) پىلانىيان دانا بوو، و دوو گەۋرە پاشاي ئەۋروپا سەركردايەتيان دەكرد، و دانيشتۋانى ئەۋروپا ھىۋايەكى زۆريان بە سەرکەۋتنى ئەم ھەلمەتە بوو، بەلام ھەلمەتەكە شكستى ھىتاۋ ژمارەيەكى زۆريان لى كۆژراۋ بە دىل گىرا كە لە نىۋو دىلەكاندا مىرېك ھەبوو، تىكچوۋنى پەيۋەندى نىۋان خاچىيەكانى ئەۋروپا و بىزەنتەكان و بە پىچەۋانەۋەى ئەۋانەۋە يەكبۋونى رىزەكانى موسلمانان

(۱) - رنسىمان: ھەمان سەرچاۋە، ص ۴۵۷.

(۲) - أبىن القلاسى: م، ن، ص ۳۰۹ - ۳۲۱؛ أبو شامة: م، ن، ص ۱۴۹ - ۱۵۱.

له نیتو خویاندا کاریگه‌ری راسته‌وخۆی هه‌بوو له‌سه‌ر باری ده‌روونی خاچییه‌کان له کاتی شه‌پکردندا.

ئۆبالی شکسته‌هینانی هه‌لمه‌تی دووه‌می خاچییه‌کان ده‌که‌وێته ئه‌ستۆی سه‌رکرده و فه‌رمانده‌کانیان به هۆی ململانی و تیکچوونی په‌یوه‌ندی نیتوانیان،^(١) جگه له ده‌رکه‌وتنی (نوره‌دین مه‌حمود) له سالی (٥٤٦ه‌ / ١١٥١ز) که پۆلیکی گه‌وره‌ی هه‌بوو له به‌رگری کردنی هێرش و په‌لاماری خاچییه‌کان و چوونه ناوچه‌ی (راس‌الماء).^(٢)

(نوره‌دین مه‌حمود) سه‌رکرده‌یه‌تی سوپای ئیسلامی کرد و له ناوچه‌ی (عین‌الجر) له ده‌شتی بیقاع و نزیک له دیمه‌شق دابه‌زی بۆ شه‌پ کردن له‌گه‌ل خاچییه‌کان، هاوکات ده‌رکه‌وتنی گه‌شتیگه‌لی میسری له که‌ناره‌کان هانده‌ریک بوو بۆ نوێ بوونه‌وه‌ی شه‌پ له‌گه‌ل خاچییه‌کان، ئه‌م گه‌شتیگه‌لیه‌ پر بوو له هێز و چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نی و له (٧٠) هه‌فتا به‌له‌می جه‌نگی به هه‌موو پێداویسته‌یه‌کانیه‌وه پیکه‌اتبوو، گه‌شتیگه‌لی میسر هێرشی کرده سه‌ر خاچییه‌کان، دوا‌ی تیکشکاندنیان ژماره‌یه‌کی زۆریان لێ کوشتن و به‌دیل گرتن، که‌شتیگه‌لی میسر هه‌رچیان هاته‌پێ سوتاندیان و به‌له‌میکی زۆری خاچی و بیزه‌نتیان ده‌ستکه‌وت، دوا‌ی ئه‌م سه‌رکه‌وتنه به‌ره‌و شاری عه‌ککا به‌پێکه‌وتن، موسلمانان به‌هه‌مان شیوه‌ی (یافا) شاری (عه‌ککا)یان پزگار کرد، دوا به‌دوا‌ی ئه‌وه موسلمانان هێرشیان برده‌سه‌ر (صیدا، بیروت، ته‌رابلس) و توانیان زه‌ره‌ریکی توند بده‌ن له دوژمن، له ئه‌نجامی ئه‌و هه‌موو سه‌رکه‌وتنه‌ی که که‌شتیگه‌لی میسری به ده‌ستی هێنا، (نوره‌دین مه‌حمود) بریاریدا سه‌ردانیان بکات، چونکه خزمه‌تیکی گه‌وره‌یان پێشکه‌شکرد له تیکشکاندن خاچییه‌کاندا،^(٣) دوا‌ی دوو سال له دۆراندنی خاچییه‌کان (بلدوین) پاشای به‌یت‌ولمه‌قدیس بریاریدا هێرش بکاته سه‌ر شاری عه‌سقه‌لان و توانی سوپایه‌کی زۆر گه‌وره به هه‌موو پێداویسته‌یه‌ جه‌نگیه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه ئاماده بکات، شاری عه‌سقه‌لان یه‌کیک بوو له به‌هێزترین پێکه سه‌ربازیه‌کانی که‌ناری ده‌ریا، سوپای خاچییه‌کان بۆ ماوه‌ی چه‌ند مانگیک گه‌ماروێاندا، هه‌رچه‌نده گه‌شتیگه‌لی میسری به هانایانه‌وه هاتن و هه‌موو چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نی و خواردنیکی پێکه‌یاندن، به‌لام له

(١) - رنسیمان: م.ن. ص ٤٦٢.

(٢) - د. خاشع المعاضیدی واخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ١١٨.

(٣) - أبین القلاسی: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٣١٤.

ئەنجامى ھەلەى يەككەك لە موسلمانان لە چوونى بۆ سوتاندنى بورجى خاچىيەكان، ئاگرى ئەو بورجە پەرەى سەند و گەيشتە شارى عسقلان، و كەلنى خستە شورى شارەكە، ھەندى لە سوارە خاچىيەكان ھاتتە ناو عەسقلان و ھەرچەندە ئەوان كوژران، بەلام بەردەوام بوونى گەمارۆكە لە سەريان بوو ھۆى داگرکردنى لە لايەن خاچىيەكانەو، بەمە خاچىيەكان شارى عەسقەلانيان كرده ناوھەندى دژايەتى كردنى موسلمانان لە ميسر و شام و جەزيرەى فوراتى.^(۱)

ھەلمەتى سىيەمى خاچىيەكان

داگر كردنى ولاتى شام لە لايەن خاچىيەكانەو نەزىكەى سەدەيەكى خاياند، ئەوان لە بارىكى بە ھىز و ھىرشى بەربلاودا بوون، ئەمەش لەو كاتەدا بوو كە (نورەدين مەحمود) زەنگى سەرۆكايەتى گىتى ئىسلامى وەرگرت و ھول و كۆشى دەدا لە پىناو گۆرپى تەرازوى ھىزەكانى نىوان ھەردوو لادا، بەم جۆرە نورەدين مەحمود بەرەى ئىسلامى لە بارى بەرگرىو ھە گۆرپى بۆ ھىرشبەردن، و خاچىيەكانى كرده ئامانجى ھىرشەكانى،^(۲) (نورەدين مەحمود) پىى وابوو ھەرگىز ناتوانرئىت بەرەى ئىسلامى بخرئىتە ئاستى ھىرش بەردن گەر يەكئىتى ولات بەدى نەيەت، بۆ سوود وەرگرتن لە سەرچاوە مادی و مەروپىيەكان لە پىناو خزمەتکردنى جىھاددا، نورەدين مەحمود پاش ئەو ھى توانى يەكئىتى نىوان مەرنشەيەكانى (جەزيرە ، موسل و ولاتى شام) بەدى بەئىت، بوو بە خاوەن ھىزىكى ھىرشبەر كە لە رىگەيەو ھى توانى مەترسى بۆ مەرنشەيەكان دروست بكات و ئەو مەرنشەيەكانى دەكەوتنە باكوورى شامەو سەنورداریان بكات بە جۆرىك نەویرن بە تەنھا لە دژى جەنگن،^(۳) (نورەدين مەحمود) بىاریدا ولاتى ميسر بخاتە ژىر كۆنترۆلى خۆى، لەگەل (املىك) كەوتبوو مەملانى بۆ گرتنى ميسر، چونكە (نورەدين مەحمود) پىى وابوو ھەر لايەك دەستبەگىت بەسەر ميسردا، دەبىت بە براو ھى جەنگ دوا جارئىش نورەدين مەحمود توانى دەست بەگىت بەسەر ميسردا و بىخاتە سەنورى دەولەتە

(۱) - رنسىمان: ھەمان سەرچاوە، ص ۵۴۵.

(۲) - د. خاشع المعاضيدى وأخرون: الوطن العربى والغزو الصليبي، ص ۱۷۶.

(۳) - خاشع المعاضيدى: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ۱۹۷۵، ص ۲۰۰.

یە کگرتوو هە کە یە وە،^(١) نۆرە دین مەحمود لەم هەنگاویدا چەند ئامانجێکی سەرەکی هەبوو، گرنگترینان:

١. سوود وەرگرتن لە سەرچاوە ماددی و مۆییه‌کان بۆ بەهێزکردنی بەره‌ی کیتی ئیسلامی.

٢. دوورخستنه‌وه‌ی خاچییه‌کان لە میسر بۆ ئه‌وه‌ی نه‌توانن سود لە سەرچاوه‌ گه‌وره‌کانی وهره‌بگرن بۆ به‌هێزکردنی خۆیان.

٣. ژيانده‌نه‌وه‌ی گۆره‌پانی بزوتنه‌وه‌کانی باشوور که له‌ ماوه‌ی کۆتایی سهرده‌می فاتمیه‌کاندا فه‌رامۆش کرابوو، به‌ مه‌به‌ستی ناچارکردنی دوژمن بۆ ئه‌وه‌ی له‌ چهند لایه‌که‌وه‌ شه‌ڕ بکات، به‌م جو‌ره‌ش هێزه‌کانی له‌ سنوره‌کانی جه‌نگدا دابه‌ش ده‌بن دوا‌جار لاوازی‌ش ده‌بن،^(٢) له‌و کاته‌ی که (نۆرە دین مەحمود) خۆی بۆ هێرشێکی توند دژ به‌ خاچییه‌کان و ده‌رکردنیان له‌ وڵاتدا ئاماده‌کرد، پاش ئه‌وه‌ی توانی به‌کیتی رامیاری له‌ میسر و شامدا بینا بکات کۆچی دوایی کرد، له‌ پاش (نۆرە دین مەحمود) (سولتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی) هاته‌ گۆره‌پانی پووداوه‌کان و له‌سه‌ر هه‌مان پێبازی ئه‌و کاری ده‌کرد، ماوه‌ی ده‌سه‌لاته‌که‌ی به‌ درێژبوونه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی نۆرە دین مەحمود داده‌نریت، توانی به‌ ئازایه‌تی و ئه‌زمونییه‌وه‌ وه‌ک هه‌نگاوێکی سه‌ره‌تایی به‌کیتی وڵات بگه‌ڕێنێته‌وه‌، هاوکات کاریکرد بۆ ئه‌وه‌ی خاچییه‌کانی ناوچه‌ی باشووری وڵاتی شام له‌ناو بیات^(٣) سولتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی کاریکرد بۆ به‌هێزکردنی به‌ره‌ی ئیسلامی و ئاماده‌کردنی بۆ جه‌نگێکی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ له‌گه‌ڵ خاچییه‌کاندا، به‌ جو‌ریک سه‌ره‌که‌وتنی هێزی موسلمانانی تیا‌دا مسۆگه‌ر بیت، بۆیه‌ کاریکرد بۆ دروستکردنی بارودۆخیکی له‌بار تا خاچییه‌کانی گه‌یانه‌ ده‌وڵی (حه‌تین)، له‌ سالی (٥٨٣ه‌ / ١١٨٧ز) شه‌ڕیکی گه‌وره‌ و به‌ر فراوان له‌م دۆله‌دا پوویدا له‌ نێوان له‌شکره‌که‌ی سولتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی و له‌شکری خاچییه‌کاندا، له‌پاش کوشتاریکی زۆر، له‌شکری سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی سه‌ره‌که‌وتنیکی گه‌وره‌یان به‌ده‌ست هێنا له‌ ده‌رئه‌نجامه‌ گرنگه‌کانی ئه‌م جه‌نگه‌ له‌ ناو‌بردنی سوپای خاچییه‌کان و نه‌هێشتنی شانشینی به‌یت و لمه‌قدیس و دروستبوونی مه‌ترسیه‌کی

(١) - د. قاسم عبده قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة (١٤٩) الكويت، ١٩٩٠، ص ١٤١.

(٢) - د. قاسم عبده قاسم: هه‌مان سەرچاوه، ص ١٤١.

(٣) - رانسيمان: تاريخ الحروب الصليبية، ج ٢/ ص ٦٤٣.

گەرە بوو لە سەر تەواوی خاچییهکان لە خۆرەلاتدا،^(۱) خاچییهکان پێیان وابوو ئەگەر بیانەوێت پاش شەپى حەتین لە خۆرەلاتدا بوونیان هەبێت ئەوا دەبێت ئەوروپا بە زووترین کات هەلمەتیکى نوێیان بۆ بنێریت، بۆیه چەند نێردراویک گەرانەو ئەوروپا و باسی بارودۆخ و بەسەرھاتی خاچییهکانیان کرد لە خۆرەلات و وتیان مانەوہیان پەیوەستە بە گەیشتنى ھێز، یەکیک لە نێردراوہکان سەرۆکی (اسقفیہ صور) بوو کە بە (صوسیسی) ناو دەبرا، نێردرا بۆ لای پاپا و پادشاکانى ئەوروپا بۆ ئەوہى مەترسی بارودۆخی خاچییهکان باس بکات، ئەمەش کاریگەرى باشى ھەبوو، چونکە پاپا و پادشاکانى ئەوروپای خۆرئاوا قایل بوون بە دەرکردنى بریارىک بە ناردنى هەلمەتیکى نوێى خاچییهکان بۆ خۆرەلات و پزگارکردنى شارى قودس لە دەستى موسلمانان، یەكەم ھێز کە گەیشت ئەو ھێزە بوو کە پادشاى صقلیہ (ولیەمى دووہم) ناردبوو کە لە (۳۰۰) سوار پێک ھاتبوو، سەرھەپای زۆرى ھەولەکە بۆ بە خیرایى ناردنى سوپا بەلام ھەلمەتەکە زۆر درەنگ کەوت، ھێزەکانى فەرەنسا و ئینگلتەرە تا ھاوینى سالى (۵۸۶/ک/۱۱۹۰) نەکەوتنە پێ، ھەردوو سوپاکە لە (۵۸۶-۵۸۷/ک/۱۱۹۰-۱۱۹۱) وەرزی زستانیان لە دورگەى صقلیہ بردەسەر،^(۲) بەلام سوپای ئەلمانیا کە بەھێزترینیان بوو بە سەرکردایەتى (ئیمپراتۆر فرىدريک باربارۇسا) لە (۵۸۵/ک/۱۱۸۹) بەرہو خۆرەلات کەوتەپێ بۆ بەشداری کردن لە ھەلمەتى سینیەمى خاچییهکان، بەمجۆرە سوپای سى ولاتى گەرە و بەھیزی ئەوروپای خۆرئاوا بە سەرکردایەتى پادشاکانیان بۆ فریاکەوتنى خاچییهکان لە خۆرەلات و گەرانەوہى شارى قودس بۆ ژێر رکیفى خۆیان پێشکەوتن، سوپاکانىش بەمجۆرە بوون:

۱. سوپای ئەلمانیا- بە سەرکردایەتى ئیمپراتۆر- فرىدريک باربارۇسا.

۲. سوپای فەرەنسا- بە سەرکردایەتى پادشا- فیلیپ ئۆکستس.

۳. سوپای ئینگلیزی- بە سەرکردایەتى پادشا- ریتشارد شیردل.

ئەم سوپایانە ھیزی ھەلمەتى سینیەمى خاچییهکانیان پێکدەھینا، لەبەر ئەوہى سوپای ئینگلتەرە و فەرەنسا لە یەک کات و لە یەک تەوەرەوہ ھاتن کە ئەویش ڕینگەى دەریایى بوو، یەک سوپای گەرەیان پێکھینا، ئەوہ بەشى یەكەم بوو، بەشى

(۱) - رانسیمان: ھەمان سەرچاوە، ج ۳/ص ۶۸.

(۲) - د. سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ص ۸۱۲.

دووه سوپای ئەلمانی بوو که له وشکانیهوه هاتن و کاریان تهنه گه پان و به دوا داچوونی ئه و پینگه و بانانه بوو که به شی یه که می سوپاکه (فه پهنسا و ئینگلته ره) ی پێدا ده هات له و ناوچانه ی هاوسنووری ولاتی ئیسلا می بوو تا ده گه یشتن به خاچییه کانی عه ککا،^(۱)

(فریدریک باربارۆسا) سه رهنجی زۆر له میژوونووسانی هه موو سه رده مه کانی پاکیشاوه، له به ره ئه وه ی پیاویکی زۆر ئازا و لیها توو و هاوکات سوار چاکی سه رده می خۆی بووه، جگه له قاره مانی و جوامیزی له پاده به در و ئاره زوومه ندی بۆ شه ر و هه ز به سه رکیشی کردن، له گه ل خه لکدا به بیرو بۆچوونی خۆی نه ک به یاسایه کی وشک دادپه ره ره بوو، له و باریه وه میژوونوس نیشتر ده لیت (له دوا ی شار له مان ئەلمانیا پاشای وای له به توانایی و فه رمانه وهایی به هیز و دل نه رمیدا به خۆوه نه بینیه وه)،^(۲) ئەمانه له که سیتی (باربارۆسادا) به دیده کران بۆیه به نمونه ی سه رکرده و سوار چاکی ئه و سه رده مه ناوده برا، له هه لمه تی سییه می خاچییه کاندا سوپای ئەلمانی که گه وه ره ترین سوپا بوو به ره و خۆره لات که وته جووله و به باشی مه شق و خۆر پیکه ستنی خۆی کرد به سه رکردایه تی ئیمپراتۆری ئەلمانی (فریدریک باربارۆسا) و به هاوکاری کوپی دووه می (فریدریک) میری سوایا، (باربارۆسا) له هه لمه تی دووه مدا به شداری کردبوو، بۆیه ئاکامه کانی هه لمه تی دووه م کاریگه ری له سه ری دروستکردبوو، سوپاکه ی له ولاتانی ئەوروپای خۆره لاتدا له لایه ن دانیشتوانی گونده کان و چه ته بلغار و حه به کانه وه پووبه پووی نا په حه تی بووه وه، کاتی سوپاکه ی گه یشته ئەده نه له وێ تا کو تایی مانگی مارس ی سالی (۵۸۶/ک ۱۱۹۰ز) مایه وه، پاشان به هاوکاری پا پۆره کانی ئیمپراتۆریه تی بیزه نتی په په وه بۆ وشکانی ئاسیا.^(۳)

هه لۆیستی ئیمپراتۆریه تی بیزه نتی به رامبه ر سوپای ئەلمان

یه که م په یوه ندی نیوان ئیمپراتۆری ئەلمانی و بیزه نتی (اسحاق ئەنجیلیوس) ئه و کاته بوو که ئیمپراتۆری ئەلمانی هه ستا به کۆکردنه وه ی سوپا، به مجۆره

(۱) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ن، ص ۱۷۷.

(۲) - د. اسمت غنیم: الدولة الايوبية والصليبيون، دار المعرفة، القاهرة، ۱۹۸۸، ص ۴۷.

(۳) - ۵ - ۱ - ل، فشر: تأريخ أوروبا العصور الوسطى، ق ۱، ت - السيد الباز العريني وسيد مصطفى زياده، دار المعارف مصر، القاهرة، ص ۱۸۷.

ئىمپىراتورى بىزەنتى بالۆيزىكى نارد بۆ ئەلمانيا بۆ ئەۋەى بەيەكەۋە پەيمانىك بېسەن و كار بكن بۆ پەپىنەۋەى سوپاي ئەلمانيا بە خاكى بىزەنتەدا،^(۱) لەگەل ئەۋەشدا بىزەنتىەكان ھەستى دوژمنكارىيان بەرامبەر ئەلمانەكان ھەبوو، ئەۋىش لەبەر ئەم ھۆيانە:

۱. بە تېروانىنى بىزەنتەكان بۆ نازناۋى ئىمپىراتورى لە دۋاي (شارلەمان) لە سالى (۸۰۰ز)كە لە لايەن پاپا (ليوى سىتھەمەۋە) كرا بە ئىمپىراتور، كەسى تر ئىمپىراتور نىە تەنھا ئىمپىراتورى بىزەنتە نەبىت.^(۲)

۲. ھاۋپەيمانى نىۋان ئىمپىراتورىەتى ئەلمانى (فرىدرىك باربارۇسا) و نۆرمانەكانى صقلىە كە دوژمنى ئىمپىراتورىەتى بىزەنتە بوون.^(۳)

۳. ھاۋپەيمانى بىزەنتەكان لەگەل (سەلاھەددىندا)، لە بەرئەۋەى بىزەنتەكان چاۋيان بېرىۋە ئەۋەى سەلاھەددىن پاش دەرکردى خاچىيەكان جىگە پېرۋزەكانى شارى قودسىيان بداتى.^(۴)

۴. ھەلوئىست ۋەرگرتن لە (فرىدرىك باربارۇسا) كارىگەرى زۆرى ھەبوو لە پەفتارى كاتى ھەلمەتى سىتھەمىدا.^(۵)

لە ئەنجامدا ئىمپىراتورى بىزەنتى كەسىكى نارد بۆ لاي سەلاھەددىنى ئەيۋبى بۆ ئەۋەى ھەۋالى گەيشتنى ھىزى ئەلمانى بۆ ئەدەنەى پى پابگەيەنىت، ھەروەھا پەيمانىدا بە سەلاھەددىن نەھىلىت سوپاي ئەلمانىا تىپەرەت بۆ ئەنادۆل، بەلام بەھىزى سوپاي ئەلمانىا بىزەنتىەكانى ناچار كرد تا وشكانى ئاسيا ھاۋكارى سوپاكە بكن، لەگەل ئەۋەشدا ئىمپىراتورى بىزەنتى قۇناغەكانى جموجۆلى ھىزەكانى ئەلمانىاي بە بەردەۋامى بە سەلاھەددىن دەگەياند،^(۶) ھەرچەندە بۆ خەملاندنى ھىزى سوپاي ئەلمانىا ھەموو سەرچاۋەكان كۆكن لەسەر زۆرى و كاملى و بە ھىزى و مەشق و پىكخستنى سوپاي ئەلمانىا، بەلام سەرچاۋەكان لەسەر ژمارەى سوپاكە را جىاۋازن، ھەندىك لە سەرچاۋەكان بە (۱۰۰-۳۰۰) ھەزار سەرباز خەملاندويانە،

(۱) - رانسىمان: ھەمان سەرچاۋە، ج ۳/ص ۳۳.

(۲) - د. اسمت غنىم: ھەمان سەرچاۋە، ص ۴۸.

(۳) - د. عاشور: ھەمان سەرچاۋە، ج ۲/ص ۸۱۲.

(۴) - د. عاشور: م.ن. ج ۲/ص ۸۱۲.

(۵) - أبو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، ج ۲/ص ۱۵۱.

(۶) - رانسىمان: م.ن. ج ۳/ص ۳۲؛ عاشور: م.ن. ج ۲/ص ۸۱۲.

به لام زۆربهی سهه رچاوه کان به (۱۰۰-۱۵۰) هه زار دهیخه ملین، ئه مهش
خه ملاندنیتی په سه ندراره. ^(۱)

پاش ئه وهی هیزه کانی ئه لمانیا به ته وای په رینه وه بو که ناری خوره لاتی
ده رده نیل، له کوتایی مانگی مارسی (۵۸۶ک/ ۱۱۹۰ز) به هاوکاری بیزه نته کان
گه یشتنه وشکانی، له گه ل چه ند گۆرانه کاریه کدا، به هه مان رینگه دا رۆیشتن که هه لمه تی
دووه می خاچییه کانی پیندا تیپه بوو، ئه وهی لیزه دا گرنگه ئه و به شه ی رینگه که یه که
خاکی سولتانی سه لجوقیه رۆمه کان بوو، ئه م رینگه یه له پاش ده رده نیله وه یه له
که ناری ده ریاوه که خاکی رومه بیزه نته کانه، ^(۲) ده ست پینده کات تا ده گاته شاری
ئه فیسوس له باشووری شاری ئه زمیر، دانیشتوانی ناوچه که له بهر رق وکینه
هیرشیان ده برده سه ر به شی کوتای سوپاکه، ^(۳) ئه مهش وایکرد ئیمپراتۆر فردریک له
دژیان چه ند هه نگاوئ بئی و سزایان بدات، سه رباری ئه و هیرشانه ی روه به پرووی
بووه وه هیزه که به رده وام پیش ده که وت، ئه مهش به هوی سه رکه وتنی ته وای
به سه ر هیزی سه لجوقیه کاند که نه یانتوانی رینگه بگرن له هیزه کانی ئه لمانیا،
سه رکرده کانی سه لجوقیه رۆمه کان چه ند نه خشه و پلانیکیان دانا بو هیرش
بردنه سه ر سه رگه رده کانه کان (ئه وانه ی هاتبوون و داوای خواردنیان ده کرد)،
هه رچه نده نه خوشی بلاو بویه وه و چه ندين زیانی گه وره ی به سوپای ئه لمانی
گه یاند، له گه ل ئه وه شدا سوپاکه به رده وام بوو له پیشکه وتنیدا تا گه یشته شاری
قونیه ی پایته ختی ده وله تی سه لجوقیه رۆمه کان، له ویدا روه به پرووی هیزه کانی (قطب
الدین ملکشای) دووه می کوری سولتان (قلج ئه رسه لانی دووه م) بوونه وه، شه پتی
قورس له نیوانیاندا روویدا، تیایدا هیزه کانی ئه لمان له (۵۸۶ک/ ۱۱۹۰ز) توانیان
هیزی سه لجوقیه کان بشکێتن و بچه شاره که وه، ماوه یه کیش له وئ مانه وه و
هیزه که یان دووباره ریکخسته وه و پاش (۵) رۆژ به جیان هیشت و به ره و (قرمان)
چوون و توانیان بگه نه ئه وئ، له (قرمان) هیزه که به نیو دۆل و گه روه کانی
شاخه کانی تورۆسدا تیپه بوو، به بئی ئه وه ی روه به پرووی هیچ به زه نگار بوونه وه یه ک

(۱) - د. اسمت غنیم: م، ن، ص ۴۹.

(۲) - عاشور: س، پ، ج ۲/ ص ۸۱۲.

(۳) - ئاراس زهینه ل: س، پ، ل ۲۱۵.

بیتهوه،^(۱) پاشان بهرهو باشوور کهوته پړی هه تا له مانگی حوزه یران چووه ناو دهشتی سلوڅیا که ده که ویته که ناری باکوری ده ریای سپی ناوه راست، لیره دا ئیمپراتور (فریدریک بارباروڅسا) له گهل هیزه تایبه ته که یدا پیش سوپاکه ی که وت و بهرهو شاری سلوڅیه به پړیکه وت تا گه یشته پرووباری (کالیکادنوس)، کاتی ویستی بپه ریته وه تیایدا نوقم بوو پاش ئه وه ی هیزه کانی ئه لمانیا چوونه ناو ناوچه ی ئه رمینیا ی بچو وکه وه (که دانیش توهانه که ی ئه رمن بوون و خزمه تی کارگیری زوریان به و شوینه کردبوو)،^(۲) میژوونوسان باس له و ترس و دلّه راوکیته ده که ن که تووشی موسلمانان بوو، کاتیک موسلمانان کان بیستیان ئیمپراتور به ره ره څسا به سه رکردایه تی زیاتر له (۱۰۰) هه زار خاچی بو پزگارکردنی شاری قودس گه یشته وه ئه رمینیا، (سه لاهه ددین) بو خوی تووشی باریکی دهروونی خراپ هات، ئه وکات بریاریدا به پرووخاندنی شورای (طبریه، یافا، ارنون، قیساریه، صیدا و جبل) و گواستنه وه ی دانیش توهانه که ی بو شاری به یروت.^(۳)

(بارباروڅسا) له کاتی په رینه وه ی له ده ریای (کالیکادنوس) له ئه رمینیا خنکا، له م باره یه وه چه ند گنډ راوه یه ک هیه هه ندیکیان ده لّین (له کاتی په رینه وه یان خوی هه لداوه ته ناو ئاوه که چونکه زور گهرمای بووه)، به لام رای دووهم ده لّیت (ئه سپه که ی فرنی داوه ته ناو ئاوه که و به ره ره څسا جل و به رگی جه نگی له به ردا بووه که زور قورس بوون به و هو یه شه وه خنکاوه)، به لام گنډرانه وه ی سیته م ده لّیت (له کاتی مه له کردن خنکاوه)،^(۴) به هه رحال مردنی خالیکي گرنګ بوو بو سه ر دهروونی موسلمانان، پاش مردنی ئیمپراتور کوپه که ی به ناوی (فردريک) که پیشتر میری (سوابیا) بوو سه رکردایه تی سوپاکه ی گرته ئه ستو، ئه و سوپایه ی پروای به سه رکردایه تی ئیمپراتور (فریدریک بارباروڅسا هه بوو)، ئه و هه موو ماوه یه ی بری هه ر له کاتی هاتنیان تا مردنی ئیمپراتوری ناوبراو، به لام جگه له به رگری کردنی سه رما و گهرما و هیلاکی و نه خووشی و برسیتی تا ئه و کاته نه گه شتېوونه ئامانجه که یان.^(۵)

(۱) - ابن واصل: مفرج الکروب فی اخبار بني ایوب، تحقیق د. جمال الدین الشیال، القاهرة، ۱۹۷۵، ج ۲/ص

۳۱۹

(۲) - د. اسمت غنیم: هه مان سه رچاوه، ص ۵۰

(۳) - ابن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، ص ۱۲۳.

(۴) - د. عاشور: هه مان سه رچاوه، ص ۲/ص ۸۱۸.

(۵) - رانسیمان: م.ن.ج ۳/ص ۴۱.

هه موو ئه هۆکارانه پینکه وه وره ی سهرکرده ی نو یی پروخاند و نه ی توانی ده سه لات ی به سه ر ئه م سوپا ماندوده ا بشکیت، بۆیه ده بینین هه ندی له میره کانی له گه ل سه ربازه کانیان گه رانه وه بۆ ئه وروپا،^(۱) به م شینویه سوپای ئه لمانی که م بووه وه، هه ندیکیشیان له سلوقیه به جیمان،^(۲) میری نو ی سهرکرده ی تی پاشماوه ی ئه و سوپایه ی کرد و به ره و ولاتی (شام) رۆشت بی ئه وه ی بیر له خواردن و پیداو یستی ئه م سوپایه بکاته وه، ئه مه ش بوو به هۆی برسیتی و بلاو بوونه وه ی نه خۆشی و که مبوونه وه ی ژماره یان،^(۳) پیتش ئه وه ی میر فردریک پیتشه وه ی بکات به ره و ئه نتاکیا هیزه که ی دابه شکرد بۆ سی گروپ هه تا به ئاسانی پۆ بپرن، کاتیک گروپی یه که م به ژیر قه لای به فراسدا تپه رین هیزی موسلمانان هیزشیان کرده سه ریان و (۲۰۰) سه ربازیان لی گرتن، دواتر نامه یان نارد بۆ ولاتی شام که سوپای ئه لمانیا هیزی سواره ی زۆر که مه، هاوکات برسیتی و نه خۆشی بوو به به شیان و هیچ توانایه کیان نه ما، هه روه ها چه کیشیان که م بوویه وه، ئه مه ش بۆ خۆی چاکترین هاندان بوو بۆ وره ی موسلمانان، پاش گه یشتنی هه وال به میره کانی شام هیزیکیان ره وانه کرده سه ریان و ژماره یه کی زوریان لی کوشتن و (۵۰۰) یان لی گرتن، له و کاته دا سوپای ئه لمان که و ته پۆ به ره و شوینیک که پیده و ترا (مینان)،^(۴) له و ی فهرمانده که یان توشی نه خۆشیه کی سه خت هات که بووه پنگر بۆ پیتشه وه ی زیاتری سوپاکه، هه روه ها خرابی بارودۆخی سوپاکه ی وایکرد که خۆی و پاسه وانه تایبه ته کانی و نزیکه ی (۷۰) سوار له گه ل چه ند تیمارکه ری کدا به ره و ئه نتاکیا برۆن و له و ی بمینه وه تا چاک ده بیته وه، بۆ ئاسانکردنی رۆیشتنی سوپاکه ی هه ستا به دابه شکردنی بۆ سی به ش، پاشان یه ک له دوای یه ک که و ته پۆ،^(۵) پاش ئه وه ی گه یشتنه نزیک پووباری (عاصی) له ناویاندا په تا بلاو بوویه وه که بوویه هۆی زیانیکی زۆر،^(۶) ئه مه وایکرد نه توانن بگه نه ئه نتاکیا، پاش ئه وه ی (فریدریک) چاک بوویه وه به سوپاکه یه وه که نزیکه ی چه ند هه زار سه ربازیک ده بوو گه یشت.

(۱) - عاشور: س-پ، ج ۲/ص ۸۱۹.

(۲) - رانسیمان: س-پ، ج ۳/ص ۴۲.

(۳) - د. درید عبدالقادر: سياسة صلاح الدين في مصر والشام والجزيرة، ص ۳۲۵.

(۴) - ابو شامه: هه مان سه رچاوه، ج ۲/ص ۱۵۶.

(۵) - ئاراس زهینه ل: س-پ، ل ۲۱۸.

(۶) - د. عاشور: هه مان سه رچاوه، ج ۲/ص ۸۱۸.

هه‌لۆیست و گاردانه‌وه‌ی موسلمانان

هه‌والی سوپای خاچییه‌کان به‌رده‌وام ده‌گه‌یشه‌ سه‌رکرده ئیسلامیه‌کان، به‌تاییه‌ت ئه‌و به‌شه‌ی که له سوپای ئه‌لمانی پیکهاتبوو که پیش به‌شی دوهم که‌وتبووه پێ و له وشکانیه‌وه ده‌ستی به‌جوله‌ کردبوو، زۆری ئه‌م سوپایه کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر هه‌ردوولا (خاچییه‌کان و موسلمانان) له ناوچه‌ی عه‌ککا، چونکه له لایه‌که‌وه وره‌ی خاچییه‌کانی به‌رزکرده‌وه له لایه‌کی تره‌وه کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر بیرکردنه‌وه‌ی سه‌رکرده و جه‌نگاوه‌ره ئیسلامیه‌کان، به‌لام باوه‌ری سه‌رکرده‌یه‌تی ئیسلامی و توانا و وزه‌ی ناوچه‌ی ئیسلامی وایکرد بالانسی خۆی له‌ده‌ست نه‌دات و له‌سه‌ر هه‌لۆیستی خۆی بمی‌نیه‌وه و هه‌موو توانایه‌کی بخاته‌گه‌ر بۆ به‌رگری کردن له ناوچه ئیسلامیه‌کان له خۆره‌لات،^(۱) هاوکات موسلمانان هه‌ستیان به مه‌ترسی هێرشه‌ی خاچییه‌کانیان ده‌کرد له هێرش هینانه سه‌ر ولاتی شام که له دوو لاوه ئه‌گه‌ری هێرش بردنه سه‌ری هه‌بوو:

۱. به‌ره‌ی باکوور- ئه‌و به‌ره‌ی سوپای گه‌وره‌ی ئه‌لمان هێرشه‌ی بۆ دینێ، بۆیه ده‌سه‌لاتی ئیسلامی هه‌ستی به مه‌ترسی بارودۆخی میرنیشینه ئیسلامیه‌کانی باکووری ولاتی شام کرد ئه‌گه‌ر بیتو سوپای ئه‌لمانی بگه‌نه ئه‌و ناوچه.
۲. به‌ره‌ی خۆرئاوا- ئه‌ویش به‌ره‌ی ده‌ریایه که هه‌ردوو سوپای فه‌ره‌نسی و ئینگلیزی به و ئاراسته‌یه ده‌پۆن، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا مه‌ترسی ئه‌م ته‌وه‌ره وه‌ک ته‌وه‌ره‌ی یه‌که‌م هینده نه‌بوو.^(۲)

سولتان (سه‌لاحه‌ددین) پاش به‌راوردکردنی هێزی هه‌ردوولا گه‌یشه‌ ئه‌و ئاکامه‌ی بارودۆخی ئیسلامی ترسناکه ئه‌گه‌ر ولاتی شام له دوو لاوه پووبه‌پووی هێرش ببیته‌وه، چونکه له‌م باره‌دا پتیوست بوو هینزه به‌رگریکارانی له زیاتر له به‌ره‌یه‌کی جه‌نگدا دابنرێن، به‌مه‌ش هێزی موسلمانان له هه‌موو خاله‌کاندا لاواز ده‌بوون له به‌رئه‌وه پتیوست بوو له‌م بارودۆخه‌دا هێزی گه‌وره‌ی ئیسلامی سه‌ر به‌سنوری (سه‌لاحه‌ددین) کۆبکریته‌وه و په‌یوه‌ندی بکریته به هینزه موسلمانانه‌کانی تره‌وه و داوای یارمه‌تیان لێ بکه‌ن.^(۳)

(۱) - د.درید عبدالقادر نوری: س-پ، ۲۲۵.

(۲) - د. نظیر حسان سعداوی: التأریخ الحربی المصری، ص ۲۵۲-۲۵۳.

(۳) - محمود یاسین احمد: الایوبیون فی شمال الشام والجزیره، ص ۲۵۷.

چونکه ئەگەر ئەم سوپایە پێکەوه کۆنەبونایەتەوه ئەوا هیزە خاچییهکان به رێژەیهکی بهرچاو بهسەر هیزی ئیسلامیهکاندا سەردهکهوت، لێرهوه مهترسیهکی گهوره ههبوو لهوهی خاچییهکان بتوانن ئەو ناوچانهی له شهڕی ههتیندا له دهستیاندا بوو بهیهێننهوه ژێر رکێفی خۆیان، سهرکردایهتی ئیسلامی توانای خۆی لهسهر بنهمای گفتوگۆ کردن و سروشتی ناوچهکه و هیز و چهکی ههردوولا و کهش و ههوا بێنا دهکرد... لهگهڵ ئەوهشدا زۆرجار چهند هۆکاریک دینه پێشهوه ههرگیز لهبههرچاو نهگیراون و کاریگهیریان دهبی لهسهر ئاکامی شهڕ و به ئاراستهیهکی تر دا دهییهن،^(۱) ئەم بارهش لای هیزی ئیسلامی مهترسیدار بوو چونکه دهترسا له گهیشتنی هیزی گهورهی ئەلمانی که بهرهو ولاتی شام بهڕی کهوتبوو، ئەگەر چی به هۆی لهبههرچاو نهگرتنی ههندی هۆکار ژمارهیهکی کهمیان گهیشتن،^(۲) و ئاکامی ههلمهتهکه به تهواوی گۆڕا، لهسهر ئەم بنهمایه سهرکردایهتی ئیسلامی چهند ههنگاویکی نا بۆ بهرهنگار بوونهوهی دۆخهکه:

۱. سولتان سهلاحهددین ههستا به ناردنی چهند سیخوڕی بۆ ناوچهی ئەنادۆل بۆ چاودیری کردنی پێشکهوتنی سوپای ئەلمانی و ناردنی ههوال سهبارت به بارودۆخی کارگیری و جهنگیان،^(۳) ئەمه جگه له و زانیاریانهی له سههرچاوهی دیکهوه پێی دهگهیشته ئهویش ئیمپراتۆری بیزهنتی بوو که هاوپهیمانی لهگهڵدا ههبوو، ههروهها میره ئهرومهنهکان که رقیان له هیزهکانی ئەلمانی بوو، بهمجۆره سولتان سهلاحهددین به تهواوی به ئاگا بوو له جموجۆلی سوپای ئەلمانی.

۲. پاش ئەوهی سوپای ئەلمانی گهیشته ئەنادۆل سولتان سهلاحهددین ههستا به ناردنی قازی (ئێبن شداد) بۆ لای میرنیشینی جهزیره و دهورو بهری تا مهترسیداری بارودۆخهکیان پێ پابگهیهنیت، دواتر ناردی بۆ لای خهلیفه عهباسی تا لهو قهیرانه ئاگاداری بکاتهوه.

۳. سولتان سهلاحهددین فهرماندهکانی کۆکردهوه بۆ وهگرتنی ڕاو و بۆچوونیان سهبارت به هیزشبردنه سهر هیزه ئەلمانیهکان پێش هاتنیان بۆ عهککا، بهلام له بهر لاوازییان بریاریاندا ئەم هیزه ئهههه نهههه.^(۴)

(۱) - د. اسمت غنیم: م.ن، ص ۵۲.

(۲) - رانسیمان: م.ن، ج ۳/ص ۴۲.

(۳) - د. درید عبدالقادر: س-پ، ل ۳۲۵.

(۴) - ابن الأثیر: م.ن، ج ۹/ص ۲۰۷.

٤. گه‌رانه‌وه‌ی هیزی ئه‌و میرنیشینه‌ی که سوپای ئه‌لمانی پیا تێپه‌ر ده‌بیت بۆ به‌رگری کردن و خه‌ریک کردنی سوپای ئه‌لمانی تا عه‌ککا له‌و قه‌یرانه‌ پزگار ده‌بیت.^(١)

هه‌لۆتستی سه‌ربازگه‌ی خاچییه‌کان

هیزی خاچییه‌کان به‌ هۆی هێرشێ به‌رده‌وامی هیزه‌ موسلمانانه‌کانه‌وه‌ باری کارگیریه‌یان تیکچوو، له‌ بارودۆخێکی زۆر پشێوو ناهه‌مواردا بوون، هاوکات به‌ ته‌واوبوونی زستانی سالی (٥٨٧ه‌/ ١١٩١ز) هیزه‌ موسلمانانه‌کان بارودۆخیان زۆر چاک بوو، به‌ تایبه‌ت دوا‌ی گه‌رانه‌وه‌ی هیزه‌کانیان بۆ گه‌مارۆدانی هیزه‌ ئه‌لمانیه‌کان، هه‌روه‌ها تیکچوونی که‌ش و هه‌وا‌ی ناوچه‌که‌ بویه‌ پێگر له‌ گه‌یشته‌نی که‌شتیگه‌لی خاچییه‌کان بۆ شاری عه‌ککا و ته‌نها ژماره‌یه‌کی که‌میان توانییان بگه‌ن،^(٢) سه‌رکرده‌ موسلمانانه‌کان توانییان بۆ پرکردنه‌وه‌ی پێداویسته‌یه‌کانیان و هاوکاری کردنی گه‌مارۆدراوه‌کان به‌ پێشکه‌شکردنی خواره‌مه‌نی و ته‌قه‌مه‌نی هه‌ندێ به‌له‌م په‌وانه‌ی عه‌ککا بگه‌ن، به‌لام سه‌باره‌ت به‌ خاچییه‌کان له‌ زستانی سالی (٥٨٧ه‌/ ١١٩١ز) بارودۆخیان زۆر به‌ خراپی تیکچوو به‌ شێوه‌یه‌که‌ برسیتی و نه‌خۆشی پووی کردبووه‌ سه‌ربازگه‌کانیان، ئه‌مه‌ش بووه‌ هۆی مردنی زۆر له‌ سه‌ربازه‌کانیان، سه‌ره‌پای کوشتاریکی زۆر له‌ بیزی خاچییه‌کان، به‌لام بڵاوبوونه‌وه‌ی نه‌خۆشی و برسیه‌تی هۆکاریکی زۆر گرنگ بوو بۆ تیکچوونی باری ده‌روونی سوپای خاچییه‌کان.^(٣)

هه‌رچه‌نده‌ له‌ لایه‌ن سوپای فه‌ره‌نسی و ئینگلیزه‌وه‌ یارمه‌تی و هاوکاریان بۆ ده‌هات، به‌لام سه‌رنه‌که‌وته‌نی هێرش و په‌لاماره‌کانیان بۆ سه‌ر شاری عه‌ککا بۆ خۆی خالی گرنگ بوو له‌ تیکچوونی بارودۆخی کارگیریه‌یان و بڵاوبوونه‌وه‌ی برسیتی و نه‌خۆشی، هه‌رچه‌نده‌ له‌و بارودۆخه‌دا سوڵتان (سه‌لاحه‌ددین) نه‌خۆش که‌وت، به‌لام له‌گه‌ل فه‌رمانده‌ و سه‌رکرده‌کانی کۆبوونه‌وه‌ی کرد بۆ هێرشبردنه‌ سه‌ر خاچییه‌کان، (سه‌لاحه‌ددین) پابه‌ند بوو به‌ پا و بۆچوونی سه‌رکرده‌کانی به‌

(١) - أبین شداد: م.ن، ص ١٢٦.

(٢) - رانسیمان: م.ن، ص.ج ٣/ص ٦٨.

(٣) - محمود یاسین: م.ن، ص ٢٥٨.

په له نه کردن له هیرشبردنه سهر خاچیه کان، بۆ ئه وهی هه موویان له بهرامبه ر شاری عه ککا کۆبینه وه و سهرکه وتنی کۆتایی به ده ست بهیئن، چونکه موسلمانان له سهرکه وتندا بوون و به پیچه وانه وه خاچیه کان له شکستدا بوون و ئه مه ش باشتترین هه ل بوو بۆ موسلمانان،^(۱) هاوکات له ڕیی ده ریاوه که شتی هکی خاچی گه یشته ناوچه که که (۳۰۰) ژنی زۆر جوانی ئه وروپی تیدا بوو، (عماد الکاتب) زۆر به جوانی باسی ئه م بابته ده کات، خاچیه کان ئه وه یان وه ک چه کیکی ده روونی له دژی موسلمانان به کاره یناو له نزیک سهر بازگهی موسلمانان نیشته جی بوون، هاوکات هه ندیکیان چوونه ناو شاری عه ککا بۆ بلاو کردنه وهی خراپه و به ره لایی و سهرنج ڕاکیشانی گه نجان و لاوان تا توانای شه ڕیان نه ییت، چونکه ئه و کاته شه ڕ له سهر هیز بوو، ئه مه ش بۆ خۆی به لگه یه که خاچیه کان له جه نگدا دژی موسلمانان (جنس) یان به کاره یناوه.^(۲)

سوپای فه ره نسى و ئینگلیزی

به شی دووه می سوپای خاچیه کان پیکهاتبوو له هه ردوو سوپای فه ره نسى به سهر کردایه تی پاشا (فیلیب ئۆگستس) و سوپای ئینگلیزی به سهر کردایه تی پاشا (ریتشارد شیردل)، هه ردوو سوپا له هاوینی سالی (۵۸۶/ک/۱۱۹۰ز) له بنکه سهره کیه کانیانه وه له ڕیی ده ریاوه به ڕیکه وتن، سوپای فه ره نسى له جه نه وه و، سوپای ئینگلیز له مرسلیاوه به ڕیکه وتن، هه ردوولا له دورگهی (صقلیه) یه کیانگرتنه وه، سهره ڕای بوونی جیاوازی و ململانی و ناکۆکی نێوانیان به وهی ئه و قه یرانه ی له خۆره لات تیی که وتبوون، به لام بۆ ماوه یه کی کاتی هه موو ئه و کیشانه خرا نه لاوه، هه ردوو سوپا له دورگهی (صقلیه) زستانیان به سهر برد، چونکه که ش و هه واکه ی خۆش بوو،^(۳) له ئه نجامی ئه م مانه وه دا که نزیکه ی (۶) شه ش مانگی خایاند زۆر له سهر بازه کانیان ڕیزی سوپا کانیان به جیه یشت بۆ خۆ گه یاندن به شاری عه ککا، به تایبه ت ئه ندامانی سوپای فه ره نسى، سهره لدا نه وه ی کیشه

(۱) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م.ن، ص ۱۷۸.

(۲) - الفتح القسی فی الفتح القدسی، ص ۲۲۸ - ۲۲۹.

(۳) - د. عاشور: م.ن، ج ۲ / ص ۸۳۰.

كۆنەكانى نىۋان پاشاكانيان بوو بە ھۆى كىشە و مەلەننى نىۋان سەربازەكان،^(۱) ھاۋكات كىرەۋەكانى رىتشارد بوونە ھۆى ئەۋەى (فېلىپ ئوگستس) دورگەكە بەجى بېھلىت و لەگەل سوپاكەى بەرەو ەككا بەرىكەۋىت، لە كۆتايى مانگى ئازارى سالى (۵۸۷ك/۱۱۹۱ز)دا (فېلىپ ئوگستس) و سوپاكەى گەيشتە شارى (صور)،^(۲) دواتر لەگەل مىرى ئەو شارە (كونراد) بە سوپايەكى چەند ھەزار كەسىيەۋە كە بە (۶)شەش كەشتى گويىزانەۋە خۇيان گەياندە سەربازگەى خاچىيەكان لاي شارى ەككا، خاچىيەكان چاۋەپوانى ژمارەيەكى لەۋە زياتريان دەكرد.^(۳) گەيشتى پاشا (فېلىپ ئوگستس) بۇ سەربازگەى خاچىيەكان لە پرووى دەرۋونىيەۋە كاريگەرى زۆرى لەسەر شەپكەرەكانى ھەردوۋلا ھەبوو،^(۴) بە تاييەت لەسەر خاچىيەكان كە زۆر ورەيان بەرزبوۋىيەۋە، ھاۋكات كاريگەرى سىلى لەسەر دەرۋونى سوپايى مۇسلمانان ھەبوو چ ئەۋانەى لە ناو شارەكە بوون يان دەرەۋە، (فېلىپ) دواى گەيشتى بۇ سەربازگەى خاچىيەكان ويستى ئەو ھەلە بۇ خۇى بقۇزىتەۋە و پىشنىياري كىرد تا كاتيان بەشەپ كىردن لەگەل مۇسلمانانى دەرەۋەى شار نەكوژن، بەلكو ھىرش بەرنە سەر شارى ەككا و داگىرى بكن، ئەمەش ھاندانىكى دەرۋونى چاك بوو بۇ خاچىيەكان كە لەۋ ماۋەدا بەرامبەر مۇسلمانان زۆر شەريان دۇراندبوو، بۇيە ھەموو كەرەستەكانى گەمارۇيان ئامادەكرد بۇ لىدانى شارى ەككا، بەشە و و پۇژ بەبى ۋەستان كەۋتنە پىكرىدەۋەى خەندەقەكەى نىۋانيان بە لاشەى كوژراۋەكانيان و ئاژەلەكان، بەلام ھىزى بەرگىرى ەككا نەيدەھىشت ئەو كارە سەربگىرىت و كەۋتنە چاككىردنى خەندەقەكە.^(۵)

ھەلۋىستى مۇسلمانان

سولتان (سەلاھەددىن) لەگەل سەربازەكانى كەلە ناۋچەى (شفرعم) باشۋورى (تل الفخار) بوون، بە ھۆى ئەم ھۇكارانەۋە بارى دەرۋونى سەربازەكانى زۆر خراپ بوو.

(۱) - ارنست باركر: الحروب الصليبية، ص ۸۹.

(۲) - د. قاسم عبده قاسم: م، ص ۱۴۵.

(۳) - أبىن واصل: ھەمان سەرچاۋە، ص ۲/۳۴۹.

(۴) - د. خاشع المعاضيدى واخرون: م، ص ۱۷۹.

(۵) - نظير حسان سعداوى: م، ص ۲۵۳.

۱. پاشای فەرهنسی گه‌یشته سهربازگه‌کانی خاچییه‌کان.
۲. دريژخايه‌نی ماوه‌ی شه‌ره‌کان و دوورکه‌وته‌وه‌ی موسلمانان له شوینه‌کانی خویان.
۳. هاتنی وهرزی زستان و خۆئاماده نه‌کردن بۆ ئەم وهرزه له لایه‌ن موسلمانانه‌کاوه.

ئەمەش (سەلاحەددینی) ناچار کرد پێ بدات بە هەندیکێ له هیزه‌کانی هەتا بگه‌ڕێنه‌وه بۆ ناوچه‌کانی خویان هەتا هاتنی وهرزی به‌هار و خۆئاماده‌کردن بۆ جیهاد، گرنه‌ترین ئەم هیزانه هیزه‌کانی (میرنیشینی موسڵ، میرنیشینی جه‌زیره و میرنیشینی سنجار) بوون،^(۱) بیگومان ئەم هیزانه پۆلی کاریگه‌ریان هه‌بوو، چونکه برپه‌ری پشته سوپای (سەلاحەددین) بوون، هاوکات جه‌نگاوه‌ری به‌ توانا و لی‌هاتوویان هه‌بوو، سه‌ره‌رای ریکخستنی ریزه‌کانیان، سەلاحەددین هه‌موو پوژ له‌گه‌ل هیزه‌کانی ده‌چوو بۆ شه‌ری خاچییه‌کان و خه‌ریکه‌ردنیان به‌ مه‌به‌ستی دوورکه‌وته‌وه‌یان له‌ شاری عه‌ککا،^(۲) به‌لام هه‌وله‌کانی بی ئاکام بوو، بۆیه بریاریدا به‌ گواسته‌وه‌ی هیزه‌کانی بۆ (تل کيسان) به‌ مه‌به‌ستی نزیکه‌بوونه‌وه له‌ گۆره‌پانی جه‌نگ، هه‌روه‌ها سەلاحەددین فەرمانیکرد به‌ میری به‌یروت (اسامه مستحفظ) هەتا له‌ ده‌ریاوه‌ پێ به‌ خاچییه‌کان بپێت، له‌گه‌ل چوونه‌ناو ده‌ریا تووشی (۵) که‌شتیگه‌ل بوو که‌ سوپای ئینگلیزی ده‌گواسته‌وه بۆ شاری عه‌ککا، له‌ شه‌رێکی گه‌وره‌دا موسلمانان توانیان ده‌ستبگر به‌ سه‌ر هه‌موو سهرباز و شمه‌کی گه‌شتیگه‌له‌که‌دا، ئەو هیزانه‌ش که‌ گه‌رابوونه‌وه شوینه‌کانیان له‌ سه‌ره‌تای وهرزی به‌هاردا له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه‌ دووباره‌ په‌یوه‌ندیان کرد به‌ سوپای سوڵتان سەلاحەددینه‌وه، به‌م شیوه‌یه‌ به‌ره‌ی تیکۆشانی موسلمانانه‌وه به‌ سه‌رکه‌ردایه‌تی (سەلاحەددین) به‌هیزتر بوو.^(۳)

سوپای ئینگلیزی

دوای به‌ریکه‌وته‌نی سوپای فەرهنسی، (ریتشارد شیردل) به‌رامبه‌ر رای گشتی مه‌سیحی شه‌رمه‌زار بوو، چونکه‌ چاوه‌ڕوان ده‌کرا پێش هه‌موویان بگاته‌ ولاتی

(۱) - المقریزی: السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق، محمد مصطفى زیادة، القاهرة، ۱۹۳۹، ج ۱/ص ۱۰۵.

(۲) - ابن الأثیر: الكامل، ج ۹/ص ۲۱۳.

(۳) - ابن واصل: همان سه‌رچاوه، ج ۲/ص ۳۴۹ - ۳۵۰.

شام، بۆيە ناچار بوو له مانگی نیسانی (۵۸۶ک/ ۱۱۹۰ز) دورگهی صقلیه بهجی بهیلتیت و له دورگهی (قبرص) دابهزی و توانی داگیری بکات، بهمهش شاری عهککای له بیرکرد، دواي چهند پوژیک وهفدیک گهیشته دورگهکه که چهند سهکردهیهکی تیدابوو، له سهروو ههموویانهوه پاشا (جای لوزجنان) که نوینهری بهرهی ئۆپوزسیۆن بوو له دژی میر (کونراد مونتغیرات) میری صور که لهگه (فیلیب ئوگستس) به مهبهستی بردنهوهی لایهنگری ریتشارد پیکهوتبوو، ^(۱) بهم شیویه بهرهی خاچییهکان به پووکهش بوون به دوو بهشهوه بۆ جی بهجی کردنی ئامانجهکانیان، بهلام له ژیرهوه بۆ بهدییهانی بهرژهوهندیهکانیان یهک بوون، سوپای (ریتشارد شیردل) له (۲۵) بهلهم پیکهاتبوو له سالی (۵۸۷ک / ۱۱۹۱ز) ژمارهیان دهگهیشته نزیکهی (۱۰) ههزار جهنگاوه، له راستیدا گهیشتنی (ریتشارد) کاریگهری گهورهی ههبوو لهسهه ورهی خاچییهکان، هاوکات باریکی دهروونی قورسی لهسهه موسلمانان دروست کرد. ^(۲)

شهري عهککا

خاچییهکان له دژی شاری عهککا ههموو شیوازیکی جهنگیان به کارهینا، به مهجنهنیق و کباش به شهو و به پوژ لییان دهدا، بهلام ههچ ئاکامی نهبوو، بۆیه بیریان له پیکهیهکی نوێ کردوه ئهویش دروستکردنی تهپۆلکهی خۆلی جوولاو بوو بۆ پیتشرهوی کردن بهرهو شاری عهککا، ئەم پیکایه سههرکهوتوو بوو و کاریگهری راستهوخۆی ههبوو لهسهه بهرگریکارانی عهککا و بهرگریکاران ههچ شیوازیکیان نهبوو بۆ بهرپهچدانهوهیان، ^(۳) خاچییهکان به گهشتنی سوپای ئینگلیز ههندی هیرشیان کردهسهه موسلمانان، بهلام سههرکهوتوو نهبوون، (سهلاحهددین) هیرشی دهبرده سهه سهربازگهی خاچییهکان بۆ دورخستنهوهیان له گهمارۆی شاری عهککا، بهلام به هۆی گهرمی ناوچهکه ههردوو لا له بهرهکانی جهنگ کشانهوه، دواي ماوهیهک خاچییهکان دوباره هیرشیان برده سهه هیرزی موسلمانان بهلام بی ئاکام بوو، لهو کاته ریتشارد شیردل " فیلی لی کردن به

(۱) - رانسیمان: م، ج ۳/ ص ۹۱.

(۲) - ابن الأثیر: الکامل، ج ۹/ ص ۲۱۳.

(۳) - ئاراس زهینهل: س-پ، ل ۲۲۸.

ناردنی نوینەر بۆ لای سەلاحەددین و دواى چەند پوژیک لە کێشەوهى مۆسڵمانان خاچییەکان لای باکوورەوه لە کەنارى دەریاوه هێرشیان کردەسەر شارى عەككا، کاتیک ئەم هەوالە گەشتە سەلاحەددین دووبارە هێرشى کردە سەریان و شەڕ لە نێوانیاندا تا ئێوارە بەرپابوو دواتر هەردوولا کێشەوه،^(١) بەهۆى زۆرى ژمارەى خاچییەکان بە تایبەت لە دواى هاتنى (ریتشارد شیردل) و لاوازی بەرگرى شارى عەككا و درێژخایەنى گەمارۆى شارەكە، هاوكات سەرکردە مۆسڵمانەكان بۆ دروختنەوهى خاچییەكان لە شارى عەككا هیچ کاریکیان لە دەست نەدەهات، بەم شیوەیه بارودۆخى بەرگریکارانى شارى عەككا بەرهو خراپى هەنگاوى دەنا بە تایبەت دواى زۆربوونی ژمارەى خاچییەكان و شەڕ کردن لە دوو بەرهى جیاواز، بۆیه تاي هیز بە لای خاچییەکاندا بوو،^(٢) جگە لە گەمارۆى شارى عەككا کە دوو سالى خایاند لە (٥٨٥ - ٥٨٧/ک ١١٨٩ - ١١٩١ز) دەبینین مۆسڵمانان لەسەر دەستى خاچییەكان تووشى قەیرانیکی خراپ هاتن، هەرچەندە (فیلیب ئوگستس) پیش هاتنى (ریتشارد) بۆ ناوچەكە کەرەستەکانى گەمارۆى ئامادەکرد، بەلام نەیتوانى لەو بارودۆخە ناسکە دەرچى کە پێویستى بە سەرکردایەتى لیهاو و بەتوانا هەبوو بۆ کۆتایى پى هێنای ئەم قەیرانە کە نزیکەى دوو سالى خایاند تا هاتنى (ریتشارد شیردل) کە هەموو خەسلەتەکانى سەرکردەى تێداوو، هەر بە هاتنى توانى سەربازگەى خاچییەكان کۆنترۆل بکات و ببێتە سەرکردەى یەكەمى شەڕى عەككا، لە هەنگاوه یەكەمەکانى کە دواى بینى هەلوێستى گشتى لە هەردوولا بیری لى کردەوه بە تایبەت دواى بەرگرى کردنى مۆسڵمانان بۆ ماوهى دوو سال بریاریدا بە:

١. توند و درێژکردنەوهى گەمارۆى سەر بەرگریکارانى شارى عەككا.
  ٢. هاندانى هیزی خاچییەكان بۆ شەڕکردن دژ بە بەرگریکارانى شارى عەككا بە هەموو هیز و توانایەکیانەوه.
- سەرەتا بۆ سوود وەرگرتن لە کات و بێزارکردنى مۆسڵمانان کە ماوهى دوو سال بوو لەو ناوچەكەدا شەریان دەکرد، ریتشارد ڕینگای گفتوگۆى لەگەڵ

(١) - أبڤ شداد: م، ن، ص ١٦٢ - ١٦٤.

(٢) - د.د.رید عبدالقادر: ن، پ، ج ٣٢٩.

(سه لاهه ددین) گرتە بەر، ریتشارد ئەمەیی وەک چەکیکی دەروونی دژ بە موسلمانان بە کارهێنا، هاوکات هیزە دەریایەکانی هەموو پێگە دەریاوانیەکانیان کۆنترۆڵ کردبوو، (ریتشارد) توانی بە بیانووی دانوستان و واژوکردنی پێکەوتنامەی نێوان هەردوولا سەرکردایەتی گشتی موسلمانان هەلخەڵەتێنیت، (ریتشارد) بە گەیشتنی بۆ سەربازگەی خاچیەکان وەفدی نارد بۆ لای (سه لاهه ددین) بە مەبەستی دانوستان، دواى چەند پۆژیک بە بیانوی نەخۆشی خۆی شاردهوه،^(۱) و تا مانگی تەمووزی ساڵی (۵۸۷/ ۱۱۹۱ز) پەيوەندی پێوه نەکردن وەک پیتشتەر ئاماژەمان پیکرد مانەوێ ئەم بارودۆخە بەم شیوەیە لە بەرژەوهندی (ریتشارد) بوو، چونکە دانیشتوان و بەرگریکارانی شاری عەککا لە درێژە کێشانی ئەم جەنگە بێزار بوون، هاوکات یارمەتی و هاوکاری بەردەوام دەگەیشته ناوچەکە و لە خزمەتی (فیلیپا) بوو بۆ هێرشبردنە سەر شاری عەککا، بەلام (ریتشارد) قایل نەبوو بە بەشداری کردنی سوپای (فیلیپ) لەم هێرشەدا،^(۲) فەرەنسیەکان هێرشیکى بە هیزیان برده سەر شاری عەککا و توانیان کەلێنی بکەنەو، هەرچەندە موسلمانان بەرپەچیان دانەو و (۱۵۰)یان لى کوشتن،^(۳) بەلام دانیشتوانی شاری عەککا تووشی حالەتیکى دەروونی خراپ هاتبوون، ناچار سه لاهه ددین بۆ دەرباز بوون لەو قەیرانە بریاریدا پەلاماری خاچیەکان بدات، هیزەکەى ئاگادار کردەو لە بەردەوام بوونی هێرش و پەلامار، و بە شەویش هەلمەتی دەبرد بۆ سەر سەربازگەی خاچیەکان،^(۴) دوا بە دواى ئەم بارودۆخە سولتان (سه لاهه ددین) دوا پاپۆرتی شاری عەککای پێگەشت، تیايدا هاتبوو بەهۆی تیکچوونی بارودۆخیانەو چیتەر توانای بەرگرییان نەماو، لە دواى (۸) پۆژ لەم کارە و تیکشانندی هێرشى فەرەنسیەکان، (ریتشاردی) ئینگلیزی ئەو هەلەى بۆ خۆی قۆستەو و کەوتە هێرش بردنە سەر شاری عەککا، بەلام هێرشەکەى سەرکەوتوو نەبوو.^(۵)

(۱) - ئاراس زەینەل: س-پ، ل ۲۳۰.

(۲) - عماد الکاتب: م، ن، ص ۲۵۳.

(۳) - رانسیمان: م، ن، ۳/ص ۹۶.

(۴) - عماد الکاتب: هەمان سەرچاوه، ص ۲۵۴.

(۵) - ئاراس زەینەل: س-پ، ل ۲۳۰.

دوای ئهوهی فرماندهکانی شاری عهککا به تایبته ههردوو میر (بها ، الدین قراقوش) و (سیف الدین بن مشطوب) له چالاکیهکانی سهلاحهددین بۆ پزگار کردنی شاری عهککا و لهناو بردنی لهشکری خاچییهکان بئ هیوا بوون، بیریان کردهوه له به دهستهوهدانی شارهکه بهپیتی چهند مهرجیکی بهجئ، بۆئهم مهبهسته پهیههندیان کرد به (فیلیبی) فهپهنسیهوه،^(١) (ئیین مشطوب) چوو بۆ بینینی (فیلیب) و وژاوکردنی ریککهوتننامه، بهلام (فیلیب) له ترسی فرماندهکانی تری خاچییهکان نهیتوانی له گهلهیدا ریککهوئیت، بۆیه(ئیین مشطوب) بهبئ ئهنبام گهراپهوه شاری عهککا،^(٢) سههرهراي شکستی ئینگلیزهکان بهرامبهه شاری عهککا، بهلام له ناو شاری عهککا حالهتیکي دهروونی خراپ خهلهکهکهی داگرتبوو، زۆر له میرهکان به شهو ههلههاتن، بۆیه سههرکردایهتی بهرگری شاری عهککا پهیههندی کرد به میر (کونراد) میری صور بۆ به دهستهوهدانی شاری عهککا، له سالی (٥٨٧ک / ١١٩١ز) ههردوولا بهم شیوهیه ریککهوتن:^(٣)

١. بهدهستهوهدانی شاری عهککا به ههموو شتیک که تیایدایه وهک (بهلهم، چهک... هتد).

٢. پێدانی (٢٠٠) ههزار دینار بۆ خاچییهکان و (١٤) ههزار دینار بۆ میر (کونراد)ی میری صور له لایهن موسلمانهکانهوه.^(٤)

٣. ئازادکردنی (١٥٠٠) دیلی خاچی که له ناو شاری عهککا بهندکرا بوون.

٤. گێرانهوهی (خاچی خاچان) بۆ خاچییهکان، بهرامبهه بهوهی دانیشتوان و سهرباز و فرماندهکانی شاری عهککا ژانیان پارێزراو بیته، به نوینهریک ئهم مهرجانهیان پهوانهی لای (سهلاحهددین) کرد ئهویش زۆر به توندی بهرپههچیی دایهوه و پیتی قایل نهبوو، هاوکات ئالای خاچییهکان بهسهه شواری عهککادا شهکاوه بوو و ئهویش ههچیی پێ نهدهکرا تهنها پازی بوون بهو باره نهبیته کهببوو به ئهمری واقع، گرتنی شاری عهککا دوای دوو سال گهمارۆدانی بوو لهلایهن خاچییهکانهوه، که لهوماوهیدا دانیشتوانهکهی بهرگری زۆریان کرد و له بارودۆخیکي زۆر ناهههوار و ئالۆزدا بوون، له ئهنبامی ئهم گهمارۆیهدا به

(١) - أبین واصل: م.ن، ص.ج ٢/ ص.٣٥٧.

(٢) - أبین خلدون: تاریخ أبین خلدون، مؤسسة جمال للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٧٩، ج ٥/ ص.٣٥٢.

(٣) - د. عاشور: م.ن، ج ٥/ ص.٣٢٥.

(٤) - أبین الأثیر: الکامل، ج ٩/ ص.٢٠٤.

هزاران خاچی کوژران و بریندار و دیل بوون، ئەمە جگە لە نەخۆشی و برسیتی
کە لە ناو ریزەکانی سوپای خاچیەکاندا بلاوبوووە، بۆ ئەم شەپە تەنها
ئەلمانەکان لەشکرێکی (۱۵۰) هەزار کەسیان هێنابوو بەلام هیچیان لێ نەگەرانهوه.^(۱)

لە راستیدا کەوتنی شاری عەککا بەلایەکی گەرەبوو بۆ سەر موسلمانان کە بۆ
ماوەی دوو سال هەموو هەول و توانایەکیان خستەگەڕ بۆ بەرگری کردن لەم
شارە، بەلام دەرئەنجامەکەی شکست و دۆران بوو بۆ موسلمانان، بەم شتێوەیە
شاری عەککا گەڕایەوه باوەشی خاچیەکان و بوو بە پێگەیەکی زۆر گرنج بۆ
خاچیەکان لە ناوچەی خۆرهلەلات و دەریای سپی ناوەراستدا بۆ هێرش بردنە سەر
موسلمانان، ئەم شارە بۆ ماوەیەکی زۆر لە ژێر کۆنترۆلی خاچیەکاندا مایەوه،
هاوکات دەتوانین بۆلەین خاچیەکان بە گشتی و دوو پاشا و ئیمپراتۆریک لە
بەدیھێتانی ئەو ئامانجەیی لە پێناویدا هاتبوون کە ئەویش پزگارکردنی (بەیت
ولمەقدیس) بوو شکستیان هێنا، چونکە لە بنەرەدا ئەم هەلمەتە بۆ ئەو ئامانجە
هاتبوو نەک بۆ گرتنی شاری عەککا.^(۲)

هەلمەتی سێیەمی خاچیەکان وەک هەلمەتی یەکەم نەبوو و زۆریش جیاواز
بوو، چونکە ئەم جارە بە هاندانی پاپا و لە ژێر کاریگەری ئایینی نەهاتبوون، بەلکو
لە لایەن دەسەلاتی علمانیەوه هەلمەتەکە پێکخراوو ئیمپراتۆری ئەلمانی و هەردوو
پاشای فەرەنسی و ئینگلیزی سەرکردایەتیان دەکرد، بەلگەش بۆ سەلماندنی راستی
علمانیەتی ئەم هەلمەتە ئەوەیە هەردوو پاشای فەرەنسی و ئینگلیزی کەوتنە
وەرگرتنی باج لەو کەسانەی کە بەشداری شەپی موسلمانانان نەدەکرد هەتا ببیتە
داھاتیکی چاک بۆ بەردەوام بوون و سەرکەوتنی هەلمەتەکە، ئەمەش فاکتەرێکی
زۆر بە هێز بوو لە هەلسانی خەلکیکی زۆر بۆ بەشداری کردن لەم هەلمەتە بۆ
نەدانی ئەو باجەیی کە بە باجی (دەیی سەلاحەددین) ناسراو بوو، هەرچەندە
موسلمانان بۆ ماوەی دوو سال بەرگرییان کرد، بەلام بەهۆی درێژی ماوەی
شەپەکە و نەرمونیانی سەلاحەددین بەرامبەر فەرماندەکانی و بەکارهێنانی فیل لە
لایەن (ریتشارد شیردل) هەو بۆ دانوسان وەک چەکیکی دەروونی و بۆ سود

وهرگرتن له کات، هه موو ئه مانه يارمه تيده ربوون بۆ ئه وهى شارى عه ککا به هه موو شمه که مادی و جهنگی و مروییه کانه وه بکه ویتته دهست خاچییه کان، له گه له ئه وه شدا خاچییه کان نه یانتوانی ئه و ئامانجه یان به دهست بهینن که بۆی هاتبوون، ئه ویش پزگارکردنی شارى قودس بوو.^(۱)

هه لمه تی چواره می خاچییه کان

(۵۹۹ - ۶۰۱ ک / ۱۲۰۲ - ۱۲۰۴ ز)

خۆره لاتى ئیسلامی ئامانجی سه ره کی هه لمه ته کانی خاچییه کان بوو، به لام ئه گه ر سه رنج بدهین له پیره وى پروداوه کان تبیینی ئه وه ده که یین ئه م هه لمه ته له بیروکه ی راسته قینه ی خو ی لایدا که له ژیر په رده ی ئایینی مه سیحی بۆ پزگارکردنی قودس له دهستی موسلمانان خو ی ده نواند، به لام ئه وه ی تاییه ته به هه لمه تی چواره می خاچییه کان ئه وه یه خاچییه کان به سه روکایه تی ئیمپراتوری ئه لمانی (هیزی شه شه م) تا به هاری سالی (۵۹۷ ک / ۱۲۰۰ ز) به هاوکاری و یارمه تی پاپا (انوسنت سییه م) به تاییه ته له فه ره نسا خویان بۆ ئه م هه لمه ته ئاماده کرد، و به ئامانجی داگیرکردنی ولاتی میسر و دواتر ولاتی شام به پیکه و تن، خاچییه کان ئه وه یان لا پروون بوو که داگیرکردنی ولاتی میسر ته نها به پیکای ده ریا ده بیت، بۆیه له گه له فه رمان په وای شارى فینیسیا پیکه و تن بۆ ئاسان کردنی گواسته وه ی سوپاکه یان، هاوکات فه رمان په وای (فینیسیا) پیشوازی لیکردن، به و مه رجه ی (۸۵ هه زار مارک) و نیوه ی ده سکه وته کانیا ن له و شوینانه ی که داگیری ده که ن بۆ شارى (بندقیه) بیت،^(۲) به لام ئه م هه لمه ته پیکاکه ی گوپی بۆ که سته نتیه له بهر ئه م هویانه:

۱. پۆ و کینه ی خاچییه کان به رامبه ر ئیمپراتوریه تی بیزه نتى که له کاتی هاتنیا ن بۆ ولاتی شام یارمه تی نه دان.^(۳)

۲. ئاره زووی (بندقیه) له ده سته و تنی ده سته و تنی بازرگانی له خۆره لات، به تاییه ته دوا ی پروخانی گه ره کی (بندقیه) له (که سته نتیه) له سالی (۵۶۷ ک / ۱۱۷۱ ز) و له ده سته دانی هه ندی ده سته و تن.

۳. بوونی هه ندی کیشه ی کۆنی ئورماندیه کان له که سته نتیه.

(۱) - بۆ زانیاری بپروانه (ناراس فریق زیل: جهنگی دهروونی له سه رده می سه لاهه دینی ئه یوبیدا).

(۲) - د. اسمت غنیم: م، ن، ص ۵۷.

(۳) - د. سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصلیبیه، ج ۲ / ص ۹۲۴.

٤. ئارەزووی پاپا لە کۆنترۆڵ کردنی ئەو بارودۆخە کە لە دوای پووختاندنی کلێسای خۆرەلاتی لە کەستەنتینیە دروست ببوو.

٥. خاچیەکان لەوە دانیابوون کە ناتوانن (٨٥ ھەزار مارک) کۆبکەنەوہ بۆ (بندقیە) کە پیشتر پەیمانیان پێدايوون.^(١)

بەمشێوەیە خاچیەکان لە جیاتی شاری قودس بەرەو شاری کەستەنتینیە بەرێکەوتن و توانیان لە نێسانی سالی (١٢٠٤/ک/١٢٠٤) داگیری بکەن، سەرەپای ئیجابیەتی ئەنجامی ئەم کارە لە دەستکەوتەکانی، ھاوکات بەلایەکی گەورە بوو لەسەر پاپا و بزوتنەوہی خاچیەکان، چونکە جەلەوی شەری خاچیەکان لە چوارچێوە ئاینیەکەوہ دەرچوو بۆ بەرژەوہندیەکی رامیاری و بازرگانی پووت.^(٢)

لە راستیدا خاچیەکان ئەوہیان لە یادچوو ھێرشیان کردووەتە سەر ولاتیکی مەسیحی سەرەپای جیاوازی مەزھەبی، لە ئەنجامی ئەم ھێرشەیاندا ژمارەییەکی زۆری دانیشتوانی ئەم شارەیان کوشت، جگە لە کاری تالانی و وێرانی کە تەنانەت کلێسا و دێرەکانیشی گرتەوہ تا ئەو پادەیی دانیشتوان دەیانگوت (خۆزگە کەوتنی کەستەنتینیە بە دەستی موسڵمانەکان بواوە نەک بە دەستی خاچیەکان)، بە تابیەت دوای بێینی ئەنجامی فەتحی قودس و شینوہی رەفتاری سەلاحەددین و موسڵمانان لەگەڵ دانیشتوانی قودس.^(٣)

خاچیەکانی ولاتی شام چاوەڕوانی گەیشتنی ھەلمەتی چوارەمیان دەکرد بۆ ئەوہی پەیمانەکەیان لەگەڵ موسڵمانەکاندا ھەلوەشیننەوہ چونکە ئەوہ نەریتیان بوو (شەڕکردن لەگەڵ موسڵمان) لە گەڵ ئەوہی پاشا (عموری دووہم) بە پەرۆش بوو لەوہی ھەستی موسڵمانان بریندار نەکات،^(٤) بەلام ھەندێ لە خاچیەکان کە لە کۆتایی سالی (١٢٠٢/ک/١٢٠٢) و سەرەتای سالی (١٢٠٣/ک/١٢٠٣) گەیشتنە شاری عەککا، بوونە ھاوپیەمانی (سواری الداویە) و بە سەرکردایەتی پیاوہ ئاینیەکان، بەرەو (جبلہ واللانقیە) کەوتنەری، دواتر نوینەریان نارد بۆ لای میر (مەنسووری ئەیبوبی) میری (حماہ) بۆ ئەوہی ترس بخەنە دایانەوہ و ورەیی دابەزینن بەوہی (٦٠) شەست ھەزار جەنگاوہری خاچی بەرێوہی بۆ شەڕکردن لەگەڵ موسڵمانان لە

(١) - سعید عاشور: س-پ، ج٢/ص ٩٣٥.

(٢) - ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، بيروت، ص ٩٨- ١٠١.

(٣) - ھەمان سەرچاوە، ص ١٠٣- ١٠٤.

(٤) - عاشور: ھەمان سەرچاوە، ج٢/ص ٩٣٥.

ولاتی شام، به لام مه نسووری ئه ییوبی وه لامی نوینه ری (داویه ی) دایه وه که موسلمانان ناروخین و شه پ که هات گه پانه وه ی نیه، بۆیه خیرا سوپای ئاماده کرد و به ره و "اللازقیه" پیشکوتن و توانی شکستیکی گه وره تووشی خاچییه کان بکات و دوا ی کوشتاریکی زور لینیان دیله کانیا ن بهینیت بۆ شاری (حماه)،^(۱) به لام دواتر مه لیک (عموری دووهم) هیرشی کرده سهر که شتیگه لی موسلمانان که له میسر وه هاتبوو بۆ ولاتی شام و توانی دهست به سهر هه موو شتومه که کانیدا بگریت که نرخه که ی به (۶۰) هه زار دینار دهخه ملا، هه روه ها توانی هیرش بکاته سهر چه ند ناوچه یه کی ئیسلامی به تایبته پنگه ی نیوان (عه ککا و طبریه) و توانی کۆنترولی بکات، به مهش دهسکه ویتیکی زوری ماددی به دهستهینا، به م پرووداوانه "مه لیک عادل" ئه وه ی لا پروون بوویه وه که (عموری دووهم) په یمانه که ی نیوانیا نی پیشیل کردووه، بۆیه نامه ی نارد بۆ هه موو ولاتانی ئیسلامی که جهنگاوه رانیان ئاماده بکه ن بۆ شه پی خاچییه کان،^(۲) به لام شه پی گه وره له نیوانیا ن پروینه دا، چونکه هه ردوولا دلنیا بوون له وه ی هه لمه تی چواره می خاچییه کان به ریوه یه، هاوکات میژوونووسی فه ره نسی گروسیه ده لیت (مه لیک عادل) نه یویست بۆ ئه و شه په بچوکه هیزه که ی له گه ل (عموری دووهم) ماندوو کات، به لکو خۆی ئاماده ده کرد بۆ شه پی هه لمه تی نو،^(۳) که هه والی هاتنی ئه م هه لمه ته گه یشته ولاتی شام هه مووان گومانیا ن وابوو دوا ی ده رچوونیا ن له که سته نتینیه ده گه نه ولاتی شام له به ره ئه وه ی هیوا و ئاواتی خاچییه کان بوو، به لام ئه و خه و نه ی خاچییه کان به دی نه هات،^(۴) دوا ی ئه وه ی (مه لیک عموری دووهم) دلنیا بوو له وه ی هه لمه تی چواره م ناگاته ولاتی شام به لکو له که سته نتینیه جیگیر بووه، به خیرایی هه ستا به به ستنی په یمانی له گه ل (مه لیک عادل)، (مه لیک عادل) هه زی له و جوړه ریککه و تنامه یه بوو،^(۵) به تایبته له و بارو دۆخه ناسکه ی که ده ولته که ی پێدا تی ده په پی، هاوکات نه یده توانی سیاسه تی توندوتیژ به رامبه ر خاچییه کان به کار بهینیت، بۆیه ئه م جوړه ریککه و تنه ی پی باش

(۱) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۲۰۱.

(۲) - عاشور: هه مان سه رچاوه، ج ۲/ ص ۵۴۲.

(۳) - ابن الأثير: الكامل في التاريخ، بيروت، ۱۹۶۶، ج ۱۲/ ص ۲۸۹.

(۴) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه مان سه رچاوه، ص ۲۰۱.

(۵) - ئاراس زهینه ل: س- پ، ل، ۲۴۰.

بوو که له سهر بنه مای لیبور دنی ئایینی و بهر ژه وهندی بازرگانی هاو به ش بیت،^(۱) بهم شیویه پیکه و تننامه ی نیوان ههردوولا نوی کرایه وه، و خاچییه کان زور سودیان له دهسکه وتی ئه م پیکه و تننامه یان وهرگرت،^(۲) سهره پای ئه وهی ماوهی ئاشتی نیوان موسلمانان کان و خاچییه کان به شیویه کی گشتی به هیمنی و ئارامی به پتوه چوو، به لام هه ندی شه ری بچووک له نیوانیان پوویدا، له وانه له ته مووزی سالی (۶۰۴/ک ۱۲۰۷ ز) دا (مهلیک عادل) هیرشی کرده سهر شاری ته رابلس و توانی پیگهی (القلیعات) رزگار بکات و به شیویه کی زور توند گه ماروی شاری ته رابلس بدات، له ئه نجامدا پیکه و تننامه یه ک له نیوان (مهلیک عادل و میر بوهیمدنوی چواره م) واژو کرا، به پیتی ئه و پیکه و تننامه یه (میر بوهیمدنوی چواره م) دیاریه کی زوریدا به (مهلیک عادل) جگه له ئازادکردنی (۳۰۰) دیل به رامبه ر به پازی بوونی مهلیک عادل به پیکه و تننامه که.^(۳)

شایه نی باسه هه لویستی موسلمانان له ولاتی شام زور گهرم و گوپ بوو، هیچی له پوژانی سهره تاکانی شه ری خاچییه کان که متر نه بوو، چونکه زیاتر له (۳۰) هزار جهنگاوه ری موسلمانان له دیمه شق و شاره کانی دیکه ی ولاتی شام، خویان بو جیهاد کردن له پیناوی خوا و رزگارکردنی ناوچه که له خاچییه کان ئاماده کردبوو له گرنگترین ئه نجامه کانی ئه م هه لمه ته:

۱. هه لمه تی چواره م به لایه کی گه وره بوو بو سهر خاچییه کان و دهسه لاتی پاپا، به هوی لاواز بوونی فاکته ری ئایینی و سهره لدانی بهر ژه وهندی رامیاری و بازرگانی.^(۴)

۲. ئه م هه لمه ته هیچی بو خاچییه کانی خوهره لات پیشکه ش نه کرد، ته نها کیشه و ئاژاوه و باوه پ نه بوون به هاوپه یمانه کانیان نه بیت، زوریک له میره خاچییه کان به مه به ستی دروستکردنی چه ند (دوقیه ک) بو خویان له شاری که سه ته نتنیه نیسته جی بوون.^(۵)

(۱) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه مان سه رچاوه، ص ۲۰۲.

(۲) - د. سعید عاشور: س-پ، ج ۲/ ص ۹۴۶.

(۳) - أبین الأثیر: هه مان سه رچاوه، ج ۱۲/ ص ۳۱۴.

(۴) - أبو شامة: ذیل الروضتین، القاهرة، ۱۹۴۷، ص ۶۹- ۷۰.

(۵) - أبو شامة: ذیل الروضتین، القاهرة، ۱۹۴۷، ص ۶۹- ۷۰. د. عاشور: م.ن.ج ۲/ ص ۹۴۸.

۳. دەست بەسەراگرتنى ئىمپراتورىيەتى بىزەنتى لە لايەن خاچىيەكان، بوو بەھۆى بە ھىزبوونى سەلجۇقىيەكانى رۇم لە ناوچەكەدا و توانيان ھەندى ناوچە كۆنترۆل بكەن.^(۱)

۴. ئىمپراتورىيەتى بىزەنتى بۆ ماوھى چەند سەدەيەك پارىزەرى دەرگای خۆرھەلاتى ئەوروپى بوو لە دژى ھەر پىشكەوتنىكى موسلمانان، بە كەوتنى ئەم ئىمپراتورىيەتە كۆسپ لە رېگەى پەلامارى موسلمانان بۆ سەر ئەوروپاي خۆرھەلات نەما.^(۲)

ھەلمەتى منالان و ھەنگارىيەكان

پيش ئەوھى باس لە ھەلمەتى پىنجەمى خاچىيەكان بكەين، ئاماژە بۆ دوو ھەلمەتى دىكەى بچووكى خاچىيەكان دەكەين، يەكەميان كە لە مېژووى شەپرى خاچىيەكاندا بە ھەلمەتى منالانى خاچىيەكان ناسراوھ لە سالى (۶۰۹/ك ۱۲۱۲ ز)دا بوو، دووھەميان ھەلمەتى ھەنگارىيەكان بوو لە سالى (۶۱۴/ك ۱۲۱۷ ز)دا، سەرھەتا منالنىكى تەمەن (۱۲) دوانزە سال كە ناوى (ستيفن)بوو لە فەرەنسا وای پاگەياندا كە مەسيح (ع) نامەى پى داوھ تا لەگەل منالانى خاچىيەكان بۆ خويان ھەلمەتيك بكەن و خوا لەگەليان دەبيت،^(۳) ھاوكات دەرياي ناوھراست لەت دەبيت و بەيت ولمەقديس پرزگار دەكەن، نزيكەى (۵۰) ھەزار منال لە فەرەنسا لە دەورى كۆبوونەوھ، كەشتىيەكان لە بەندەرى مرسىلياوھ بەرپىكەوتن، لەو كاتەوھ ھىچ كەس ھەوالى نەزانىون، ھەندىك دەلێن گەيشتنە باكوورى ئەفريقياو لە بازاري كۆيلەكان فرۆشران و ھەندىكيان بران بۆ شارە ئىسلامىيەكان،^(۴) بەلام ھەلمەتى ھەنگارىيەكان كە پاپا (انوسنتى سينيەم) بانگەشەى بۆ دەكرد، و ھەندى لە ئەلمان و قوبروسىيەكانى تىدابوو، توانىيان بگەنە شارى عەككاو دواتر بەرھەو شارى (بيسان) بەرپىكەوتن، ھەندى ھىرشيان كرده سەر شاخەكانى لوبنان، بەلام ھىچ ئەنجامىكى نەبوو، ناچار كەپانەوھ بۆ ئەوروپا، بەوھ ئەم ھەلمەتەش ئاكامى خوێ نەپىكا و شكستى ھىتا.^(۵)

(۱) - باركر: ھەمان سەرچاوھ، ص ۱۰۳.

(۲) - رانسىمان: تاريخ الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، ج ۲/ ص ۲۳۳.

(۳) - د. عاشور: ھەمان سەرچاوھ، ج ۲/ ص ۹۰۰.

(۴) - د. عاشور: ھەمان سەرچاوھ، ص، ج ۲/ ص ۹۵۴-۹۵۶.

(۵) - م، ن، ج ۲/ ص ۹۵۶-۹۶۰؛ د. خاشع المعاضيدي وأخرون: م، ن، ص ۲۰۳.

بەشى نۆزدەيەم

- ھەلمەتى پىتجەمى خاچىيەكان
- گىرنگىرىن ھۆكارەكانى رۈوخانى شارى (دەمىاط)
- ھەلمەتى شەشەمى خاچىيەكان
- خوارزمەكان و گىرانبەھى بەيت و لەمەقدىس
- ھەلمەتى جەوتەمى خاچىيەكان
- مەترسى مەغۇلەكان لە ولاتى شام
- جەنگى عەين جالوت
- ئەنجامەكانى جەنگى عەين جالوت
- ھەلمەتى ھەشتەمى خاچىيەكان
- كۈتايى خاچىيەكان لە خۇرەلەت
- رزگار كىردنى ئەنتاكيا
- ھەلۋىستى خاچىيەكان
- رزگار كىردنى بىگەي (كوردەكان)
- رزگار كىردنى (ھىرابلس)
- رزگار كىردنى شارى عەككا
- ھەلمەتى نۆيەمى خاچىيەكان
- ئەنجامەكانى جەنگە خاچىيەكان

هه‌لمه‌تی پیتجه‌می خاچییه‌کان

دوای شکست هینانی هه‌لمه‌تی چواره‌می خاچییه‌کان له گه‌یشتن به ولاتی شام، له ژێر سایه‌ی په‌یماننامه‌ی نیوان (مه‌لیک عادل و مه‌لیک امالریک) دا ئاشتی و ئارامی بآلی کیشابوو به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا، خاچییه‌کان له خۆره‌لات زۆر لاوازیبوون و به‌هیچ شێوه‌یه‌ک بیریان له سه‌رکێشی نه‌ده‌کرده‌وه، مه‌لیک عادلێش له‌و ماوه‌یه‌دا خه‌ریکی پێکخستنی کاروباری ناوخۆیی و پته‌وکردنی پایه‌ی ده‌وله‌ت بوو،^(١) هه‌روه‌ها له‌ پووی بازرگانیشه‌وه له‌ سایه‌ی ئه‌و پێکه‌وتنامه‌دا په‌یوه‌ندی بازرگانی نیوان موسلمانانه‌کان له‌گه‌ڵ بازرگانه (بوندوقیه‌کان) په‌ره‌ی سه‌ند،^(٢) به‌لام خاچییه‌کان له‌ ژێره‌وه خۆیان ئاماده‌ ده‌کرد بۆ هه‌لمه‌تێکی نوێ و پیلانی داگیرکردنی میسریان دانابوو، چونکه‌ فه‌رمانده و سه‌رکرده‌کانی خاچییه‌کان گه‌یشتنه‌ ئه‌و ئه‌نجامه‌ی داگیرکردنی میسر ده‌بیته‌ کلیکی ولاتی شام، هه‌روه‌ها ده‌یانوت میسر سه‌ری ماره‌که‌یه و گه‌نجینه‌ی هێزه ئیسلامیه‌کانه له‌ ولاتی شام له‌ پووی مادی و مرۆپیه‌وه، له‌ به‌ره‌ئه‌وه‌ی میسر ولاتیکی به‌رفراوان و ده‌وله‌مه‌نده،^(٣) بیروکه‌ی هه‌لمه‌تی چواره‌م هه‌ر بۆ ئه‌و مه‌به‌سته بوو که دواتر پیلانی هه‌لمه‌تی پیتجه‌می بۆ داپێژرا به‌مه‌به‌ستی داگیرکردنی ولاتی میسر و دواتر ولاتی شام و گه‌مارۆدانی موسلمانان، بۆیه به‌ره‌و میسر به‌پێکه‌وتن.^(٤)

له‌و ماوه‌یه‌دا (حنا برین) پاشای میرنشینی خاچی (به‌یت و لمه‌قدیس) له‌ باره‌گاکه‌ی له‌ شاری عه‌ککا بوو، (چونکه‌ قودس پزگار کرابوو و سه‌نته‌ری خاچییه‌کان له‌ ولاتی شام له‌ شاری عه‌ککا بوو)، له‌ کۆتایی سالی (٦١٤/١٢١٧ز) خاچییه‌کان کۆمه‌ڵ کۆمه‌ڵ له‌سه‌ر بانگه‌وازی پاپا (انوسنت سییه‌م) و جیگره‌که‌ی دوای خۆی (هونریوسی سییه‌م) ده‌هاتن، به‌لام ئه‌و کۆمه‌لانه بۆ ئه‌م هه‌لمه‌ته به‌س نه‌بوون تا پاشا (حنا) له (٢٧ی ئایاری سالی (٦١٥/١٢١٨ز) به‌ره‌و شاری (دمیاط) به‌پێکه‌وت، له‌ راستیدا ئه‌م هه‌لمه‌ته ئامانجی ده‌ست به‌سه‌راگرتنی بیروباوه‌ری موسلمانان بوو، ئه‌ویش نه‌ک ته‌نها له‌ میسر و شام به‌لکو له‌ هه‌موو نیمچه‌ دورگه‌ی

(١) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٠٣.

(٢) - السيد الباز العريني: الشرق الادنى في العصور الوسطى "الأوربيون"، بيروت، ١٩٦٧، ص ١٢٠.

(٣) - د. عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٢/ ص ٩٦١-٩٦٣.

(٤) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ص ٢٠.

عەرەبیدا، چونکە مەلیک (حنا) لە گەڵ نەجاشی پاشای حەبەشە بۆ لێدانی موسڵمانانی حیزاز و ڕووخاندنی (کەعبە) ڕێککەوتبوو.^(١)

لە سەرەتای مانگی حوزەیرانی سالی (٦١٥/ک/١٢١٨ز) کەشتیە خاچیەکان گەیشتنە ڕێژگەیی دمیاط و لە بەشی خۆرئاوای نیل لە بەرامبەر شارەکهەدا کە پێگە و شوراكانی زۆر بە هێز بوون دابەزین،^(٢) دواتر خاچیەکان هەلەیی خۆیانیان زانی، چونکە دەبوو لە خۆرەهلاتی نیل بەرامبەر (دمیاط) دابەزن، بەم شێوەیە بۆ پەڕینەووە کاتیکی زۆریان لە دەست چوو، لەو ماوەدا موسڵمانان توانیان پێگەکانیان بەهێز بکەن و داوای یارمەتی بکەن، (مەلیک کامل) ی ئەیوبی کە لە جینی (مەلیک عادل) باوکی حاکمی میسر بوو، زۆر بە خێرای خۆی گەیانده گۆرەپانی جەنگ و فەرماندەیی سوپای موسڵمانانی کرد، و هێرشێ کردەسەر خاچیەکان و توانی بە سەریاندا سەربکەوێت، لە بەرامبەرەدا خاچیەکان بورجیکی بە هێز و گەورەیان لە دار دروست کرد لەسەر دوو بەلەم کە لە نێوانیاندا پرد و حاملات هەبوو، توانیان لە ناو ئاوه‌که‌دا بجوێن و بورجی موسڵمانان تیکشکێتن کە یەکیک بوو لە پێگە دەریایە گرنگەکانی پارێزگاری شاری (دمیاط) لە ڕووی دەریاوه،^(٣) بەم شێوەیە ڕێگە لە بەردەم خاچیەکاندا والا بوو بۆ هێرشبردنە سەر شارەکه‌ لە دەریا و شکانیەوه، ئەم کارە (٣) سێ مانگی خایاند و هەوایی ئەم سەرکەوتنە گەیشتنە خاچیەکانی خۆرئاوای ئەوروپی، بۆیە بە فەرماندەیی (الکاردینال بلاگیوس) هاوکارییان بۆ هات، کاردینال لە مانگی ئەیلولی سالی (٦١٥/ک/١٢١٨ز) گەیشتنە میسر و بووبە نوێنەری پاپا و سەرکردەیی بالای خاچیەکان لە بەرەیی میسر،^(٤) هەرچەندە بەرگریکارانی شاری (دمیاط) خۆراگر و ئازا بوون و بۆ ماوه‌ی (٩) مانگ بەرگرییان کرد، هاوکات جموجوولی سەربازی لە بەرەیی شامدا دژی خاچیەکان بەمەبەستی خەریک کردنیان و دوورخستنەوه‌یان لە میسر کە مەلیک (معظم ئەیوبی) پێی هەستابوو بەردەوام بوو،^(٥) بەلام خاچیەکان توانیان لە (٥) تشرینی دووهمی سالی (٦١٦/ک/١٢١٩ز)دا شاری (دمیاط) داگیر بکەن و خەلیکی

(١) - د. عاشور: هەمان سەرچاوه، ج ٢/ ص ٩٦٥.

(٢) - المقریزی: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج ١/ ص ١٨٨.

(٣) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هەمان سەرچاوه، ص ٢٠٤.

(٤) - هەمان سەرچاوه، ص ٢٠٤.

(٥) - ابو شامه: هەمان سەرچاوه، ص ١٠٩ - ١١٠؛ د. عاشور: هەمان سەرچاوه، ج ٢/ ص ٩٦٩ - ٩٧١.

زۆرى لى بكوژن و بگرن، مزگه و ته كانيان كرده كئيسا و تپه كانيان نارد بۆ ديهاته كانى دهورو بهرى (دمياط) بۆ داگير كردن و كوشتن و تالان و ويران كردنيان.^(۱)

گرنگترين ھۆكاهه كانى رووخانى شارى (دمياط)

۱. زۆرى ژماره ى خاچيه ھيرش بهرەكان، ھاوكات مەزنى ئەو ھاوكاريانەى دەگەيه نرانه خاچيهكان.

۲. پشيتوى و ئانارامى له لايەن عەرەبەكانى دەلتاوه، كه له كاتى ھەلمەتى خاچيهكان بۆ دەلتا و پيش داگيركردنى شارى (دمياط) خەرىكى كارى سەرکيشى و چەتەيى بوون.

۳. مردنى (مەليک عادلى) براى سەلاحەددین له (۳۱)ى ئابى سالى (۱۱۵/۶۲۱۸ز) و دابەش بوونى شانشين له نيوان كورەكانيدا، ئەم ھۆكارانه پيگر بوون له پيش خستنى بهرەى ئيسلامى له دژى خاچيهكان.

۴. مەترسى ناوخۆيى كه له كاتى بهرەنگاربوونەوى خاچيهكان لەسەر سنوورى (دمياط) تووشى (مەليک کامل) ھات، چونكه (ئيبن مشطوب) به مەبەستى لادانى (کامل) و دانانى (فائزى) براى له شوينى پيلانتيكى گيتر له ناو سەربازگەى (کاملدا)، ئەمەش کاریگەرى راستەوخۆى ھەبوو لەسەر وەرەى (کامل) و بەرگرى کردنى و دابەشبوونى سوپاکەى و دواتریش ھەلھاتنى تا گەيشتنى (مەليک المعظم)ى ئەيووبى له شامەو و گيترانەو (کامل) بۆ شوينى خۆى و بەدیلگرتنى (ئيبن مشطوب)، ئەمە گرنگترين ھۆکار بوو بۆ پەرينەو ھى خاچيهكان له نیل و دەست بەسەراگرتنى شارى (دمياط).^(۲)

بەم شێوەیە شارى (دمياط) كه بنگەيەكى بازىرگانی كەم وینەبوو كەوتە دەستى خاچيهكان، ھاوكات موسلمانان بەھۆى سەرھەلدانى مەغولەكان كه خۆرھەلاتى ئيسلاميان داگير كردبوو تووشى قەيرانتيكى سەخت ھاتبوون، موسلمانان كەوتنە بەر مەترسى نيوان دوو ھىزى ترسناك ئەویش خاچيهكان له خۆرئاوا و مەغولەكان له خۆرھەلاتدا بوون، بە ھەر حال خاچيهكان له دواى (دمياط) بىارى

(۱) - ابن الأثير: ھەمان سەرچاوه، ۱۲ج/ ص ۳۵۰.

(۲) - ابن تفرى البردى: النجوم الزاهرة ج ۶/ ص ۲۳۰؛ المقرئى: ھەمان سەرچاوه، ج ۱/ ص ۱۹۶-۱۹۷، د. عاشور: ھەمان سەرچاوه، ۲/ ص ۹۷۲-۹۷۳.

داگیرکردنی قاهیره‌یان دابوو، به‌م هۆیه‌ش هه‌موو بانگه‌وازه‌کانی (مه‌لیک عادل‌یان) بۆ پێکه‌وتن و کشانه‌وه له میسر به‌رامبه‌ر هه‌ندی ده‌ستکه‌وت له ولاتی شام به‌رپه‌رچ ده‌دایه‌وه، خاچیه‌کان له دوا‌ی گه‌یشتنی یارمه‌تیی زۆر له ئه‌وروپاوه به‌ره‌و قاهیره به‌پێکه‌وتن،^(١) و چوونه ناو سێ گۆشه‌یه‌کی ئاوی، له خۆره‌ه‌لاتی ده‌ریاچه‌ی (منزله) و له خۆرئاوا لقیکی (دمیاط) و له باشوور ده‌ریای (بجووک)، له شه‌وی یه‌کی ئابی سالی (٦١٨ ک/١٢٢١ز) دا له‌و خاکه‌دا لافاو هه‌لسا سه‌ره‌رای گه‌رمی که‌ش و هه‌وا، ناوچه‌که نغزو بوو له ئاوی نیل، بۆیه خاچیه‌کان به‌م بارودۆخه‌یان نه‌ده‌زانی،^(٢) موسلمانان به‌م بارودۆخه زۆر دلخۆش بوون، (مه‌لیک کامل) به‌ خیرایی سوپای کۆکرده‌وه بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی خاچیه‌کان له باکووری (شربین) تا پێکه‌ی گه‌رانه‌وه‌ی خاچیه‌کان بۆ شاری (دمیاط) بې‌ریت، هاوکات فه‌رمانیدا به‌ بې‌رینی هه‌موو به‌نداوه‌کان، چونکه ئاوه‌کان زۆر زیادیان کردبوو، خاچیه‌کان هه‌ستیان نه‌ده‌کرد تا هه‌موو ده‌ورو به‌ریان که‌وته ژێر ئاو، کاتی ویستیان بگه‌رینه‌وه بۆ شاری (دمیاط)، موسلمانان پێکه‌یه‌کیان لێ بې‌ریوون،^(٣) به‌م شیوه‌یه بارودۆخی خاچیه‌کان له ده‌لتای نیل تیکچوو و هیچیان له پێش نه‌ماو ناچار رازیبوون به‌ پێکه‌وتن له‌گه‌ڵ مه‌لیک کامل، ئه‌وه‌بوو له (٢٨) ئابی سالی (٦١٨ ک/١٢٢١ز) داوای پێکه‌وتن کرد (که پێشتر پێ رازی نه‌بوون) و قایل بوون به‌ کشانه‌وه له (دمیاط) و خاکی میسر، به‌ مه‌رجیک له‌م قه‌یرانه به‌ سه‌لامه‌تی رزگاریان بیت،^(٤) (مه‌لیک کامل) زۆر به‌ خیرایی وه‌لامی خاچیه‌کان بۆ میسر، بۆیه په‌له‌ی کرد له بۆ رزگارکردنی شاری (دمیاط) له داگیرکردنی خاچیه‌کان به‌ پێکه‌وتن قایل بوون به‌ مه‌رجیک بارمه‌ته له پاشاکانیان په‌وانه‌ بکه‌ن، بۆ جێ به‌جێ کردنی داواکه‌ی کامل، خاچیه‌کان (٢٠) له پیاوانیان په‌وانه‌ی لای کامل کرد، له نیوانیاندا پاشا (حنا) هه‌بوو، به‌مشیه‌یه له (٧) ئه‌یلولی سالی (٦١٨ ک/١٢٢١ز) خاچیه‌کان له شاری (دمیاط) ده‌رکران، دوا به‌دوای ئه‌وه خاچیه‌کانی خۆرئاوا به‌ره‌و ئه‌وروپا به‌پێکه‌وتن، دوا‌ی ئه‌وه‌ی پاشاکه‌یان له‌گه‌ڵ (مه‌لیک کامل) په‌یماننامه‌یه‌کی بۆ ماوه‌ی (٨) سال وازۆکرد، به‌م شیوه‌یه هه‌له‌مه‌تی پێنجه‌می خاچیه‌کان شکستی هینا و

(١) - المقریزی: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ١/ ص ٢٠٣.

(٢) - هه‌مان سه‌رچاوه، ج ١/ ص ٢٠٧.

(٣) - ابو شامة: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ١٢٩؛ عاشور، م. ن، ج ٢/ ص ٩٨٢.

(٤) - ابن تغری بردی: م. ن، ج ٦/ ص ٢٤١.

به يتولمه قدیس له داگیرکردنی خاچیه‌کان پزگاری بوو، و بئ ئه وهی هېچ ئامانجیک بپیکن له (دمياط) ده‌رکران.^(۱)

له راستیدا ئهم دوو هه‌لمه‌ته هه‌ر له سه‌ره‌تای بانگه‌شه کردنیانه‌وه له لایه‌ن پاپاوه بۆ پزگارکردنی شاری قودس، له‌به‌ر رۆق و کینه‌ی کۆنی نێوان ئه‌وروپاییه‌کان و ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی له کاتی هه‌لمه‌ته‌کانیان بۆ خۆره‌لاتی ئیسلامی به شتیه‌یه‌کی چاک هاوکاری یه‌کیان نه‌ده‌کرد، بۆیه هه‌لمه‌تی چواره‌م له قوسته‌نتینه مایه‌وه و توانییان هه‌ندئ (دوقیات) بۆ خۆیان دروست بکه‌ن، جگه له کاری تالانی و وێرانی و بیزاری دانیشتوانی ئهم شاره به ده‌ستی خاچیه‌کان، به‌جۆریک پێیان خوش بوو له لایه‌ن موسلمانانه‌وه داگیر بکرایه نه‌ک خاچیه‌کان، هه‌روه‌ها هه‌لمه‌تی منالان و هه‌نگاریه‌کانیش هېچ ئه‌نجامێکی نه‌بوو، دواتر هه‌لمه‌تی پێنجه‌م ده‌ستی پێکرد بۆ داگیرکردنی ولاتی میسر، چونکه له‌رووی مادی و مرقییه‌وه ولاتیکی ده‌وله‌مه‌ند بوو، پێان وابوو ئه‌گه‌ر میسر داگیر بکه‌ن، ئه‌وا ده‌توانن زۆر به ئاسانی ولاتی شام کۆنترۆڵ بکه‌ن، ئه‌وه‌ی جێی ئاماژه‌یه ئه‌وه‌یه که هه‌لمه‌تی خاچیه‌کان له چوارچێوه‌ی ئایینی خۆی ده‌رچوو و چوو به‌رگی رامیاری و بازرگانی و به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانیانه‌وه، هاوکات به‌ره‌ی ئیسلامی تووشی لاوازی ها‌تبوو و به‌هه‌موو شتیه‌یه‌کی رێککه‌وتن قایل ده‌بوو، چونکه دانیشتوانی ناوچه‌که له شه‌ر بیزار ببوون و بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبیش نا‌کوکی که‌وتبووه نێوانیان.

هه‌لمه‌تی شه‌شه‌می خاچیه‌کان

سه‌ره‌رای به‌ستنی په‌یمانی ئاشتی نێوان پاشای خاچی (حنابری‌ن) و پاشا (کامل) که پێشتر باس‌مان لێ‌وه‌کرد، پاشا (حنابری‌ن) له پایزی سالی (۶۱۹/ک/۱۲۲۲ز) دا رۆیشت بۆ ئیتالیا و چاوی که‌وت به پاپا (انوسنتی سی‌یه‌م)، هاوکات ئیمپراتۆری ئه‌لمانی (فریدریکی دووه‌م) ی بێنی و باسی بارودۆخی خاچیه‌کانی له ولاتی شامدا دوا‌ی شکست هێنانی هه‌لمه‌تی پێنجه‌م بۆ کردن، هه‌روه‌ها سه‌ردانی فه‌ره‌نسا و ئیسپانیای کرد و هانی پاشاکانی دا بۆ په‌له‌ کردن له ناردنی هه‌لمه‌تیکی نوێ بۆ پزگارکردنیان له‌و قه‌یرانه،^(۲) به‌لام پێش ئه‌وه‌ی باسی هه‌ردوو هه‌لمه‌ته‌که بکه‌ین باس له گرنگترین هۆکاره‌کانی ئهم دوو هه‌لمه‌ته ده‌که‌ین ئه‌وانیش:

(۱) - المقریزی: م.ن، ص ۲۰۸، د. عاشور: م.ن، ج ۲/ ص ۹۸۳؛ بارکر: م.ن، ص ۱۰۹ - ۱۱۰.

(۲) - د. سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ ص ۹۹۴.

۱. ھۆكاری ئایینی: ئەم ھەلمەتە زیاتر بە ھۆی کاریگەری پاپا (انوسنتی سیئەم) و (گریگوری نۆیەمەو) بوو، كە بانگەشەیان دەکرد بۆ دەستپێکردنی ھەلمەتییكى نوێی دژ بە موسڵمانان و پزگارکردنی بەیت و لمەقدیس، بیگومان پۆلى ئایینی لە ھەموو ھەلمەتەكاندا کاریگەری راستوخۆی ھەبوو لەسەر خاچیەكان، بە تایبەت بانگەشەكانی پاپا کاریگەری لەسەر دل و دەروون و باوەری خاچیەكان دادەنا لە خۆ ئامادەکردن بۆ جیھاد لە پینا و خواوەند و پزگارکردنی قودسی پیروژ و دەرکردنی بى باوەرەكان و دەسكەوتنى پلەوپایەى بەرز لە دوا پوژدا، بۆیە پۆلى ئایینی پاپا لە ھەلمەتەكاندا پوون و ئاشكرا بوو بۆ كۆکردنەوێ خەلكى و پیشكەوتن بەرەو خۆرھەلات.

۲. ھۆكاری ئابووری: ئەم ھۆكارە ھیچى لە ھۆكاری ئایینی كەمتر نەبوو، بەلكو کاریگەرى راستەوخۆشى ھەبوو لەسەر میرەكان و دانشتوانى خۆرئاوا، چونكە بارودۆخى ئابوورى خۆرئاوا بە گشتى خراپ بوو، ھاوكات میرەكان ئامانجیان بەدەست ھێنای دەستكەوتى زیاتر و دروستکردنى دوقیاتى تازە بوو، سیستەمى كۆمەلایەتى ئەوروپاش فاكتەرێكى گرنگ بوو، چونكە میراتى تەنھا بۆ كۆپى گەورە بوو و ئەوانى دى لەو میراتە بى بەش دەبوون، ھەروەھا پەرەسەندنى بازرگانى لە نێوان خۆرھەلات و خۆرئاوادا بە تایبەت لە ماوێ بەستنى پێككەوتننامەى ئاشتى نێوان ھەردوو لادا بەدیکرا، ئەمەش ھەندى جار دەبوو كێشەى نێوان خودى میرەكان لەسەر دەسكەوتى زیاتر.

۳. ھۆكاری پامیاری: زۆربەى پاشاكان پەلەیان دەکرد لە ھاتنیان بۆ خۆرھەلات، بەلام لەم ھەلمەتەدا کاریگەرى پامیاری یەكجار گەورەبوو، چونكە فردریك لە دواى بى بەشكردنى لە بەرەكاتى كلیسا لەلایەن پاپاوە، زۆرى لا مەبەست بوو ئەم ھەلمەتە سەربكەوێت و بە سەربەرزى بگەڕێتەوێ بۆ ئەوروپا لە پینا و پاراستنى پلەوپایەى پامیاری و سەربازى لە دژى پاپا و كلیسا، سەرئەنجام سەركەوتنەكانى (فریدریك) بوو ھۆى ئەوێ پاپا بریارى حرمانى لەسەر ھەلگریت، واتە میرو پاشاكانى ئەوروپا چەند مەبەستیان ئەو بوو لە خۆرھەلات دەستكەوتیان ھەبێت ئەوێندە زیاتر دەسەلاتى ئەوروپایان لا گرنگ بوو.^(۱)

(۱) - ئاراس فەریق زەینەل: میژووى جەنگە خاچیەكان، ل ۲۵۱-۲۵۲.

له ئه نجامی کۆبوونه وهی پاپا له گهڵ پاشا کانی خۆرئاوا، ئیمپراتۆر (فریدریک) پهیمانی به پاپا دا خۆی ئهم ههلمهته ئه نجام بدات، بهلام پێش گهیشتنی ئهم ههلمهته بۆ ولاتی شام، کیشیهکی گهوره دروست بوو له نیوان پاپای نوێ (گریگوری نوێهم) و ئیمپراتۆر (فریدریک) و بووبه هۆی (بێهشی) ئیمپراتۆر له بهرهکاتی کلێسا، بلاو بوونه وهی ههوالی ئهم بریاره دواخرا که مه بهستی پوچهل کردنه وهی ههلمهتی ئیمپراتۆر و به فیروانی ماندو بوونه کهی بوو له گهیشتنی بۆ ولاتی شام، هاوکات له و ماوهیه دا جۆره نزیکبوو نه وهیه که له نیوان (مهلیک کامل و ئیمپراتۆر فریدریک) له گۆرینه وهی بالوێزدا روویدا، ههروه ها دهلیت گوايه مهلیک کامل داوای یارمهتی و هاوکاری له ئیمپراتۆر فریدریک کردووه له ترسی دهولهتی خوارزمی و براکهی (مهلیک معظم) بۆ دهست به سهراگرتنی دهولهتی ئه یوبی پرسی پێ دهکرد، له و کاته دا خاچییه کان له جولان و چالاکي و خو ئاماده کردن بۆ ههلمهتیکی نوێ بهردهوام بوون که ئه ویش (ههلمهتی شه شه مه)، (مهلیک کامل) بالیوژی خۆی (فخرالدین) نارد بۆ لای ئیمپراتۆر و داوای یارمهتی لێکرد، له هه مان کاته دا ئیمپراتۆر (بیراردوا)ی بالیوژی پهوانه ی میسر کرد، ئه مهش ئه وه ده گهیه نیت که هه ر دوو لا ئاره زووی ئاشتیان هه بووه نه ک شه پ کردن، بهلام له سه ربازگه ی هه ردوولا دا خه لکانیک هه بوون باوهریان وابوو ته نها شمشیر بریاری کۆتایی ده دات.^(۱)

له رۆژی (۲۸) ته مووزی سالی (۶۲۴/۱۲۲۸ز) دا ئیمپراتۆر له ولاتی شام دابه زی، ئالای خاچی هه لئه کرت چونکه پاپا ئالاکه ی لئ سه ندبوویه وه، بۆیه ئارمی دالیکي هه لکرت،^(۲) له راستیدا ئیمپراتۆر (فریدریک) یه کێک بوو له و سه رکردانه ی خاچییه کان که موسلمانان یان خو ش ده ویت، ههروه ها له نیو ئه و شهش زمانه ی که ده یزانی یه کیکیان زمانی عه ره بی بوو، هاوکات هه زی به هونه ر و وێژه هه بوو، له شه پ کردن له گه ل موسلمانان زور دل گه رم نه بوو، ته نها ئامانجی ئه وه بوو کلێسا لئ رازی بیت، ئه و ده رفه ته چاکه ییشی بۆ په خسا کاتیک (مهلیک کامل) په یوه ندی پیوه کرد،^(۳) ئهم جۆره په یوه ندیه له نیوانیاندا سه یر نه بوو، چونکه هه ندی جار (فریدریک) پرسیاری (ئهندازیاری، دانایی، بیرکاری) ی بۆ ده نارد به مه بهستی

(۱) - جوزیف جای دیس: الزندیق الاعظم، القاهرة، د/ت، ص ۳۵۰.

(۲) - هه مان سه رچاوه، ص ۳۶۰.

(۳) - المقریزی: السلوک لمعرفة دول الملوك، ج ۱/ ص ۲۵۸ - ۲۵۹.

وهلامدانه وهی له لایهن مهلیک کامیله وه، ئه ویش وهلامه که ی بۆ دهنارد،^(۱) بهم شیویه ئیمپراتۆر (فریدریک) هات بۆ ولاتی شام و بیرى له شهڕ کردنى موسلمانان نه ده کرده وه، باوهرى وابوو که دهگه نه ږیکه وتن و پښى وابوو ږیکه وتن زۆر چاکتره له شهړکردن، چونکه شهړ زۆر قورس ده که وت له سهريان، جگه له وهی سوپای ئیمپراتۆر ئه وهنده نه بوو بۆ شهړ کردن له خاکی یتگانه، هاوکات سهړکردایه تی به ره ی ئیسلامی به دهستی یه کیک بوو که زۆر له گهل بیروپاکانی ده گونجا،^(۲) به هه ر حال ئهم بارودوخه بهم شیویه بۆ ئیمپراتۆر نه مایه وه له ولاتی شام و تووشی بڼ هیوا یه ک بوو به تایبته له دواى مردنى (مهلیک معظم) و سه قامگیر بوونی بارودوخى بنه ماله ی ئه یوبی، به شیویه که کامل پښووستی به یارمه تی ئیمپراتۆر فریدریک نه ما که له و پتئاوه هاتبوو بۆ ولاتی شام، به لام له راستیدا (فریدریکی دوهم) له هاتنی بۆ ولاتی شام ته نها مه به سستی یارمه تی کامل نه بوو، ئه وهنده ی مه به سستی ده ست به سه راگرتنی شارى قودس و چوونه ناو کلیسای (قیامه) و ږاگه یاندى ئیمپراتۆریه تی خۆی بوو، به مەش گه وړه ترین سهړکه وتنى به ده ست ده هیتا به سهړ دوژمنه کانی پاپا و کلیسا، که ئاوا ته خوازبوون له شکست هیتانی هه لمه ته که ی، له بهر نه وه ئیمپراتۆر هه موو شیوازیکی گرت به ر له پتئاوی گه یشتن به ئامانجه که ی،^(۳) بۆیه ئیمپراتۆر دیاری زۆر به نرخى بۆ مهلیک کامل په وانه ده کرد، هاوکات ئه وه ی پڼ ږاگه یاند به ده سته وه دانی قودس بۆ ئه و زۆر گرنگه، چونکه شهړ کردنى له گهل موسلماناندا هېچ به رژه وه ندیه کی تیدا نیه و هېچ نیه تیکی نیه بۆ داگیرکردنى خاکی موسلمانان، به لکو مه به سستی ئهم هه لمه ته ته نها پاراستنى که رامه تیه تی لای خاچیه کان و جیگیر کردنى ده سه لاتیه تی له خۆرئاوا که به هۆی دژایه تی پاپاوه جڼ له ق بووه،^(۴) به لام (مهلیک کامل) زۆر به جوانی وه لامی دایه وه و پښى ږاگه یاند که بارودوخ گوږاوه و پښووستی به یارمه تی ئه و نه ماوه، بۆیه پښووست ناکات قودس له ده سستی خۆی ده ربکات و هه سستی موسلمانان بریندار بکات،^(۵) له و کاته دا بارودوخى ئیمپراتۆر ئه وهنده ی دیکه له ولاتی شام تیکچوو به

(۱) - هه مان سهړچاوه، ج ۱/ ص ۲۳۲.

(۲) - جوزیف جای دیس: هه مان سهړچاوه، ص ۳۶۷.

(۳) - د. عاشور: الحركة الصلیبیه، ج ۲/ ص ۱۰۰۸؛ جوزیف جای دیس، م.ن، ص ۳۶۹.

(۴) - المقریزی: هه مان سهړچاوه، ج ۱/ ص ۲۳۰.

(۵) - د. عاشور: هه مان سهړچاوه، ج ۲/ ص ۱۰۰۹.

تایبەت لە دواى هاتنى گەردەلولێكى بە هیز لە دەریای ناوەراست و نغزکردنى كۆمه‌لێك كەشتیگەل كە خواردنیان هەلگرتبوو، لە لایەكى دیکەوه سوپای پاپا شانشینی صفلیەیان داگیرکرد، هاوکات پیاوانی پاپا هەوالی مردنی ئیمپراتۆر (فریدریکیان) لە ناو خەلکیدا بلاودەکره‌وه،^(١) بەمەش ئیمپراتۆر هیچی لە پێش نەماوه تەنها پەله‌کردن لە گەڕانه‌وه بۆ ولاته‌كه‌ی نەبی، بەلام گەڕانه‌وه‌ی ئیمپراتۆر بە تێکشكاوی بارو دۆخه‌كه‌ی ئه‌وى قورس تر ده‌کرد، بۆیه پەناى برده‌ به‌ر پارانه‌وه‌ لای مه‌لیك كەمەل، بەم شێوه‌یه (من خزمه‌تكار و كۆيله‌ی تۆم، لە فەرمانی تۆ دەرناچم، خۆت ده‌زانی كە گه‌وره‌ترین پاشای دەریام، پاپا و پاشاكانی ئەوروپا به‌ توانا و شاره‌زاییم ده‌زانن، ئەگەر به‌ شكستی بگه‌ڕیمه‌وه‌ لایان ئەوا حورمه‌تم ده‌شكێت، ئەم قودسه‌ باوه‌ڕی خه‌لكه، ئەگەر سولتان قایل بێت به‌ وه‌رگرتنی ئەو ولاته‌و سه‌ردانی خه‌لك ئەوا چاكه‌یه‌كه‌ له‌وه‌وه)^(٢)، سه‌رئەنجام رێككه‌وتننامه‌ی ئاشتیاك واژو كرد لە نیوانیان بۆ ماوه‌ی (١٠) ده‌ سال لە (١٨) شوباتی سالی (١٢٢٦/١٢٢٩ز) به‌م مه‌رجانه‌:

١. شاری قودس بۆ خاچییه‌كان بێت، به‌و مه‌رجه‌ی پێگه‌ی سه‌ربازی تێدا دانه‌نین، مزگه‌وتی (عومه‌ر) لای هه‌یکه‌لی (سوله‌یمان) به‌ ده‌ست موسلمانانه‌وه‌ بێت و نه‌صاریه‌كان ئازاد بن له‌ چوونه‌ ناوی بۆ په‌رستن.

٢. ناصریه‌ بۆ خاچییه‌كان بێت به‌ مه‌رجێك موسلمانان له‌ چوون بۆ به‌یت له‌حم ئازاد بن.

٣. هه‌ندێ شاری كه‌ناری وه‌ك صیدا بۆ خاچییه‌كان بن به‌ مه‌رجێك پێگه‌ی تێدا نه‌كه‌نه‌وه‌.

٤. ئیمپراتۆر (فریدریك) په‌یمانیدا له‌ ماوه‌ی ئەو رێككه‌وتننامه‌دا چیتەر یارمه‌تی و هاوكاری خاچییه‌كان نه‌كات له‌ كاتی هێرشیان بۆ سه‌ر (مه‌لیك كەمەل).^(٣)

پای گشتی موسلمانان به‌م رێككه‌وتننامه‌ سلبی بوو زۆریان پێ سته‌م بوو،^(٤) (مه‌لیك كەمەل) هه‌ولی ده‌دا موسلمانان هێور بكاته‌وه‌ به‌ بیانووی ئەوه‌ی به‌پێی ئەم رێككه‌وتننامه‌یه‌ تەنها كلیساكانی داوه‌ به‌ خاچییه‌كان و (مزگه‌وتی ئەقسا) و ئالای

(١) - د. خاشع المعاضيدي وأخرون: همان سه‌رچاوه‌، ص ٢٠٩.

(٢) - د. عاشور: م.ن، ج ٢/ ص ١٠١٠.

(٣) - جوزیف: ه- س، ص ٣٧٤، المقریزی: م.ن، ج ١/ ص ٢٣٠.

(٤) - السيد الباز العربي: الشرق الادنى في العصور الوسطى، ص ١٢٧.

ئىسلام لەوئى بۆ والى ئىسلامە،^(۱) بەلام موسلمانان سوور بوون لە ھەلوئىستان بەرامبەر (مەلىك كەمەل) و دەیانووت (مەلىك كەمەل) بەرامبەر ئىسلام و شارى قودس كە پىشتەر سولتان (سەلاحەددىن) فەتحى كردوو ناپاكە، ئىمپراتۆر كەزانى شەرمەزارى بۆ (مەلىك كەمەل) دروستكردوو، نامەيەكى بە بالۆز (فخرالدین) دا نارد بۆ مەلىك كەمەل و تايادا داواى لىتوردنى لە مەلىك كەمەل كرد چونكە ئەگەر لەبەر پلەوپايەى ئەو نەبوايە سولتان لەلای موسلمانان شەرمەزار نەدەبوو،^(۲) ھەلوئىستى خاچىيەكانىش ھىچى لە موسلمانان كەمتر نەبوو، چونكە دەیانووت ئەم سەرکەوتنە بە پارانەو بە دەست ھاتوو نەك بە شمشىر، ئەو شىيان بە سووكايەتى بۆ كەرامەتيان دەزانى، بە تايبەت كە موسلمانان لە قودس شوئىنى زۆريان بە دەستەو بوو، ھاوكات (الدوايە والاسبتارىيە) ھەموو كارەكانى ئىمپراتۆريان پەتكردەو، چونكە لە رەحمەتى پاپا دەرکرا بوو، بەم شىوئە خاچىيەكان بە گشتى نرخی گرتنى قودسيان بەبى خوئىن پۆان نەزانى.^(۳)

لە پۆژى (۱۷ / ۵ / ۱۲۲۹ز) سەرەپای قایل نەبوونى پاپا، ئىمپراتۆر چوو شارى قودس و لە پۆژى دواتر ھەك ئىمپراتۆر خوئى نیشاندا، دواتر سەردانى بەیت و لمەقدىسى كرد و رەفتار كەردنى بە شىوئەيەك بوو لای موسلمانان جىگای سەرسوپمان بوو، ئەويش بە دەر كەردنى يەكێك لە قەشەكان كە وىستى بچىتە (مەزگەوتى ئەقسا) و ھەرەشەى لىكرد كە نابى بى پرسى موسلمانان بچىتە ئەو شوئىنە و وتى ئىمە خزمەتكارى سولتان كاملىن و بەم كەنىسانە چاكەى لەگەل كردووين و دەبىت كەس ئەو سنورە نەبەزىنىت،^(۴) ھەر وەھا لە كاتى ھاتنى بۆ (مەزگەوتى ئەقسا) بانگىژى مەزگەوت نە بانگیدا و نە قورئانى خوئىند، (فرىدرىك) ئەم كارەى پى ناخۆش بوو و پى گوتن بۆ لە پىناوى مەن واز لە مەراسىمى خوئان دەھىنن، ئەگەر ئىو بىن بۆ لای ئىمە ئەوا بە ھىچ شىوئەيەك قایل نابم بە واز ھىنان لە لىدانى زەنگى كلىسا، بۆيە ھەندىك پارەى نارد بۆ بانگدەرەكە ھەتا لە كارەكەى بەردەوام بىت، ھەر وەھا سەردانى شوئىنى موسلمانانى دەر كەرد و پىزى لە ھەستىان دەرگرت، بۆ نمونە لە كاتى چوونە ناو مەزگەوت ھەك نەرىتى موسلمانان (پىلاوى)

(۱) - د. خاشع المعاضيدى: م.ن، ص ۲۰۹.

(۲) - السيد الباز العرينى: ھەمان سەرچاوە، ص ۱۲۷.

(۳) - د. عاشور: ھەمان سەرچاوە، ج ۲/ص ۱۰۱۳.

(۴) - المقريزي: ھەمان سەرچاوە، ج ۱/ص ۲۳۱.

له پښ داده کړه، بهمهش (فریدریک) لای موسلمانان خوښه ویست بوو،^(۱) ئیمپراتور له دواړو گهښته کړی گه پرايه وه شاری عه ککا، و هه والی تیکچوونی بارودوخی پینگه یشت که پاپا هیزه کانی له دژي (فریدریک) ناماده کړدووه، بویه به خیزایی گه پرايه وه بۆ ئیتالیا، پاپا ناچار بوو بریاری (حرمانی) له سهر هه لگړیت و دانینی به ده سته و ته کانی له خوږه لاتدا، ئه ویش له چوارچیوهی ریککه و تنامه ی (سان جرمانو) دا له سالی (۶۲۸/ک/۱۲۳۰ز)،^(۲) له ماوه ی گه پرايه وهی ئیمپراتور (فریدریک) بۆ ئه وروپا به هوی ململانی نیوان پاشاکان و پیاوونی ئایینی و میره کانی ئه وروپا بارودوخی خاچیه کان له خوږه لات تیکچوو، باره گایان له عه ککا وهک خو ی مایه وه و شاری قدس شاریکی ئایینی بوو، خوږشاوای ئه وروپی بۆ ماوه ی (۳۵) سال خه ریکی کیشه ی ناوخوا ی خویان بوون و هیچ گرنگیان به شانشین خاچی له خوږه لات نه ده دا و له و سالانه دا بی پاشا مایه وه،^(۳) له به رامبه ردا ئه یوبیه کان وریا بوون له وهی راسته وخو پروبه پروی خاچیه کان نه بنه وه، چونکه مه ترسی هره گه وریان هیزی خواری می بوو، نهک خاچیه کان، ئه م هیزه هه پره شه ی له خیلافه تی عه بیاسی ده کړد له به غدا، ئه مهش پالنه ر بوو بۆ ئه وهی ئه یوبیه کان کیشه ناوخوا یه کانیا ن بیرچیت و له گه ل سولتانی سه لجوقیه کانی پوم (علاء کقباد الاول) دژي (جلال الدین الخوارزمی) بینه هاوپه یمان،^(۴) ئه م هاوپه یمانیه ی (ئیهوبی و سه لجوقی) له تیکشکاندن هیزی خواری مه کان له ثابی سالی (۶۲۸/ک/۱۲۳۰ز) له شه ریک له نزیک ئازهر بایجان سه رکه و تنی به ده سته پنا، که ژماره یه کی زوری هیزی خواری می تیدا کوژرا و (جه لاله دین) هه لها ت بۆ ناوچه ی ئازهر بایجان، له دوا ی ئه و پرودا وه ده ولته که ی هه لوه شایه وه، ئه م هاوپه یمانیه ی نیوان (ئیهوبیه کان و سه لجوقیه کان) ده بوا یه زیاتر په ره ی بسه ندایه، به لام سه لجوقیه کان ده رفه تی نه مانی خواری میه کانیا ن قو سته وه بۆ ململانی ئه یوبیه کان له سهر ده سه لاتی (خلاط، ره هاو حه ران)، ئه یوبیه کان به سه ر قو کایه تی مه لیک کامل کو بوونه وه بۆ به رپه رچدانه وه یان،^(۵) به لام به هوی جیا بوونه وهی میری (حمص و دیمه شق) مه لیک

(۱) - جوزیف: هه مان سه رچاوه، ص ۳۸۳.

(۲) - د. عاشور: اورپا فی العصور الوسطی، ج ۱/ ص ۴۰۷.

(۳) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ن، ص ۲۱۲.

(۴) - المقریزی: هه مان سه رچاوه، ج ۱/ ص ۲۳۸.

(۵) - د. عاشور: الحریة الصلیبیة، ج ۲/ ص ۱۰۳۰.

کامل به ناچاری گه‌پایه‌وه بۆ میسر، به‌م شیوه له سالی (۶۳۳/ک/۱۲۳۵ز)دا (حه‌ران و ره‌ها) که‌وتنه ده‌ستی سه‌لجوقیه‌کان، مردنی مه‌لیک کامل هه‌په‌شه بوو بۆ جیابوونه‌وه و ڕوو‌خاندنی ده‌وله‌تی ئه‌یوبی، و بووبه هۆی ململانییه‌کی ترسناکی نێوان کوره‌کانی (عادلی بچووک) و (صالح ئه‌یوب)، ئه‌م ململانی یه‌ په‌ره‌ی سه‌ند و زۆربه‌ی بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبی گه‌ته‌وه و هه‌رکام په‌نایان ده‌برده لای خوارزمه‌کان دژ به‌یه‌کدی، ئه‌مه‌بوو به‌هۆی هاتنی خوارزمه‌کان و گه‌له‌کۆمه‌کردنیان له ولاتی شام.^(۱)

خوارزمه‌کان و گێڕانه‌وه‌ی به‌یت و لمه‌قدیس

پێکه‌وتنی نێوان ئیمپراتۆر (فریدریک) و سولتان کامل کوتایی نه‌هاتبوو، له سالی (۶۳۷/ک/۱۲۳۹ز) پاپا هه‌ستا به‌ بانگه‌شه‌کردن بۆ هه‌لمه‌تیکی نوێ، ژماره‌یه‌کی زۆری سواره‌فه‌ره‌نسیه‌کان وه‌لامیان دایه‌وه و به‌فه‌رمانده‌یی (پیپوتی چواره‌م) مه‌لیک فاغاری چوون به‌ده‌م بانگه‌وازه‌که‌یه‌وه، ئه‌م هه‌لمه‌ته له سالی (۶۳۷/ک/۱۲۳۹ز) گه‌یشه‌ شاری عه‌ککا و له‌وه‌ی خاچییه‌کان له ده‌وری کۆبوونه‌وه بۆ ده‌ست به‌سه‌راگرتن و کۆنترۆڵ کردنی قودس،^(۲) به‌لام (ناصر داودی ئه‌یوبی) فه‌رمانه‌وه‌ی ئوردن پێش خاچییه‌کان که‌وت بۆ قودس به‌مه‌به‌ستی ده‌رکردنی خاچییه‌کان له‌و شاره، که به‌چا‌کردنه‌وه‌ی شورا و پێگه‌کانی قودس په‌یمان‌که‌یان پێشیل کرد بوو، ئه‌مه‌ش ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت خاچییه‌کان بۆ داگیرکردنی شاری قودس پێشتر خویان ئاماده‌کرد بوو، به‌لام خاچییه‌کان کاتیک هه‌والی بارودۆخی شاری قودسیان پێ گه‌یشته‌ بریاریاندا میسر داگیر بکه‌ن و دواتر ڕوو بکه‌نه شاری دیمه‌شق، به‌مه‌ش موسلمانان ناچار ده‌بن قودسیان ته‌سلیم بکه‌ن.^(۳)

به‌شیک زۆری خاچییه‌کان به‌ره‌و عه‌سقلان چوون بۆ ده‌ست به‌سه‌راگرتنی کاروانیکی موسلمانان که‌ خواردنی هه‌لگرتبوو، دواتر به‌ره‌و غه‌زه به‌پێکه‌وتن و تووشی موسلمانان هاتن و له‌ شه‌پێکی گه‌وره‌دا (۱۸۰۰) خاچی کوژران و هه‌ندێ فه‌رمانده‌یان به‌دیل گیران و (۲۵۰) دیلیان په‌وانه‌ی میسر کران،^(۴) ئه‌یوبیه‌کان ئه‌م سه‌رکه‌وته‌یان نه‌قۆسته‌وه بۆ پێک‌خسته‌وه و یه‌ک‌خسته‌وه‌ی پێزه‌کانیان به‌لکو

(۱) - السيد العربي: الشرق الادنى في العصور الوسطى، ج ۱/ ص ۱۲۷- ۱۲۲.

(۲) - د. خاشع المعاضيدي: م.ن، ص ۲۱۲.

(۳) - المقریزی: م.ن، ج ۱/ ص ۲۹۱.

(۴) - د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ ص ۱۰۳۵.

چوونه‌وه ناو کیشه و ململانی نیوان خویان، که به لادانی مه‌لیک عادل‌ی دووهم و دانانی (صالح نجم الدین ئه‌یوب) له شوینیدا له سالی (۱۲۴۰/ک/۶۳۹) کوتایی هات، (صالح ئیسماعیل) فرمان‌په‌وای دیمه‌شق ئهم پلانه‌ی زور پی ناخوش بوو، بۆ تیرکردنی ئاره‌زووه‌کانی په‌نای برده‌به‌ر خاچییه‌کان دژی ئه‌یوبیه‌کان و داوای هاوکاری له خاچییه‌کان کرد به‌رامبه‌ر به‌پیدانی شاری (قودس، طبریه، عه‌سقلان و نیوه‌ی صیدا) و هه‌موو به‌شه‌که‌نارییه‌کان،^(۱) موسلمانان به‌م کاره‌ی (صالح) نیگه‌ران بوون و هه‌ندیکیان وتاری هه‌ینی و دوعایان لی بری، هه‌روه‌ها به‌رگریکاری ئیسلامی قایل نه‌بوون به‌ده‌سته‌وه‌دانی پیگه‌ی (شقیق ارنون) به‌خاچییه‌کان و مه‌لکه‌چی فرمانه‌کانی (صالح ئیسماعیل) نه‌بوون، ناچار (صالح) خوی هات بۆ گه‌مارۆدان و پیدانی قه‌لاکه‌ به‌خاچییه‌کان، دوا‌ی داگیرکردنی قه‌لاکه‌و سزادانی به‌رگریکاری ناوی، صالح قه‌لاکه‌ی ته‌سلیم به‌خاچییه‌کان کرد،^(۲) به‌هوی هاوکارییه‌کانی خاچییه‌کانه‌وه، (صالح ئیسماعیل) توانی بارودۆخی ناوچه‌ی شام کوئنترۆل بکات، به‌لام دوا‌ی سه‌رکه‌وتنی به‌سه‌ر (صالح ئه‌یوب) له‌نزیك غه‌زه و جولانه‌وه‌ی به‌ره‌و میسر به‌مه‌به‌ستی داگیرکردنی ئهم بارودۆخه‌ گۆرا، له‌و کاته‌دا هیزی شام له (صالح ئیسماعیل) جیا‌بوونه‌وه و بۆ شه‌ری خاچییه‌کان چوونه به‌ره‌ی برا میسریه‌کانیان و توانییان له شه‌رپکی گه‌وره‌دا زیانیکی قورسیان پی بگه‌یه‌نن و کۆمه‌لێکیان به‌دیلی په‌وانه‌ی میسر بکه‌ن،^(۳) ئه‌مه‌ بوویه‌ مایه‌ی گه‌رانه‌وه‌ی (پیپوتی چواره‌م) به‌ شکست خواردوی بۆ ئه‌وروپا و هاتنی (ریتشارد کورنول) برای (هینتری سیته‌می) پاشای ئینگلترا، دوا‌ی چه‌ند مانگیک بی به‌ده‌ست هینانی هیچ ئامانجیک گه‌رایه‌وه‌ ته‌نها پیگه‌ی عه‌سقه‌لانی چاک کرد، هه‌رچه‌نده (صالح) ئه‌وه‌ی پی راگه‌یاند که ریزی ریککه‌وتننامه‌ی نیوانیان ده‌گریته‌ به‌لام بی ئاکام بوو،^(۴) له‌ راستیدا مه‌ترسی گه‌وره‌ له‌سه‌ر ولاتی شام له‌و سه‌رده‌مه‌دا ململانی نیوان میره‌کانی بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبی بوو، ئهم ململانی یانه‌ به‌پاده‌یه‌ک سه‌رقالی کردبوون قودس و به‌رژه‌وه‌ندی موسلمانان له‌ بیر چوو بوویه‌وه و پاراستنی

(۱) - ابن تغری البردی: النجوم الزاهرة ج ۶/ص ۳۲۲.

(۲) - المقریزی: م، ج ۱/ص ۳۰۸.

(۳) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ۳۱۴.

(۴) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م، ص ۳۱۴.

به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی خویان له‌به‌رچاو بوو، له‌ئه‌نجامی ئه‌م ململانییه‌دا خاچییه‌کان چوونه پالی (مه‌لیک صالح) فه‌رمانه‌وه‌ای دیمه‌شق، هاوکات (صالح ئه‌یوب) فه‌رمانه‌وه‌ای میسر له‌سالی (١٢٤٢/ک/١٢٤٤ز) داوای یارمه‌تی و هاوکاری له‌خوارزمه‌کان کرد، ئه‌وکات (١٠) ده‌ه‌زار پیاوی خوارزمی گه‌یشتنه‌ و لا‌تی شام و (گبری و نابلس) یان گرت و زۆر به‌ ئاسانی شاری قودسیان فه‌تح کرد، له‌ (١١) ی ته‌مووزی سالی (١٢٤٢/ک/١٢٤٤ز) خاچییه‌کانیان ناچار کرد شاره‌که به‌جی به‌یڵن، دوا‌ی ئه‌وه‌ی (ناصر داود) حاکی ئوردن داوای لیک‌کردن که پینگه‌یان پی بده‌ن، شه‌ش ه‌زاریان به‌ره‌و شاری یافا چوون و ته‌نها (٣٠٠) که‌سیان گه‌یشتن، دوا‌ی ئه‌وه‌ی خوارزمه‌کان پلانیکیان بو‌ گیران و زۆربه‌یان لی کوشتن،^(١) به‌م شیوه‌یه قودس گه‌راپه‌وه‌ ده‌ستی موسلمانان و هیچ سوپایه‌کی خاچی هه‌ولی داگیرکردنی نه‌دا تا هاتنی جه‌نگی گیتی یه‌که‌م (١٩١٤ - ١٩١٨ز)، به‌لام خاچییه‌کان له‌گه‌ل هاوپه‌یمانه‌که‌یان (صالح ئیسماعیل) ه‌یزیان کو‌کرده‌وه‌ و به‌ره‌و و لا‌تی میسر دژی (صالح ئه‌یوب) پیتشه‌وییانکرد، هاوکات خوارزمه‌کان که‌وته‌ن دوا‌یان و توانییان له‌شه‌پێکی گه‌وره‌دا له‌غه‌زه (٣٠) ه‌زاریان لی بکوژن و هه‌زار دیلیان به‌ره‌و و لا‌تی میسر په‌وانه‌ بکه‌ن،^(٢) ئه‌نجامه‌کانی ئه‌م شه‌ره‌ وه‌ک شه‌پی (حه‌تین) به‌لایه‌کی گه‌وره بوو بو‌ سه‌ر خاچییه‌کان، به‌ شیوه‌یه‌ک میژوونوسی فه‌ره‌نسی (گروسیه) به‌ (حه‌تینی دووهم) ناوی ده‌بات، سه‌رکه‌وتوان له‌م شه‌ره‌دا که‌وته‌ن دوا‌ی هه‌له‌اتوان تا شاری عه‌ککا، دواتر (صالح ئه‌یوب) سزای فه‌رمانده‌ موسلمانانه‌کانیدا که هاوکاری خاچییه‌کانیان کردبوو، (ده‌ست به‌سه‌راگرته‌ی سامانی (داود) فه‌رمانه‌وه‌ای کرک و به‌ده‌سته‌وه‌دانی دیمه‌شق و ده‌رچوونی صالح ئیسماعیل به‌هه‌ندی پاره و پینگه‌ی نزیک)^(٣) به‌م شیوه‌یه ده‌وله‌تی ئه‌یوبی به‌سه‌رکردایه‌تی (صالح ئه‌یوب) یه‌کپیزی وه‌رگرت‌وه‌ و ده‌سه‌لا‌تی به‌سه‌ر و لا‌تی میسر و دیمه‌شق و به‌یت و لمه‌قدیسدا فراوان بوو.^(٤)

(١) - د. عاشور: الحركه الصليبيه، ج ٢/ص ١٠٤٢ - ١٠٤٥.

(٢) - أبین تغری البردی: م.ن، ج ٦/ص ٣٢٣: د. خاشع المعاضيدي: م.ن، ص ٢١٥.

(٣) - هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٦/ص ٣٢٤ - ٣٢٥.

(٤) - د. خاشع المعاضيدي وأخرون: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢١٥.

هه‌لمه‌تی چه‌وته‌می خاچیه‌کان

له دوا‌ی ده‌رکردنی خاچیه‌کان له به‌یت و لمه‌قدیس له‌سه‌ر ده‌ستی خوارزمه‌کان، (بگریقی قودس) نو‌ینه‌ری نارد بۆ خۆرئاوا‌ی ئه‌وروپی تا بانگه‌شه‌یان بکات بۆ ئاماده‌کردنی هه‌لمه‌تیکی نو‌ی بۆ رزگارکردنی به‌یت و لمه‌قدیس له ولاتی شام، ئه‌م بانگه‌شه له لایه‌ن پاشای فه‌ره‌نسی (لویسی نو‌یه‌م) قبول کرا، لویس تووشی نه‌خۆشی مه‌لاریا هاتبوو له کۆتایی سا‌لی (۱۲۴۲/ک/۱۲۴۴) و په‌یمانیدا ئه‌گه‌ر چاک بیه‌توه سه‌رکردایه‌تی ئه‌م هه‌لمه‌ته ده‌کات، لویس زۆر توندپه‌و بوو بۆ خاچیه‌کان و یه‌کێک بوو له به‌ناوبانگترین ناوی تو‌مارگای قدیسی‌ن له سه‌ده‌کانی ناوه‌راسته‌دا، له (کۆنگره‌ی لیون) که له سا‌لی (۱۲۴۳/ک/۱۲۴۵) به‌سترا بریاری ئه‌م هه‌لمه‌ته درا به پالېشتی پاپا (انوسنتی چواره‌م) که (صکوک‌ی غفرانی) پێ به‌خشین، ئه‌مه‌ش بۆ خۆی کاریگه‌ری ده‌روونی زۆری هه‌بوو له سه‌ریان،^(۱) لویسی نو‌یه‌م بۆ ئه‌م هه‌لمه‌ته سی‌سال خۆی ئاماده‌کرد بۆیه ده‌توانین بلێین ئه‌م هه‌لمه‌ته فه‌ره‌نسی بوو، له (۱۲) ئابی سا‌لی (۱۲۴۸/ک/۱۲۴۶) پارێسی به‌جێ هێشت و پێش‌گه‌یشتنی بۆ میسر هه‌والی خۆی و هه‌لمه‌ته‌که‌ی به‌ نه‌ینی و له پێگه‌ی ئیمپراتۆر (فریدریکی دووه‌م) گه‌یشته سولتانی ئه‌یوبی (صالح ئه‌یوب)، (فریدریک) هاو‌پێ و خۆشه‌ویستی (سولتان کامل) بوو ئاره‌زووی له شه‌پی موس‌لمانان نه‌بوو، هاوکات نه‌یده‌توانی به ئاشکرا نا‌په‌زایی خۆی پێشان بدات دژی ئه‌م هه‌لمه‌ته، بۆیه هه‌ستا به ناردنی شانیدیکی خاچی به جل و به‌رگی بازرگانه موس‌لمانه‌کان بۆ ئاگادارکردنه‌وه‌ی (صالح ئه‌یوب) له ئامانجی خاچیه‌کان له‌م هه‌لمه‌ته‌دا، به‌مه‌ش موس‌لمانان توانیان یه‌ده‌گه‌کانی خۆیان ئاماده بکه‌ن.^(۲)

له پو‌ژی پێنج شه‌مه‌مه رێکه‌وته‌ی (۱۹ی مانگی صفر سا‌لی ۱۲۴۷/ک/ ۳ حوزه‌یرانی سا‌لی ۱۲۴۹) (لویسی نو‌یه‌م) به‌خۆی و هێزه‌که‌ی که نزیکه‌ی (۵۰) هه‌زار ده‌بوو گه‌یشته به‌رامبه‌ر شاری (دمیاگ) و بینی به‌رگری کارانی ئیسلامی به فه‌رمانده‌ی (فخرالدین) چاوه‌پوانن، له‌سه‌ر که‌ناره‌کانی ده‌ریا شه‌پێکی گه‌وره به‌رپا‌بوو و خاچیه‌کان توانیان سه‌رکه‌وتن به ده‌ست به‌ینن به‌سه‌ر موس‌لماناندا، (فخرالدین) به‌شه و کشایه‌وه بۆ دیوی خۆره‌ه‌لاتی پو‌وباری نیل لای شاری

(۱) - محمد مصطفى زیادة: حملة لویس التاسع علی مصر، القاهرة، ۱۹۶۱، ص ۸۹ - ۹۰؛ د. عاشور: الحركة الصلیبیه، ج ۲، ص ۱۰۵۲.

(۲) - أبین تغری البردی: م.ن. ج ۷/ص ۲۱۱؛ محمد مصطفى زیادة، م.ن، ص ۹۱.

(دمياگ)، له پوژي دواتر له ویش کشایه وه بڼو باشوور له (شموم طناح)، دانیشتوانی (دمیاط) زور ترسان له گمارو و شهر و کوشتن، بویه ناچار بوون شاره‌کەیان به‌بڼ بردنی هیچ شتیک به‌جی بهیلن، هاوکات (ئین واصل) گله‌یی له (فخرالدین) و سهربازەکانی کرد له به‌جی هیشتنی شاری (دمیاط) و ترسانی خەلکی ئەو شاره له گمارو و کوشتن و برسیتی وهک جاری یه‌که‌م،^(۱) به‌م شیوه‌یه شاری (دمیاط) چۆل بوو له به‌رگریکاران و دانیشتوان، خاچییه‌کان زور به‌ ئاسانی و به‌بڼ شهر چوونه ناو شاری (دمياگ) و مزگه‌وته‌کانیان کرده کەنيسه و بگریکیان لی دانا، ئەم پروداوه گه‌وره‌ترین به‌لا بوو له میژووی ئەم شاره‌دا، مه‌لیک (صالح ئەیوب) به‌رگریکارانی سزادا و هه‌ندیکیانی له سیداره‌دان،^(۲) (لویسی نو‌یه‌م) به‌م سه‌رکه‌وته‌ی له شاری (دمیاط) که به‌بڼ شهر به‌ دهستی هینا زور له خوی بایی بوو، بویه هه‌ستا به‌ ناردنی نامه بڼو سولتان (صالح ئەیوب) و تیایدا ئیهانه‌ی سولتانی کردو داوای خو به‌دهسته‌وه‌دانی لیکرد، کاتیک ئەم نامه گه‌یشته سولتان که نه‌خۆش بوو زوری پڼ ناخۆش بوو، بویه هینزی له سهرباز و اعراب کو‌کرده‌وه و باره‌گای سهربازی له مه‌نصوره دانا و فه‌رمانیدا به‌ وه‌لامدانه‌وه‌ی (لویسی نو‌یه‌م) وشکستپه‌یتانی به‌رامبه‌ر موسلمانان،^(۳) سولتان (صالح ئەیوب) به‌رامبه‌ر خاچییه‌کان مایه‌وه و هه‌ندی جار تیپه سهربازیه‌کانی ده‌نارده سه‌ریان،^(۴) به‌لام نه‌خۆشی زوری بڼو هیناو له (۱۵)ی شعبانی سالی (۶۴۷ ک / ۱۲۴۰ز) کوچی دواي کرد،^(۵) له دواي خوی کو‌په‌که‌ی (معظم تورانشاه) بووبه سولتان له میسر، هه‌رچه‌نده هه‌والی مردنی سولتان شاردرايه‌وه، به‌لام هه‌واله‌که گه‌یشته خاچییه‌کان، بویه ویستیان سوود له‌م ده‌رفه‌ته وه‌ربگرن بڼو هینرش بردنه‌سه‌ر شاری قاهیره له ریگای ده‌لتاوه، به‌لام ده‌ریای (اشموم) ریگر بوو له پيش خاچییه‌کان بڼو گه‌یشتن به‌ شاری مه‌نصوره که سه‌نته‌ری کو‌بوونه‌وه‌ی هینزه ئیسلامیه‌کان بوو، ئەمه‌ش خالکی گرنگ بوو بڼو موسلمانان بڼو لیدانی خاچییه‌کان و کو‌سپ خسته‌ه‌ریگه‌یان له پيشکه‌وتن به‌ره‌و قاهیره و زیانیکی زوریان پڼ گه‌ياندن.^(۶)

(۱) - ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۲ / ص ۳۵۶.

(۲) - د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲ / ص ۱۰۶۳.

(۳) - محمد مصطفى زیاده: م.ن، ص ۲۶۸.

(۴) - المقریزی: السلوک، ج ۱ / ص ۳۲۷.

(۵) - ابن واصل: م.ن، ج ۲ / ص ۳۵۹.

(۶) - المقریزی: السلوک، ج ۱ / ص ۳۴۷.

سهره پای ئه و بارودوخه خاچیه کان بهرده وام بوون له پیشکەوتن، به لام کهوتنه ناو سێ گوشه یه که له لقی (دمیاط) و ده ریای (اشمسوم) و موسلمانانی مه نصوره، خاچیه کان توانیان له (سلمون) به پرتبه ری هه ندی دانیشتوانی ئه و شاروچکه که موسلمانان نه بوون بپه رنه وه،^(۱) زۆربه ری سوپای خاچیه کان به پرتوه بوون بۆ شاری مه نصوره، سه ره ئه نجام شه پرتکی گه وره و سه خت له نیوان هه ردوولا پرویدا و موسلمانان سه رکه وتنیکی گه وره یان به ده ست هینا به سه رکردایه تی مملوک (ببیرس البندقاری) که دواتر بووبه سولتانی میسر و شام له سالانی (۶۵۸/ک) (۱۲۶۰ز) - (۶۷۶/ک) (۱۲۷۷ز)،^(۲) به م سه رکه وتنه موسلمانان ده ریای اشموسیان کۆنترۆلکرد، (لویسی نۆیه م) کاتیک ویستی بگه رتیه وه بۆ دمیاط هه والی ئه وه ی پێ گه یشت که موسلمانان پرتکه ی گه رانه وه یان لێ گرتوه و ده ستیان به سه ر ئه و که شتیانه دا گرتوه که خواردن و که ره سه ته ی جه نگی بۆ خاچیه کان هه لگرتبوو،^(۳) به م شیوه یه (لویسی نۆیه م) خۆی به گه مارۆدراوی و لاواز بینی، بۆیه به ناچاری داوای دانوستان و پرتکه وتنی له سولتان (المعظم تورانشاه) کرد، به لام سولتان تورانشاه داواکه ی په تکرده وه، کۆتای خاچیه کان له (فارسکور) توشی شکستیکی گه وره بوون به ده ستی موسلمانانه کان و ژماره یه کی زۆریان لێ کوژراو به دیلگیران و (لویسی نۆیه میش) له نێو دیلهکاندا بوو، به دیلی هینایانه قاهیره، (تورانشاه) پرتزی لیگرت دواتر ئازادی کرد به مه رجیک له شاری (دمیاط) بکشیته وه و شه ری موسلمانان نه که ن به م شیوه یه پرتکه وتنی ئاشتیان ئیمزا کرد بۆ ماوه ی (۱۰) ده سال.^(۴)

شایه نی باسه سولتان (معظم تورانشاه) له پوژی (۲۷) محرمی سالی (۶۴۸/ک) (۱۲ی ئیاری سالی (۱۲۵۰ز) به ده ستی مملوکی (ببیرسی البندقاری) فه رمانده ی سوپاکه ی کوژرا، به مه سه رده می ده وه ته ی ئه یوبی له میسر کۆتایی هات و که وته ده ستی ممالیک، به لام ولاتی شام به ده ستی (مه لیک ناصری ئه یوبی) مایه وه، کاتیک به هه والی پرووداوه کانی میسری زانی، حه له بی به جێ هیشت و چووه ناو شاری

(۱) - د. عاشور: الحركة الصليبية، ج ۲/ص ۱۰۶۸.

(۲) - د. خاشع المعاضیدی: م.ن، ص ۲۱۹.

(۳) - المقریزی: السلوک، ج ۱/ص ۳۵۳.

(۴) - هه مان سه رچاوه، ج ۱/ص ۳۴۷؛ د. عاشور: م.ن، ج ۲/ص ۱۰۶۶.

دیمه شق و دەستی بە سەرداگرت،^(۱) بەم پووداوانە ممالیک توانیان ببە پێگەیەکی بە
هیز لە بەرامبەر مەترسی مەغۆلەکان و خاچییهکان لە ولاتی شام و میسر.^(۲)

مەترسی مەغۆلەکان لە ولاتی شام

گیتی ئیسلامی لە سەدەی (ک/ ۱۲) دوو چاری هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان
هات و کاریگەری پاستەوخۆی هەبوو لەسەر میژووی موسڵمانانی ناوچەکە،
ئەمەش لە ئەنجامی وێران و تالان کردنی شارە ئیسلامیەکان و داگیر کردنی شاری
بەغداد سالی (ک/ ۶۵۶)،^(۳) بێگومان داگیرکردنی بەغدا، هێرش و پەلاماری
ولاتی شامی بەدواوە بوو، ململانێی نێو خۆیی یارمەتیدەر بوو بۆ بەردەوام بوونی
شەری خاچییهکان، لەو کاتەدا (لویسی نۆیەم) گەڕایەو و ولاتی شام لە دوا
ئازادکردنی لە موقەعی مەنصور پەیمانەکی پێشیل کرد و هەستا بە کۆکردنەوێ
خاچییهکان و هێرش بردنەسەر شارە ئیسلامیەکانی وەک (نابلس و صور)، هەر
بەمەوێ نەو هەستا بە لکو ببووێ هاو پەیمانی بزوو تەوێ ئیسماعیلی (الحشیشی) لە
لایەک و مەغۆلەکان لە لایەکی تر،^(۴) بەو هیوایی ولاتی شام کۆنترۆڵ بکات و بە
هاوکاری مەغول میسر داگیر بکات، هەر وەها ئەر مەنەکانی نصاری بە فەرماندەیی
(هیتوم)ی پاشای ئەر مینیای بچووک ببوونە هاو پەیمانی هۆلاکو بۆ پرزگارکردنی
بەیت و لمەقدیس لە دەستی موسڵمانان،^(۵) بەم شێوەیە مەترسی مەغۆلەکان لەسەر
خاچییهکان نەبوو لە ولاتی شام، بە لکو خاچییهکان هیوایان زۆر بوو بە هێرش و
پەلاماری مەغۆلەکان، چونکە پێیان وابوو ئامانجەکانیان بەدی دەهێنێت، لەبەر ئەم
فاکتەرە (لویسی نۆیەم) عەککای بەجی هێشت بۆ فەرەنسا لە (۲۵)ی نیسانی سالی
(۱۲۵۴ز)، ئەمەش دواي ئەوێ دلیا بوو لە بەرژەوێ خاچییهکان بە شێوەیەکی
گشتی لە ولاتی شام.^(۶)

لە مانگی پرەمەزانی سالی (ک/ ۶۵۷) ۱۲۵۹ز سوپای مەغول بە سەرکردایەتی
(هۆلاکو) لە ئازربێجان بەرێککەوتن بۆ ولاتی شام و تیپەکانی ئەر مەنی نصاری

(۱) - العبادی: قیام دولة الممالیک، القاهرة، ص ۱۲۲-۱۲۳.

(۲) - د. خاشع المعاضیدی: م.ن، ص ۲۲۰.

(۳) - فؤاد الصیاد: المغول في التاريخ، ص ۲۴۹-۲۸۷.

(۴) - د. عاشور: الحركة الصلیبیة، ج ۲/ ص ۱۰۹۷-۱۱۰۰.

(۵) - الصیاد: م.ن، ص ۲۹۱-۲۹۲.

(۶) - د. عاشور: الحركة الصلیبیة، ج ۲/ ص ۱۱۰۳.

چوونه ژیر فرماندهی (هولاکوف)، سهرتا گه ماروی شاری (میافارقین) یاندا له (دیاربهره کر)،^(۱) به بیانووی ئه وهی قسیسیکی (یعقوبیان) کوشتووه، مهلیک کامل (محمد بن مظفر بن عادل) قایل نه بوو به به دهسته وه دانی (میافارقین) و بۆ ماوهی دوو سال بهرگریان له م شاره کرد، به لام له کوتاییدا له بهر نه مانی خواردن و که دهستهی جهنگی و بلاو بوونه وهی نه خویشی و مردنی دانیشتوانی شاره که، ته سلیم بوون و کامل دهستگیرکرا و گوشتیان له گیانی بری و بووه هوی مردنی و که له کهی بهرمنیک هه موو ولاتیان پی گه راند،^(۲) ئه م ش ئه وه دهگه ینیت که ولاتی شام و موسلمانان تووشی هیرشی خاچییه کان هاتن له ژیر په ردهی په لاماری مه غوله کان، و پیلانیان دانابوو بۆ داگیرکردنی بهیتولمه قدیس و ناوچهی ره ها و ده کردنی له دهستی موسلمانان و دواتر دانی به نصاریه کان،^(۳) له دوی داگیرکردنی میافارقین به ره و ماردین بهرینکه وتن، دوی گه مارو دانی بۆ ماوهی (۸) مانگ و به پیلانیک دژی مهلیک (سعید ئه یوبی) شاره که یان داگیر کرد له و کاته دا مه غوله کان هه ندی شارو پینگه ی ناوچه که یان داگیر کرد له وانه نصیبین، هاوکات شاره کانی (حران) و (ره ها) راده ست بوون، به لام (سروح) که بهرگریان کرد دانیشتوانه که ی ئیاده کرا، ههروه ها (منیج) و شاره کانی تری ولاتی شام داگیرکرا، هاوکات مهلیک (معظم تورانشاه) بریاری پوو به پوو بوونه وهی مه غوله کانیدا له شاری ههلب، به لام شاره که به هوی گه ماروی توندی مه غوله کان و خیانه تی ناوخو توانای بهرگری نه ما، به م شیویه له سالی (۱۲۶۰ز) ههلب که وته دهستی مه غوله کان و هیرش بهرمان کوشتاریکی زوریان لیکردن، جگه له بهدیل گرتنی (۱۰۰) ههزار ژن و مندال، زوربه یان له بازاره کانی شام و ئه رمینا فروشران، نصاریه کان تووشی هیچ کیشه و زهره ریک نه هاتن، ته نانه ت مزگه وتی ههلب به دهستی (هیپومی) ئه رمینی سوتینرا،^(۴) هیچ شاریک له پیشیان نه ما ته نها دیمه شق نه بیت، له ویش مهلیک نصاری ئه یوبی هه لهات بۆ غه زه، له بهر ئه وه دانیشتوانه که ی ناچار بوون شاره که یان به دهسته وه دا هه ر چهنده قه لای شاره که بۆ ماوهی (۴۰) رۆژ بهرگری کرد، به لام سودی نه بوو، به هه مان شیویه شاره که له لایه ن مه غوله کان و نصاری بیه کان

(۱) - د. خاشع المعاضیدی وأخرون: م.ن، ص ۲۲۱.

(۲) - الصیاد: م.ن، ص ۳۹۲.

(۳) - هه مان سه رچاوه، ص ۳۹۲.

(۴) - ابن تغری البردی: م.ن ج ۷/ ص ۴۷؛ المقریزی: السلوک، ج ۱/ ص ۴۲۳.

خۆرهلەت، تووشى تالان و ويران هات جگه له كارى تالانى و ويرانى داگيركهران (عرق) يان برده ناو مزگهوتى ئەيوبيەكان و هەندى مزگهوت يان گۆپى بۆ كه نيسە.^(۱)

جهنگى عەين جالووت

له تشرىنى دووه مى سالى (۶۵۷/ك/۱۲۵۹ز) ولاتى مىسر له ژىر فەرمانپهوايى ممالىكدا بوو به سهروكايهتى (قطز) كه له پووى سهربازى و پامبارى، دهسهلاتى زۆر به هيز بوو، ببوووه تاكه سهركرده له وهستان بهرامبهه به مهغولهكان و هيزش بردنه سهريان و پزگاركردى ناوچهكه له دهستيان واته تاكه هيوای موسلمانان بوو، قگز نامهى نارد بۆ مهليك ناصرى ئەيوبي بهوهى جىگريتى و داواى ليكرد هاوپهيمان بن له دژى مهغولهكان له پيتاو پزگار كردنى ولاتى ئىسلام.^(۲)

خاچيهكان له شارى عهككا بوون بۆيه (قطز) ههوليدا له گهليان پيگكهويت بهوهى له پشتهوه هيزش نهكهنه سهر موسلمانان له بهرامبهردا به لىتى پيدان، ئهگه سهركهوت به سهر مهغولهكاندا ئهوا ئهسپهكانيان به هههزان پي دهفروشيت.^(۳)

هولاكو نامهيهكى زۆر توندى بۆ(قطز) پهوانهكرد كه بى هيچ كۆت و بهنديك خۆى رادهست بكات ئهگينا له دانىشتوانى عىراق و شام خراپترى به سهر ديت، بهلام (قطز) نامهكهى هولاكو كارى تى نهكرد و نهخهلاتا بهو جهنگه دهروونيهى (هولاكو)، بۆيه فەرماندهكاني كۆكردهوه بۆ برياردان به شهري مهغولهكان و پزگاركردى موسلمانان، يهكهه كار كهكردى نوينهري (هولاكو) له سىدارههه بۆ وهلامدانهوهى شهه به كردارى نهك به دهروونى، ههروهها موسلمانانى كۆكردهوه و له وتارهكهيدا پي راگهياندن (من بۆ تيكوشان له پيتاوى خودا دهپۆم، ئهوهى تيدهكۆشيت با لهگهله من ئاماده بيت، ئهوهى تيكوشان ناكات با بگهريتهوه بۆ مالهوه)، ئهه وتاره زۆر كاريگهه بوو له پووى دهروونى به سهر موسلمانان هاوكات له ورهه جهنگاوهههه بهرزكردهوه بۆ شههركردنى مهغولهكان،^(۴) فاكتهريكى ديكهه دهروونى بۆ بهرزبوونهوهى ورهههه گهشتنى نامهى (صارم الدين ازبك بن عبدالله الاشرفى) كه ديل بوو لاي مهغولهكان له كاتى پهلامارى ولاتى شام

(۱) - رنسيان: تاريخ الحروب الصليبيه، ج ۳/ ص ۵۲۸.

(۲) - ابن تغرى البردى: م، ج ۷/ ص ۸۰ الصياد، م، ن، ص ۲۹۶.

(۳) - رنسيان: م، ن، ج ۳/ ص ۵۳۶.

(۴) - المقرئى: السلوك، ج ۱/ ص ۴۳۰.

دواتر قایل بیوو به کارکردن له خزمه تیان، ئه وهی له نامه که پروون کرده وه که ئامانجی مه غوله کان چیه هاوکات نوسیوی ژماره یان که مه و ئه و هیزه نین لینیان بترسن،^(۱) به م شیهویه (قطز) له میسره وه به ناو خاکی خاچییه کان له تهنیشتی شاری عه ککا وه به پیکه وت وگه یشته نینوان نیشان و نابلس له (۱۵ رهمه زانی ۱۲۶۰/ک ۶۵۸)، له موقعه ی (عین جالوت) به مه غوله کان گه یشتن و شه پیکي زور گه وره و قورس له نینوانیان پوویدا که پینشتر مه غوله کان شه پی وایان به خووه نه بیینی بوو له ولاتی ئیسلامدا، مه غوله کان له هه موو لایه که وه گه مارو دران به شیهویه ک (قطز) هاواری ده کرد و ده یگوت (وا اسلاما)،^(۲) ئه و پوژه ته واو نه بوو هه تا هه موو مه غوله کانیان کوشت و سه رکرده که یان (کیتوبوقا) به دیلی گیراو دواتر له سه ر فرمانی سولتان کوژرا،^(۳) موسلمانان به م سه رکه وتنه زور دلخوش بوون چونکه باوه ریان نه ده کرد بتوانن سه ربه کون به سه ر مه غوله کاند، هه والی ئه م سه رکه وتنه له ولاتی شام بلاو بیوووه و بیوووه هوی هه له اتنی سه رکرده ی مه غوله کان به تاییه ت له شاری دیمه شق له ترسی په لاماری موسلمانان، هه روه ها هاوکاره کانیان تووشی سزای خراپ هاتن به دهستی موسلمانان له ئه نجامی خیانته کانیان.^(۴)

ئه نجامه کانی جهنگی عهین جالوت

۱. مه ترسی پینشکه وتنی مه غوله کان بو خاکی میسر وهستا، دوا ی تیکشکاندنی هیزه کانیان له ولاتی شام، به مه ش میسر و ولاتی مه غرب له په لاماری مه غوله کان رزگاریان بوو، چونکه هه موو پینشکه وتنیکیان له ناو برد.

۲. گه رانه وهی یه کیتی له نینوان (میسر، شام و ممالیک) فه رمانه وا بوون له ولاتی میسر.

۳. هیزی سه ره کیان له خو ره لات مایه وه.

۴. سه رکه وتنی موسلمانان له (عهین جالوت) گیانیکی نویی پی به خشین له ململانی کردنی نصاری و بلاو کردنه وهی ئایینی ئیسلام له نیو مه غوله کان، له ئیران مه غوله کان تا راده یه ک بیوونه موسلمان و ئایینی ئیسلام بیوووه ئایینی ره سمی

(۱) - ابو شامة: الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، ص ۲۰۷.

(۲) - المقریزی: سلوک، ج ۱/ص ۴۳۱.

(۳) - الصیاد: م، ن، ص ۳۱۱.

(۴) - ئاراس فه ریق زهینه ل: میژووی جهنگ خاچییه کان، ل ۲۷۳.

دهوله‌تی مه‌غۆل له ئێران و فاکته‌ری یارمه‌تی ده‌ربوو له نه‌مانی میرنیشنی خاچییه‌کان له خۆرهلان.

۵. په‌یوه‌ندی نێوانیان جێگیر بوو و هه‌ردوولا هاوپه‌یمانی بوون دژی دوژمنی هاوبه‌شیان و بنه‌ماله‌ی هۆلاکو.^(۱)

تیکشکانی خاچییه‌کان له هه‌لمه‌تی پێنجهم ببوو هۆی بیرکردنه‌وه له هه‌لمه‌تیکی نوێ دژی خۆرهلان، به‌لام کێشه له نێو خۆیان دروست بوو به تایبه‌تی نێوان پاپا و (فریدریک) و ببوو هۆی بێبه‌ش کردنی (فریدریک) له به‌ره‌کاتی که‌نیه‌، هاوکات له لایه‌ن پاپاوه بانگه‌شه‌کرا بۆ هه‌لمه‌تیک دژی (فریدریک)، به‌لام له هه‌موو گرنگتر و سه‌یر تر ئه‌وه بوو بێرشته‌ی خوین سولتان کامل به‌یت ولمه‌قدیسی ته‌سلیم به (فریدریک) کرد، دواي ئه‌و هه‌موو سه‌له له خه‌بات و جیهاد و خوین پرشتن به ماندو‌بوونی سولتانی سه‌لاحه‌ددین له به‌ده‌ست هێنانی ئه‌و سه‌ره‌که‌وتنه‌ گه‌وره به‌سه‌ر خاچییه‌کان و پزگارکردنی قودس، زۆر به ئاسانی (فریدریک) قودسی ده‌سکه‌وت، ئه‌مه‌ش بووه مایه‌ی نیگه‌رانی موسلمانان به شیوه‌یه‌کی گشتی له‌به‌ر ئه‌و فاکته‌رانه‌ی باسما‌ن لێوه‌کرد، هاوکات خاچییه‌کان ئه‌م سه‌ره‌که‌وتنه‌یان پێ ناخۆش بوو چونکه ده‌یانوت به شمشیر پزگار نه‌کراوه، به‌لکو به پارانه‌وه ده‌ستیان که‌وتوه، به‌لام ماوه‌ی پێککه‌وتنی نێوانیان بۆ ماوه‌ی (۱۰) ده‌ سال ده‌رفه‌تیکی چاک بوو بۆ خاچییه‌کان له خۆ ئاماده‌کردنیا‌ن بۆ هه‌لمه‌تیکی نوێ له دواي مردنی مه‌لیک کامل و تیکچوونی بارودۆخی نێو بنه‌ماله‌ی ئه‌یوبی له ناوچه‌کانی (جه‌زیره ، شام و میسر)، به سه‌ره‌له‌دانی مه‌غوله‌کان له دژی گیتی ئیسلامی هاوپه‌یمانیان له‌گه‌ل به‌ستن بۆ داگیرکردنی ولاته ئیسلامیه‌کان، ئه‌مه‌ش بوو به‌هۆی زیاتر بوونی کاری تالان و وێران و کوشتن و بڕین و به‌دیل گرتن، به‌لام به سه‌ره‌له‌دانی ممالیک و پوو‌خاندنی ده‌وله‌تی ئه‌یوبی به تایبه‌تی له دواي کوشتنی تورانشاه و وه‌رگرته‌ی ده‌سه‌لان له شام و میسر له لایه‌ن ممالیک و تیکشکاندنی مه‌غوله‌کان له شه‌ری (عین جالوت) و بلا‌وبوونه‌وه‌ی ئایینی ئیسلام له نێو مه‌غوله‌کان و هه‌لگه‌رانه‌وه‌یان له خاچییه‌کان، خاچییه‌کان نه‌یانتوانی قودس پزگار بکه‌ن تا جه‌نگی گیتی به‌که‌م (۱۹۱۴-۱۹۱۸).

---

(۱) - رنسیمان: هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۳ / ص ۵۳۷.

خاچیه‌کان دواى شکست هیتانیان له هه‌لمه‌تى شه‌شه‌م و هه‌وته‌م و ده‌رکه‌وته‌نى مه‌ترسى مه‌غۆله‌کان له خۆره‌ه‌لات و تیکچوونى بارودۆخیان له ناوچه‌ى شام، هاوکات به هیز بوونى ممالیک و فراوان بوونى ده‌سه‌لاتیان و گێڕانه‌وه‌ى یه‌کیتى له نێوان شام و مصر، ئەم جاره ئاراسته‌ى هه‌لمه‌ته‌که‌یان گۆڤى به‌ره‌و خۆرئاواى عه‌ره‌بى له جیاتى (بيت المقدس) ئەویش ولاتى تونس بوو.^(١)

هه‌لمه‌تى هه‌شته‌مى خاچیه‌کان

(لویسى نۆیه‌م) دواى تیکشان و شکست هیتانى له هه‌لمه‌تى هه‌وته‌مى خاچیه‌کان بۆ سه‌ر مصر و ناوچه‌ى شام گه‌ڕایه‌وه فه‌ره‌نسا، له ماوه‌ى مانه‌وه‌ى له خۆره‌ه‌لات که چوار سالى خایاند نه‌یتوانى هیچ کاریک بۆ خاچیه‌کان به ئەنجام بگه‌یه‌نیت، به‌تایبه‌ت سه‌قامگیرکردنى بارودۆخى شانشینى (بيت المقدس).^(٢)

دواى ئەوه‌ى (لویسى نۆیه‌م) ناوچه‌ى شامى به‌جى هیشته‌ت، به‌ره‌ى ئیسلامى خه‌ریكى به‌ره‌نگارى هینرش و په‌لامارى مه‌غۆله‌کان بوو که هه‌موو ناوچه‌کانیان داگیرکرد بوو، سه‌ره‌رای ئەنجامدانی کارى تالان و وێران و کاولکاری و کوشتارى بى ئامان، به‌ شێوه‌یه‌ک به‌ره‌ى ئیسلامى نه‌یتوانى هه‌لوێستى کۆتایى خۆى به‌رامبه‌ر خاچیه‌کان به ئەنجام بگه‌یه‌نیت، له‌و ماوه‌یه‌دا کیشه‌ و ململانێى نێو خۆی له نێو پاشماوه‌ى خاچیه‌کاندا سه‌رى هه‌لدا و بووبه‌ گرنه‌گرتن فاکته‌ر بۆ له ناوچوونى شانشینى (بيت المقدس) و کۆتایى پێ هیتانیان له خۆره‌ه‌لات.^(٣)

له سالى (٦٦٦/ ١٢٦٧ز) لویسى نۆیه‌م بیرى له هه‌لمه‌تیکى نوێ کرده‌وه، به‌لام ئاراسته‌که‌ى به‌ره‌و ولاتى شام و مصر نه‌بیت، به‌لکو شوێنیکى تری ده‌ستنیشان کرد، ولاتى (تونس) بوو به ئامانجى ئەم هه‌لمه‌ته نوێیه، میر "شارل انجو" برائى لویس که پاشای صقلیه بوو ئەم بیرۆکه‌ى به‌تکرده‌وه، چونکه کاریگه‌رى پاسته‌وخۆى ده‌بوو له‌سه‌ر په‌یوه‌ندى بازرگانى نێوان صقلیه و تونس، له کۆتاییدا شارل ناچار بوو له‌گه‌ڵ براکه‌ى به‌شداری له‌م هه‌لمه‌ته‌دا بکات له ژێر کاریگه‌رى ئەم هۆکارانه:

١. ملکه‌جى و پشتگیری کردنى بۆ (لویسى نۆیه‌مى) برائى.

(١) - رنيسمان: س-پ، ج ٣/ ص ٥٣٧.

(٢) - ارنست باركر: الحروب الصليبية، ترجمة السيد الباز العرينى، بيروت، ١٩٦٧، ص ١٢٢.

(٣) - قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٩٠، ص ١٥٩.

۲. شوین کەوتنی ھەلھاتوو ھەیارەکانی کە لە تونس بوون، ئەوانە ی لە ئەنجامی ھەرگرتنی دەسەلات لە دورگە ی صقلیە لەلایەن (شارل) ھو ڕوویان کردبوو تونس.

۳. ناچار کردنی تونسێھەکان لە دانی باج بە دەسەلاتدارانی(صقلیە)کە پیشتر بە ئەباگرە ی ئەلمانیا یان دەدا.^(۱)

لە راستیدا ئەم ھەلمەتە بە پیچەوانە ی ھەلمەتەکانی تری خاچیھەکان بۆ یە کەم جار ئاراستە کە ی بەرھ و ولاتیکی خۆرئاوای عەرەبی بوو، ئەمەش ئەو دەگە یە نیت کە خاچیھەکان بەتەنھا مەبەستیان داگیرکردنی خۆرھەلاتی ئیسلامی نەبوو، بە لکو ئامانجیان داگیرکردنی تەواو ی گیتی ئیسلامی بوو، ئەمەش بەھۆی ململانی ئایینی نێوان ئیسلام و مەسیحیەت کە کەنسیە ی کاسۆلیکی پالێشتی بوو.^(۲)

لە کۆنگرە ی (کلیرمونت) لە سالی (۴۸۸/ک / ۱۰۹۶ز)دا پاپا ھاندەری بیروکە ی درێژەدان بە شەڕ بوو لە دەرھو ی ئەوروپا، ئەمەش بۆ خۆی مەبەست و سیاسەتی دەرھو ی پاپا بوو بۆ داگیرکردنی گیتی ئیسلامی لە ژێر ئالای مەسیحیەت، کاریگەری ئایینی لەسەر دانیشتوانی ئەوروپا لە پیشوازی کردنی ئەم شەڕانەدا کە نزیکە ی ۲۰۰ سالی خایاند بە ئاشکرا دیاربوو.^(۳)

(لویسی نۆیەم) دەبویست شکست و دۆراندنەکانی لە میسر و ولاتی شام بەسەرکەوتنیک لە داگیرکردنی ولاتیکی خۆرئاوای عەرەبیدا قەرەبوو بکاتەو، ولاتی تونس لەبەر نزیکە ی لە کەنارەکانی ئەوروپا و بۆچوونی ھەلە، بەو ی کە فەرمانرەوای تونس مەیلی بۆ لای مەسیحیەکان ھە ی و کەسیکی لاوازە، وای لە لوئیس کرد ولاتی تونس ھەلبژیریت و بیکات بە ئامانجی ھەلمەتە نوێکە ی، بە تاییبەت دوای ئەو ی براکە ی میر (شارل انجلو) ببوو فەرمانرەوای دورگە ی (صقلیە) و بووبە بنگە و پشتی ھیزەکانی لەم ھەلمەتەدا، لوئیس پینی وابوو ئەگەر بیت و ولاتی تونس داگیر بکات ئەوا بارودۆخی جوگرافی و ماددی زەمینە دەرخیست بۆ ئەنجام دانی ھەلمەتیک بۆ سەر ولاتی مصر.^(۴)

(۱) - سعید عبدالفتاح عاشور: الحركة الصليبية، القاهرة، ۱۹۶۳، ج ۲/ص ۱۱۷۷.

(۲) - ئاراس زەینەل: میژووی جەنگە خاچیھەکان، ل ۲۷۷.

(۳) - ناوی أبو عبدالله محمد المستنصر بالله الحفصي (۱۲۴۹-۱۲۷۷)، بڕوانە(زامباور: معجم الانساب، ترجمة زكي محمد وأخرون، القاهرة، ۱۹۵۱-۱۹۵۲، ص ۱۱۵).

(۴) - سعید عبدالفتاح عاشور: ھەمان سەرچاوە ی پیشوو، ص ۱۲۳۸.

هیزه‌کانی هه‌لمه‌تی هه‌شته‌می خاچییه‌کان به‌فرمانده‌یی (لویسی نوێه‌م) کۆبوونه‌وه و ژماره‌یان به‌نزیکه‌ی (٤٠) چل هه‌زار ده‌خه‌ملێنرا، که پێکهاتبوون له:

١/ (٦) شه‌ش هه‌زار سوار.

٢/ (٣٠٠٠٠) سی هه‌زار سه‌ربازی پیاده.

٣/ (٣٠٠) سێ سه‌د به‌له‌می گه‌وره و بچووک.^(١)

ئهم هیزانه له سالی (٦٦٨/ ١٢٧٠ز) دا له ده‌ریاوه‌و به‌ئاراسته‌ی که‌ناره‌کانی تونس به‌رێکه‌وتن، کاتی‌ک هه‌والی ئهم سوپا گه‌وره‌یه گه‌یشه سولتانی تونس (المستغرابی زکریا)، ئه‌ویشبه‌خیرایی هه‌ستا به‌ وه‌رگرتنی کۆمه‌لیک ئیجرائاتی به‌رگری کردن له ناوچه‌که به‌م شیوه‌یه:

١. فه‌رمانی به‌ که‌شتیگه‌لی (تونسیدا) بۆ چاودێری کردنی جموجۆلی دوژمن و ناردنی زانیاری سه‌ره‌تایی ده‌رباره‌ی جموجۆله‌کانیان.

٢. فه‌رمانی ده‌رکرد بۆ هه‌موو شاره‌کان بۆ خۆ ئاماده‌کردن و چاکردنی پێکه که‌نارییه‌کان پێش گه‌یشتنی هیزی دوژمن.

٣. ناردنی نوێنه‌ر بۆ هه‌موو هه‌ریمه ئیسلامیه‌کان له (ئهنده‌لوس) و باکووری ئه‌فریقا و ئاگادارکردنه‌ویان له هاتنی ئهم هه‌لمه‌ته، هاوکات داوای یارمه‌تی لێکردن بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی هیزی خاچییه‌کان^(٢).

داوای گه‌یشتنی هیز و یارمه‌تی له هه‌ریمه ئیسلامیه‌کانه‌وه، سولتان له‌گه‌ل فه‌رمانه‌کانیدا کۆبویه‌وه و بپاری پتویستیاندا، ئه‌نجامی ئهم دانیشتنه‌ دوو بۆچوونی لێ که‌وته‌وه ئه‌وانیش:

١. له‌ده‌ریادا ڕووبه‌پووی خاچییه‌کان ببه‌وه و تیکیان بشکێنن و ناچاریان بکه‌ن پێش ئه‌وه‌ی بگه‌نه و شکانی بگه‌رێنه‌وه.

٢. پێکه‌ بدهن به‌ خاچییه‌کان له که‌ناره‌کاندا دابه‌زن دواتر گه‌مارۆیان بدن له وشکانیدا و له‌ناویان ببه‌ن، بیانووی ئهم پێگایه ئه‌وه بوو ئه‌گه‌ر بیت و له‌ ده‌ریادا لێیان بدن ئه‌وه ڕوو ده‌که‌نه به‌نده‌ره‌کانی تر که هیزی به‌رگری چاکی لێ نییه، بۆیه چاکتر وایه پێگه‌یان بدن له به‌نده‌ری (قرطاجنه) دابه‌زن، ئه‌مه داوای ئه‌وه‌ی

(١) - أبین خلدون: تاریخ أبین خلدون، مؤسسة جمال للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٧٩، ج ٦/ ص ٩٢.

(٢) - عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ١١٧٨.

هه والگره کان فه رمانده کانیان ئاکادار کردبوویه وه له وهی که خاچییه کان له بهندهری (قرطاجنه) دابه زن، له کۆتاییدا سولتان به م پیشنیاره رازی بوو^(۱).

له سالی (۶۶۸/ ۱۲۷۰ز) هیزه کانی خاچییه کان که دابهش بیوون بۆ سه رهوت کۆمه له بنکه کانیان له صقلیه و سردینیا به رهو تونس به پڕی که وتن و ئامانجیان (مرسی الحضرة) بوو له شاری قرطاجنه، له مانگی ته ممووزی سالی (۶۶۸/ ۱۲۷۰ز) گه یشتنه که ناره کانی ئه و شاره به بی ئه وهی هیزی موسلمانان پروو به پرویان ببنه وه، خاچییه کان هیزه کانیان له شاریکی کۆنی پروو خا ودا دابه زند و هه ولی چاککردنی پینگه و شورا کانیاندا، هاوکات موسلمانانیش ههستان به دابهش کردنی هیزه کانیان بۆ سهوت بهش به فه رماندهیی به کتیک له سه رکرده کانی (موحدین)، دوا ی بینینی بارودۆخی خاچییه کان له ناوچه که، سه رکرده یه تی به ره ی ئیسلامی له نیوه شه ودا بریاری هیزشیدا و شه ر له نیوان هه ردوولا به رپابوو، له ئه نجامدا (۵۰۰) خاچی کوزران و موسلمانان کشانه وه بۆ شوینه کانی خویان، هاوکات هیزه کانی خاچییه کان له شویتیکی ته سکدا گه مارۆدران و هه یچ په یوه ندیه کیان به ده ره وه نه ما، ته نها له رتگی ده ریاهه په یوه ندییان به بنکه کانیان له (سردینیا و صقلیه وه) مایه وه، خاچییه کان له م بارودۆخه دا تا شهش مانگ مانه وه، ئه مهش بوو به هۆی بلا بوونه وهی نه خو شیی له ریزی سوپاکه یان،^(۲) و له ئه نجامدا هه لویتستی کارگریان تیکچوو به تاییهت له دوا ی مردنی (لویسی نۆیه م)، به مهش خاچییه کان ئاره زووی به رده وام بوونی شه ریان نه ما له گه ل موسلمانان، بۆیه ناچار بوون داوا ی دانوساندن بکه ن، دوا ی دانوساندنیک له نیوان هه ردوولا له سالی (۶۶۹/ ۱۲۷۰ز) ریککه وتتنامه ی ئاشتی یان واژو کرد بۆ ماوه ی (۱۵) سال،^(۳) به م شیوه یه هه لمه تی هه شته می خاچییه کان به سه رکرده یه تی (لویس نۆیه می) پاشای فه ره نسا کۆتایی هات، دوا ی ئه م هه لمه ته خاچییه کانی خو ره لاته بی هیوا بوون له گه یشتنی هه لمه تیکی نو ی بۆ خو ره لاته و پرگار کردنیان له و قه رانه ی تیدا بوون^(۴).

(۱) - خاشع المعاضیدی وأخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، ص ۲۳۶.

(۲) - ستیفن رنسیمان: تاریخ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، بيروت، ۱۹۶۷، ج ۳، ص ۵۰۲.

(۳) - ابن خلدون: همان سه رچاوه ی پینشو، ج ۶، ص ۲۹۴.

(۴) - رنیه گروسیه: الحروب الصليبية (صراع الشرق والغرب)، ترجمة: أحمد إبيش، دار قتيبة، ط ۱، ۲۰۰۲، دمشق، ص ۹۲.

كۆتايى خاجىيەكان لە خۆرھەلات

خاچییەکان لە خۆرەهلات زۆر لاواز و بێ توانا بوون، ئەگەر موسڵمانان خەریکی چارەسەکردنی هێرش و پەلاماری مەغۆلەکان نەبوانایە، پیشتر لە خۆرەهلات کۆتاییان پێ دەهێتان، بەلام هێرشێ مەغۆلەکان مانەوهی خاچییەکانی لە خۆرەهلاتدا درێژە پێدا، تێهەڵچوون و شەڕی نێوان موسڵمانان و خاچییەکان دواى تێکشکانی مەغۆلەکان لە شەڕی (عەین جالوت) لە ساڵی (٦٥٨/ ١٢٦٠ز) لە سەردەمی سولتان (رکن الدین بیبرس) سەری هەڵدا، ^(١) سولتان(بیبرس) دواى ئەوهی بارودۆخی ولاتەکەى سەقامگیر کرد، بە فەرماندەى هێزێکی گەورە لە ولاتی مصر بەرەو ولاتی شام بەرێکەوت، کاتێک سولتان و هێزەکەى گەیشتنە ناوچەى (یافا) گەمارۆیاندا، دواى ئەوهی هێزى خاچییەکان نەیانتوانی بەرگری بکەن ناچار شارەکەیان بەجێ هێشت و هەڵهاتن، هێزى موسڵمانان بەبێ شەڕ چوونە ناو شارەکە، خاچییەکان داواى دانیابوونیان کرد لە سولتان، دواى دانیابوونیان لە پەیمانی سولتان قەلاى شارەکەیان بەجێ هێشت و لە پێگای دەریاوه گەڕانەوه شارى (عەککا)، دواتر سولتان بڕیاریدا قەلاکە بڕوخێنن، لە دواى تەواو بوونی ئەم کارە بەرەو پێگەى (شقیف) بەرێکەوتن و توانیان داگیرى بکەن، هاوکات سولتان (بیبرس) دواى ئەوهی هێزى بەرگری لە (شقیف) دانا هێزێکی ناردە سەر (الباشورە) و بزرگارى کرد، دواتر هێزێکی تری ناردە سەر (دمشق) و (طرابلس)، ئەم هێزە بەرەو پێگەى (کوردان) ^(٢) بەرێکەوت و گەمارۆیاندا، دواتر ئەم هێزە پێگەى (الاکرادى) بەجێ هێشت و (حمص) و (حمەه و افامیە)ى رزگار کرد. ^(٣)

رزگارکردنی نهنګاګیا

هیزی موسلمانان له سالی (٦٥٨ک / ١٢٦٠ز)^(٤) له ناوچهی (امامیه)هوه بهرو
شاری (ئەنتاکیا) بهرپکهوتن، دواى گەيشتنى ئەم هیزه، سولتان سوپاکه‌ی کرده سى
به‌شه‌وه و ههر به‌شنگيان ئەرکى خوى هه‌بوو:

(۱) - عاشور: هه مان سه رچاوهی پيشوو، ص ۱۰۸۶.

(٢) - (حصن الاكراد) قه‌لایه‌کی به هیز و پۆلایینه ده‌که‌وینه سه‌ر چیا، که له به‌شی خۆرئاواوه، به‌رامبه‌ر شارێ (حمص)وه، ئه‌و چیا‌یه‌ی (الجلیل) که په‌یوه‌ندی به‌ لبنا‌نه‌وه هه‌یه له نیوان بعلبک و حمص (یا‌قوت الحموی: معجم البلدان، ج ٢/ ص ١٥٢).

(٣) - خاشم المعاصدي وأخرون: هه مان سه رچاو هي پيشوو، ص ٢٣٥-٢٣٦.

(٤) - أبين تغرى بردى: النجوم الزاهرة، ج٧/ ص ١٤٣.

۱. بەشى يەكەم- ئاراستەكەيان بەرەو بەندەرى (سويدىيە) بوو، ئەركيان بېنى ھەموو ئەو پىگاوبانانە بوو كە شارى ئەنتاكىاي بە دەريا دەبەستەو.
  ۲. بەشى دووهم- ئاراستەكەيان بەرەو باكور بوو بۇ بېنى پىگاي نىوان (ئەنتاكىاو قىلقىيە) بۇ ئەوئى ھىچ يارمەتەكەيان پى نەگات.
  ۳. بەشى سىيەم- كەبەشى گەرەى ھىزەكان بوو بە فەرماندەى سولتان خۇى، ئەركى ھىزىش بىردنەسەر شارى ئەنتاكىا و پىزگاركردى بوو^(۱).
- (الكند سطل سىمون) فەرماندەى خاچىيەكان بوو لە شارى (طرابلس)، بىياري دا سەركرديەتى سوپايەك بكات بۇ لىدانى ھىزە ئىسلامىەكان و بووبەپووبوونەوھىيان لەدەرەوئى شارەكە، بەلام ھىزى موسلمانان توانيان سەرکەوتن بەسەر خاچىيەكاندا بە دەست بھىتن و فەرماندەكەيان بەدىل بگرن،^(۲) دواتر موسلمانەكان لە (۴) رەمەزانى سالى (۶۵۸ك / ۱۲۶۰ز) ھەستان بە ھىزىتىكى گشتى بۇ سەر شواری شارەكە، دواى كوشتارىكى زور توانيان كەلىنىك بگەنە شوراي شارەكە و لەوكەلىنەوہ بچنە ناو شارى ئەنتاكىا، بەم شىوہىە يەكەم مىرنشىنى خاچىيەكان لە خورھەلاتى ئىسلامى دواى (۱۷۱) سال فەرمانرەواى كۆتايى ھات ئەمەش گەرەترىن شكست بوو بۇ خاچىيەكان و بووبە سەرھەتاي نەمانيان لە خورھەلات.^(۳)

ھەلۆىستى خاچىيەكان

كەوتنى شارى ئەنتاكىا بە دەستى موسلمانان دەنگ دانەوہىەكى گەرەى ھەبوو لە ئەوروپا، بەلام بى ھىزى و لاوازی بزووتتەوئى خاچىيەكان لە ولاتانى ئەوروپاي خورئاوا، بە تايبەت (فەرەنسا، ئەلمانىا و ئىنگلەتەرا) بووبە ھۆى ئەوئى وەلامدانەوئى خاچىيەكان و بەتايبەت پاپا كە پىشتەر بانگەشەى دەكرد بۇ پىزگاركردى (بيت المقدس) لە خورھەلات زور لاواز بىت، ئەم قەيرانە پاشا (اراجون جىمىسى يەكەمى) ھەژاند، بۆيە بە كەشتىگەلىكى گەرە و بە ھىزەوہ لە سالى (۶۶۸ك / ۱۲۶۹ز) لە (بەرشەلۆنە)وہ بەئاراستەى خورھەلات بەپىكەوت، لە پىگەدا ئەم كەشتىگەلە تووشى گەردەلولىكى بە ھىز ھات، ناچار ھەندى لە كەشتىەكان

(۱) - عاشور: ھەمان سەرچاوەى پىشوو، ص ۱۰۹۴.

(۲) - رنسىمان: ھەمان سەرچاوەى پىشوو، ص ۵۵۸.

(۳) - أبى تغرى بردى: ھەمان سەرچاوەى پىشوو، ص ۱۴۳.

گه پانه وه بۆ بهرشلۆنه، ئه و كهشتيانه ی مانه وه له گه ل ههردوو كورپی پاشا له كوتایی سالی (۱۲۶۸/ك/۱۲۶۹ز) گه یشتنه شاری (عهككا) و زۆر دل گهرم بوون بۆ شه ر کردن له گه ل موسلمانان، هاوکات (مه لیک قاهر بیبرس) یش گه یشته ناوچه ی عهككا،^(۱) بیبرس به شیکێ زۆری هیزه که ی له ناوچه که حه شاردا بوو، ته نها هه ندی هیزی له به رامبه ر شاری عهككا دا ئاشکرا کرد که ژماره یان ده گه یشته (۳) سی هه زار سه رباز، لی ره دا ته کنیکیکێ سه ربازی به کاره ینا بۆ چه واشه کردنی خاچییه کان بۆ ده رچون و شه رکردن له گه ل موسلمانه کان له ده ره وه ی شاری عهككا، له م بارودۆخه دا هیزی خاچییه کان گه یشته شاری عهككا و فه رمانده کانی ئاره زووی شه ری موسلمانه کانیا ن هه بوو، بۆیه بریاری شه ریاندا، به لام فه رمانده کانی خاچییه کان له شاره که رێگر بوون له به رده م ده رچوونیان له شاری (عهككا) بۆ ئه وه ی نه که و نه ناو بۆسه ی موسلمانه کانه وه وه ک چۆن پێشتر تیپیکێ فه ره نسی که و ته بووه بۆسه ی موسلمانه کانه وه، ناچار ئه م هیزه گه رایه وه ئه وروپا و هه یج ئاکامیکێ نه پێکا، هاوکات بارودۆخی خاچییه کانی خۆره لات به ره و ئاقاریکی خراپ هه نگاوی ده نا.^(۲)

رژگارکردنی پێگه ی (کورده کان)

(قاهر بیبرس) له سالی (۱۲۵۹/ك/ ۱۲۶۰ز) به سه رکرده یه تی هیزیکی گه ره له شاری قاهره وه که و ته رێ بۆ شاری دیمه شق، دوا ی گه یشتنی رایگه یانده که ئامانجی ئه م هه لمه ته ی پێگه ی (کورده کان) ه، بۆ ئه م مه به سه ته پلانیکی داناو هیزه که ی دابه شکرد بۆ دوو به ش، بۆ ئه وه ی دوژمن ئاراسته که ی نه زانیت، بریاریدا هه ردوو هیزه که به دوو رێگای جیاوازدا به رێ بکه ون و دواتر له شوینیکی دیاریکراودا یه ک بگر نه وه، به شی یه که می ئه م هیزه به فه رمانده ی خۆ ی بوو، به شی دووه می به فه رمانده ی کوره که ی (پاشا سعید) بوو،^(۳) هیزه کان له سالی (۱۲۵۹/ك/ ۱۲۶۰ز) له دمه شق که و ته جو له و ئامانجه سه ره تاییه کانیا ن هیرش و په لاماردانی پێگه و قه لاکانی (جبله، اللازقیه، المرقب، عرقه، مرقیه، القلعیات، صافیتا و المجدل) بوو، دواتر ئه م هیزانه به ره و پێگه ی کورده کان که و ته رێ و گه مارو یاندا و ده ستیا ن

(۱) - نارس زهینه ل: میژووی جهنگه خاچییه کان، ل ۲۸۲.

(۲) - رنسیمان: هه مان سه رچاوه ی پێشو، ص ۵۶۷.

(۳) - أب ن تغری بردی: هه مان سه رچاوه ی پێشو، ص ۱۵۰.

کرد به هیزش و پهلاماری ئەم پینگه و له سێ هیزشی گه‌وره‌دا توانیان شوراكانی پینگه‌كه‌ پرزگار بكه‌ن و ته‌نها قه‌لاكه‌ له پێشيان مایه‌وه، هاوكات دانیشتوانی ناو قه‌لاكه‌ ئەم هیزه‌یان بینی داوای خۆ به‌ ده‌سته‌وه‌ دانیان كرد، به‌م شیوه‌یه‌ له پۆژی (٢٣)ی شعبانی سالی (٦٥٩ك / ١٢٦٠ز) قه‌لاكه‌یان دایه‌ ده‌ستی پاشا (الظاهر ببیرس)، داوای ئەوه‌ی (ظاهیر ببیرس) بارودۆخی ناو قه‌لاكه‌ی كونتروڵ كرد، ترس چووه‌ دل و ده‌روونی خاچییه‌كان و ناچار داوای پینگه‌وتنیان كرد،^(١) پاشا دانوساندن هه‌ردوولا پینگه‌وتننامه‌ی ئاشتیان واژوكرد بۆ ماوه‌ی (١٠) سال و (١٠) مانگ و (١٠) پۆژ،^(٢) دوا به‌ داوای ئەم پینگه‌وتننامه‌یه‌ هیزه‌ موسلمانه‌كان به‌ره‌و پینگه‌ی (ابن عه‌ككار) له باكووری شاری (طرابلس) كه‌وته‌پێ و گه‌مارۆیاندا، له‌ ئەنجامدا دانیشتوان و به‌رگریكارانی قه‌لاكه‌ داوای ده‌رچوونی خاچییه‌كان خۆیان دابه‌ ده‌سته‌وه‌، داوای گرتنی ئەم قه‌لايه‌ هیزه‌ی موسلمانه‌كان به‌ سه‌روكایه‌تی سولتان (ببیرس) په‌لاماری شاری (طرابلس) یان دا و دانوساندن له‌ نیوان میری ئەم شاره‌ و پاشا (ظاهر ببیرس) ده‌ستی پێكرد، له‌ ئەنجامدا پینگه‌وتنیکیان ئیمزاكرد بۆ ماوه‌ی (١٠) سال، داوای ئەوه‌ گه‌رانه‌وه‌ بۆ شاری دیمه‌شق به‌ مه‌به‌ستی گرتنی پینگه‌ی (القرین) كه‌ ده‌كه‌وته‌ نزیک شاری (صفد)، ئەم هیزه‌ توانیان گه‌مارۆی پینگه‌كه‌ بده‌ن، ناچار به‌رگریكارانی پینگه‌كه‌ داوای دلنیا‌بوونیان كرد، داوای وه‌رگرتنی دلنیا‌یی به‌رگریكارانی قه‌لاكه‌ خۆیان دابه‌ ده‌ست موسلمانه‌كانه‌وه‌، پاشا (ظاهر ببیرس) فه‌رمانیدا شورا‌ی پینگه‌كه‌ بپوخێن، داوای ئەوه‌ هیزه‌كانی به‌ره‌و (مصر) به‌پینگه‌وتن، له‌كاتی گه‌رانه‌وه‌یاندا له‌ نزیک شاری (عه‌ككا) سه‌ربازگه‌یان دانا و سولتان ته‌ماشای ناوچه‌ی (عه‌ككا)ی ده‌كرد، دواتر له‌ سالی (٦٧٠ك / ١٢٧١ز) كه‌وته‌پێ بۆ مصر داوای ئەوه‌ی هیزه‌كه‌ گه‌یشه‌ نیوان (قیساریه‌ وارصوف) له‌وێ سه‌ربازگه‌یان دامه‌زراند و ده‌ستیان كرد به‌هیزش بۆ سه‌ر شاری عه‌ككا، دوا به‌ داوای ئەو هیزشانه‌ فه‌رمانده‌ی خاچییه‌كان داوای دانوساندنیان كرد، له‌ئەنجامدا په‌یمانیکیان واژوكرد بۆ ماوه‌ی (١٠) سال و (١٠) مانگ.^(٣)

له‌ (٢٢)ی په‌مه‌زانی سالی (٦٧٦ك / ١٢٧٧ز) پاشا (ظاهر ببیرس البندقاری) كو‌چ‌ی داوایی كرد، به‌ مردنی به‌ره‌ی ئیسلامی چالاك‌ترین سه‌ركرده‌ی ئەو

(١) - رنیه‌ گروسیه: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ٩٢.

(٢) - أب‌ن تغري بردي: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ص ١٥١.

(٣) - المقریزی: السلوك لمعرفه‌ دول الملوك، ج ١/ ص ٦٣٦.

سەردهمهی له دهستدا، بیبرس توانی له ماوهی سهرکردایهتی کردنی بهرهی ئیسلامی مهترسی مهغولهکان له ناوچهکهدا نههیلیت، هاوکات توانی کۆمهلیک شار و پینگه و قهلا پزگار بکات، لهوانه (قیساریه، ارسوف، صفد، طبریه، یافا، الشقیف، انطاکیه، بغراس، القصیر، حصن الاکراد، عهککا، القرین، صافیتا و مرسیه)، چهند شوینکی تریش له ئهجامی ریکهوتنی لهگهڵ خاچییهکاندا، بههاوبهشی بهرینهیان دهبرد له نێوان خۆیاندا دابهشیان کردبوون ئهوانیش (المرقب، باناس و انطرس) بوون، له دواى خۆی کۆپهکهی سولتان (سعید ناصر الدین محمد) که نازناوی (برکه خان) بوو شوینی گرتوه، بهلام هیچ پۆلیکی نهبوو له پووداوهکانی سهر گۆرپانی رامیاری و سهربازی ناوچهکه، له دواى ئهویش مهلیک (عادل)ی برای دهسهلاتی وهرگرت، بهلام له ههمان سالدا له دهسهلات دهرکرا، دواى ئهوه له سالی (٦٧٨/ ١٢٧٩ز)^(١) سولتان (منصور سیف الدین قلاوون الالفی) دهسهلاتی وهرگرت، له ئهجامی جیگیر نهبوونی دهسهلات میرنیشینی دیمهشق به سهرکردایهتی میر (شمس الدین سنقر الاشقر) که جیگری مهلیک (ظاهر) بوو له دیمهشق له میسر جیاوووه، سولتان (منصور) له سالی (٦٧٩/ ١٢٨٠ز) هیزیکی ئامادهکرد و بهرهو دیمهشق بهریکهوت، ئهم هیزه توانی یهکیتی نێوان میرنیشینی دیمهشق و مصر بگێرتهوه، بهمهش بهرهی ئیسلامی گهراپهوه دۆخی خۆی، دواى ئهم پووداوه هیزهکانی سولتان قلاوون له سالی (٦٨٣/ ١٢٨٤ز) گهیشته پینگه (المرقب) و گهمارۆیاندا، دواى ئهوهی هیزهکهی سولتان بهمهجنیق هیرشیان کرده سهر پینگهکه، بهرگریکارانی پینگهکه خۆیان دا بهدهستهوه، ئهم هیزه دواى ئهوهی (مرقب)شیان له دهستی خاچییهکان پزگار کرد، گهراپهوه قاهیره.^(٢)

پزگارکردنی (طرابلس)

له دواى پرۆسهی پزگارکردنی ناوچهکان، (قلاوون) بریاری دهکردنی خاچییهکانی له شاری (طرابلس)دا، بۆ ئهم مهبهسته له سالی (٦٨٨/ ١٢٨٩ز) له شاری قاهیره بهرهو دیمهشق و له ویشهوه بۆ شاری ترابلس بهریکهوت، هیزهکانی (قلاوون) کاتیکی گهیشته کهناری شارهکه به دانانی مهجنیق (ئاگر پهڕژین) گهمارۆیاندا و خۆیان ئامادهکرد بۆ هیرش و پهلامار، دواى ئهوهی شهر

(١) - ابن تغری بردی: ههمان سهراوهی پیشوو، ص ٢٩٢.

(٢) - قاسم عبده قاسم: ههمان سهراوهی پیشوو، ص ١٦٠.

دهستی پیکرد توانیان بچنه ناو شارهکه و دهستی بهسهردا بگرن، دواى گیرانى شارهکه قهلا و پینگهکانى دهوروبهري به بی شهړ کردن خویاندا به دهستهوه،^(۱) دواى ئەم پرووداوانه هیزی موسلمانان له سهرهتای سالی (۶۸۹ک / ۱۲۹۰ز) گهرايهوه بۆ میسر.

دواى پرووخانى میرنشینی تهرابلس کیشه و ململانی له نیوان (بیزا و جنوا) دهستی پیکرد، ئەم ململانی به پهرهى سهند تا گهشته بهرپابوونی شهړ له نیوانیاندا، و گهشتیهکانیان خهريکی شهړ بوون، ئەمهش باشتريں دهرهت بوو بۆ موسلمانان بۆ هيرش برده سهر خاچيهکان، بۆيه سولتان فهريمانيدا به مير (حسام الدين گرنگای) بهندهري (اللانقيه) که دوا شار بوو به دهستی خاچيهکانهوه پرزگار بکات.^(۲)

له دواى کهوتنى تهرابلس خاچيهکان ترس بالی کيشا به سهریاندا و بهناچاری له ههندی شوینی وهک (بيروت و جبله)کشانهوه،^(۳) دواى ئەوهى سولتان (قلاوون) گهرايهوه بۆ ديمهشق له لایه ن مهليک (هينرى دووهم) پيشوازی ليکرا که داواى پیککهوتنى دهکرد و رازی بوو به تازهکردنهوهى پهيمانهکهى نیوانیان، که له هاوینی سالی (۶۸۸ک/۱۲۸۹ز)دا بۆ ماوهى (۱۰) سال و (۱۰) مانگ مۆريان کردبوو، دانیشتوانی (جنوا) کاتيک ئەم ههنگاوهى مير (هينرى دووهم)یان بينی، لهگهڵ سولتان پهيمانی براهيتيان واژۆکرد بۆ پیکخستنى پهيوهندیيه بازرگانیهکانى نیوان ههردوولا، بهمهش ههندی ئيمتيازاتی بازرگانیان له (ئسکندهریه) دهسکهوت، بهم شیویه ناشتی بالی کيشايهوه بهسهر پهيوهندی نیوان موسلمانانهکان و خاچيهکان، کاراوانه بازرگانیهکانى ههردوولا به دنیاییهوه و بهبی هیچ پيگريیهک هاتووچۆيان دهکرد بهلام (فينيسيه)کان بهرامبهه بهم کاره نيگهران بوون.^(۴)

پرزگارکردنى شارى عهککا

ناشتی نیوان موسلمانان و خاچيهکان بهردهوام نهبوو، ئەویش به هۆى ئەوهى خاچيهکان ئەو پهيمانهیان پيشيل کرد که لهگهڵ موسلمانهکاندا واژۆيان کردبوو،

(۱) - رنيه گروسيه: هه مان سهراچاوهى پيشوو، ص ۹۳

(۲) - أبى تغري بردي: هه مان سهراچاوهى پيشوو، ص ۲۹۳.

(۳) - عاشور: هه مان سهراچاوهى پيشوو، ص ۱۱۱۹.

(۴) - نارس زهينهل: میژووی جهنگه خاچيهکان، ل ۲۸۸.

ئەمەش لە دوای گەیشتنی ھێژیکێ خاچی بۆ شاری (عەککا)، ئەم ھێژە کە لە شاری (قینیسسیا) ھەو لە ھەموو پرووێکەو ئەمادە کرابوو، مەبەستی تیکدانی ئمتیازاتی بازرگانی (جنوا) یوو کە لە مصر دەستیان کەوتبوو، ئەم ھێژە بە گەیشتنی بۆ ناوچە کە ھەستا بە ھێرش و پەلاماردانی جوتیارە موسلمانەکان لە ناوچەکانی نزیک شاری عەککا، ھەروەھا بازرگانە موسلمانەکان لە کاتی گەرانەو ھیان بۆ شاری (ئەسکندەرییە) کە بە مەبەستی بازرگانی چوو بوون بۆ شاری (عەککا) بە دەستی ئەم ھێژە کوژران، ئەم پروویداوانە سولتانی نیگەرانی کرد، ناچار خاچیەکان وەفدیکیان ناردە لای سولتان و داوای لیئوردنیان کرد، بۆ سەلماندنی نیازپاکی خاچیەکان سولتان داوای رادەستکردنی تاونبارانی کرد، بەلام خاچیەکان وەلامیان نەدا ھەو ئەمەش بوو بە ھۆی تیکچوونی ئاستی نیوان ھەردوولا، بۆیە سولتان فەرمانی شەپیدا، بۆ ئەم مەبەستە ھەستا بەخۆ ئەمادەکردن و پلانیکێ سەربازی داڕشت بۆ بەرھەنگاربوونەو ھیان بەم شێوھە:

۱. دانانی سەربازگەھێک لە دەرەوھێ شاری قاھیرە، لای مزگەوتی (التبن) وەک بنگەھێکی سەربازی.

۲. داوای لە جیگرەکەئێ کرد لە دیمەشق خۆی بۆ شەپ ئەمادە بکات، سولتان داوای ئەوھێ خۆی بۆ شەپ ئەمادەکرد بڕیاری دەرچوونیدا، بەلام پێش ئەوھێ بەپێکەوتن نەخۆشی زۆری بۆ ھینا و لە سالی (۵۸۹ک / ۱۱۹۳ز) دا کۆچی داویی کرد، بەم شێوھێ ژیا ئێم فەرماندە لیھاتووھ تەواو بوو، لەوکاتەدا خاچیەکان تەنھا (عەککا، صور، صیدا و عقلیت) یان بەدەستەوھ مابوو ھەو. (۱)

لە داوای مردنی (قلاوون) کۆپەکەئێ کە ناوی میر (اشرف خلیل) بوو شوینی گرتەوھ، لەوکاتدا خاچیەکان وەفدیکێ تریان ناردە لای سولتانی تازە بۆ راگرتنی شەپ و داوای لیئوردنیان کرد، لەوکارەئێ پێشوویان بەلام سولتان (اشرف خلیل) بە داواکانی خاچیەکان قایل نەبوو، بەلکو ھەوایی نارد بۆ ولاتی شام تا لای شاری عەککا ئەمادە بن، (۲) بۆ جێ بەجێکردنی ئەمانجەکەئێ باوکی لە گەمارۆدانی عەککا و شەپ کردن لەگەڵ خاچیەکان، ھێژەکانی سولتان توانیان گەمارۆی عەککا بدەن،

(۱) - عاشور: سەرچاوەئێ پێشوو، ل ۱۱۲۲ .

(۲) - ئاراس زەینەل: س-پ، ل ۲۹۰ .

دوای ئه‌وه‌ی به‌مه‌نجه‌نیق هیزشیان کرده‌سه‌ر شاره‌که، توانیان که‌لینتیک به‌که‌نه شوراکانی شاره‌که‌وه.^(۱)

سه‌رکردایه‌تی خاچییه‌کان پتیان وابوو تیکشکانیان له‌شه‌پی عه‌ککا ده‌بیته کۆتایی خاچییه‌کان له‌ناوچه‌که‌دا، له‌به‌رئه‌وه‌هه‌موو هیزه‌کانیان له‌ناو شاری عه‌ککا کۆکرده‌وه‌بۆ به‌رگری کردن له‌شاره‌که، ژماره‌ی هیزه‌کانیان له‌ناو شاری عه‌ککا نزیکه‌ی (۸۰۰) سوار و (۱۴) هه‌زار جه‌نگاوهر و (۲۵) هه‌زار له‌حه‌جاج و دانیش‌توان و خۆ به‌ختکار ده‌بوو.^(۲)

بۆ پالپشتی کردنی خاچییه‌کان له‌سالی (۶۹۰ک / ۱۲۹۱ز) پاشای قبرص (هینری دووهم) له‌گه‌ل هیزیکی پیکهاتوو له‌(۲۰۰) سوار و (۵۰۰) پیاده و بریکی زۆر که‌ره‌سته‌ی جه‌نگی گه‌یشته‌شاری عه‌ککا، به‌گه‌یشته‌ی ئه‌م هاوکارییانه‌وه‌ی خاچییه‌کانی شاری عه‌ککا به‌رز بوویه‌وه، (هینری دووهم) کاتیک تییینی بارودۆخی هه‌ردوولای کرد، بۆی ده‌رکه‌وت دۆخی خاچییه‌کان خراپه، له‌به‌رامبه‌ردا موسلمانان ساز و ئاماده‌ن بۆ شه‌پ کردن، بۆ ده‌ربازکردنی خاچییه‌کان له‌و قه‌یرانه (هینری دووهم) په‌نای برده‌به‌ر سیاسه‌تی پیکه‌ه‌وتن له‌گه‌ل سولتان (اشرف خلیل)، به‌لام دوای ئه‌وه‌ی هه‌وله‌کانی بی سوود بوون و نه‌یتوانی هیچ پیشکه‌وتنیک به‌ده‌ست به‌یئت، له‌گه‌ل هیزه‌کانی گه‌راپه‌وه‌بۆ (قبرص).^(۳)

گه‌رانه‌وه‌ی (هینری دووهم) و هیزه‌که‌ی کاریگه‌ری راسته‌وخۆی هه‌بوو له‌سه‌ر باری ده‌روونی خاچییه‌کان که‌به‌هۆیه‌وه‌وره‌یان دابه‌زی، دوای ئه‌م دۆخه‌ترسناکه‌ی خاچییه‌کان هیزه‌موسلمانه‌کان له‌هه‌موو لایه‌که‌وه‌خۆیان ئاماده‌کرد بۆ جیهاد و پزگارکردنی شاری عه‌ککا، هاوکات هیزه‌کانی (سیف الدین)یش له‌(ته‌رابلس) هه‌په‌یوه‌ندیان کرد به‌هیزه‌که‌ی سولتانه‌وه، هیزی مصریه‌کان که‌(۷۲) مه‌نجه‌نیقیان هینابوو،^(۴) له‌هه‌موو لایه‌که‌وه‌دامه‌زران و له‌ماوه‌ی چوار پۆژدا توانیان گه‌مارۆی شاری عه‌ککا بده‌ن،^(۵) دوای گه‌مارۆدان و لیدانی به‌رده‌وام له‌لایه‌ن موسلمانانه‌که‌وه، هیزی موسلمانان خۆیان ئاماده‌کرد بۆ ده‌ست پیکردنی پرۆسه‌ی

(۱) - ابن تغری بردی: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ج ۸/ ص ۵.

(۲) - عاشور: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ص ۱۱۲۴.

(۳) - ابن تغری بردی: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ج ۸/ ص ۶.

(۴) - ئاراس زه‌ینه‌ل: میژووی جه‌نگه‌خاچییه‌کان، ل ۲۹۱.

(۵) - المقریزی: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ص ۷۶۵.

پهلامار، دواى ئهوهى سولتان (اشراف خليل) برپارى هيرشيدا، توانيان بهرهو شوراكاني شارى عهككا پيشكهون، بهلام پيشتر خاچيهكان له ژير كاريگهري ليداني موسلمانكاندا بهجتيان هيتشتبوو بهمهش موسلمانكان توانيان له ماوهيهكى كه مدا شارى عهككا پزگار بكن، خاچيهكان تهنها هه ندئ قوللهيان به دهستهوه مابوو ئهوانيش سوارى (الدوايه و الاسبتارية)ى لئى بوو، هيزه موسلمانكان توانيان گه مارؤى ئهوانيش بدهن، ناچار داواى دلنيابوونيان كرد، بهلام له ئه نجامى پهفتارى هه ندئ له هيزه ئيسلاميهكان دووباره گه رانهوه ناو قولهكانيان و جاريكى تر موسلمانان گه مارؤيان دانهوه، دووباره سولتان ئه مانى پيدان و شارى (عهككا)يان بهجئ هيتشت، بهمهش موسلمانكان پرؤسهى پزگار كردنيان تهواو كرد، سولتان لهو كاتهى شارى (عهككا)ى گه مارؤدا بوو هيزيكي به فهرماندهى (علم الدين سنجر الصواى الجاشنكير) نارد بؤ شارى (صور) بؤ برينى پيگاي عهككا و ناردنى زانيارى له سهر جموجؤلى خاچيهكان، به كهوتنى شارى (عهككا) شارى (صور) داواى دلنيابوونى كرد، دواى وهرگرتنى دلنيايى بهبئ شه پ خويان دا به دهست هيزى موسلمانكانهوه، دواتر شوينهكانى ترى ناوچهى شام پزگار كرا، (علم الدين سنجر) توانى شارى (صيدا)ش پزگار بكات، ههروهه سولتان فهرمانيدا به تيكدانى قهلاى (جيبيل)، دواتر بهرهو شارى (انطرسوس) بهريكهوتن و به هه مان شيوه پزگاريان كرد، بهم سهركهوتنه گيتى ئيسلامى پزگارى بوو له مهترسى و شه پ و هيرش و پهلامار و ههلمهتى خاچيهكان، كه بؤ ماوهى (٢٠٠) سال گيتى ئيسلامى تووشى قهيرانىكى خراپ كردبوو، له خوئين پرشتن و دهردهسهرى و ئاواره بوون و تالان و ويران و كاولكارى، جگه له كوشتاريكى زؤرى ههردوولا (موسلمانان و خاچيهكان).^(١)

ههلمهتى نۆيه مى خاچيهكان

به كؤتاييهاتنى شالاوى ههشته مى خاچيهكان به مردنى (لويسى نۆيه م)، (بيبرس پينجه م) بوو و دواى ئه و خوى بؤ بهرهو روبوونه وهى ههلمهتهكهى ئاماده نه كرد و بؤ جارى دووهم بهرهو ته رابلوس چوو، بهلام (بؤهيموندى) ميرى ئهوى

(١) - رنيه گروسبه: هه مان سه رچاوهى پيشوو، ص ٩٤.

داوای ئاشتی کرد و سولتانیش به وه رازیوو، چونکه شالوئیکی نوئی خاچی به سه رکردایه تی میر ئیدوارد هات و گه یشته عه ککا، ریککه و تنی نیوان (ببیرس) (بۆهیموندیش) بۆ ماوه ی ده سال بوو، (سولتان ببیرس) هیرشی برده سه ر عه ککا که (هیۆی سئیه می گه وه) و دوژمنی سه ر سه ختی ئیسلام و خاوه ن چاوچنۆکی خاچی به رپرسی بوو، خاچییه کان ئه ویان کردبوویه بنکه یه ک تا له ویوه ههنگاو بنین و بگه ن به ولاتی شام (له وکاته ی ده چوونه ناو ده ریاوه)، به لام که شتیگه لی ئیسلامی به هۆی گه رده لولیکی ده ریاییه وه تیکشا. ئه رمه نه به کان دوا ی جهنگی (ملازگرد) کیلیکیایان به جیهیشتبوو، کاتیک سه لجوقیه کان له ئاسیای بچووک ئه ویان به جیهیشت، ئه رمینیه کان له وی ده ولته ی ئه رمینای بچوکیان دامه زرانده که به رده وام پالێشتیکی خاچییه کان بوو، بۆیه (ببیرس) هیرشی برده سه ر، ئه و ده ولته له دژی (ببیرس) ده وه ستاو پالێشتی خاچییه کانی ده کرد و نهیده هیشت ته خته و ئاسن بچیت بو میسر،^(۱) (ببیرس) به سه ریدا سه رکه وت و ژماره یه ک له سه رکرده کانی به دیلگرت، له وانه کوپی (هیسومی یه که م) ئیدی ئه و ده ولته له وه و به دوا لاواز بوو. تیینی ئه وه ده کریت ئه و ده ولته تانه ی (ببیرس) هاوپه یمانی له گه ل به ستبوون پالێشتی خاچییه کان نه بوون ئه وه ش واتای هاوپه یمانی بوو، چونکه ئه گه ر بڕوانینه ده ولته ی پڕۆمانی خۆرئاوا هه میشه پالێشت و هانده ری خاچییه کان بوو، کاتیک فه ره نسێ و ئینگلیزه کان سه رکردایه تی شالووی هه شته م و نوپه می خاچییه کانیان ده کرد نیمچه بیتلایه نی نوانده چونکه یه که میان به رپه به ری (لویسی نوپه می) پاشای فه ره نسا بوو و دووه میش به سه رکردایه تی (ئیدواردی) سه رکرده ی ئینگلیزی بوو، کاتیک سولتان (مه نسور قلاون) بوو به فه رمانه روا (مه رقه ب) و ده وروبه ری قه تعکرد و میری خاچی ته رابلوسیش لینی ترساو له سه ر خواستی سولتان بپنا نزیکه کانی وێرانکرد، سولتان مه نسور قلاونیش چوو بۆ دیمه شق و له ویوه بۆ ته رابلوس و گه مارۆی داو گرتی، له کاتیکدا به درێژایی ئه و ماوه یه له ده ست خاچییه کاندایه مابوو یه وه. قلاوون بپاریدا عه ککا بگرتی، به لام پێش ئه و کۆچی دوا یی کرد، کاتیک (ئه شرف سه لاحه ددین خه لیلی) کوپی هاته سه ر ده سه لات له میسره وه به ره و عه ککا چوو سه ربازانی دیمه شق و ته رابلوس و حه ممای

(۱) - ئاراس زهینه ل: میژووی جهنگه خاچییه کان، ل ۲۹۳.

كۆكردەۋە و فەتحيانكرد و خاچىيەكان لە پىنگەى دەرياۋە رايانكرد، ئەشرف لەچارچىۋەى ئەو ھەرىمانەدا توانى (صيدا و صور) ىش بگريّت. پاشان نوێتەرى خۆى لەسەر ديمەشق و بەيروت دانا، دواتر (ترجيبيل و تەرسوسى) كەوتە دەست، خاچىيەكان لە كەناراۋەكان و ولاتى شامدا ھىچ شوێنەۋارىكيان نەما، دواتر ھىرشى بىردە سەر پۆم و ھىزىكى نارد بۆ كىسەرەۋان چونكە مەسىحيەكانى ئەو ناوچەيە پالېشتى مەسىحيەكانى دىكە بوون.^(۱)

ئەنجامەكانى جەنگە خاچىيەكان

ھىرش و پەلامارى خاچىيەكان بۆ سەر خۆرھەلات، لە ئەنجامى كۆمەلىك ھۆكار و فاكتەرى گىرنگى تىكەل بە يەك بوو كە ھانى دان بۆ خۆ ئامادەكردن بۆ ئەم شەپە پىرۆزە، لەوانەش خراپى سىستەمى دەرەبەگايەتى و ويست و ھەولدانى جوتياران و كۆيلەكان بۆ پىزگار بوون لە برسيتى و ھەزارى و بىركردنەۋە لە تالان و دەستكەوتنى سەرمايەى زۆر لە خۆرھەلاتى دەۋلەمەندا، باشتىر بەلگەش بۆ ئەو ھالەتە بىرىنى ھەزاران كىلومەتر بوو بە بيانوۋى پىزگار كىردنى گۆپى مەسىحى نەزانراو كە بە خۆى لەبنەپەتدا خۆرھەلاتى بوو و ھىچ پەيوەندىيەكى بە خۆرئاۋاۋە نەبوو، ئەمە جگە لە بيانوۋى گىپرانەۋەى (خاچى خاچان - صليب الصليوت) كە مەسىحى لەسەر خاچ دراۋە، ھاۋكات بەشدارى كىردنى دەيان مير و پاشا و خانەدان و پىاۋە ئاينىيەكانى خۆرئاۋا لەگەل بازىرگەنەكانى ئىتالىا بۆ ئاسانكارى گواستەۋەى خاچىيەكان لە پىنگەى دەرياۋە بۆ خۆرھەلات، جگە لە كارىگەرى پاپا و كلېسا لە وروژاندنى ھەست و سۆزى ئەوروپىيەكان، كە ئەمەش بۆ خۆى پۆلىكى زۆرى بىنى لە پىروپاگەندەى دەرۋونى و كۆنتىرۆل كىردنى مېشكىيان بۆ جىيەجى كىردنى بەرژەۋەندىيە تايبەتەكانى خۆيان دور لە بەرژەۋەندىيەكانى مەسىحيەت لە قالىبى سىياسەتى دەرەۋەدا، ئەمە لەلايەك و لەلايەكى تر پىشيوپى و ناائارامى و ئالۆزى ناوچەكە بەھۆى ناپىكى ميرنىشىنەكان لەناو خۆياندا، و دەست تىۋەردانى زلھىزەكان لە كاروبارى دەسەلاتى فاتمى و بىزەنتى، ھەروەھا لاۋازبوونى خىلافەتى عەبباسى بەدەستى سەلاجقە توركەكان، جگە لە قەرامىتەكان

(۱) - جىرى برون: پوختەى مېژۋوى ئەوروپا، و.نھاد جلال حبيب اللە، چاپى يەكەم، ۲۰۰۹. ل. ۲۶۸-۲۶۹.

که له تیکچوونی بارودۆخی خۆرهلاتی ئیسلامی (المشرق الاسلامی) پۆلئیکی گهرهیان هه‌بوو، هاوکات نه‌بوونی سه‌رکرده‌یه‌کی به‌هیز و به‌توانا بۆ یه‌کخستنی به‌ره‌ی ئیسلامی و ڤووبه‌ڤوو بوونه‌وه‌ی ئه‌ودۆخه‌ نا‌ئارامه‌ له‌گرن‌گترین هۆکاره‌کانی هه‌لمه‌ته‌کانی خاچییه‌کان بوون.

له‌م بارودۆخه‌ نا‌ئارام و ئالۆزو ڤڤ پشیوویی که‌ له‌ناوچه‌که‌دا ڤوویدا بوو به‌تایبه‌ت له‌ میسر و ولاتی شام، سه‌رکرده‌یه‌کی به‌تواناو لی‌ها‌توو دروست بوو، سه‌ره‌ڤای ئه‌وه‌ی له‌ نه‌ته‌وه‌ی عه‌ره‌ب نه‌بوو، توانی به‌ره‌ی ئیسلامی یه‌ک‌بخات و هیز و ئومید بۆ موسلمانان بگێڕیته‌وه‌ و پاش سه‌رکه‌وتنێکی گه‌وره‌ به‌سه‌ر خاچییه‌کاندا گه‌وره‌ترین شانازی بۆ ئیسلام و موسلمانان و نه‌ته‌وه‌ی کورد تۆمار بکات، به‌پاده‌یه‌ک دۆست و دوژمنه‌کانی گه‌واهی لی‌ها‌تویی و گه‌وره‌یی و کارامه‌یی ده‌ده‌ن، ئه‌و سه‌رکرده‌ گه‌وره‌یه‌ش سو‌لتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبیه‌.

سو‌لتان سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی یه‌کێکه‌ له‌ که‌سایه‌تیه‌ هه‌ره‌ گرن‌گ و به‌ناوبانگه‌کانی میژووی ئیسلام و شه‌ڤی خاچییه‌کان، ئه‌م ناوه‌ له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی (٦)ی کۆچی و (١٢)ی زاینی میژووی سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستی هه‌ژانده‌، و که‌سایه‌تیه‌که‌ی گیتی ئیسلام و خۆرئاوای ئه‌وروپی داگیرکرد، وه‌ک سه‌رکرده‌یه‌کی به‌ توانا و لی‌ها‌توو جیگای شانازی هه‌موو موسلمانان و، هاوکات جیگای مه‌ترسی خاچییه‌کان بوو، سه‌لاحه‌ددین خاوه‌ن میژوویه‌کی ڤڤشن‌گدار و ڤڤ له‌ سه‌ره‌ورییه‌، جگه‌ له‌وه‌ی که‌ گه‌وره‌ترین و ناودارترین سه‌رکرده‌ی میژووی کورد و ئیسلام بووه‌ له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستدا، ڤه‌نگه‌ که‌سێک تا ئیستا له‌ میژووی ئیسلام به‌ ئه‌ندازه‌ی سه‌لاحه‌ددین کاریگه‌ری نه‌بوو بی‌ت له‌ پاراستن و یه‌ک‌خستنی ڤیزه‌کانی به‌ره‌ی ئیسلامی و ڤووبه‌ڤوو بوونه‌وه‌ی گه‌وره‌ترین مه‌ترسی له‌سه‌ر خۆره‌لاتی ئیسلامی.

ئاشکرایه‌ شه‌ڤ و هه‌لمه‌تی خاچییه‌کانیش به‌ ئامانجی ڤزگارکردنی میرنشینه‌ مه‌سیحیه‌کانی خۆره‌لات بوو له‌ ده‌ستی موسلمانانه‌کان، به‌مه‌ش خۆره‌لاتی ناوه‌پاست ڤووبه‌ڤووی بزووتنه‌وه‌ی داگیرکاری بویه‌وه‌ له‌ لایه‌ن خۆرئاوای ئه‌وروپای مه‌سیحیه‌وه‌، به‌ شیوه‌یه‌ک بی‌شتر هیچ ولاتێک یان ناوچه‌یه‌ک هه‌لمه‌تی له‌م شیوه‌یه‌ی به‌ خۆیه‌وه‌ نه‌بینیو، هه‌ولیاندا له‌ ژیر ڤه‌رده‌ی ئابین هه‌موو مه‌رامه‌کانیان جیبه‌جی بکه‌ن.

لەپراستیدا پاپا خودی خۆی ھۆکاری ھەلگیرسانی شەپى خاچىيەکان بوو، بە ھۆى ئەوھى بەرژەوھەندىيەکانى خۆى لە سەرۋوى بەرژەوھەندىيە گشتىيەکانى مەسىحىيەتەوھ دادەنا، و لە ژىر پەردەى ئايىنەوھ مەرەمە رامىارىيەکانى خۆى جىيەجى دەکرد، ھاوکات لە پىناۋى پاراستنى پلەوپايەى دونىايى خۆى کارى دەکرد نەک بۆ ئەو دواپۆژەى کە لە روالەتدا بانگەشەى بۆ دەکرد.

شەپى خاچىيەکان لە ناوھەرۆکەوھ شکستى نەھىنا چونکە ئەم شەپانە بە ھەلمەتى داگیرکاری خۆرئاۋى مەسىحى بۆ خۆرھەلات کۆتايى نەھات، بەلام بە دەست بە سەرراگرتنى خۆرھەلاتى ئىسلامى بەسەر خۆرئاۋا لەو کاتەى سەلجۇقىيەکان لە شارى (نىقىيە) نىشتەجى بوون، بە سەرھەتاي کۆتايى ھاتنى ھەلمەتى خاچىيەکان دادەنریت، ئاشکرايە کە مەسىحىيەکان لە دواى سەدەى (۱۲) لە خۆرھەلات رۆويان لە کەم بوون و لاۋازى دەکرد، بەلام پىش ئەوکاتە ھەموو ئەوروپا و بەشىک لە ئاسيا و فەلەستىن پەپرەوى ئايىنى مەسىحيان دەکرد، چونکە چالاکیەکی بە ھىزى بانگەۋازى مەسىحىيەت لە ناوچەکەدا ھەبوو، ئەم چالاکیەش شەپى خاچىيەکانى لىکەوتەوھ.

لەئەنجامە گرنگەکانى شەپى خاچىيەکان گەشەکردنى شارەکانى ئەوروپا و رۆۋخاندنى سىستەمى دەرەبەگايەتى بوو، ئەو سىستەمەى کە مىرات تەنھا بۆ کۆپى گەرە بوو، ئەمەش ئەنجامى دروست بوونى چەند مىرنىشىنىكى خاچى بوو لە خۆرھەلات ئەوانىش شانشىنى بەیت ولمەقدىس و شانشىنى قوبرس و ئىمپراتۆرىيەتى لاتىنى لە قوستەنتىنە بوون، ئەمە جگە لە سەرھەلدانى چەند دەزگايەتى ئايىنى سەربازى ۋەک (الاسبىتارىيە، الداۋىيە، الفرسان اليتوتون) و سەرھەلدانى بىرۆکەى جىھاد لە پىناۋى خواۋەند و گەيشتن بە ئامانجى گەرە لە دواپۆژ دا، دواترىش ھەنگاۋيان نا دەزگا جەنگىيەکان بگۆپن بۆ کۆمەلى بازارگانى بەمەش بوونە خواۋەن (بانک، گەشتىگەل و زەوى وزار).

شارە بازارگانىيەکانى ئىتالىا رۆلى کارىگەريان ھەبوو لە بەکارھىنانى ئەم شەپە پىرۆزە بە مەبەستى بە دەستھىنانى دەسکەوتى مادى بۆ خۆيان و گەشەپىدانى بازارگانى لەگەل ناوچەکانى خۆرھەلات، بە تايبەت لە دواى ئەوھى شارەکانى ئىتالىا دەيان گوت (ئىمە چ سودىک لە شەپى خاچىيەکان دەبينىن، لە دواى تىکدانى بنکە دەريايىيەکان لە ئەنجامى شەپى ئەوروپىيەکان لەگەل خۆرھەلاتدا) ئەم شارانە ھەستان بە بەستنى دەيان پەيماننامەى بازارگانى لەگەل دوژمنانى خۆرئاۋا لە پىناۋ

پاراستنی بهر ژده و هندیه کانیان و مانه وهی ئم تیا زاته کانیان له ناوچه که دا، ئه مه جگه له کردنه وهی چهند گه نجینه یه کی بازرگانی له خۆره لات وهک ئه وهی له شاری عه ککا هه بوو، دواتر له دواي که وتنی شاری عه ککا له فاما جستای له قبرس هه بوو که به دوو سه نته ری مه زنی بازرگانی خۆره لات داده نران، هه روه ها شتومه که کانی خۆره لات به ریگای شاره بازرگانیه کانی ئیتالیا وهک (جنوه، بندقیه) ده گه یشتنه ولاتانی ئه وروپا.

له ئه نجامه گرنگه کانی هه لمه ته کانی خاچییه کان دۆزینه وهی چهند ناوچه یه کی ناوه راستی ئاسیا بوو له سه ده ی (۱۲ز) دا، ئه مه ش به هۆی ده وله مند بوونی زانیاری جوگرافیناسه کانه وه بوو که له پیشه نگی مژده دهره کانه وه بوون، ناودارترینیان (بیانوکاربینی) و له بازرگانه کان (ال بولو) بوون له بندقیه، که توانیان به ریگهی وشکانی له ئاسیا وه ده ست به گه شته که یان بکه ن له شاری عه ککا وه بۆ په کین، له دهریا شه وه له شاری (بصری) یه وه بۆ دورگهی (کانتون) له باشووری ئاسیا، ئه مه ش ریگهی ئاسان کرد بۆ گه شتیاران و حه جاجه کان له هاتنیان بۆ ناوچه که، بۆیه ده توانین بلین بزوتنه وهی کولونیالیزی و چالاکی بازرگانی و دۆزینه وهی جوگرافی په یوه ندی راسته وخویان هه یه به میژووی شه ری خاچییه کانه وه، ئه مه جگه له په ره سه ندن سیسته می دارایی له سالی (۵۴۲/ک ۱۱۴۷ز) له سه رده می (لویسی حه وته م) ی پاشای فه رهنسا له کاتی وه رگرتنی باج له پیناوی شه ری خاچییه کان، و له سالی (۵۶۲/ک ۱۱۶۶ز) (هینری دووهم) پاشای ئینگلترا باجی وه رده گرت و گرنگی تایبه تی پێ ده دا، ئه م باجه له سالی (۵۸۴/ک ۱۱۸۸ز) گه شه ی سه ند و ئه م جاره بۆ به رده وام بوونی شه ری خاچییه کان به ناوی (عشر صلاح الدین) ناسرا، له راستیدا ئه م باجانه ته نها سوودی بۆ ده سه لاتی رامیاری نه بوو به لکو پاپاش سوودی لێ وه رده گرت، بۆ نمونه پاپا (انوستنی سییه م) له (مجمعی الاتران) له سالی (۶۱۲/ک ۱۲۱۵ز) بۆ به رژه وه ندی شه ری خاچییه کان باجی (ده- عشور) ی له سه ر پیاوه ئایینییه کان فه رز کرد، دواتر ئه مه بوو به پرۆژه یه کی رامیاری به تایبه ت له هه لمه تی (پینجه می خاچییه کان) دا، هه روه ها له سه رده می (گریگوری نویه م) ئه م باجه ببووه به شینکی گه وره ی داهاتی پاپا و له دژی بنه ماله ی (هوه فشتاوفن) به کاری ده هیتا، به م شیوه یه داهاتی ئه م باجانه ببوون به پایه کی سه ره کی و سروشتی له پایه کانی فه رمانه وایی کلیسا.

هەندى دىد و بۆچوون ھەيە كە مېرەكانى ئەوروپا بەر پرسن لە شەپى خاچىيەكان و شكست ھىنانيان بە ھۆى ئەوھى بەرژەوھەندىيە كەسى و بنەمالەيى و نەتەوايەتيەكانيان لە سەروو بەرژەوھەندى مەسحىيەتەوھ دادەنا، بىگومان بارودۆخى ئەوروپا لە سالى (١١٠٠ز - ١٣٠٠ز) زۆر گۆرا بوو، كۆمەلەك گۆرانكارى بنەپەتى بەسەر ھەموو بوارەكانى ژياندا ھاتبوو، ھەلمەت و شەپەكانى خاچىيەكان كە (٢٠٠) دوو سەد سالى خاياند و پى بوو لە پوودا و و سەرکەوتن و شكست بۆ ھەردوولا، پەنگە زۆر لە مېژوونووسان ئاماژە بۆ ئەوھەكەن كە ھەلمەتى خاچىيەكان شكستى ھىناوھ، بەلام دەتوانىن بلىين ھەلمەتى خاچىيەكان شكستى نەھىنايان بە دۆراندن كۆتايى نەھات بەلكو ھەستىنرا، بە تايبەت كە ئەوروپىيەكان وازيان ھىنا لە بىرۆكەى شەپ و جىھاد و دواپۆژ، و پوويان كەردە عەقل و زانست و ياسا و دىراساتى فەلسەفى و ژيارى و پىشخستنى كۆمەلگەى ئەوروپى، ھاوكات شكاندنى بازنەى ئايىنى و ھەنگاونانى عەمەلى بەرھە گىتى علمانىيەت و داگىركردنى جىھان بە چەمكە تازەكەى.

لە پوانىيان بۆ پووداوەكان بە تايبەت ھەلمەتەكانى خاچىيەكان تايبەتمەندى فەپەنسى پىتوھ بەدى دەكرىت، كە لە كۆتايى سەدەى (١٣ز) ببووھ گەورەترىن دەولەت لە ئەوروپا و توانى چەند ناوچەيەكى خۆرھەلات داگىر بكات و زمانى فەپەنسى بچەسپىنەت، و بە شىوھەيەكى پوون و ئاشكرا كارىگەرى لەسەر ولاتانى ژىر دەستى خۆى ھەبىت، بەلام ولاتە گەورەكانى ھەك ئىنگلترە و ئەلمانىا گۆرانىكى گەورەيان بەخۆوھ نەبىنى، تەنھا ئىمپىراتۆرىيەتى بىزەنتى لە ئەنجامى داگىر كردنى لە لاىەن خاچىيەكانەوھ لە ھەلمەتى چوارەمدا گۆرانى بەسەرھات، بەمەش دەسەلاتى بەسەر ئاسىادا لاوازبوو، بە شىوھەيەك دەرفەتى پەخساند بۆ عوسمانىيەكان تا بتوانن داگىرى بكەن.

لەئەنجامى شەپى خاچىيەكان پىشكەوتنى ھونەرى جەنگ و گەشە كردنى سىستەمى باج دەرکەوت كە ئەوروپىيەكان خۆيان بە قەرزارى ئەم دوو كارە دەزانن، ئاشكرايە خاچىيەكان بە ھۆى پەيوھەندىيان بە بىزەنتەكانەوھ بۆ شەپكردن لە دژى موسلمانان كەرەستەى گەمارۆدانى ھەك (مەنچەنىق، تىرى ئاگرى، رنوك و مەشق كردنى ئەسپەكان) يان بەكار دەھىنا، ھەروھە شىوازى دروستكردنى پىنگە و

قوله و قهلا و دەر وازهی شارهکان بۆ بهرنگار بوونهوهی هیرش و پهلاماری هیزهکانی ههردوولا گهشهی سهند.

کاریگهری شه‌ری خاچیه‌کان له‌سه‌ر سیاسه‌تی ده‌وله‌تان ده‌رکه‌وت، له‌وانه شکاندنی بازنه‌ی پیروزی ئایین به‌هۆی ئەم شه‌رانه‌وه، و ده‌رچوون له‌ چوارچێوه‌ی ئایینی و هه‌نگاونانی به‌ کرداری به‌ره‌و گیتی علمانی، ئەمه‌ش له‌ هه‌لمه‌تی سینه‌مه‌دا به‌دی ده‌کرا، ئازادی خه‌لکی له‌ په‌یره‌وکردنی هه‌ر ئاینیک جگه‌ له‌ ئایینی مه‌سیحی و گرنگیدان به‌ ژیا‌نی پۆژانه‌ی مرو‌قاییه‌تی و فره‌امۆش کردنی دوا‌پۆژ و ده‌رکه‌وتنی زۆر شتیکی نوێ و فراوان بوونی ئاسۆی بیرى کۆمه‌لگای ئەوروپى و دوورکه‌وتنه‌وه‌ له‌ هه‌موو کاریکی تونده‌په‌وى و به‌ربه‌رى، له‌ گرنگترین کاریگه‌رییه‌کانی ئەم شه‌په‌و هه‌لمه‌تانه‌ بوون، جگه‌ له‌ کاریگه‌ری دروستبوونی په‌یوه‌ندى ژیا‌ری نێوان دوو شارستانیه‌تی جیاوازی خۆره‌ه‌لات و خۆرئاوا.

خۆرئاوا یه‌یه‌کان گرنگیاندا به‌ توێژینه‌وه‌ له‌ هه‌موو ئەو بوارانه‌ی که‌ کاریگه‌ری راسته‌وخۆیان هه‌بوو له‌ پێشخستنی ژیا‌ری ولاتانی ئەوروپا و بابەتی زانستی پێشکەش ده‌کەن، هاوکات شه‌‌ری خاچیه‌کان زه‌مینه‌ی خۆش کرد بۆ تۆمارکردنی میژوو له‌ هه‌مووی گرنگتر (میژووی سه‌ده‌کانی ناوه‌راست) بوو له‌ دانانی (ولیم الصوری)، هه‌روه‌ها موسلمانه‌کانی ئیسپانیاش کاریگه‌ریان هه‌بوو به‌سه‌ر خۆرئاوادا. شه‌‌ری خاچیه‌کان کۆمه‌لێک شتی نوێ وه‌ک (په‌وه‌کی تازه، دره‌ختی تازه، پێشه‌سازی نوێ، جل، به‌رگ، شه‌کر، ناوکه‌ شامی، لیمۆ، شوتی، لۆکه، چه‌ریر، پاککه‌ره‌وه، ئاوینه، و گه‌رم‌او) ی گه‌یانده‌ ئەوروپا، هه‌موو ئەمانه‌ له‌ ئەنجامی هه‌لمه‌ته‌کانی خاچیه‌کانه‌وه‌ گه‌یشته‌ ئەوروپا، ئەمه‌ جگه‌ له‌ کۆمه‌لێک زاراوه‌ی بازرگانی که‌ تا ئێستا به‌کاری دێنن و له‌ خۆره‌ه‌لاته‌وه‌ وه‌ریان گرتوه‌ وه‌ک (تعریفه - taiff، السخره - corvette، ئامیژی میوزیک وه‌ک عوود و نقاره - naker).

بۆیه شه‌‌ری خاچیه‌کان میژوویه‌که‌ پڕه‌ له‌ سه‌روه‌ری و شکست و سه‌رکه‌وتن و گۆڕینه‌وه‌ی شارستانی و جه‌نگی رامیا‌ری و کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری له‌ نێوان دوو گیتی جیاوازا‌دا، له‌ هه‌موو بواره‌کانی ژياندا، ئەمه‌ جگه‌ له‌ کاری تالان و کوشتن و بڕین و نه‌هامه‌تی و گرانی و برسیتی و قات و قپی و کاولکاری و نه‌خۆشی که‌ سوتمه‌نیه‌که‌ی له‌ نێوان هه‌ردوولا ته‌نها مرو‌ف بوو.

شەرى خاچىيەكان كاريگەرى راستەوخۆى ھەبوو لەسەر شىۋەى دەسلەتلىرى رامىياري لە ولاتى ئىسلامىدا، خىلافەتى عەبباسى لە قۇناغى لاوازى و پروخاندە بوو، خىلافەتى فاتمىش تواناي ملەكەچ كوردنى دانىشتوانەكەى نەبوو چونكە شىعە مەزھەب بوو، سەركرەدەكانى ھەك عىمادەدىن زەنگى و نورەدىن مەحمود و سەلاحەددىنى ئەيوبى) پۇلى گەورەيان ھەبوو لە شكست ھىناني خاچىيەكان لە خۆرھەلات، ئەم سەركرەدە تەوانيان گەورەترىن سەركرەوتن بە دەست بەھىنن و بەرەى يەكگرتووى ئىسلاميان دروستكرەكە جىگاي شانازى و ستايشى ھەموو مۇسلمانانە.

لە راستىدا دەولەتى ئەيوبى كوردى ھەرچەندە پۇلى گەورەى ھەبوو لە پروداوھەكانى سەر گۆرەپانى رامىياري و سەربازى ناوچەكە و بەرنگاربوونەوھى گەورەترىن مەترسى خاچى كە ناوچە ئىسلامىيەكان تووشى ھاتبوو، بەو شىۋەى كە پىتويست گرنگى پى ناردىت ھەرچەندە ھەموو ھىز و تەوانايەكيان لە پىناوى سەقامگىرى ناوچەكە و ئايىنى ئىسلام بوو لە دژى خاچىيەكان، ئەمەش لەبەرئەوھى لە (ال البيت) و خەلىفە نەبوون و بەرچەلەك كورد بوون.

دواتر مەغۇلەكان سەريان ھەلدا و تەوانيان لە سالى (٦٥٦ك / ١٢٥٨ز) كۆتايى بە دەسلەتلى خىلافەتى عەبباسى بەھىنن و بوونە ھاوپەيمانى خاچىيەكان و دەرھەتيان رەخساند بۆ مانەوھيان لە ناوچەكە بۆ ماوھەكى زياتر، دواتر دەولەتى مەمالىك لە مىسر لە ئەنجامى نەمانى دەولەتى ئەيوبى كوردى دامەزرا، و دواى پروخاندنى خىلافەتى عەبباسى لە بەغدا تەوانيان دەسلەت و ھىز و پەلامارى مەغۇل كەم بەكەنەو، لە دواى سەركرەوتنيان بەسەر مەغۇلەكاندا لە شەرى (عين جالوت) لە سالى (٦٥٩ك / ١٢٦٠ز) يەكيتى نىوان ولاتى شام و مىسريان گەرانەدەوھ و ناوچەكانيان كۆنترۆل كەرد.

سەبارەت بەئەوروپا لە كاتى ھەلمەتەكان جىاوازى و مەملانى لە نىوان پاپا و مىرەكان و دەست تىنوەردانى كاروبارى يەكترى لە پىناوى جىبەجى كوردنى ئامانجەكانيان بەدى دەرە، ھەرۆھە مەملانى لەگەل ئىمپراتورىيەتى بىزەنتى كاريگەرى ھەبوو لەسەر دانىشتوانى مەسىحى لە ناوچەكە بەگشتى و تىنەگىشتن لە دۆخى مەسىحىيەكانى خۆرھەلات لە لايەن پاپا و خۆرئاواوھ بەتايبەت.

داگیرکردنی که ستهنتنه له لایه ن ئه وروپا به لایه کی گه وره بوو له میژووی بیزهنته و ئه وروپا، چونکه گه وره ترین کۆسپی له پیش موسلماناندا ږووخاند که چندها سال پاریزگاری له ئه وروپا ده کرد له مه ترسی هیزه ئیسلامیه کان. یه کپک له ئه نجامه هه ره گرنگه کانی شکستی خاچییه کان نه بوونی سه رکردایه تیکی به هیز و به توانا بوو بۆ فه رمانده یی سوپای خاچییه کان، چونکه هه لمه ته کان له لایه ن پا پا بانگه وازی بۆ ده کرا و پا پا راسته وخۆ کاریگه ری هه بوو له سه ر جهنگاوه ره کان، ئه مه جگه له کاریگه ری شاره بازرگانیه کانی ئیتالیا که له پیتاوی پاراستنی به رژه وه ندیه کانیان، پیروزی ئه م شه پانه یان بۆ کاره بازرگانیه کانی خویان قورخ ده کرد، هه روه ها میره کانی ئه وروپا به رپرسن له شه ږی خاچییه کان و شکست هیتانیان، چونکه دانانی به رژه وه ندیه که سیتی و بنه ماله ییه کانیان له سه رووی به رژه وه ندی مه سیحیه تدا، هۆکار بوو بۆ له ناو بردنی پیروزی ئه و شه پانه و کپ کردنه وه ی گیانی پیروزی تیکۆشان له ناو خاچییه کاند.

ليستی سه رچاوه گان

یه کهم: سه رچاوه ره سه نه گان

- ابن الأثیر: عز الدین أبو الحسن علی بن محمد الجزري، (ت ۶۳۰ هـ / ۱۲۳۲ م).
- ۱- الكامل في التاريخ، دار أحياء التراث العربي، (بيروت: ۱۹۹۴ م).
- ۲- التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل و حلب، تحقيق عبد القادر احمد طليمات، دار الكتب الحديثة، (القاهرة: ۱۹۶۳ م).
- ابن الجوزي: ابو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن علي (ت ۵۹۷ هـ / ۱۲۰۱ م).
- ۵- المنتظم في تاريخ الملوك و الامم مطبعة دائرة المعارف العثمانية، (حيدر اباد الدكن: ۱۳۵۸-۱۳۵۹ هـ).
- الحنيلي: أحمد بن إبراهيم ، (ت ۸۷۶ هـ / ۱۴۷۲ م).
- ۶- شفاء القلوب في مناقب بني أيوب ، تحقيق: ناظم رشيد ، دار الحرية للطباعة ، (بغداد: ۱۹۷۸ م).
- ابن خلدون: عبد الرحمن بن محمد، (ت ۸۰۸ هـ / ۱۴۰۵ م).
- ۷- مقدمة ابن خلدون ، دار صادر، (بيروت: ۱۹۷۸ م).
- ۸- العبر و ديوان المبتدأ و الخبر (تاريخ ابن خلدون)، مؤسسة جمال للطباعة و النشر، (بيروت: ۱۹۷۹ م).
- ابن خلكان: شمس الدين أبو عباس أحمد بن محمد ، (ت ۶۸۱ هـ / ۱۲۸۲ م).
- ۹- وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان ، تحقيق: إحسان عباس ، دار الثقافة ، (بيروت: ۱۹۶۸ م).
- الخرجي: الشيخ علي بن الحسن (ت ۸۱۲ هـ / ۱۴۰۹ م).
- ۱۰- العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية، تصحيح و تنقيح محمد بسيوني غسل، مطبعة الهلال، (القاهرة: ۱۹۱۱ م).
- ابن ظافر: جمال الدين علي الأزدي (ت ۶۲۳ هـ / ۱۲۲۶ م).
- ۱۱- اخبار الدولة المنقطعة، تحقيق اندريه فريه، مطبوعات المعهد العلمي الفرنسي للآثار الشرقية، (القاهرة: ۱۹۷۲ م).
- أبن تغري بردي: جمال الدين ابي المحاسن يوسف (ت ۸۷۴ هـ / ۱۴۷۰ م).
- ۱۲- النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، وزارة الثقافة، دار الأرشاد القومي، ۱۶ جزء، (مصر: ۱۹۲۹-۱۹۷۲ م).
- ابو الفدا: عماد الدين اسماعيل بن محمد بن عمر (ت ۷۳۲ هـ / ۱۳۳۱ م).
- ۱۳- تقويم البلدان، اعتنى بتصحيحه وطبعه، رينود وماك كوكين ديسلان، دار الطباعة السلطانية، (باريس: ۱۸۴۰ م).
- ۱۴- المختصر في أخبار البشر، دار المعرفة للطباعة والنشر، (بيروت: ۱۹۶۰ م).
- الكتبي: محمد بن شاكر بن احمد (ت ۷۶۴ هـ / ۱۳۶۳ م).
- ۱۵- عيون التواريخ، تر: فيصل السامر ونبيلة عبد المنعم داود، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ۱۹۷۷ م).

- سبط ابن الجوزي: شمس الدين يوسف بن قزاوغلي، (ت ٦٥٤ هـ / ١٢٥٦م).
- ١٧-مراة الزمان في تاريخ الأعيان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، (الهند: ١٩٥١م).
- ابو شامة: شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل المقدسي، (ت ٦٦٥ هـ / ١٢٦٦م).
- ٢٠-الذيل على الروضتين (تراجم رجال القرنين السادس و السابع الهجريين)، باعثناء: السيد عزت العطار الحسني، دار الجبل، الطبعة الثانية، (بيروت: ١٩٧٤م).
- ٢١-الروضتين في اخبار الدولتين النورية و الصلاحية، دار الجبل، (بيروت: د. ت).
- ابن شداد: ابو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع، (ت ٦٣٢ هـ / ١٢٣٤م).
- ٢٢-النوادر السلطانية و المحاسن اليوسفية، تحقيق: جمال الدين الشيال، الدار المصرية للتأليف، (القاهرة: ١٩٦٤م).
- الصوري:وليم: (ت ٥٨٠ هـ / ١١٨٤م).
- ٢٤-الحروب الصليبية، ترجمة و تعليق: حسن حبشي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٩٥م).
- الطرسوسي: مرضي بن علي بن مرضي(ت٥٨٩هـ/١١٩٣م)
- ٢٦-تبصرة ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق و نشر: كلود كاهين، (د.ت).
- إبن العديم: ابو القاسم كمال الدين عمر بن احمد بن هبه الله الحلبي (ت ٦٦٠ هـ / ١٢٦١م).
- ٢٧-زبدة الحلب في تاريخ حلب، تحقيق: سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية، (بيروت: ١٩٦٧م).
- ابن العماد الحنبلي: ابو الفلاح عبد الحي (ت١٠٨٩هـ/١٦٧٨م).
- ٢٨-شذرات الذهب في اخبار من ذهب، مطبعة القدسي، (القاهرة: ١٩٣١م).
- العماد الكاتب الاصفهاني: عماد الدين محمد صفي الدين الكاتب ، (ت ٥٩٧ هـ / ١٢٠٠م).
- ٢٩-خريدة القصر و جريدة العصر (قسم شعراء مصر) نشر احمد امين و شوقي ضيف و احسان عباس، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة و النشر (القاهرة: ١٩٥١م).
- ٣٠-خريدة القصر و جريدة العصر، قسم شعراء الشام، تحقيق: شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، (دمشق: ١٩٦٤م).
- ٣١-الفتح القسي في الفتح القدسي ،تحقيق و تقديم: محمد محمود صبح ، الدار القومية للطباعة و النشر (القاهرة: ١٩٦٥م).
- ٣٢-البرق الشامي، الجزء الثالث، تحقيق و تقديم: مصطفى الحيارى، ط١، (عمان: ١٩٨٧م).
- ٣٣-البرق الشامي، الجزء الخامس، تحقيق و تقديم: فالح صالح حسين، ط١، (عمان: ١٩٨٧م).
- ابو الفداء: عماد الدين اسماعيل بن محمد بن عمر، (ت ٧٣٢ هـ / ١٣٣١م).
- ٣٦-المختصر في اخبار البشر، دار المعرفة للطباعة و النشر، (بيروت: د.ت).
- قدامة بن جعفر: أبو الفرج (ت٣٣٧هـ/٩٤٨م).
- ٤١-الخراج و صناعة الكتابة، شرح و تعليق: محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، (بغداد: ١٩٨١م).
- ابن كثير: عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر، (ت ٧٧٤ هـ / ١٣٧٢م).

- ٤٢-البداية و النهاية، تحقيق: دار أبي حيان، الطبعة الأولى،(القاهرة: ١٩٩٦).
- المقرئزي: تقي الدين احمد بن علي، (ت ٨٤٥ هـ / ١٤٤١م).
- ٤٤-السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، طبعة جديدة، (بيروت: ١٩٩٧).
- ٤٥-المواعظ و الإعتبار بذكر الخطط و الآثار المشهور بـ (الخطط المقرئزية)، دار صادر، طبعة جديدة بالأوفسيت، مكتبة المثنى، (بغداد: ١٩٧٠).
- ناصر خسرو: ابو معين الدين القبادانى المروزى،(ت٤٨١هـ/ ١٨٠٨م).
- ٤٨-سفر نامه، نقله الى العربية: يحيى الخشاب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة: ١٩٩٣م).
- نصر الله بن محمد بن الاثير:
- ٤٩-المثل السائر في ادب الكاتب والشاعر، (القاهرة: ١٩٧٢).
- النويري: شهاب الدين احمد بن عبد الوهاب، (ت ٧٣٣هـ / ١٣٣٢م).
- ٥٠-نهاية الأرب في فنون الأدب، حققه و وضع حواشيه، محمد محمد أمين وآخرون، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، ج٢٨، (مصر: ١٩٩٢ م).
- ابن واصل: جمال الدين محمد بن سالم، (ت ٦٩٧ هـ / ١٢٩٧م).
- ٥١-مفرج الكروب في مناقب بني أيوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، طبعة دار القلم، (القاهرة: ١٩٦٠م).
- ياقوت الحموي: شهاب الدين أبو عبد الله الرومي، (ت ٦٢٦ هـ / ١٢٢٨م).
- ٥٢-معجم البلدان، دار صادر، (بيروت: ١٣٩٧ هـ / ١٩٩٧م).
- اليونيني: ابو فتح موسى بن احمد بن قطب الدين، (ت ٧٢٦ هـ / ١٣٢٦م).
- ٥٣-ذيل مرآة الزمان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية،(الهند: ١٩٥٤م).
- أبن بدران:
- ٥٤- تهذيب تاريخ أبن عساكر،اختصار الشيخ عبدالقادر بدران.
- أبن ميسر:
- ٥٥- أخبار مصر،تحقيق هنرى ماسية،(القاهرة: ١٩١٩).
- اسامة بن منقذ:
- ٥٦- كتاب الاعتبار، حرره فيليب حتى، برنستون، ١٩٣٠.

دوهم: سهراوه نوتيه كان

١. عصام يوسف: تاريخ اوروبا في العصور القديمة والوسطى والحديثة، الدار العالمية للكتب والنشر، الطبعة الاولى، ٢٠١١، الجيزة .
٢. سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا العصور الوسطى، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٧٥ .
٣. محمد رفعت ومحمد احمد حسونة: معالم تاريخ العصور الوسطى، الطبعة الرابعة مصر، ١٩٢٧ .
٤. السيد الباز العريني: تاريخ اوروبا العصور الوسطى، دار الثقافة العربية، بيروت .
٥. سن.ورن.هلستر: اوروبا في العصور الوسطى، تر:محمد فتحي الشاعر، مكتبة الانجلو، القاهرة .

٦. جاك لوكوف: هل ولدت أوروبا في العصر الوسيط، تر: محمد حناوي ويوسف نكادي، الطبعة الاولى، ٢٠١٥ .
٧. عبد الأمير محمد أمين ومحمد توفيق حسين: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، الكتاب الاول والثاني، د. ت .
٨. محمد زايد عبدالله: مدخل الى تاريخ أوروبا العصور الوسطى الباكورة، الدار الثقافية للنشر، الطبعة الاولى، ٢٠١٤ .
٩. جوزيف نسيم يوسف: تاريخ العصور الوسطى الأوروبية وحضارتها، مؤسسة الشباب الجامعة الاسكندرية، ١٩٨٤ .
١٠. ثاراس فريز زينل: ميژووى جهنگه خاچييه كان، چاپخانه ي پيوهند، سلیمانى، ٢٠١١ .
١١. موريس بيشوب: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، تر-علي السيد علي، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٤ .
١٢. عبداللطيف احمد علي: التاريخ الروماني، تح-حسان حلاق، دار النهضة العربية، بيروت .
١٣. محمد السيد محمد عبدالغنى: التاريخ السياسي للجمهورية الرومانية، جامعة الاسكندرية، ٢٠٠٦ .
١٤. محمود ابراهيم السعداني: حضارة الرومان منذ نشأة روما وحتى نهاية القرن الاول الميلادي، عين للدراسات والبحوث، الطبعة الاولى، ١٩٩٨، الزقازيق .
١٥. عبد القادر احمد اليوسف: العصور الوسطى الأوروبية ٤٧٦-١٥٠٠، المؤسسة اللبنانية للكتاب الاكاديمي، بيروت، الطبعة الاولى، ٢٠١٤ .
١٦. نور الدين حاطوم: تاريخ العصر الوسيط في أوروبا، دار الفكر، الطبعة الاولى، دمشق، ١٩٦٧ .
١٧. ا.هـ.ل-فشر: تاريخ أوروبا العصور الوسطى، تر-محمد مصطفى زيادة والبايز العريني، ١٩٥٠ .
١٨. د.حسنين محمد ربيع: تاريخ الدولة البيزنطية، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٠ .
١٩. محمود سعيد عمران: تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، ٢٠٠٦ .
٢٠. ه.سانت ل.ب.موس: ميلاد العصور الوسطى، تر. عبد العزيز توفيق جاويد، الناشر عالم الكتب، ١٩٦٧، القاهرة .
٢١. نعيم فرح: الحضارة الأوروبية في العصور الوسطى، ط٢، دمشق، ٢٠٠٠ .
٢٢. نورمان كنتور: التاريخ الوسيط-قصة الحضارة البداية والنهاية، تر.قاسم عبده قاسم، دار العين للدراسات، الجيزة، ٢٠٠٩ .
٢٣. سعيد عبدالفتاح عاشور: حضارة ونظم أوروبا العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت .
٢٤. موريس كين: حضارة أوروبا العصور الوسطى، تر.قاسم عبده قاسم، عين للدراسات، ٢٠٠٧، القاهرة .
٢٥. ثاراس زينة ل: ميژووي ثيمريكا، ضاڤخانه ي تاران، ٢٠١٩ .
٢٦. رونالد ر. رودلي: الحضارة الرومانية، تر-احمد لطفي عبدالسلام، مكتبة النافذة، الطبعة الاولى، ٢٠١١، مصر .
٢٧. عباس العبودي: تاريخ القانون، دار الثقافة للنشر والتوزيع .
٢٨. عصام يوسف: تاريخ أوروبا، الدار العالمية للكتب والنشر، الطبعة الاولى، ٢٠١١، الجيزة .

٢٩. بهنام محمد پناه: نهښه کانی شارسټانيه ټی رومای کون، وه رحمان نه میری، چاپخانه ی چوار چرا، سلیمان، چاپی دووهم، ٢٠١٥ .
٣٠. مصطفى العبادي: الامبراطورية الرومانية، دار النهضة العربية، بيروت.
٣١. سعيد عبد الفتاح عاشور: حضارة ونظم اوربا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت .
٣٢. كرسيتوفر داوسن: تكوين اوربا، تر. محمد مصطفى زيادة وسعيد عبد الفتاح عاشور، ١٩٦٧، مصر .
٣٣. و. ديفز: اوربا في العصور الوسطى، تر. عبد الحميد حمدي محمود، الاسكندرية، ١٩٥٨ .
٣٤. عة بدولقادر ثة حمدة يوسف: مي ځووي ضاخة کاني ناوۀ ر است لۀ ثۀ وروثا، و-شاناز رة فزيي، ضاښي يۀ کۀ م، ٢٠١٢، سلي ځ ماني .
٣٥. هنري بيرين: تاريخ اوربا في العصور الوسطى، تر. عطية القوص، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٩٦ .
٣٦. قحطان عبدالستار الحديثي وصلاح عبدالهادي الحيدري: دراسات في التاريخ الساساني والبيزنطي، جامعة البصرة .
٣٧. حسنين محمد ربيع: تاريخ الدولة البيزنطية، دار النهضة العربية، ١٩٩٠، القاهرة.
٣٨. يوسا بيوس القيصري: حياة قسطنطين العظيم، تر. القمص مرقس داود، مكتبة المحية بالقاهرة ١٩٧٥، .
٣٩. صلاح ابو السعود: الحضارة البيزنطية، العالمية للكتب والنشر، الطبعة الاولى، ٢٠١٥ .
٤٠. روبرت ر. بالمر: تاريخ العالم الحديث تر. محمود حسين الامين، الموصل، ١٩٩٤ .
٤١. - فلديناند مشيفل: الحضارة الاوربية في القرون الوسطى وعصر النهضة، تر. منير البعلبكي، ط١، بيروت، ١٩٥٢ .
٤٢. سعيد عبد الفتاح عاشور: حضارة ونظم اوربا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت.
٤٣. حسنين محمد ربيع: تاريخ الدولة البيزنطية، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٠.
٤٤. حسين ابراهيم حسن: تاريخ الاسلام (السياسي-الديني-الثقافي-الاجتماعي)، دار الجيل، بيروت، ٢٠٠١ .
٤٥. ستيفن رانسمان: الحضارة البيزنطية-تر عبد العزيز توفيق جاويد، مكتبة المصرية، القاهرة، ١٩٦١ .
٤٦. - خليل علي مراد وجاسم محمد حسن العدول وعبد الجبار قادر غفور: دراسات في التاريخ الاوربي الحديث و المعاصر، جامعة الموصل، كلية التربية، ١٩٨٨ .
٤٧. - اسحق عبيد: العصور الوسطى الاوربية (عصر الظلام)، مكتبة سعيد رافت، القاهرة .
٤٨. - ابراهيم علي طرخان: دولة الغوط الغربيين، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٨ .
٤٩. جاك لوكوف: هل ولدت اوربا في العصر الوسيط؟ تمر-محمد حناوي ويوسف نكاوي، ط١، ٢٠١٥، الرباط .
٥٠. محمود سعيد عمران: قسطنطين السابع (ادارة الامبراطورية البيزنطية)، ط١، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨٠ .
٥١. السيد الباز العريني: تاريخ اوربا العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٦٨ .
٥٢. نورمان ف. كانتور: التاريخ الوسيط، تر-قاسم عبده قاسم، عين للدراسات والبحوث، الجيزة، ٢٠٠٩ .

٥٣. الانطاكي: تاريخ الانطاكي، تر-عمر عبدالسلام، ط١، مطبعة حروس لبنان، ١٩٩٠ .
٥٤. نورمان بينز واخرون: الامبراطورية البيزنطية، تر-حسين مؤنس، ط١، القاهرة، ١٩٥٠ .
٥٥. نورالدين حاطوم: تاريخ العصور الوسيط في اوربة، دار الفكر، دمشق، الطبعة الاولى، ١٩٦٧ .
٥٦. ابن عذاري: البيان المغرب في اختصار اخبار ملوك الاندلس و المغرب، دار الثقافة، بيروت، ١٩٨٠ .
٥٧. عة بدولقادر ثة حمدة يوسف: ميژووى ضاخة كاني ناوه راست له ئه وروپا، وه شاناز ره مزى، چاپه منى گنج، چاپى يه كه م، سليمانى، ٢٠١٢ .
٥٨. ول ديورانت: موسوعة قصة الحضارة، تر. محمد برزان، نوبليس، بيروت، ط١، ٢٠٠٨، مج ٢٤ .
٥٩. اينهارد: سيرة شارلمان، تر-عادل زيتون، الطبعة الاولى، دار حسان، دمشق، ١٩٨٩ .
٦٠. عفاف سيد صبرة: الامبراطوريتان البيزنطية والرومانية الغربية، زمن شارلمان، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٨٢ .
٦١. عبدالمجيد نعنعي: تاريخ الدولة الاموية في بلاد الاندلس، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨٦ .
٦٢. احمد مختار العبادي: في تاريخ المغرب والاندلس، مؤسسة الثقافة الجامعية، اسكندرية-د.ث .
٦٣. احمد غانم حافظ: الامبراطورية الرومانية من النشأة الى الانهيار، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ٢٠٠٧ .
٦٤. محمد صقي: بربر في الاندلس، المدارس للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، ٢٠٠٢ .
٦٥. سفرنام ابن فضلان: ت-سيد ابو فضل طباطبائي، انشارات فرضك ايران، ١٣٤٥ش .
٦٦. جيمس ثا. كوريك، سده كاني به راى ناوه راست، و. على بوداغى، چ١، چاپخانه ي وه زاره تى رۇشنبرى (هوليز) .
٦٧. علي هادي عباس المهداوي، النظام الأقطاعي في العصور الوسطى، جامعة بابل، كلية التربية والعلوم الإنسانية، قسم تأريخ، ٢٣/١/٢٠١٨م .
٦٨. جفرى برؤن، پوخته ي ميژووى ئه وروپا، و. نهاد جلال، چ١، ناوه ندى رۇشنبرى، ٢٠٠٩ز .
٦٩. ثامانج نازم بيجان: چند لاپه ريه كه له ميژووى سده كاني ناوه راستى ئه وروپا، چ١، چوارچرا - سليمانى، ٢٠١٠ز .
٧٠. محمود شاكر، پوخته ي ميژووى شارستانيه تيه كان، به رگى دووهم، و. نهاد جلال، چ٢، چوارچرا، سليمانى، ٢٠١٩ .
٧١. ل.م. هارثمان. و.ج. باركلاف: الدولة والامبراطورية في العصور الوسطى، تر. جوزيف نسيم، ١٩٧٠ .
٧٢. د. بسام اسخيلة: قصة محاكم التفتيش في العالم، الطبعة الأولى، دار هيا، سنة ٢٠٠٠ .
٧٣. رمسيس عوض: من اوراق الحروب الصليبية و محاكم التفتيش في فرنسا، الطبعة الأولى، مكتبة الشروق الدولية، القاهرة، سنة ٢٠١٢ .
٧٤. ول ديورانت: قصة الحضارة، ترجمة: د. زكي نجيب و آخري، دار الجيل، (بيروت - ١٩٨٨) .
٧٥. جوزيف بيريز: التاريخ الوجيز لمحاكم التفتيش باسبانيا، ترجمه: د. مصطفى أمادي، الطبعة الاولى، (أبوظبى - ٢٠١٢) .
٧٦. د. بشرى محمود الزوبعي: محاكم التفتيش الاسبانية، الجامعة المستنصرية .
٧٧. د. هدى درويش: أسرار اليهود المتنصرين في الأندلس، عين للدراسات، الطبعة الأولى (٢٠٠٨) .

٧٨. سناء عبداللطيف حسين صبري: الجيتو اليهودي، الطبعة الأولى، دار البشير، (جدة - ١٩٩٩) .
٧٩. د. خالد يونس عبدالعزيز الخالدي: اليهود في الدولة العربية الإسلامية في الاندلس، دار الأرقم (غزة - ٢٠١١) .
٨٠. رمسيس عوض: من أوراق الحروب الصليبية و محاكم التفتيش في إسبانيا، الطبعة الأولى، مكتبة الشروق الدولية، سنة ٢٠١٢ .
٨١. جمال يحياوي: سقوط غرناطة و مأساة الأندلسيين، دار هممه، (الجزائر - ٢٠٠٤) .
٨٢. علي محمد الصلابي: تاريخ دولتي المرابطين و الموحدين، الطبعة الثالثة، دار المعرفة (بيروت - ٢٠٠٩).
٨٣. محمد رزوق: الأندلسيون و هجراتهم، أفريقيا الشرق، الدار البيضاء .
٨٤. رمسيس عوض: أبرز ضحايا محاكم التفتيش، الهيئة المصرية العامة للكتاب، سنة ٢٠٠٥ .
٨٥. رنسيمان: تأريخ الحروب الصليبية، ت- السيد الباز العريني، بيروت، لبنان .
٨٦. عمادالدين خليل: عماد الدين الزنكي، ط١، الدار العلمية، بيروت، ١٩٧١.
٨٧. د. الباز العريني: مصر في عصر الايوبيين، ط١، بيروت، ١٩٦٠ .
٨٨. نظير حسان السعداوي: تأريخ الحربي المصري، مكتبة النهضة، القاهرة، ١٩٥٧.
٨٩. د. خاشع المعاضيدي وآخرون: الوطن العربي والغزو الصليبي، جامعة الموصل.
٩٠. نيكيتا ايليسيف: الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، ترجمة: منصور ابوالحسن، دار الكتاب الحديث، بيروت، ١٩٨٦ .
٩١. د. دريد عبدالقادر نوري: سياسة صلاح الدين الايوبي، بغداد، ١٩٧٦ .
٩٢. محمد حمدي المناوي: الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي، القاهرة، ١٩٧٠ .
٩٣. د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥ .
٩٤. أبن القلاسي: ذيل تأريخ دمشق، تحقيق: أمدروز، القاهرة، ١٩٠٨ .
٩٥. زامبار: معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التأريخ الاسلامي، ترجمة: زكي محمدحسن وآخرون .
٩٦. د. علي الجنزوري: امارة الرها الصليبية، مطابع سجل العرب، القاهرة، ١٩٧٥ .
٩٧. د. عماد الدين خليل: عماد الدين زنكي، ط١، الدار العلمية، بيروت، ١٩٧١ .
٩٨. محمود ياسين التكريتي: الايوبيون في شمال الشام والجزيرة، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨١ .
٩٩. حسن حبشي: نوردين والصليبيون، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٤٨.
١٠٠. د. دريد عبدالقادر: موقف اتابكية دمشق من الغزولبلاد الشام، مجلة اداب الرافيدين، جامعة الموصل، ١٩٨٠، العدد ١٠ .
١٠١. د. خاشع المعاضيدي: الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥.
١٠٢. الطرسوسي: تبصره ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق و نشر كلود كاهن.
١٠٣. أبن الأثير: الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل، تحقيق د. عبداللطيف احمد طليمات، مطبعة الاستقلال الكبرى، القاهرة، ١٩٦٣ .
١٠٤. أبين واصل: مفرج الكروب في أخبار بني ايوب، تحقيق د. جمال الدين شيال، القاهرة، ١٩٦٤ .

١٠٥. كلود كاهن: تأريخ العرب والشعوب الاسلامية، المجلد الاول، ترجمة- بدرالدين قاسم، ط١، دار الطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٣ .
١٠٦. محمد امين زكي: تأريخ الدول والامارات الكوردية في العهد الاسلامي، ت- محمد على عوني، م٢، مصر، ١٩٤٨ .
١٠٧. د. محسن محمد حسين: صلة لاحة ديني ثيوبوي دياننامةى طة شترين، ت- عبدالرزاق بيمار، بغداد، ١٩٩٣ .
١٠٨. السير هاملتون أ- ر- جب: صلاح الدين الايوبي، حررها: يوسف ابيش، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٧٣ .
١٠٩. د. السيد الباز العريني: الشرق الادنى في العصور الوسطى "الايوبيون"، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٦٧ .
١١٠. ناصر عبدالرزاق عبدالرحمن: صلاح الدين الايوبي، رسالة ماجستير، ١٩٩٢، كلية الاداب، جامعة الموصل .
١١١. رئيسيمان: تأريخ الحروب الصليبية، دار الثقافة، بيروت، ١٩٦٩ .
١١٢. ارنست باركر: الحروب الصليبية، ت: د. السيد الباز العريني، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٦٠ .
١١٣. وليم الصوري: الحروب الصليبية، ت- حسن حبشي، ج٤، الهيئة المصرية للكتاب، ١٩٩٥، ص ١١١-١١٣، جب، ن، م .
١١٤. الجنحاني: حطين رمز الوحدة والتحرر، مجلة المؤرخ العربي، العدد (٣٩)، السنة ١٥، ١٩٨٩ .
١١٥. البنداري: سنا البرق الشامي، تحقيق د. رمضان شتن، بيروت، ١٩٧١ .
١١٦. د. سعيد عبدالفتاح عاشور: اوروبا في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، ١٩٥٨، القاهرة، د. قاسم عبدة قاسم: ماهية الحروب الصليبية، عالم المعرفة (١٤٩)، ١٩٩٠، الكويت.
١١٧. حسن حبشي: نورالدين والصليبيون، القاهرة، ١٩٤٨، دار الفكر العربي.
١١٨. اسامة بن منقذ: كتاب الاعتبار، حرره فيليب حتى، برنستون، ١٩٣٠ .
١١٩. كرستوفر مونت: تكوين اوروبا، ت- محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ١٩٦٧ .
١٢٠. مذكرات جوانفيل: القديس لويس، ت: حسن حبشي، مصر، ١٩٦٨ .
١٢١. كي لسترنج: بلدان الخلافة الشرقية، ت- بشير فرنسيس وكوركيس عواد، بغداد، ١٩٥٤ .
١٢٢. كارل بروكلمان: تأريخ الشعوب الاسلامية، ترجمة، بنية امين فارس ومنير البعلبكي، بيروت.
١٢٣. د. اسمت غنيم: الدولة الايوبية والصليبيون، دار المعرفة، القاهرة، ١٩٨٨ .
١٢٤. ه- ١- ل، فشر: تأريخ اوروبا "العصور الوسطى" ق١، ت- السيد الباز العريني وسيد مصطفى زياده، دار المعارف مصر، القاهرة.
١٢٥. ثاراس فريق زينل : جة نظى دةروونى لة سةردة مى سة لاحة ديني ثيوبيدا .
١٢٦. محمد مصطفى زيادة : حملة لويس التاسع على مصر ، القاهرة ، ١٩٦١ .
١٢٧. زامباور : معجم الانساب ، ترجمة زكي محمد وآخرون ، القاهرة ، ١٩٥١ - ١٩٥٢ .
١٢٨. ستيفن رنسيما: تأريخ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، بيروت ١٩٦٧ .

١٢٩. رنيه كروسليه: الحروب الصليبية (صراع الشرق والغرب)، ترجمة: أحمد إيبش، دار قتيبة، ط١، ٢٠٠٢، دمشق .
- أ.ر.جب: السير هاملتون.
١٣٠. ١-صلاح الدين الأيوبي(دراسات في التاريخ الاسلامي)، حررها يوسف إيبش، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، (بيروت:١٩٧٣م).
- أمين: نهبز مجيد:
١٣١. الاستخبارات، الأيوبية في عهد صلاح الدين، مطبعة قه لآ، (السليمانية: ١٩٩٨).
١٣٢. المشطوب الهكاري، دراسة عن دور الهكاريين في الحروب الصليبية، (السليمانية: ٢٠٠٢).
- إيليسيف: نيكيتا:
١٣٣. الشرق الإسلامي في العصر الوسيط، مؤسسة دار الكتاب الحديث،(بيروت: ١٩٦٨)
١٣٤. باركر: ارنست.
١٣٥. الحروب الصليبية، ترجمة السيد الباز العريني، مطبعة لجنة البيان العربي، مكتبة النهضة المصرية، (القاهرة: ١٩٦٠م).
- بدوي:احمد.
١٣٦. الحياة الادبية في عصر الحروب الصليبية بمصر و الشام، مطبعة نهضة مصر، ط١،(القاهرة:د.ت).
- بولارد: سير ريدر.
١٣٧. بريطانيا و الشرق الاوسط من اقدم العصور حتى سنة ١٩٥٢م، ترجمة حسن احمد سلمان، مطبعة الرابطة، (بغداد: ١٩٥٦م).
- بيريه: جان.
١٣٨. الذكاء و القيم المعنوية في الحرب، تعريب اكرم ديرى و الهيثم الايوبي، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، ط٢، (بيروت: ١٩٨٦م).
- التكريتي: محمود ياسين:
١٣٩. الأيوبيون في شمال الشام و الجزيرة، دار الرشيد للنشر، (بغداد: ١٩٨١).
- حسن: ابراهيم حسن.
١٤٠. تاريخ الاسلام(السياسي و الديني و الثقافي و الاجتماعي)، دار الجيل، ج٤، ط١٤، (بيروت: ١٩٩٦م).
- حسين: محسن محمد:
١٤١. الجيش الأيوبي في عهد صلاح الدين (تركيبه، تنظيمه، اسلحته، بحريته، وابرز المعارك التي خاضها)، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، (بيروت: ١٩٨٦)
- خليل:عماد الدين:
١٤٢. عماد الدين زنكي، مطبعة الزهراء الحديثة، ط٣، (الموصل: ١٩٨٥م).
- ديورانت: ول
١٤٣. قصة الحضارة، ترجمة: محمد بدران، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة و النشر، الطبعة الثانية، (القاهرة: ١٩٥٧م).

- رشتي: جيهان احمد
١٤٤. الدعاية و استخدام الراديو في الحرب النفسية، دار الفكر العربي، (القاهرة: ١٩٨٥م).
- رفعت: محمد و محمد احمد حسونة
١٤٥. معالم تاريخ العصور الوسطى، مطبعة شركة مساهمة مصرية، ط٤، (القاهرة: ١٩٢٧م).
- كارل بروكلمان:
١٤٦. تاريخ الشعوب الاسلامية، نقله الى العربية: نبيه امين فارس و منير بعلبكي، دار العلم للملايين، ط٤، (بيروت: ٢٠٠١).
- الكرملي استاس ماري:
١٤٧. النقود العربية وعلم النميات، الناشر محمد امين، (بيروت: د. ت).
- كلود كاهن:
١٤٨. تاريخ الشعوب الاسلامية منذ ظهور الاسلام حتى بداية الامبراطورية العثمانية، تر: بدر الدين قاسم، دار الحقيقة للطباعة والنشر، ط١، (بيروت: ١٩٧٢).
- كي لسترنج:
١٤٩. بلدان الخلافة الشرقية، نقله الى العربية بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، (بغداد: ١٩٥٤).
- د. الباز العريني:
١٥٠. مصر في عصر الايوبيين، ط١، بيروت، ١٩٦٠.
- حامد زيان:
١٥١. الامبراطور فردريك بربروسا و الحملة الصليبية الثالثة، القاهرة، د. ت.
- فؤاد عبدالمعطي الصياد:
١٥٢. المغول في التاريخ، بيروت، دار النهضة العربية، ١٩٨٠.
- محمد مصطفى زياده:
١٥٣. حملة لويس التاسع على مصر، القاهرة، ١٩٦١.
- رنسيमान: ستيفن:
١٥٤. تاريخ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، دار الثقافة، الطبعة الأولى، (بيروت: ١٩٦٨).
- زامباور: ادوارد فون:
١٥٥. معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، ترجمة زكي محمد حسن و اخرون، ج١، (بيروت: ١٩٨٠).
- زكار: سهيل.
١٥٦. حطين و الفتح الصلاحي للقدس، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع، ط١، (بيروت: ٢٠٠٢م).
- سعداوي: نظير حسان:
١٥٧. الحرب و السلام زمن العدوان الصليبي، مكتبة النهضة المصرية، (القاهرة: ١٩٦١).

١٥٨. التاريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين، مطبعة لجنة البيان العربي، (القاهرة: ١٩٥٧).
- عاشور : سعيد عبد الفتاح:
١٥٩. الحركة الصليبية -صفحة مشرقة من تاريخ الجهاد العربي في العصور الوسطى، مكتبة الأنجلو المصرية، الطبعة الرابعة، (القاهرة: ١٩٨٢).
١٦٠. اوروبا العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، ط١، (القاهرة: ١٩٥٨).
- العبادي: احمد مختار:
١٦١. قيام دولة المماليك الاولى في مصر و الشام، دار النهضة العربية للطباعة و النشر، (بيروت: ١٩٦٩م).
- العبادي: احمد مختار بالاشتراك مع السيد عبد العزيز سالم:
١٦٢. تاريخ البحرية الإسلامية في مصر و الشام، جامعة بيروت العربية، (بيروت: ١٩٧٢).
- العربي: السيد الباز:
١٦٣. تاريخ اوربا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، (بيروت: ١٩٦٨).
١٦٤. الشرق الأدنى في العصور الوسطى (الأيوبيون)، دار النهضة العربية للطباعة و النشر، (بيروت: ١٩٦٧).
١٦٥. مؤرخو الحروب الصليبية، دار النهضة العربية، مطبعة لجنة البيان العربي، (القاهرة: ١٩٦٢).
- العسلي: بسام:
١٦٦. فن الحرب الإسلامي، أيام الحروب الصليبية، دار الفكر للطباعة و النشر، المجلد الرابع ، الطبعة الأولى، (بيروت ١٩٨٨م)
١٦٧. صلاح الدين الايوبي، دار النقاش، ط٣، (بيروت: ١٩٨١م).
- العمرى: احمد سويلم.
١٦٨. اصول العلاقات السياسية الدولية، ط٣، (بيروت ١٩٥٩).
- غنيم: اسمت :
١٦٩. الدولة الأيوبية و الصليبيون، دار المعرفة الجامعية، (الأسكندرية: ١٩٨٨)
- غوانمة: يوسف درويش.
١٧٠. امارة الكرك الايوبية، المملكة الاردنية الهاشمية، ١٩٨٠.
- محمد حمدي المناوى:
١٧١. الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي، القاهرة، ١٩٧٠.
- سيدة كاشف:
١٧٢. مصر في عهد الاخشيدين القاهرة، د-ت.
- خاشع المعاضيدى:
١٧٣. الحياة السياسية في بلاد الشام خلال العصر الفاطمي، بغداد، ١٩٧٥.
- د. عبدالقادر اليوسف:

١٧٤. علاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر، منشورات المكتبة العصرية، صيدا، بيروت-١٩٦٩.
- د. عليّة الخزوري:
١٧٥. إمارة الرها الصليبية، مطابع سجل العرب، القاهرة، ١٩٧٥.
- حسن حبشي:
١٧٦. نوردين والصليبيون، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٤٨.
- د. دريد عبدالقادر:
١٧٧. موقف اتابكية دمشق من الغزولبلاد الشام، مجلة اداب الرافدين، جامعة الموصل، ١٩٨٠، العدد ١٠.
١٧٨. كؤفارى هه زارميزرد: ژماره (٥) سالى ١٩٩٩، سليمانى.
- كرستوفر مونت:
١٧٩. تكوين اوربوا، ت- محمد مصطفى زيادة، القاهرة، ١٩٦٧.
- مذكرات جوانفيل:
١٨٠. القديس لويس، ت- حسن حبشى، مصر، ١٩٦٨.
- عبدالعزيز سالم:
١٨١. طرابلس الشام في التاريخ الاسلامي، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٧.
- ثاراس فريق زينل:
١٨٢. جهنگى دهروونى له سه رده مى سه لاهه دينى شهيو بيدا، ماسته ر، زانگوى سليمانى، ٢٠٠٣.
- الجنحاني:
١٨٣. حطين رمز الوحدة والتحرر، مجلة المؤرخ العربي، العدد (٣٩)، السنة ١٥، ١٩٨٩.
- جوزيف جاى ديس:
١٨٤. الزنديق الاعظم، القاهرة، د/ت.
- حسين أمين: ا
١٨٥. لعراق في العصر السلجوقي، بغداد، ١٩٦٥.
- فشر: ه.أ.ل.
١٨٦. تاريخ اوربوا في العصور الوسطى، نقله الى العربية مصطفى زيادة و السيد الباز العريني، القسم الاول، دار المعارف بمصر، (القاهرة: د.ت.).
- گروسيه: رينه.
١٨٧. الحروب الصليبية (صراع الشرق و الغرب)، ترجمة احمد ايبش، دار قتيبة للطباعة و النشر و التوزيع ط١، (سوريا: ٢٠٠٢م).
- ماهر: سعاد:
١٨٨. البحرية في مصر الإسلامية و أثارها الباقية، دار الكتاب العربي، (القاهرة: ١٩٥٢).
- المعاضيدي: خاشع و اخرون
١٨٩. الوطن العربي و الغزو الصليبي، مطابع جامعة الموصل، (الموصل: ١٩٨١م).
- مصطفى: شاكر:

١٩٠. صلاح الدين، الفارس المجاهد، و الملك الزاهد المفترى عليه، دار القلم دمشق، و دار الشامية بيروت، الطبعة الأولى (١٩٩٨م).
- نصر: صلاح.
١٩١. الحرب النفسية (معركة الكلمة و المعتقد)، ج ١، ط ١، (القاهرة: ١٩٦٧م).
- نوري: دريد عبد القادر:
١٩٢. سياسة صلاح الدين الأيوبي في بلاد مصر و الشام و الجزيرة، مطبعة الإرشاد، (بغداد: ١٩٧٦).
- نوفل: احمد.
١٩٣. الحرب النفسية من منظور اسلامي، دار الفرقان، ط ٢، (عمان: ١٩٨٧م).
- ويست: انتوني.
١٩٤. الحروب الصليبية، ترجمة شكري محمود نديم، مؤسسة فرانكلين للطباعة و النشر، (بغداد: ١٩٦٧م).
- د. عبدالامير امين و محمد توفيق:
١٩٥. تأريخ اوربا في العصور الوسطى، جامعة بغداد.
- د. نورالدين حاطوم:
١٩٦. تأريخ العصر الوسيط، ج ٢، دار الفكر، دمشق.
- جمال الدين الشيال:
١٩٧. تأريخ مصر الاسلاميه، القاهرة، ١٩٦٧.
- د. سعيد عبدالفتاح عاشور:
١٩٨. العصر المماليكي في مصر و الشام، الطبعة الأولى، مطبعة لجنة البيان العربي - ١٩٦٥.
- نجيب ال
١٩٩. عقيقي: المستشرقون، الجزء الأول، مطبعة دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٤.
- د. أحمد دراج:
٢٠٠. المماليك و الفرنج، مطبعة دار الفكر العربي للطباعة، القاهرة، ١٩٦١.
- محمد عمارة:
٢٠١. معارك العرب ضد الغزاة، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت ١٩٧٥.
- سنيهم: سه رچاوه كوردييه كان
٢٠٢. زكي: محمد نهمين.
٢٠٣. خولاصه يه كي تاريخي كورد و كوردستان بهرگي يه كه م و دووهم، ده زگای سهردهم، (سليمانی: ٢٠٠٠ز).
- قه فتان: صالح.
٢٠٤. میژووی گهلی كورد له كونه وه تائه مړو، چاپخانه ی سلیمان الاعظمي، (به غدا: ١٩٦٩ز).
- قیقانو: انطوان بشاره.

۲۰۵. سالانی کۆچی و زاینی، گۆرینی: محمود حاجی رحیم، چاپی دووهم، چاپخانهی بابان، (سلیمانی: ۱۹۹۸ز).

چوارهم: تیزی ئەکادیمی

محی الدین: عطاء عبدالرحمن.

۲۰۶. ئەسەدەدین شیرکۆ، ژياننامه و بۆلی له شه‌ری خاچییه‌کاندا، نامه‌ی ماجستیر پیشکەش به‌ کۆلیجی زانسته‌ مرقایه‌تیه‌کانی زانکۆی سلیمانی کراوه، (سلیمانی: ۲۰۰۱ ز).

پنجهم: سه‌رچاوه‌ بیانییه‌کان

Grousset ,Rene:

۲۰۷. Histoire des Croisde set du royaume from dejerusalem ,Tome II , paris ۱۹۳۵ .

سەدەكەنى ناوەراست لەنیوان سەدەكەنى (5-11ز) بەردەوام بوو، پیش ئەوەك ئەو قوناغەى ئەورووپا بەشیک بوو لە (ئیمپراتۆرییەتى رۆمانى)، میژوونووسان ئەو قوناغەیان بە (سەردەمى تاریكى) لەقەلەمداوە، بە ھۆى ئەوەى ئاستى خویندن و رۆشنییری زۆر دواکەوتوو بوو، زۆربەى بیروباوەرەكان پشتیان دەبەست بە ئەفسانە و چیرۆكى ئەفسووناوى، سەدەكەنى ناوەراست بە كۆتایى (ئیمپراتۆرییەتى رۆمانى) دەست پى دەكات كە مەزنترىن ھىز بوو لەسەر زەوى كە فەرمانرەوايىيەكەى لەنیوان سەلانى (500-1400 یان 1500ز) بوو.

ھەندىك لە میژوونووسان گومانیان ھەبوو لەسەر سەرھەتا و كۆتایى سەدەكەنى ناوەراست كە ورد نەبوو و ناتوانریت لە سالىكا یان لە سەیدەكەدا دیارى بكريت، ھەندىك لە زانایان داویان كرد سەردەمە دىرنەكان پۆ سەدەى دەيەمى زایینی دريژ بكريتەوہ یان زیاتر.

ھەندىك كەس پێیان وایە سەدەكەنى ناوەراست (1000-1800) سالى خایاندووە، ھەندىكى دىكە داویان كرد كە (سەردەمى دىرىن و چاخەكەنى ناوەراست و رینسانس) لە یەك سەردەمدا كۆ بكريتەوہ كە لە كۆتایىيەكەنى سەردەمى دىرنەوہ دەست پى بكات ھەتا نیوہى دووہمى سەدەى شازدە.

ئەم ماوہیە سەرھەرای ئەوہى بە سەردەمىكى تاریك لەقەلەم دەدریت و ستەمى كۆمەلایەتى تیدا ئەنجام دەدریت؛ بەلام لە ئىستادا وەكوو قوناغىكى دینامىكى لەقەلەم دەدریت كە تیندا بیروكەى ئەورووپا دەرکەوت، وەكوو یەكەيەكى رۆشنییری دیارىكراو. لە كۆتایى چاخى دىرىن و سەرھەتای چاخى ناوەراستدا دووبارە سیستى رامیاری و ئابوورى و كۆمەلایەتى بە شیوہیەكى قوول دارىژرايەوہ.